

ЫМОВ

МУАСИР АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ

СИНТАКСИС

*Али мəктəблəр үчүн
дəрслик*

*Азəрбајчан Республикасы
Тəхсил Назирлији тəрəфиндən
тəсдиг едилмишдир*

“Үнсийјет” 2000

Аз *Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлијинин 23.06.2000-*
К48 *636 сајлы әмринә әсасән али мәктәбләрин филолокија қ*
тәләбәләри үчүн дәрслик кими тәвсијә едилмиш

Елми редакторлары: Низами Чәфәров,
Әмәкдар елм хадими, филолоки
доктору, профессор
Исмајыл Әһмәдов,
филолокија елмләри намизәди, с

Рә'јчиләр: Мүсејиб Мәммәдов,
филолокија елмләри доктору, п
Мисир Сәфәров,
филолокија елмләри намизәди, с

К48 **Казымов Г.Ш. Мүасир Азәрбајҹан дили. (**
сис. Бақы, Үнсијјәт, 2000. 496 сәһ.

Дәрслик үмуми дилчилијин вә Азәрбајҹан дилчилијини
илијјәтләри әсасында јазылмышдыр. Ән'әнәви сиитаксис
көркәмли алимләримизин тәдгиг вә арашдырмалары илә јә
бирләшмәси, чүмлә вә мәтн проблемләринин өјрәнилмәси
хыш әсас көтүрүлмүш, мөвзуларын шәрһинә нитгин актуалл
масы имканларынын өјрәнилмәси мөвгејиндән диггәт јетир
Она көрә дә дәрслик нитгин функционал чәһәтләринин хүс
алынмасы бахымындан әввәлки дәрсликдән фәргләнир.

Али мәктәбләрин филолокија факүлтәләри үчүн нәзәр
бу дәрсликдән башга факүлтәләрин тәләбәләри, макистр
рантлар, мүәллимләр дә истифадә едә биләрләр.

К 4602000000
094 — 2000

© "Үнсијјәт" 2000

К и р и ш

“Сиитаксис”- јуан мәншәли *syntaxis* сөзүндән олуб, тәртибат, гурулма, бирләшмә мә’насындадыр. Бир сыра дилчилик терминләри кими, *синтаксис* сөзү дә ики терминологи мә’нада - һәм дилин сиитактик гурулушу, һәм дә дилин синтактик гурулушундан бәһс едән елм мә’наларында ишләдишр.

Дилин синтактик гурулушу сөзләрин сөз бирләшмәси вә чүмлә шәклиндә, чүмләләрин мәтн шәклиндә әләгәләнмәси гәјдаларынын мәчмусу вә системидир. Грамматиканын бир шө’бәси олан синтаксис исә сөзләрин сөз бирләшмәси вә чүмлә шәклиндә, чүмләләрин мәтн шәклиндә әләгәләнмәси гәјдаларындан бәһс едән елмидир. Башга сөзлә, бу икинчи мә’нада синтаксис фикрин мадди дил чилинә салынмасы гәјдалары һаггында тә’лимидир.

Дилимизин синтактик гурулушу Азәрбајчан түрк шифаһи нитгинин формалашмасы илә бир вахтда тәшәккүл тапмышдыр вә даим инкишафдадыр - минилликләр боју тәдричән сәлисләшмә, тәкмилләшмә јолу илә ирәлиләјир. Синтактик гурулушда баш верән инкишаф вә мүрәккәбләшмә халгымызын тәфәккүр зәикинлији илә бағлыдыр. Дил, философларын дедији кими, тәфәккүр керчәклијидир вә тәфәккүр, башлыча олага, дил материалы әсасында реаллашыр.

Сөзләр вә чүмләләр арасында ә л а г ә, сөзләрин вә чүмләләрин бирләшмәси, үмүмиләшмиш шәкилдә десәк, *бағлылыг* мәсәләси синтаксисин әсас мәсәләсидир. Сөзләр арасында әләгә, бағлылыг нәтичәсиндә ики чүр синтактик ваһид јараныр: сөз бирләшмәләри вә чүмләләр. Чүмләләр арасында әләгә вә бағлылыг нәтичәсиндә мүрәккәб чүмләләр вә синтактик бүтөвләр (мәтн) әмәлә кәлир. Она кәрә дә *синтактик ваһидләр* дедикдә, *сөз бирләшмәси, садә чүмлә, мүрәккәб чүмлә* вә *синтактик бүтөвләр* нәзәр-тә тутулур. Бунлар синтаксисин тәдгиг вә өјрәнмә объектләридир. Бунларла јаиашы, *синтактик әләгәләр, синтактик семантика* аилаышлары да елми синтаксисин әсас аңлајышларындандыр.

Сөз бирләшмәләринин әсас вәзифәси номинативлиқдир. Ајры-ајры сөзләр кими, сөз бирләшмәләри-дә әшја вә һадисәләри аңландырыр. Синтаксисин илкин ваһиди олдуғундан тәдрис просе-

синдә сөз бирләшмәләринин гурулуш моделләри, нөвләри, грамматик әләмәтләри, мүрәккәб сөз вә чүмлә ярадычылыгында ролу әтрафлы нәзәрдән кечирилиз.

Чүмлә үнсijјәтин илк вә әсас ваһидидир. Чүмлә фикрин формалашмасы, ифадәси, башгасына өтүрүлмәси үчүн әсас васитә олдуғундан өзүнүн чохаспектлилији илә сәчијјәләнir. Структур, семантик вә коммуникатив аспектләр чүмләдә бир-бири илә гаршылыгылы әләгә вә мүасибәтдә олур. Коммуникатив аспект чүмлә структурунда чох мүһүм јер тутур вә мәһз коммуникасија еһтијачы чүмләни семантикасыны вә гурулушуну мүөјјәнләшдирир. Она көрә дә чүмлә проблемиси синтаксисин мәркәзиндә дурур.

Морфолокијада нитг һиссәләринин лексик вә грамматик мәналары фәргләндирилдији кими, синтаксисдә дә синтактик ваһидләр вә онларын комионентләри **лексик вә грамматик семантикасына** көрә фәргләндирилир. *Сәрин күләк, уча даг, аг чичәк; от бичәндә, агац әкәндә, чичәк дәрәндә* бирләшмәләринин һәр бири һәмийи бирләшмәни тәшкил едән сөзләрин мадди-әшјави мәнасы әсасында гурулушдуз. Булар бирләшмәләрин лексик мәнасыдыр. Лексик мәна һәр бир бирләшмә үчүн фәрди характер дашыјыр.

Ејни заманда, верилмиш бирләшмәләрдән әввәлки үчү гурулма техникасына вә әсас тәрәфин ифадә васитәләринә көрә сонракы үчүндән фәргләнir. Биринчи груп бирләшмәләри “әшја вә онун әләмәти” (атрибутив әләгә), икинчи груп бирләшмәләри “һәрәкәт вә онун объекти” (объект әләгәси) шәклиндә группашдырмаг олар. Бу чүр үмүмиләшмиш мәналар бирләшмәләрин грамматик мәнасыдыр.

*Әсмәр китаб охујур. Назим әл-үзуну јујур. Әсмәр китаб охујур? Назим әл-үзуну јујур? Әсмәр, китаб оху! Назим, әл-үзуну ју! - чүмләләри һәмийи чүмләләри тәшкил едәи сөзләрин семантикасындан ирәли кәлән лексик мәнаја маликдир. Илк ики чүмләдә бир шәј һагғында мәлумат верилир, сонракы икисиндә бир шәј сорушулуз, сонунчу чүмләләрдә субъект бир ишә тәһрик едилир. Булар һәмийи чүмләләрин үмүмиләшмиш грамматик мәналарыдыр. Әсмәр евдә китаб охујур - Әсмәр евдә мараглы бир китаб охујур - Әсмәр бу кун евдә мараглы бир китаб охујур - Әсмәр бу кун евдә балача бачысына мараглы бир китаб охујур - чүмләләри тәкчә лексик мәналарына көрә дејил, грамматик мәналарына, әләвә олараг әләмәт, объект, мөкан, заман билдирмә имканларына көрә дә фәргләнir. **Грамматик мәна** ејни гурулушлу синтактик ваһидләрин үмүмиләшмиш мәналарыдыр, лексик мәнанын јүксәк дәрәчәдә үмүмиләшмәсидир.*

Сон дөврләрдә дилин синтактик гурулушу ики сәвијјәдә өјрәни-

лир: бунлардан биринчиси илэ эн'әнэви (потенсиал) сиитаксис, икинчиси илэ актуал синтаксис мөшғул олур. Потенсиал синтаксисин объекти дилии, актуал синтаксисин объекти нитгии синтактик гурулушдур. Потенсиал синтаксисин әсас ваһиди чүмлэ, актуал синтаксисин әсас ваһиди сөйләмдир.¹

Сөйләм (инкилис дилиндә *statement*, рус дилиндә *высказывание*) - мөҗҗән фикир ифадә едән үнсийјәт ваһидидир. Сөйләм әксәрән чүмләјә ујғун кәлсә дә, бә'зән чүмлә чәрчивәсиндән кәнара чыхыр, дил системинин мүстәгил ваһиди сајылыр вә ашағы сәвијјәнин ваһиди олан чүмләдән фәргләндирилир. Бир чүмлә коммуникатив функцијасындан асылы олараг, бир нечә сөйләмин ифадәсиіә хидмәт едә биләр; мәс.: *Инди ағачлар јашылдыр* - чүмләси мәнтиги вурғунун һәмин чүмләдәки јериндән асылы олараг сөйләмин үч чүр тәзаһүрүнә сәбәб ола биләр. Буну сөз сырасынын инверсијасы илэ дә етмәк мүмкүндүр: *Ағачлар и н д и јашылдыр. Инди а г а ч л а р јашылдыр. Ағачлар ј а ш ы л д ы р инди.*

Чүмләнни сөйләм функцијасыныи әсас кәстәричиси **а к т у а л у з в л ә н м ә д и р**. Актуал үзвләнмәнин әсас ваһидләри **тема вә ремадан** ибарәтдир ("тема" - мә'лумат, "рема" - предикат демәкдир). Чүмләнни грамматик (формал) үзвләнмәси илэ актуал үзвләнмәси әкс тәрәфләр кими гаршы-гаршыја гојулур вә фәргләндирилир. Грамматик үзвләнмәдә чүмлә тәркиб элементләринә кәрә тәһлил едилир вә онун беш үзвү (мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тәјин, зәрфлик) кәстәрилир. Актуал үзвләнмәдә исә чүмлә тәркиб элементләринин сөйләмә дахил едилмәси мәгсәдинә кәрә бөлүнүр вә ики үзвә (тема вә ремаја) ајрылыр. Буна кәрә дә һәр бир сөйләмин үзвләри (тема вә ремасы) һәмин сөйләмин конкрет коммуникатив функцијасы, мәгсәди илэ мөҗҗән олунур. Тема вә реманын мүһүм әләмәтләри **нитонасија** вә **сөз сырасыдыр**: тема әввәл, рема сонра ишләнир; темада тон јүксәлир, ремада зәифләјир, лакин рема мәнтиги вурғу илэ тәләффүз олунур. Һәр бир коммуникатив ваһид - чүмлә-сөйләм адәтән ики һиссәдән - тема вә ремадан ибарәт олур. Тема сөһбәтин предметини, данышан вә динләјән үчүн "мә'лум олан"ы, рема исә "јени"ни билдирир. Шүбһәсиз, чүмләнни ишләдилмәсиндә мәгсәд тема дејил, мәгсәд һәмии темадан истифадә едәрәк "јени"ни билдирмәк, јени мә'лумат вермәкдир. Јени мә'лумат рема васитәсилә өтүрүлүр. Буна кәрә дә рема чүмләнни нүвәсини тәшkil едир. Чүмләнни гурулмасында данышаиын мәгсәди һәлләдичи амыш олдугундан актуал үзвләнмә сырф грамматик һадисә дејил, мәнтиги-грамматик һадисәдир. Беләликлә, **тема вә рема сөйләмин ики тәркиб һиссәсидир вә бунлардан икинчиси, јә'ни рема коммуникасија нүвәси, јени информасија мәнбәјидир**.

Формал-грамматик сәвијјәнин үзвләри актуал сәвијјә үзвләринин формалашма васитәси кими фәалијјәт көстәрир. Һәр бир сөjlәм актуаллыг бахымындан үзвләнир. Лакин бә'зән сөjlәм үзвләнмәjә дә билир. Бу чүр һалларда о жалныз ремадан ибарәт олур (тема әввәлки чүмләләрә әсасән тәсәввүр едилир). Грамматик үзвләнмә *номинатив*, актуал үзвләнмә *коммуникатив* планда олур.

Хејли мүддәт үмуми дилчиликдә актуал үзвләнмә проблеми ајрыча көтүрүлүш чүмлә әсасында, чүмлә дахилиндә өјрәнилмишдир. Лакин мә'лумдур ки, һәр бир чүмлә жалныз мәтн шәраитиндә дүзкүн шәрһ олуна билир. Чүнки данышыгда, јазыда мәгсәд тема дејил вә гејд олундуғу кими, тема данышана да, динләјәиә дә мә'лум факты ифадә едир. Чүмләнин коммуникатив әсасыны тәшкил едән јеи мә'лумат фикрин ирәлиләмәсинә, дәринләшмәсинә, инкишафына сәбәб олур вә нәтичәдә сөjlәмләр бир-бири илә әлағәләнәрәк *тематик инкишафы* - мәтнин јараимасыны шәртләндирир. Она көрә дә дилчиликдә белә бир фикир формалашмышдыр ки, дилдә сәвијјә ијерархијасынын ән мүстәгил вә ән јүксәк ваһиди чүмлә дејил, мәтндир (*мәтн* - әрәб сөзү олуб, русча *текст*, јунанча *tekstum* сөзүнә ујғундур).

М ә т н мүејјән мәгсәд үмумилији әсасында бирләшән вә синтактик-семантик бүтөв јарадан чүмләләр бирлијидир. Чүмләләр мүвафиг гәлибдә низамланыр вә хүсуси интонасија илә конкрет бир *микротема* әтрафында группашараг *синтактик бүтөвләри* әмәлә көтирир.

Һәр бир чүмлә өз коммуникатив функцијасыны дәгиг шәкилдә јалиыз мәтн шәраитиндә јеринә јетирир. Мәтнләр **макро** вә **микро** нөвләрә ајрылыр. *Микромәтн* мәтнин биткин мә'на ифадә едән ән кичик ваһидидир. Микрометиләр дилчиликдә **синтактик бүтө в** адландырылыр.² Синтактик бүтөвләр мәтнин гурулма техникасы, башга мәтн категоријалары илә охшар вә фәргли чәһәтләри, һәчм вә сәрһәдләри, семантик имканлары, мүстәгил чүмләләрин бир тема әтрафында бирләшмәси вә тематик инкишаф мәсәләләри, фикрин ифадәси үсулларынын өјрәнилмәси бахымындан чох фәјдалыдыр. Она көрә дә сон дөврләрдә синтактик бүтөвләрин өјрәнилмәсинә хүсуси диғгәт јетирилир.

Синтактик ваһидләр *сөз-формаларын, бағлајычы, әдат, гошма вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин* көмәји илә формалашыр.

Сөз-формалар - сөзүн сөздәјишдиричи шәкилчиләр вә гошмаларла дәјишән формаларыдыр; мәс.: *Торпагын ән ағыр, ән әзиз јүкү Күл-чичәк әтридир, гуш нәғмәсидир* (М.Араз) - чүмләсиндә сөз-формалар һал (-ын), мәнсубијјәт (-у, -и, -си) вә инәхс (хәбәрлик) шәкилчиләринин иштиракы илә јаранмышдыр. Сөз-формалар "*Торпагын*

агыр, азиз јукү", "кул-чичэк әтри", "гуш нәгмәси" бирләшмәләрини формалашдырмыш, бирләшмәләр узлашма јолу илә әлагәләнәрәк чүмләни әмәлә кәтирмишдир.

Дурма, еј Низами, иш заманыдыр, Фәләк е`тибарсыз, дунја фанидир (Низами) - мисраларында дөрд садә чүмлә хитабын бирләшдиричи ролу вә садалама интонасијасы әсасында бир мүрәккәб чүмлә шаклиндә бирләшмишдир.

Елә дүшүб ки, гонишум ишдән кәләндә мән ишә кедирәм. О, кундузлар ишләјир, мән ахшамлар. О, заводларын бириндә мүһәндис, мән дә мәктәбләрин бириндә муәллимәм. Гонишулуғумузун он беш илдән артыг тарихи вар. (Мир Чәләл)

Бу микромәтндә бир садә чүмлә, ики табесиз, бир табели мүрәккәб чүмлә гонишу, гонишулуғ микротемасы әсасында бирләшәрәк бир синтактик бүтөв әмәлә кәтирмишдир. Чүмләләр арасында әлагә вә муәнасибәтләрин јаранмасында, онларын синтактик бүтөв кими формалашмасында мән, о әвәзликләринин, гаршылашдырма вә садалама интонасијасынын ролу бөјүкдүр.

Мисаллардан көрүндүјү кими, синтактик бүтөвләр сөз-формалар вә онлары әмәлә кәтирән шәкилчиләр, гошмалар, әвәзликләр, бағлајычылар, әдатлар, модал сөзләр, хитаблар, сөз сырасы вә интонасија васитәсилә, бу васитәләрдән ејни заманда бир нечәсинин иштиракы илә формалашыр. Мәтнин структур-семантик тәшкили контакт вә дистант тәқрарлардан, лексик, морфоложи, морфоложи вә синтактик васитәләрдән асылыдыр.

Сөзләрин лүғәви мәналары чүмләнин лексик семантикасыны јарадыр. Объектив әләмин һадисәләри арасындакы реал әлагәләр мәһз онларын васитәсилә ифадә олунур. Чүмләләрин формалашмасында исә әсас иши көмәкчи сөзләр (бағлајычылар, гошмалар, әдатлар, модал сөзләр) вә шәкилчиләр јеринә јетирир. Көмәкчи нитг һиссәләри вә иросодик васитәләрлә (интонасија, вургу, фәсилә вә с.) јанашы, мәтнин гурулмасында, синтактик бүтөвләрин тәшәккүлүндә әвәзликләр ән мүһүм әлагәләндиричи васитәләрдәндир.

Дилин морфоложи вә синтактик гурулушу мүхтәлиф дил сәвијјәләри олсалар да, бир-бири илә сых бағлыдыр. Дилдә мәһз сөзләрин дәјишмәси, мүхтәлиф шәкилләрә дүшмәси гәјдалары сөзләр арасында әлагәләри, сөзләрин бирләшмәси гәјдаларыны шәртләндирир. Чүмләләрин јаранмасы вә бир тема әтрафында бирләшмәси мәтнин тәшәккүлүнә сәбәб олур.

Сөзләр арасында садә әлагә үсулу кими, тарихән илк нөвбәдә јанашма, сыраланма үсулу јаранмышдыр. Јанашма, сыраланма узлашма вә идарәнин тәшәккүлү үчүн әсас вермишдир. Шәхс әвәзликләринин тәдричән сон мөвгедә шәкилчиләшмәси, вариантлашмасы

узлашманы мејдана чыхармыш, мүстәгил сөзләрин көмәкчи сөзлә-
рә чеврилмәси вә нәһајәт, шәкилчиләшмәси исим һалларынын тә-
заһүрүнә сәбәб олмушдур. Һал шәкилчиләри идарә әләгәсини фор-
малашдырмышдыр.

Дилимизин синтактик гурулушунун төшәккүл тарихи чох гәдим-
дир. Азәрбајчан дилинин һазыркы синтактик гурулушу илә “Дәдә
Горгуд”ун, даһа гәдим бајаты вә халг маһныларымызын дил гурулу-
шу арасында әсаслы фәрг јохдур. Лакин дилимизин синтактик гуру-
лушунун тәдгиги, өјрәнилмәси о гәдәр дә гәдим дејилдир. Азәрбај-
чан дилинин синтактик гурулушу узун мүддәт мәктәб грамматика-
сы һәчминдә өјрәнилмишдир. Елми синтаксис курсунун формалаш-
масы бизә јахын дөврүи мәһсулудур. XX әсрин 50-чи илләриндән
башлајараг мејдана чыхан бир сыра дәрсликләр, дәрс вәсаити, мо-
нографија вә диссертасијалар синтактик гурулушун елми шәкилдә
өјрәнилмәсинә сәбәб олмушдур. Бу сәһәдә Ә.Дәмирчизадә, М. Ширә-
лијев, М.Һүсәјнзадә, Ә.Абдуллајев, З.Будагова, Н.Һачыјева, Ј. Сеји-
дов, Һ.Бајрамов, З.Тағызадә, Ә.Чавадов, Н.Абдуллајева, Һ.Һәсә-
нов, К.Вәлијев, К.Абдуллајев кими көркәмли алимләримизин бөјүк
хидмәти вардыр.

Сөз бирләшмәсиндә вә чүмләдә сөзләр арасында әләгәләр

Синтаксисии әсас ваһидләрнин сөз бирләшмәләри, чүмлә вә син-
тактик бүтөвләр олдуғуну билдик. Синтактик бүтөв чүмләләрдән,
чүмлә сөзләрдән вә сөз бирләшмәләриндән, сөз бирләшмәләри исә
сөзләрдән әмәлә кәлир. Синтактик бүтөвләрин нечә јарандығыны,
чүмләләрин бир-бири илә нечә вә һансы васитәләрлә бағландығы-
ны, мәтнин нечә гурулдуғуну синтактик бүтөвләрдән бәһс едилән
бөлмәдә өјрәнәчәјик. Лакин сөз бирләшмәси вә чүмләнин гурулуш
моделләрии өјрәнмәздәи әввәл онларын тәркибиндә сөзләрин не-
чә әләгәләндијини, сөзләр арасында әләгәнин нечә јарандығыны
билмәк лазымдыр.

Һәр бир нитг ваһидинин форма вә мәзмун вәһдәти әсасында гу-
рулдуғуну билирик. Бу хүсусијәт ејни дәрәчәдә сөз бирләшмәсинә,
чүмләјә вә синтактик бүтөвләрә дә аиддир. Сөзләр дә сөз бирләш-
мәси вә чүмлә дахилиндә бир-бири илә ики чәһәтдән бағлы олур:
мә'на (семантик) чәһәтдән; грамматик (синтактик) чәһәтдән. Башга
сөзлә десәк, сөз бирләшмәсини вә чүмләни тәшкил едән сөзләр ара-
сында һәм мә'нача, һәм дә грамматик чәһәтдән бағлылыг олур.

Сөзлөр арасында *мә'на әлагәси* дедикдә, сөзләрин әлагәси нәтичәсиндә јаранан лексик семантика дејил, үмүмиләшмиш *грамматик семантика* нәзәрдә тутулур. Мә'на әлагәси объектив аләмдәки әшја вә һадисәләрлә онларын мүхтәлиф әләмәт вә хүсусијәтләри арасындакы реал әләгәләрдән доғур; мәс.: *Ат гачыр. Машиын сәсләнир. Трактор јери шумлајыр* - чүмләләринин һәр бири лексик семантикасына көрә фәрғли мә'на ифадә едир, лакин буилар үмүмиләшмиш грамматик мә'насына көрә ејни чүмләләрдир - һамысында әшја илә онун һәрәкәти ифадә олунмушдур. Еләчә дә *аты сувармаг, машины ишә салмаг, јери шумламаг* бирләшмәләринин һәр бири фәрди семантикаја малик олдуғу һалда, үмүмиләшмиш грамматик мә'насына көрә ејни олуб, һәрәкәтлә онун объекти арасындакы әлагәни билдирир. *Инди сувармаг, (машины) бир гәдәр сонра ишә салмаг, бутун куну шумламаг* бирләшмәләриндә һәрәкәтлә онун заманы, *тез-тез сувармаг, јаваш-јаваш ишә салмаг, дәриндән шумламаг* бирләшмәләриндә һәрәкәтлә онун тәрзи арасындакы әләгәләр ифадә олунмушдур вә с. Сөз бирләшмәләрини вә чүмләләри тәшкил едән сөзләр арасында әләгә нәтичәсиндә ифадә олунан мадди, әшјави мә'налар бирләшмә вә чүмләләрин сајы гәдәр олдуғу, һүдудсуз олдуғу һалда, үмүмиләшмиш (грамматик) мә'на әләгәләри мәһулдур вә чәми дөрд нөвә ајрылыр. Бунлар ашағыдакылардыр:

1. Предикатив әләгә. Бу әләгә әшја илә онун һәрәкәти арасындакы әләгәни билдирир; мәс.: *Куләк әсир. Дәниз далгаланыр. Сән ишләјирсән. Биз охујуруғ* вә с. Бу әләгә сөз бирләшмәсиндә өзүнү субъект әлагәси кими көстәрир: *куләк әсәндә, дәниз далгалананда, сән ишләдикчә, биз охујан вахт* вә с.

2. Атрибутив әләгә. Бу әләгә әшја илә кениш мә'нада онун әләмәти (мадди-материал әсасы, кејфијјәти, миғдары, сырасы вә с.) арасындакы әләгәләри ифадә едир; мәс.: *даш дивар, јахшы адам, чурук мејвә, һәмин ев, хејли китаб* вә с. Атрибутив әләгә өзүнү тәјинлә тәјинләнән арасында (тә'јин + мүбтәда, тә'јин + тамамлығ, тә'јин + зәрфлик, тә'јин + хәбәр шәклиндә) көстәрир, чүмләјә исми бирләшмә шәклиндә дахил олур.

3. Объект әлагәси. Бу әләгә һәрәкәтлә онун объекти арасындакы әләгәләри ифадә едир. Объект дедикдә һәм мүстәгим (исмин тә'сирлик һалы илә ифадә олунан), һәм дә гејри-мүстәгим (исмин јөнлүк, јерлик вә чыхышлығ һаллары илә ифадә олунан) объектләр нәзәрдә тутулур; мәс.: *дәнизи сејр етмәк, китабы охумаг, сәндән сорушмаг, она суал вермәк. Дәнизи сејр едирәм. Китабы охујурам. Сәндән сорушурам. Она суал верирәм.*

Объект әлагәси һәм сөз бирләшмәләриндә, һәм дә чүмләләрдә

өзүнү көстөрир. Сөз бирлөшмөсүндө олдугда төрөфлөр бирликдө бир мүрөккөб үзв кими көтүрүлүр, чүмлөдө олдугда мүстөгим объект билдирэн сөзлөр жалныз тө'сирли фе'ли хабәрлө, гејри-мүстөгим объект билдирэн сөзлөр исә һәм фе'ли, һәм дә исми хабәрлө әлагәләнир вә чүмлөдө тамамлыг вәзифәсүндә ишләнир.

4. Релјатив (зәрфи) әлагә. Мә'на әлагәсинин бу нөвү һәрәкәтлә онун тәрзи, дәрәчәси, заманы, јери, көмијјәти, сәбәби, мәгсәди, шәрти вә с. арасындакы әлагәләри ифадә едир вә чохилантылыгы илә сечилир; мәс.: *аста јеримәк, артыг дәрәчәдә севинмәк, сәһәрәчән көзләмәк, кәндә јолланмаг, чох отурмаг, севинчиндән агламаг, динчәлмәк үчүн отурмаг, онларын разылыгы шәрти илә ишләмәк* вә с. Буналарын һамысыны чүмлө шәклиндә дә ифадә етмәк олар: *Аста јеријирсән. Артыг дәрәчәдә севиндиниз. Сәһәрәчән көзләмишик. Биз кәндә јолландыг* вә с. Релјатив әлагә өзүнү зәрфликлә фе'ли вә исми хабәр арасында көстөрир. Сөз бирлөшмәсүндә олдугда төрөфлөр бирликдә мүрөккөб үзв кими тәһлил едилир.

Сөз бирлөшмәси вә чүмлөдә сөзлөр арасында әлагәләрин икинчисини **грамматик әлагәләр** тәшкил едир. Дилин синтактик гурулушундан бәһс едәркән грамматик әлагәләр өн плана кечир. **Грамматик әлагә** сөзләрин **морфоложи чәһәтдән дәјишмәси, синтактик јолла бирлөшмәси нәтичәсүндә әмәлә кәлир**. *Сәрвәр, машин, һәјәт, сүрмәк* сөзләринин чүмлө шәклинә дүшмәси, нисби биткин фикир ифадә етмәси үчүн *машин* сөзүнүн тө'сирлик, *һәјәт* сөзүнүн јөнлүк һал шәкилчиси, *сүрмәк* фе'линин заман вә шәхс шәкилчиләри гәбул едәрәк дәјишмәси, беләликлә, *машин, һәјәт* сөзләринин *сүрмәк* сөзү васитәсилә идарә олунмасы, *сүрмәк* сөзүнүн *Сәрвәр* сөзү илә узлашмасы лазымдыр: *Сәрвәр машины һәјәтә сүрдү*.

Бирлөшмә вә чүмлөләрдә сөзлөр арасында формал әлагәјә она көрә грамматик әлагә дејилир ки, бу әлагәнин јаранмасы үчүн һәм морфоложи, һәм дә синтактик категоријаларын фәалијјәти, јә'ни сөзләрин морфоложи чәһәтдән дәјишмәси, синтактик чәһәтдән бирлөшмәси әсас вә һәлледиридир.

Грамматикада сөзләрин дәјишмәси, мүхтәлиф шәкилләрә дүшмәси, тәсрифи гәјдалары морфолокијанын, сөзләрин бир-бири илә бағланма, әлагәләнмә гәјдалары синтаксисин пајына дүшүр. Буна көрә дә грамматик әлагәләрә конкрет оларај "синтактик әлагәләр"

дә дејишир.

Чүмлөни тәшкил едән сөзләр арасында формал-һүгуги әлагәләр тарихән чөмијјәт үзвләри арасындакы әлагәләри хатырладыр. Ибтидаи дөврләрдә чөмијјәт үзвләри арасында бәсит һүгуг бәрабәрлији олдуғу кими, чүмлөни тәшкил едән бә'зи сөзләр арасында да табесизлик, һүгуг бәрабәрлији олур. Чөмијјәтдә гулдарлыг гурулушундан башлајараг аға - гул мүнәсибәтләри, һазыркы дөврдә рәһбәр вә она табә ишчиләр группу формалашдығы кими, сөзләр арасында грамматик әлагәләр дә *әсас вә асылы* тәрәфләрин әлагәсинә әсасланыр. Ону кулә-кулә, *мәһрибанлыгла ғаршыладылар* - чүмләсиндә кулә-кулә, *мәһрибанлыгла* сөзләри бәрабәрһүгуглу сөзләр олуб табесизлик јолу илә әлагәләнмишләр. Лакин бу сөзләр башга бир сөзә - *ғаршыладылар* сөзүнә ејни дәрәчәдә табә олмуш, јанашма јолу илә һәмин сөздән асылы вәзијјәтә дүшмүшләр. Буна көрә дә грамматик (синтактик) әлагәләр ики нөвә ајрылып: 1) *табесизлик әлагәси*; 2) *табелилик әлагәси*.

Табесизлик әлагәси. Синтактик әлагәнин бир нөвү олан табесизлик әлагәсиндә тәрәфләр бәрабәрһүгуглу олур, она көрә дә тәрәфләрдән бири дикәрини изаһ етмир, ајдынлашдырмыр. Табесизлик әлагәси садә чүмлөнин һәмчинс үзвләри вә табесиз мүрәккәб чүмлөнин тәркиб һиссәләри арасында өзүнү көстәрир. Һәмчинс үзвләр бир-бири илә ја садалама интонасијасы, ја да интонасија вә табесизлик бағлајычылары илә әлагәләнир; мәс.: *Бу көрдүјүн иһәһәрләр, кечдијин күчәләр, ајағладыгын торпағ сәнә бир һәгигәти пычылдајыр.* (Мир Чәләл) *Дагынкы көчдүр, тәрәкәмәликдир, бинәдир, чадырдыр.* (С.Әһмәдов) *Аләмиһәбәјим огланлары Султанәли, Ибраһим вә Исмајылла бура сыгынмынды.* (Ф.Кәримзадә) *Онлары ағызда дил, көздә килә кими горујурдулар.* (Ф.Кәримзадә) *Нарын, кор јагыш кәсмәк билмирди* (Ф.Кәримзадә) - чүмләләриндән биринчисиндә мүбтәдалар, икинчисиндә хәбәрләр, үчүнчү чүмләдә тамамлыглар, дөрдүнчү чүмләдә зәрфликләр, сонунчу чүмләдә тәјинләр табесизлик јолу илә әлагәләнмиш вә һәмчинсләшмишләр. Табесизлик әлагәсиндә тәрәфләрин сајы садаламадан асылы олараг бә'зән даһа чох олур: *Маһалда маһир овчулар, уста атычылар, јахшы миничиләр, мәләһәтли охујанлар, көзәл ағы дејәнләр, јаныглы һолавар чағыранлар, фәндкир күләшәнләр, тәдбирли мәчлис идарә еләјәнләр бизим кәнддән иди.* (Ә.Вәлијев) *Сәрраст чавабы, дүзкүн јазмасы, интизамы вә тәвазәкарлығы, тәмиз кејими.* мулајим *рәфтары,* нумунәви *әхлагы* бүтүн мәктәбдә данышылыпды. (Ә.Вәлијев)

Һәмчинс үзвләр чүмлә структурунда һәлпедичи рола малик дејил вә јалныз кәмијјәт дејишликији илә информасијанын зәнкинләшмә-

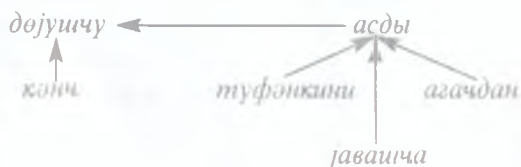
синә сәбәб олур.

Табесиз мүрәккәб чүмлөләрин тәркиб һиссәләри дә ејни васитә-ләрлә (интонасија вә табесизлик бағлајычылары илә) әлагәләнир; мәс.: *Ону Фатех Мәһәммәд өлдүрдү, језнәсини дә сән.* (Ф.Кәримзадә) *Аглајан Аләмшиһбәјим - Аггојунлу һөкмдары Узун Һәсәнин гызы, агла-мајан ушаг исә Шејх Һәјдәрин оглу Исмајыл иди.* (Ф.Кәримзадә) *Ав-тобус сүр'әтлә кедир, јол гысалыр, шәһәр јахынлашырды.* (Ә.Вәлијев) *Күчәдән сәс кәлир, гапылар тез-тез ортулуб-ачылыр, адамлар нәјә исә тәләсик һазырлашырдылар.* (Мир Чәләл)

Садә чүмләннин бәрабәрһүгүглу (һәмчинс) үзвләри чүмлә дахи-линдә башга бир сөзә табе олур, табелилик әлагәси үзрә башга бир сөзлә бағланыр; мәс.: *Онлар хејир-бәрәкәтдир, көкдүр, көтүкдүр.* (С.Әһмәдов) *О, атасыны, анасыны, гоһумларыны о вахтдан көрмә-мишди* - чүмләләриндән биринчисиндә табесизлик әлагәсиндә олан хәбәрләр мүбтәдаја, икинчисиндә тамамлыглар хәбәрә табедир. Хәбәрләр мүбтәдаја узлашма, тамамлыглар хәбәрә идарә јолу илә табе олмушдур. Мүбтәда һәмчинс олдугда хәбәр һәмчинс мүбтәда-лара табе олур; мәс.: *Торпаг, мешә, су, одун, јаначаг, һәтта машын да онларын әлләриндәдир* (С.Әһмәдов) - чүмләсиндә хәбәр (онларын әлләриндәдир) һәмчинс мүбтәдаларла узлашмышдыр.

Табелилик әлагәси. Грамматик әлагәнин бу нөвүнүн - табелилик әлагәсинин дилдә даһа бөјүк ролу вардыр. Чүмләинн каркасы табе-лилик јолу илә гурулур. Хәбәр мүбтәда илә, тамамлыг вә зәрфлик хәбәрлә, тәјин тәјинләнәилә табелилик јолу илә әлагәләнир. Сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасында табелилик әлагәси олур. Табели мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмлә баш чүмләјә табелилик әсасында бағлаиыр. Үмүмән чүмләннин структуру табелилик әлагә-синә әсасланыр.

Табелилик әлагәси ики тәрәфи, ики компоненти бирләшдирир. Тәрәфләрдәи бири *ә с а с*, дикәри *а с ы л ы т ә р ә ф* адланыр (әсас тәрәфә *мустәгил, табе едән тәрәф*, асылы тәрәфә *гејри-мустәгил, табе олан тәрәф* дә дејилир); мәс.: *Кәнч дөјүшчү туфәнкини јавашча ағачдан асды* - чүмләсиндә сөзләр ашағыдакы гәјда илә әлагәлән-мишдир:

Табелилик јолу илѐ бу чүмлѐдѐ беш синтагм јаранмышдыр:

*дѐјүшчү асды,
кѐнч дѐјүшчү
туфѐнжини асды,
агачдан асды,
јавашича асды,*

Хѐбѐр мүбтѐдаја табе олмуш, онунла узлашмышдыр; тамамлыг-лар (*туфѐнжини, агачдан*) идарѐ јолу илѐ хѐбѐрѐ табе олмушдур; *кѐнч* сѐзү мүбтѐдаја, *јавашича* сѐзү јанашма јолу илѐ хѐбѐрѐ табе олмушдур.

Гејд. Мисалларда охуи истигамѐти асылы тѐрѐфдѐн ѐсас тѐрѐфѐ доғрудур. ѐкѐр ѐсас тѐрѐфин асылы тѐрѐфѐ тѐ сирини нѐзѐрѐ алсаг, бүтүн бирлѐшмѐлѐрдѐ оху ѐкс истигамѐтѐ јѐнѐлтмѐк лазымдыр.

Чүмлѐдѐ сѐзлѐр бир-бири илѐ бирбаша (билаваситѐ) вѐ ја дола-јы јолла (билваситѐ) ѐлагѐлѐнир. Јухарыдакы мисалда хѐбѐрлѐ мүб-тѐда, тамамлыг вѐ зѐрфликлѐ хѐбѐр, тѐ јинлѐ мүбтѐда арасында ѐлагѐ бирбашадыр. Тѐ јин хѐбѐрлѐ мүбтѐда васитѐсилѐ, тамамлыг вѐ зѐрфлик мүбтѐда илѐ хѐбѐр васитѐсилѐ ѐлагѐлѐнмишдир.

Сѐзлѐр табелилик јолу илѐ ѐлагѐлѐнѐрѐк ики чүр бирлѐшмѐ ѐмѐлѐ хѐтирир: *предикатив бирлѐшмѐлѐр, гејри-предикатив бирлѐшмѐлѐр.*

Предикатив бирлѐшмѐлѐр хѐбѐрин иштиракы илѐ јаранан бирлѐшмѐлѐрдир. Бурада, башлыча олараг, чүттѐркибли чүмлѐнии мүбтѐда - хѐбѐр ѐлагѐси нѐзѐрдѐ тутулур; мѐс.: *Сабаһ Бѐшир ѐз гызыны муѐллимѐнин јанына апарачагды* - чүмлѐсиндѐки *Бѐшир апарачагды* бирлѐшмѐси предикатив бирлѐшмѐдир. Нитг просе-синдѐ мѐ лум оландан јенијѐ нстигамѐтиндѐ бу чүмлѐдѐки *сабаһ апарачагды, ѐз гызыны апарачагды, муѐллимѐнин јанына апарачагды* бирлѐшмѐлѐри дѐ предикатив бирлѐшмѐлѐрдир. Предикатив бир-лѐшмѐ башга сѐзлѐ “чүмлѐ” демѐкдир.

Гејд. Бир сыра дилчилѐрин чүмлѐни сѐз бирлѐшмѐси тѐ`лиминѐ дахил етмѐси бу принципѐ ѐсасланыр.

Гејри-предикатив бирлѐшмѐлѐр хѐбѐрин иштиракы олмадан гурулан бирлѐшмѐлѐрдир; мѐс.: *Онлар гапыны дѐјѐндѐ уста Рѐхим ишир јухуда иди* (Мир Чѐлал) - чүмлѐсиндѐ *онлар гапыны дѐјѐндѐ, уста Рѐхим* бирлѐшмѐлѐри гејри-предикатив бирлѐшмѐлѐрдир. Бунлар муѐасир сѐз бирлѐшмѐси тѐ`лиминѐ ујғун бирлѐшмѐлѐрдир вѐ синтаксисдѐ “сѐз бирлѐшмѐси” дедикдѐ бу чүр бирлѐшмѐлѐр нѐзѐрдѐ тутулур.

Азѐрбајчан дилиндѐ табелилик ѐлагѐсинин үч нѐвү вардыр: *ја-нашма, узлашма вѐ идарѐ.*

Јанашма

Јанашма əлагəсинин морфологи əламəти јохдур. Табелилик əлагəсинин бу нєвү сєз сырасы вə интонасија əсасында гурулур. Асылы тєрəф əввəл, əсас тєрəф сонра ишлəнир. Асылы тєрəф əсас тєрəфə јанашыр вə табє олур; мєс.: *јашыл јамач, уча чинар* бирлəш-мєлєриндє *јашыл, уча* сєзлєри асылы тєрəф, *јамач, чинар* сєзлєри əсас тєрəфдир; *јашыл* вə *уча* сєзлєри хал вə мєнсубијјєт шєкилчи-лєринə єhtiјач олмадан əсас тєрəфə јанашараг она табє олмушдур.

Мəрмər абидəлєр, тєкмə хєјкəллєр

Бəзəкдир хєр бєјук, кичик шəхəрə (С.Вурғун) - мисраларында *мəрмər абидəлєр, тєкмə хєјкəллєр, бєјук шəхəр, кичик шəхəр* бирлəшмєлєри јанашма үсулу илə јаранмышдыр.

Асылы тєрəфин əсас тєрəфə мə'на вə интонасија илə бағланмасы-на ј а н а ш м а дєјилир.

Јанашма илк вə єн гəдим табелилик үсулудур. Сєз бирлəшмєлє-ринин вə чүмлєлєрин формалашмасында бу үсулун ролу бєјүкдур.

Јанашма єз характеринə кєрə там јанашма вə там олмајан (ната-мам) јанашма кими ики нєвə ајрылыр.¹

Т а м јанашмада əсас вə асылы тєрəфлєр арасына дахил олан сєз-лєр əсас тєрəфлє јалныз јанашма əлагəсиндє олур. Башга сєзлє, јанашманын бу нєвүндє əсас вə асылы тєрəфлєрин арасына узлашма, идарə əлагəли сєзлєр дахил ола билмир; мєс.:

дагдакы булаг

дагдакы хəмин булаг

дагдакы хəмин ики булаг

дагдакы хəмин ики сєрин булаг

Вə ја:

кəнддєки хадисə

кəнддєки хəмин хадисə

кəнддєки хəмин уч хадисə

кəнддєки хəмин уч марағлы хадисə

Бу мисалларда *булаг* вə *хадисə* сєзлєри əсас тєрəф, галан сєзлєр асылы тєрəфдир. Асылы тєрəфлєрин хамысы бирбаша əсас тєрəфə табє олмушдур:

дагдакы

хəмин

и́ки

сєрин

булаг

Там јанашмада əсас тєрəфə даһа јахында јєрлəшєн сєз хəмин тє-рəфлє даһа мєһкəм əлагəдє олур. Асылы сєз əсас тєрəфдєн узағ-лашдыгча там јанашма галыр, лакин əлагə зєифлєјир. Асылы тє-

рәфләрин дүзүлүшү онларын нитг һиссәләри илә ифадәсинә әсасланыр: әсас тәрәфә даһа јахында әсли вә ја дүзәлтмә сифәтләр, ондан о тәрәфә саялар, әвәзликләр вә исми сифәтләр јерләшир. Бу чүр сыраланма нитг һиссәләринин тарихи тәшәккүл вә инкишаф иросесини әкс етдирир: әшја билдирән сөзләр (исимләр) бир нитг һиссәси кими формалашаркән әввәлчә онларын әламәтини, кејфијјәтини билдирән сөзләр (сифәтләр), сонра миғдар вә сырасыны билдирәнләр (саялар), даһа сонралар исә бүтүн бу нитг һиссәләрини үмуми вә мүчәррәд шәкилдә әвәз едән нитг һиссәси (әвәзликләр) мејдана кәлмиш, сыраланмада бу ардычыллыг бу күнә гәдәр өзүнү тәбии шәкилдә сахламышдыр. Исми сифәтләр исә даһа сонракы дөврләрин мәнсулудур. Биз һәммин чәркәдә сифәтлә саяын јерини дәјишә дә биләрик: *дағдакы һәммин сәрин ики булаг, кәнддәки һәммин марағлы үч һадисә*. Дәрһал һисс олуначагдыр ки, бурада тәбии сыра јох, мән-тиги вурғунун күчү илә шүүрлу јердәјишмә вардыр. һәммин сырада әвәзлији *дағдакы* сөзүндән әввәл дә ишләдә биләрик: *һәммин дағдакы ики сәрин булаг*. Лакин бу заман о артыг әсас тәрәфә дејил, башга бир сөзә (*дағдакы* сөзүнә) јанашмыш олачагдыр.

Т а м о л м а ј а н јанашмада әсас вә асылы тәрәфләр арасында ја идарә, узлашма әлагәли (бири вә ја һәр икиси) сөзләр ишләнир, јахуд да тәрәфләр арасына белә сөзләри артырмаг мүмкүн олур; мәс.: *Ахшам Халид чамаданыны бизә кәтирди* - чүмләсиндә *ахшам кәтирди* сөзләри арасында јанашма вардыр - *ахшам* сөзү *кәтирди* сөзү илә јанашма әсасында әлагәләнмишдыр. Бу, натамам јанашмадыр, чүнки *ахшам* сөзү илә *кәтирди* сөзү арасында узлашма әлагәли *Халид* (*Халид кәтирди*), идарә әлагәли *бизә* (*бизә кәтирди*), *чамаданыны* (*чамаданыны кәтирди*) сөзләри вардыр.

Там олмајан јанашмада әсас вә асылы тәрәф арасында идарә, узлашма әлагәли сөз олмаја да биләр. Мәсәлән, заһирән: *Әввәл бахыр салона*. *Хејли диггәтлә бахыр* (Р.Рза) - мисраларында *әввәл бахыр* сөзләри арасында там јанашма вардыр. Лакин бурада да јанашма натамамдыр. Мисрада сөз сырасыны дүзәлтсәк, әсас вә асылы тәрәф арасына идарә әлагәли сөз дахил олачагдыр: *Әввәл салона бахыр, хејли диггәтлә бахыр*.

Јанашма әлагәсиндә әсас тәрәф исим вә фе`лләрдән ибарәт олур. Башга нитг һиссәләри (сифәт, сая) әсас тәрәф кими ишләндикдә исимләшир; мәс.: *һәммин көзәлләр, бу гырмызылар, чәсур атычылар*. *гәһрәммин он үчләр* вә с.

Асылы тәрәф исим, сифәт, сая, әвәзлик, фе`ли сифәт, фе`ли бағлама вә зәрфләрдән ибарәт олур.

Исмин исмә јанашмасы исимләрин атрибутивләшмәсинә сәбәб

олур, исмин әшја мәзмунуна әламәт, кејфијјәт мәзмуну гарышыр; мәс.: *дәмир гапы, гызыл гашиг, дост* өлкә, *күмүш саат, тахта* дөшә-мә вә с.

Сифәтләрин исимләрә јанашмасы дил үчүн даһа характерикдир, чүнки сифәтләр мәишә е`тибарилә исимләрин ифадә етдији әшјаны әламәт, кејфијјәт чәһәтдән сәчијјәләндирмәк үчүн јаранмышдыр, мәс.: *уча даг, сәрин һава, гара торпаг, лаләли* чәмән, *мави* сәма, *булуд-лу көј* вә с.

Сайлар да јараныш е`тибарилә исимләрлә бағлыдыр вә әшјанын мигдарыны, сырасыны билдирмәк үчүн исимләрлә јанашма әлагәсиндә олур; мәс.: *и́ки у́шаг, до́ггуз планет, бир не́чә* улдуз, *једди* булаг, *он үчүнчү* адам вә с. Чох вахт сайла исим арасында *нәфәр, әдәд, дәнә, чүт, баш, тикә, парча, көз, дәст, нүсхә* вә с. *әдәди (нумератив)* сөзләр ишләнир вә сай бирбаша дејил, буиларын васитәсилә исимләрә јанашыр. Әдәди сөзләр әксәрән мә`на фәргинә сәбәб олмур; мәс. *и́ки кита́б* - *и́ки әдәд кита́б, и́ки о́таг* - *и́ки көз о́таг* вә с. Аз һалларда мә`на фәрги јарадыр: *и́ки ө́күз* - *и́ки чү́т ө́күз, бир кө́јәрчин* - *бир чү́т кө́јәрчин* вә с.

Әвәзлијин бүтүн мә`на нөвләри дејил, ишарә әвәзликләри, тә`јини әвәзликләр вә бә`зи суал әвәзликләри исимләрлә јанашма әлагәсиндә олур; мәс.: *о́ адам, бу мәсәлә, о́ чү́р һадисә, белә мура́чиәт, һәм́ин фикир, фила́н адам, не́чә га́йыг, һансы* дәниз вә с.

Сифәт кими, фе`ли сифәтләр дә натурал һалда, јә`ни субстантивләшмәдикдә исимләрлә јанашма әлагәсиндә олур; мәс.: *а́хан су, ча́глајан булаг, алды́гым мә́ктүб, јазды́гым әсәр, кә́ләчәк кү́н, ө́јрэни́л-мә́ли мәсәлә, о́хумалы кита́б* вә с.

Гејд. Сифәт, сай, ишарә әвәзликләри вә фе`ли сифәтләр исимләшдикдә башга сөзләрлә идарә вә ја узлашма әлагәсиндә олур; мәс.: *Ја́хшы е́лә һәр јердә јахшыдыр* - *Јахшыны писдән а́йырмаг ла́зымдыр* Чох е́лә чо́хдур - Чо́ху а́здан а́йырмаг ла́зымдыр Бу, Мәсмә иди - Буну Мәсмә деди. Оху́јан Сә́нәм иди - Оху́јаны алғышладылар.

“Исим + исим”, “сифәт + исим”, “сай + исим”, “әвәзлик + исим”, “фе`ли сифәт + исим” гурулушлу јанашма там јанашмадыр. Сайларын сайлара (*и́ки јүз ә́лли алты, үч јүз он дө́рд* вә с.), дәрәчә вә кәмиј-јәт зәрфләринин зәрфләрә (*олду́гча ја́ваш, чо́х чә́лд, хе́јли тез, бир гә́дәр кеч* вә с.), дәрәчә зәрфләринини сифәтләрә (*сон дәрәчә ме́һрибан, арты́г дәрәчәдә хо́шбә́хт* вә с.) јанашмасы да там јанашмадыр.

Мүасир дилимиздә ишләнән бүтүн фе`ли бағламалар һеч бир истисна олмадан башга бир фе`ллә јанашма әлагәсиндә олур. Әсас төрәф һәр чүр шәхсли (јә`ни тәсриф формалы) вә ја шәхссиз фе`л (фе`ли сифәт, фе`ли бағлама, мәсдәр) ола биләр; мәс.: *гача́нда јы́хылан, гача́нда јы́хылмадан, гача́нда јы́хылмаг, гача́нда јы́хылды; со́руша́нда*

чаваб верән. *сорушанда* *чаваб* вермәдән, *сорушанда* *чаваб* вермәк, *сорушанда* *чаваб* вермәди. Фе'ли бағлама илә онун јанашдығы фе'л арасына истәнилән гәдәр сөз дахил ола биләр: *Сән сорушанда мән сәнә чаваб вердим. Сән мә'рузә едәидә мән сәнин дедикләрини диггәтлә динләјирдим.* Елә буна көрә дә "фе'л + фе'л" гурулушлу јанашма натамам јанашмадыр.

Тәрз, заман, дәрәчә, кәмијјәт зәрфләрн фе'ллә јанашма үсулу илә әләгәләнир; мәс.: *аста-аста* *аддымламаг*, *тез-тез* *данышмаг*, *әввәл* *көрүшмәк*, *сонра* *сорушмаг*, *артыг* *дәрәчәдә* *кәдәрләнмәк*, *хејли* *севинмәк* вә с. "Зәрф + фе'л" гурулушлу јанашма да натамам јанашмадыр: *Аста-аста* *күрсүә аддымлајырды.* *Үзүнү* *мәнә тутуб* *тез-тез* *һәмин сөзләри тәкрат едирди.* *Әввәл* *мәнимлә* *көрүшду*, *сонра* *мәндән* *сорушду* вә с.

Јанашма әләгәси гошмаларын иштиракы илә дә јараныр. Гошмалар гошулдуғу сөзлә бирликдә башга бир сөзә јанашыр. Гошмалы сөзләр һәм адлара (исим, сифәт вә сәјлара), һәм зәрфләрә, һәм дә фе'лләрә јанашыр; мәс.: *Сабир кими шаир*, *Әли кими мүәллим*, *итәк кими јумшаг*, *чичәк кими зәриф*, *гарышга кими чох*, *бычаг кими ити*, *пәләнк кими чәлд*; *даш кими јатмаг*, *пәләнк кими багырмаг*, *икид кими вурушмаг* вә с. Әсас тәрәф адлардан вә зәрфләрдән ибарәт олдуғда гошмалы јанашма там, фе'лләрдән ибарәт олдуғда натамам олур.

Атрибутив әләгәли бирләшмәләрин һамысы, релјатив әләгәли бирләшмәләрин бир гисми вә "гејри-мүәјјәнлик билдирән васитә-сиз тамамлыг + тә'сирли фе'л" гурулушлу объект әләгәли бирләшмәләр там јанашма үсулу илә формалашыр. Јанашма әләгәли бирләшмәләр предикативлик газанараг чүмләјә чеврилир; мәс.:

Ше'р *мәдәнијјәт*, *инчәсәнәтдир*,

Инчә руһ, *инчә зөвг*, *инчә сәнәтдир* -

(Шәһријар)

мисраларында јанашма әләгәли *инчә зөвг*, *инчә руһ*, *инчә сәнәт* бирләшмәләри -*дир* предикативлик әләмәтинин вә интонасијаныи көмәји илә чүмләјә чеврилмишдир.

Узлашма

Јанашмадан фәргли олараг, узлашма әләгәсиндә әввәлчә әсас тәрәф, сонра асылы тәрәф ишләнир. Асылы тәрәф әсас тәрәфлә шәхсә вә кәмијјәтә көрә ујғунлашыр; мәс.:

Сән дә һәр шахтаја, *сөјугә гатлан*,

Мәним романтикам, *сән дә ганадлан*. -

(С. Вургун)

мисраларында *сәи* сөзү икинчи шәхсин тәкиндә олдуғу үчүн *гатлан*, *ганадлан* сөzlәри дә икинчи шәхс тәкин шәхс шәкилчисини гәбул едәрәк онунла ујғунлашмыш, узлашмышдыр. *Мәним романтикам* бирләшмәсиндә әсас тәрәф - *мән* сөзү биринчи шәхсин тәкиндә олдуғу үчүн *романтика* сөзү дә биринчи шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едәрәк онунла узлашмышдыр.

Асылы тәрәфин әсас тәрәфлә шәхсә вә кәмијјәтә көрә ујғунлашма сына у з л а ш м а дејилир.

Узлашма әлагәси һәм предикатив, һәм дә гејри-предикатив бирләшмәләрдә (јә ни һәм чүмләдә, һәм дә сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасында) өзүнү кәстәрир. Чүмләдә морфоложи әламәти шәхс шәкилчиләри, сөз бирләшмәләриндә мәнсубијјәт шәкилчиләридир. Шәхс вә мәнсубијјәт шәкилчиләри асылы тәрәфдә - табә олан тәрәфдә олур. Асылы тәрәф бу шәкилчиләри гәбул етмәклә өзүнү әсас тәрәфә ујғунлашдырыр.

Сөз бирләшмәләриндә узлашма. Бүтүн сөз бирләшмәләриндә дејил, јалныз гаршылыглы табелнлик әлагәләри илә гурулан исми бирләшмәләрдә узлашма олур. Гаршылыглы табелилик әсасында гурулан исми бирләшмәләрин бир гисминин тәрәфләри арасында јанашма вә узлашма, бир гисминин тәрәфләри арасында идарә вә узлашма әлагәләри олур.

Јанашма вә узлашма әлагәли бирләшмәләрдә узлашма мәһдуддур. Белә бирләшмәләрин биринчи тәрәфи һәмишә үчүнчү шәхсдә олур, она көрә дә икинчи тәрәф үчүнчү шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едәрәк биринчи тәрәфлә узлашыр; мәс.:

иш адамы кәнд мејвәси чај дашы

Бу чүр бирләшмәләрдә узлашма јалныз үчүнчү шәхсә көрә олур.

Идарә вә узлашма әлагәли бирләшмәләрдә узлашма бүтүн шәхсләри әһатә едир: биринчи тәрәф һәр үч шәхсдә ола билир, она көрә дә икинчи тәрәф һәр үч шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едәрәк биринчи тәрәфлә узлашыр; мәс.:

мәним атым

бизим атымыз

сәнин атын

сизин атыңыз

онун аты

онларын ат(лар)ы

Сөз бирләшмәләриндә узлашманын әсас кәстәричиси шәхс амилдир. Кәмијјәт мәсәләси бурада һәлледици рол ојнамыр. *Чај дашы*.

ини адамы, мәним атым, сәнин машинын бирләшмәләрини чај дашлары, ини адамлары, мәним атларым, сәнин машинларын шәкинндә дә ишләтмәк олар.

Емоционал бәдии нитгдә, чанлы данышыг дилиндә идарә вә ушлаша әлагәли бирләшмәләрин тәрәфләри инверсијаја уграја билир: *көзәлим мәним, көјчәјим мәним*. Бунун ушлашмаја тә'сири јохдур.

Чүмләдә ушлаша. Ушлаша чүмләнин мүбтәдә вә хәбәри арасында олур. Бу әлагәдә әсас тәрәф мүбтәдадыр. Мүбтәдә һансы шәхсдә олса, хәбәр дә һәмин шәхсдә олур вә һәмин шәхсин шәкилчисини гәбул едәрәк онунла ушлашыр. Мүбтәдә тәк олдугда, хәбәр дә тәк, чәм олдугда, хәбәр дә чәм олур; мәс.:

Мән булдозерчијә бахдым. (И.Әфәндијев) *Сән онлары һарадан таныјырсан?* (И.Әфәндијев) *О, башыны галдырыб оглана өтәри бир нәзәр салды.* (И.Әфәндијев) *Биз јенә јашадыг торпаг үстүндә, Көјәрдик от кими, ахдыг су кими.* (С.Вурғун) *Сиз бакылысынызмы?* (И.Әфәндијев) *Онлар худаһафизләшдишләр.* (И.Әфәндијев)

Бу мисалларда *бахдым* сөзү *мән*, *таныјырсан* сөзү *сән*, *нәзәр салды* сөзү *о*, *јашадыг*, *көјәрдик*, *ахдыг* сөзләри *биз*, *бакылысынызмы* сөзү *сиз*. *худаһафизләшдишләр* сөзү *онлар* сөзү илә ушлашмышдыр. Мисалларын һамысында ушлаша тамдыр - бүтүн чүмләләрдә хәбәр мүбтәдә илә һәм шәхсә, һәм дә кәмијјәтә көрә ушлашмышдыр. Лакин хәбәр мүбтәдә илә шәхсә вә кәмијјәтә көрә һәмишә бу чүр там ушлашмыр; мәс.: *Душмән ордулары чәһһәнин бә'зи јерләриндә чидди мәғлубијјәтә дүчар олды.* (Ә.Вәлијев) *Чанаварлар бизим горхулу душмәнимиздир* (Ә.Вәлијев) - чүмләләриндә хәбәрләр мүбтәдә илә шәхсә көрә ушлашса да, кәмијјәтә көрә ушлашмамышдыр. Одур ки ушлаша да *там вә натамам (јарымчыг) ушлаша* кими ики нөвә ајрылыр.

Хәбәрин мүбтәдә илә һәм шәхсә, һәм дә кәмијјәтә көрә ушлашмасы т а м ушлашмадыр; мәс.: *Биз, јә'ни мән вә тәләбә јолдашларым санки бир ағачда кечәләјән бир дәстә гуш идик.* *Инди мән о дәстәдән ајрылыб јени бир аләмә дүшмүшдүм.* (И.Әфәндијев) - чүмләләриндә ушлаша тамдыр, хәбәрләр (*гуш идик*, *дүшмүшдүм*) мүбтәдә илә (*биз*, *мән*) һәм шәхсә, һәм дә кәмијјәтә көрә ушлашмышдыр. I вә II шәхсләрин тәк вә чәминдә ушлаша һәмишә там олур, јә'ни мүбтәдә *мән*, *сән*, *биз*, *сиз* сөзләри илә ифадә олундугда хәбәр онларла һәр ики чәһәтдән ушлашыр вә ушлаша һеч вахт позулмур. Мүбтәдә III шәхсин тәкиндә олдугда да ушлаша һеч вахт позулмур.

Мән дедим

Биз дедик

Сән дедин

Сиз дединиз

О(Әһмәд) деди.

Кәмијјәтчә узлашма јалныз III шәхсин чәминдә позула билир. Мүбтәда III шәхсин чәминдә олдугда хәбәр дә III шәхсдә олур, шәхсә көрә узлашма позулмур, лакин хәбәр III шәхсин чәминдә дә ола билир, тәкиндә дә. Мүбтәда III шәхсин чәминдә, хәбәр III шәхсин тәкиндә олдугда кәмијјәтә көрә узлашма позулур. Хәбәрин мүбтәда илә јалныз шәхсә көрә узлашмасы *ј а р ы м ч ы г* узлашмадыр; мәс.: *Тәл'әт вә Јусиф гарагачын алтында әјләшмишидиләр* (С.Әһмәдов) *Чадырлар орду дүшәркәсини, јуртлары хатырладыр* (С.Әһмәдов) - чүмлөләриндән биринчисиндә хәбәр мүбтәда илә там узлашмыш (*Тәл'әт вә Јусиф әјләшмишидиләр*), икинчисиндә јарымчыг узлашмышдыр (*Чадырлар хатырладыр*). III шәхсин чәминдә хәбәрин мүбтәда илә кәмијјәтчә узлашмасы тәдричән өз әһәмијјәтини итирмәкдәдир. Чансыз варлыглары, мүчәррәд мөфһумлары ифадә едән сөzlәр мүбтәда вәзифәсиндә ишләндикдә хәбәр онунла кәмијјәтчә узлашмыш; мәс.: *Доғду кул үзлү сәһәр, Ишигланды үфүгләр*. (С.Вурғун) *Гујуларын агзына төкүлән гумлар јағыш алтында бәркимишиди*. (Мир Чәләл) *Бүтүн бу дүшүнчәләр Мәрданын сәбрини даһа да түкәндирди* (Мир Чәләл) - чүмлөләриндә мүбтәдалар (*үфүгләр, гумлар, дүшүнчәләр*) чәм олса да, хәбәрләр тәкдир вә онлары (*ишигланды, бәркимишиди, түкәндирди*) чәмләмәк олмаз. Јалныз мүбтәданын мә'насында шәхсләндирмә олдугда хәбәри чәмләмәк олар: *Јарпазлар пычылдашырдылар*.

Боз гарғалар гарышмасын(лар) булбулләрин хош сәсинә. (С.Вурғун) *Һурушән итләр сәс-сәсә вермишиди(ләр)*. *Гарғалар гарылдашырды(лар)*. *Ев гушлары - тојуғлар, газлар, һиндушкалар ејванларда, һәјәтләрдә кизләндиләр*. (Ә.Вәлијев). *Гузулар, чәпишләр, бузовлар көјотдан јејиб ојнаға галхдылар*. *Гулунлар отлајыб дојандан сонра узаныб өзләрини күнә вердиләр*. (Ә.Вәлијев) - чүмлөләриндән көрүндүјү кими, мүбтәда һејван вә гушларла бағлы аңлајышлары ифадә етдикдә хәбәр онунла кәмијјәтчә узлаша да билир, узлашмаја да билир.

Мүбтәда инсан мөфһуму ифадә етдикдә хәбәр онунла III шәхсин чәминдә әксәрән там узлашыр; мәс.: *Онлар јары Шәрг, јары Аврора услубу илә бәзәнмиш кичик бир отаға кирдиләр*. (И.Әфәндијев) *Јәгин ки, инди көрпүсалаплар да өз балача апаратлары илә гулаг асырлар*. (И.Әфәндијев) *Гајыната илә күрәкән нәрд ојнајырдылар*. (И.Әфәндијев) *Гыз-кәлинләр бостандакы көјәртидән јығыб дадлы бишимиш һазырладылар*. (Ә.Вәлијев)

Хәбәр инсан мөфһуму ифадә едән мүбтәдаларла там узлашмадыгда ону узлашдырмаг мүмкүндүр; мәс.: *Одлар өлкәсиндән бизим елчиләр Кетмишиди рәһбәрлә көрушмәк үчүн*. (С.Вурғун) *Чичәкләр, гушлар, инсанлар дил ачмышдыр* (С.Вурғун) - мисраларында *кетмишиди, дил ачмышды* хәбәрләрини *кетмишидиләр, дил ачмышлар* шәклин-

дә дә ишлөтмөк олар.

Алдындыр ки, кәмијјәтчә узлашма да инсан мәфһуму илә бағлы формалашыб, она көрә дә I вә II шәхсләрдә позулмур. III шәхсин чәминдә исә инсандан чансыз варлыға доғру кетдикчә зәифләјир.

Идарә

Идарә әләгәси дә, табелилик әләгәси кими, тәбии ки, өзүнү әсас вә асылы тәрәфләр арасында көстөрир. Морфоложи әләмәти исмин һал шәкилчиләридир. Әсас тәрәфин тәләби илә асылы тәрәф исмин бу вә ја башга бир һалында ишләнмәли олур. Демәли, һал шәкилчили тәрәф асылы тәрәфдир; мәс.: *О мәнә чаваб вермәјәрәк үзүнү јана чевирди* - чүмләсиндә *мәнә, үзүнү, јана* сөzlәри асылы тәрәфләрдир. *Мәнә* сөзү *чаваб вермәјәрәк* сөзүнүн тәләби илә јөнлүк һалда, *үзүнү, јана* сөzlәри *чевирди* сөзүнүн тәләби илә тә'сирлик вә јөнлүк һалларында ишләнмәли олмуш, идарә олунмушдур.

Әсас тәрәфин тәләби илә асылы тәрәфин исмин мүәјјән бир һал шәкилчисини гәбул едәрәк дәјишмәсинә и д а р ә д е ј и л и р .

Исим һалларынын һамысы идарә әләгәсинә хидмәт етмир. Адлыг һал субъект һалыдыр вә чүмләдә адәтән мүбтәда вәзифәсиндә, јанашма әләгәли бирләшмәләрин (*шүшә габ, тахта ганы*) биринчи тәрәфи кими чыхыш едәрәк тә'јин вәзифәсиндә ишләнир. Гејри-мүәјјәнлик билдирән јијәлик вә тә'сирлик һалларында олан сөzlәр (*ушаг палтосу, палто кәјмәк* бирләшмәләринин биринчи тәрәфи) аид олдуғу сөzlә јанашма әләгәсиндә олур. Беләликлә, идарә әләгәсиндә асылы тәрәф дедикдә, исмин јијәлик, јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һалларында олаи (-ын, -ин, -ун, -үн; -а, -ә; -ы, -и, -у, -ү; -да, -дә; -дан, -дән шәкилчили) сөzlәр нәзәрдә тутулур. һәмин һаллары тәләб едән сөzlәр идарә едән сөzlәрдир, әсас тәрәфдир.

Узлашма вә идарә әләгәләринин мүһүм фәргләри вардыр. Узлашма әсас вә асылы тәрәфләрин формача ујғунлуғуна әсасланыр, идарә исә әсас тәрәфин дахили мәзмуиундан доғур. *Мән кәлирәм* - чүмләсиндә *кәлирәм* сөзүнүн *мән* сөзү илә узлашмасынын *мән* сөзүнүн дахили мәзмуну илә һеч бир әләгәси јохдур, *мән* сөзү илә мәнтиги рабитәси ола билән бүтүн фе'лләр I шәхс тәкин шәхс шәкилчисини гәбул едәрәк һәмин сөzlә узлаша биләр. Лакин идарә әләгәси әсас тәрәфин грамматик семантикасы илә бағлыдыр; *кетмәк* фе'ли өз дахили мә'насына көрә ја јөнлүк, ја да чыхышлыг һалларында сөз тәләб едир: *евә кетмәк, евдән кетмәк; көрмәк* фе'ли тә'сирлик вә јерлик һалларында сөз тәләб едир: *сәни көрмәк, шидә көрмәк; охумаг* фе'ли семантик имканларына көрә даһа чох һалда

сөз төлөб едир: *китабы охумаг, сәнә охумаг, евдә охумаг, китабдан охумаг* вә с. Узлашманын мүнһүм сәчијјәси будур ки, әсас тәрәфин формасы асылы тәрәфдә әкс олунур, идарә әлагәсиндә асылы тәрәф әсас тәрәфи әкс етдирә билмир: *шәһәр сөзү охујурам* сөзүнүн төләби илә дә идарә олуна биләр, *ишләјирәм* сөзүнүн төләби илә дә.

Синоним сөз вә ифадәләрин һаллара мүнәсибәтиндә фәрг ола билир. Мәсәлән, *гулаг асмаг* фе'ли сөзләри јөнлүк (*радиоја гулаг асмаг*), онунла синоним олан *динләмәк* фе'ли тә'сирлик һалда (*данышаны динләмәк*) төләб едир. Бу хусусијјәт сөзләрин етимологи чәһәтиндән, һәгиги вә ја мәчази мә'нада ишләнмәсиндән ирәли кәлир. Чохмә'налы вә омоним сөзләр пассив вә ја фәал идарәчилик имканына малик олур; мәс.: *кәзмәк* фе'ли истираһәт етмәк мә'насында объект төләб етмәкдә гејри-фәал олдуғу һалда, *ахтармаг* мә'насында (бир шеји ахтармаг) фәалдыр вә объект билдирән сөзлә биркә ишләнир.

Идарә әлагәсиндә бүтүн әсас нитг һиссәләри һәм асылы, һәм дә әсас тәрәф кими чыхыш едә билир.

Асылы тәрәф, ајдындыр ки, һаллана билән нитг һиссәләри илә ифадә олунур. Она көрә дә идарә әлагәсинин асылы тәрәфи кими исимләр, әвәзлик (шәхс әвәзликләри, гајыдыш әвәзлији, гејри-мүеј-јәнлик билдирән әвәзликләр вә с.) вә мәсдәрләр даһа фәалдыр.

Исимләрин идарә олунмасы: *евә кетмәк, мәктубу охумаг, Әһмәди чагырмаг, булудлары сејр етмәк, бағда динчәлмәк*;

Әвәзликләрин идарә олунмасы: *сәни динләмәк, ону чагырмаг, һеч кәси ојатмамаг, өзүнү көзләмәк*;

Мәсдәрләрин идарә олунмасы: *ишләмәји бачармаг, ов етмәји хошламаг, тәһсил алмаға кетмәк, данышмагдан јорулмаг*;

Сифәтләр, сајлар, ишарә әвәзликләри вә фе'ли сифәтләр јалныз исимләшмәклә һалланыр вә идарә олунур:

Сифәтләрин идарә олунмасы: *ағы гарадан сечмәк, јахшыны писдән фәргләндирмәк, гырмызыја алудә олмаг, чолағы вә голсузу сагалтмаг, дәлини ағылландырмаг*;

Сајларын идарә олунмасы: *әллини икијә бөлмәк, беши она вурмаг, јүзү дөрд дөфә артырмаг, ондан бешини чыхмаг*;

Ишарә әвәзликләринин идарә олунмасы: *буну јада салмаг, еләләрини нәзәрә алмамаг, беләләринә хејир-дуа вермәк*;

Фе'ли сифәтләрин идарә олунмасы: *ишләјәнләрә мане олмамаг, охујаны алғышламаг, јаздыгларыны коздән кечирмәк, дедикләринә әмәл етмәк*.

Јалныз нитг һиссәләри дејил, бир сыра исми вә фе'ли бирләшмәләр дә идарә әлагәсиндә асылы тәрәф кими чыхыш едир: *мачәра китабларыны охумаг, отағын гапысыны багламаг, гапынын чәфтәсини*

кечирмәк, сәһнәјә чыханлары алгыыламаг, ушагларын мукафатландырылмасына севинмәк, күндәлик јазмагдан хошланмаг вә с.

Идарә әләгәсинин ә с а с тәрәфи дә бүтүн мүстәгил нитг һиссәләри илә ифадә олунур. Лакин әсас нитг һиссәләри ичәрисиндә фе'лләр адлары даһа фәал идарә едир. Фе'лләр тә'сирли вә тә'сирсиз олмагла, нөвләр үзрә дәјишмәклә өз әтрафына чохла сөз тоилајыр, объект вә релјатив әләгәли бирләшмәләр јарадыр. Объект әләгәли сөзләрин әксәријјәтини, релјатив әләгәли сөзләрин бир гисмин идарә јолу илә өзүнә табе едир. Буна көрә дә идарә әләгәсини адәтән әсас тәрәфә көрә ики нөвә ајырырлар: *фе'лләрлә идарә, башга нитг һиссәләри илә идарә*.⁴

Шәхсли (тәсриф формалы) фе'лләрлә фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә мәсдәрләрин идарәсиндә фәргләр вардыр. Шәхсли фелләр дә, фе'ли бағламалар да исмин дөрд һалыны - јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һалларыны идарә едир; мәс.: *Мән евә кедирәм. Мән еви тә'мир едирәм. Мән евдә ишләјирәм. Мән евдән чыхырам* - чүмләләриндә *евә, еви, евдә, евдән* сөзләри шәхсли фе'лләрлә (*кедирәм, тә'мир едирәм, ишләјирәм, чыхырам*) идарә олунмушдур. Һәмин сөзләр ејни гәјда илә фе'ли бағлама васитәсилә дә идарә олунур: *евә кедәндә, еви тә'мир едәндә, евдә ишләјәндә, евдән чыханда*. Фәрг бурададыр ки, шәхсли фе'лләрлә идарә нәтичәсиндә предикатив бирләшмә (чүмлә), фе'ли бағлама илә идарә нәтичәсиндә гејри-предикатив бирләшмә (сөз бирләшмәси) јараныр.

Мәсдәрләр вә фе'ли сифәтләр дә исмин Һәмин дөрд һалыны идарә едир вә сөз бирләшмәләри әмәлә кәтирир:

<i>евә кетмәк</i>	<i>евә кедән</i>
<i>еви тә'мир етмәк</i>	<i>еви тә'мир едән</i>
<i>евдә ишләмәк</i>	<i>евдә ишләјән</i>
<i>евдән чыхмаг</i>	<i>евдән чыхан</i>

Лакин мәсдәрин вә фе'ли сифәтләрин идарә имканлары шәхсли фе'лләрдән вә фе'ли бағламалардан артыгдыр. Мәсдәр исим хусу-сијјәтинә малик олдуғу (һәрәкәтин адыны билдирдији), фе'ли сифәтләр исә исимләшә билдији үчүн исмин јијәлик һалы илә дә әләгәләнир вә исми бирләшмәләр әмәлә кәтирир: *ушагын агламагы, Алын узагдан көрүнмәји; тәләбәнин охујаны, инсанын дүшүнәни* вә с. Мәсдәрләрин вә фе'ли сифәтләрин јијәлик һалы идарәсиндә статиклик, галан һаллары идарәсиндә динамиклик вардыр.

Башга нитг һиссәләри исмин јијәлик һалыны тәләб етмәкдә даһа фәалдыр. Бу заман асылы тәрәф јијәлик һалын шәкилчисини, әсас тәрәф исә мувафиг мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едир. Си-

фэт, саж вә ишарә әвәзликләри мәнсубийјәт шәкилчиси гәбул етмәк үчүн исимләшир.

Исимләрлә идарә: *дагларын гары, чајларын сују, Күнәшин шүасы, чичәкләрин әтри;*

Сифәтләрлә идарә: *алманын гырмызысы, мејвәләрин дадлысы, шәһримизин көзәли, данышанларын ағыллысы;*

Сайларла идарә: *китабларын бир нечәси, адамларын чоху, ушагла-рын (ушаглардан) икиси, тәләбәләрин он беши;*

Әвәзликләрлә идарә: *адамларын беләси, онун өзү, бунун нечәси (јохдур), китабын пәји (мараглыдыр);*

Зәрфләрлә идарә: *евләрин јухарысы, диварларын ашағысы, һәфтәнин әввәли, һәммин кунун сәһәри.*

Башга нитг һиссәләри гејри-фәал шәкилдә исмин јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һалларыны да идарә едә билик; мәс.: *инсана мәһәббәт, душмәнә нифрәт; дагларда лалә, көзләрдә севинч; дашдан дивар, әлдән ити* вә с.

Исмин јијәлик вә тәсирлик һалларыны идарә етмәкдә фе'лләрлә башга нитг һиссәләри арасында бир әкслик вардыр. Фе'лләр исмин јијәлик һалы илә чох зәиф әлагәләнир, белә ки, јалныз мөсдәрләр вә исимләшмиш фе'ли сифәтләр јијәлик һалда сөз тәләб едә билик. Бунун әксинә олараг, башга нитг һиссәләри јијәлик һалы идарә етмәкдә чох фәалдыр.

Тәсирлик һалын идарә олунмасында исә вәзијәт әксинәдир. Башга нитг һиссәләри тәсирлик һал илә һеч чүр әлагәләнә биликмир. Тәсирлик һалда олан сөз вә бирләшмәләр чүмләдә јалныз тәсирли фе'лләрин тәләби илә ишләнир.

Әдәби дил нормаларына ујғун олараг, идарә әлагәсинин асылы тәрәфи әввәл, әсас тәрәфи сонра ишләнир. Јени информасија әсас тәрәфдә олур. Лакин бәдии дилдә, емоционал нитгдә, бу вә ја дикәр үзвүн актуаллашдырылмасы нәтичәсиндә идарә әлагәсинин тәрәфләри өз јерләрини дәјишир; мәс.: *Бахыб о солгун күлә, Әлилә атды чөлә* (С, Вурғун) - мисраларында *күлә* сөзү әсас тәрәфдән - *бахыб* сөзүндән, *чөлә* сөзү исә *атды* сөзүндән сонра ишләниши, актуаллашдырылмышдыр.

Норматив сыра әсасында табелилик әлагәләрини ашағыдакы шәкилдә схемләшдирмәк олар (тәрәфләрин адларынын ифадәси үчүн синоним терминләрдән истифадә едилер. *Әсас тәрәф* термини илә јанашы, *мүстәгил тәрәф, табә едән тәрәф; асылы тәрәф* термини илә јанашы, *гејри-мүстәгил тәрәф, табә олан тәрәф* сөзләри дә ишләдилер. Бунлардан әлавә, һәр бир әлагә үсулунун адына ујғун терминләр дә вар: *јанашан - јанашылан, узлашан - узлашдыран, идарә олунан - идарә едән тәрәфләр*).

Ј а н а ш м а:

уча	чинар
асылы т.	әсас т.
г. мүстәгил т.	мүстәгил т.
табе олан т.	табе едән т.
јанаһан т.	јанаһылан т.

Јанаһма әлагәсиндә тәрәфләрини сырасы сабитдир вә позулмур.
И д а р ә:

Чинара баһырам.

асылы т.	әсас т.
г. мүстәгил т.	мүстәгил т.
табе олан т.	табе едән т.
идарә олуһан т.	идарә едән т.

У з л а ш м а:

Чинар учадыр.

әсас т.	асылы т.
мүстәгил т.	г. мүстәгил т.
табе едән т.	табе олан т.
узлаһшыран т.	узлаһһан т.

Узлаһһма вә идарә әлагәләриндә тәрәфләр јерләрини дәјишә бил-
лир:

Баһырам чинара.
әсас т асылы т.

Учадыр чинар
асылы т. әсас т.

Синтактик ваһидләрин тәртибиндә ролу олаи башга васитәләр

Сөз бирләшмәләри, чүмләләр вә синтактик бүтөвләр мүстәгил сөзләрин (сөз-формаларын), көмәкчи сөзләрин, нисби әвәзликлә-рин, компонентләрин сырасынын, сөздәјишдиричи шәкилчиләрин, интонасија вә фасиләнин, мәнтиги вурғу вә тәқрарларын варлығы әсасында формалашыр. Синтактик ваһидләрин мә насы ону тәш-кил едән сөзләрин, бирләшмә вә чүмләләрин мә насындан асылы олур.

Сөз бирләшмәләрини вә чүмләләри тәшкил едән сөзләр бир-би-ри илә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин, хусусилә һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин васитәсилә әлагәләнир. Һал вә мәнсубијјәт шә-килчиләри гәбул едәрәк синтактик әлагәјә кирән сөзләр сөз-

формалар (сөzlәрин дериватлары) адланыр; мәс.: *чәмәнин әтри, чәмәндә кәзмәк, чәмән кими көзәл* бирләшмәләриндә чәмәнин, чәмәндә, чәмән кими сөzlәри “чәмән” сөзүнүн сөз-формаларыдыр вә бунлар онун дикәр сөzlәрлә әлагәсинә сәбәб олмушдур. *Мәрдан Јагубдан аҗрыланда чижиндә беҗачылан, алтында боз ат варды* (Мир Чәлал) - чүмләсиндә *Јагубдан, чижиндә, алтында* сөzlәри *Јагуб, чижин, алт* сөzlәринин сөз-формаларыдыр; *Јагубдан* сөз-формасы *аҗрыланда, чижиндә, алтында* сөз-формалары *варды* сөзү илә әлагәләнмишдир.

Көмәкчи сөzlәрдән даһа чох **бағлајычы** вә **гошмалар** сөzlәр арасында әлагә јарадыр, сөз бирләшмәләринин вә чүмләләрин (бағлајычылар һәм дә синтактик бүтөвләрин) тәшкилииә хидмәт едир. Мәсәлән: *Бир дәфә дә олсун, мән ону гаиҗабаглы вә ја гәмкин кормәмишдим. Вә мән душунурдум ки, каш мәним амам да Набат хала кими гозбел олајды, амма онун кими о да һеч бир заман хәстәләнмәјәјди* (И. Әфәндијев) - чүмләсиндә *вә, вә ја, амма, да* табесизлик, *ки* табелилик бағлајычыларындан истифадә едилмишдир. *Ки* бағлајычысы тамамлыг будаг чүмләсини баш чүмләјә бағламыш, *вә ја* бағлајычысы һәмчинс тәрз зәрфликләрини, *амма* бағлајычысы будаг чүмлә шәклиндә олан гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләрини әлагәләндирмиш, *вә* бағлајычысы синтактик бүтөвүн мүстәгил чүмләләри арасында әлагә јаратмышдыр; *кими* гошмасынын иштиракы илә *Набат хала кими гозбел олајды, онун кими хәстәләнмәјәјди* предикатив бирләшмәләри јаранмышдыр. Гошмалар бирләшмә вә чүмлә дахилиндә интенсив әлагә васитәси кими чох зәнкин имканлара маликдир.

Мүрәккәб чүмлә компонентләрийин тәшкилиндә, синтактик бүтөвләрин гурулмасында **ә в ә з л и к л ә р и н** ролу бөјүкдүр. Шәхс әвәзликләри, ишарә вә суал әвәзликләри тәкрара јол вермәмәк үчүн мүхтәлиф әшја вә һадисәләрин адлары әвәзиндә ишләнәрәк мәтн компонентләринин әлагәсинә кениш хидмәт едир. Ишарә әвәзликләри табели мүрәккәб чүмләләрин баш чүмләсиндә *гәлиб сөз* кими ишләнәрәк, баш чүмләдән сонра будаг чүмлә кәлмәси вә будаг чүмләнин иөвүнүн мүәјјәнләшмәси үчүн мүһүм көстәричи кими чыхыш едир. Нисби әвәзликләр “будаг чүмлә + баш чүмлә” гурулушлу табели мүрәккәб чүмләләрдә кениш фәалијјәт даирәсинә малик олуб, **бағлајычы сөз** вәзифәсиндә будаг чүмләләри баш чүмләјә бағлајыр. *Дәјирман пәрләри елә фырланыр ки, көрмәк олмур.* (Мир Чәлал) *Сән нечә дејирсән, елә дә олмалыдыр* - чүмләләриндән биринчисиндә *елә* сөзү тәрз будаг чүмләсинин баш чүмләдә јерлији вәзифәсиндә ишләнмиш, икинчи чүмләдә *нечә* сөзү бағлајычы сөз, *елә* сөзү гаршылыг билдирән сөз (коррелјат) кими баш вә будаг чүм-

лөлөр арасында элагә јаратмышдыр.

Сөз сырасы да бирләшмә вә чүмлөләрин гурулмасында һәл-ледиһи рола маликдир. Сөзләр синтактик ваһидләрин коммуника-тив функцијасы, тематик прогрессија илә элагәдар сыраланыр. **Иито-насија, фасилә вә мәнтиги вурғу** коммуникасија мәгсәд-лини јеринә јетирән вә ајдынлашдыран ән мһүм васитәләрдир.

Ашағыдакы чүмлөләрә дигтәт јетирәк:

Мәни өлдүрмәјин, сизә һеч бир хејри јохду. (Ф.Кәримзадә) *Гырмы-зы чалмалы јабынын үстүндәки јукү көтүрүб јерә гојду.* (Ф.Кәримза-дә) *Мәнә бабам Узун Гәсән кими ат сечмәк истәјир.* (Ф.Кәримзадә) *Бу кишинәјән Алапача иди.* (Ф. Кәримзадә) *О, артыг шәһрәтдән бојун гачырды.* (М. Каған атлы. "Албан тарихи" - Гајнаглар, с. 52)

Дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадә едилмәдијиндән бу чүм-лөләрдә ритмик-мелодик ахын, фасилә мүүллиф истәјинә мұвафиг дејил, һәтта сөз сырасы да мүүллиф фикринин дүзкүн аңлашылма-сына көмәк етмир. Јалныз һәмий чүмлөләрин ишләндији синтактик бүтөвләр мұһитиндә онларын мәзмуинуну дүзкүн дәрк етмәк олур. Әкс тәгдирдә, һәр бир чүмләни мұхтәлиф мә налара јозмаг мұмкүн-дүр. Биринчи чүмлә образ нитгинин мәһсулудур. Чүмләдәки веркүлә әсасән образ истәјини белә дәрк етмәк олур: "Мәни өлдүр-мәјин. Өлдүрмәјин сизә һеч бир хејри јохдур". Лакин мәтндән ајдын олур ки, веркүл артыгдыр вә *өлдүрмәјин* сөзүндән сонра белә ајдын фасиләјә һеч бир еһтијач јохдур. Һәм дә бу сөз фе'лин әмр шәклин-дә дејил, сөз бирләшмәсинин (*өлдүрмәјин хејри*) биринчи тәрәфи ки-ми ишләнмиш, мәсдәр јијәлик һалын шәкилчисии гәбул етмиш-дир. Веркүлү атдыгда чүмләнин ритмик-мелодик ахыны да дәјишир, фикир дә. Коммуникасија мәгсәдиндә фәрг јараныр: фасилә илә тә-ләффүз едилән формада нәзәрдә тутулан *сиз* сөзү тема, *мәни өлдүр-мәјин* сөзләри рема сәчијјәси дашыјыр, тәкрар едилән *өлдүрмәјин* сө-зү илә *сизә хејри јохдур* сөзләри икинчи тема - рема чәркәсини јара-дыр вә тематик инкишафа сәбәб олур. Ејин заманда бүтөвлүкдә икинчи компонент (веркүлдән сонракы һиссә) биринчинин ремасы кими фикри ирәлиләдир. Веркүлү атдыгда вәзијјәт тамамилә дәји-шир: *мәни өлдүрмәјин* - сөзләри тема, *сизә хејри јохду* сөзләри рема функцијасы дашыјыр. Һәтта *өлдүрмәјин* сөзүндә шәкилчиләрин функцијасы да дәјишир: веркүл олдугда бу сөздә инкарлыг вә шәхс шәкилчиси (*өлдүр-мә-јин*), веркүл олмадыгда мәсдәр вә јијәлик һал шәкилчиси вар (*өлдүр-мәј(к)-ин*).

Гырмызы чалмалы јабынын үстүндәки јукү көтүрүб јерә гојду - чүмләсиндә вәзијјәт јухарыдакы чүмләнин әксинәдир. Чүмләни синтактик бүтөвдән чыхарыб, мәтин нәзәрә алмадан охудугда белә кұман етмәк олур ки, јабынын башында гырмызы чалма вар имиш

вə ким исə онун белиндəки јүкү көтүрүб јерə гојуб. Лакин бу чүмлөдөн бир гэдэр əввəl ишлənмиш *Сифəти мис рəнкинə чалан, гырмызы чалмалы адам ондан сорушду* - чүмлəси кəстəрир ки, һəмин чүмлөдəки *гырмызы чалмалы* ата аид дејил, исимлəшмиш сифəт бирлəшмəсидир вə мүбгəдə вəзифəсиндə ишлənмишдир. Белə олдугда тəлəффүздə дə, мə'нада да фəрг жараныр: *гырмызы чалмалы* бирлəшмəсиндən сонра бир гэдэр фəсилə едилмəлидир; - бирлəшмə чүмлөдə "мə'лум олан"ы билдирир, чүмлəнин темəсыдыр. Гəлан һиссə ремадыр. Ајдын олсун дејə, јазычы һəмин бирлəшмəдən сонра веркүл гоја билəрди.

Мəнə бабам Узун Һəсən кими ат сечмəк истəјир - чүмлəсиндə хүсусилəшмиш һиссə - *бабам Узун Һəсən кими* сөзлəри веркүллə ајрылмадығындан тəрз зəрфлији *ат* сөзүнүн тə'јини кими баша дүшүлүр вə вулгар мə'на ифадə едир. Əслиндə, чүмлəнин там ачылышы белəдир: *Бир вахтлар бабам Узун Һəсən өзүнə јахшы атлар сечдији кими, о да мəнə јахшы ат сечмəк истəјир*. Образ нитгиндə фикир гыса ифадə олунмушдур. веркүл олмадығындан фəсилə итир вə сөз сырасы фикри долашдыыр.

Бу кишинəјən Алапача иди - чүмлəсини дə интонасија, фəсилə вə мəнтиги вурғунун јерини дəјишмəклə мүхтəлиф мə'наларда баша дүшмəк мүмкүндүр: *Бу, кишинəјən Алапача иди. Бу кишинəјən - Алапача иди*. Биринчи һалда *бу* - темə, *кишинəјən Алапача иди* - ремадыр; икинчи һалда *бу кишинəјən* - темə, *Алапача иди* - ремадыр.

Сон чүмлөдə (*О, артыг шəһрəтдən бəјун гачырды*) *артыг* сөзүнүн əдат вə сифəт кими дəрк олунмасы чүмлəнин лексик семантикасынын дəјишмəсинə сəбəб олур. *Артыг* сөзү əдат кими баша дүшүлдүкдə һаггында данышылан шəхсин үмүмийјəтлə шəһрəтдən имтина етдији ифадə едилир; сифəт кими баша дүшүлдүкдə һəр чүр шəһрəтдən јох, артыг (əлавə) шəһрəтдən имтина едилдији билинир (əсəрдə бу икинчи мə'надыр).

Көрүндүјү кими, просодик вəситəлəрин (интонасија, фəсилə, вурғу вə с.-ин) вə сөз сырасынын синтактик вəһидлəрин тəшəккүлүндə, чүмлəнин вə синтактик бүтөвлəрин коммуникатив функциһы лазыми кејфијјəтдə јеринə јегирмəсиндə чоһ бəјүк ролу вардыр.

Чүмлə вə мəтн компонентлəрини əлагəлəндирən вəситəлəр сырасында *тəк р а р л а р* вə компонентлəрин *п а р а л л е л и ј и* дə вачиб əламəтлəр кими нəзəрдə тутулмалыдыр. Сөзлəрин, сөз бирлəшмəлəри вə чүмлəлəрин тəк р а р ы синтактик бүтөвлəрин гурулмасында əн зəрури вəситəлəр һесаб олунур. Ејни синтактик структурун анафорик вə јə епифорик тəк р а р ы чүмлə вə мəтн компонентлəринин əлагəсинə хидмəт едир. *Дост ағлар, душмən кулəр. Дост - бир, душмən - он бир. Кар ешитмəз - ујдуруп, кор көрмəз - гурашдырар. Бујруг сəнин, гуллуғ мəним* вə с. тинли аталар сөзлəринин, мəсəллəрин комионентлəри ејни структурун тəк р а р ы, паралеллиһк əсасында формалашмышдыр. Паралел тəркиб һиссəлəрдə тəк р а р олунмалы сөзүн ихтисары да тəркиб һиссəлəри əлагəлəндирən вəситəлəрдən

дир: *Огару галана јанар, мал саһиби кедәнә. Әјрини тох көрмәдим, догару ач. Гонаг гонагы истәмәз, ев јијәси һеч бирини вә с.* Тәркиб һиссәләри еллипсислә сәчијјәләнән чүмләләр дә әләгә вә коммуника-сија васитәси кими кәрәклидир: *Көздән ираг, көнүлдән узаг. Дөвләт-дә дөвә, өвладда нөвә.* (Аталар сөzlәри) Һәтта бу мөгамда сонракы компонентдә хәбәрлик шәкилчисиинин ихтисары да компонентләри әләгәләндирмәјә көмәк едир: *Әр-арвад инәкдир, араја кирән - көпәк.* (Аталар сөзү)

Сөз бирләшмәләринин, чүмләләрин вә синтактик бүтөвләрин тәшәккүлүндә ролу олан васитәләри нәзәрдән кечирдик. Бу чүр мә'лум әләгә васитә вә үсуллары илә јанашы, сөzlәр арасында елә әләгә формалары да вар ки, онлар ја үмуми нормадан кәнара чы-хыр, јахуд да дилчилик әдәбијјатында баһга чүр изаһ едилир. Белә-ләри, баһлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Мүбаһисәли, һәлә "ад гојулмамын" мәсәләләрдән бири фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри дахилиндә адлыг һал-да ишләнән сөzlәрлә һәмин фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр-ләр арасындакы әләгә үсулунун мүөјјәнләшдирилмәмәсидир. Чүм-лөләрә диггәт јетирәк:

Мән охујан китабы сән дә охумусан.

Сән охујан китабы мән дә охумушам.

О (Әһмәд) охујан китабы мән дә охумушам.

Биз охујан китабы сиз дә охумусунуз.

Сиз охујан китабы биз дә охумушуг.

Онлар (Әһмәдкил) охујан китабы биз дә охумушуг.

Мән кәләндә јаз иди, кедәндә најыз олду.

Сән кәләндә јаз иди, кедәндә најыз олду.

О (Әһмәд) кәләндә јаз иди, кедәндә најыз олду.

Биз кәләндә јаз иди, кедәндә најыз олду.

Сиз кәләндә јаз иди, кедәндә најыз олду.

Онлар (Әһмәдкил) кәләндә јаз иди, кедәндә најыз олду.

Тәкчә мән чалышмагла нә олачаг?

Тәкчә сән чалышмагла нә олачаг?

Тәкчә о (Әһмәд) чалышмагла нә олачаг?

Тәкчә биз чалышмагла нә олачаг?

Тәкчә сиз чалышмагла нә олачаг?

Тәкчә онлар (Әһмәдкил) чалышмагла нә олачаг?

Мисаллардан көрүндүјү кими, һансы тәрәфин әсас, һансы тәрә-фин асылы олдуғу дәгигләпидирилмәмиш бу әләгәдә сағ тәрәфдә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә ја мәсдәр, сол тәрәфдә I вә II шәхс-ләрдә әвәзлик, III шәхсдә әвәзлик вә исим ишләнир. Әвәзлик вә

исимләр адлыг халда олур, субъект бирлешмәси әмәлә кәтирир.

Бу чүр бирлешмәләрдә узлашма әлагәсиндән данышмаг олмаз. Шәхссизлик (шәхс шәкилчисинин олмамасы) фе`ли сифәт, фе`ли бағлама вә мәсдәрин биринчи тәрәфлә (мән, сән, о. Әһмәд, биз, сиз, олар, Әһмәдкил сөzlәри илә) узлашмасына имкан вермир. Бу чүр бирлешмәләрдә јанашма вә идарәдән дә данышмаг олмаз. Шәхс әвәзликләри вә хусуси исимләр субъект функцијасында ола-ола, фе`ли сифәт, фе`ли бағлама вә ја мәсдәрә јанашмаз. Халлана билән сөzlәр (биринчи тәрәф) адлыг халда олдуғу үчүн тәрәфләр арасында идарә әлагәси дә гејри-мүмкүндүр.

“Субъект билдирән сөз + шәхссиз фе`л” гурулушлу бу чүр бирлешмәләрдә әлагә “әшја вә онун һәрәкәти” принципинә әсасән *сөз сырасы вә интонасијанын көмәји илә јараныр*. Шүбһәсиз, бу чүр бирлешмәләр агглютинатив дилдә аналитизм мејлләри илә бағлыдыр.

Мә`лумат үчүн. Ајрыча субъекти олан бу чүр тәркибләрин гәдрис вә тәһлилиндә дә ваһид вә ајдын принцип јохдур. Чүмлә үзвләринин ифадә васитәләриндән данышытаркән тәркибләрин (фе`ли бағлама, фе`ли сифәт вә мәсдәр тәркибләринин) чүмләнин мүрәккәб үзвү олдуғу көстәрилер. “Фе`ли сифәт тәркибләри илә ифадә олунан мүбтәдалар”, “Фе`ли сифәт тәркибләри илә ифадә олунан тә`јинләр” вә с. јарымбашлыглар, зәрфлијин бир сыра мә на нөвләринин фе`ли бағлама тәркибләри илә бол-бол ифадәси бу мөвгејин ајдынлығына шүбһә гојмур.<sup>6</sup> Дикәр гәрәфдән, тәркибдахили үзвләрин тәһлили нәзәрдә тутулур, тамамлыг вә зәрфликләрин фе`ли сифәт, фе`ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри дахилиндә дә ишләндији гејд едилер. Бунун үчүн тамамлыг вә зәрфлијин тә`рифләринә диггәт јетирмәк кифәјәтдир: “Тамамлыглар фе`ли хәбәрә (тәркиб дахилиндә мәсдәр, фе`ли сифәт вә фе`ли бағламалара), һәмчинин исми хәбәрә аид олур”. “Зәрфликләр чүмләдә, әсасән, фе`ли хәбәрә (тәркиб дахилиндә мәсдәр, фе`ли сифәт вә фе`ли бағламаја), һәмчинин адларла, хусусән сифәтләрлә ифадә олунан исми хәбәрә” аид олур.⁷

Ејни дил ваһиди һәм мүрәккәб үзв кими көтүрүлүр, һәм дә ону тәркибдахили үзвләрә ајырмаг мәсләһәт көрүлүр. Лакин бу мөвгедә олан алимләримиз тәркибләри дахили үзвләринә ајырма просесиндә дә ардычыл дејилләр. *Алим телескопла көјә баханда Мәним тутти дилим бирдән лал олур* (С. Вурғун) - мисра-чүмләсиндә фе`ли бағлама тәркиби (*Алим телескопла көјә баханда*) мүрәккәб заман зәрфлијидир (тәркибләри будаг чүмлә һесаб едәнләрин фикрини бура гарышдырмыры). Һәмин тәркиби дахили үзвләринә ајырсаг, *телескопла* - васитәли тамамлыг, *көјә* - јер зәрфлији кими көтүрүлмәлидир; *баханда* - сөзүнү дә заман зәрфлији кими ајыра биләрик. Тәркибләрин бу чүр тәһлили просесиндә чәтинлик тәрәдән субъект билдирән *алим* сөздүр; бу сөзү (*алим* сөзүнү) нә хәбәр, нә тамамлыг, нә тә`јин, нә дә зәрфлик адландырмаг олар. Һәмин сөз јалныз мүбтәдаја ујғун кәлир. Лакин ону мүбтәда адландырсаг, онда бојук бир консепсија - тәркибләрин будаг чүмлә ола билмәмәси консепсијасы өз әһәмијјәтини итирмиш олар. Она көрә дә бу консепсијанын тәрәфдарлары тәркибләри дахили үзвләринә ајырма просесиндә субъект билдирән сөzlә шәхссиз (тәсриф олунмавын) фе`ли бирликдә көтүрмәји (*алим баханда* шәклиндә заман зәрфлији кими) мәсләһәт көрүрләр ки, бу да елми ардычылыг дејилдир. Одур ки тәркибләрин будаг чүмлә олуб-олмамасы мәсәләси дәгилләшдириләнә гәдәр онларын мүрәккәб бир үзв кими изаһы тәдрис үчүн даһа әлвәришлидир.

2. Азәрбајчан дилчилијиндә мүбтәда илә хәбәр арасында гејдсиз-шәртсиз узлашма әлагәсинин олдуғу гәбул едилмишдир: хәбәр шәхсә вә кәмијјәтә кәрә мүбтәда илә узлашыр. Лакин үмуми дилчиликдә хәбәрлә мүбтәда арасында әлагә мәсәләсинә даир башга мүлаһизәләр дә вардыр. Мәсәлән, Ј.В.Кротевичин фикринчә, мүбтәда илә хәбәрин әлагәсини табелилик әлагәси һесаб едән ән`әнәви бахышла разылашмаг чәтиндир; бу әлагә табелиликдән фәргләнән хусуси әлагә нөвүдүр. Буна бәнзәр фикир В.В.Виноградовун "Рус дилиин грамматикасы"на јаздығы мүгәддимәдә дә вардыр. В.В.Виноградов *Я вижу, Ты слышишь* типли чүмләләрә әсасланараг јазыр: "Мүасир рус дили бахымындан демәк чәтиндир ки, белә һалларда нә иә илә узлашыр - фе`лин формасы әвәзликлә, јахүд әксинә."⁸

Бә`зи рус али мәктәб дәрсликләриндә артыг мүбтәда илә хәбәр арасында табелилик әлагәси дејил, к о о р д и н а с и ј а олдуғу кәстәрилир: "Чүмләнин баш үзвләри мүбтәда вә хәбәр арасында к о о р д и н а с и ј а адланан гаршылыглы синтактик әлагә вардыр. Белә ки, *Я пишу; Ты работаешь; Она вышивает* чүмләләриндә, бир тәрәфдән, чүттәркибли чүмләнин мүбтәдасы вәзифәсиндә ишләнән *я, ты, она* шәхс әвәзликләри хәбәр вәзифәсиндә ишләнән *пишу, работаешь, вышивает* фе`лләринин формасыны мүәјјәнләшдирир; о бири тәрәфдән, *пишу, работаешь, вышивает* фе`лләринин формасы мүвафиг олараг *я, ты, она* әвәзликләри илә ујғунлашыр"⁹ Дәрсликдә узлашманын сөз бирләшмәләриндә атрибутив әлагә вәситәси кими фәәлијјәт кәстәрдији, биртәрәфли әлагә олдуғу, лакин координасијанын предикатив бирләшмәләрдә гаршылыглы әлагә кими чыхыш етдији гејд едилмиш, бу ики әлагә нөвүнүн бир сыра башга фәргләри дә үзә чыхарылымышдыр.

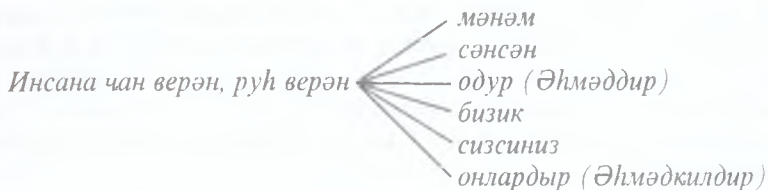
Аналитик-синтетик гурулушлу рус дилиндә мүбтәданын ролу даһа бөјүкдүр. *Я студент* типли чүмләләрдә ишин ичрасынын һансы шәхсә аид олдуғуну јалныз мүбтәда-әвәзлик билдирир. Бизим дилимиздә вәзијјәт бунун әксинәдир: *Мән тәләбәјәм* әвәзинә, садәчә *Тәләбәјәм* дә демәк олар вә һеч бир фәрг јаранмаз. Әкәр рус дилиндә мүбтәда илә хәбәр арасында узлашма дејил, гаршылыглы ујғунлашма - координасија мүәјјән едилирсә, бизим дилимиздә мүбтәда илә хәбәр арасында, табесизлик вә табелилик әлагәләриндән фәргли бир әлагә үсулу кими, координасијадан даһа инамла данышмаг олар. Бу мәсәлә дилчиләримизи дүшүндүрмәлидир.

3. Азәрбајчан дилиндә чох ишләнән чүттәркибли чүмлә нөвләринин бир гисминдә мүбтәда илә хәбәр арасында узлашма әлагәси олмур; мәс.:

*Еј инсанлар, гәлбинизә јахын мәнәм,
Сирдашыңыз, бахын - мәнәм!*

(С. Рүстәм)

Бу мисраларда гәлбинизә јахын мүбтәда, мәнәм хәбәр, сирдашыңыз мүбтәда, мәнәм хәбәрди. Мүбтәдалар III шәхсин, хәбәрләр I шәхсин тәкиндәдир. Бу чүр чүмлөләрдә мүбтәда сабит гала-гала, хәбәр бүтүн шәхсләр үзрә дәјишә билир; мәс.: *Инсана чан верән, руһ верән сәнсән* (С. Вурғун) - чүмләсинин хәбәрини шәхсләр үзрә дәјишәк:

Бу схемдә фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунмуш мүбтәда III шәхсин тәкиндә олдугу һалда, хәбәр бүтүн шәхсләр үзрә дәјишмишдир. Тәкчә фе'ли сифәтләр дејил, әвәзликләр, исми бирләшмәләр дә бу чүр чүмлөләрин мүбтәдасы ола билир: *Ишин саһиби мәнәм*. (Б.Бајрамов) *Мөһсүн, бу кун дүнианын ән хошбәхт атасы, ән бәхтәвәр бабасы, ән бәхтијар гајынатасы мәнәм*. (Ә.Вәлијев) *Сизә кәрәк - мәнәм, мән! Үрәк-дирәк - мәнәм, мән!* (С.Рүстәм) *Көј үзүндә гаһад чалаң нә тәрландыр, нә гартал. Q - мәнәм!* (С.Рүстәм) *Инсанын шөһрәти, шәрәфи сәнсән!* (С.Вурғун) вә с.

Мисаллардан көрүндүјү кими, чүмлөләрдә ишлә иш көрән өз тәбии ифадә васитәси илә ифадә олунмамыш, өз ифадә васитәләрини дәјишмишләр. Јә'ни хәбәр олмалы олан сөз мүбтәда, мүбтәда олмалы олан сөз хәбәр вәзифәсиндә ишләнмишдир. Она көрә дә белә чүмлөләрдә хәбәр мүбтәда илә дејил, санки өзү өзү илә узлашмыш олур (*мән-әм, сән-сән, о-дур, биз-ик, сиз-синиз, онлар-дыр*).¹⁰

Мә'лумдур ки, гоһум түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајҗан дилиндә садә чүмлә мүбтәданын сон мовгедә фе'ли вә ја исми хәбәрдәки шәхс шәкилчиләри илә тәкрары әсасында формалашмышдыр. "Мәтндә сөз ардычылыгынын истәнилән кәсијини о шәртлә чүмлә сајмағ олар ки, орада тәкрарын икинчи елементи - шәхс сонлуғу мејдана чыхыб диггәти тәкрарын биринчи елементинә - субъект идејасынын лексик ифадәсинә гајтарсын вә беләкликлә, мүәјјән сә ардычылыгында гаиалылығ, башга чүр десәк, чәрчивәлилик јаратсын".¹¹ Гејд етдијимиз чүмлөләрдә чәрчивәлилик өзүнү јалныз сон мөгәмда сахламышдыр. Бу типли чүмлөләрдә фикрин тәбии ифадәси: *Мән сизә кәрәјәм. Мән үрәк-дирәјәм. Мән ојам. Сән инсанын шөһрәти, шәрәфисән* шәклиндә олмалы иди. Лакин һазыркы ифадә тәр-

зи - шәхс шәкилчиләри әвәзинә, субјект идејасыны ифадә едән әвәзликләрин сон мөвгәјә кечирилмәси вә сон мөвгедә онларын јенидән өз тәмсилчиләри илә бирләшмәси (*мән-әм, сән-сән. о-дур, биз-ик, сиз-синиз, онлар-дыр*) шәхс әвәзликләринин актуаллашдырылмасы, мәнтиги вурғунун шәхс әвәзликләринин үзәринә дүшмәси, јеи ин-формасијанын әвәзликләр васитәсилә верилмәси илә бағлыдыр. Ёмосионаллыг е'тибарилә күчлү олан бу чүр чүмлөләри хәбәри вәзифәсиндә исимләр дә актуаллашдырыла биләр. Мүбтәда III шәхсин чәминдә олдугда хәбәр јалныз чәм формалар үзрә (*бизик, сизсиниз, онлардыр*) дәјишә билир. Фикрин ифадә мәгсәдиндән асылы олараг, хәбәр инкарда да олур; мәс.: *Јалныз мән дејиләм бу кун аглајан, Аглајыр гоча да, кәнч дә, гары да.* (С.Вурғун)

Узлашма әлагәсинин олмадығы бу чүр чүмлөләрдә предикатив-лик мүбтәда вә хәбәрин сырасы, хәбәрлик шәкилчиләринин вә ин-тонасијанын көмәји илә јараныр. Бу үсул бир-биринә аид олан еле-ментләрин г а р ш ы л ы г л ы ј е р л ә ш м ә с и н д е н (јердәјишмәсиндән) ибарәт олан бир үсулдур ки, биринин диқәрин-дән асылтылығы формал әләмәтсиз ифадә едилир. Бу үсулла гурулан чүмлөләрдә шәхс шәкилчиләрини јериндә (сонда) сахламагла баш үзвләрин јерини дәјишсәк, сон мөвгәјә кечән сөзләр синтактик вәзи-фәсини дәјишмәклә, чүмләдә актуаллашма бахымындан да фәрг ја-радачагдыр - хәбәр олан һиссә рема кәјфијјәти газанагдыр: *Һәмин о мә'рузә едән мәнәм - Мән һәмин о мә'рузә едәнәм. О јурду хараба гојулан сизсиниз? - Сиз о јурду хараба гојулансыныз? О гачгынлар бизик. - Биз о гачгынларыг.*

4. *Бүтүн куну һәр тәрәфә од әләјән күнәш тәзәчә батмышды.* (М.Ибраһимов) *Сәһәри биз иәһәрә јола дүшдүк. Ахшамы кәнддән хә-бәр кәлди ки, јенә гоншу кәндләри сел басыб - типли чүмлөләрдә куну, сәһәри, ахшамы сөзләриндәки -ы, -и, -у, -у шәкилчиси заһирән тә'сир-лик һал шәкилчисинә, бу сөзләрлә фе'лләр (әләјән, јола дүшдүк, хә-бәр кәлди) арасындакы әлагә идарә әлагәсинә охшајыр. Лакин һә-мин шәкилчи мәнсубијјәт шәкилчиси олдуғундан (биринчи тәрәфи бәрпа етмәк дә мүмкүндүр: *јајын бүтүн куну, һәмин кунун сәһәри, һә-мин кунун ахшамы*) бу чүр сөзләрлә фе'л арасында натамам јанаш-ма әлагәсинин олдуғу нәзәрә алынмалыдыр.*

Мә'лумат үчүн "Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис" дәрсијинин 1972-чи ил нәшриндә бу чүр сөзләрин тә'сирлик һалда олдуғу вә заман зәрфлији вәзифәсиндә ишләндији гејд едилмишдир.¹² Лакин тә'сирсиз фе'лләрлә әлагәси дә (*Биз кечәни јола дүшдүк*) көстәрир ки, бу чүр сөзләри исмин тә'сирлик һалында һесаб етмәк доғру олмас. Ә.З.Абдуллајев бу чүр "тә'сирлик һалы" "гејри-гануни" тә'сирлик һал һесаб етмиш, белә сөзләрин тә'сирлик дејил, "инструмент һал" алланан һалда олдуғуну көстәрмишдир.¹³

СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИ

Сөз бирләшмәси вә онун әламәтләри

Сөз бирләшмәси ики вә даһа артыг мустәгил сөзүн мә'на вә грамматик чәһәтдән бирләшмәси әсасында формалашан синтактик ваһиддир.

Сөз бирләшмәләриндән данышыларкән компонентләрин һәм мә'нача, һәм дә форма-гурулуш бахымындан бағлылыгы ејни дәрәчәдә әсас көтүрүлүр. Бу о демәкдир ки, һәр бир сөз бирләшмәсиндә структур-семантик бүтөвлүк олур. Гејд едилән чәһәтләрлән (форма вә мәзмун мәсәләләри) биринә үстүнлүк вериб, дикәрини унутмаг олмаз. Мәсәлән, дилимиздә *мави көјләр* бирләшмәси тәбии сәсләнир, она көрә ки асылы тәрәф (*мави сөзү*) әсас тәрәфлә (*көјләр сөзү* илә) грамматик чәһәтдән бағлы олдуғу кими, тәрәфләр арасында реал семантик әлағә дә вардыр: *мави сөзү* көјләрин рәнкини дүзкүн әкс етдирир. Лакин, мәсәлән, *мави күнәш* бирләшмәси ишләтмирик, чүнки *мави сөзү* күнәш иарлаглығыны әкс етдирә билмир, күнәшин өз тәјинләри вар.

Сөз бирләшмәләринин статусу (дилдә, дилчиликдә јери) барәдә фикир ајрылығлары да мөвчуддур. Ф.Ф.Фортунатов, А.М.Пешковски, М.Н.Петерсон, В.М.Сухотин кими көркәмли алимләрин фикринә көрә, синтаксисин әсас тәдгиг объекти сөз бирләшмәләри олмалы, чүмлә проблеми дә “сөз бирләшмәси” ады алтында өјрәнилмәлидир. Бу идејанын тәрәфдарлары мә'на вә грамматик чәһәтдән бағлы олан һәр чүр ики сөзү сөз бирләшмәси һесаб едир, сөз бирләшмәләрини предикатив вә гејри-предикатив олмагла ики нөвә ајырыр вә предикатив бирләшмәләр ады алтында чүмләни нәзәрдә тутурлар. Елә буна көрә дә, мәсәлән, А.А.Шахматов вахтилә сөз бирләшмәләрини “битмиш” (чүмлә шәклиндә олан) вә “битмәмиш” олмагла ики нөвә ајырырды. Бунларын әксинә олараг, А.А.Потебня, В.В.Виноградов, Н.В.Шведова кими алимләр чүмләни синтаксисин әсас ваһиди сәјмишлар. Дилчиликдә бу икинчи бахыш үстүн јер тутур.¹⁴

Икинчи груп дилчиләрин истигамәти башга бир мүһүм мәсәләжә дә мөҗҗән дәрәчә ајдынлыг кәтирир. Сөз бирләшмәләри дә сөзләр вә ифадәләр кими номинативлик (әшја, һәрәкәт вә һадисәләри ад-ландырма) хусусијјәтинә маликдир. Лакин сөзләрдән, ифадәләрдән фәргли олараг, сөз бирләшмәләри дилин лүғәт тәркибиндә һазыр шәкилдә дејилдир. Дилдә сөз бирләшмәләриин өзләри дејил, гурулуш моделләри вардыр вә данышанын мәгсәдиндән асылы олараг, нитг просесиндә мұвафиг сөзләр, ифадәләр сечилир вә һәмийи моделләр әсасында сөз бирләшмәләри јарадылараг чүмләжә дахил едилир.

Сөз бирләшмәләринин ән чох истифадә олуан моделләриндән бири асылы тәрәфи атрибутив характердә олан субстантив бирләшмәләр моделидир. Бу моделдә исим, сифәт, сәј, ишарә әвәзликләри вә фе"ли сифәтләр һеч бир морфоложи әләмәтә еһтијач олмадан атрибутив шәкилдә бу вә ја дикәр бир исмә (вә ја исимләшмиш сөзә) јанашыр вә бирләшмә әмәлә кәтирир. Биз әшја ады билдирән һәр һансы бир сөзү мүхтәлиф чәһәтдән сәчијјәләндирмәклә бу модел әсасында рәнкарәнк бирләшмәләр јарада биләрик. Мәсәлән, дилимиздә ш ә һ ә р сөзүнүн иштиракы илә: *гоча шәһәр, гәдим шәһәр, бөјүк шәһәр, көзәл шәһәр, тәзә шәһәр, балачи шәһәр, о шәһәр, бу шәһәр, һәмийи шәһәр, зәнкин шәһәр, абад шәһәр, азад шәһәр, ишигылы шәһәр, бир нечә шәһәр, мәшһүр шәһәр. најтахт шәһәр, јашыллашан шәһәр* вә с. кими бирләшмәләр ишләнир Јахуд бүтөвлүкдә субстантив бирләшмә модели вардыр: биринчи тәрәфи јијәлик һал, икинчи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчили. Семантик чәһәтдән әләгәләнә билән һәр чүр исимләри (вә исимләшмиш сөзләри) бу модел әсасында әләгәләндирмәк вә бирләшмә јаратмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, јијәлик һалда е в сөзүнү евлә бағлы анлајышлары ифадә едән мүхтәлиф сөзләрлә әләгәләндирә биләрик: *е в и н ганысы, пәнчәрәси, дөшәмәси, таваны, дивары, сувагы, рәнки, һавасы, чардагы, мебели, һәјәти, дарвазасы, ејваны, адамы, саһиби, јарашигы* вә с. (Моделләр һаггында бир гәдәр сонра әтрафлы мә'лумат вериләчәкдир).

Сөзләр арасында әләгә бирләшмәләрин әсас компонентинин мә"насынын дәгигләшмәсинә, конкретләшмәсинә, даралмасына, сөзүн ифадә етдији мәфһума конкрет олараг һансы бахымдан јанашылдығыны баша дүшмәжә имкан верир. Јухарыдакы бирләшмәләрин әсас тәрәфинин асылы тәрәфләр һесабына мә"на тутумуна көрә нечә даралдығыны, нечә конкретләшдијини мүшаһидә етмәк чәтин дејилдир.

Сөз бирләшмәләрини чүмләдән ајырыб чыхармаг вә мөҗҗән модел әсасында гурулмуш бирләшмәнин парадигмаларыны јаратмаг мүмкүндүр. Мәсәләи, *Һәр көјүн улдузу бир асимандыр* (С. Вурғун) -

мисрасындан *көјүн улдузу* бирлөшмөсүн ајырмаг вә рәнкарәнк формаларда (*көјләрин улдузу, көјүн улдузлары, көјләрин улдузлары, көјләрин улдузларыны, көјләрин улдузларында* вә с.) ишлөтмөк мүмкүндүр. Бунлардан *көјүн улдузу* б а ш л а н ғ ы ч формадыр, галаны һөмин бирлөшмөһин парадигмаларыдыр. Башланғыч формасынын вә парадигмаларынын олмасы о демөк дејилдир ки, сөз бирлөшмөлөри чүмлөдөн көнәр һазыр шөкилдө мөвчуддур. Лакин ејни заманда бу һәм дә о демөк дејилдир ки, сөз бирлөшмөлөри чүмлөдөн көнәр гејри-мүмкүндүр, әшја вә һадисәләри адландырма мөгамында онлардан истифадә едилә билмөз.

Сөз бирлөшмөлөрүнн парадигмасы әсас компонентин парадигмасындан ибарәтдир. Она көрә дә сөз бирлөшмөлөри өјрәниләркән әсас компонентин морфоложи хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсинә даһа кениш јер верилир.

Сөз бирлөшмөлөрүнн гурулмасында сөз сырасынын мүһүм ролу вардыр. Әксәр моделләрдә әсас тәрәф асылы тәрәфдән сонра, бәзиләриндә асылы тәрәфдән әввәл ишләнир. “Атрибутив тәрәф + субстантив тәрәф” моделиндә (*даш дивар*) икинчи тәрәфин мә’насы, “субстантив тәрәф + атрибутив тәрәф” моделиндә (*агзы өртүлү*) биринчи тәрәфин мә’насы дәгигләшдирилир, даралдылыр. Бу һал әсас вә асылы тәрәфләрин нитг һиссәләри илә ифадәсиндән, бирлөшмөләрин компонентләрини әләгәләндирән лексик-грамматик васитәләрдән вә синтактик әләгә үсулларындан асылыдыр. Сөз бирлөшмөлөрүнн тәдиги просесиндә бу чәһәтләрә хүсуси диггәт јетирилир.

Дил вә нитг ваһидләри ашағыдан јухары гата доғру, садәдән мүрәккәбә истигамәтиндә дүзүлмүш шөкилдә тәсәввүр олунур: *сәс - һечә - сөз - сөз бирлөшмәси - садә чүмлә - кенишләнмиш садә чүмлә - мүрәккәб чүмлә - гарышыг тили мүрәккәб чүмлә - синтактик бүтөв - мүрәккәб синтактик бүтөв*. Нитг зәнчиринин бу һәлгәчикләриндән һансы ваһид һансыларла һәмсәрһәддирсә, һөмин ваһидләрлә охшар-ортаглы вә фәргли чәһәтләрә маликдир. Бу бахымдан сөз бирлөшмөлөри ашағы гатда сөзлә, јухары гатда чүмлә илә һәмсәрһәддир, она көрә дә һәм сөзлә, һәм дә чүмлә илә охшар вә фәргли чәһәтләрә маликдир.

Әшја вә һадисәләри адландырма, чүмләјә тикинти материалы шөкилдә дахил олма имканларына вә башланғыч формаја малик олмасына көрә сөз бирлөшмөлөри илә сөзләр арасында јахынлыг вардыр. Лакин бу јахынлыг онларын тамамилә фәргли дил ваһидләри олдуғуну инкар етмир. Сөз бирлөшмөлөри илә сөзләр арасында ашағыдакы мүһүм фәргләр вардыр:

- сөз лексик, сөз бирлөшмәси синтактик ваһиддир; јәни сөзләр әшја вә һадисәләри тәкликдә, сөз бирлөшмәси исә грамматик әлә-

гә јолу илә ифадә едир;

- сөз тәкликдә үмуми вә кениш мә'наја малик олур; мәчазилик, чохмә'налылык вә омонимлик әсасында јаранмыш бүтүн мә'налары өзүндә чәмләшдирир, лакин бирләшмә дахилиндә сөзүи мә'насы даралыр, конкретләшир, дәгигләшир, мүмкүн олан мә'налардан бири нәзәрдә тутулур; мәс.: *бал* - ары балы, *китаб* - дәрс китабы, *шәһәр* - Бакы шәһәри вә с. Она көрә дә чох заман дәрслик вә монографија-ларын адлары, китабларда бөјүк фәсилләр бир сөздән ибарәт олур: "Грамматика", "Әдәбијат", "Исим", "Фе"л" вә с. Сөз бирләшмәси шәклинә салмагла һәмин сөзләрин мә'насыны хејли конкретләш-дирмәк, даралтмаг олур: *Азәрбајчан дилинин грамматикасы, Азәрбај-чан әдәбијаты, садә исимләр, дүзәлтмә фе"лләр* вә с.;

Г е ј д. Аз һалларда сөз метафорик сөз бирләшмәләринә нисбәтән даһа конкрет мә'на ифадә едир; мәс.: *евин бөјүју* - киши, *јаз ајы* - апрел вә с.

- сөзләрдән фәргли олараг, бирләшмәләрин әсас вә асылы тә-рәфләри олур; мәс.: *баһары көзләмәк, дағлардан уча, ән узаг улдуз, ку-нәш кими парлаг* вә с. бирләшмәләрин биринчи тәрәфи асылы, икин-чи тәрәфи әсас тәрәфдир;

- сөз сөсләрдән, сөз бирләшмәси исә сөзләрдән јараныр, буиа кө-рә дә сөз бирләшмәләриндә асылы тәрәф әсас тәрәфи конкретләш-дирмәк вә мүәјјән чәһәтдән дәгигләшдирмәклә биткинлији јаран-масы үчүн дил материалыны мүәјјән мәрһәләјә гәдәр һәрәкәтә кә-тирмиш олур.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, сөзләрлә сөз бирләшмәләрини фәрг-ләндирмәк о гәдәр дә чәтин дејилдир. Лакин сөзләрин елә бир гру-пу вардыр ки, онлар сөз бирләшмәләринә даһа јахындыр. һәмин сөз групу м ү р ә к к ә б сөзләрдән ибарәтдир. Сөз бирләшмәләри илә мүрәккәб сөзләр арасында јахынлык даһа чохдур:

- һәм сөз бирләшмәләри, һәм дә мүрәккәб сөзләр ән азы ики мүстәгил сөзүн бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлир;

- сөз бирләшмәләри вә мүрәккәб сөзләр ејни нитг һиссәлә-риндән формалашыр;

- сөз бирләшмәләри вә мүрәккәб сөзләр ејни синтактик әләгә-ләрлә формалашыр;

- вә, нәһајәт, һәр икисиндә сөз сырасы ејни олур.

Бу чүр јахынлыға сәбәб сөз бирләшмәләринин мүрәккәб сөзләр үчүн база ролуну ојнамасыдыр, јә'ни мүрәккәб сөзләр сөз бирләш-мәләринин бә'зи гурулуш моделләри әсасында формалашыр. *Узун сач, уча бој, су габы, инсан оглу, евә бахан, јер шумлајан* вә с. типли бирләшмәләрлә *узунсач* (гадын), *учабој* (киши), *ајаггабы, гардашог-лу, кунәбахан, тохумсәпән* типли мүрәккәб сөзләрин мүгајисәси дә буну ајдын көстәрир. Бу һал сөз бирләшмәләри илә мүрәккәб сөз-

лэри фэрглэндирмэкдэ бə"зэн чəтинликлэр тэрэди́р.

Мə"лумду́р ки, дил даим инкишаф еди́р вə тəдричəн дəжиши́р. Дилимиздэ кечид иросесиндэ олан, вургунун дəжишмэси илэ асанлыгла сəз бирлəшмэсиндэн мурəккəб сəзə чеврилəн синтактик ва-
хидлэр чо́хду́р. Мəсəлən: *Онун көзлэри өнүндə јенə дə гара гашлы, гара көзлү балача Сабир чанланырды* (С.Рəхимов) - чүмлəсиндэки *гара гашлы, гара көзлү* бирлəшмэлəринин мурəккəб сəзə чеврилмэси үчүн тэрəфлəринин бирликдэ бир вургу илэ тэлəффүзү кифəјəтди́р: *Онун көзлэри өнүндə јенə дə гарагашлы, гаракөзлү балача Сабир чанланырды*.

Бу чүр халлар вə үмүмən "мурəккəб сəз" мə"јарынын дəгиг мүөј-јөнлөшдирилмэмэси тəһлил просесиндэ мүбəһисэлэрə сəбəб ола билир. Буилара бахмајараг, үмүмən мурəккəб сөзлэрлэ сəз бирлəш-мэлəрини фэрглэндирмэк мүмкүндүр:

-сəз бирлəшмэлəринин тэрəфлэри мүстəгил лексик-грамматик мə"наја малик олур; мəсəлən: *хош сөз, мəктəбə кедən; мурəккəб сөзлэрин тэрəфлэри бирликдэ бир мə"на, бир мəфһум ифəдэ еди́р; мəсəлən: хошбəхт, аглабатан* вə с.;

- сəз бирлəшмэлəринин тэрəфлэри арасында синтактик əлагəлэр чанлы вə мүтəһəрри́кди́р, мурəккəб сөзлэрдэ исə синтактик əлагəлэр өз əһəмијјəтини итирмиш олур; мəсəлən: *хош сөз* бирлəш-мэсиндэ јанашма, *мəктəбə кедən* бирлəшмэсиндэ идарə əлагəsi көз өнүндəди́р, лакин мүасир дил бахымындан *хошбəхт* сөзүндэ јанаш-мадан, *аглабатан* сөзүндэ идарəдэн данышымаға єһтијач јохду́р (мурəккəб сөзлэрдэ синтактик əлагəлэр һаггында етимоложи бахым-дан данышымаг олар);

-сəз бирлəшмэлəринин тэрəфлəринин һэр бири мүстəгил син-тактик суала чаваб верир: *хош сөз (нечə? нə?)*; мурəккəб сөзүн тэрəфлэри бирликдэ бир суала чаваб верир: *хошбəхт (нечə?), аглаба-тан (нечə?)*;

- сəз бирлəшмэлəринин тэрəфлэри мүстəгил вурғуја малик олур: *хош сөз, мəктəбə кедən*; мурəккəб сөзүн тэрəфлэри бирликдэ бир вургу илэ тэлəффүз едилир: *хошбəхт, аглабатан*.

Белəликлэ, синтаксисин əсас ваһидлəриндэн бири олан сəз бир-лəшмэлэри маһијјəт с"тибарилэ сəз-формалара јахын олуб, сөзлэ-рин к е н и ш л ə и м ə, д ə г и г л ə ш м ə моделиди́р.

Мурəккəб сөзлэрин бир группуну *г о ш а с ө з л э р* тəшкил еди́р. Гоша сөзлэр дə сəз бирлəшмэлəринин ибтидаи вə илкин с"структу-
на јахынды́р. Гоша сөзлэр ики компонентдэн ибарəт олур вə компо-
нентлэр əксəрən синонимлик вə ја антонимлик əсасында гурулу́р. Бунларын əсас хүсусијјəти тэрəфлəринин фонетик чəһəтдэн ујғун олмасы, бирликдэ бир мə"на, бир мəфһум ифəдэ етмэсиди́р; мəс.:

гада-бала, сәс-күј, вар-јох, кет-кәл, вур-тут, чан-чијәр, чәр-чәп, дава-дәрман, азар-безар, кәлә-кәтур, иш-куч, әввәл-ахыр, кеч-тез, сөз-сов вә с. Дилимиздә сәс тәркибини өндән дәјишмәклә һәр бир сөзүн мә'насыз гошасыны јаратмаг мүмкүндүр; мәс.: гара-гура, әт-мәт, аз-маз, кағыз-куауз, китаб-митаб, бел-мел, гәзет-мәзет, Әли-Мәли, чындыр-мындыр вә с. Гоша сөзләрин компонентләри арасында сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасындакына нисбәтән аз фасилә едилир. Бу һал ону сөз бирләшмәләриндән фәргләндирир. Тәрәфләринин бирликдә бир мәфһум ифадә етмәси вә тәрәфләрдән биринин бә"зән мә'на ифадә етмәмәси илә дә (кәлә-кәтур, чындыр-мындыр, китаб-митаб вә с.) гоша сөзләр сөз бирләшмәләриндән фәргләнир. Бу чәһәтдән гоша сөзләр мүрәккәб сөзләрә даһа јахындыр. Лакин тәрәфләрдән биринин мүстәгил лексик ваһид прототипи олмамасы илә гоша сөзләр мүрәккәб сөзләрлә там ејнијјәт тәшкил едә билмир вә мүрәккәб сөз дахилиндә хүсуси бир груп кими өјрәнилир.

Сөз бирләшмәләри бә"зән **с и н т а г м л а р л а** гарышдырылыр. Синтагм анлајышы дилчиликдә мүхтәлиф шәкилдә изаһ едилир. Синтагмын Л.В.Шерба тәрәфиндән изаһы фонетик синтагмлара аиддир. Бу тә"лимә әсасән синтагм нитги мә'на бүтөвлүјүнә малик ритмик бөлүмләриндән ибарәт олан фонетик ваһидләрдир. Синтактик синтагмлар һаггында тә"лим бундан фәргли олуб, Ф. де Сөссүр, Ш.Балли, В.В.Виноградов, Ф.Микүш вә башгалары тәрәфиндән һазырланмышдыр.

Синтагм (јунанча *syntagma* сөзүндән олуб, бирләшмә әвәзи, гурулма мә'насындадыр) чүмләдә синтактик әлагәләрлә бирләшән вә ваһид там кими фәалијјәт көстәрән сөз бирләшмәси вә сөз группларындан ибарәтдир. Синтагмлар әлагә типиндән асылы олараг фәргләнир вә предикатив синтагмлар, атрибутив синтагмлар кими нөвләрә ајрылыр. Адәтән, бинар характердә, јә ни икиүзвлү олур. Синтагмлар сөз бирләшмәләри илә охшар чәһәтләрә малик олса да, әһатә даирәсинә вә бә"зи хүсусијјәтләринә көрә онлардан фәргләндирилир. Сөз бирләшмәләри синтактик әлагә типинә вә әсас компонентин категориал сәчијјәсинә көрә, синтагмлар исә компонентләр арасындакы синтактик мүнәсибәтләрә, әлагә типләринә көрә тәһлил едилир. Сөз бирләшмәләриндән фәргли олараг, синтагмларын компонентләрини башга сөзләрлә әвәз етмәк олур вә мә'на дәјишмир. Бә"зи дилчиләр сөз бирләшмәләринин статик кејфијјәтә малик дил факты олдуғуну, синтагмларын исә нитг факты олмагла динамиклијә малик олдуғуну гејд едирләр: сөз бирләшмәси - өзүнү мә'налы ики ваһидин статик-грамматик бирләшмәси кими көстәрән бирләшмәдир, синтагм исә сөзләрин нитгдә вә ја чүмләдә

актив функција јеринә јетирән бирләшмәсидир.¹⁵ Мәсәлән, *Хачә Әнвәр бардаш гуруб һөкмдарын ајағлары алтында, халчанын үстүндә отурду* (J.Сәмәдоғлу) - чүмләсиндә *һөкмдарын ајағлары алтында, халчанын үстүндә* статик бирләшмәләр, *Хачә Әнвәр отурду, бардаш гуруб отурду, һөкмдарын ајағлары алтында отурду, халчанын үстүндә отурду* бирләшмәләри динамик бирләшмәләр - синтагмлардыр. Сөз бирләшмәләриндән фәргли олараг, синтагмлара предикатив мүнәсибәт дә аидир. Ш.Баллинин фикринә кәрә, ола биләр ки, чүмләдә мүбтәда олмасын, лакин субјект - предикат әлагәсинин мөвчудлуғу зәруридир. Субјектин предикатла әлагәси тә”јинлә тә”јинләнәнин, объект билдирән сөzlә тә”сирли фе”лин әлагәси кими-дир.¹⁶

Синтагмын характер әләмәтләри ашағыдакылардыр:

- синтагм бинар характердә (ики үзвлү) олуб, мүтләг өзүндә ики үзвү бирләшдирир;

- синтагмын бу вә ја дикәр үзвү башга синтагма да аид ола биләр;

- синтагмлар компонентләри арасында табелилик әлагәсинин олмасы илә характеризә едилир.¹⁷

Кәнч һәким хәстәни диггәтлә муајинә етди - чүмләсиндә: *кәнч һәким, һәким муајинә етди, хәстәни муајинә етди, диггәтлә муајинә етди* кими синтагмлар вардыр. Бунлардан биринчиси атрибутив әләгә, икинчиси предикатив әләгә, үчүнчүсү объект әләгәсп, дөрдүнчүсү релјатив әләгә әсасында гурулмуш синтагмлардыр. Көрүндүјү кими, гејд етдијимиз синтагмларын һамысы икиүзвлүдүр вә табелилик әсасында гурулмушдур; *һәким* сөзү ики, *муајинә етди* сөзү үч синтагмын тәркибиндә иштирак етмишдир. Әһатә данрәсинин кенишлији илә дә синтагмлар сөз бирләшмәләриндән фәргләнир. Бу синтагмлардан јалһыз бири (*кәнч һәким*) синтактик бирләшмәләрлә ејнидир. Предикатив бирләшмәләри дә әһатә етмәси вә чүтүзвлү олмасы илә синтагмлар сөз бирләшмәләри чәрчивәсиндән кәнара чыхыр.

Сөз бирләшмәси јухары гатда **ч у м л ә** илә үмуми вә ортаглы структур чәһәтләрә маликдир. Ајдындыр ки, чүмлә өзү дә сөzlәрин бирләшмәсиндән ибарәтдир. Лакин дилчиликдә “сөз бирләшмәси” анлајышы илә “сөzlәрин бирләшмәси” анлајышы фәргләндирилир. Сөzlәрин бирләшмәси нәтичәсиндә синтактик сәрбәст бирләшмәләрлә јанашы, сабит, дәјишмәз, фразеоложи бирләшмәләр, синтагмлар вә предикатив бирләшмәләр дә јараныр. Синтаксисин предметинә дахил олан сөз бирләшмәләри бунлардан сонунчусу илә - предикатив бирләшмәләрлә контур тәшкил едир. Предикатив бирләшмә мүбтәда - хәбәр әләгәси әсасында гурулур. Башга сөzlә, предикатив

бирлэшмә чүмләннин грамматик әсасы, бел сүтуну, нүвәсидир. Она көрә дә “предикатив бирлэшмә” вә “чүмлә” терминләри синоним һесап олунар.

Синтактик бирлэшмәләрлә (һәгиги сөз бирлэшмәләри илә) предикатив бирлэшмә, јә ни чүмлә арасында әләгә вә јахынлыг чох-дур. Бунларын һәр икиси объектив әләмлә бағлы мүнәсибәтләр әсасында формалашыр, ејни нитг һиссәләриндән вә ејни синтактик әләгәләрлә гурулур. Тә”јинлә тә”јинләнәннин мүнәсибәтләри вә үмүмән сөз сырасы да бунларда әксәрән ејни олур. Лакин чүмлә үн-сијјәт вәситәсидир, битмиш фикир ифадә едир. Сөз бирлэшмәләри исә јалныз номинативлијә - адландырма имканларына маликдир, предикативлик вә модаллыг кејфијјәтләриндән мәһрумдур. Һеч бир сөз бирлэшмәси предикативлик, модал-заман мүнәсибәтләри газан-мајынча биткин фикир ифадә едә билмәз. Чүмлә коммуникатив характери илә јанашы, иисби биткин фикир ифадә етмәси, предикативлик әләмәтләри вә хүсуси интонасија илә тәләффүзүнә көрә дә сөз бирлэшмәләриндән фәрғләнир. Чүмләдә табесизлик әләгәси-дән - һәмчинс үзләрдән истифадә едилир, сөз бирлэшмәләри исә јалныз табелилик әсасында формалашыр. Сөз бирлэшмәләриндән фәрғли олараг, чүмләдә ара сөзләрдән, хитаблардан, нидалардан, әдатлардан кениш истифадә едилир. Чүмләннин гурулуш схеми чох кенишдир. Чүмлә кичикдән бөјүә бүтүн дил ваһидләрини өзүндә чөмләмиш олур вә синтактик бүтөвләрин әсасында дурур. Дилчи-лијин фонетика, лексиколокија, фразеолокија, дериватолокија, орфографија, орфоенија, морфолокија, морфонолокија, синтаксис вә үслубијјат кими бүтүн шә”бә вә саһәләринин өјрәнмәси үчүн лазым олан һәр чүр факт вә һадисәјә чүмләдә раст кәлмәк олур. Буна көрә дә чүмләјә дилчилик тәдигатында даһа кениш јер верилир. Сөз бирлэшмәләринин семантик вә грамматик хүсусијјәтләрини чүмлә-дән кәнарда да өјрәнмәк олар, лакин онларыи әләмәт вә хүсусијјәт-ләри чүмлә дахилиндә даһа дегиг мүөјјәнләшир, она көрә дә син-таксисин бу илкин ваһидинин чүмлә дахилиндә өјрәнилмәси даһа мүнәсиб сајылыр.

Сөз бирлэшмәләринин әсас тәрәфә көрә тәснифи

Әсас тәрәфин нитг һиссәләри илә ифадәсинә көрә сөз бирләш-мәләринин тәснифи дилчиликдә ән`әнәви һал алмышдыр. Бу чүр өјрәнмә үсулу сөз бирлэшмәләринин һәм морфоложи, һәм дә син-тактик хүсусијјәтләрини әһатә едир.

Әсас тәрәфин - табе едән сөзүн нитг һиссәләри илә ифадәсинә көрә сөз бирләшмәләри үч нөвә аҗрылыр:

Исми бирләшмәләр;

Фе"ли бирләшмәләр;

Зәрф бирләшмәләри.

Исми бирләшмәләр

Әсас тәрәфи адлардан (исим, сифәт, сәј вә әвәзликләрдән) ибарәт олан бирләшмәләрә и с м и бирләшмәләр деҗилир.

Исми бирләшмәләрин бир гисми субстантив, бир гисми атрибутив модел әсасында гурулу. Она көрә дә исми бирләшмәләри ики група аҗырмаг олар:

а) исми бирләшмәләрин әксәр моделләриндә әсас тәрәф (баш сөз, табе едәи тәрәф) исимләрдән вә ја исимләшмиш нитг һиссәләриндән (сифәт, сәј вә әвәзликләрдән) ибарәт олу.р; мәс.: *даи дивар, шүшә габ, јашыл чәмән, уча читар, ики ил, хејли адам, дагларда дөјүш, елләрә јарашыг, узагдан мәктублар, вәтәндашлыг борчу, чичәјин әтри, ахан су, чаглајан булаг; алманын гырмызысы, мејвәнин јетишмиши, ушагларын бир нечәси, чәркәләрдән икинчиси* вә с.

Әсас тәрәфи исимләр вә ја исимләшмиш нитг һиссәләри илә ифадә олу.нан бу чүр бирләшмәләр с у б с т а н т и в бирләшмәләр адланыр.

Субстантив бирләшмәләрин асылы тәрәфи исим, сифәт, сәј, әвәзлик, фе"ли сифәт вә зәрфлә ифадә олу.нур.

б) исми бирләшмә моделләринин бир гисминдә әсас тәрәф сифәтләрлә (садә вә ја -лы, -ли, -лу, -лу; -ыг, -ик, -уг, -ук вә с. шәкилчили дүзәлтмә сифәтләрлә) ифадә олу.нур. Јухарыдакы бирләшмәләрдән фәргли олага, бу чүр бирләшмәләр а т р и б у т и в бирләшмәләр адландырылыр. Мәсәлән: *дурна көзлү, көзләри бағлы, гапысы өртүлу, агзы ачыг, голлары кәсик, һамыја мә'лум, даглардан уча* вә с. Бу чүр бирләшмәләр чүмлә дахилиндә адвербиаллаша да билир.

Тәрәфләри арасында синтактик әлагә үсулларына (табелилик әлагәләринә) көрә исми бирләшмәләри ашағыдакы нөвләрә аҗырмаг олар:

1. Јанашма әлагәли исми бирләшмәләр. Исми бирләшмәләрин бу моделиндә асылы тәрәф әсас тәрәфә јанашыр, ондан асылы вәзијјәтә дүшүр вә мүхтәлиф шәкилчиләр гәбул етмә, дәјишликјә уграма имканларындан тамамилә мәррум олу.р. Лакин әсас тәрәф һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едәрәк дәјишә билир вә чүмләдәки мүвафиг сөзләрлә әлагәјә кирир. Мәсәлән, *Онлар шеһли отлары*

ајаглаја-ајаглаја жолларына давам етдилер (И.Әфәндијев) - чүмләсин-дә јанашма әлагәли *шеһли* отлары бирләшмәси ишләимишдир. Бирләшмәнин башланғыч формасы *шеһли* от`дур; *шеһли* сөзү асылы тәрәф, от сөзү әсас тәрәфдир. Һәмин бирләшмә дахилиндә *шеһли* сөзүнә һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри артырмаг олмаз. Лакин кө-рүндүјү кими, әсас тәрәф (от сөзү) чәм шәкилчиси илә јанашы, тә`сирлик һалын шәкилчисини дә гәбул етмишдир. Һал шәкилчиси бирләшмәнин әсас тәрәфини идарә јолу илә *ајаглаја-ајаглаја* фе`ли бағламасы илә әлагәләндирмишдир.

Јанашма әлагәли бирләшмәләрдә исим, сифәт, сәј, әвәзлик вә фе`ли сифәтләр исимләрә (вә ја исимләшмиш сөzlәрә) бирбаша јана-нашыр) мäs.: *тахта гапы, рәнкли шүшә, ики китаб, һәмин мәнзәрә, әсән күләк, охујан көзәл, дөјүшән икид*; гошмаларын иштиракы илә јанашма һаллары да вардыр: *Сабир кими шаир. Әһмәд кими мүәллим.*

Гејд едилән бирләшмәләрин асылы тәрәфи чүмлә дахилиндә тә`јин, әсас тәрәфи мүбтәда, тамамлыг, хәбәр вә с. олур; мäs.:

Мәрмәр абидәләр, төкмә һејкәлләр

Бәзәкдир һәр бөјүк, кичик шәһәрә! (С. Вурғун)

Бу мисраларда *мәрмәр, төкмә, бөјүк, кичик* сөzlәри тә`јин, аби-дәләр, һејкәлләр - мүбтәда, *шәһәрә* - тамамлыгдыр.

Јанашма әлагәли бирләшмәләрин бир гисминдә әсас тәрәф сифәтләрден ибарәт олур: *дурна көзлү, даг көвдәли, јашыл јајлаглы, уча чинарлы* вә с. Гошмалы бирләшмәләрин бир гисминдә дә әсас тәрәф сифәтлә ифадә олунур; мäs.: *дост кими әзиз, душмән кими аман-сыз, чичәк кими тәзә* вә с. Бу чүр исми бирләшмәләр чүмләнин бир мүрәккәб үзвү олур; мäs.: *Дурна көзлү булаглардан су ичмишик* - чүм-ләсиндә *дурна көзлү* бирләшмәси тә`јиндир.

М ә ` л у м а т ү ч ү н. Әввәлки дәрәсәсәити вә дәрсликләримиздә јанашма әлагәли бирләшмәләрин биринчи групу (*даш дивар, јашыи адам* типли бирләшмә-ләр) "I нөв тә`јини сөз бирләшмәләри" ады алтында верилмишдир. Бирләшмәлә-рин бир группундан (*Сабир кими шаир*) "Гошмалы бирләшмәләр", бир группундан (*дурна көзлү*) "Тә`јини сөз бирләшмәләринә дахил олмајан исми бирләшмәләр" ады алтында данышылмышдыр.

2. Узлашма әлагәли исми бирләшмәләр. Бу група дахил олан бир-ләшмәләрин асылы тәрәфи сифәтләрден (әксәрән дүзәлтмә сифәт-ләрден), әсас тәрәфи исә III шәхс мәнсубијјәт шәкилчили исимләр-дән ибарәт олур вә бирләшмә атрибутив характер дашыјыр: *ағзы бағлы, көзләри јашлы, үстү өртүлү, гапысы ачыг, чиби бош, көвдәси долу, үрәји кәдәрли* вә с. Бу чүр исми бирләшмәләрин тәрәфләри бирликдә чүмләнин бир мүрәккәб үзвү олур; мäs.: *Јолуну көзләјир көзләри јашлы* - чүмләсиндә *көзләри јашлы* тәрз зәрфлијидир.

Узлашма әлагәли исми бирләшмәләр чүмләнин ихтисары әса-

сында јаранмышдыр. Әкәр етимологи әсасыны бәрпа етсәк, мәсәлән, *агзы ачыг* бирләшмәси *Габын агзы ачыгдыр* шәклиндә тәсәввүр олунур ки, бурада *габын агзы* мүбтәда, *ачыгдыр* хәбәрди р вә тәрәфләр арасында узлашма вардыр.

3. Идарә әлагәли исми бирләшмәләр. Исми бирләшмәләрин бу группунда әсас тәрәф асылы тәрәфи үч һалда - јөнлүк, јерлик вә чыгышлыг һалларында тәләб едир. Әсас тәрәф исимлә, сифәтлә, сәјларла ифадә олунур: *вәтәнә мәнәббәт*, инсана *һөрмәт*, елләрә *јарашыг*, адама *е'тибар*, көзләрдә *гығылчым*, дахилиндә *алов*, кечмишдән *хатирә*, узагдан *хәбәр*, кәнддән *мәктуб*, һамыдан *көзәл*, даглардан *уча*, *гүймәтдән ә'ла*, бешидә *дөрд*, онда *беш* вә с. Бу чүр бирләшмәләрин дә тәрәфләри бирликдә бир үзв олур; мәс.: *Сәфәр әлиндә сүнүркә отага дахил олур* (Н.Вәзиров) - чүмләсиндә идарә әлагәли, бирләшмә (*әлиндә сүнүркә*) тәрз зәрфлији вәзифәсиндәдир.

Мә'лумат үчүн. Узлашма әлагәли бирләшмәләрлә јанашы, идарә әлагәли бирләшмәләр дә әввәлки дәрс вәсаити вә дәрсликләрдә "Тә јини сөз бирләшмәләринә дахил олмајан исми бирләшмәләр" ады алтында верилмишди. Бу чүр бирләшмәләри онларын чүмлә шәклиндә ишләнән оморформалары илә гарышдырмаг олмаз; мәс.: *Көзләрдә интигам*, *гылынчларда ган* - *Булудлар кишинәди, көјләр аагады* (С. Вурғун) - чүмләсиндә *көзләрдә интигам*, *гылынчларда ган* бирләшмәләри тәрз зәрфлији вәзифәсиндәдир. *Көзләрдә интигам алов сачырды* - чүмләсиндә *интигам* сөзү мүбтәда, *көзләрдә* сөзү нисби мәкан билдирән гејри-мүстәгим объектди. Гејд едилән бирләшмәләр бирләшмә сәчијәсини адәтән мүејјән дәрәчә мәчазлик нәтичәсиндә газаныр.

4. Гаршылыгы табелилик әлагәсиндә олан исми бирләшмәләр. Јухарыдакы бирләшмә нөвләриндән фәрғли олараг, бу чүр бирләшмәләрин тәрәфләри гаршылыгы табелилик әсасында әлагәләнир. Табелилик үсулларына көрә бунлары ики типә ајырмаг олар:

а) **I тип:** *јанашма вә узлашма әлагәли исми бирләшмәләр.* Бу група дахил олан исми бирләшмәләрин биринчи тәрәфи гејри-мүејјән јијәлик һалда олур вә икинчи тәрәфә јанашыр. Ејни заманда биринчи тәрәф III шәхсдә олдуғундан икинчи тәрәф III шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едәрәк биринчи тәрәфлә узлашыр. Беләликлә, биринчи тәрәф икинчијә јанашма, икинчи тәрәф биринчијә узлашма јолу илә табе олур. Шәрти олараг бу чүр бирләшмәләрдә әсас тәрәф икинчи тәрәф һесаб олунур:

јанашма
даг чичәји
узлашма

јанашма
булаг сују
узлашма

Јанашма вә узлашма әлагәли бирләшмәләрин тәрәфләри арасына сөз дахил ола билмир. Һәр ики тәрәф исимлә, һәм дә һәр чүр исимлә дејил, башлыча олараг, үмуми исимләрлә ифадә олунур;

мәс.: китаб вәрәги, гапы чәфтәси, тут ярпагы, ев һавасы, шәһәр меј-даны, дунја хәритәси, ај шиыгы вә с. Башга нитг һиссәләри јанашма-узлашма әләгәли бирләшмәләрин тәрәфләри кими ишләндикдә исимләшир: јахшылар јахшысы, көзәлләр көзәли, елләр көзәли, "беи" прзусу. Аз да олса, тәрәфләр мәсдәрлә дә ифадә олунур: охумаг һә-вәси, тәләбә охумагы, ушаг агламагы. Тәрәфләр бирликдә чүмләдә бир мүрәккәб үзв (мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә јин, зәрфлик) олур; мәс.: Сонра шаир додаглары онду ана әлишдән. (С.Вурғун) Инди һүнәр вәхты, гејрәт дәмидир. (С.Вурғун) Тәрәфләр јерини дәјишдикдә дә бирләшмә ваһид чүмлә үзвү функцијасыны сахлајыр; мәс.: Һә, нә тәһәрсән, ај гыз, аб-һавасы хошуна кәлирми бизим чөл јеринин? (Б.Бәјрамов)

Јанашма-узлашма әләгәли бирләшмәләрин биринчи тәрәфи умумилик вә гејри-мүәјјәнлик билдирир. Бирләшмәнин мәнасыны мүәјјәнләшдирмәк, конкретләшдирмәк үчүн биринчи тәрәфә јијә-лик һалын шәкилчисини артырмаг лазымдыр: кафедра мүдири - ка-федранын мүдири, мәктәб директору - мәктәбин директору, чејран јериши - чејранын јериши вә с.

б) **II тип:** Гаршылыгы табелилик әләгәсиндә олан бирләшмә-ләрин икинчи моделиндә биринчи тәрәф јијәлик һал шәкилчили, икинчи тәрәф мәнсубијјәт шәкилчили олур; биринчи тәрәф икинчи-јә идарә, икинчи тәрәф биринчијә узлашма јолу илә табә олур. Шәрти олараг, бу чүр бирләшмәләрин әсас тәрәфи мәнсубијјәт шә-килчили икинчи тәрәф һесаб олунур:

$$\begin{array}{c} \xrightarrow{\text{узлашма}} \\ \text{дунјанын әввәли} \\ \xleftarrow{\text{идарә}} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \xrightarrow{\text{узлашма}} \\ \text{инсанын аглы} \\ \xleftarrow{\text{идарә}} \end{array}$$

Узлашма вә идарә әләгәли (II тип) бирләшмәләрин табә едән тә-рәфи һаллана билән вә ја исимләшәрәк һалланан бүтүн әсас нитг һиссәләри илә - исим, сифәт, сәј, әвәзлик, мәсдәр, фе"ли сифәт вә зәрфләрлә ифадә олунур:

көјун улдузу (исим + исим)

алманын гырмызысы (исим + сифәт)

ушагларын үчү (исим + сәј)

адамларын һамысы (исим + әвәзлик)

натигин данышмагы (исим + мәсдәр)

тәләбәнин охујаны (исим + фе"ли сифәт)

евин јухарысы (исим + зәрф)

Ејни хүсусијјәт (ади һалда вә ја исимләшәрәк ифадә олунма) ји-јәлик һалда олан биринчи тәрәфә дә айддир:

ишин башлангычы (исим + исим)

гырмызынын јахшысы (сифәт + сифәт)

бешинчилэрин һамысы (сај + әвәзлик)
онун нәји (әвәзлик + әвәзлик)
охујанын сәси (фе'ли сифәт + исим)
ишләмәјин фәјдасы (мәсдәр + исим)
индинин сәһбәти (зәрф + исим)

Узлашма-идарә әлагәли бирләшмәләрин тәрәфләри бирликдә чүмләнин бир мүрәккәб үзвү олур; мәс.: *Бу елләрин дастаныны сәндинләдин заман-заман, Чинарларын кәлкәсиндә дастан дедин бабалардан* (С.Вурғун) - мисраларында *елләрин дастаныны* васитәсиз тамамлыг, *чинарларын кәлкәсиндә* јер зәрфлијидир. Бу моделдә тәрәфләр арасына мүхтәлиф сөзләр вә бирләшмәләр дахил ола билир. һәмин сөзләр вә бирләшмәләр мә'на мүстәғиллијинә малик олдугда бирләшмәнин икинчи тәрәфинә аид тә'јин вәзифәсиндә чыхыш едир; мәс.: *Чох севирәм ана јурдун ахыб кедән чајларыны* (С.Вурғун) - чүмләсиндә *ана јурдун чајларыны* васитәсиз тамамлыг, *ахыб кедән тә'јиндир*; *Ачылмамыш бир китаб вар онун долмуш үрәјиндә* (С.Вурғун) - мисра-чүмләсиндә *онун үрәјиндә* бирләшмәсинин икинчи тәрәфинә аид *долмуш* фе'ли сифәти дә тә'јиндир.

Јанашма-узлашма әлагәли бирләшмәләрдән фәрғли олараг, исми бирләшмәләрин бу групунда биринчи тәрәф мүәјјәнлик, конкретлик билдирир: *агач будагы - агачын будагы, инәк сүдү - инәјин сүдү, илан сүмүјү - иланын сүмүјү, дөвә кини - дөвәнин кини, марал бујнузу - маралын бујнузу* вә с.

Исми бирләшмәләр үчүн характерик мә'на әлагәси а т р и - б у т и в әлагәдир. Бу әлагә өзүиү бүтүн јанашма әлагәли исми бирләшмәләрдә көстәрир; мәс.: *шүшә габ, дузлу хәрәк, бешинчи мәртәбә, бу чүр мәһсул* вә с. Бирләшмәләрин бир гисминдә биринчи тәрәф икинчи тәрәфи тә'јин едир; мәс.: *дурна көзлү, даш диварлы, гызыл ачарлы*; бир гисминдә (узлашма әлагәли бирләшмәләрдә) икинчи тәрәф биринчи тәрәфи тә'јин едир; мәс.: *көзләри бағлы, гапысы ачыг, үсту өртүлү* вә с. Бунлар мүстәгил дејил, дахили тә'јинләрдир, она көрә дә бу сон бирләшмә нөвләриин һәр икисиндә тәрәфләр бирликдә үзв олур.

Ғаршылыглы табелилик әлагәсиндә олан исми бирләшмәләрин һәр ики типиндә биринчи тәрәф икинчи тәрәфин дахили тә'јини кими чыхыш едир; мәс.: *синиф муәллими, баш јайлыгы, әт балтасы, дағын дөнкәси, булағын сују, чәмәнин әтри* вә с. Лакин бу чүр бирләшмәләрдә атрибутив әлагә сәчијјә е'тибарилә фәрғлидир: јанашма-узлашма әлагәли бирләшмәләрин тәрәфләри арасында *гејри-мүәјјәнлик, умумилик, узлашма-*

идарə əлагəли бирлəшмələрдə *мүəјјəнлик, конкретлик* мə'на-
лары əсəсдыр. Бу хал I тип бирлəшмələрин биринчи тərəфи-
нин гəјри-мүəјјəи јіјəлик халда, II тип бирлəшмələри бирин-
чи тərəфинин мүəјјəи јіјəлик халда олмасы илə бағлыдыр: *ев*
адамы - евин адамы, ушаг кəјими - ушағын кəјими, мешə кə-
шикчиси - мешəнин кəшикчиси вə с.

Идарə əлагəли (асылы тərəфи јөнлүк, јерлик вə чыхышлыг
халларында олаи) бирлəшмələрин бир гисминдə объект əла-
гəси (*инсана һөрмəт, дилиндə нəгмə, дағдан агыр*), бир гисмин-
дə релјатив əлагə (*кəндлэрə кəдиш, чөллэрдə турач, јухарылар-*
дан чаваб) вардыр.

Мə'лумат үчүн. Бу вахта гəдər али вə орта мəктəб дəрсликлəриндə I тип
бирлəшмələр "II нөв тə'јини сөз бирлəшмələри", II тип бирлəшмələр "III нөв
тə'јини сөз бирлəшмələри" ады алтында верилмишдир.

Азəрбајчан дилчилијиндə "сөз бирлəшмələри" дедикдə. узун мүддəт исми бир-
лəшмələр нəзəрдə тутулмушдур. Буну 60-чы иллэрə гəдər дилимизин синтактик
гурулушундан бəһс едөн бүтүн əсəрлəрдə кəрмəк олар. "Азəрбајчан дилинин грам-
матикасы"нда¹⁸ јалныз тə'јини сөз бирлəшмələриндən бəһс олунмуш, "Мүасир
Азəрбајчан дили. Синтаксис"¹⁹ китабында да ејни мүəллиф (М.Һүсєјнзадə) тərəфин-
дən јалныз тə'јини сөз бирлəшмələри нəзəрдən кəчирилмишдир. Бу əсəрин бир
нечə ил сонра нəшр олунмуш икинчи китабында²⁰ фə'ли бирлəшмələрдən "тəркиб-
лэр" ады алтында данышылмыш, тəркиблəрин синтактик вəзифələринə, тəркиб
вə будаг чүмлə мəсələлəринə даһа чох јер верилмишдир (Ə.Абдуллајев, Ј.Сєјидов).
З.Х.Тағызадə "Мүасир Азəрбајчан дилинин синтаксиси"²¹ китабында "Сөз бирлəш-
мələри" ады алтында исми бирлəшмələрин бир сыра елми-нəзəри мəсələлəринə
тохунмуш вə тə'јини сөз бирлəшмələриндən бəһс етмишдир; фə'ли бирлəшмələр-
дən јығчам шəкилдə "Чүмлəнин кəнишлənмиш үзвлəri"²² бөлмəсиндə даныш-
мышдыр. Исми вə фə'ли бирлəшмələр һаггында биркə мə'лумата илк дəфə олараг
"Мүасир Азəрбајчан дилиндə сөз бирлəшмələри"²³ адлы мəчмүədə раст кəлирик.

Сөз бирлəшмələринин илк системли елми тəдгиги Ј.М.Сєјидовун "Азəрбајчан
ədəби дилиндə сөз бирлəшмələри"²⁴ китабы илə башлајыр. Бурадакы систем ејни-
лə "Мүасир Азəрбајчан дили. Синтаксис"²⁵ дəрслијиндə дə сахланмышдыр.

Ј. Сєјидов рус вə Азəрбајчан дилчилијиндə, түрколокијада сөз бирлəшмələри-
нин тəдгиги мəсələлəрини дигəтлə нəзəрдən кəчирмиш, мөвчуд тəдгиг вə араш-
дырмалара, Азəрбајчан дилинин вердији фактлара əсəсən сөз бирлəшмələрини ис-
ми бирлəшмələр, фə'ли бирлəшмələр вə зəрф бирлəшмələри кими үч група ајыр-
мыш, бунларын хүсусən əввəlки икисиндən кəниш бəһс етмишдир. Зəрф бирлəш-
мələринин кəмијјəтчə аз вə исми бирлəшмələрə јахын олдуғу кəстəрилмишдир.

"Сөз бирлəшмəси" термининдən бизим дилчиликдə илк дəфə М.Ширəлијев вə
М.Һүсєјнзадə истифадə етмишлэр. Бу терминдən əввəl узун мүддəт "изафəт",
"изафəт тəркиби" терминлəri ишлəдилмишдир. Изафəт əрəб вə фарс диллəринə
мəхсус хүсуси хал олдуғундан совет дəврүндə əввəlчə "јіјəлик бирлəшмələри"
термини илə əвəз едилмиш, нəһајəт, 1940-чы иллəрин орталарында бирлəшмələ-
рин бир гисминин биринчи тərəфинин аз-чох тə'јинетмə хүсусијјəти нəзəрə алына-
раг исми бирлəшмələрин изафəт ады илə танынан нөвлəri "тə'јини сөз бирлəш-
мələри" адландырылмышдыр.

Узун мүддəт - Ј.М.Сєјидовун "Азəрбајчан əдəби дилиндə сөз бирлəшмələри"

китабына гәдәр “исми бирләшмәләр” дедикдә, башлыча оларак, “тә’јини сөз бирләшмәләри” ады илә гејд едилән бирләшмәләр нәзәрдә тутулмушдур. Бу китабда илк дәфә оларак, исми бирләшмәләрин әһатә даирәсинин кениш олдуғу конкрет фактларла көстөрилмиш, исми бирләшмәләр “тә’јини сөз бирләшмәләри” вә “тә’јини сөз бирләшмәләринә дахил олмајан исми бирләшмәләр” кими ики група ајрылмышдыр. Китабда икинчи груп бирләшмәләр һаггында мә’лумат дилимизин структуруну өјрәнмәк бахымындан јени вә әһәмијјәтлидир

Гејд етмәлијик ки, “тә’јини сөз бирләшмәләри” (“биринчи нөв тә’јини сөз бирләшмәләри”, “икинчи нөв тә’јини сөз бирләшмәләри”, “үчүнчү нөв тә’јини сөз бирләшмәләри”) вә “тә’јини сөз бирләшмәләринә дахил олмајан исми бирләшмәләр” терминләри һәм һәчминә, һәм дә аңлајышы дәгиг ифадә едә билмә имканларына корә о гәдәр дә уғурлу дејилдир. “Тә’јини сөз бирләшмәләринә дахил олмајан исми бирләшмәләр” башлығынын мәнтиги-грамматик чатышмазлығы көстәрир ки, бирләшмәләрин чохишләнән бир гисминә ад вериб, галаныны һәмин бирләшмәләрә (ады оланлар) дахил олмајан бирләшмәләр кими “үмумиләшдирмәк” бирләшмәләрин систем шәклиндә тәдгигинин илк мәрһәләсинә аид ола биләрди. Мүәјјән ән әнәјә малик олса да, булар артыг вахтыны кечирмиш терминләрдир, биринчи нөв мүстәсна олмагга, биринчи тәрәфләрин мүстәгил тә’јин кими чыхыш едә билмәләринә корә дә мүвәфғәгәјјәтсиздир. Булара әсасән, илк дәфә оларак, сөз бирләшмәләрини синтактик әләгәләр үзрә тәсниф етмәји лазым билдик.²⁷

Исми бирләшмәләрин практик шәкилдә дилдә чох ишләнән вә буна корә дә даһа әввәлләр гәдгигата чәлб едилән нөвләри “тә’јини сөз бирләшмәләри” ады алтында өјрәнилән бирләшмәләрдир. 50-чи илләрдә буларын I, II вә III нөв тә’јини сөз бирләшмәләри кими үч нөвү илә јанашы, “тәктәрәфли тә’јини сөз бирләшмәләри”, “мүрәккәб тә’јини сөз бирләшмәләри” кими ики нөвүндән дә данышылмышдыр.²⁸ Сөз бирләшмәси ән азы ики мүстәгил сөзүн мә’на вә грамматик чәһәтдән бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлир вә минимум көтүрүлән һәмин ики сөздән биринин ихтисары бирләшмәнин ихтисары демәкдир.²⁹ Она корә дә “тәктәрәфли” бирләшмәләрдән данышмаг мә’насыздыр. Бирләшмәләр үмумән гурулушча садә вә мүрәккәб олдуғундан мүрәккәб бирләшмәләри исми бирләшмәләрини хүсуси бир нөвү кими ајырмаг да фәјдәсыздыр.

Јанашма-узлашма әләгәли (I тип) бирләшмәләрин (*мәктәб бинасы*) тәрәфләри арасында әләгә даһа мөһкәмдир. Бу һал белә бирләшмәләрин мүрәккәб сөз јарадычылығы үчүн базаја чеврилмәсинә сәбәб өлмушдур. *Ајаггабы, әмиоғлу, әлјазмасы, кәкликоту* кими сәјсыз мүрәккәб сөзләр исми бирләшмәләрин һәмин модел арасында әмәлә кәлмишдир. Бу чүр әләмәтләр көстәрир ки, белә бирләшмәләри јарчаламаг, тәрәфләрини мүстәгил чүмлә үзвләри кими изаһ етмәк олмаз. Лакин узлашма-идарә әләгәли (II тип) бирләшмәләрдә (*мәктәбин бинасы*) вәзијјәт тамамилә башга чүрдүр. Бу чүр бирләшмәләрин тәрәфләри аралана билир вә тәрәфләр арасына мүхтәлиф сөзләр, бирләшмәләр дахил олур. Бирләшмәнин әввәлиндә ишләнән тә’јинедичи сөзләр биринчи тәрәфә, тәрәфләри арасында ишләнән сөзләр икинчи тәрәфә аид олур *тәзә мәктәбин бинасы* - *мәктәбин тәзә бинасы*; *тәзә фабрикин директору* - *фабрикин тәзә директору*. Бу чәһәтләр нәзәрә алынараг, бирләшмәнин әввәлиндә вә тәрәфләри арасында ишләдилән бу чүр сөзләр мүстәгил тә’јин кими тәһлил едилир. Бу нөв бирләшмәләрин тәрәфләри сәрбәст олдуғундан бу модел мүрәккәб сөз јарадычылығы имканларындан мөһрумдур. Бүтүн булар көстәрир ки, белә бирләшмәләрин тәрәфләрини ајырмаг вә биринчи тәрәфи тә’јин кими изаһ етмәк (тә’јинин тә’рифини дәјишмәклә) мүмкүндүр. Ә.З.Абдуллајев бир вахтлар буна тәшәббүс етсә дә,³⁰ Азәрбајҗан дилчилијиндә бу чүр бирләш-

мәләрін тәрәфләри ән Өнәви олараг бирликдә бир мүрөккәб үзв кими тәһлил едилр.

Бә'зи дилчиләрин фикринә көрә, јанашма-улашма әләгәли бирләшмәләри (*даг һавасы, дәнннз сују*) ики нөвә ајырмаг лазымдыр. Чүнки, һәмнн фикрә әсәсән, белә бирләшмәләрин бир гисми улашма-идарә әләгәли бирләшмәјә чеврилир (*дагын һавасы, дәнннз сују*), лакин бир гисмини, мәсәлән, *даг чајы, јаз сәһәри, бајрам хончасы, јај тә'тили, рәсм дәфтәри, јол гејдләри* кими бирләшмәләри чевирмәк олмур.³¹ А. Ә. Асланов гејд етдијимиз I вә II тип бирләшмәләрдән "исми сөз бирләшмәләри" ады алтында бәһс едәрәк јазыр: "Үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәләрин бир гисминдә мүйәјәнлик вә гејри-мүйәјәнлик мә'насы илә әләгәдар олараг бә'зи һалларда бирләшмәнин биринчи тәрәфиндәки јијәлик һал шәкилчиси дүшүр. Бирләшмә заһирән икинчи нөв исми бирләшмәјә бәнзәсә дә, әслиндә, бу, үчүнчү нөв исми бирләшмәдир".³² Бу фикрә әсәсән дә мүйәллиф *колхозун идарәси* вә *колхоз идарәси* бирләшмәләринә фәрг гојмур вә һәр ики бирләшмәни үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәси һесаб едир.³³ Белә олдуғда, мүйәллифин икинчи нөв исми бирләшмә кими изаһ етдији *ана суду, сөвхөз ишчиләри, мәктәб бинасы...* бирләшмәләрини *колхоз идарәси* бирләшмәсиндән нә илә фәргләндирдији мә'лум олмур. С. Чәфәров да гејри-мүйәјән јијәлик һалда олан сөзләрдә јијәлик һал әләмәтинин дүшүмүш олдуғуну көстәрир: "Јијәлик һалда олан исимләр өшјаны мүйәјән дејил, үмуми шәкилдә билдирдикдә онун һал шәкилчиси дүшүр; мәсәлән: *дәннз сују, мәктәб директору*". Гејд етмәлијик ки, шәкилчили вә шәкилчисиз моделләр дилдә чох гәдимдән мөвчуд олан моделләрдир. Јијәлик һал шәкилчисиз модел исә даһа гәдимдир. Она көрә дә I типин 2-чидән механики олараг шәкилчи дүшүмү илә јарандығыны дүшүнмәк вә бу чәһәтә әсәсән шәкилчисиз моделнн ики типә ајрылмасы дүзкүн дејилдир.

Јухарыда ајдын олду ки, исми бирләшмәләрин бу нөвләри јанашма-улашма вә улашма-идарә гурулуш моделләринә әсәсланыр. "Тә'јини сөз бирләшмәләри" термини бунларын маһијәтиндән доғмур. Бир модел о биринә чеврилир вә ја чеврилимир, буна әсәсланараг ејни модели мүхтәлиф чүр адландырмаг олмаз. Чәмләмәклә, тәрәфләр арасына сөз дахил етмәклә "чеврилә билмәјән" бирләшмәләри дә чевирмәк олур. Мәсәлән, бә'зи дилчиләрин гејри-мүйәјән јијәлик һалда олан биринчи тәрәфә јијәлик һал шәкилчиси әләвә етмәјән гејри-мүмкүн олдуғуну идлий етдикләри мисаллара бахаг (мисаллар јухарыда верилмишдир): *Бизим бу дағларын қур чајлары вар. Бу јазын сәһәрләри чох думанлыдыр. Бу бајрамын хончасы о гәдәр дә үрәкәчан олмады. Бу јазын тә'тилини дә мә'налы кечирмәлијик. Сәнин чәкдијин бу рәсмләрин дәфтәри дә көзәлдир. Бу јолун гејдләри дә өзү кими узун олду* вә с. Башга моделә чевирмәк үчүн бу вә ја дикәр бирләшмәнин нечә јарандығыны да билмәк лазымдыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мүхтәлиф сөз бирләшмәси моделләри вардыр вә данышан шәхс мәгсәдиндән, билик вә савад дәрәчәсиндән асылы олараг бу вә ја дикәр моделдән истифадә едир: *дәмир јол* да дејир, *дәмир јолу* да; *кәнд тәсәрруфаты* да дејир, *кәндиң тәсәрруфаты* да. Үмумән, моделләр арасында јахынлыг олдуғу үчүн бир моделдән о биринә доғру инкишаф мүмкүндүр: *итәк халча* - *итәк халчасы* ("Дәдә Горғуд"да "*итәк хәличәси*") вә: *Бу ипәјин халчасы көзәл көрүнүр. Еләчә дә: даш дивар* - *даш дивары* - *дашын дивары, тахта дөшмә* - *тахта дөшмәси* - *тахтаның дөшмәси* вә с.

Исми бирләшмәләрин гәрәфләри арасында табелилик әләгәсиинн новү мәсәләсинә даир мүхтәлиф мүләһизәләр вардыр.

Субстантив бирләшмәләрин бир гисминин (*јашыл јамач, уча чинар*) тәрәфләри арасында јанашма әләгәсинин олдуғуна, демәк олар ки, һеч кәсдә шүбһә јохдур. Јалпыз Ф. Зейялов белә бирләшмәләрин биринчи тәрәфинин гејри-мүйәјән јијәлик һалда олдуғуну гејд етминдир: "Һәр ики тәрәфи исимдән ибарәт олан I нөв тә'ји-

ни сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи шәкилчисиз - гејри-мүјјән јијәлик һалда олан сөз һесаһ едилмәтидир; мәс.: *дәмир јол*".³⁴ Бу чүр бирләшмәләрдә биринчи тәрәфин гејри-мүјјән јијәлик һалда олдуғуну идһи етмәк үчүн әсас јохдур. Лакин бу чүр мүлаһизә тәрәфләр арасында әләгә мәсәләсинә мүнәсибәтдә дә шүбһә доғура билир, чүнки гејри-мүјјән јијәлик һалда олан сөзүн сонракы сөзлә јанашма вә ја идарә әләгәсиндә олмасы бирәдә фәрғли мүлаһизәләр вардыр.

Әввәлки әдәбијјатда "үчүнчү нөв тә"јини сөз бирләшмәси" алландырылан бирләшмәләрин (*кәјүн улдузу*, *дунјанын хәритәси*) тәрәфләри арасында синтактик әләгәләр мәсәләсиндә о гәдәр дә рә"ј мұхтәлифлији нәзәрә чарпмыр. Ә.Дәмирчизадә³⁵, М.Һүсәјнзадә³⁶, А.Асланов³⁷ бу чүр бирләшмәләрин тәрәфләри арасында әсас әләгәнин узлашма олдуғуну гејд етмишләр. Онлар бирләшмәнин биринчи тәрәфиндәки јијәлик һал шәкилчисинә о гәдәр дә диггәт јетирмәмиш, икинчи тәрәфдәки мәнсубијјәт шәкилчисинә үстүнлүк верәрәк узлашма әләгәсини әсас кәтүрмүшләр, лакин бә"зи гејдләр кәстәрир ки, белә бирләшмәләрдә биринчи нөвбәдә узлашмадан данышсалар да, һәмнин моделдә идарә әләгәсинин варлығына да е"тираз етмәмишләр. Белә ки, мәсәлән, М.Һүсәјнзадә тә"јини сөз бирләшмәләринә даир кениш тәдғигат әсәриндә "үчүнчү нөв тә"јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасында әсас синтактик әләгә узлашма әләгәсидир"³⁸ дејәркән "әсас" сөзүнү тәсәдүфи ишләтмәминидир. Мүәллифин диқәр әләгә үсүлуну - идарәни дә нәзәрдә тутдуғу ајдын олур. Оун М.Ширәлијевлә бирликдә узун иләрлән бәри нәшр етдиридији мәктәб грамматикасындакы:"Үчүнчү нөв тә"јини сөз бирләшмәләри узлашма вә идарә әләгәләри васитәсилә дүзәлир. Бурада узлашма вә идарә әләгәси јијәлик һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри васитәсилә јарадылыр"³⁹ сөзләри дә бу фикри тәсдиг едир.

Азәрбајҗан дили грамматик гурулушунун бу хәһәтиндән бәһс едән алимләрин әксәријјәти - Н.К.Дмитријев⁴⁰, Ә.Абдуллајев⁴¹, Р.Хәлилов⁴², Һ.Мирзәзадә⁴³, Ј.Сейидов⁴⁴ вә башгалары бу чүр бирләшмәләрин тәрәфләри арасында узлашма илә јанашы, идарә әләгәсинин олдуғуну да гејд етмишләр.

Бу фәкир әксәријјәт тәрәфиндән гәбул едилмиш дүзкүн фикирдир. Чүнки исим, әвәзлик вә мәсдәрлә јанашы, исимләшә билән башга нитг һиссәләри дә јијәлик һалын шәкилчисини гәбул едәрәк белә бирләшмәләрин биринчи тәрәфи кими чыхыш едир (*мәрәлын бујнузу*, *ғырмызынын тунду*, *сәнин нәјин*, *охумағын фәјдасы*, *ағылынын мәсләһәти*, *охујанларын бә'зиләри*, *беләсинин сөзләри* вә с.); биринчи тәрәфин јијәлик һалда олмасы, јә'ни бурадакы һал шәкилчиси сөзүн идарә олундуғуну кәстәрир. Ејни заманда белә бирләшмәләрин икинчи тәрәфи биринчи тәрәфдән асылы оларағ һәр үч шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиләрини гәбул едә билир: мәсәлән: *мәним арзум*, *сәнин арзуи*, *оун арзусу*, *бизим арзумуз*, *сизин арзуиуз*, *онларын арзулары*. Әкәр биринчи тәрәфдәки һал шәкилчиси икинчи тәрәфдәки мәнсубијјәт шәкилчили сөзүн тәләби илә ишләнирсә, һазыркы нәзәријјә кәрә, икинчи тәрәфдәки мәнсубијјәт шәкилчиси дә биринчи тәрәфин һансы шәхсдә олмасындан асылыдыр. Она кәрә дә белә бирләшмәләрин тәрәфләри арасында табелилик әләгәси ғаршылығлы шәкилдәдир: идарә әләгәсинә кәрә биринчи тәрәф икинчијә, узлашма әләгәсинә кәрә икинчи тәрәф биринчијә табедир.

Мүбтәда илә хәбәр арасында синтактик әләгәдән данышыларкән, бир гәјдә оларағ, хәбәрин мүбтәдаја гәбә олдуғу, мүбтәда илә узлашдығы гејд едилир. Сәһиб шәхслә мәнсуб әшја арасында әләгә дә буна мұвафиг шәкилдә изаһ едилир вә мәнсубијјәт шәкилчили тәрәфин асылы тәрәф олдуғу кәстәрилир. Лакин мә'лум олдуғу кими, чүмләдә хәбәрин ролу бөјүкдүр вә бир чох һалларда, хәбәрдән фәриqli оларағ, мүбтәдаја еһтијач олмамасы илә јанашы, мүбтәданын хәбәр васитәсилә мүјјәнләшдирилмәси дә мүмкүндүр: *Охумушам* - *Мән охумушам*. *Јатмышдым* -

Сон жатмышдын вө с. Бу шәкилдә, мәнсубийјәт шәкилчиләринин көмәји илә саһиб шәхси дә мүүјјәнләшдирмәк олур: *дағларымыз - бизим дағларымыз, кәндиниз - сизин кәндиниз* вө с. Бу чәһәти нәзәрә алараг, мүбтәданын хәбәрдән. ејни заманда саһиб шәхс билдирән тәрәфин мәнсубийјәт шәкилчили тәрәфдән асылы олдуғуну ағлаба-тан шәкилдә гејд едәләр дә вардыр. Бундан әлавә, бә'зи рус дилчилик әдәбијја-тында мүбтәда илә хәбәр арасында биртәрәфли табелилик әлагәсинин (узлашма-нын) дејил, гаршылығлы әлагә үсулунун - к о о р д и н а с и ј а н ы н олдуғу көстә-рилтир. Мүбтәда - хәбәр әлагәсинә бу чүр бахыш үчүн түрк дилләринин чүмлә гу-рулушу даһа чох әсас верир. Әлагәләрин бу чүр мүүјјәнләшдирилмәси сөз бирләш-мәләринин тәрәфләри арасында синтактик әлагәләрә дә јенилән бахылмасына сә-бәб ола биләр.

Һәм узлашма, һәм дә идарә әлагәси тәрәфләрин араланмасына, тәрәфләр ары-сына мүхтәлиф сөзләрин дахил олмасына имкан верир. Бу һал узлашма-идарә әла-гәли бирләшмәләрдә дә өзүнү көстәрир; мәс.: *Лакин арвадын сон заманлар дәғиз сурәтдә һәр кун өзүнә сығал вермәси Јавәри шүбһәјә салды* (М. Ибраһимов) - чүмләсиндәки *сон заманлар дәғиз сурәтдә һәр кун* сөзләрини *арвадын сығал вермәси* бирләшмәсиндән кәнара да чыхармаг олар: *Лакин сон заманлар дәғиз сурәтдә һәр кун арвадын өзүнә сығал вермәси Јавәри шүбһәјә салды*. Белә сөз вә бирләшмәләрин мүстәғил үзв олдуғуна шүбһә јохдур. Ола биләр ки, бу чүр сөзләр бирләшмәнин билаваситә икинчи тәрәфинә аид олсун: *Бакынын сајрынын үлдүзларындан, Чадра-сыз, бојасыз шән гызларындан. . Салам кәтирмишәм һузуруна мән.* (С Вурғун) - мис-раларында фәргләндирилән сөзләр бирләшмәнин икинчи тәрәфинә аид тәјин һе-саб олунур. Һәтта бә'зән бу чүр сөзләр тәјинин тәјини кими чыхыш едир; мәс.: *Гырхынчы кун шаһын 20 јашлы чәсур оғлу Маликтач шәһәрә дахил олду* (И. Әфәндијев) - чүмләсиндә *шаһын оғлу* бирләшмәси мүбтәданын (*Маликтач*) тәјинидир, һәмин бирләнмәнин тәрәфләри арасында ишләнмиш *20 јашлы чәсур* сөзләри исә бирләшмә шәклиндә ифадә олунмуш тәјинин икинчи тәрәфинә аид тәјиндир.

Јанашма-узлашма әлагәли бирләшмәләрин (*дағ һавасы, булаг сују*) тәрәфләри арасында синтактик әлагәләр мәсәләсиндә фикир ајрылығы даһа чохдур. ӘДә-мирчизадә бу груп бирләшмәләрин тәрәфләри арасында да узлашма олдуғуну гејд етмишидир.⁴⁵ Н.К.Дмитріјев јанашма вә идарә әлагәләрини әсас көтүрүмшдүр: "Азәрбајҗан дилиндә (вә башга түрк дилләриндә) һәр һансы исми тәјин јалһыз ја-нашма принципи үзрә дејил, һәм дә идарә принципи үзрә гурулур. Мәсәлән, ади ја-нашма принципи үзрә гурулан *дәмир гапы* илә *дәниз сују, дәнизин сују* кими бирләш-мәләри мүгајисә едир".⁴⁶

М.Ширәлијев вә М.Һүсејнзадә дә ејни фикирдә олмушлар.⁴⁷ Ә. Абдуллајев *дә-низ сују* типли бирләшмәләрин тәрәфләри арасында идарә вә узлашма әлагәләри-ни гәбул етмишидир.⁴⁸ Ј.Сејидов бунлардан фәртли олараг, гејд едилән бирләшмә моделинин јанашма вә узлашма әлагәләри илә гурулдуғунун исбатына чалыш-мышдыр.⁴⁹ Н.Мәммәдов исә *јер узу* типли бирләшмәләрин "гејри-мүүјјән идарә әлагәси" илә гурулдуғуну көстәрмишидир: "Бу бирләшмәләри (*јер узу, јерин узу*) һәр икисиндә идарә әлагәси вардыр. Демәли, *јерин узу, Азәрбајҗанын кәндлиси* кәнд-ләшмәләриндә мүүјјәнлик билдирән идарә әлагәси варса, *јер узу, Азәрбајҗан кәнд-лиси* типли бирләшмәләрдә гејри-мүүјјән идарә әлагәси вардыр".⁵⁰ I вә II тип (*дә-низ сују, дәнизин сују*) исми бирләшмәләрин тәрәфләри арасында синтактик әлагә-ләрин тәдгигинә хусуси мәғалә һәср етмиш Р.Хәлилов исә *дәниз сују* типли бир-ләшмәләрин тәрәфләри арасында табелилик әлагәләринин үчүнүн дә олдуғуну гејд етмишидир: "Икинчи вә үчүнчү нөв тәјини сөз бирләшмәләри дилимиздәки башга сөз бирләшмәләриндән фәрғли олараг, гаршылығлы табелилик принципи

әсасында гурулур. Белә ки икинчи нов тәҗини сөз бирләшмәси узлашма, идарә вә жанашма әлагәләри илә дүзәлсә, үчүнчү нов тәҗини сөз бирләшмәси узлашма вә идарә алагәси илә дүзәлән сөз бирләшмәсидир”.⁵¹ Буну да гејд етмәк олар ки. Р.Хәлилов *дәниз сују* типли бирләшмәләрин тәрәфләри арасында узлашма вә жанашма әлагәләри һаггында әтрафлы мә лумат вермиш, тәрәфләр арасында идарә алагәсинин өзүнү нечә көстәрдијиндән данышмамышдыр.

Бу хуласадән ајдын олур ки. Ә.Дәмирчизадә, Ә.Абдуллајев, Ј. Сејидов, Р.Хәлилов *дәниз сују* типли бирләшмәләрин компонентләрини әлагәләндирән үсуллардан бири кими у з л а ш м а н ы әсас көтүрмүшләр. Азәрбајҗан дилиндә узлашма табе тәрәфин табесдән тәрәфлә шәхсә вә кәмијјәтә көрә ујғунлашмасы шәклиндә баш верир. Бу бахымдан јанашыдыгда *дәниз сују* типли бирләшмәләрдә узлашманын тәләбләринә мувафиг чәһәтләр вардыр. *Ајаг сәси, чејран јериши, ев һејваны, баш дарагы, пәнчәрә шүшәси, елм адамы, тәләбә кәјими...* бирләшмәләринин биринчи тәрәфи үчүнчү шәхсдә олдуғу үчүн икинчи тәрәф үчүнчү шәхсә аид мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едәрәк һәмин тәрәфлә узлашмышдыр. Доғрулур, белә бирләшмәләрин тәрәфләри арасында кәмијјәт ујғунлуғунун дәғиг көстәричиси олмур; мәсәлән: *евләр мудир* бирләшмәсинин биринчи тәрәфи чәм, икинчи тәрәфи тәк олдуғу һалда. *мәктәб директорлары* бирләшмәсиндә әксинә вәзијјәт вардыр. Лакин һәр ики тәрәфи кәмијјәтчә тәк олан *аилә башчысы, мәктәб ишчиси, дәрс отагы* кими бирләшмәләрлә јанашы, *һәмкарлар иттифағлары, аталар сөзләри* кими һәр ики тәрәфи чәм олан бирләшмәләр дә вардыр. Мә лумдур ки, белә бирләшмәләрин биринчи тәрәфи һәмишә үмумилик билдирир. Она көрә дә анлајышдан асылы оларағ, биринчи тәрәф һәм тәк, һәм дә чәм мә’нада баша дүшүлә биләр. Мәсәлән, *мәктәб директору* бирләшмәсиндә *директор* сөзү кәмијјәтчә тәк олдуғу үчүн *мәктәб* сөзү дә кәмијјәтчә тәклик билдирир; *мәктәб директорлары* бирләшмәсиндә исә икинчи тәрәфин чәм олмасы һеч бир грамматик дәјишиклијә уғрамадан биринчи тәрәфин дә гејри-мүәјјән чохлуғ ифадә етмәсинә сәбәб олур. Буна көрә дә *јарыш байрагы, һесабат мә’рузәси, өлүм һалы, ғылынч јарасы, истираһәт паркы* кими күлли мигдарда бирләшмәләрдә икинчи тәрәфи лазым кәлдикдә чәмләмәк дә олар. Биринчи тәрәф үмумилик билдирмәклә јанашы, икинчи тәрәфин тәләбиндән асылы оларағ чәм шәкилчиси дә гәбул едә билир. Икинчи тәрәф тоглу исимләрлә ифадә олундугда бу һал даһа чох мүшаһидә едилир: *дурна ғатары - дурналар ғатары, чејран сурусу - чејранлар сурусу, гадын мәчлиси - гадынлар мәчлиси, топчу полку - топчулар полку* вә с. Биринчи тәрәф тәк, икинчи тәрәф чәм олдугда гејри-мүәјјән јијәлик һалда олан биринчи тәрәфин кәмијјәтчә тәк вә ја чәм мә’нада анлашылмасы данышанын мәғсәдиндән асылы олур. Мәсәлән, *мәктәб ишчиләри* бирләшмәсиндә *мәктәб* сөзү мәтндән асылы оларағ бир вә ја чох мәктәб кими баша дүшүлә биләр. Бу һал көстәрир ки, белә бирләшмәләрин тәрәфләри арасында кәмијјәт узлашмасы грамматик јолла - кәмијјәт шәкилчиси васитәсилә сабит шәкилдә өз ифадәсини тапа билмир. тәрәфләр арасында кәмијјәт ујғунлуғу үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик мә’налары әсасында тә мин едилмиш олур. Шәхсә көрә узлашма исә заһирән сабит характер дашыјыр: биринчи тәрәф үчүнчү шәхсдә олур, икинчи тәрәф һәмин шәхсә мәхсус мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир. Лакин, әслиндә, белә бирләшмәләрдә шәхсә көрә узлашма формал характердәдир. Белә ки, сабит шәхс вә мәнсуб әшја билдирән тәрәфләр үчүнчү шәхсдә олса да, үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик мә’налары бирләшмәләрин тәрәфләрини үч шәхсин үчү илә дә бағлајыр. А. Асланов да бу чәһәти дујарағ вахтилә јазмышдыр: “... *гадын јериши, киши костјуму, оғлан көјнәји, муәллим отагы, ата нәсиһәти, ушак ағламасы, агроном мәсләһәти, чобан ашы, ләззи хинкалы* кими бирләшмәләрдә икинчи тәрәфлә ифадә олунан әшјанын һансы шәхсә аид олдуғу мә лум дејилдир. Бунлар шәхс е тибарилә гејри-мүәјјән-

дир. Әшја бүтүн шөхсләрә мәнсуб ола биләр".⁵² Демәли, *дәниз сују* типли бирләшмәләрә шөхсә көрә узлашманын мәнсубийәт шәкилчисиндән ибарәт формал әләмәт олдуғу һалда, узлашма үмуми характер даһијяр вә жалһыз үчүнчү шөхсә дејил, диһәр шөхсләрә дә аид олур.

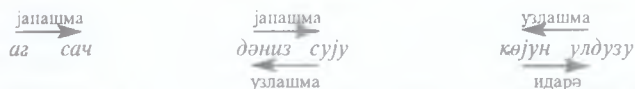
Дигчиләрин бир групу - Н.Дмитријев, М.Ширәлијев, М.Һүсејһзадә, Ј.Сејидов, Р.Хәлилов *дәниз сују* типли бирләшмәләрин тәрәфләри арасында диһәр бир әләгә үсулу кими јана ш м а н ы н мүһүм рола малик олдуғуну көстәрмишләр. Н.Мирзәзәдә бу чүр бирләшмәләри тарихи аспектдә тәдгиг едәрәк белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, *бу* типли бирләшмәләрдә "...дахили синтактик әләгәнин мөһкәмлији нәтичәсиндә бирләшмә там бир мәфһумун адына чеврилмишдир. Мәһз буна көрә дә бир сыра бу типли бирләшмәләрдә артыг тәрәфләрдән биринин диһәри үчүн тә јин олмасы еһтималы әһәмийјәтини итирир".⁵³ Белә бирләшмәләрдә тәрәфләр арасында синтактик әләгәнин мөһкәмлијини башгалары да гејд етмишләр: "Бу бирләшмәләр (*дәниз сују* типли бирләшмәләр - Г. К.) арасында әләгә о гејдәр мөһкәм олур ки, буһлар арасына һеч бир сөз әләвә етмәк мүмкүн дејилдир".⁵⁴ "Икинчи нөв тә"јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына сөз даһил ола билмәмәси ону көстәрир ки, үчүнчү нөв тә"јини сөз бирләшмәсинә нисбәтән бурада тәрәфләр арасында даһа мөһкәм әләгә вардыр".⁵⁵ Тәрәфләр арасында бу мөһкәмлик нәдә өзүнү көстәрир? Мә'лумдур ки, *дәниз сују* типли бирләшмә модели дилдә мүрәккәб сөз јарадычылығы үчүн база тәшкил едир. Мүрәккәб сөз кими формалашан дил ваһидләринин арасында мөһкәм әләгә, бағлылыг олмалы, тәрәфләр арасына мүхтәлиф сөзләрин даһил ола билмә имканлары максимум мәһдудлашмалыдыр. *Дәниз сују* типли бирләшмә модели бунун үчүн ән әлвәришли моделдир. Компонентләрин өз мүстәғиллијини итирәрәк тәдричән бир бүтөв шәклиндә бирләшмәси үчүн дә бу модел әлвәришлидир. *Инчә бел* типли јанашма әләгәли бирләшмәләр дә мүрәккәб сөз јарадычылығына бу чүр хидмәт едир. Бу һал көстәрир ки, *дәниз сују* типли бирләшмәләрин тәрәфләри арасында әсас әләгә үсулу јанашма олмалыдыр. Әслиндә, бу чүр бирләшмәләрин тәрәфләри арасында әләгәнин мөһкәмлијиндән данышанлар тәрәфләр арасындакы јахынлығы, јанашы ишләнмәни, јанашманы нәзәрә алмышлар. Һеч шүбһәсиз, јанашманын үстүн мөвгеји һәм дә биринчи тәрәфин үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик мә'налары илә бағлыдыр. Үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик мүрәккәб сөз јарадычылығы үчүн илкин шәртләрдәндир. (Гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан сөзләрин тә'сирли фе'лләрин јанында ишләндији, бу чүр сөзләрлә тә'сирли фе'лләр арасына мүстәгил мә'налы сөзләрин даһил ола билмәдији дә мә'лумдур. Тә'сирлик һалда олан сөзләрин дә бир гисми тарихән тә'сирли фе'лләрлә бирләшмиш вә мүхтәлиф ифадәләрин јаранмасына сәбәб олмушдур: *баш апармаг, ағыз ачмаг, бел багламаг, дил төкмәк* вә с. Мисмар *дүзәлтмәк, ишә р јазмаг, одун дограмаг, чичәк дәрмәк* кими бирләшмәләрдә биринчи тәрәфин үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик билдирмәси һәмин тәрәфин фе'ллә јанашма әләгәсиндә олдуғуну көстәрир).

Узлашма вә идарә әләгәләри тәрәфләр арасына мүхтәлиф сөзләр даһил олмасына имкан верир. Бу чәһәт мәһдуд вә спесифик шәкилдә јанашма әләгәсинә дә аиддир. Лакин *дәниз сују* типли бирләшмәләр јанашма вә узлашма әләгәләри илә гурулдуғу һалда, тәрәфләр арасына сөз даһил ола билмир. Бу һал көстәрир ки, тәрәфләр арасына сөз даһил ола билмәмәси әләгә үсулларындан чөх, үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик мә'налары илә бағлыдыр.

Дәниз сују типли бирләшмәләрин тәрәфләри арасында и д а р ә әләгәсинин олдуғуну да гебул едәнләр вардыр (Н.Дмитријев, М.Ширәлијев, М.Һүсејһзадә, Ә.Абдуллајев, Р.Хәлилов вә б.). Бу чүр бирләшмәләрдә идарә әләгәси барәдә мүәјјәнлиги мәнтигсизлији һаггында Ј.Сејидов һәлә 40 ил әввәл јазмышдыр: "Идарә

элагәсиндән данышыларкән гәјд едилмәлидир ки, *вәтәнин торпагы* типли бирләшмәләрдә биринчи тәрәф икинчи тәрәф васитәсилә идарә олунур. Бурада *вәтәнин сөзүнүн* идарә олунмасыны көстөрән јијәлик һал шәкилчисидир (-ин). *Вәтән торпагы* бирләшмәсинин биринчи тәрәфиндә исә (*вәтән*) белә бир шәкилчи јохдур, демәли, бурада идарә элагәсинин әләмәти јохдур". "Доғрудан да, *вәтән торпагы* вәтәнин торпагы демәкдир. Лакин бурадан чыхыш едәрәк бирләшмәнин биринчи тәрәфинин идарә олунмасыны, јә ни онун икинчи тәрәфлә идарә элагәсиндә олмасыны сөјләмәк олмаз".⁵⁶

Беләликлә, үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик билдирмәси, һеч бир формал әләмәтә малик олмамасы, тәрәфләр арасына сөз дахил олмасына имкан вермәмәси икинчи тәрәфдән аралана билмәмәси кими әләмәтләр көстәрир ки, *дәниз сују* типли бирләшмәләрин биринчи тәрәфи икинчи тәрәфә јанашма јолу илә табә олур. Лакин бу јанашма *јаныш јамач* типли бирләшмәләрдәки јанашмадан кејфијјәтчә фәрглидир. Бу фәрг тәрәфләр арасында гаршылыгылы табелилик элагәсинин олмасы вә биринчи тәрәфин үмумилик, гејри-мүәјјәнлик мәһалары илә бағлыдыр:

Синтактик эләгә үсулларындан (табелилик элагәләриндән) ән гәдими јанашмадыр. Јанашмадан сонра јанашма, сыраланма, гошулма әсасында тәдричән узлашма вә даһа узун мүддәтә идарә элагәси формалашмышдыр. Синтактик эләгә үсулларынын формалашмасындакы бу тарихи-тәғриби ардычылык өз изләрини исми бирләшмәләрин схемләрлә гејд етдијимиз нөвләриндә дә сахламышдыр: әввәлчә јанашма элагәсинә әсасланан *аг сач* типли бирләшмәләр јаранмыш, *дәниз сују* типли бирләшмәләр мејдана чыхаркән јанашма элагәси илә бәрәбәр јени эләгә үсулу - узлашма да тәрәфләри элагәләндирмәк үчүн фәалијјәтә башламышдыр; *кәјүн улдузу* типли бирләшмәләрин формалашмасы үчүн јанашма элагәси даһа ләзым олмамыш, узлашмадан вә јени эләгә үсулу олан идарәдән истифадә едилмишдир.

Бу ардычылык һәм гәдим, һәм дә мүасир дил фактлары илә өзүнү доғрулдур. Белә ки, М.Д.Новрузов түрк дилгәриндә һал системини тарихи аспектдә нәзәрдән кечирәрәк јазыр: "Үмуми дилчиликдә, о чүмләдән түрколокијада шәкилчисиз бирләшмәләрин илкин олмасы фикри мүдафиә олунур. Бу фикри тәјини сөз бирләшмәләринин илкин олмасы фикри илә разылашмалыыг. Гәдим вә орта әсрләр түрк әбидәләринин материяллары ајдын шәкилдә көстәрир ки, I нөв тәјини сөз бирләшмәләри дикәр нөвләрә нисбәтән кениш семантик рәңкарәнклијә маликдир. Бу үстүнлүк өзүнү сәј бахымындан да көстәрир. Белә ки, VIII-X әсрләр Орхон вә ујғур әбидәләринин дилиндә 70 фаиз I нөв, 25 фаиз II нөв, 4 фаиз III нөв тәјини сөз бирләшмәсинә раст кәлинир. В.Д.Аракин бу нәтичәјә кәлир ки, түрк дилгәриндә изафәтин (тәјини сөз бирләшмәләринин - М.Н.) инкишафы ашағыдакы кими олмушдур: I нөв - II нөв - III нөв. Нәмин фикир З.Тағызадә вә Г.А.Абдурахманов тәрәфиндән дә сөјләнмишдир."⁵⁷

Ону да гејд едәк ки, адәтән дилчилијимиздә *дәниз сују* вә *кәјүн улдузу* типли бирләшмәләр арасында јахынлык олдуғу барәдә сөһбәт кедир. Бир чох фактлар көстәрир ки, *даш дивар* типли бирләшмәләрлә *дәниз сују* типли бирләшмәләр арасында эләгә, јахынлык, бунлардан бир-биринә кечид даһа күчлү олмушдур. *Кәјүн улдузу* типли бирләшмәләрә "чәврилә билмәдији" гејд едилән *дәмир јолу* типли бирләшмәләр әввәлчә *дәмир јол* шәклиндә формалашмыш, сонралар *дәмир јолу* шәклинә дүшмүшдур.

Фе'ли бирләшмәләр

Фе'ли бирләшмәләрини әсас тәрәфи икили хусусијјәтә малик олан фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрлә ифадә олунур; мәсәлән: *елләри долашан, тарихи вәрәгләјән, инсаны дүшүндүрән; шәһәри кәздикчә, јашыллыгы сејр етдикчә, көјләрә бахдыгча; тәләбәни динләмәк, ушагы диндирмәк, көрпәни күлдүрмәк* вә с.

Әсас тәрәфи - *табә едән сөзү фе'лләрдән (фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә ја мәсдәрдән) ибарәт олан бирләшмәләрә фе'ли бирләшмәләрдәјилір.*

Фе'ли бирләшмәләрин садә шәкли ики мүстәгил сөзүи бирләшмәсиндән ибарәт олур; мәс.: *театра бахдыгча, маһныны динләдикдә; учадан охујан, һәмшиә ишләјән; даньшидыгча чошмаг, тез-тез даньшимаг* вә с.

Гејд. Бу чүр фе'ли бирләшмәләрлә сөһбәт едәндә, гулаг асанда, парча-парча олмаг, пәрт еләмәк, диггәт еләјән вә с. типли мүрәккәб фе'лләр арасында јакынлыг вардыр. Һәр икиси ики компонентдән ибарәтдир; һәр икисиндә тәрәфләрдән бири ал, диһәри фе'лдир. Лакин бунларын мүһүм фәргләри дә вардыр: фе'ли бирләшмәләрин тәрәфләри мә'на мүстәгиллијинә малик олдуғу, мүстәгил суала чаваб вердији һалда, мүрәккәб фе'лләрин тәрәфләри бирликдә бир суала чаваб верир, бир мә'на, бир мәфһүм ифадә едир. она көрә дә чох заман бу сонунчуларын мә'насыны бир сөзлә дә ифадә етмәк олур; мәсәлән: *сөһбәт едәндә - даньшианда, гулаг асанда - динләјәндә, парча-парча олмаг - дагылмаг* вә с. Фе'ли бирләшмәләр нитг просесиндә синтактик әләгәләрлә гурулур, мүрәккәб фе'лләр исә дилдә һазыр шәкилдәдир вә тәрәфләри арасында синтактик әләгәләр өз әһәмијјәтини итирмишдир.

Садә гурулушлу фе'ли бирләшмәләрин асылы тәрәфиндә гошмалар да иштирак едә билир; мәсәлән: *гуш кими учмаг, илан кими сурүндүкчә, су кими ахан, гар кими агаран* вә с.

Мүрәккәб гурулушлу фе'ли бирләшмәләр үч вә даһа чох мүстәгил сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлир; мәсәлән: *чичәкләри евә кәтирмәк, күлләри күлдана гојмаг, бајрам күнү достуну тәбрик етмәк, гонаглары һөрмәтлә мәчлисә дә'вәт етмәк* вә с.

Әсас тәрәфин ифадә васитәләринә көрә фе'ли бирләшмәләр үч група ајрылыр:

а) әсас тәрәф фе'ли сифәтдән ибарәт олур: *евә кедән, даньшианы ишләјән, тарлада чалышан, шидән гајыдан* вә с.

б) әсас тәрәф фе'ли бағламадан ибарәт олур: *театра бахдыгча, мәктүбу охујанда, фабрикдә ишләјәндә, мәктүблара бахмадан* вә с.

в) әсас тәрәф мәсдәрдән ибарәт олур: *мусигини динләмәк, китабла-ра нәзәр салмаг, чәмәни сејр етмәк, јайлагда истираһәт етмәк* вә с.

Аид олдуғу нитг һиссәсинин - фе'лин бир сыра мүһүм хусусијјәтләрини (тәсирлик, нөв, инкарлыг вә с.) сакламагга јанашы, фе'ли сифәтләрдә си-

фәт, фе'ли бағламаларда зәрф, мәсдәрләрде исим хүсусийјәтләри дә олур. Бу чәһәтләрә әсасән фе'ли сифәтләр фе'лин *а д ј е к т и в*, фе'ли бағламалар фе'лин *а д в е р б и а л*, мәсдәрләр исә фе'лин *с у б с т а н т и в* формасы һесаб олунур.* Она көрә дә фе'ли бирләшмәләр адјектив, адвербиал вә субстантив олмагла үч група ајрылыр. Адјектив бирләшмәләр чүмләдә тә'јин, адвербиал бирләшмәләр зәрфлик, субстантив бирләшмәләр мүбтәда вә тамамлыг вәзифәләрин дә ишләнир; мәсәлән: *О тајда гузу отаран чобан һәлә һеч јердә ешитмәдији бу тәранәни ләззәтлә динләмәјә башилады.* (Ш.Һәсәноғлу) *Сарај көзләрини ачдыгда әлләрини гәмәр атлы огланын әлиндә корду.* (Ш.Һәсәноғлу) *О сөзләри Әждәрин ше'рлә јазмагына Сәрвәр гәтијјән тәәччүбләнмәди.* (Ә.Әјлисли) - чүмләләриндә әсас тәрәфи фе'ли сифәтдән ибарәт олан бирләшмәләр (*о тајда гузу отаран, һәлә һеч јердә ешитмәдији*) тә'јин, фе'ли бағламадан ибарәт олан бирләшмә (*көзләрини ачдыгда*) заман зәрфлији, мәсдәрдән ибарәт олан бирләшмә (*о сөзләри Әждәрин ше'рлә јазмагына*) тамамлыг вә зифәсиндә ишләнмишдир.

Мә'лумат үчүн. Фе'ли бирләшмәләрин әсас тәрәфи фе'лин шәхссиз (гејри-тәсриф) формалары илә - фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрлә ифадә олундуғу үчүн бу чүр бирләшмәләр "фе'ли сифәт бирләшмәси", "фе'ли бағлама бирләшмәси", "мәсдәр бирләшмәси" вә ја "фе'ли сифәт тәркиби", "фе'ли бағлама тәркиби", "мәсдәр тәркиби" адлары алтында өјрәнилмәкдәдир. "Фе'ли бирләшмә" вә "тәркиб" терминләри мүәјјән гәдәр фәрғли терминләр олса да, чох заман бунлар синоним кими ишләдилір вә фе'ли бирләшмәләрин чүмлә дахилиндә тәркиб шәклиндә фәалијјәт көстәрдији гејд едилір (тәркибләр һағгында сәһ. 261-бах). "Тә'јини сөз бирләшмәләри" термининдән фәрғли оларағ, бу терминләр фе'ли бирләшмәләри там әһатә етдијиндән онларын тәдрисдә вә елми арашдырмаларда сахланмасы фәјдалыдыр.

Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр бирләшмәләринин асылы тәрәфи мүхтәлиф нитг һиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә ифадә олунур. Асылы тәрәф адлардан, фе'лләрдән, зәрфләрдән, исми вә фе'ли бирләшмәләрдән ибарәт олур.

Тәрәфләр арасында синтактик әлағә үсулларына көрә фе'ли бирләшмәләри үч група ајырмағ олар:

1. Координатив фе'ли бирләшмәләр. Бу група дахил олан фе'ли бирләшмәләрин асылы тәрәфи адлыг һалда олур вә әсас тәрәфлә просодик васитәләрин вә сөз сырасынын көмәји илә әлағәләнир. Фе'ли бирләшмәләрин бу группу субјект әлағәли бирләшмәләри әһатә едир; мәсәлән: *сән алан (китаб): биз дејән (мәсәлә); сән көлөндә, јағыш башлајанда; мән демәклә, сән көрмәклә* вә с.

2. Јапазма әлағәли фе'ли бирләшмәләр. Бу група дахил олан фе'ли бирләшмәләрин асылы тәрәфи гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан

* Бах: Ч. Чәфәров. Нитг һиссәләриндә кечид просесләри. Бақы 1983.

исим вә исимләшмиш сөzlәрдән (*китаб вәрәгләмәк, улдуз дүзәлтмәк, јер газанда, "ә'ла" алан, гырмызы сатан* вә с.), шәхссиз фе'л-ләрдән (*гачанда јыхылан, узананда динчәлән, көрүшәндә сорушмаг* вә с.) вә бә'зи зәрфләрдән ибарәт олур (*тез-тез әсәбиләшән, аста аддымлајан, чәлд тулланага, инди сорушмаг* вә с.) Јанашма әлагәли фе'ли бирләшмәләрин асылы тәрәфи гошмалы сөzlәрлә дә ифадә олунур; гошмалар исим вә фе'лләрә, сөз бирләшмәләринә гошула-раг онлары фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрлә әлагәләнди-рир: *даш кими јатан, шир кими вурушдугча, ағачлара гәдәр кетмәк, евә сары јолланмаг; данышан кими әсәбиләшән, дағ һавасы кими саф-лашмаг, али мәктәбдә охумаг үчүн (шәһәрә) кәләндә* вә с.

3. *Идарә әлагәли фе'ли бирләшмәләр.* Исмин јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һалларында олан адлар, фе'ли сифәтләр, мәс-дәрләр вә бә'зи зәрфләр фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрләр-лә әлагәләнәрәк идарә әлагәли фе'ли бирләшмәләр әмәлә кәти-рир; мәсәлән: *дағлара галханда, гырмызыны хошлајан, дәрәдә отла-јан, мешәдән гајыдан, охумаға кетмәк, дәрс демәји арзуламаг, чалы-шанлары мукафатландырмаг, данышанлары динләмәк, ирәлијә бах-маг, керијә дәнмәк* вә с.

Фе'ли бирләшмәләри асылы тәрәфә көрә дә бир нечә група ајырмаг олар:

а) *асылы тәрәф а д л а р д а н* ибарәт олур: *һәјәти тәмизләмәк, јахшыја јахшы демәк, хејли данышмаг, ону ахтармаг, евә кәләндә, јол-лара баханда, мәнә гулаг асан, бизи гарышылајан* вә с.

Фе'лләр адлары јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һалла-рында тәләб етмәклә јанашы, адлыг һалла да әлагәләнир. Бу чә-һәтдән фе'ли бирләшмәләр ашағыдакы нөвләрә ајрылыр:

Адлыг һаллы фе'ли бирләшмәләр. Бирләшмәнин тәркибиндә ад-лыг һалда сөз олдугда субъект әлагәси јаранмыш олур. Бир сыра дилчиләр субъект әлагәсинә она көрә даһа чидди јанашырлар ки, субъект билдирән сөзү бирләшмәнин мүбтәдасы сажмагла фе'ли бир-ләшмәни будаг чүмлә һесаб едирләр; мәс.: *сән кәләндә (мән јат-мышдым), онлар ишләдикчә, биз охујан (китаб), от битмәјән (чол-ләр), Әһмәд данышмагла, биз чалышмагла (нә олачаг?)* вә с. -ыб,-иб, уб,-уб вә -араг,-әрәк шәкилчили фе'ли бағламалардан башга, бүтүн фе'ли бағлама шәкилчиләри субъект әлагәли бирләшмәләр әмәлә кәтирә билир. Субъект әлагәси һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз фе'лләрлә әмәлә кәлир.

Јөнлүк һаллы фе'ли бирләшмәләр. Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрләр адлары јөнлүк һалда тәләб етмәклә объект вә релјатив әлагәли бирләшмәләрин јаранмасына сәбәб олур. Объект әлагәси: *сәнә дедикчә, бизә мұрачиәт едәндә, Әһмәдә гулаг асан, атасына ку-*

вөнән; релјатив əлагə: *евə кедəндə, сизə кəлəндə, шəһərə җајытмағ, тарлаја чыхан* вə с.

Г е ј д. Объект əлагəси даһа чох тə'сирлик һаллы фе'ли бирлəшмэлэрə аиддир: "Бу бирлəшмэлəрдə һэрəkəт объекти бүтүнлүклə əһатə едир. Јөнлүк һаллы фе'ли бирлəшмэлəрдə исə (елəчə дə јерлик вə чыхышығ һаллы бирлəшмэлəрдə - Г. К.) һэрəkəт объекти əһатə едə билмир; бурада садəчə оларағ, объектə доғру мејл, истигамəт ифадə олунур. Бирлəшмэлəрин биринчи тэрəфинин ифадə етдији мəkан саһəsi кичилдикчə, онун əһатəsi даралдығча мəkан мə'насындан объектə доғру мејл əмэлə кəлир вə бу, иəһажəт, мəkан чаларына малик олан объектə чеврилир; мəsələn: *китабда јазылан, елмдə јуксəлən, ишдə фəрглənən* вə с".⁵⁸

Тə'сирлик һаллы фе'ли бирлəшмэлэр. Тə'сирлик һалда олан сəзлэр (вə бирлəшмэлэр) фе'ли сифəт, фе'ли бағлама вə мəsдэрлəрин тэлəби илə ишлənэрək мүстəгим объект кими чыхыш едир; мəs.: *мəктубу охујан, сизи динлəјən, Əсмəри сорушанда, ушағы сəслəјəндə, јери шумламағ, китабы охумағ* вə с. Тə'сирлик һаллы фе'ли бирлəшмэлəрин əсас тэрəфи тə'сирли фе'ллəрдən ибарəт олур. Аз һалларда əсас тэрəф тə'сирсиз фе'ллəрлə дə ифадə олуна билир; мəs.: *јолу кетмək, кучəни кечмək, олуну ағламағ, дағы долапмағ* вə с.

Азэрбајчан дилиндə бир сыра фе'ллəр бə'зи сəзлəри һəм тə'сирлик, һəм дə јөнлүк һалда тэлəб едə билир; мəsələn: *дəрси башламағ - дəрсə башламағ, дағы галхмағ - даға галхмағ, аты минмək - ата минмək, иши башламағ - ишə башламағ, данышмағы башламағ - данышмаға башламағ* вə с. Бу чүр бирлəшмэлəрин тə'сирлик һал формасынын тəдричən керилəмəкдə олдуғу һисс олунур.

Јерлик һаллы фе'ли бирлəшмэлэр. Фе'ли сифəт, фе'ли бағлама вə мəsдэрлəр јерлик һалда олан сəзлəрлə əлагələnэрək, объект вə релјатив əлагəли бирлəшмэлэр јарадыр. Объект əлагəси: *ағачда кедən (чүрүмə), Əһəддə билдијим (чəһəт), мəндə јашајан (дујгулар), дилдə тəзаһур тапан (фикирлəр);* релјатив əлагə: *мəктəбдə охујан, дəниздə үздүкчə, саһəдə чалышмағ, евдə ишлəмək* вə с.

Чыхышылығ һаллы фе'ли бирлəшмэлэр. Фе'ли сифəт, фе'ли бағлама вə мəsдэрлəр чыхышылығ һалда сəзлэр тэлəб етмəклə дə объект вə релјатив əлагəли бирлəшмэлэр јарадыр. Объект əлагəси: *ағачдан дүзəлдилмиш, мəндən сорушан, кəрпичдən тикилмиш; релјатив əлагə: евдən кəлən, мəркəздən җајыданда, сəһрадан кечəндə* вə с.

Чыхышылығ һаллы фе'ли бирлəшмэлəрлə јерлик һаллы бирлəшмэлэр арасында јахынлығ вардыр. Она кəрə дə бə'зən ејни мə'нанын ифадəsi үчүн һэр ики формадан (јерлик вə ја чыхышылығ һалындан) истифадə етмək олур; мəsələn: *дəрəдə ахан (чај) - дəрəдən ахан (чај), чајда (балығ) тутмағ - чајдан (балығ) тутмағ, дəшүндə (күл) дəрдијимиз (јамачлар) - дəшүндən (күл) дəрдијимиз (јамачлар)* вə с.⁵⁹

Јөнлүк, јерлик вѳ чыхышлыг Һаллы фе'ли бирлѳшмѳлѳрин ѳсас тѳрѳфи Һѳм тѳ'сирли. Һѳм дѳ тѳ'сирсиз фе'ллѳрлѳ ифадѳ олунур.

Г е ј д. Мѳсдѳрлѳр исим хѳсусијјѳтинѳ малик олдуғу, фе'ли сифѳтлѳр исѳ исим-лѳнѳндији ѳчѳн мѳнсубијјѳт шѳкилчиси гѳбул едир вѳ исмин јијѳлик Һалы илѳ ѳлагѳ-лѳнѳрѳк исми бирлѳшмѳлѳр ѳмѳлѳ кѳтирир: *тѳлѳбѳнин охумағы, тѳлѳбѳнин охуја-ны, ишин дѳзѳлмѳји, ишин дѳзѳлѳни* вѳ с.

б) *асылы тѳрѳф ф е' л л ѳ р д ѳ н (фе'ли сифѳт, фе'ли бағлама вѳ мѳсдѳрдѳн) ибарѳт олур: данышанда динлѳмѳк, гачанда јыхылан, охумаға сѳ'ј етдикчѳ вѳ с.* Фе'ли бағламалар аид олдуғу фе'ллѳ ѳалныз јанашма ѳлагѳсиндѳ олур; мѳсѳлѳн: *ајрыланда худаҺафизлѳшмѳк, растлашаркѳн саламлашмағ, кѳлѳ-кѳлѳ данышан, (мѳктубу) охуја-охуја шадланан, (јериндѳн) дурмадан чаваб вермѳк* вѳ с. Мѳсдѳрлѳр фе'ллѳрлѳ јанашма вѳ идарѳ ѳлагѳлѳриндѳ олур; мѳсѳлѳн: *јатмағ истѳјѳн: ишлѳмѳк истѳмѳјѳн, охумаға кедѳн, кѳндѳдѳн (мѳктуб) алан* вѳ с. Фе'ли сифѳтлѳр исимлѳшѳрѳк ѳксѳрѳи идарѳ, бѳ'зѳн коор-динасија јолу илѳ фе'ллѳрлѳ ѳлагѳлѳнѳнр; мѳсѳлѳн: *дејилѳнѳ бахмағ, јазылана ѳмѳл етмѳк, лазым оланлары Һазырламағ; охујан алгышла-нанда: ишлѳјѳн мукафатландырыланда* вѳ с.

в) *асылы тѳрѳф з ѳ р ф л ѳ р д ѳ н ибарѳт олур;* зѳрфлѳрин ѳксѳријјѳти фе'ли сифѳт, фе'ли бағлама вѳ мѳсдѳрлѳ јанашма ѳла-гѳсиндѳ олур: *тез-тез данышан, аста-аста чаваб верѳн, бирдѳн ајага дуранда, инди кетмѳк, хѳјли кѳзлѳмѳк* вѳ с.; бир гисми идарѳ ѳлагѳси илѳ бағланыр: *ирѳ-ијѳ кедѳн, керијѳ баханда, јухарыдан сѳслѳјѳн* вѳ с.

г) *асылы тѳрѳф г о ш м а л ы сѳзлѳрдѳн вѳ бирлѳшмѳлѳрдѳн ибарѳт олур;* мѳсѳлѳн: *ат кими гачан, пишик кими дырманмағ, динчѳлмѳк ѳчѳн отуранда, китаб вѳрѳғи кими ачылан, гылынч тијѳси кими парыл-дамағ* вѳ с. Мисаллардан кѳрѳндѳјѳ кими, гошма илѳ онун гошулду-ғу сѳз бирлѳшмѳнин асылы тѳрѳфини, фе'ли сифѳт, фе'ли бағлама вѳ мѳсдѳр ѳсас тѳрѳфи тѳшкѳл едир.

Гошмаларын иштиракы илѳ јаранан фе'ли бирлѳшмѳлѳрлѳ ѳјни сѳзлѳрин гошмасыз бирлѳшмѳсиндѳ мѳ'на фѳргн олур. Мѳсѳлѳн: *евѳ кетмѳк - евѳ тѳрѳф кетмѳк, дага бахмағ - дага сары бахмағ, сѳз данышмағ - сѳз Һагда данышмағ, гапы дѳзѳлтмѳк - гапы ѳчѳн (ачар) дѳзѳлтмѳк, машын апармағ - машынла апармағ* вѳ с.

Гошмалар адлыг, јијѳлик, јѳнлѳк вѳ чыхышлыг Һалларында олан сѳзлѳрѳ вѳ бирлѳшмѳлѳрѳ гошулур: *јел кими кетмѳк, ев ѳчѳн дарых-мағ, сѳнинлѳ ишлѳјѳн, сизин кими дѳшѳнѳн, онун барѳсиндѳ сѳҺбѳт са-лан, сѳҺѳрѳ гѳдѳр јатмајан, ахшама кими чальшан, мѳндѳн ѳвѳл чы-хыш едѳн, сиздѳн ѳтру ѳлѳшиѳн* вѳ с. Гошмаларын грамматик семан-тикасындан асылы оларағ бирлѳшмѳлѳрин дѳ мѳ'насында фѳрг ѳмѳлѳ кѳлир; мѳс.: *машын кими кетмѳк, машын илѳ кетмѳк, машын*

үчүн кетмэк. Төрөфләр арасында мә'на әлагәләри гошманын гошулдуғу сөзүн мә'насындан да асылыдыр: *евә гәдәр кетмэк - сәһәрә гәдәр кетмэк, сәһәрәчән јујурмэк - шәһәрәчән јујурмэк*. Гошманын гошулдуғу сөзүи мүхтәлиф һалларда ишләнмәси дә мә'на фәргинә сәбәб олур: *машын кими кетмэк - машина кими кетмэк, дағ гәдәр учалмағ - даға гәдәр учалмағ*. Синоним гошмалар бирләшмәләрин төрәфләри арасында ејни мә'на әлагәси јарадыр: *мешәјә гәдәр гачмағ - мешәјә кими гачмағ - мешәјәчән гачмағ, онун барәсиндә данышмағ - онун һаггында данышмағ*.

Ғ) асылы төрәф исми вә ја фе'ли бирләшмәләрдән ибарәт олур: *китабын чилдини һазырламағ, галынын чәфтәсини кечирмэк, мәгаләнин ардыны јазанда; евә кәләндә сорушмағ, галыја чатанда дајанмағ, мәктуб аланда севинән вә с.*

Фе'ли бирләшмәләрии төрәфләри арасында мә'на әлагәләри даһа зәнкиидир. Исми бирләшмәләрдә атрибутив әлагә әсасдырса, фе'ли бирләшмәләр субъект әлагәси, объект әлагәси вә релјатив әлагәләр әсасында гурулур.

Субъект әлагәси јалныз фе'ли бирләшмәләрә аиддир. Асылы төрәф адлығ һалда исим (исимләшмиш сөзләр) вә әвәзликләрлә, әсас төрәф фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрлә ифадә олунур; мәс: *сән кәләндә, биз охујан (вахт), дәрс гуртаранда, сән башилајан (иш), биз кетмәклә (дүзәлмәз), мән данышмагла (гуртармаз), "ә'ла" алынанда, гырмызылар (сатылыб) гуртаранда вә с.* Бу чүр бирләшмәләрдә һәрәкәтлә онун субъекти арасындакы әлагә вә мүнәсибәт ифадә олунур. Төрәфләр арасында синтактик әлагә һазыркы табелилик әлагәләри әсасында изаһ едилә билмир. Адлығ һалда субъект билдирән сөзләр мүбтәда һесаб едилмәдијиндән фе'ли бирләшмә будағ чүмлә сајылмыр. Бунун әсас сәбәби фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрин шәхсләр үзрә дәјишмәмәси, тәсрифләнмәмәсидир. Бу чүр бирләшмәләрдә һәрәкәтлә субъект арасындакы әлагә аналитик јолла, сөз сырасы вә интонасија илә тәнзимләнир.

Субъект әлагәли бирләшмәләр чүмләнин бир мүрәккәб үзвү олур; мәс.: *Көрпә күлдү. Һәсрәт гонан көзләриндән учду гәм* (Ә. Чәмил) - чүмләләриндән икинчисиндә *һәсрәт гонан* бирләшмәси тамамлығын тә'јинидир.

Фе'ли бирләшмәләрдә **объект әлагәси** өзүнү даһа күчлү көс-тәрир "Объект" дедиклә, һәм фе'лләрлә бирбаша - билаваситә әлагәләнән, тә'сирлик һалда олуб, тә'сирли фе'ллә бағлаиан, һәм дә фе'лләрлә зәиф әлагәләнән (јөнлүк, јерлик вә чыхышлығ һалларында олан, гошмаларын иштиракы илә әлагәјә кирәи) сөзләр нәзәрдә тутулур. Бирләшмәнин әсас төрәфи фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә

ја мөсдәрдән ибарәт олур; мөс.: *торнағы белләмәк, пәнчәрәни ачмаг, ушағы баша салмаг, сәндән сорушмаг, мәнә данышмаг, гәләмлә јаз-маг, бычагла кәсмәк* вә с. Объект әләгәли бирләшмәләр чүмләнни мүрәккәб үзвү олур; мөс.: *Суагара чаваб вермәк* сизин борчунуздуз.

Зәрфи (релјатив) әләгә дә өзүнү кениш шәкилдә фе'ли бирләшмәләрдә көстәрир. Әсас тәрәфи фе'ли снфәт, фе'ли бағлама вә мөсдәрдән ибарәт олан бу бирләшмәләрдә фе'ләр мүхтәлиф чә-һәтдән сәчијјәләндирилир. Она көрә релјатив әләгәли фе'ли бир-ләшмәләрин өзләрини дә бир нечә група ајырмаг лазым кәлир:

а) асылы тәрәф әсас тәрәфи з а м а н ч а изаһ едир: *сәһәрәчән көз-ләмәк, бајагдан динләмәк, әввәлдән сорушмаг, инди ишләјән, ахшам-дан јатан* вә с.

б) асылы тәрәф әсас тәрәфлә ифадә олунан һәрәкәтини т ә р з и -ни билдирир: *тез-тез динләнән, аста јеријән, учадан данышан, сүр-әтлә гачанда, далбадал чыхыш едән* вә с.

в) асылы тәрәф әсас тәрәфлә ифадә олунан иши м ә к а н ч а изаһ едир: *кәнддә ишләјән, тарлада чалышан, шәһәрдән кәләндә, евдән чы-ханда* вә с.

г) асылы тәрәф әсас тәрәфлә ифадә олунан һәрәкәтин с ә б ә б и -ни билдирир: *горхудан әсмәк, јоргунлугдан көз ача билмәмәк, севин-чиндән агламаг, күлмәкдән өлмәк* вә с.

ғ) асылы тәрәф әсас тәрәфлә ифадә олунан һәрәкәтини м ә г с ә -дини билдирир: *охумага кетмәк, динчәлмәк үчүн отурмаг, јашамаг үчүн чалышмаг, горунмаг үчүн вурушмаг* вә с.

д) асылы тәрәф әсас тәрәфлә ифадә олунан һәрәкәти к ә м и ј -јәтчә изаһ едир: *хејли отурмаг, бир гәдәр динчәлмәк, бирә-беш ар-тырмаг, он дәфә тәкрар етмәк* вә с.

е) асылы тәрәф әсас тәрәфлә ифадә олунан ишин, һәрәкәтин дәрәчәсини билдирир: *сон дәрәчә шад олмаг, артыг дәрәчәдә кә-дәрләнмәк, олдугча хошһал олмаг* вә с.

Г е ј д. Дәрәчә билдирән сөзләр сифәт вә зәрфләрә дә аид олур; мөс.: *сон дәрәчә көзәл (инсан) һәдсиз дәрәчәдә чиркин (әмәлләр), јуксәк дәрәчәдә сүр'әтлә (гачан)* вә с.

ә) асылы тәрәф әсас тәрәфлә ифадә олунан ишин, һәрәкәтин ш ә р т и н и билдирир: *бу шәртлә ишләмәк, о шәртлә (ојуна) башла-маг, һәмин шәртлә (кагыза) гол гојмаг* вә с.

Объект әләгәсиндә олдугу кими, релјатив әләгәдә дә асылы тәрәф әсас тәрәфә јанашма вә идарә үсуллары илә табе олур.

Зәрф бирләшмәләри

Әсас тәрәфи зәрфләрдән ибарәт олан бирләшмәләрә з ә р ф бир-ләшмәләри дејилир. Сөз бирләшмәләринин бу нөвү гурулуш модел-

ләринә көрә исми вә фели бирләшмәләр гәдәр зәнкин дежилдир вә грамматик сәчијјәсинә көрә исми бирләшмәләрә даһа јахындыр; мәс.: Әһмәдлә *јанашы* (јеримәк), *достлардан аралы* (кәзмәк), *һамыдан чәлд* (тәрпәнмәк), *јелдән ити* (кетмәк), *бир гәдәр тез* (ојанмаг), *тамамилә јаваш* (данышмаг), *олдугча аста* (аддымламаг) вә с.

Зәрф бирләшмәләринин әсас тәрәфи әксәрән тәрз зәрфләриндән ибарәт олур; мәс.: *бир гәдәр аста* (һәрәкәт етмәк), *хејли чәлд* (ишләмәк), *бөјүк чәсарәтлә* (данышмаг) вә с.

Әсас тәрәф јер вә заман зәрфләри илә дә ифадә олунур; мәс.: *биздән ирәлидә* (јеримәк), *хејли сонра* (чаваб вермәк), *бир гәдәр тез* (кәдмәк) вә с.

Зәрф бирләшмәләринин асылы тәрәфи әксәрән адлардан - исим, сифәт, сәј вә әвәзликләрдән ибарәт олур; мәс.: *әлдән ити*, *дилдән зирәк*, *һамыдан јаваш*, *бөјүк мәһәббәтлә*, *јүксәк зөвглә*, *сонсуз кәдәрлә*, *бир хејли инамла*, *бир аз усталыгла* вә с.

Гурулуш моделләринә көрә зәрф бирләшмәләри ики нөвә ајрылыр:

а) *Јанашма әлагәли зәрф бирләшмәләри*. “Сифәт + зәрф”, “сәј + зәрф” гурулушлу зәрф бирләшмәләри јанашма үсулу илә әмәлә кәлир: *бөјүк чурәтлә*, *чошгун мәһәббәтлә*, *хејли сакит*, *олдугча јаваш* вә с. Асылы тәрәф гошмаларын васитәсилә дә әсас тәрәфә јанашыр: *гуш кими чәлд*, *мәнимлә јанашы* вә с. Зәрф бирләшмәләринин бу нөвүндә тәрәфләр мүхтәлиф чүмлә үзвү вәзифәләриндә ишләнир.

б) *Идарә әлагәли зәрф бирләшмәләри*. “Исим + зәрф”, “әвәзлик + зәрф” гурулушлу зәрф бирләшмәләри идарә үсулу илә гурулуш: асылы тәрәф исмин чыхышлыг һалында олур: *һамыдан ахырда*, *атдан јејин*, *пишикдән чәлд*, *һамыдан тез* (дурмаг) вә с. Зәрф бирләшмәләринин бу нөвүндә тәрәфләр бирликдә чүмләнин бир мүрәккәб үзвү олур, әксәрән тәрз, бә’зән дә заман вә јер зәрфлији вәзифәләриндә ишләнир; мәс.: *Аслан һамыдан чәлд тәрпәнди*. *Биз онула јанашы ирәлиләјирдик*.

Сәрбәст вә сабит бирләшмәләр

Тәрәфләринин лексик-семантик хүсусијјәтләринә көрә сөз бирләшмәләри ики нөвә ајрылыр:

Сәрбәст бирләшмәләр;

Сабит бирләшмәләр

Сәрбәст бирләшмәләрин компонентләри мүстәгил мә’налы (таммә’налы) сөзләрдән ибарәт олур вә һәмин сөзләр бир-

лешмә дахилиндә дә илкин лексик мә'насыны - мә'на мүстәгилли-
нини мұһафизә едиб сахлајыр; мәс.: *мәктәбин бағбаны, мешәнин ағач-
лары, тракторун сәси, машынын муһәррики, китаба мәһәббәт, вәтә-
нә севки, сизә кәләндә, мәктубу охујан* вә с.

Сәрбәст бирләшмәнин тәрәфләри һәм мә'нача, һәм дә грамма-
тик чәһәтдән бир-бири илә бағлы олур. Тәрәфләрин номинатив
мә'насы вә тәрәфләр арасында синтактик әләгәләр ајдын мұша-
һидә едилир.

Сәрбәст бирләшмәләр үнсийјәтин әсас вәситәси олан чүмләјә
(сөјләмә) нечә хидмәт едир? Бунлар дилдә һазыр шәкилдә олур, јох-
са нитг просесиндә јарадылыр?

Бу суаллара дилчиләр мұхтәлиф шәкилдә чаваб верирләр.

Әкәр сәрбәст бирләшмәләр дилдә һазыр шәкилдә олса иди, он-
лар дилин лүғәт тәркибиндә оларды вә онлары ајры-ајры сөзләрлә
јанашы, лүғәтләрә дахил етмәк лазым кәләрди. Дилимиздә сәрбәст
бирләшмәләрин өзләри дејил, гурулуш моделләри мөвчуддур. Нитг
просесиндә дилин лүғәт тәркибиндән мәгсәдәујгун сөзләр сечилиб
көтүрүлүр, һәммин моделләр әсасында бирләшмәләр јарадылыр вә
чүмләјә дахил едилир. Мәсәлән, ән ишләр сөз бирләшмәси модел-
ләриндән бири:

с ө з + јиј. һал шәк. -ын + с ө з + III ш. мәнс. шәк. -ы

ат

- ын н а л

- ы

Бу гурулуш модели көрпәликдән һәр бир инсанын нитг вәрдиш-
ләри комплексиндә мөһкәмләнир. Она көрә дә нитг просесиндә бу
модел әсасында күллүн чүз'ә мұнасибәтини әкс етдирән минләрлә
бирләшмә дүзәлтмәк мүмкүн олур:

сән-ин әл-ин

сән-ин дырнағ-ын

сән-ин сачлар-ын

сән-ин бармағ-ын

сән-ин көзләр-ин...

Бу чүр бирләшмәләрин әлванлығы артыг нитг фәалијјәти илә,
данышанын мәгсәди, билик даирәси, шәхси-психоложи кејфијјәтлә-
ри, тәфәккүр инкишафы, һәјат материалыны гаврама, дәрк етмә,
адландырма габиліјјәти вә с. илә бағлыдыр. Демәли, дил бирләш-
мәләр үчүн моделләр верир, нитг фәалијјәти ону мәгсәдәујгун
шәкилдә лазыми лүғәт материалы илә һәрәкәтә кәтиир.

Бу да мә'лумдур ки, бир сыра сәрбәст бирләшмә моделләри мү-
рәккәб сөз јарадычылығы үчүн база ролуну ојнајыр. Јә'ни мүрәк-
кәб сөзләр сөз бирләшмәләринин гурулуш моделләри әсасында ја-
раныр. Мәсәлән, мүрәккәб сөз јарадычылығы үчүн кениш имканла-
ра малик олан исми бирләшмә моделләриндән бир нечә нүмунә:

сифэт + исим - *уча бој - учабој* (адам)

сај + исим - *беш кушә - бешкушә* (улдуз)

исим + III ш. мәнс. ш. -ли исим - *су габы - ајаггабы*

исим + дүзәлтмә сифэт - *даг көвдәли - дағкөвдәли* (адам)

сифэт + дүзәлтмә сифэт - *гара сачлы - гарасачлы* (адам) вә с.

Мүрәккәб сөzlәр о заман јараныр ки, инсанын һәјаты, онун ич-тимаи, игтисади, мә нәви мүнәсибәтләри илә бағлы мһүм аңлајышын дилдә лексик ифадәчиси олмур, инсан һәмин аңлајышы күндәлик зәрури бир тәләбат кими даим тәкрар етмәли олур вә нәтичәдә илләрлә, бә'зән әсрләрлә тәкрарланмалы олан бирләшмәләр лексикләшәрәк һәмин мәфһумун ифадә васитәсинә чеврилир.

Сәрбәст бирләшмәләр синтаксисдә өјрәнилир, синтаксисин әсас тәдгиг объектләриндән бири сајылыр.

С а б и т б и р л ә ш м ә л ә р дә сәрбәст бирләшмә моделләри әсасында гурулур. Бир сыра сәрбәст бирләшмәләр кими, бунлар да чүмләнин бир үзвү олур. Лакин сәрбәст бирләшмәләрин компонентләри мә на мүстәгиллијинә малик олдуғу, һәгиги мә'нада ишләндији һалда, сабит бирләшмәләрин компонентләриндән бири зәиф, јажғын, сон дәрәчә үмуми семантикасы илә, јахуд тәрәфләрдән биринин вә ја һәр икисинин мәчази мә'нада ишләимәси илә бирләшмә компонентләринин ажрылмазлығына сәбәб олур. Белә бирләшмәләрин бир гисминдә тәрәфләрдән бири һәм грамматик, һәм дә лексик мә'на, дикәри јалныз грамматик мә'на дашыјыр. Мәсәлән: *Һәр тәрәф* зил гаранлыға бурунмүшдү. Сән дә, гызым, көзәл балам, севсән үрәклә, *Јаман күндә* ажры душмә өз илгарындан. (С.Вурғун) Бир гәдәр һавада кәздикдән сонра *јатмағ истәјурдик* - чүмләләриндәки *һәр тәрәф*, *јаман күндә*, *јатмағ истәјурдик* бирләшмәләри јанашма әлағәси әсасында јаранмыш исми вә фе'ли бирләшмәләрдир. һәмин бирләшмәләрин асылы тәрәфи олмадан әсас тәрәф һеч бир конкрет мә'на ифадә етмир. Сәрбәст синтактик бирләшмәләрин тәрәфләри мүстәгил чүмлә үзвү кејфијјәтинә малик олдуғу һалда, гејд етдијимз бирләшмәләрин тәрәфләрини ажырмағ олмаз вә бу чүр бирләшмәләрин тәрәфләри чүмләнин бир мүрәккәб *үзвү* кими (биринчи мисалда *һәр тәрәф* - мүбтәда, икинчи мисалда *јаман күндә* заман зәрфлији, үчүнчү мисалда *јатмағ истәјурдик* - хәбәрдири) чыхыш едир.

Мә'лумат үчүн. Бизим дилчиликдә ән'әнәви оларағ, мүмкүн олан сөз бирләшмәләринин үзвләрә ажрылмасы мәсләһәт көрүлмүр. Мәсәлән, јанашма әлағәли бирләшмәләр кими, узлашма-идарә әлағәли бирләшмәләрин (*евин гапысы*) тәрәфләрини дә, һинд-Авропа дилләриндә, ејни заманда бир сыра түрк дилчилик әдәбијјатында олдуғу кими, мүхтәлиф үзвләрә ажыра биләрик. Әслиндә, бизим индики тәһлил үсулумузузун (јә'ни тәрәфләрин бирликдә бир үзв һесаб олунамасынын)

Һәр бир елми әсасы јохдур. Еләчә дә биз фе'ли бирләшмәләрин - тәркибләрин һансы үзвләрдән ибарәт олдугуну гануни синтактик тәһлил просесиндә үзә чыхара биләрик. Лакин, дедијимиз кими, ән'әнәви олараг фе'ли вә исми бирләшмәләри чүмләннин мүрәккәб үзвү кими тәһлил едирик. Она көрә дә сәрбәст синтактик бирләшмәләрлә сабит бирләшмәләр бу мәгамда, јә'ни чүмлә үзвү вәзифәсиндә ејниләшир. Һалбуки сабит бирләшмәләр чүмләннин мүрәккәб үзвү һесаб олунмагла компонентләри ајры-ајрылыгда үзв шәклиндә тәһлил едилмәли олан сәрбәст бирләшмәләрдән фәргләнмәли иди.

Сабит бирләшмәләрин бир гисми тәрәфләриндән биринин вә ја һәр икисинин мәчазилији әсасында әмәлә кәлир вә дилчиликдә "фразеоложи ваһидләр" ("фразеоложи бирләшмәләр") адландырылыр. Она көрә дә сабит бирләшмәләрин өзләрини дә ики ивә ајырмаг лазым кәлир: *сабит лексик бирләшмәләр*, *сабит фразеоложи бирләшмәләр*.

Мә'лумат үчүн. Бу вахта гәдәр бизим дилчиликдә "сабит бирләшмәләр" ады алтында јалныз фразеоложи бирләшмәләр нәзәрдә тутулмушдур. Илк дәфә олараг, сабит бирләшмәләрин биринчи групуну (сабит лексик бирләшмәләри) сәрбәст бирләшмәләрлә фразеоложи бирләшмәләр арасында бир һәлгә кими гејд едирик.

Сабит лексик бирләшмәләрин ашағыдакы гурулуш моделләри вардыр:

1. 1. Гејд етдијимиз кими, јанашма әлагәли бирләшмәләрин асылы тәрәфи чүмләдә тә'јин олур, әсас тәрәфи мүхтәлиф вәзифәләрдә - мүбтәда, хәбәр, тамамлыг вә зәрфлик вәзифәләриндә ишләнир. Лакин бу модел әсасында гурулан бирләшмәләрин бир гисминдә әсас тәрәф лексик семантикасынын зәифлијиә көрә чүмләдә мүстәгил чыхыш едә билмир, она көрә дә асылы тәрәфлә бирликдә бир үзв кими көтүрүлүр. Семантик јүк асылы тәрәфдә олдугундан һәмин тәрәф әсас тәрәфи мә'нача конкретләшдирир. Бу чүр бирләшмәләрин әсас тәрәфи әксәрән *јер*, *ај*, *күн*, *ан*, *вахт*, *тәрәф*, *заман*, *шеј* вә с. типли изаһедичи сөз олмадан коикрет мә'на ифадә едә билмәјән сөзләрлә ифадә олунур. Мәсәлән: *Дурдугум јердә ишә дүшүрәм. Бәлә вахтларда о, һәр шеји унутмуш хошбәхт гочалар кими көрүнүрдү.* (И.Әфәндијев) *Вурулдум о күн ки, ше'рә, сәнәтә, Унутдум севдијим әјләнчәләри.* (С.Вурғун) *Дүшдүм сорагына онун о күндән, Үч кечә јатмадым, үч күн агладым.* (С.Вурғун) *Бир тәрәфдә бајрам, бир тәрәфдә јас...* (С.Вурғун) *Јахшы јадымдадыр доггуз јашымда* Агачдан готазлы бир ат миндијим. (С.Вурғун) *Ше'р-сәнәт әзәл күндән сөзүн һүснилә јоғрулмуш.* (С.Вурғун) *Камалын инчиләр сачсын, даньли һәр јердә һикмәтлә.* (С.Вурғун)

Бу чүр сабит бирләшмәләрин асылы тәрәфи фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олундугда бирләшмәнин һәчми даһа да бөјүјүр: *Ах-*

шам гарантыгы душдужу заман Сизэ хош кәлирми бу әләнчәләр? (С.Вургун) *Гыш ахшамынын гарантыгы јер үзүнү бүрүјән заман Дур-на о бири отагдан зәиф нычылтылар ешидәрди.* (И.Әфәндијев)

2. Сабит бирләшмәләрин бир гисми мәсдәр шәкилчили фе'ллә-рин *истәмәк* сөзү илә әлагәси әсасында формалашыр. Асылы тәрәф гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'сирлик һалда олуб "истәмәк" фе'лине јанашма үсулу илә бағланыр. *Истәмәк* фе'ли аз һалларда мүстәгил мә'налы лексик ваһид кими чыхыш едир вә бу заман мүстәгил объект тәләб едәрәк тә'сирли фе'ли хәбәр вәзифәсиндә ишләнир. Мәсәлән: - *Сән нә истәјирсән, кими истәјирсән?* - *Биз өз елләримизи, өз јурдларымызы истәјирик.* Башга һалларда *истәмәк* фе'ли семантик чәһәтдән зәифләјир, үмүмиләшмиш модал-грамматик мә'на - бир ишә, һәрәкәтә мејл вә истәк ифадә едир вә данышан шәхсин истәјини конкретләшдирән мәсдәрлә бирликдә бир үзв олур; мәс.: *кет-мәк истәјән, јатмаг истәјән, динчәлмәк истәјәндә, кәзмәк истәдикдә* вә с. *Кетмәк истәјән кетсин, јатмаг истәјән јатсын. Јухарылары галхмаг истәјәндә мәнә дә хәбәр елә.*

3. *Чалышмаг* фе'ли дә аз һалларда мүстәгил фе'л кими ишләнир вә бу мәгамда *ишләмәк* фе'ли илә синоним кими чыхыш едир, әксәрән "вәзифәсиндә" сөзү илә әлагәли гејри-мүстәгил объект тәләб едир: *Бир заманлар мән мүәллим вәзифәсиндә чалышырдым. Мән чалышырам, охујурам, ишләјирәм.* Бә'зән бу сөз баш чүмләннин хәбәри вәзифәсиндә ишләнәрәк "истәмәк", "чәһд етмәк" фе'лләри илә синонимләшир: *Мән чалышырдым ки, нәзәрләrimi онун үзүндән чәким.* Галан һалларда гејри-мүстәгил фе'л кими мүәјјән бир мәсдәрлә әлагәләнәрәк данышанын истәјини, нәјә чәһд етдијини, арзусуну билдирир вә сабит фе'ли бирләшмә әмәлә кәтирир. Бирләшмәдә лексик семантика мәсдәрдә олур. "Чалышмаг" сөзү мәсдәри јөнлүк һалда өзүнә табә едир. Мәсәлән: *Елдар кәнч һәјат јолдашыны күл-дүрмәјә чалышараг чүрбәчүр мәзәли һадисәләр тәсвир едирди.* (И.Әфәндијев)

4. *Башиламаг* фе'ли дә "истәмәк" фе'ли кими, зәиф семантикаја малик олдуғундан чүмләдә конкретләшдиричи мәсдәрлә бирликдә үзв олур. *Башиламаг* сөзүнүн иштиракы илә гурулан сабит бирләшмәләрдә мәсдәр әксәрән исмин јөнлүк һалында олур вә *башиламаг* сөзүнә идарә үсулу илә табә олур; мәс.: *охумага башилајан, үзмәјә башилајанда, динчәлмәјә башиламаг* вә с. *Лајиһәннин үзүнү көчүрмәјә башилајанда мән отагдан чыхдым. Јаваи-јаваи данышмаға башилајан достум тәдричән бүтүн әһвалаты сөјләди. Садыг киши арылардан һәвәслә данышмаға башлады.* (Мир Чәләл)

Аз һалларда мәсдәр тә'сирлик һалда да ола билир; мәс.: *охумагы башиламаг, ишләмәји башиламаг* вә с.

5. Сабит бирлэшмэлэрин бир нөвү дө *демәк* фе'линин иштиракы илө формалашыр. Бу чүр бирлэшмэлөрдө *демәк* сөзү өз һәгиги мә'насында дежил, бир иши, һадисәни тәсдиг едөн көмәкчи сөз сә-вијјәсиндәдир, она көрә дө ону чох заман -*дыр, -дир, -дур, -дүр* шәкил-чиси, *иди, имиш* һиссәчикләри илө әвәз етмәк олур (бахмајараг ки, һәммин шәкилчи вә һиссәчикләрлө бирликдә ишләнир). Асылы тө-рәф адлыг һалда мәсдәрләрдән вә ја мүхтәлиф нитг һиссәләриндән ибарәт олур. Мәсәлән: *Бу, һәјатдан үз дөндәрмәк демәкдир.* (Мир Чәләл) *Анасынын вәфаты севинчинин јарыдан чохуну итирмәк демәк-ди* (Мир Чәләл) Бу мисаллардан “демәк” фе'лини атмаг да олар: *Анасынын вәфаты севинчинин јарыдан чохуну итирмәк иди.*

6. Јарыммүстәгил *олмаг* фе'линин фе'ли сифәт вә мәсдәрләрлө әлагәси дө сабит бирлэшмэлэрин јаранмасына сәбәб олур. Мәсә-лән: *Рубабәјә бир сөз дејән олмады.* (Мир Чәләл) *Ушагы горхутмаг олмаз.* Бу чүр сабит бирлэшмэлөрдә асылы төрәф мүрәккәб хәбәр-рин дахили субъекти, чүмлөнин тарихи мүбтәдасыдыр, она көрә дө исмин адлыг һалындадыр.

7. Лексик семантикасынын зәифлији илө диггәти чәлб едөн сөз-ләрдән бири дө *ибарәт* сөзүдүр. Бу сөз тәсдигдә -*дыр, -дир, -дур, -дүр* шәкилчисинин, инкарда *дејил* һиссәчигинин грамматик семантика-сына мүвафиг мә'на ифадә едир. Асылы төрәф чыхышлыг һалда мүхтәлиф нитг һиссәләри илө ифадә олунур. Мәсәлән: *Бизим әсас арзумуз бундан ибарәтдир. Јени һәјат киши илө гадынын тапышма-сында ибарәт дејил.* (Мир Чәләл)

8. Азәрбајчан дилиндә “билмәк” фе'ли дө өз һәгиги мә'насында аз ишләнир. Һәгиги мә'нада ишләндикдә мүстәгим объект тәләб едир: *Мән дәрсләrimi билирәм.* Галан һалларда бу сөз -*а, -ә* шәкилчи-ли фе'ли бағлама илө бирлөшәрәк грамматик бачарыг мә'насыны ифадә едөн сабит бирлэшмәләр әмәлә кәтирир; мәс.: *Багышла, еви-низә кәлә билмәдим.* (Мир Чәләл) *Мүһит адамы корлаја биләр.* (Мир Чәләл) *Јаза билсәм бу һәјатын бир кунуну мән, Дејәрәм ки, хошбәхт јохдур дунјада мәндән.* (Р.Рза)

Гејд едилән сабит бирлэшмәләр башга бир сөзү, бирлэшмәни өзүнә табә едәрәк сәрбәст бирлэшмәләрин әсас компоненти кими ишләнә билир; мәсәлән: *Бизимлә кетмәк истәмәјәнләри һеч кәс мәчбур едә билмәз. Мән онлары охутмаға чалышанда сиз мане олма-јын.* Сабит бирлэшмәләр хәбәр вәзифәсиндә ишләндикдә мәсдәр мүһитинә (асылы төрәфә) аид олан сөzlәр чүмлөнии мүстәгил үзвү кими чыхыш едир; мәсәлән: *Атлы она чатдыгда елат гызы кучлә ајаға галха билди - чүмлөсиндә елат гызы - мүбтәда, ајаға галха билди - хәбәр, атлы она чатдыгда - заман зәрфлији, кучлә - тәрз зәрфли-јидир.*

II Сабит бирлэшмэлэрин мүнүм бир нөвүнү фразеоложи бирлэшмэлэр тәшкил едир.

Фразеоложи бирлэшмэлэр мәчазилик әсасында јараныр - бирлэшмәни тәшкил едән тәрәфлөрдән бири вә ја һәр икиси мәчазилэшмиш олур. Мәчазилик белә бирлэшмэләри һәм сәрбәст, һәм дә јухарыда тејд етдијимиз сабит бирлэшмэлөрдән фәргләндирир. Фразеоложи бирлэшмэләр (бунлара *фразеоложи ваһидләр, фразеолокизмләр, фразеоложи тәркибләр, фраземләр* вә с. дә дејилир) тарихән сәрбәст бирлэшмә моделләри әсасында, сәрбәст бирлэшмэләрин тәрәфләринин мәчазилэшмәси, гајнајыб-говушмасы, бир мөфһумун ифадәчисинә чеврилмәси әсасында формалашмыш олур. Сәрбәст бирлэшмэлөрдән вә сабит бирлэшмэлэрин әввәлки нөвләриндән фәргли олараг, фразеоложи бирлэшмэләр мәчазилэшмә мәрһаләси кечдикдән сонра дилин лүғәт тәркибинә дахил олур, ајры-ајры сөзләрлә јанашы, лүғәт тәркибиндән көтүрүлүб чүмлөјә дахил едилир. Лексикләшмиш олдуғундан чүмләнин садә бир үзвү кими чыхыш едир; мәс.: *Бир кичик дост кими килејләнәрәк, Бу ахиам дил ачды синәмдә үрәк.* (С.Вурғун) *Ијирми илдир ки, гәләм чалырсан, Јердән дә, көјдән дә илһам алырсан.* (С.Вурғун) *Онун бу вәзијјәти ананы кетдикчә даһа чоһ тәшвишә салырды.* (И.Әфәндијев) *Шәр дүшәнә гәдәр әли гојнунда оғлунун јолуну көзләди.* (Ш.Һәсәноғлу) Бу мисалларда *дил ачды, гәләм чалырсан, илһам алырсан, тәшвишә салырды, шәр дүшәнә гәдәр* бирлэшмэләри мәчазилији, емоционаллығы, експрессивлији илә диһәр бирлэшмә нөвләриндән фәргләнир. Халғымызын јаддашында бел багламаг, дилә кәлмәк, баиш ачмаг, әлдән дүшмәк, үрәји јанмаг, фикрә кетмәк, дәһишәтә кәлмәк, гулагардына вурмаг вә с. кими сајсыз образлы фразеоложи бирлэшмэләр вардыр.

Фразеоложи бирлэшмэлэрин ән мүнүм хүсусијјәтләри експрессивлик, метафориклик вә емоционаллыгдыр.⁶⁰

Експрессивлик - әләмәтин јүксәк кејфијјәтдә ифадәсидир. Фразеоложи ваһидләр бу чәһәтдән онлара еквивалент олан сөзлөрдән чоһ фәргләнир. *Әлә салмаг - доламаг, јада салмаг - хатырламаг, дунјасыны дәјишмәк - өлмәк, бел багламаг - инанмаг, үрәји гонмаг - горхмаг* вә с. кими лексик вә фразеоложи бирлэшмэләри мугајисә етмәк кифајәтдир. Метафориклик, чоһмәналылыг фразеоложи бирлэшмэлэрин јүксәк образлылығы демәкдир. Емоционаллыг данышан шәхсин һиссләринин ифадәси дәрәчәси илә бағлыдыр вә бу хүсусијјәт фразеоложи бирлэшмэлөрдә даһа габарыг олур. Бүтүн бу чәһәтләрә көрә фразеоложи бирлэшмэләр ади сөзлөрдәи јүксәкдә дурур вә бәдиилик васитәси кими дилдә бөјүк рол ојнајыр.

Фразеоложи бирлешмеләр жүз илләр боју тәдричән сәрбәст бирлешмә моделләри әсасында әмәлә кәлир. Бу просес һәр бир дилдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә давам етмәкдәдир. Она көрә дә бир сыра сөз бирлешмәләри дилимиздә һәм һәгиги, һәм дә мәчәзи мә'нада ишләнмәкдәдир. Мәсәлән: *ағыз ачмағ, гујруг буламағ, јолуну азмағ* вә с. кими бирлешмәләр һәгиги мә'нада ишләнмәклә јанашы, бир шеј хаһиш етмәк (*филаһкәсә ағыз ачмағ*), јалтағланмағ (*филаһкәсин гаршысында гујруг буламағ*), пис јола дүшмәк (*лап јолуну азыб*) мә'наларында да ишләнир.

Фразеоложи бирлешмәләр сәрбәст бирлешмәләрдән јарандығы үчүн онлары арасында әсаслы форма фәрги олмур. Фәрг сәрбәст бирлешмәләрин тәрәфләри арасында синтактик әләгәнин мүтәһарриклијиндә, чанлылығында, фразеоложи бирлешмәләрдә исә әләгәләрин сабитлијиндә, донуглуғундадыр.

Фразеоложи бирлешмәләрин тәрәфләри мәчазилешмә имканларына көрә фәргләнир. Бә'зи бирлешмәләрдә мәчазилик күчлү, бәзиләриндә зәиф олур. Мәчазилик аз вә зәиф олдуғда сәрбәст бирлешмә илә фразеоложи бирлешмәләри фәргләндирмәк чәтин олур.

Синтаксисин тәдгиг объекти сәрбәст бирлешмәләрдир. Фразеоложи бирлешмәләр дилчилијин фразеолокија шө'бәсиндә өјрәнилир.

Садә вә мүрәккәб бирлешмәләр

Сөз бирлешмәләринин гурулушуна мүхтәлиф чәһәтдән диггәт јетирилир. Бә'зән тәрәфләр арасында синтактик әләгәләрин мүхтәлифлији, бир вә ја бир нечә синтактик әләгәдән истифадә едилмәси бирлешмәнин гурулушуну - садә вә ја мүрәккәб олдуғуну шәртләндирән принцип һесаб олунмушдур. Лакин әксәрән бирлешмәнин тәркибиндә иштирак едән тәммәналы сөзләрин сајы әсас кәтүрүлүр.⁶¹

Биринчи принципә әсасән, табелилик әләгәләриндән бири илә гурулан бирлешмәләр садә, мүхтәлиф синтактик әләгәләрлә гурулан бирлешмәләр мүрәккәб һесаб олунур. Мәсәлән, бу принципә әсасән, *шәһәрдәки бағ* бирлешмәси садә олдуғу кими, *шәһәрдәки һәмин бағ*, *шәһәрдәки һәмин ики бағ*, *шәһәрдәки һәмин ики көзәл бағ* бирлешмәләри дә садәдир, чүнки асылы тәрәфләрин һамысы әсас тәрәфлә јанашма әләгәсиндәдир. *Шејләри евә кәтирмәк* бирлешмәси дә ејни типли садә бирлешмә сајылыр - асылы тәрәфләр әсас тәрә-

фә идарә әлагәси илә багланмышдыр. *Инди шәһәрә кедән, вахтында китаблары Әһмәдә верәндә бирләшмәләри исә мүрәккәб һесаф олунур, чүнки бу бирләшмәләрин гурулмасында јанашма вә идарә әләгәләриндән истифадә едилмишдир.*

Бирләшмәләрин гурулушуна бу чүр јанашмаг принципи өзүнү доғрултмур. Садә вә мүрәккәб бирләшмәләри бу јолла фәрглән-дирмәјә чалышсаг, гаршылыглы табелилик әләгәләриндә олан кәндә *һәкими, һәкимин халаты* типли бирләшмәләри мүрәккәб бирләшмә сајмалыыг. *Кәлдәки һәмин беи јашылбаи өрдәк* типли бир әсас (*өрдәк*), дөрд асылы тәрәфдән ибарәт олан бирләшмәләри исә садә бирләшмә һесаф етмәлијик.

Сөз бирләшмәләринин гурулушуну таммә налы сөзләрин сајына көрә мүөјјәнләшдирмәк даһа эффектлидир. Бу принципә әсасән, ики мүстәгил сөздән ибарәт олан бирләшмәләр с а д ә, үч вә даһа артыг мүстәгил сөздән ибарәт олан бирләшмәләр м ү р ә к к ә б һе-саб олунур. Мәсәлән, *ај ишыгы, кәнд мәнзәрәси, охумаг арзусу, көјлә-ри сәјр етмәк, сәһәри көзләмәк* вә с. бирләшмәләр садә, *сүд кими ај ишыгы, көзәл кәнд мәнзәрәси, көјләри диггәтлә сәјр етмәк, сәһәри ин-тизарла көзләмәк, сүр әтлә көјләрә јуксәлән* вә с. кими бирләшмәләр мүрәккәбдир.

Бирләшмәләрин компонентләри арасында ишләнән көмәкчи сөзләр онларын гурулушуна тә сир етмир. *Евә кетмәк, кәндә јола душмәк* бирләшмәләри садә олдуғу кими, *евә тәрәф кетмәк, кәндә тәрәф јола душмәк* бирләшмәләри дә садәдир. Бу бирләшмәләрдә *евә тәрәф, кәндә тәрәф* сөзләри бирләшмәләрин асылы тәрәфи, *кетмәк, јола душмәк* әсас тәрәфләридир.

Садә бирләшмәләр сөз бирләшмәсинин илкин, ибтидаи форма-сы олса да, сөз бирләшмәси үчүн лазым олан бүтүн тәләбләрә чаваб верир.⁶² Садә бирләшмәләр кенишләнәрәк мүрәккәб бирләшмәлә-рин јаранмасына сәбәб олур. Буна көрә дә садә бирләшмәләр һәм мүрәккәб сөзләр, һәм дә мүрәккәб сөз бирләшмәләри үчүн база ро-луну ојнајыр.

Садә бирләшмәјә әлавә едилән һәр бир мүстәгил мә налы јени сөз она мә на зәнкинлији кәтирир вә онун садә бирләшмәләрдән һәм формача, һәм дә мәзмунча фәргләнмәсинә сәбәб олур. Мәсә-лән, *јени китаб* - ики *јени китаб* - *һәмин ики јени китаб* - *евдәки һәмин ики јени китаб* бирләшмәләринин һәр биринә әлавә олунмуш сөз ону әввәлки бирләшмәдән һәр ики чәһәтдән фәргләндирир. *Руба-бә Садыг кишинин алчаг, даи һасарлы һәјәтинә кирәндә үрәји дөјүндү* - чүмләсиндә *Рубабә Садыг кишинин алчаг, даи һасарлы һәјәтинә ки-рәндә* мүрәккәб бирләшмәдир. Бу мүрәккәб бирләшмәни ашағыда-

кы садэ бирлэшмэлэрэ аймаг олар: Рубабэ кирэндэ, һәјәтинә кирэндэ, һасарлы һәјәтинә, даи һасарлы, алчаг һәјәтинә, Садыг кишин һәјәтинә.

Чүмләдә ишләнән мүрәккәб бирлэшмәләри тәркиб һиссәләринә аймаг да мүмкүндүр. Мәсәлән, *Мән үзәримә ендирилән сүнкү зәрбәсини дәф едәрәк гаршымдакына һүчүм едирәм вә бирдән ики фашистлә вурушан кәнч сийәси рәһбәри көрүрәм* (И.Әфәндијев) - чүмләшиндә *үзәримә ендирилән сүнкү зәрбәсини дәф едәрәк, ики фашистлә вурушан кәнч сийәси рәһбәри* бирлэшмәләри вардыр. Һәр ики бирлэшмә мүрәккәбдир. Биринчи бирлэшмәнин лахилиндә ашағыдалагы бирлэшмәләр вардыр: *сүнкү зәрбәсини, сүнкү зәрбәсини дәф' едәрәк, ендирилән сүнкү зәрбәсини, үзәримә ендирилән*; икинчи бирлэшмәнин ашағыдагы бирлэшмәләр аймаг олар: *сийәси рәһбәри, кәнч рәһбәри, вурушан рәһбәри, фашистлә вурушан, ики фашистлә*.

Мүрәккәб бирлэшмәләрин өзләри дә рәнкарәнк гурулуш хүсусийәтләри илә бир-бириндән фәргләнир. Онларын даһа чоһ мүшәһидә олунан ашағылакы нөвләри вардыр.

1. Исми бирлэшмәләр әксәрән гаршылыгылы табелилик әлагәләри әсасында мүрәккәбләшир. Мәсәлән, јанашма-узлашма әлагәли бирлэшмәләр ади (садә) һалда ики сөздән ибарәт олур: *дивар сааты, саат кәфкири, гол сааты, бојун зәнчири* вә с. Лакин бә'зән белә бирлэшмәләрин тәрәфләриндән бири бир сөздән, диқәри һәмин әлагәләрә әсасланан бирлэшмәдән ибарәт олур: *гадын кәјими мәсәләси, мәктәб тикинтиси сөһбәти* вә с. Ики компонентдән ибарәт олан бу бирлэшмәләрин биринчи компоненти сөз бирлэшмәси (*гадын кәјими, мәктәб тикинтиси*), икинчи компоненти бир сөзлә (*мәсәләси, сөһбәти*) ифадә олунмүшдүр. Бирлэшмәләрин схемини белә гурмаг олар:

Бир сөздән ибарәт олан компонент сөз бирлэшмәсиндән ибарәт олан компонентлә узлашма вә идарә әлагәләри илә дә бағлана билдир вә бу форма даһа ишләкдир:

Узлашма-идарә әлагәли бирлэшмәләр тәрәфләрән биринә аид јанашма әлагәли сөзләр васитәсилә дә мүрәккәбләшә биләр; мәс.: *гызыл саатын зәнчири - гызыл саатын күмүш зәнчири, евин дәмир гапысы - даи евин дәмир гапысы*.

Бу чүр бирләшмеләр даһа да мүрәккәбләшә билир. Бу заман һәр ики тәрәф јанашма-узлашма әләгәли бирләшмеләрлә ифадә олунур. Мәсәлә: *институт тәләбәсинин дәрс китабы, синиф рәһбәринин иш отагы.*

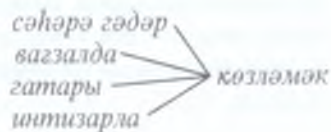
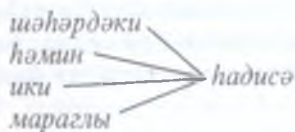
Белә мүрәккәб бирләшмеләрин тәрәфләриндән биринә јанашма әләгәли сөз дә әләвә етмәк мүмкүндүр: *мәктәб директорунун сәлигәли иш отагы, шәләләли даг чајларынын балыг вәтәкәләри.*

Мүрәккәб идарә вә тәшкилат адлары да бу үсулларла гурулур; мәс.: *Азәрбајчан Дөвләт Опера вә Балет Театры, Азәрбајчан Дөвләт Тибб Университети, Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлији* вә с.

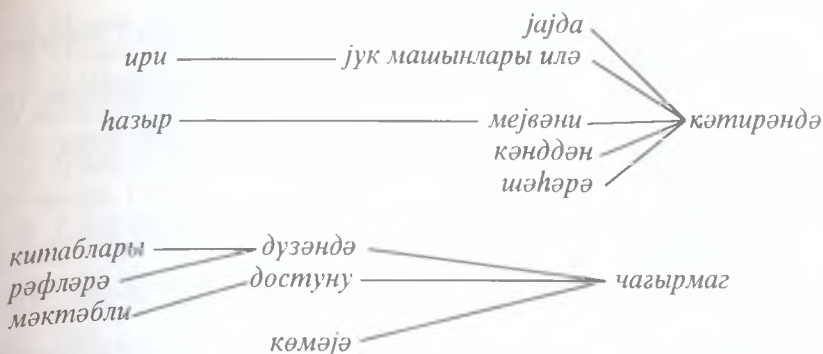
2. Мүрәккәб бирләшмеләрин дикәр бир гурулуш моделиндә бир әсас, бир нечә асылы тәрәф олур. Асылы тәрәфләрин һәр бири бирбаша әсас тәрәфә табә олур. Әсас тәрәф һәм адлардан, һәм дә фе`лләрдән ибарәт ола билтир; мәс.: *кәнддәки һәмин үч балача ев, шәһәрдәки һәмин ики марағлы һадисә, ушағлары машыгла кәндә апармағ, сәһәрә гәдәр вағзалда гатары көзләмәк, столлары бир-бир аудиторијаја дашымағ* вә с.

Бу чүр бирләшмеләрин гурулуш схемләри:

Бу нөв исми вә фе`ли бирләшмеләрин фәрғли хүсусијјәтләрин дә вар. Исми бирләшмеләрдә асылы тәрәфләр әсас тәрәфә ејни әләгә нөвү (јанашма) илә бағландығы һалда, фе`ли бирләшмеләрдә мүх-тәлиф синтактик әләгә үсулларындан (идарә вә јанашмадан) исти-фадә едилтир.

3. Мүрәккәб бирләшмеләрин башга бир нөвүндә асылы тәрәф-ләрдән бир ісми әсас тәрәфә дејил, бирләшмә дахилиндә башга бир сөзә табә олур; мәс.: *јајда ири јук машынлары илә һазыр мејвәни кәнддән шәһәрә кәтирәндә; китаблары рәфләрә дүзәндә мәктәбли достуну көмәјә чағырмә* вә с. Бирләшмеләрин схеми:

Сөз бирлешмәсинин төркибиндә фразеоложи бирлешмә олмасы онун гурулушуна тәсир етмир, чүнки фразеоложи бирлешмәләр али сөzlәрә эквивалент сәјылыр; мәс.: *Гонаглары јола саланда һәјәтә чыхдыг* - чүмләсиндә *гонаглары јола саланда садә* бирлешмәдир.

Мүрәккәб бирлешмәләрин башга гурулуш моделләри дә вардыр.

Әдәбијат

1. Бах: Синтаксис текста. -Москва, "Наука", 1979; Матезиус. О так называемом актуальном членении предложения. "Пражский лингвистический кружок", Москва, 1967; О.И.Москольская. Грамматика текста. -"Высшая школа", Москва, 1981; И.Ф.Вардуль. К обоснованию актуального синтаксиса. Язык и мышление, Москва, "Наука", 1967; К.Абдуллаев. Проблема синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. -Баку, "Элм". 1983 вә с.

2. Бах: Н.С.Новрузова. Азәрбајчан дилиндә синтактик бүтөвләрин структур-семантик хусусијјәтләри. -Нам. дисс., Бақы, 1999, с. 20-64. .

3. Ә.Абдуллајев. Ј.Сейидов, А.Һәсәнов. -Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис, IV һиссә, Бақы, 1985, с. 33.

4. Јенә орада. с. 30-32.

5. Јенә орада, с. 5.

6. Јенә орада. с. 124, 162 вә с.

7. Јенә орада, с. 158. 165.

8. Грамматика русского языка. т. II. ч. 1, Москва, 1954, с. 23; Ј.Сейидов. Азәрбајчан әдәби дилиндә сөз бирлешмәләри. -Бақы, "Маариф", 1966, с. 92-94

9. Современный русский язык. -ч. 2, Синтаксис, Москва, 1976, с. 17.

10. . Ә.Абдуллајев, Ј.Сейидов, А.Һәсәнов, көстәрилән әсәр, с. 27-28.

11. Камал Абдуллајев. Азәрбајчан дили синтаксисинин нәзәри проблемләри. -Бақы, "Маариф", 1998, с. 11.

12. Ә.Абдуллајев. Ј.Сейидов, А.Һәсәнов. Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис. -IV һиссә, Бақы, "Маариф", 1972, с. 200.

13. Ə.З.Абдуллајев. Азәрбајчан дили мәсәләләри. -Бақы Университеті Нәшријаты, 1992, с. 151-152.
14. Бах: J.Сејидов. Азәрбајчан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри, 1966, с. 7-37.
15. Г.И.Скепская. Введение в синтагматику, -Москва, 1979, с. 4-5.
16. Јенә орада, с. 8.
17. Јенә орада, с. 14-15.
18. Азәрбајчан дилинин грамматикасы. -Азәрб. ССР ЕА нәшри, II һ., Бақы, 1959, с. 12-38.
19. Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис. -Бақы, АДУ нәшри, 1959, с. 60-165.
20. Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис. -2-чи китаб, Азәргәдриснәшр, 1962, с. 3-92.
21. З.Х.Тағызаде. Мүасир Азәрбајчан дилинин синтаксиси. -Бақы, АПИ нәшри, 1960, с. 8-25.
22. Јенә орада, с. 87-90.
23. Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри. -Азәрб. ССР ЕА-нын нәшри, Бақы, 1961.
24. J. M. Сејидов. Азәрбајчан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри, Бақы, "Маариф", 1966, 1992.
25. Ə.Абдуллајев, J.Сејидов, А.Һәсәнов. Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис. -Бақы, IY һ., 1972, 1985.
26. М.Ширәлијев, М.Һүсејзаде. Азәрбајчан дилинин сәрфи. -Бақы, 1946, с. 3-13.
27. Г.Казымов. Сөз бирләшмәси вә онун али мәктәбдә тәдриси. -"Дилчилик фәнләринин тәдриси методикасы (елми әсәрләр мәчмуәси)", Бақы. АПИ нәшри, 1987, с. 51-61; јенә онун: Сәнәт дүшүнчәләри. -Бақы, 1997, с. 348-358.
28. Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис. -Аду нәшри, 1959, с. 133-166; М. Һүсејзаде. Азәрбајчан дилиндә тәктәрәфли вә мүрәккәб тә'јини сөз бирләшмәләри. -Бақы, 1957.
29. Ə.Абдуллајев, J.Сејидов, А.Һәсәнов, кәстәрилән әсәр, с. 38.
30. Ə.Абдуллајев. Азәрбајчан дилиндә јијәлик һалын синтактик вәзи-фәси. -АДУ, "Елми әсәрләр", Дил вә әдәбијат серијасы, 1978, 4; јенә онун: Азәрбајчан дили мәсәләләри. -Бақы, Университет нәшријаты, 1992, с. 160-173.; ә л а в ə б а х : Ə.Садыгов. Үчүнчү нөв сөз бирләшмәси һагғында бир нечә сөз. -"Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси". 1982, 1, с. 45-50; А.Ахундов, И.Әһмәдов. Бизим фикримизчә... "Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси", 1983, 4, с. 34.
31. Бәшир Әһмәдов. Дејәк ки, мән разы... -"Ана сөзү", I, 1996.
32. Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри, с. 47.
33. Јенә орада.
34. Ф.Зејналов. Түрк дилләринин мугәјисәли грамматикасы. - I һ., Бақы, 1974, с. 48.
35. Ə.Дәмирчизаде. Азәрбајчан дилинин үслубијаты. -Бақы, 1962, с. 197.
36. Азәрбајчан дилинин грамматикасы. -II һ., 1959, с. 34.

37. Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри, с. 47.
38. Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис, 1959, с. 127.
39. М.Ширәлијев, М.Һүсәјнзadə. Азәрбајчан дилинин грамматикасы, 6-8-чи синифләр үчүн дәрслик. Бакы, "Маариф", 1970, с. 25.
40. Азәрбајчан дилинин грамматикасы. II һ. , 1959, с. 10.
41. Ә.Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә синтактик әләгәләр. - АДУ нәшри, 1956, с. 9, 15, 31 вә с.
42. Р.Хәлилов. Мүасир Азәрбајчан дилиндә II вә III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасында синтактик әләгә үсуллары. - Азәрб. ССР АЕ-нын Мә'рузәләри, XIҮ чилд, 1958, II, с. 42.
43. Һ.Мирзәзadə. Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксиси. -Бакы, "Маариф", 1968, с. 31.
44. Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис. -АДУ нәшри. 1959, с. 12-38.
45. Ә.Дәмирчизadə. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, с. 197.
46. Азәрбајчан дилинин грамматикасы, II һ. , 1959, с. 11.
47. М.Ширәлијев, М.Һүсәјнзadə, көстәрилән дәрслик, с. 23.
48. Ә. Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә синтактик әләгәләр, с. 31.
49. Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис, АДУ нәшри, 1959, с. 12.
50. Н. Мәммәдов. Азәрбајчан дилчилијинин нәзәри әсаслары. -Бакы. 1971, с. 297.
51. Р.Хәлилов, көстәрилән мәгәлә, , с. 42.
52. Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри, с. 46.
53. Һ.Мирзәзadə. Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксиси, с. 29-30.
54. Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри. с. 26.
55. Ә.Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә синтактик әләгәләр, с. 26.
56. Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис. -АДУ нәшрн. 1959, с. 48.
57. М.Д.Новрузов. Түрк дилләриндә грамматик һаллар (адлыг һал). "Мүгајисәли-тарихи түрколокијанын актуал проблемләри", Бакы, АДУ нәшри, 1984, с. 72-73.
58. Ә Абдуллајев, Ј.Сейидов, А.Һәсәнов. Мүасир Азәрбајчан дили, с. 75.
59. Јенә орада, с. 78.
60. Современный русский язык. -I, Москва, 1976, с. 60-61.
61. В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов. Современный русский язык. -III ч. , Москва, 1981, с. 60.
62. Ә.Абдуллајев, Ј.Сейидов, А.Һәсәнов, Мүасир Азәрбајчан дили, с. 48.

ЧҮМЛӘ

Чүмлә вә онун әламәтләри

Ч у м л ә дилин дахили ганунлары әсасында формалашан вә битмиш фикир ифадә едән синтактик ваһиддир. Чүмлә фикир мүбадиләси вә ән мүһүм үнсийјәт васитәсидир.

Чүмлә һәр бир дилин өз дахили ганунлары әсасында формалашыр. Азәрбајчан дили агглютинатив дилләрдән олдуғу үчүн бу дилдә һал шәкилчиләри вә фе'лин тәсриф формалары чүмләнин гурулмасында мүһүм рол ојнајыр; сөзләр мүхтәлиф шәкилдә дәјишәрәк әлагәләнир вә данышанын мәгсәдиндән асылы олараг чүмләнин лазыми шәкилдә формалашмасына сәбәб олур. Дилин дахили ганунлары дедикдә, чүмләдә ифадә олунан модал мүнәсибәт, хәбәрдә өзүнү көстәрән предикативлик әламәтләри вә шифаһи нитгдә дилин өзүнәмәхсус сәчијјәви интонасија хүсусијјәтләри әһатә олунур.

Чүмлә предикативлијә, модаллыға, биткинлик интонасијјасына малик олан бир сәслә, бир сөзлә, бир сөз бирләшмәси вә сөзләрин мүхтәлиф шәкилдә бирләшмәси илә ифадә олуна билир; мәс.:

- *Бизим гоншу Кәрим...*

- *А... А... А...*

- *Бәли, һә, һә...*

- *О нә гәјрыб, де көрүм?* (Сабир)

- *Бу машыналары нә үчүн гырмызы рәнкләјирләр?*

- *Јаңғын әләмәтидир.* (С.Әһмәдов)

Бу мисалларда нөгтәләрлә (вә нөгтә һүгугунда суал ишарәләри илә) ајрылымыш һәр бир нитг ваһиди мүәјјән фикир ифадә едир вә чүмлә шәклиндә формалашмышдыр. Беләликлә, чүмлә өзүнә гәдәрки һәр бир дил ваһидиндән - сәсләрдән, сөзләрдән, сөз бирләшмәләриндән формалаша билир. Јакин даһа сәчијјәви форма чүмләнин сөзләрин мүхтәлиф шәкилдә бирләшмәси јолу илә гурулмасыдыр. Чүмләләр бирлији исә даһа ири синтактик ваһидләрин - синтактик бүтөвләрин јаранмасына сәбәб олур.

Чүмлө синтаксисин әсас вә мәркәзи ваһидидир. Дилин ән мұһүм хусусијәтләри чүмләдә өз ифадәсини тапыр. Дил тәфәккүр керчәк-лији ролуну вә коммуникатив функцијасыны чүмләләр васитәсилә һәјата кечирир.

Чүмлө синтаксисин мәркәзи ваһиди олдуғу үчүн ону һәм ашағы, һәм дә јухары сәвијјәләрдә өјрәнмәк мүмкүндүр, јә’ни һәм сөздән, сөз бирләшмәсиндән чүмләјә доғру кетмәк, һәм дә мәтндән чүмләни ајырыб тәһлил етмәк олар.¹

Көркәмли философ вә дилчиләрин гејд етдији кими, чүмлө шифаһи вә јазылы нитгдә үнсијјәт силаһы, фикир мүбадиләси васитәсидир. Инсан объектив әләм һағгында фикирләрини, бир-биринә демәк истәдикләрини рабитәли нитгин чанлы ваһиди олан чүмләләр васитәсилә һәјата кечирир.

Рабитәли нитг ваһиди кими, чүмләнин бир сыра сәчијјәви әләмәтләри вардыр. Бунлар ашағыдакылардыр:

1. Чүмлә *биткинлик фикир ифадә едир*. Бу чәһәт чүмләнин ән мұһүм әләмәтләриндәндир. Лакин биткинлик чүмлә үчүн иисби характер дашыјыр. Неч бир чүмлә мүйјән бир мәсәлә һағгында там биткин фикир ифадә едә билмәз. Нәр бир чүмлә һәјат һәгигәтинин јалныз конкрет бир чәһәтини, бир аныны ифадә едә билир. Фикир биткинлији о демәкдир ки, данышан шәхс бир чүмлә илә чатдырмағ истәдијини чатдыра билир вә башға сөзләрин ишләнмәсинә еһтијач олмур. Нәр бир чүмлә рабитәли нитгин бир пилләси, бир кәсији олуб, шифаһи нитгдә интонасија илә, јазыда нөгтә вә ја нөгтә һүгугунда дурғу ишарәләри илә (суал ишарәси, нида ишарәси, үч нөгтә вә с.) сәрһәдләнир. Биз чүмләни мәтндән ајырмагла да мә’насыны дәрк едә биләрик, бу, чүмләни тәшkil едән сөзләрдән алынан мә’надыр. Лакин чүмләнин һәгиги мәзмуну јалныз мәтн дахилиндә дүзкүн аңлашыла биләр. Чүмләнин ајрылығда ифадә етдији үмуми мә’на потенциал синтаксисин тәдгиг объектидир; мәтнин кедишиндән баша дүшүлән мәзмуну исә актуал синтаксисин объекти олуб, сөјләмин тәзаһүрүнү шәртләндирир. Фикрин битмәси, гуртармасы, тамамланмасы макромәтиләрдә мүмкүндүр.

Чүмлә о заман јараныр ки, мүйјән бир фикрин ифадәсинә еһтијач олур. Белә бир зәрурәт олдуғда чүмләнин структуру вә сөз материалы сечилир, чүмлә данышанын истәјиндән, тәфәккүр вә нитг габилитетиндән асылы оларағ формалашыр. Чүмләнин коммуникатив функцијасы грамматик үзвләнмә зәмининдә актуал үзвләнмәнин дә формалашмасына сәбәб олур.

2. Чүмләнин әләмәтләри сырасында *предикативлик* мұһүм јер тутур. Мүбтәда - хәбәр әлагәси чүмлә структурунун тәшkilедичи мәркәзидир. Чүмләнин јаранмасы үчүн “тикинти материалыны”

сөzlәри, сөз бирләшмәләрини бир-бири илә елә бағламағ, елә әла-гәләндирмәк ләзимдыр ки, истәнилән фикир ифадә едилсин. Бунун үчүн һал шәкилчиләрини, гошмалары, бағлајычылары, әдатлары, модал сөzlәри вә бүтүн диқәр грамматик васитәләри дүзкүн нәзәрә алмағ вә дүзкүн сәфәрбәр етмәк ләзимдыр. Бу чәһәтдән хәбәрин үзәринә мүнһүм вәзифә дүшүр: хәбәр заман, шәхс, модаллығ әләмәтләринин көмәји илә предикативлијин јаранмасына, сөзүн сөз бирләшмәсинин чүмлә шәклиндә формалашмасына сәбәб олур.

Чүмләдә предикативлик, маһијјәт е’тибарилә, “өзүнә гајыдышла”, тәқрарла бағлыдыр. Белә ки, чүмләдә “субјект идејасынын тәмсилчиси олан мүбтәда сон мөвгедә фе’ли хәбәрдәки вә ја исми хәбәрдәки шәхс сонлуғунун варлығы илә тәқрара уғрајыр, беләликләдә системи (чүмлә системини) гапајыр...” Гапанманын баш вермәси чүмләнин ортаја чыхмасыны шөртләндирир. Бу фикрә әсасән, чүмлә о заман мејдана чыхыр ки, “шәхс сонлуғу мејдана чыхыб дигтәти тәқрарын биринчи елементинә - субјект идејасынын лексик ифадәсинә гајтарсын” вә чөрчивәлилик јарансын.²

Тәдигатчылар белә бир гәнаәтдәдир ки, тарихән чүмләдәки һәр бир сөздә предикативлик олмуш, тәдричән сон мөгам мүстәсна олмагла, әввәлки сөzlәр квазипредикатив (зәиф предикатив) характер алмыш вә нәһајәт, предикативлик чүмләнин хәбәриндә мөһкәмләnmәклә монопредикатив чүмләләр јаранмышдыр.³

Предикативлијә башга чүр бахыш да вардыр. Бу бахыша көрә, предикативлик ики компонентин - мүәјјәнләшәнлә мүәјјәнләшди-рән, предмет вә онун модал-заман әләмәти арасындакы мүнәсибәт кими изаһ едилир. Бу нөгтеји-нәзәрә көрә, предикативлији үч вариантда изаһ етмәк олур: а) предикативлик - субјект илә предикат арасында әләгә(мүнәсибәт)дир (мәнтиги аспект); б) тема илә рема арасында әләгәдир (коммуникатив аспект); в) мүбтәда илә хәбәр арасында әләгәдир (грамматик аспект).

Бу чүр изаһда предикативликлә предикатив мүнәсибәт гарышдырылмыш олур. Белә чыхыр ки, хәбәр әсасында гурулан тәктәркибли чүмләләрдә предикативлик јохдур. Тәктәркибли чүмләләрдә дә, һәтта үзвләнмәјән чүмләләрдә дә предикативлик вә предикатив мүнәсибәт олур, лакин онлар белә чүмләләрдә чүттәркибли чүмләләрдәки гәдәр ајдын тәзаһүр етмир.

Елә бир чүмлә јохдур ки, онда мүәјјәнләшән вә мүәјјәнләшди-рән компонентләр олмасын. Бүтүн чүмләләрдә фикир предметинин характеристикасы олур, лакин о, (фикир предмети) бә’зән сөzlә ифадә олунмур вә чүмләнин семантикасындан баша дүшүлүр, јахуди мәтнин мүәјјән бир нөгтәсиндә верилмиш олур.

Предикативлијин әсас дашыјычысы хәбәрдир. Она көрә дә чоқ

заман предикативликлө хәбәрлик гарышдырылып. Предикативли-
жин грамматик ифадә васитәләри вар - фе'лин форма, заман, шәхс
шәкилчиләри, әдатлар, интонасија вә с.

Чүмләнин формалар системи онун парадигмаларыны јарадыр.

Чүттәркибли чүмләләр там парадигма системинә маликдир.
Тәттәркибли чүмләләрлә парадигма мөһдуддир. Үзвләнмәјән чүм-
ләләрин исә парадигмасы олмур.

Предикативлик елә бир категоријадыр ки, о, чүмләни гејри-ком-
муникатив ваһидләрдән (сөзләрдән, сөз бирләшмәләриндән) фәрг-
ләндирир.

3. Чүмләнин мүнһүм әләмәтләриндән бири **интонасијадыр**. Инто-
насија предикативлијин универсал васитәсидир. Интонасија әсасын-
да јалныз сөзләрин бирләшмәси дејил, тәк-тәк сөзләр дә чүмләјә
чеврилә билир. Јалныз интонасија әсасында сөјләмин мәгсәди (бир
шеј һаггында мә'лумат верилдији, бир шејин сорушулдуғу вә ја
мүәјјән мәсәлә илә бағлы тә'кид едилдији) аңлашыла билир.

Интонасија чүмләнин әләмәтләри сырасында хүсуси јер тутур.
Ону гурулуш әләмәти вә ја семантик әләмәт кими мүәјјәнләшдир-
мәк, ајырмаг чәтиндир. Белә ки, о, јалныз сөјләми формалашдыр-
маг вә онун мәгсәдини ајдынлашдырмагла галмыр, чүмләнин сем-
антик нүвәсини баша дүшмәјә көмәк едән васитә кими дә чыхыш
едир.

Ади интонасија илә төләффүз едилән чүмләләрлә тои тәдричән
јүксәлир, хәбәрдән әввәлки сөзүн үзәриндә јүксәк нөгтәјә чатыр вә
тәдричән алчалараг фасилә илә нәтичәләнир. Бу фасилә һәмин
чүмлә илә јени чүмләнин сәрһәдини јарадыр. Шифаһи иитгдә һәр
бир чүмлә интонасија илә мүшәјиәт олунур. Интонасијасыз чүмлә
олмаз. Чүмләни биткинләшдирән, предикативлик јарадан васитә-
ләр олдугда да интонасија фәалијјәт көстәрир. Мәсәлән, *Муган сәһ-
ралары бир тамашадыр* (С.Вурғун) - чүмләсиндә мүбтәда-хәбәр әла-
гәси вә хәбәрдәки *-дыр* шәкилчиси илә јанашы, интонасијанын да
ролу вардыр. Интонасијадан асылы олараг, бу чүмләдә актуал үзв-
ләнмә мүхтәлиф шәкилдә ола биләр. Лакин бә'зән чүмләнин гурул-
масында интонасијанын ролу даһа бөјүк олур, интонасија предика-
тивлији јарадан вә тамамлајан ән мүнһүм васитә кими чыхыш едир;
мәс.:

Јај куну... Јол усту... Агач көлкәси...

Көлкәдә бир кәлин отурмуш јалғыз (С. Вурғун) -
мисраларындан биринчисиндә үч сөз бирләшмәси јалныз интонаси-
јанын көмәји илә чүмләјә чеврилмишдир. Интонасија чүмләнин
мә'лумат вермә, тә'кид, төләб вә ја сорушуб-өјрәнмә вәзифәләри-
нин мүәјјәнләшдирилмәсиндә дә чох мүнһүм васитәдир.

Инсан нитгинин ики формасындан - шифаһи вә жазылы формаларындан биринчиси илкин вә гәдимидир. Шифаһи нитг интонасијанын көмәји илә формалашыр. Интонасија рабитәли нитг просесиндә чүмләләрии тамамланмасына, онларын сәрһәдинин мүәјјәнләшмәсинә сәбәб олур. Чүмлә интонасијасына фасилә, вурғу, нитгин ритмик-мелодик ахыны вә с. дахилдир.

4. һәр бир чүмләдә *модаллыг* олур. Бу о демәкдир ки, һәр бир чүмләдә объектив аләмә мәхсус бу вә ја дикәр һадисә һаггында мә'лумат верилмәклә, һәмин һадисәјә, даиышанын сөјләдији фикрә мүнәсибәт дә билдирилир. Јә'ни һәр бир чүмлә һәм коммуникатив, һәм дә експрессив функција дашыјыр. Чүмләнин емоционал-экспрессив функцијасы модаллыгы јарадыр. Модаллыгын мүһүм ифадә васитәләри модал сөзләрдир. Модал сөзләрлә јанашы, мүхтәлиф сөз вә ифадәләрин бирләшмәси әсасында сәјсыз модал конструкцијалар јаратмаг мүмкүндүр. "Ара сөзләр" адландырылан бу чүр конструкцијаларын һамысы модал мүнәсибәт ифадә едир, лакин бунларын һамысы модал сөзләрдән ибарәт дејилдир. Модаллыгын грамматик-морфоложи васитәләри дә вардыр ки, бураја фе'лин әмр, арзу, вачиб, лазым, шөрт формаларынын шәкилчиләри дахилдир. Модаллыг чүмләдә зәиф вә ја габарыг ифадә олуна билир. Башга формалара нисбәтән, хәбәр формасы модаллыгын зәиф вә нејтрал ифадә васитәләриндән сәјылыр. Лакии интонасијанын көмәји илә хәбәри хәбәр формасында олан чүмләләрдә дә истәнилән модал чаларлар јаратмаг мүмкүндүр.

В. В. Виноградовун фикринчә, предикативлијин үмуми мә'насы модаллыг, заман, шәхс категоријалары илә ифадә олунур.

Модаллыг объектив вә субјектив олмагла да фәргләнир. Объектив модаллыг верилән мә'луматын объектив реаллыгла әләгәси, мүнәсибәтидир; јә'ни нә барәдә данышылырса, индики, кечмиш вә ја кәләчәк заманда онун реаллыгы дүшүнүлүр; мәс.: *Галхыб ики аддым атды. Әли палыд гапынын агыр чугун тутачагына чатды. Ишыг дүшән гапыны гапамаг әвәзинә, даһа кениш ачды.* (С.Әһмәдов) *Кишидә кунбәзин ики ачары варды. Буну бир өзү билирди, бир дә килиди гапыја кејдириб, ачарлары она верән дулкәр. Бирини евдә, көһнә сандыгда сахлајырды* (С. Әһмәдов) - чүмләләриндә модаллыг объектив реаллыгата там ујғундур.

Субјектив модаллыг гејри-реал, арзу олуна, мүмкүн ола билән. тәләб олуна һадисәләрә мүнәсибәтлә бағлы модаллыгдыр; мәсәлән: *Гој гызларын узун кун кими кулсун, Кишинин узундән мәрдлик төкүлсун!* (С.Вурғун) *Агрымајан үрәк ола, баиш ола, Чан сирдашым торпаг ола, даиш ола! Арзуларын сәјы гәдәр јаш ола, Өмүр верәм хидмәтинә бу халгын!* (З.Јагуб) - чүмләләриндә модаллыг субјективдир.

Реал, об'ектив модаллыг мүүжэн заманла - кечмиш, индики вә ја кәләчәк заманла бағлы олур. Ирреал модаллыгда заманча гејри-мүәјјәнлик олур - арзу олуна, мүмкүн ола билән индијә дә аид ола биләр, гејри-мүәјјән кәләчәјә дә. Об'ектив модаллыгда морфоложи заманла синтактик заман әксәрән ујғун олур, лакин бә'зән данышыг үслубунда ујғун олмаја да билир; мәс.: *Сабан мән Бакыја кедирәм*. Об'ектив модаллыгла синтактик заман бирликлә предикативлији ја-радыр.

Суб'ектив модаллыг - данышанын вердији мә'лумата мүнәсибәтидир. Суб'ектив модаллыга экспрессив гијмәт, данышанын гәти вә ја шүбһәли мүнәсибәти, инамы-инамсызлыгы, гејд етдији фикирлә разылашыб-разылашмадыгы вә с. дахилдир; мәс.: *Шүбһәсиз, сәнә мәктүб јазачагам* -чүмләсиндә об'ектив модаллыга (*Сәнә мәктүб јазачагам*) гәтилик чаларыны билдирән *шүбһәсиз* сөзүнүн көмәји илә суб'ектив модаллыг да әлавә олунадыр. Об'ектив модаллыг чүмләнин үмүм мәзмуну илә, суб'ектив модаллыг исә онун ајры-ајры һиссәләри илә бағлы олур; мәс.: *Шүбһәсиз, сәнә мәктүб јазачагам. Шүбһәсиз, сәнә мәктүб јазачагам. Шүбһәсиз, сәнә мәктүб јазачагам.*

Беләликлә, чүмлә синтаксисин мәркәзи вә әсас ваһидидир. Онун өзүнәмәхсус структур хусусијјәтләри, семантик әламәтләри вардыр. Гејд етдијимиз хусусијјәтләр чүмләнин ани, ивбәләшән, өтәри хусусијјәтләри дејил, бирликлә мөвчуд олан *даими характер әламәтләри*дир.

Тарихән чүмләјә мүхтәлиф аспектләрдән јанашылмыш, сајсыз һесабсыз тә'рифләр верилимишдир. Бу тә'рифләр ичәрисиндә е. ә. II әсрдә јашамыш фракијалы Дионисинин вердији тә'риф чүмләнин гејд етдијимиз әламәтләриндән бирини - биринчисини әһатә етмәклә даһа кениш јайлымышдыр: "*Сөзләрин битмиш фикир ифадә едән бирләшмәси нитгдир*". Бу тә'риф бизим индики мәктәб дәрсликләримиздәки тә'рифин дә әсасында дурур.⁴

Чүмләјә мүнәсибәтдә мүхтәлиф чәрәјанлар мејдана чыхмыш, онларын ичәрисиндә мәнтиги вә психоложи чәрәјанларын нүмајәндәләринин фикирләри даһа кениш јайлымышдыр.

Пор-ројал монастрындан (1660) башлајараг, мәнтиги чәрәјанын нүмајәндәләри мәнтиги һөкмлә грамматик чүмләни гарышдырмыш вә ејниләшдирмишләр. Мә'лумдур ки, рабитәли нитгин бүтүн чүмләләри һөкм шәклиндә гурулур. Суал вә әмр чүмләләриндә һәлә бир шејин тәсдиг вә ја инкар едилдијини сөјләмәк олмаз. һөкмдә исә бир шеј ја тәсдиг, ја да инкар олунадыр. Одур ки һөкмлә чүмләнин мүнәсибәтини: "*бүтүн һөкмлә чүмлә шәклиндә ифадә олунадыр, лакин*

бүтүн чүмлөлөр һөкм ифадә етмир" шәклиндә үмүмиләшдирмәк олар. Бундан әлавә, һөкмүи субъект вә предикатдан ибарәт ики үзвү, чүмләнин исә беш үзвү вардыр. Һөкм ифадә едән мүхтәсәр нәгли чүмлөләрдә субъект мүбтәдаја, предикат хәбәрә ујғун кәлир. Мәсәләи: *Кунбәз бөјүкдүр* - чүмләсиндә *кунбәз* субъект, һәм дә мүбтәдадыр, *бөјүкдүр* - предикат, һәм дә хәбәрди. Кениш чүмлөләрдә бу чүр ујғунлуг олмур. Кениш чүмлөләрдә, әкәр чүмлә һөкм ифадә едирсә, субъект мүбтәда зонасына, предикат исә хәбәр зонасына ујғун олур.

XIX әсрин II јарысында психолокија елминин сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар психологларын да чүмләјә мүнәсибәти јаранмышдыр. Психологлар чүмләни тәсәввүрләр бирләшмәсинин руһи ифадәси һесаб едирдиләр. Лакин бу мүнәсибәт чүмләни формалашдыран реал дил васитә вә ганунларына дејил, психоложи чәһәтә әсасланыр вә биртәрәфли сәчијјә дашыјыр.

Чүмләнин дилдә әһәмијјәти бөјүкдүр. Чүмлә дилин фонетик системинин, лүғәт тәркиби вә грамматик гурулушунун бүтүн дашыјычыларыны өзүндә еһтива едир. Дилчилијин бүтүн шә'бәләри - фонетика, орфографија, лексиколокија, семасиолокија, фразеолокија, ономалокија, морфолокија, морфонолокија, синтаксис, үслубијјат вә с. саһәләр үчүн лазым олан һәр чүр факт вә материалы чүмлә верир. Буна көрә дә дүзкүн гејд едирләр ки, чүмлә санки "дилдә олан вә дилчилик елминин мүхтәлиф саһәләринин тәдгиг етдији дил фактларынын, мүхтәлиф дәјишмәләрин, рәнкарәнкликләрин јекунудур. Елә бил ки, бунларын һамысы нәтичә е'тибарилә чүмлә гурмаг үчүндүр".⁵

Чүмләни тәшкил едән сөзләр бир-бири илә мә'на вә грамматик чәһәтдән әлагәли олур. Тәсадүфи сөз јығыны чүмлә әмәлә кәтирә билмәз. Чүмләдә олан бүтүн сөзләр мүәјјән семантик јүк дашыјыр.

Таммә'налы сөзләр чүмләдә бири дикәрини изаһ етмәк, ајдынлашдырмагла бу вә ја дикәр синтактик вәзифә јеринә јетирир вә мүәјјән бир синтактик суала чаваб верир. Јеринә јетирдији синтактик-семантик функција әсасында биз таммә'налы сөзләрин синтактик вәзифәсини мүәјјәнләшдирә билирик. Таммә'налы сөзләр семантик әлагәни синтактик үсулларын - јанашма, идарә вә узлашманын көмәји илә јеринә јетирир. Грамматик әлагәләр дил фактларынын фөвгүндә дурараг чүмләни ваһид там кими формалашдыра билир вә чүмлә үзвләри арасында мә'на әлагәләринин формалашмасына сәбәб олур ки, бу да өз нөвбәсиндә објектив реаллығын предмет вә һадисәләри арасындакы әлагә вә мүнәсибәтләрин дилдә ифадәсинә хидмәт едир. Беләликлә, һәр бир чүмләдә сөзләр арасында ики чүр әлагә олур: *дахил, семантик әлагә вә грамматик әлагә*. Һәр ики

элагә ејни заманда фәалијјәт көстәрир. Грамматик элагә синтактик элагә үсуллары илә јанашы, көмәкчи сөзләр, сөзләрин дәјишмә формалары, интонасија вә с. -нн көмәји илә јараныр.

Чүмлә дахилиндә бирләшдиричи интонасија илә ајырычы интонасијаны фәргләндирмәк лазымдыр. Бирләшдиричи интонасијада тон јүксәлир, фасилә олса да, баша дүшүлүр ки, чүмлә битмәјиб вә арды вар: *Пајызын сојуг күләји ! гапы вә пәнчәрәләри дилләндирирди.* (С. Рәһман) Ајырычы интонасија бундан даһа узун фасилә илә мүшәјиәт олунур вә јазыда нөгтә (суал, нида ишарәләри) илә фәргләндирилир.

Чүмләннин тәснифи

Азәрбајчан дилиндә чүмлә бир нечә чәһәтдән, бир нечә приисип әсасында тәсниф едилир. Бунларын бир гисми үмуми характер дашыыр, һәр чүр гурулуш хүсусијјәтләринә малик олан чүмләләри әһәтә едир (мәсәлән, чүмләннин мәгсәд вә интонасијаја, гурулушуна, модаллыға көрә тәснифи), бир гисми исә (тәркибә, јә'ни баш үзвләрә көрә, икинчи дәрәчәли үзвләрин иштирак едиб-әтмәмәсинә көрә вә с.) јалиыз садә чүмләләрә аиддир. Лакин бүтүн тәсниф принципләри үмумиликдә структур-семантик чәһәтә әсасланыр, јә'ни бүтүн һалларда чүмләннин мә'на вә гурулуш хүсусијјәтләри нәзәр алыныр.

Мәнтиги-синтактик үзвләнмә имканларына көрә чүмләннин тәснифи. Бу принципә әсасән ишләтдијимиз бүтүн чүмләләр ики група ајрылыр:

Үзвләнән чүмләләр;

Үзвләнмәјән чүмләләр.

Фикрин әсас ифадә васитәләри үзвләнән чүмләләрдир. Үзвләнмәјән чүмләләр дә јалныз үзвләнән чүмләләрин көмәји илә (бә"зән дә ситуасија илә) мә'на ифадә едир. Мәсәлән, ајрылығда көтүрүлән *"Бәли"* чүмләси һеч бир конкрет мә'на ифадә етмир. Јалныз мәтн шәраити бу чүр чүмләләрә конкрет мәзмун верә билир: *-Евә кедә-чәксинизми? - Бәли.*

Садә вә мүрәккәб чүмләләрин бундан сонракы бүтүн нөвләри, бүтүн тәсниф принципләри үзвләнән чүмләләрә аиддир. Үзвләнмәјән чүмләләрин исә јалныз ики нөвү вардыр: *сөз-чүмләләр, вокатив чүмләләр.*

Чүмләннин мәгсәд вә интонасијаја көрә тәснифи. Һәр бир чүмлә мүәјјән мәгсәдлә ишләдилир. Иисанын нормал данышығ мәгсәди

үч истигамәтдә олур: мә'лумат вермә, соруиуб-өјрәнмә, тә'кид-тә-
ләб. Бу үч чәһәт ишфаһи нитгдә интонасијанын көмәји илә мүәјјән-
ләшир: мәгсәд интонасијаны доғурур, интонасија исә мәгсәдин
көстәричисинә чеврилир. Она көрә дә чүмләнин "функционал тәс-
нифи" һесаб олуна бу тәснифдә һәм мәгсәд, һәм дә интонасија нә-
зәрә алыныр; мәсәлән: *Мүәллим кәлир. Мүәллим кәлир? Мүәллим*
кәлсин.

Бу үч чүмлә нөвүнүн һәр бири бир систем тәшкил едәрәк дилдә
нәгли, суал вә әмр чүмләләрини әмәлә кәтирир. Бунлар ашағы, ади-
тонла да тәләффүз едилә билир, јүксәк тонла да. Јүксәк тонла тә-
ләффүз едилдикдә һисс-һәјәчанла долғунлашдырылыр вә нида чүм-
ләләринин јаранмасына сәбәб олур: *Мүәллим кәлир! Мүәллим кә-*
лир?! Мүәллим кәлсин!

Чүмләнин гурулушуна көрә тәснифи. Бу тәсниф доминант харак-
тер дашыјыр. Сөз бирләшмәләри чыхылмагла, сиитаксис елми баш-
дан-баша чүмләнин гурулуш хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси илә
мәшғулдур.

Чүмлә гурулушча садә вә мүрәккәб олур.

Садә чүмлә сөzlәрдән, сөз бирләшмәләриндән, **мүрәккәб чүмлә**
исә садә чүмләләрдән әмәлә кәлир. Садә чүмләнин бир, мүрәккәб
чүмләнин ики вә даһа чох предикатив мәркәзи олур. Мүрәккәб чүм-
ләнин компонентләри мә'на мүстәгиллијинә, интонасија биткинли-
јинә малик олмадығы үчүн чүмлә һесаб олунмур вә ја шәрти олараг
"чүмлә" адландырылыр.

Садә чүмлә үнсijјәтин, фикир мүбадиләсинин ән күтләви васи-
тәси олуб, башга чүмлә нөвләри илә мүгајисәдә дилдә даһа чох иш-
ләнир. Хүсуси гурулуш схеми олан, предикативлик, интонасија вә
модаллыг әламәтләри илә формалашан бу чүр чүмләләр лазыми
мә'на јүкү дашыјыр, асанлыгла тема вә ремаја ајрылыр.

Садә чүмлә тәркиб е'тибарилә ики баш үзвүн - мүбтәда вә хә-
бәрин бирлији әсасында гурулур. Лакин бә'зән баш үзвләрдән бири
олмур вә садә чүмлә баш үзвләрдән бири әсасында формалашыр.
Одур ки чүмләнин грамматик әсасыны тәшкил едән баш үзвләрә -
т ә р к и б ә көрә садә чүмлә ики нөвә ајрылыр:

Чүттәркибли чүмләләр;

Тәктәркибли чүмләләр.

Чүттәркиблилик вә тәктәркиблилик садә чүмләнин әсас бөлкү-
сүдүр: садә чүмлә ја чүттәркибли, ја да тәктәркибли олур.

Һәм чүттәркибли чүмләләр, һәм дә тәктәркибли чүмләләр икин-
чи дәрәчәли үзвләрин иштирак едиб-етмәмәсинә көрә *м у х т ә с ә р*

вə кениш ола билир. Јалныз баш үзвлəрдəн (һəр икисиндəн вə ја бириндəн) ибарəт олан садə чүмлəлəр мүхтəсəр, тəркибиндə икин-чи дəрəчəли үзвлəр иштирак едəн садə чүмлəлəр кениш олур.

Чүттəркибли чүмлəлəр асанлыгла субъект вə предиката, мүбтəдə вə хəбəрə, “мə”лум олан”а вə “јени”јə ажрылыр. Үзвлəнмəјəн чүмлəлəрлə бунларын һеч бирини ажырмаг мүмкүн дејил. Үзвлəнмəјəн чүмлəлəрдə фикир предмети вə онун модал ифадəси мəтнə, ситүа-ситајə əсасəн мүəјјəнлəшир.

Тəктəркибли чүмлəлəрдə (адлыг чүмлəлəрдəн башга) јалныз предикат сөзлə ифадə олунур. Субјекти вə үмүмəн фикир предмети-ни мəтнə, мəтнин əввəлки вə ја сонракы чүмлəлəринə əсасəн, һəм дə чох заман үмүми вə ја гејри-мүəјјəн шəкилдə тəсəввүр етмəк мүмкүн олур.

Данышанын өз фикрини үзвлəнəн (чүттəркибли вə тəктəркибли) вə ја үзвлəнмəјəн чүмлəлəрлə ифадə етмəси онун өз истəјиндəн, сөз еттијатындан, тəфəккүр тəрзиндəн, һадисəјə емоционал мүнəсибə-тиндəн вə нитг мүнхитиндəн асылыдыр.

Структур-семантик тамлыгына, јə’ни бу вə ја дикəр үзвүнүн бу-рахылыб-бурахылымамасына көрə дə садə чүмлəлəр ики нөвə ажры-лыр: *б у т ө в* чүмлəлəр, *ј а р ы м ч ы г* чүмлəлəр.

Г е ј д. Бу вə ја дикəр үзвүнүн (“мə”лум олан”ын) бурахылымасы һалларына мүрəккəб чүмлəлəрдə дə тез-тез раст кəлмəк мүмкүндүр. Лакин əн”əнəви олараг бүтөвлүк вə јарымчыглыг анлајышлары садə чүмлə синтаксиси илə бағлы изаһ едилир.

Мүрəккəб чүмлə садə чүмлəдəн гурулуш хүсүсийјəтлəринə вə мə’на тутумуна көрə фəрглəнир. Садə чүмлəлəр мүрəккəб чүмлə шəкилдə бирлəшəркəн структур дəјишикликлə јанашы, семаитик зəнкинлик вə мүрəккəблик дə јараныр.

Мүрəккəб чүмлəлəр дə гурулуш хүсүсийјəтлəринə көрə фəрг-лəнир вə ики нөвə ажрылыр: *садə гурулушлу мүрəккəб чүмлəлəр*; *га-рышыг типли (мүрəккəблəшиши) мүрəккəб чүмлəлəр*.

Чүмлəнин модаллыга көрə тəснифи. Ифадə етдији модал мүнəси-бəтə көрə чүмлəлəр *тəсдиг вə инкар* чүмлəлəрə ажрылыр. Бу бөлкү объектив вə субъектив модаллыгла бағлыдыр. Тəсдиг чүмлəлəрдə фикир предмети һаггында сөјлəнилəн əламəт тəсдиг едилир, инкар чүмлəлəрдə исə фикир предмети һаггында дејилəнлəр инкар еди-лир. Чүмлəнин тəсдиг вə инкар чүмлəлəрə ажрылмасы объектив алəмдə мөвчуд олан əшја вə һадисəлəрлə онларын əламəтлəри ара-сындакы реал əлагə вə мүнəсибəтлəрə əсасланыр. Мəсəлəн: *Алны-нын гатлары гырыш-гырышдыр.* (С. Вурғун) *Əјилмиш белинин донгары*

вардыр. (С.Вурғун) *Һәҗәт чохларына бир интизардыр* (С.Вурғун) чүмлөләри тәсдиг. *Гол чәкә билмәрәм бу фикринә мән.* (С.Вурғун) *Мән шикаҗәт ејләмәрәм јарамдан.* (С.Рүстәм) *Көрдүк, бәјзадәләриш јохду вәфасы* (Сабир) - чүмлөләри инкар мә'на ифадә едир.

Инкар мә'на чүмләдә өзүнү ики чүр кестәрир: бә'зән чүмләннин үмуми мәзмунуна аид олур, бә'зән дә ајры-ајры үзвләрә. Чүмлә бүтөвлүкдә инкар мә'на дашылыгыда хәбәр -*ма*, -*мә* шәкилчиси, нә бағлајычысы вә ја *дејил* сөзүнүн иштиракы илә формалашыр: *Дағларын көзүнүн јашына бахма. Шаирләр чәкәни дағлар чәкмәјиб.* (Һ.Ариф) *Нә әтдир, нә балыг.* (Мәсәл) *Дедим, сусма, көзәлим ај. Дејиләм ки мән өз-кәси.* (С. Вурғун)

Нә бағлајычысы хәбәрдән башга, дикәр үзвләрлә бағлы олдугда инкар мә'на чүмләннин бир һиссәсинә аид олур: Көзләрини дик көзүмә, Нә мән диним, нә сән, дилбәр! (Гурбани) *Галмамышды көјдә нә улдуз, нә ај.* (С.Вурғун)

Чүмләдә ики инкар бир тәсдиг мә'на ифадә едир: *Мән кәндә кетмәјә билмәздим* (јә'ни: *Мән кәндә кетмәли идим*). Лакин дилимиздә ики инкарын бир тәсдиг мә'на ифадә етмәдији һаллар да мүшаһидә олунар: *Даими дејилик нә сиз, нә дә мән.* (С.Вурғун) *Иә јангын, нә өлүм төрәтмәдик биз.* (С. Вурғун) Бу чүр чүмләләрдә инкарлыг әләмәтләриндән бири артыг олса да, бу форма тәдричән дилдә вәрдиш һалында ишләнмәкдә вә сабитләшмәкдәдир. Санки биринчи инкарын динләјичијә чатмамасы горхусу илә икинчи инкарлыг васитәси ишләдилир.

Мүрәккәб чүмләләрин дә тәркиб һиссәләриндән бири вә ја һәр икиси инкар “чүмлә”ләрдән нбарәт ола биләр: *Инан ки, дунјада сән олмасајдын. Нә сөз јаранарды, нә дә ки сәнәт.* (С.Вурғун) *Бир шеј јазмамышам истиғбалына, Чунки аз дујмушам, аз анламышам.* (С.Вурғун) *Ана, анд ичирәм руһуна бир дә, Мән сәнин ганыны гојмарам јердә!* (С.Рүстәм)

Формал шәкилдә гурулмуш инкар чүмләләр тәсдиг мә'на ифадә едә биләр. Мәсәлән: *Һеч дә һәмшиә удузмаг олмаз* (Бә'зән удузмаг олар, бә'зән јох). *Һеч дә һамы бу мәсәләни сән дејән кими баша дүшмүр* (Бә'зиләри сән дејән кими баша дүшүр, бә'зиләр јох). Бу чүр чүмләләр тәсдиг-инкар чүмләләр дә адландырыла биләр.

Мэгсэд вэ интонасијаја кэрэ чүмлэннн нөвлэри

Нэгли чүмлэ

Объектив керчэклијин, хэјали алэмин бу вэ ја дикэр факты, һадисэи барэдэ мө'лумат верэн ади тэсвири чүмлэлэрэ н э г л и чүмлэ дејилир (нэгли сөзү эрэб мөншэли “нагил” сөзү илэ бир көкдөи олуб пайлајан, өтүрэн мө'наларындадыр). Нэгли чүмлэлэр васитэсилэ јалныз көрдүјүмүз, мүшаһидэ етдијимиз факт вэ һадисэлэр һаггын-да дејил, башгасындан ешитдијимиз, охудуғумуз, бир чох һалларда мифоложи тэфэккүрлэ бағлы һадисэлэр һаггында да башгаларына мө'лумат верир вэ ја башгаларындан мө'лумат алырыг.

Нэгли чүмлэлэр *сөз сырасы вэ интонасијанын* көмөји илэ форма-лашыр.

Нэгли чүмлэлэрдэ адэтэн мүбтэда “мө'лум олан”ы - теманы, хэ-бэр исэ “јени”ни билдирир. Она көрө дэ бу чүр чүмлэлэр әдәби ди-лин нормал сөз сырасыны нүмајиш етдирир. Мүхтәсәр нэгли чүм-лэлэрдэ гајда үзрә әввәлчә мүбтэда, сонра хэбәр, кениш нэгли чүм-лэлэрдэ исэ әввәл мүбтэда зонасы, сонра хэбәр зонасы ишләнир; мәсәлән: *Көјләр гејзлә курулдады. Илдырым чахараг гоча дагын иши тәпәсини парчалады. Сулар гајалара чарпараг һиддәтлә сәсләнди. Дә-рәләр уғулдады. Муған титрәди. Онун көзәли кедирди...* (И.Әфәнди-јев)

Шүбһәсиз, бу чүр сөз сырасы сабит дејилдир. Чанлы даныштыг дилиндә, бәдии әсәрләрдә актуаллашдырма тәләбләри илэ әлагә-дар бу гајда позула билир; мәсәлән:

Мән көрмүшәм ушаглыгда чөрәк дәрди дүшүнәни-

Анам сојуг бир дахмада ач гарына догду мәни...

Сизә нә вар, өвладларым, көрмәдиниз о пис күнү,

Көрмәдиниз јохсулларын хәчәләтдән өлдүјүнү.

Көрмәдиниз гәләм гашлы, дурна көзлү о кәлини...

Чан үстүндә мәнә сары узатмышиды өз әлини -

(С.Бургун)

мисраларында фәргләндирилимиш сөзләр нормал сырада хэбәрдән әввәл ишләнир.

Нэгли чүмлэлэрдә нитгин ритмик-мелодик ахыңы садә шәкил-дәдир: чүмләннин әввәлиндән башлајараг интонасија тәдричән

јүксәлир, хәбәрден әввәл вачиб мә'луматы билдирән сөзүн да
 јүксәк вә ајдын тонла теләффүзүндән сонра тәдричән алчалара
 кәсилир. Јүксәк тонла теләффүз олуна сөз ејни заманда мәнти
 вурғулу да ола биләр. Бу чүр һалларда јүксәк тонла теләффү
 едилән сөзлә мәнтиги вурғулу сөз ејни олур. Мәсәлән: *Гызыл шәк
 мәли, фурузә рәнкли күзәләр једдишлик Шираз шәраблары илә до
 дурулду. Әти мә'чун олан бешилик гара еркәкләр кәсилди. Овчу
 Гарабаг мөмәләриндән түкләри алов кими јанан гырговулар кәтир
 биләр.* (И.Әфәндијев)

Бу мисалларда тонун јүксәлдији сөз вә бирләшмәләр - *Шираз шә
 раблары илә, еркәкләр, гырговулар* - һәм дә мәнтиги вурғулу сөзләр
 вә бирләшмәләрدير. Неч шүбһәсиз, бу чүмләләрдә мәгсәддән асы
 лы олараг, һәр бир сөзүн үзәринә мәнтиги вурғу дүшә биләр: *Әти
 мә'чун олан бешилик гара еркәкләр кәсилди. Әти мә'чун олан бе
 шилик гара еркәкләр кәсилди* вә с. Бу һалда сөз сырасы дәјишмир. Ла
 кин сөз сырасыны дәјишмәклә дә мәнтиги вурғунун јерини дәјиш
 мәк олар; буна бахмајараг, бүтүн һалларда чүмләнinin үмуми инто
 насијасы тәбии ахарында галыр.

Иәгли чүмләләр чохишләнмә имканлары илә дикәр чүмлә нөв
 ләриндән фәргләнир.

Нәгли чүмләләр *исми вә фе'ли хәбәрли* олмагла ики нөвә ајры
 лыр. Исми хәбәрли нәгли чүмләләрдә хәбәр адларла, мәсдәр, фе'ли
 сифәт вә зәрфләрлә, исми сөз бирләшмәләри илә ифадә олунур вә
 һөкм билдирир; мәс.: *Бешилик рус мәктәбинә кирәндә он бир јашы
 вар иди. Мәктәб кәнди ортасында иди. Илин гыш ајлары иди. Һәм
 бәрк сојуг иди.* (Ә. Вәлијев)

Фе'ли хәбәрли нәгли чүмләләрин хәбәри даһа чох фе'лин хәбәр
 формасы илә ифадә олунур. Фе'лин хәбәр формасынын функцијасы
 илә нәгли чүмләләрин функцијасы арасында бөјүк јахынлыг вар
 дыр: хәбәр формасы ишин һансы заманда һансы шәхс тәрәфиндән
 ичра едилдијини (вә ја едилмәдијини) билдирир. Нәгли чүмләнinin дә
 әсас функцијасы бундан ибарәтдир. Фе'ли хәбәрли нәгли чүмлә
 ләрин хәбәрinin даһа чох фе'лин хәбәр формасы илә ифадә олун
 масынын әсас сәбәби дә будур; мәс.: *Һөкмдар једди гызыл дирәкли ча
 дырында, једди тирмә дөшәк үстүндә әјләшди. Атлас кәјим
 Нишапур сазандалары кәлди. Сүфрәләр дөшәнди. Гызыл гәдәһләр дү
 зүлдү. Илк бадәләр галдырылан заман јетмиш једди шәјпур шаһлар ша
 һынын гәләбәси шәрәфинә курулдады.* (И.Әфәндијев)

Нәгли чүмләнinin хәбәри әмр һөкмүндә олмајан башга фе'л фор
 малары илә дә ифадә олуна биләр. Бу чәһәт чүмләнinin интонасија
 сындан асылыдыр. *Сән ишләмәлисән, чалышмалысан* - чүмләнinin

лашыр.

едир: С

рымчы
Нәіл

hөкмүн

Суал чүмләси

сәдилә и
Әжәр

Масала

- Елчијик, Султанын јанына к
- Бу зәңнән хайлазны да өтүндүр

- О зэнэн Узун Һасанин андас

Занан Узун Һасанин анас
(Ф. Кәримзада)

Суал

Инт

сынын

чүмлөлөрдөн фэрглэнир; мөс.: *Әирәфин бачысыдыр.* - *Әирәфин бачысыдыр?* *Евә кедирсән.* - *Евә кедирсән?* *Охумаг истәјирсиниз.* - *Охумаг истәјирсиниз?* *Кәндә кедирик.* - *Кәндә кедирик?* вә с.

Беләликлә, чүмләдә һеч бир дәјишиклик етмәдән, јалныз хәбәрин сон һечасыны бир гәдәр узун тәләффүз етмәклә нәгли чүмләни суал чүмләсинә чевирмәк олур. Сөз сырасы олдуғу кими галыр вә һәтта мәнтиги вурғунун өз јерини дәјишмәси дә буна мане ола билмир; мөс.: *Сиз университетдә охујурсунуз?* *Сиз университетдә охујурсунуз?* *Сиз университетдә охујурсунуз?*

Гејд. Чанлы данышыг дилиндә, хүсусән гәрб групу шивәләриндә (Кәлбәчәр, Лачын, Губадлы вә с.) бу чүр суал чүмләсинин јаранмасы үчүн һеча узанмасы башга сөзләрин, һәтта әдатларын да үзәринә дүшә билир; мөс.: *Кәндә кедирсән?*

Интонасија илә гурулан суал чүмләләринә -*мы* (-*ми*, -*му*, -*мү*) шәкилчисини артырмаг олур; мөс.: *Кәндә кедирсән?* - *Кәндә кедирсәнми?* *Әирәфин бачысыдыр?* - *Әирәфин бачысыдырмы?* вә с. Бу заман артыг хәбәрин сон һечасынын узун тәләффүзүнә еһтијач галмыр.

Суал чүмләләрииин јаранмасында башга грамматик васитәләр (әдатлар, суал әвәзликләри) иштирак етдикдә интонасијанын јүкү хејли азалмыш олур. Бу чүр һалларда ән фәал мөвгеји әвәзликләр өз үзәринә көтүрүр вә суал чүмләләринин формалашмасында *суал әвәзликләри* мүнһүм рол ојнајыр.

Бүтүн суал әвәзликләри суал чүмләләринин јаранмасына сәбәб олур; мөс.: *Бәс инди гызыныз һарададыр?* (И.Әфәндијев) *Адыныз нәдир?* *Онлар бурада нә иш көрә биләрләр?* (И.Әфәндијев) *Мугамлардин һансыны билирсиниз?* (И.Әфәндијев) *Бу кун нә илә мәшгул олдуруз?* (И.Әфәндијев) *Јахшы, ана, инди нә вахт кедирсән?* (И.Әфәндијев) *Сәһәр саат нечәдә шәһәрә кедәчәксиниз?* (И.Әфәндијев)

Суал әвәзликләри бә'зән суал әдатлары илә биркә чыхыш едир вә белә һалларда суал мө'насы күчләнмәклә јанашы, әлавә мө'на чаларлары да јараныр; мөс.: *Даһа бәс дәјирман нә үчүндүр?* *Бәс сән нә үчүн о чагачан јатмалыидын?* *Нијә инчијирәм ки?* *Көрәсән, дәјирманчы Муса бу саат нә едир?* *Јахшы, хејир ишин тәгсиркары кимдир?* *Пәһләваны мәглүб етмәјә нә вар ки?* *Сәдр буна нијә е'тираз едир ки?* *Бәс дәјирманын көһнә битасы нә олсун?* *Јахшы, бәс инди нејләјәк?* *Нә мө'насы вар иди ки?* *Ај хала, ахы бу бинәва он чиј јумуртаны нечә ичсин?* *Бәс атасы бир о гәдәр пулу кимин үчүн газаныр?* *Бәс орада нә јејирсиниз?* *Бәс нә үчүн Фирәнкиз һеч мәнә демәјиб?* вә с. (И.Әфәндијев-дән)

Бу чүмләләрдәки *бәс*, *ки* әдатлары тә'кид, *ахы*, *мәкәр* әдатлары,

Духи, көрөсөн модал сөзлөри тээччүб вә с. билдирир, суал мә'на-сыны күүчлөндирир. Суал мә'насынын јаранмасында суал әдатлары-нын вә бә'зи модал сөзлөрин ролуну өјрөнмөк үчүн ашағыдакы чүмлөлөрө диггәт јетирәк:

Сәнин үчүн бурада чох чәтин кечмир ки? Бәлкә, мәнә ачыгын тут-дугу үчүн белә дејирсән? Бир јерин-задын јараланмајыб ки? Горхуб елә-мәдин ки? Сиз бир дә ора гајытмајачагсыныз ки? Мәкәр Назханым ба-чы тәк јаһајыр? (И.Әфәндијевдән)

Биринчи чүмләдә суал мә'насы ки әдатынын вә интонасијанын көмәји илә јаранмышдыр. һәмин чүмләни нәгли чүмлә кими тәләф-фүз едәк: *Сәнин үчүн бурада чох чәтин кечмир*. Көрүндүјү кими, бу заман ки әдатыны атмаг лазым кәлир; лакин тәәччүб мәгамында ки әдатыны сахламаг да олар: *(Нижә елә дејирсән?) Сәнин үчүн бурада чох чәтин кечмир ки...* һәмин чүмләни тәсдиг чүмлә шәклинә салаг: *Сәнин үчүн бурада чох чәтин кечир? Сәнин үчүн бурада чох чәтин ке-чир ки? Ки әдаты олмалдыгда кечир сөзүнүн сон һечасы, ки әдаты ол-дугда әдат өзү узун тәләффүз олунур. Ајдын олур ки, инкар чүмлө-лөрдә суал мә'насынын јаранмасы үчүн лазым олан фасиләни инкар шәкилчиси -м алыр. Лакин инкар шәкилчиси илә бирликдә һәмин чүмләни нәгли чүмлә кими дә тәләффүз етмәк олар: Сәнин үчүн чох чәтин кечмир ки. (Нижә килејләнирсән?) Ајдын һисс олунур ки, бура-да фәрги јенә интонасија јарадыр: нәгли чүмлөлөрдә хәбәрлә әдат ашағы тонла, сүр'әтлә тәләффүз едилдији һалда, суал чүмлөлөрин-дә онларын арасында нисбәтән артыг фасилә олур вә әдатын мән-тиги вурғу илә тәләффүзү һисс олунур.*

Бәлкә, мәнә ачыгын тутдугу үчүн белә дејирсән? - чүмләсиндән бәлкә модал сөзүнү атсаг, хәбәрин сон һечасы узун тәләффүз едил-мәлидир. *Мәкәр Назханым бачы тәк јаһајыр?* чүмләсиндән мәкәр әдатыны атдыгда да хәбәрин сон һечасы узун тәләффүз едилмәли-дир. Суал мә'насынын формалашмасы үчүн лазым олан фасиләни бәлкә, мәкәр сөзлөри алыр. Бу чүр чүмлөләр интонасија илә гурулан суал чүмлөлөринә чох јахындыр вә суал мә'насы һәмин сөзлөрин көмәји илә јараныр. һеч шүбһәсиз, бу һалда мәнтиги вурғунун сон сөзләрә дүшдүјүнү дә унутмамалыјыг.

Суал шәкилчиси -мы (-ми, -му, -му) (буна суал әдаты да дејилир) сөзлөрин сонуна артырылараг, мүстәгил суал мә'насынын јаранма-сына сәбәб олур; мәс.: *Чај гојмушуг, сәнә дә кәтиримми? Бизим гыз-лар нечә, хошунуза кәлирми? Нә олду, Бәјим, фикирләшдинми? Һә.. көр һеч аглыма кәлирми? Евиниздән мәктуб алырсанмы.* (И.Әфәнди-јевдән)

Суал әвәзликләри илә суал шәкилчилөринин јаратдыгы суал мә'наларында фәрг вар. Суал чүмләси суал әвәзликләринин көмәји

илә формалашды да суал мә'насы чүмләннин үмүми мәзмууи илә бағлы олур вә буна көрә дә суал чүмләсинә јени информасија верән чаваб чүмләсинә еһтијач олур; мәс.:

- *Мәним шејләрим иһара апарыбсан?*

- *Тәзә мәнзилә.* (В.Бабанлы)

- *Кәлән кимдир, ә?*

- *О Гошатхандыр, о иддиасы јерә-көјә сығмајан маариф мудир.* (М. Ибраһимов)

Көрүндүјү кими, һәр ики мисалда мүсаһибләрдән икинчиси суала јени информасија верән чүмлә илә чаваб вермәли олмушдур. Суал шәкилчили чүмләләрдә исә бүтүн информасија суал чүмләсинин өзүндә олур; суал верән шәхсин мәгсәди информасијаны дегилләшдирмәкдир. Одур ки, бу чүр суалларын чавабы адәтән ғыса олур; *бәли, јох, хејр, һә, әсла, әлбәттә* вә с. кими сөзләрдән ибарәт олур; мәс.: *Кәндә кедәчәксәнми?* суалына вәзијјәтдән асылы олараг, *бәли, јох, һә, әлбәттә, сөзсүз, шубһәсиз* вә с. сөзләрлә ғыса чаваб вермәк олар. Данышанын мәгсәдиндән, истәјииндән, һадисәјә мүнәсибәтиндән асылы олараг, бу чүр ғыса чавабла јанашы, там чаваб да верилә биләр:

- *Узағдамы јашајырсыныз?*

- *Хејр, евимиз лап јолунузун үстүндәдир.* (В.Бабанлы)

-*мы (-ми, -му, -му)* шәкилчили суал чүмләләриндә мүсаһибин чавабы тамамилә көзләнилмәз дә ола биләр. Бу чүр һалларда суала чүттәркибли вә ја тәктәркибли чүмләләрлә чаваб вермәк мүмкүндүр; мәс.:

- *Мәним үзүм пажымы кәтирмисәнми?*

- *Көнлү балыг истәјәнин гујругу суда кәрәк.* (В. Бабанлы)

Гејд етдијимиз шәкилчинин иштиракы илә формалашан суал чүмләләри интонасија илә гурулан чүмләләрә чох јахындыр. Шәкилчини ихтисар етмәклә хәбәрин сон һечасынын узун тәләффүзүндән истифадә етмәк вә ја узанма үчүн лазым олан вахты бу шәкилчи илә долдурмаг мүмкүндүр; мәс.: *Вугар! Сәнсән, огул? Јахшы кинодур? Сән јенә кәлдин? Он бир тамамдбыр? Атаныз јохдур? Сиз дә мә'зунијјәтә чыхырсынбыз? Алакөзү көрмәдйн? Растына чыхмады? Мәнәм. Танымадын?* (В.Бабанлыдан)

Бу чүр мисалларда хәбәрин сон һечасынын фәрғли тәләффүзүнү -*мы (-ми, -му, -му)* шәкилчиси илә арадан галдырмаг вә суал мә'насыны сахламаг мүмкүндүр: *Вугар? Сәнсәнми, огул? Јахшы кинодур-му? Сән јенә кәлдинми?* вә с.

Садә чүттәркибли вә тәктәркибли, мүхтәсәр вә кениш, бүтөв вә јарымчыг чүмләләрлә јанашы, мүрәккәб чүмләләрдә дә суал мә'

насы *ејни* васителерлө формалашыр; мөс.: *Сәнә нә душуб ки, јаланчы вә 'дләрә алданыб башыны чәнчәл бир ишә гарьпидырырсан? Сизә де-мишәм, мән һарда охујурам?* (В.Бабанлы) *Бәс нә чүр олур ки, сиз мәни пәнчәрәдән ишә кедән көрүрсүнүз, амма мән сизи һәр дөфә кәлиб лабораторијада тапырам?* (В.Бабанлы) *Елә билирсән ки, Күнәшили сәнин хәјринә чалышыр, сәнә чаны јаныр?* (В.Бабанлы)

Суал чүмлөләринин үслуби имканлары кенишдир. Һәм интона-
сја илә, Һәм дә әдатларыи иштиракы илә гурулан суал чүмлөлә-
риндә мүхтәлиф модал мүнәсибәтләр ифадә олунур.

Суал чүмлөләринин бир гисми чаваб алмаг мәгсәдилә дејил, тәс-
диг вә ја инкар фикри даһа емоционал шәкилдә ифадә етмәк үчүн
ишләдилир. Бу чүр чүмлөләр *риторик* суал чүмлөләри адландыры-
лыр. Риторик суал чүмлөләриндән публисистик дилдә даһа чох ис-
тифадә олунур. Лакин бәдии дилдә дә онларын ролу бөјүкдүр; мә-
сәлән: *Султан Әмирли евләниб, лап јахшы еләјиб! Мәкәр даишдыр, дә-
мирдир Султан Әмирли? Инсан дејилми? Севә билмәзми? Севилә бил-
мәзми? Тәклијин әзаб-әзијјәтини азмы чәкиб, субајлыгын мәһрумиј-
јәтләрини азмы көрүб ки, бундан сонра да көрсүн?.* (И.Һүсәјнов)

Бу чүр суал чүмлөләри мәзмунча нәгли чүмлөләрә чох јахындыр
вә долајы јолла һөкм ифадә едир: *Султан Әмирли даи дејил, дивар
дејил. Инсандыр. Севә биләр вә с.*

Риторик суал чүмлөләринин сонунда әксәрән суал ишарәси, бә'-
зән бирликдә суал вә нидә ишарәләри гојулур.

Әмр чүмләси

*Әмр, хаһиш, тә'кид, тәләб, мәсләһәт, нәсиһәт, чагырыш вә с.
билдирән чүмлөләрә әмр чүмләси дејилир.*

Чүмләнни бу нөвү данышан шәхсин фикирләрини, арзу вә истә-
јини, ишә, һәрәкәтә мүнәсибәтини мүхтәлиф чаларда ифадә едир;
мәс.: *Илаһи, јандыг! Јаратдыгларына рәһмин кәлсин!* (Ә.Һагвердијев)
*Чәкил кет, диннәз отур јериндә. Кет өз мәнзилиндә отур. Кет, бала,
ағлыны башына чәм елә вә отур јериндә.* (Ә.Һагвердијев) *Еј бу ахша-
мын саһиби, оглуму сәнә тапышыраам. Сән онун ағлыны гылынчы, гы-
лынчыны ағлы кими ити, бахтыны аты кими јүррәк, тәлејини көјләр
чырағы кими ишыглы елә.* (Ф.Кәримзадә) *Дајы, мәним дә бир мәслә-
һәтимә гулаг асын дә. Гој Әбу-Сәид Аразы кечсин.* (Ф.Кәримзадә)

Көрүндүјү кими, бу чүр чүмлөләрдә әксәрән хитабларын ишти-
рагы вачиб олур.

Шүбһәсиз, әмр чүмләсини формалашдыран әсас васитә интона-

сијадыр. Лакин бурада дикер васителерин - фе'лин эвр формасынын, эвр эдатларынын вэ эвр хөкмүндэ ишлэдилэн дикер фе'л формаларынын да ролу вардыр.

Эвр чүмлөлөринин хэбэри эксэрэн фе'лин эвр формасында олур; мөс.: *Чалыи артыг соз данышма, Мушэррэф. Суалыма чаваб вер.* (И.Һүсөјнов) *Хаһиш еләјөк, көһнэ, тәчрубәли тәдрис мутәхәссиси кими изаһ еләсин, баиша салсын сәни.* (И.Һүсөјнов) *Ичазә вер, сәһһән елгызы кими данышым, Мәләјкә бачы...* *Кет бурдан! Бир дә ајағын дәјмәсин Гонаглыја.* (И.Һүсөјнов) *Әсмәсин һичранын гара јелләри, Чәкин Гарабагдан гара әлләри!* (Н.Хәзри) *Гој күнәш дунјада умидлә јансын.* (Н.Хәзри) *Горусун гој бәшәр өз гуруруну!* (Н.Хәзри) *Бахсын кәләчәјә һәр нурлу дүһа, Гој учсун инсанлыг мәгрур сабаһа.* (Н.Хәзри)

Дикер фе'л формаларынын эвр чаларында ишләнмәси илә дэ эвр чүмлөләри јараныр; мөс.: *Әмијин евинә кетмәмәлисән сән. Јахшы олар ки, бурдан бирбаи кедәсән бизим Мәсимкилә. Амма, дедијим кими, әввәлчә Мәсимкилә кедәсән кәрәк. Дөзүмлу олмалысан бу кун. Чох дөзүмлу!* (И.Һүсөјнов)

Эвр чүмләси фе'лин эвр формасы илә эвр эдатларынын биркә ишләнмәси јолу илә даһа чох формалашыр: *Гој гызларын үзү кун кими күлсүн, Кишинин үзүндән мәрдлик токулсүн.* (С.Вурғун) *Ди вер чавабыны, нә дурмусан, дии!* (С.Вурғун) *Гој ачылысын мин бир чичәк, Гызыл кулдән әтир чәкәк.* (С.Вурғун) *Ди кәл дурналара бир ше'р дејөк.* (С. Вурғун)

Бу эдатлар мүстәгил эвр чүмлөләри јарада билмәсә дэ, мүхтәлиф мә'на инчәликләринин - тә'кид, тәләб, хаһиш, тәәссүф вэ сәһрин күчләнмәсинә сәбәб олур.

Эвр чүмлөләри мәсдәрләрин көмәји илә дэ формалашыр; мөс.: *Гачагмалчылары һәбс етмәк! Һәч кәси сәрһәди кечмәјә гојмамаг!*

“Эвр чүмләси” термини шәрти бир терминдир. Белә ки, эвр чүмлөләри јалныз тә'кид, тәләб, һәгиги эвр мәзмуну илә мөһдудлашмыр, мәсләһәт, нәсиһәт, чағырыш, арзу, истәк, тәклиф вэ с. кими рәнкарәнк мә'налар ифадә едир. Фе'лин эвр формасынын ифадә едә билдији бүтүн мә'налар эвр чүмлөләриндә дэ мөвчуддур. Интәнасија вэ эвр эдатлары онун мәзмунуну даһа да кенишләндирир

Хәбәр эвр формасынын биринчи шәхс тәкиндә олдугда эвр чүмлөләри даһа чох арзу, истәк билдирир; мөс.:

- *Нә кәзирсән бурда?.. Јә'ни сән белә һесаб еләјирсән ки, тәзәдә әми олачагсан она? - Олачам, Гурбан. Кәлмишәм евә апарым. Хаһиш...*

еләйирәм, гарышма. (И.Һүсејнов) Кедим бир аз да динчәлим.

Әмр чүмләсинин ифадә етији мә'на мәтн дахилиндә даһа ајдын баша дүшүлүр. *Кәлмишәм евә апарым* - чүмләсинин асылы компонентиндән - будаг чүмләсиндән (*евә апарым*) данышанын үзүнтүлү, јалварыш чаларлы истәји, арзусу һисс олунур.

Хәбәри әмр формасынын биринчи шәхс чәминдә олан чүмләләрдә тәклиф, арзу, истәк, мәсләһәт, чағырыш, сәфәрбәрлик мә'налары даһа чох нәзәрә чарпыр:

*Кедәк. достлар. кедәк һеј ахын-ахын,
Душмәни Тәбризә гојмајаг јахын!*

(С.Рүстәм)

*Вахтдыр, гәдәһләри галдыраг, достлар.
Ичәк тәзә илин шәрәфинә биз!*

(С.Вурғун)

Хәбәри әмр формасынын II шәхс тәкиндә олан чүмләләрин мә'на чаларлары даһа зәнкинدير. Һәгиги әмр, тә'кид, тәләб мә'насы бу чүр чүмләләрдә даһа чох мүшәһидә едилир. Мәнтиги чәһәтдән дә доғрудур ки, данышан шәхс өзү өзүнә вә ја өзү дә дахил олмагла биринчи шәхсин чәмини тәмсил едәнләрә вә ја һаггында данышыланlara дејил, билаваситә гаршыдакына, динләјәнә тә'кид вә тәләблә мүрачиәт едир; Бу һал, шүбһәсиз, дөвләтчилик, идарәчилик сijasәти илә бағлы олдуғу кими, мүхтәлиф һадисәләрлә, инсанларын шәхси мүнәсибәтләри, мә'нәви-психоложи кејфијјәтләри илә дә бағлыдыр; мәс.: *Белә кетмә! Аман кунуду, белә кетмә, дәрдин алым! Бәдбәхт еләмә мәни, белә кетмә...* Әмини дә, өзүнү дә, бизи дә *гана салма, дәрдин алым, аман кунуду! Чых кет Бакыја, дәрдин алым, чых кет!* (И.Һүсејнов) *Чаваб вер сөзүмә, дүзүнү дапыш, Чәзаны артырар һәр бир алданыш!* (С.Вурғун) *Баиш апарма, дур! Гызмагын сонунда фәлакәт олур.* (С.Вурғун)

Хәбәри әмр формасынын II шәхс чәминдә олан чүмләләрин дә мә'на имканлары зәнкинدير: *Даваја кәлмәмишәм мән. Горхмајын, сөз тутсун дилиниз, саг сөз дејин мәнә!* (И.Һүсејнов) *Әјләнин. Көзүм сечмир дүнјаны. Көзләјин бир аз.* (И.Һүсејнов) *Јекәхана данышмајын!* Алим зәһмәтинә гүјмәт вермәк сизин хорәјиниз дејил. (В.Бабанлы) *Кәлин бу кефли Искәндәрин сөзләрини јахшыча дүшүнүн вә нәсиһәтини гәбул един...* Кәлин бу кефли Искәндәрин сөзүнү ешидин вә нечә кијатыбсыныз, *јатын...* (Ч.Мәммәдгулузадә) *Бахын! Бахын! Јахшы бахын! Диггәтлә бахын!* (Ч.Мәммәдгулузадә)

Эмр чүмлөлөринин хөбөри III шөхсин тэкиндө вө чөминдө ол-
дугда чүмлө жалныз ажры-ажры шөхслөри дежил, башга чанлы вө
чансыз варлыглары да өһатө едир; мәс.: *Гој бахсынлар! Әми илә гар-
дашоглунун мунасибәтини көрсүңләр! Өлсүңләр!* (И.Һүсөјнов) *Гылыңыч
Гурбан ишсафа кәлсин. гылынчыны ғына гојсун, чах-чухуну әлиндән а-
масын Хејрәнин.* (И.Һүсөјнов) *Партија анчаг идеоложи ишлә мәшғул
олмалыдыр, тәсәрруфата, плана, иғтисадијјата гарышмалыдыр.*
(И.Һүсөјнов) *Мәним гонишум һачыны, көзләр олсун, көрмәсин!* (Ә.Һаг-
вердијев) *Охучулар мәни бағышласынлар* (Ә.Һагвердијев) *Бу Виноку-
ров чамааты дагытды. Аллаһ онун евини јыхсын. Балалары дүздө та-
лыб диләнсинләр!* (Ә.Һагвердијев)

Бу мисалларда гәти әмрлө јанашы, алгыш, гәзәб, е'тираз, шүбһә,
мәсләһәт вө с. кими мә'налар да вардыр. Әмри, тә'киди, арзу олу-
наны јеринә јетирмәли олан шөхс билаваситә сөһбәттә иштирак ет-
мир, лакин иштирак едә дө биләр.

Ажры-ажры шөхсләр үзрә әмр чүмлөлөринин мә'на инчәликләри
зәнкиин олса да, хөбөр I шөхс тәк вө чөмдә олдугда арзу, истәк, ча-
ғырыш, II шөхс тәк вө чөмдә олдугда әмр, тә'кид, III шөхсдә мәс-
ләһәт, нәсиһәт, тәклиф мә'налары даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Әмр
чүмлөләриндә әмр, тә'кид, төләб мә'налары олдугда чүмлө нисбә-
тән јүксәк тонла, хаһиш, мәсләһәт, нәсиһәт мә'налары олдугда
ашағы тонла төләффүз едилир.

Нида чүмләси

*Сөјләнилән фикрә емоционал мунасибәт билдирән чүмләләрә нида
чүмләси дежилир.*

Нәгли чүмлө, суал вө әмр чүмлөләри ади тонла төләффүз едил-
дији кими, јүксәк тонла төләффүз едиләрәк, һисс-һәјәчанла долғун-
лашдырыла билир вө бу заман нида чүмлөләри јараныр; мәс.: *Заман
бизә бир анадыр! Биз заманын овладыјыг! Мән һәјатын бу һөкмуну
өмрүм боју алғышладым!* (С.Вурғун) *Бир ајаглары корда олан бу гуру-
тагганаг гочалар бу сәһри һардан алырдылар?!* (И.Һүсөјнов) *Гој көјүн
улдузу көјә нур сачсын, Јерин дә арзусу јердә кул ачсын!* (С.Вурғун)

С.Вурғундан вердијимиз илк чүмлөләр нәгли, икинчи мисал суал-
сонунчусу әмр чүмләси әсасында јаранмыш нида чүмлөләридир.

Нида чүмлөлөринин формалашмасында интонасијанын ролу
әсасдыр. Интонасија васитәсилә ади нәгли чүмлөләрдә шадлыг,
севинч, гәзәб, нифрәт, тәәччүб, һејрәт, истәһза, тәәссүф вө с. кими

һиссиәр ифадә олунур, емоционал мүнәсибәт чүмләннин жүксәк тон-
ла тәләффүзүнә, нида чүмләси кими формалашмасына сәбәб олур;
мәс.: *Бәсди! Даһа бир кәлмә дә даньһима!* (И.Һүсәјнов) *Гудалылардан*
саяҗы, ким шаһид дурар белә фырылдага?! (И.Һүсәјнов) *Катиб дејил-*
сән, протоколсан сән! Гадын дејилсән, бузсан! Көзәл дејилсән, идбар-
сан! Сөнмүш очаг дедим мән сәнә! Елә сөнмүсән, күлүн дә галмаҗыб!
(И.Һүсәјнов)

Нида чүмләләри чох заман мүхтәлиф нидаларын иштиракы илә
турулур. Бу чүр чүмләләрин мәна чалары нидаларын мәна туту-
мундан асылы олур; мәс.: *Аһ, әфсус ки, кечди о көзәл дөвраным!* (Са-
бир) *Горхдум, ај аман, јарылды бағрым!.* (Сабир) *Ах, нә јахшы киши-*
дир гонишумуз Агчанын әри! (Сабир) *Ах, нечә кеф чәкмәли әјјам иди,*
Онда ки өвлади-вәтән хам иди! (Сабир) *Тазәдән бәркәшит едиб бир дә*
чаван олсајдым, аһ! (Сабир) *Әлләшмәмиш гуртардыг зәһмәтдән, ај*
чан, ај чан! (Сабир)

Гејд етдијимиз нида чүмләләри тәәссүф, горху, һәсәд, кинајә, ар-
зу, шадлыг вә с. билдирир.

Хитаблар, сөзләрин тәкраны, еллипсис, бағлајычы сөзләр - нисби
әвәзликләр, суал әвәзликләри вә с. дә чүмләннин нида чүмләси кими
формалашмасына сәбәб олур; мәс.: *Ғајтар мәним баламы, гајтар!*
Сәнсән онун баиси, гајтар! (В.Бабанлы) *Адамлары танымаг нә гәдәр*
чәтниниш! *Бу шән вә шух гызын гәрибә талеји вармыш!* (В.Бабанлы)
Бирчә бу әзаб олмајајды, Гурбан әми! *Мүбаризлик, јенилмәзлик - һа-*
мысы бир јана, мән инсан көрмәк истәјирәм, Гурбан әми! (И.Һүсәјнов)
Чәбрајыл киши кими сәдр түрмәдә! *Искәндәр киши кими сәдр дә түр-*
мәдә! *Лут Чәфәр дә!* (И.Һүсәјнов) *Инан мәнә, Аббас әми, инан! Пул*
Гудалыларын! Эт Гудалыларын! Јаг Гудалыларын! Јаванлыг Гудалы-
ларын! (И.Һүсәјнов)

Нида чүмләләри дә һәр чүр чүмлә типләрини - садә вә мүрәк-
кәб, чүттәркибли вә тәктәркибли, бүтөв вә јарымчыг, мүхтәсәр вә
кениш чүмләләри әһатә едир. Үзвләнмәјән чүмләләр дә һисси-емо-
ционал кејфијәтдә тәләффүз едиләрәк нида чүмләси кими формала-
ша билир; мәс.: *Ај Аллах! Јох бир! Афәрин! Дәһиәт!* вә с.

САДӘ ЧҮМЛӘ

Чүмлә үзвләри

Үнсijjәтин ән күтләви васитәси олан чүмләни әтрафлы өjрәнмәк үчүн чүмлә үзвләрини, онларын структур-семантик хүсусijjәтләрини өjрәнмәк лазымдыр. Садә чүмләин әсасыны бир бири илә мә'на вә грамматик чәһәтдән бағлы олан, мүстәгил синтактик вәзифә дашыјан сөзләр вә бирләшмәләр тәшкил едир. Бу чүр сөзләр вә бирләшмәләр синтактик сәвијјәдә ч ү м л ә ү з в ү а д л а н д ы р ы л ы р.

Чүмлә үзвләрини өjрәнмәк үчүн: а) онларын синтактик вәзифәсини; б) ифадә васитәләрини; в) араларындакы синтактик әләгә үсулларыны; г) гурулушуну; ф) синтактик суалларыны вә д) дахилтә пөвләрини мүәjjәнләшдирмәк вачибдир.

Чүмлә үзвләри чүмләнин тикинти материалы олан сөзләр вә бирләшмәләрлә ифадә олунур. Чүмләнин структуру, мәнтиги мә'насы, тема вә рема мүнәсибәтләри баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин васитәсилә мүәjjәнләшир.

Чүмлә үзвләри һәм нитг һиссәләри, һәм дә сөз бирләшмәләри илә ифадә олунур; мәс.: Күнбәзин гапысы ачыг иди (С.Әһмәдов) - чүмләсиндә мүбтәдә (күнбәзин гапысы) сөз бирләшмәси, хәбәр (ачыг иди) нитг һиссәси илә ифадә олунмушдур.

Нитг һиссәләри чүмлә үзвү вәзифәсиндә ики чүр чыхыш едир: өз әсас функцијасында; әләвә функцијаларда.

Нитг һиссәләринин әсас функцијасы о демәкдир ки, әсас нитг һиссәләринин һәр бири санки тәбиәт е'тибарилә бу вә ја дикәр бир чүмлә үзвүнә тәһким олунмушдур вә әксәрән тәбии шәкилдә һәмин вәзифәдә чыхыш едир; мәсәлән, мүбтәдә үчүн адлыг һалда, тамамлыг үчүн јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һалларында исим вә әвәзликләр, хәбәр үчүн шәхсли фе'лләр, тә'јин үчүн сифәтләр, сәјлар вә фе'ли сифәтләр, зәрфлик үчүн зәрф вә фе'ли бағламалар сәчијјәви ифадә васитәләридир. Бу әсас синтактик вәзифәни дәјишдикдә нитг һиссәсинин тәбиәтиндә семантик дәјишиклик әмәлә кәлир. Мәсәлән, исим тә'јин вәзифәсиндә ишләндикдә атрибутивләшир, сифәт мүбтәдә вә тамамлыг вәзифәләриндә субстантивләшир, зәрфлик вәзифәсиндә адвербиаллашыр вә с. Бу хүсусijjәт сөз бирләшмәләринә дә айддир: мүбтәдә вә тамамлыг үчүн субстантив бирләшмәләр, тә'јин үчүн атрибутив, зәрфлик үчүн адвербиал бирләшмәләр әсас вә тәбии ифадә васитәләридир. Субстантив исми бирләшмәләр тә'јин вәзифәсиндә атрибутивләшир, фе'ли сифәт тәркиби мүбтәдә вә тамамлыг вәзифәләриндә исимләшир вә с.

чүмлө үзвлөри бир-бири илэ мө'нача бағлы олур: мүбтөда илэ хәбәр арасында предикатив әлагә, тә'жинлэ тә'жинләнән арасында атрибутив әлагә, тамамлыгла хәбәр арасында объект әлагәси, зәрфликлэ хәбәр арасында релјатив әлагә олур.

Чүмлө үзвлөри бир-бири илэ мө'нача бағлы олдуғу кими, грамматик чәһәтдән дә бағлы олур. Мүбтөда илэ хәбәр арасында узлашма олур - хәбәр мүбтөда илэ узлашыр:

у з л а ш м а
→

Сән дә бирдәфәлик буну аңла ки. (нормал сыра)

у з л а ш м а
→

Мәним дүшмәнимдир - епин дүшмәни. (ниверсија)
(С.Вургун)

Узлашма олмадыгда хәбәр мүбтөда илэ координасија әсасында ујғунашыр. Гарда, човғунда ишләйәнләр бизик - чүмләсиндә олдуғу кими (мүбтөда III ш. тәк, хәбәр I ш. чәм).

Тә'жин тә'жинләнәнә јанашма үсулу илэ табе олур; мәсәлән:

Мәним јаддашымдан силинмәмишдир

ј а н а ш м а ј а н а ш м а
→ →

Сојуг ғыш кечәси. о ғарлы рүзкар. (Р. Рза)

Тамамлыг вә зәрфлик хәбәр зонасына аид олур. Гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыглар вә гошмалы васитәли тамамлыглар хәбәрлә јанашма, галан тамамлыглар идарә әлагәсиндә олур; мәсәлән:

ј а н а ш м а ј а н а ш м а и д а р а
→ → →

-Гәзет охујурсан. Нә барәдә јазырлар? - Ёр шејдән јазырлар.

Зәрфликләр хәбәрә әксәрән јанашма, бә'зән идарә әлагәси илэ табе олур; мәсәлән:

ј а н а ш м а и д а р а
→ →

Инди кедирәм. Шәһәрә кедирәм.

Чүмлө үзвлөри гурулушча садә вә мүрәккәб олур. Нитг һиссәләри илэ (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә) вә фразеоложи ваһидләрлә ифадә олуан үзвләр садә, исми вә фе'ли бирләшмәләрлә ифадә олуан үзвләр мүрәккәб олур. Сөзүн гурулушу илэ чүмлө үзвүнүн гурулушуну ејниләшдирмәк олмаз.

Әдәби нормалара ујғун олараг, садә мүхтәсәр чүмләләрдә әввәл мүбтөда, сонра хәбәр, кениш чүмләләрдә исә әввәл мүбтөда зонасы (тә'жин вә мүбтөда), сонра хәбәр зонасы (тамамлыг, зәрфлик вә хәбәр) ишләнир. Хүсусиләшмиш тәркибләрлә ифадә олуан үзвләр, јер вә заман зәрфликләри әксәрән чүмләнин әввәлине мејл едир. Күчлү актуаллашдырма мөгамында мүбтөда илэ хәбәр јерини дәјишдији кими, тамамлыг вә зәрфлик дә јерини дәјишәрәк хәбәрләр сонра ишләнир; мәс.: Гурурла чатмышдыр ғашыны Хәзәр. (Р.Рза) Кәһ-

рәба ај галхыб көј гүббәсинә. (Р.Рза) Күләк уркүдүр аг башлы мави кө-
жәрчинләри. (Р.Рза) Кечә узун; узаныр гара бир сичим кими. (Р.Рза)

Чүмлә үзвү адәтән бир синтактик суала чаваб верир. Морфоло-
жи суалла синтактик суалы ејниләшдирмәк олмаз. Нитг һиссәләри
әсас синтактик вәзифәләриндә ишләндикдә онларын морфоложи
вә синтактик суаллары ујғун кәлир. Мәсәлән: *Һәјат бир дастана*
бәнзәр әзәлдән. (С.Вурғун) *Биздән бу дүнјада һүнәр галачаг* (С.Вур-
ғун) - мисраларында *Һәјат* (нә?), *дастана* (нәжә?), *һүнәр* (нә?) сөзлә-
ри исим, *биздән* (кимдән?) сөзү әвәзликдир вә өз әсас синтактик вә-
зифәләриндә (*Һәјат*, *һүнәр* - мүбтәда, *дастана*, *биздән* - тамамлыг)
ишләнмишдир. Она көрә дә морфоложи вә синтактик суаллары еј-
нидир. *Мусафирләрин бир гисми палчыг диварларын дибиндә сыра илә*
дузүлмүшдү. (Ордубади) - чүмләсиндә *палчыг* сөзү (исим) тә'јин вә-
зифәсиндә ишләнмиш, атрибутивләшмишдир, она көрә дә морфо-
ложи суалы илә (нә?) синтактик суалы (нечә?) фәргләнир. Сөз бир-
ләшмәләринин компонентләри дә ајрылыгдә морфоложи суала,
бирликдә бир синтактик суала чаваб верир.

Чүмлә үзвләринә суал вермәк һәмишә мүмкүн дејил. Ифадә ва-
ситәләриндән асылы олараг, бә'зи үзвләрә суал вермәк олмур. *Вар.*
јох, бәс, лазым, мүмкүн, кәрәк сөзләри мүстәгил хәбәр вәзифәсиндә
ишләндикдә синтактик суала чаваб вермир. Чүмлә үзвләри суал
әвәзликләри илә ифадә олундугда да суала еһтијач олмур. *Һаны Ор-*
лов? Ханлары ким өлдүрдү? Ким чәкир кәнч јашында Кечә бешик ба-
шында көрпәләрин назыны? (С.Вурғун)

Чүмлә үзвләри өјрәниләркән исми вә фе'ли хәбәрин, васитәсиз
вә васитәли тамамлыгларын, зәрфлијин нөвләринин сәчијјәви әла-
мәтләринә хүсуси дигтәт јетирилир.

Һазыркы дөврдә дилчијјимиздә беш үзв сабитләшмишдир. Бунлар-
дан мүбтәда вә хәбәр баш (тәшкиледичи) үзвләр, тамамлыг, тә'јин
вә зәрфлик икинчи дәрәчәли (тә'јинедичи, тамамлајычы) үзвләр-
дир. Баш үзвләрдән мүбтәда әи мүстәгил (һеч бир үзвдән асылы ол-
мајан) үзв һесаб олунур. Јакин тарихән чүмлә үзвләринә мүхтәлиф
ме'јарла јанашылмыш, мүхтәлиф дилчиләр чүмлә үзвләрини мүхтә-
лиф шәкилдә тәсниф етмишләр.⁶

Баш үзвләр чүмләнин структур әсасыны тәшкил едир. Мүбтәда -
хәбәр әлағәси нәтичәсиндә чүмләдә предикативлик вә фикир бит-
кинлији јараныр. Икинчи дәрәчәли үзвләрин синтактик-семантик
функцијасы да јалныз баш үзвләрә әсасән мүәјјәнләшир. Јакин ону
да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, баш үзвләр чүмләдә мәркәзи мөвгә
тутса да, һеч дә һәмишә информасијанын әсас дашыјычылары ол-
мурлар. Семантик јүк дашымаг бахымындан баш вә икинчи дәрәчә-
ли үзвләр арасында чидди сәрһәд гөјмаг гејри-мүмкүндүр. Һәтта

бә'зән әсас семантик жүк баш үзвләрин дежил, икинчи дәрәчәли үзвләрин үзәринә дүшүр. *О. бојууну учалыгы илә сечилирди* - чүмләсиндә семантик ағырлыг тамамылыгын үзәриндәдир. Бу чүр һаллара бахмајараг, чүмләдә баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр ејни гијмәтә малик дежил. Баш үзвләр чүмләнин бел сүгунуну, нүвәсини тәшкил едир. "Мә'лум олан" вә "јени" адәтән баш үзвләрин вәситәсилә верилшр. Чох заман мәнтиги субъект мүбтәда, мәнтиги предикат исә хәбәр шәклидә өз ифадәсини тапыр. Лакин бу, чүмләнин нә чүр гурулмасындан, данышанын истәјиндән, чүмлә гурмаг вәрдишиндән асылы олараг дәјишә дә билир; иш көрән - субъект бә'зән икинчи дәрәчәли үзвләрлә ифадә олунур. тамамылыг вәзифәсиндә чыхыш етмәли олан объект билдирән сөз исә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнир: *Әһмәд одуну дограды - Одун Әһмәд тәрәфиндән догранды*.

Мүбтәда она көрә доминант сајылыр ки, чүмләдә хәбәр зенасы вәситәсилә сөјләнилән фикир, иш, һадисә вә әләмәтин дашыјычысы одур. һәтта мүбтәда чүмләдә ишләнмәдиклә, бурахылдыгда да нәзәрдә тутулур вә сөјләнилән әләмәт онун сәчијјәсинә хидмәт едир. Тәктәркибли чүмләләрдә исә фикир предмети исмин башга һалларында ола билир, башга синтактик вәзифә дашыјыр, башга чүр тәсәввүр олунур.

Мүбтәданын бу чүр факултатив мөвгеји А.Х.Востоков, Ф.И.Буслајев, А.А.Потебија, Ф.Ф.Фортунагов, А.М.Пешковски кими көркәмли алимләрин хәбәрә үстүнлүк вермәсинә, хәбәрин ролуну шиширтмәсинә сәбәб олушдур. Бизим дилчиликлә проф. Ә.Дәмирчизадә дә мүбтәданы баш үзв дежил, мүәјјәнләшдирән, конкретләшдирән үзв адландырмышдыр. Бунлардан там фәргли олараг, А.А.Шахматов мүбтәданы әсас, табә едән, хәбәри асылы тәрәф һесаб етмишдир. А.А.Шахматовуи фикринчә, бу һал чүмләни тәшкил едән сөзләрин тәбиәтиндән доғур. Белә ки, мүбтәда - хәбәр әләгәсиндә тәрәфләрдән бири әләмәт билдирир, дикәри һәммин әләмәтин дашыјычысы кими чыхыш едир. Мәһз әләмәтин дашыјычысы һаким тәрәф, табә едән тәрәф кими чыхыш едир ки, бу да мүбтәдан ибарәтдир. Әләмәт әләмәтин дашыјычысындан асылы олур вә хәбәр шәклидә өз ифадәсини тапыр. Беләликлә, А.А.Шахматовун фикринчә, баш үзвләрдән ән әсасы хәбәр дежил, мүбтәдадыр.

Икинчи дәрәчәли үзвләр баш үзвләри мүхтәлиф чәһәтдән изаһ едир, ајдынлашдырыр, тамамлајыр, чүмләни кенишләндирир. Әләмәтин дашыјычысынын һәрәкәти вә бу һәрәкәтин объекти, јери, заманы, тәрзи, сәбәби, мәгсәди, дәрәчәси вә с. һаггында зәрури мә'лумат икинчи дәрәчәли үзвләрин иштиракы илә ифадә олунур. Бә'

зән баш үзвләрдән - предикатив мәркәздән јалныз бири сөзлә ифадә олунур (тәктәркибли чүмләләр), белә һалларда фикир предметинин изаһында икинчи дәрәчәли үзвләрин ролу бөјүкдүр. Һәм баш үзвләр, һәм дә икинчи дәрәчәли үзвләр фикрин јөнүндән асылы олараг, јә'ни коммуникајаја хидмәти бахымындан зәрури дә ола билир, факултатив дә.

БАШ ҮЗВЛӘР

Мүбтәда

М у б т ә д а - чүмләнин фикир өзүлүнү (фикир предметини) тәшкил едән, һәрәкәт вә әләмәти хәбәр васитәсилә мөјҗәнләшән, адлыг һал формасында субстантив сөз вә бирләшмәләрлә ифадә олунан ким? нә? бә'зән дә һара? суалларындан биринә чаваб верән баш үзвдүр.

Мүбтәданын әсас хүсусијјәтләри: чүтәркибли чүмләнин баш үзвүдүр; грамматик чәһәтдән там мүстәгилдир вә һеч бир үзвдән асылы дејил; чүмләнин фикир өзүлүнү, фикир предметини билдирир; әләмәт вә хүсусијјәтләри хәбәрлә, хәбәр зонасы илә мөјҗәнләшир; адлыг һал формасында олур; субстантив нитт һиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә ифадә олунур; *ким? нә? бә'зән дә һара?* суалына чаваб верир; адәтән, чүмләнин әввәлиндә ишләнир; тә'јини јанашма, хәбәри узлашма јолу илә өзүнә табе едир.

Мүбтәда (әрәб сөзү олуб, ибтида, баш, башланғыч мә'насындадыр) - чүмләнин доминант үзвүдүр. Бүтүн башга үзвләрдән даһа мүстәгил олан хәбәр өзү дә мүбтәдадан асылыдыр - мүбтәда илә шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашыр.

Мүбтәданын предмет мә'насы чох кенишдир: шәхс билдирмәклә јанашы, бүтүн дикәр чанлы вә чансыз варлыглары, мүчәррәд аңлајышлары да ифадә едир; мәсәлән: *Сәмәд јоргун иди. Гушлар учушурду. Јамачлар јашыл иди. Јарнаглар титрәширди. Торнаг нәмдир. Сүкүт гәрибә дујаулар ојадыр* вә с.

Рабитәли мәтн даһилиндә мүбтәда әксәрән теманы, "верилән" и ифадә едир, чүмләнин ремасы, "јени" - мүбтәдаја аид әләмәт вә хүсусијјәтләр хәбәрлә, хәбәр зонасы илә ифадә олунур. Мәсәлән: *Суграханым кәлди. Гүрбәт киши бу чүмә ахшамында онун бујурачыны көзләјирди.* (С.Әһмәдов) *Суграханым* мә'лум оландыр, темадыр, кәлди јени вериләндир, ремадыр. Бу һадисәни изләјән дә вар - Гүрбәт киши. *Гүрбәт киши* дә темадыр, *Суграханым*ын чүмә ахшамлары онлара кәлмәси барәдә мә'лумат јенидир. Биринчи чүмләдә мүбтәданын һәрәкәти хәбәр васитәсилә, икинчи чүмләдә субјектин дүшүнчәси хәбәр зонасы васитәсилә ифадә олунмушдур.

Мүбтәдә мұхтәлиф мә'на хусусијәтләринә маликдир. Бә'зән хәбәрлә ифадә олунаң әләмәтин дашыјычысы кими чыхыш едир: *Күчә бамбош иди. Мејвәләр саралмышды. Чичәкләр солгун иди* вә с. Бә'зән хәбәрлә ифадә олунаң әләмәтин төрәдичиси кими чыхыш едир: *Күләк гапыны таггылдадырды. Лалә кулләри сулајырды. Пассив чүмләрдә мәнтиги субјектин јерини тутараг бу вә ја дикәр әләмәтин, һәрәкәтин ичрасы үчүн әсас верир: Гапы астаңа дәјүлдү. Бағлар тәзәчә суварылмышды. Кәнд башга әразијә кочурулмүшдү.*

Ифадә васитәләри. Мүбтәдаңың әсас ифадә васитәләри исим вә әвәзликләрдир. Исимләр нитгин предметини ифадә едир, әвәзликләр исә һәммин предметә ишарә едир. Буна көрә дә әвәзликләр чох вахт исимләрин әвәзиндә ишләнәрәк мүбтәдә вәзифәсиндә чыхыш едир.

И с и м л ә р чүмләдә мүбтәдә вәзифәсиндә даһа чох ишләнир. һәр чүр гурулуш вә нөв хусусијәтинә малик олан исимләр (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб, конкрет вә мүчәррәд, үмуми вә хусуси, тәк, чәм вә топлу исимләр) чүмләдә мүбтәдә вәзифәсиндә ишләнә билир. Мәсәлән: *Исмајыл күмүш хәнчәри белинә бағламышды.* (Ф.Кәримзадә) *Боз булудлар лап ашағылара енмишди.* (Ф.Кәримзадә) *Нарын јағыш ара вермирди.* (Ф.Кәримзадә) *Поезија инсаның гәлбиндән гонуб кәлән симфонијадыр.* (С.Вурғун) *Јуклу дәвәләр карвансараның габагында дајанды.* (Ф.Кәримзадә). *Орду һәрәкәтә кәлди* вә с.

Ә в ә з л и к л ә р дә мүбтәдә вәзифәсиндә чох ишләнир. Шәхс әвәзликләри илә јанашы, гајыдыш әвәзлији, бә'зи суал әвәзликләри, гејри-мүәјјәнлик билдирән әвәзликләр, -ки шәкилчилији јијәлик әвәзликләри дә мүбтәдә вәзифәсиндә чүмләнин предметини үмуми вә гејри-мүәјјән шәкилдә ифадә едир; мәс.: *Мән дә гарталлар кими ганадландым учмага.* (С.Вурғун) *О деди, бу данды, бу деди, о рәдд еләди.* (Мир Чәләл) *Өзүм дә билмирәм бу ахшам нәдән Ше'рдән, сәнәтдән узаг кимијәм.* (С.Вурғун) *Иғбал зәбун олду, мәнимки белә дүшдү.* (Сабир) *Амма һеч кәс көзүнү атдан чәкмәди.* (И.Шыхлы) *Ким башыны гојмамың о меһрибан дизинә?* (С.Вурғун)

Адәтән, суал әвәзликләринин иштиракы илә гурулан чүмләләр бүтөв чүмләләрдән ибарәт олур, суал әвәзлији мүбтәдә вәзифәсиндә олдугда хәбәрин мә'насы ајдын олур, әләмәтин дашыјычысы олан мүбтәдә васитәсилә ајдынлашдырылмалы олан шәхс, әшја, һадисә чаваб чүмләсиндә мүәјјәнләшпир, "јени" - рема чаваб чүмләсиндә өзүнү кәстәрир: - *Буну ким дејир?* - *Мән.* (Ә.Вәлијев)

Бу сөзү васитәсилә конкрет әшја вә һадисәләрлә јанашы, һадисәләр јығыныны, бүтөв бир әһвалаты да үмуми шәкилдә ифадә етмәк мүмкүндүр: *Мән "тарих бојунча" дедим! Бу, кәлишикозәл бир фикир дејил.* (С.Вурғун) *Будур, орта бојлу, гарајаныз бир гадын три-*

бунаја галхыр. Бу, Сона Аллахвердијевадыр. (С.Вурғун) Бу, узун соһ бәтди. (Ф.Кәримзадә) Бу чүр һалларда бу сөзү исимләшмәклә јанашы, ишарәтмә функцијасыны да сахлајыр.

Ишарә әвәзликләриндән елә, белә сөзләри еләси, беләси, еләләри, беләләри шәклиндә - субстантив формада мүбтәда вәзифәсиндә ишләнир: *Еләси вар ки, јорулмаг билмир. Еләләри дә вар ки, бу неһәңи чох себир. Беләләри сәнә дост ола билмәз. Беләси адам утандырандыр.*

Мә'лумат үчүн. Дилчилик әдәбијатында о сөзү шәхс әвәзлији, бу сөзү ишарә әвәзлији кими изаһ едилир вә мүбтәда вәзифәсиндә бу сөзүнүн исимләшдији көстәрилер. Гејд етмәлијик ки, ејни хүсусијәт о сөзүә дә аиддир. Лакин о сөзүндә субстантивләшмә һалы гејд олунмур вә һәмин сөз омоним әвәзлик кими изаһ едилир - әшја билдирдикдә шәхс, ишарә мөгсәдилә ишләндикдә ишарә әвәзлији олдуғу көстәрилер. Мәсәлән: *Бу сәс ајыры диксиндирди. О, шаһә галхды.* (Ф. Кәримзадә) Бу чүр мисалларда о сөзү мүәјјән варлығын ады әвәзиндә ишләнир "шәхс әвәзлији" дејилән әвәзлик кими чыхыш едир

Бу чүр изаһ принцип е'тибарилә дүз дејил. О вә бу сөзләри ејни семантик вә морфоложи имканлара малик олан әвәзликләрдир. О - узаға, бу - јахына ишарә едир. Бу сөзү данышанын микроүһитинә аид олдуғу үчүн тарихән мән вә биз сөзләринин јаранмасына сәбәб олмушдур: бу - би; бин - бән; бин - биз; тува дилиндә биз, сиз сөзләринин билер, силер шәклиндә ифадәси дә буну тәсдиг едир. О сөзүнлән үчүнчү шәхсин тәкини вә чәмиин билдирән әвәзликләр јаранмышдыр.

Биринчи шәхсин тәки вә чәми бу сөзүндән өз әсасыны алдыгдан соира -н вә -з шәкилчиләри илә ондан фәргләнмәјә башламыш, лакин о сөзү әсас вердији үчүнчү шәхсин тәки илә омоним оларағ галмышдыр.

Һимы, һеч кәс, ким исә, нә исә әвәзликләри дә чүмләдә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнир; мәс.: Һимы ајаға галхды. Һеч ким дилләнмәди. Ким исә данышмаг истәјирди. О тәрәфдә нә исә гәфил учуб төкүлдү.

Бу сөзүнүн јанында ким? нә? әвәзликләри хәбәр вәзифәсиндә ишләндикдә чаваб чүмләсинин - рема-хәбәрин васитәсилә бу сөзү илә нәјин вә ја кимин нәзәрдә тутулдуғу ајдынлашдырылыр: *Бу кимдир? - Әһмәддир. Бу нәдир? - Кејим шејләри.*

Мүбтәданын ифадә васитәләри ичәрисиндә м ә с д ә р хүсуси јер тутур. Мәсдәр һәрәкәтин адыны билдирир, мәзмунунда исим вә фе'л хүсусијәтләрини мұһафизә едир. Һәрәкәтин адыны билдирмәси онун адлығ һалда мүбтәда вәзифәсиндә ишләнмәсинә имкан јарадыр: *Данышмаг, шәнләнмәк, күлмәк јасаг иди.* (С.Әһмәдов) *Артығ жола дүшмәк кеч иди.* (С.Әһмәдов)

Сифәтләр, сәјлар, фе'ли сифәтләр вә зәрфләр мүбтәда вәзифәсиндә ишләнмәк үчүн исимләшмәли олур - өз хүсусијәтләрини сахламагла јанашы, шәхс, әшја мәзмуну да газаныр.

Гоча, чаван, кәнч, кечәл, лут, јетим, көрпә вә с. кими сифәтләр субстантив формада даһа чох ишләнир, она көрә дә бу чүр сифәтләрә мүбтәда вәзифәсиндә даһа чох раст кәлмәк олур; мәс.: *Чаванлар*

өзлөрүни гочалара көстөриб даһа чәлд ишләјурдиләр. Сән сән олсан, Мердан кими лүтләр чәкилиб өз јериндә отурар. (Мир Чәлал) -Өлкәниздә ачылыбдырмы гираәтханә? - *Тазәләр* ачмыш иди, гојдуг ону виранә. (Сабир)

Мигдар сәјлары әшја ады билдирән сөзлә ишләнмәдикдә бир нәв миглар адларыны билдирир. Семантикасында субстантивлик - конкрет әшја мә'насы ајдын дәрк олунмаса да, абстракт мә'на күчлү олса да, чүмләдә адлыг һалда мүбтәдә вәзифәсиндә ишләнир; мәс.: *Беш үчдән чохдур. Бир икидән аздыр. Јүз бөјүк рәғәмдир* вә с. Сәјлар конкрет әшја адларынын бурахылмасы илә субстантивләшдикдә онларын мә'насында әшјавилик асан дәрк олунур; мәс.: *Бәјраг алыб һучум чәкир 416*. (С.Вурғун) (416-чы дивизија нәзәрдә тутулур). *Үчү дә өз јарынын едирди сәһбәтини. Үчү дә бир-биринә сәдәчә дост дејурди*. (С.Рүстәм) (Үч әскәрдән сәһбәт кедир).

Сыра сәјлары адәтән конкрет әшја билдирән сөзләрлә бағлы олдуғу үчүн субстантивләшдикдә әшја мәзмуну даһа ајдын дәрк олунур; мәс.: *Әллинчи* (әллинчи јер) *бош иди. Бешинчиләр* (бешинчи сифдә охујанлар) *сыраја дүзүлмушдүләр*.

Фе'лин адјектив формасы олан фе'ли сифәтләрин иснмләшәрәк мүбтәдә вәзифәсиндә ишләнмәси онларын фе'ли вә сифәт хүсусијәтләрини сахлајараг әшја мә'насы кәсб етмәсилә бағлыдыр; мәс.: *Охујан ким, чалап ким...* (И.Мәликзадә) *Рәғс едәиләр кери чәкилдиләр*. (И.Мәликзадә) Синтактик нормалара әсасән фе'ли сифәт-мүбтәдә даһа чох чүмләнин әввәлиндә ишләнир. Јакин актуаллашма, јенин билдирмә просесиндә чүмләнин сонунда да ишләнә билир; мәс.: *Һәр мүғәддәс ананын лајласында һәјат вар, Өлсүн инанмајанлар!* (С.Вурғун) *Ики гызды бүтүн рајонда охујан, онлары бармагла көстәрилләр*. (С.Әһмәдов)

Зәрфләрин дә бир гисмни атрибутивләшмә - субстантивләшмә әсасында чүмләдә мүбтәдә вәзифәсиндә ишләнир: *Оралар чәмәнлик, буралар дащлыгдыр. Јухары гаранлыг иди*.

Мә'лумат үчүн. Зәрф һәрәкәтин әләмәтини билдирән нитг һиссәси кими изаһ олунур. Әләмәт билдирән сөзүн мүбтәдә вәзифәсиндә ишләнмәси үчүн исимләшмәси, һаллана билмәси, адлыг һал формасында олмасы вачибдир. Она көрә дә зәрфин мүбтәдә вәзифәсиндә чыхыш етмәси үчүн ики просес кечирмәси - әввәлчә һәрәкәтин әләмәтини билдирмә просесиндән өтәрәк әшјанын әләмәтини билдирмә имканы газанмалы, сонра да субстантивләшмәлидир. Тәғрибән бу чүр: *Јухары бахырам - јухары јер сәриндир - јухары сәриндир*. Мәнтиги шәкилдә белә бир суал чыха биләр: *ора* сөзүнә бу вә ја диқәр һалын шәкилчисини бирбаша (мәсәлән: *јер* сөзү тәсәввүр олунмадан) артырмаг өлмазмы? Гејд етмәлијик ки, бу суалын чавабы дилчилијимиздә һалә верилмәјиб. *Јухары, ашагы, ирәли, кери, ора, бура* сөzlәри бирбаша (гејд етдијимиз икигәт просес олмадан) һал шәкилчиләри гәбул едә билирсә, онлар зәрф дејил, мөкан мә'налы исимдир. Бу сон фикир она көрә даһа

чох һәгигәтә уҗундур ки. *ора, бура, ирәли, кери, ашага, јухары* сөзләринин семантикасында субстантивлик вә үмүмән *јер* сөзү, *јер* аңлајышы вар. Бир чәһәт дә буну тәсдиг едир ки, *ора, бура* сөзләрини адвербиал формалдан атрибутив формаја кечир. мәк олмур - *ора јер, бура јер* дејилмир,

Аз һалларда башга зәрфләр дә чанлы данышыг дилиндә субс-
тантив формада мүбтәда вәзифәсиндә ишләнә биләр.

Мүбтәда көмәкчи нитг һиссәләри, һәтта тәсриф формалы фе'ли-
ләрлә дә ифадә олуна билир, лакин бу чүр һаллар тә'лим-тәдрис
просеси илә бағлы елими әсәрләрин дилиндә, мүһазирә вә семинар
мәшғәләләриндә өзүнү көстәрир; мәс.: *Јазыр - тә'сирли фе'лдир. "Әф-
сус", "дәһишәт", "әһсән" төрәмә нидалардыр. "Ахы" етимоложи чә-
һәтдән "ахыр" сөзүндәндир. "Амма" гаршылыг баглајычысыдыр.
"Чунки" сәбәб билдирир вә с. Чанлы данышыг дилиндә: Сәнин деди-
јин бу аммалар мәни горхуја салыр. Онун үрәјиндән гопан аһлар мәни
дә гәмләндирди. Елә бил. дилиндә "јох" битиб вә с.*

Мүбтәда фразеоложи ваһидләрлә дә ифадә олунур: *Үрәји јанан-
лар аз олду. Чибидолулар, кефи көкләр һеч кимә мәһәл гојмурдулар.*

Мүбтәданын ифадә васитәләри ичәрисиндә сөз бирләшмәләри
хүсуси јер тутур. Гаршылыглы табелилик әләгәсиндә олан исми бир-
ләшмәләр мүбтәданын ән мүһүм ифадә васитәләриндәндир; мәс.:
*Тој саһибиди гонагын күрәјинә дөјдү. (И.Шыхлы) Јамачда гојун сүрүләр-
ри агарырды. (Ф.Кәримзадә) Дагын гүзәји мейшәлик иди. (Ф.Кәримза-
дә) Султанын аты онун әлине кечмишиди. (Ф.Кәримзадә) Бир гыврәг
ојун һавасы чалынды. (И.Мәлиқзадә) Мейманханадакыларын чоху
јатмышиди. (И.Мәлиқзадә) Солмазын гызы да бурада иди, гузу да ја-
нында. (И.Мәлиқзадә)*

Узлашма-идарә әләгәли исми бирләшмәләрин төрәфләри ара-
сына мүхтәлиф сөзләр дахил ола билир. Бу һал интонасија, вурғу,
чүмлә үзвүнүн актуаллашмасы вә с. илә әләгәдар олдуғу кими.
ритм, гафијә вә с. -лә дә бағлы олур; бирләшмә-мүбтәданын хәбәр-
лә јердәјишмәси дә хәбәрин актуаллашмасы илә бағлыдыр: *Чар чә-
кир чархларын чахнашыг сәси, Чар чәкир, гышгырыр нәһәнк моторлар
Гызыр балталарын полад пәнчәси. (С.Вурғун)*

Узлашма әләгәли адјектив бирләшмәләр дә субстантивләшәрәк
чүмләнин мүбтәдасы вәзифәсиндә ишләнир: *Ајагы чарыглылар ди
кәлиб истәјир мусават. (Сабир) Гырмызы чалмалы јолдашына бахды.
о да разылыгла башыны тәрпәтди. (Ф. Кәримзадә) Ејни мөвгедә го-
ша сөзләри дә гејд етмәк олар: Гоһум-гардашы Дәдә бәјә үрәк-дирәк
вермәјә јыгылмышиди. (Ф.Кәримзадә)*

Мүбтәда вәзифәсиндә ишләнән фе'ли сифәт тәркибләринин
әсас төрәфи субстантивләшмиш олур; мәс.: *Бәли, обаја чатанда*

кишинәҗән Алапача иди. (Ф.Кәримзадә) *Мәним үрәҗими дағ бәҗда еләҗән асаггалын мудриклиҗидир.* (Ф.Кәримзадә) *Сәни јол кәсмәҗә вадар еләҗән нәдир?* (Ф.Кәримзадә)

Мәсдәр вә фе'ли исим тәркибләринин мүбтәда вәзифәсиндә ишләшмәси үчүн субстантивләшмәҗә еһтиҗач јохдур, чүнки тәркибин әсас тәрәфи, јә'ни мәсдәр вә фе'ли исим субстантивлик кеҗфиҗәтинә малик олур; мәс.: *Јахшы икидин атыны апармағ ону ел ичиндә хар еләмәк иди.* (Ф.Кәримзадә) *Бу гәдәр суаллары олап бир мәсәләҗә баши гоҗмағ һәр адамын иши деҗил.* (Ф.Кәримзадә) *Јары јолдан гаҗытмағ бизә јарашмаз. Бир дә башга һәкимләрә мүраҗиәт етмәк вә бир дә онларын мулаһизәләрини билмәк лазым деҗилми?* (С.Рәһимов) *Паҗыз мәһсулундан сонра кабаб јемәк бу кәндиң гәдим адәти иди.* (С.Рәһимов) *Кечәнин о вахты гапысынын дәҗүлмәси Гүрбәт кишини дарыхдырмады.* (С.Әһмәдов)

Јанашма әләгәли атрибутив бирләшмәләр дә субстантивләшәрәк мүбтәда вәзифәсиндә ишләнә билир: *Сиз өләсиниз, аҗ ушағ, бу-күнкү күнүнкү бир јағлы кабабдыр.* (С.Рәһимов)

Мүбтәда гурулушча садә вә мүрәккәб олур.

Нитг һиссәләри илә ифадә олунаң мүбтәдалар с а д ә, сөз бирләшмәләри илә ифадә олунаңлар м ү р ә к к ә б олур. Садә мүбтәдалар садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә, јә'ни бир лексик ваһидлә ифадә олунур; мәс.: *Тәбиәт бу гызы гәрибә јаратмышдыр.* (М.Ибраһимов) *Атлы тәпәдән ениб чаҗа дүшдү.* (Ф.Кәримзадә) *Гаҗалыглар һамар деҗилди.* (Ф.Кәримзадә) *Көјдән һәрләнә-һәрләнә ағ бир ләләк дүшүрдү. Аләмшаһбәҗим ону јерә чатмага гоҗмады.* (Ф.Кәримзадә)

Фразеолоҗи ваһидләрлә ифадә олунаң мүбтәдалар да садә олур; мәс.: *Бахты гара нә еләҗә биләрдә ки?*

Мүрәккәб мүбтәдалар исми вә фе'ли бирләшмәләрлә ифадә олунур. Гаршылыглы табелилик әләгәсиндә олаң (јанашма-узлашма, узлашма-идарә әләгәли) исми бирләшмәләрин әсас синтактик вәзифәләриндән бири мүбтәдадыр; мәс.: *Бурада чохла илаң габығы, илаң изләри варды.* (Ф.Кәримзадә) *Мурадын дәстәси нечә күн шәһәрә кирмәҗә имкан көзләмишиди.* (Ф.Кәримзадә) *Бу чүр һалларда бә'зән бирләшмәнин биринчи тәрәфи мәсдәр вә ја фе'ли сифәт тәркибиндән ибарәт олур вә мүбтәданың һәчми даһа да бөҗүјүр; мәс.:* *Өлүм сәнкәриндә јашамағ меҗли онларын гәлбини һеҗ диндиридди.* (С.Вурғун) *Мәккәҗә зијарәтә кедәңләрин һеч бириси орада мүридә чеврилмирди.* (Ф.Кәримзадә) *Бәс нә үчүн Шејх Сәфиҗәддин түрбәсинә кәләнләрин әксәриҗәти мүридә чеврилди?* (Ф.Кәримзадә)

Мүрәккәб мүбтәданың ифадә васитәләри сырасында мәсдәр вә фе'ли сифәт тәркибләрини дә хүсуси гејд етмәк олар: *Нур кәтирә-*

нин чырагыны сөндүрмөк эн бөжүк чинајетдир. (Ф. Кәримзадә) *Гану-ларын гара һөкмү белә јазыр нә замандыр. Шәһәрләрә гонаг душмәк гаралара гадагандыр.* (С.Вурғун) *Узун мүддәт силаһлы гошун сахла-маг чох чәтиндир.* (Ф.Кәримзадә) *Бәлкә дә чапан падишаһын јанында белә данышмаг гәбаһәтдир.* (Ф.Кәримзадә) *Чиркин јаранмышлар чох вахт дәрәдләнәр.* (С.Вурғун) *Гырх икинчи нин јазында уча бир дағын башында Әбилн пәмбә булудлара баха-баха ағламағы индијәчән Әлә-мин јадында иди.* (И.Мәлинказдә)

Икинчи тәрәфи зәиф, јајғын вә үмуми семантикаја малик олан, биринчи тәрәф олмадан конкрет мә'на ифадә едә билмәјән јанаш-ма әлагәли бә'зи исми бирләшмәләр дә чүмләдә мүрәккәб мүбтәда вәзифәсиндә ишләнир; мәс.: *Белә јерләр она хош кәлмәздн. Бизим тәрәфләр сојуг олур.*

Мә'лумат үчүн. Бә'зән ејни бир чүмлә дахилиндә ики мүхтәлиф мүбтәда ишләндији көстөрилir. Дәрсликдә охујуруг: "*Һесаб едилмәк, зәни едилмәк, сајылмаг, е'лан едилмәк, тә'јин едилмәк* кими мәчһул (пассив) фе'лләр чүмләннин хәбәри олдугда һәмин чүмләдә ики мүбтәда иштирак едир". Бу фикрин исбаты үчүн ашагыдакы мисаллар верилминдир: *Душмәнини душмән һесаб етмәјәни дост билмә, елә адам таныш адланар, дост сајылмаз.* ("Габуснамә", сәһ. 141) *Бу китаб бүтүн јахшылыгларын мәнбәји, бүтүн емләрин мә'хәзи, хејир вә мәнфәәт хәзинәси, һикмәт ачары һесаб едилir.* ("Кәлилә вә Димнә", сәһ. 30) *Бу сүләәннин һөкмдарлары Ширванишаһлар адланырдылар.* ("Азәрбајчан тарихи", сәһ. 145) *Ислам дини вә тәрн-гәтләри һаггында индијә гәдәр нәшр олунан елми-күтәви әдәбијат ичәрисиндә А.Массенин "Ислам" әсәри Азәрбајчан охучулары үчүн мараглы бир әсәр сајыла биләр.* (А. Массе. "Ислам", Кириш, сәһ. 12) *Азәрбајчан зәбт едиләндән сонра торпаг-ларын вә суварма суларынын чох һиссәси хилафәтин мүлкијәти е'лан олунду.* ("Азәрбајчан тарихи", I, сәһ. 126) *Бугатај бүтүн гүввәләрә сәркәрдә тә'јин олунду.* (J. V. Чәмәнзәмнли. I, Б., сәһ. 81 вә с.)'

Гејд едилән фикрә әсасән, бу чүмләләрдә *дост, таныш* (I), *јахшылыгларын мәнбәји, емләрин мә'хәзи, хејир вә мәнфәәт хәзинәси, һикмәт ачары* (II), *Ширванишаһлар* (III), *әсәр* (IV), *хилафәтин мүлкијәти* (V), *сәркәрдә* (VI) сөзләри икинчи мүбтәда, *билмә, адланар, сајылмаз* (I), *һесаб едилir* (II), *адланырдылар* (III), *сајыла биләр* (IV), *е'лан олунду* (V), *тә'јин олунду* (VI) сөзләри исә һәмин чүмләләрин хәбәридир. Ә.З.Абдуллајев бу фикри јенилик кими тәгдир етсә дә, әслиндә, һәмин сөзләр хәбәрин бир һиссәсидир вә оилары хәбәрдән ајырмаг олмаз. Икинчи "мүбтәдалар" нәзәрә алынмадан хәбәрләрин һеч бирини мүстәгил хәбәр сајмаг олмаз. Һәгиги мүбтәдаларла мүәллиф "хәбәрләри"нә бахаг. Биринчи чүмләдә: *сән билмә, адам адланар, адам сајылмаз*; икинчи чүмләдә: *китаб һесаб едилir*; үчүнчү чүмләдә: *сүләәннин һөкмдары адланырдылар*; дәрдүнчү чүмләдә: *Массенин "Ислам" әсәри сајыла биләр*; бешинчи чүмләдә: *торпагларын вә суварма суларынын чох һиссәси е'лан олунду*; сон чүмләдә: *Бугатај тә'јин олунду*. Һеч бир мүбтәда - хәбәр әлагәсиндә мә'на јохдур. Хәбәрин мә'насы јалныз мүәллифин икинчи мүбтәда һесаб етдији сөзләрлә бирликдә конкретләшир: *Бугатај сәркәрдә тә'јин олунду, Елә адам таныш адланар, елә адам дост сајылмаз* вә с. Мүәллифин хәбәр кими ајырдыны һиссәләр јарыммүстәгил сөзләрдән ибарәтдир: *дост сајылмаз* - *дост дејил* демәкдир.

Мүбтәданын мәнсубийјәт шәкилчили сөzlә ифадәси дилдә даһа чох мүшаһидә олунур. Белә мүбтәдалары тә'сирлик һалда олан сөzlәрлә ејниләндирмәк олмаз: *О ата лајуг бир јәһәримиз варды. Гаши гызылды.* (Ф.Кәримзадә)

Хәбәр

Хәбәр - чүмләнни баш үзвү олуб, фикир предметини (чүттәр-кибли чүмләләрдә мүбтәданын) һәрәкәт вә ја әләмәтини билдирир.

Тә'рифдәки әләмәт сөзү кениш мә'нададыр; әләмәт дедикдә хәбәрин иш, һал, һәрәкәт, һадисә, һөкм билдирмәси, нитг предмети һаггында хәбәр вәситәсилә верилән мә'лумат үмумиләшдирилир. Буна көрә дә хәбәрин суаллары рәнкарәнкдир: *нә едир?* (бүтүн заман вә шәхсләрдә), *кимдир?* *нәдир?* *һарададыр?* *нечәдир?* *нечәдир?* *һансыдыр?* вә с. Хәбәрин суаллары нитг һиссәләри илә ифадәсиндән вә ифадә олунудуғу сөзүн конкрет семантикасындан асылы олуб, маһијјәт е'тибарилә предмет һаггында нә данышылыр? суалындан ибарәтдир.

Хәбәрин әсас хүсусијјәтләри: чүмләнни баш үзвүдүр; чүттәркибли чүмләләрдә јалныз мүбтәдадан асылыдыр; узлашма јолу илә мүбтәдаја табедир; тәктәркибли чүмләнни ән мүстәгил үзвүдүр; заман, шәхс, модаллыг хүсусијјәтләринә малик олур; әдәби дил нормаларына әсасән чүмләнни сонунда ишләнир; нитг предметини һәрәкәтини вә ја әләмәтини (кениш мә'нада) билдирир (һәрәкәт - фе'ли, әләмәт - исми хәбәрлә ифадә олунур); чох заман реманын - "јени"нин ифадәчисидир; шәхсли (тәсрифләнмиш) фе'лләрлә, адларла, исми вә фе'ли бирләшмәләрлә ифадә олунур.

Чүмләдә мүбтәда јалныз фикир предметини адландырыр вә һәммин предмет һаггында һеч бир мә'лумат вермир. Фикир предмети һаггында мә'луматы хәбәр вәситәсилә алырыг. Хәбәр фикир (нитг) предметини сәчијјәләндирир, онун һәрәкәти, иши, мүхтәлиф хүсусијјәтләри барәдә мә'лумат верир. Мә'лумат мүәјјән заман вә шәхслә бағлы олуб, модал мүнасибәт ифадә едир. Беләликлә, хәбәрин әсас иши фикир предметини модал-заман характеристикасыны вермәкдир. Нитг предметини һәрәкәти фе'лин тәсриф формалары илә, әләмәтләри исим, сифәт, сәј, зәрф, исми вә фе'ли бирләшмәләрлә ифадә олунур.

Хәбәр ифадә вәситәләринә көрә ики нөвә ајрылыр: *исми хәбәр, фе'ли хәбәр.*

Фе'ли хәбәр һәрәкәт, исми хәбәр әләмәт билдирир. Хәбәрин һәрәкәт вә ја әләмәт билдирмәси мүбтәдадан асылы дејилдир. Бу

чәһәт нитг предмети һаггында мә'луматла мүәјјәнләшир, ја'ни да нышан шәхсин мәгсәд вә истәјиндән асылы олараг ја нитг предметинин һәрәкәти һаггында мә'лумат верилир, ја да онун әләмәтләриндән биринчисиндә Әһмәд сөзү ишин ичрачысы, икинчисиндә әләмәтин дашыјычысы кими чыхыш едир.

Бә'зән хәбәрлә фе'л ејниләшдирилир. Бу, шәхсли фе'лләр чүмләдә әксәрән хәбәр вәзифәсиндә ишләнмәси илә әлағәлардыр. Шәхсли фе'ллә хәбәр там фәргли анлајышлардыр: фе'л морфоложи, хәбәр синтактик категоријадыр. Бүтүн шәхсли фе'лләр чүмләдә хәбәр ола билир, лакин бүтүн хәбәрләр јалныз шәхсли фе'лләр ибарәт олмур. Хәбәрин ифадә имканлары чох кенишдир. Хәбәр шәхсли фе'лләрлә јанашы, бүтүн нитг һиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә дә ифадә олунур.

Хәбәрлә предикатын, мүбтәда илә субъектин ејниләшдирилдији һаллар да вар. Шүбһәсиз, бунларын арасында ујғунлуг вардыр: садә мүхтәсәр чүтгәркибли чүмләләрдә мүбтәда субъектә, хәбәр предиката ујғун кәлир (әкәр чүмлә һөкм билдирирсә); мәс: *Инсан әзәмәтлидир* - чүмләсиндә *инсан* мүбтәда, һәм дә субъектдир; *әзәмәтлидир* - хәбәр, һәм дә предикатдыр. Садә кениш чүмләләрдә бу чүр ујғунлуг олмур: *Али мәктәби јеничә битирмиш Сәрвәр узаг бир кәнддә муәллимдир* чүмләсиндә субъект мүбтәдаја дејил, мүбтәда зонасына (*али мәктәби јеничә битирмиш Сәрвәр*), предикат хәбәрә дејил, хәбәр зонасына (*узаг бир кәнддә муәллимдир*) ујғун кәлир. Ола биләр ки, мүбтәданын тә'јини вә ја хәбәрә аид үзвләр олмасын, о заман баш үзвләрдән бири һөкмүн үзвләриндән бири илә ујғун кәлсә дә, диқәри ујғун кәлмәз. Һәм дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бүтүн һөкмләр чүмлә шәклиндә ифадә олундуғу һалда, бүтүн чүмләләр һөкм ифадә етмир. Она көрә дә һөкмлә чүмләни ејниләшдирмәк олмаз.

Хәбәр гурулушча с а д ә в ә м ү р ә к к ә б олур.

Садә хәбәр бир лексик ваһидлә - садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөzlәrlә, мүрәккәб хәбәр сөз бирләшмәләри илә - исми вә фе'ли бирләшмәләrlә ифадә олунур.

Садә фе'ли хәбәр. Садә фе'ли хәбәр фе'лин әмр, хәбәр, вачиб, арзу, лазым, давам вә шәрт формалары илә ифадә олунур. Хәбәр формасы илә ифадә олунан хәбәрләр һәр үч замана, давам формасы илә ифадә олунанлар индики замана, галан формаларла ифадә олунанлар кәләчәк замана аид олан иши билдирир; мәс.: *Вахтдыр! Бу ешг илә бир дастан башила, Бабалар јурдуну сән дә алгышта!* (С.Вургун) *Шаһ илә оглу дәһиәтли әзаблардан сонра өлдүләр.* (И.Әфәндијев) *Мән севирәм вәтәнимин дағларыны, дүзуну.* (Ә.Чәмил) *Өзүр*

боју *жазачагам сәнин һунәр дастаныны*. (С.Вургун) *Од кәлини од баг-
рында азматыдыр*. (Ч.Чаббарлы) *Кәрәк сән ишиндә лап дүз оласан*.
һачыңа нумунә оласан. (Мир Чәләл) *Бу заваллылар да өләсидирләр*.
(Ч.Чаббарлы)

Гейд етдијимиз фе'л формалары илә ифадә олуна хәбәрләр мүс-
тәгил хәбәр кими ишләндији һалда, шәрт формасы илә ифадә олу-
налар асылы хәбәр олур вә өзүндән сонра баш чүмлә тәләб едир;
мәс.: *Ана, ај ана, мән кетмирәм, чарнајымдан ајрылсам, сагалмарам*,
ана. (Һ.Мехди)

Иди, ишии көмәкчи сөзләри вә онларын шәкилчиләшмиш фор-
малары (-ды, -ди, -ду, -дү; -мыи, -миш, -муш, -мүш) фе'лин әмр формасы
илә вә шүһуди кечмишлә ишләнмир. чүнки әмр формасынын вә шү-
һуди кечмишин мә'насында гәтишик, бунларын мә'насында һекајә
вә рәвәјәт вардыр. Галан формаларла ишләндикдә фе'ли хәбәрин
гурулушуна тә'сир етмир, јалныз иш вә һәрәкәти кечмиш заманла
бағлајыр; мәс.: *Молла Ширәли кәрәк Чәлибәји о чүр гаршыламајаж-*
ды. (С.Рәһман) *О, гоча бир гарынын евиндә тәк јашајырды*. (С.Рәһ-
ман) *Арвадын көзү јахшы көрмүрдү, гулагы тис ешидирди*. (С.Рәһман)
Һүр иши көрәндән сонра ахшам евә кәлиб данланасыјды. (Ф.Гоча) *Сә-*
һим мәктубу гонишунун оғлу илә көндәрибмиш.

Садә фе'ли хәбәр етмәк/еләмәк, олмаг, билмәк, башламаг фе'л-
ләри илә дә ифадә олунур. Бу сөзләр аз һалларда мүстәгил хәбәр
кими чыхыш едир; мәс.: *Бу иши ким еләмишдир? Онлар һарада*
олурдулар? Биз иши башладыг. Мән сәнин нә дејәчәјини билирәм вә с.
Көрүндүјү кими, етмәк, еләмәк сөзләри мүстәгил хәбәр кими чы-
хыш етдикдә объект билдирән сөз тәләб едир; олмаг сөзү јашамаг,
мөвчуд олмаг мә'наларында ишләндикдә мүстәгил хәбәр вәзифә-
синдә ишләнир; башламаг, билмәк сөзләри илкин, номинатив мә'-
наларыны сахламагла чүмләнин хәбәри ола билир.

Етмәк, еләмәк, олмаг сөзләри гејри-мүстәгил фе'л кими даһа чох
ишләнир, башга бир сөзлә, хүсусән адларла бирләшәрәк мүрәккәб
фе'лләр әмәлә кәтирир вә јенә чүмләнин садә фе'ли хәбәри вәзи-
фәсиндә чыхыш едир; мәс.: *О чичәкләрин әтри адамы биһуш едирди*.
(И.Мәлиқзадә) *Арвадынын сусмагы Әләми гәтијјән нараһат еләмир-*
ди. (И.Мәлиқзадә) *Бу дәгигә Иннабдан уму-күсү еләмәк инсафсызлыг*
олар. (И.Мәлиқзадә) *Әмир Тејмур сизин очага бағлы олуб*. (Ф.Кәрим-
задә) *Ону бу вәзијјәтдән чыхаран јүз јашыны һағламыш үләма*
олду. (Ф.Кәримзадә) *Исми тәрәф бирләшимә шәклиндә олдугда*
хәбәр гурулушча мүрәккәб олур: һејдәр о заман он дөрд, он беш јә-
шында оларды. (Ф.Кәримзадә)

Кәлиб чатды, өлүб гуртарды, донуб галды, өлүб итди, јаныб гур-
тарды, дуруб козләди, баха-баха галды типли фе'лләр садә фе'ли
хәбәр кими чыхыш едир, чүнки әсас мә'на бунларын биринчи тә-

рәфиндәдир, икинчи тәрәф јалыыз грамматик мә'на ифадә едир, тәрз билдирир; мәс.: *Әләм удгуна-удгуна галмышды.* (И.Мәликзадә) *Јашылхан дәдә көјдә учан гушу ат чапа-чапа бир кулләјә вуруб сарлармыш.* (И.Мәликзадә)

Садә фе'ли хәбәр фе'ли фразеоложи ваһидләрлә даһа чох ифадә олунур; мәс.: *Танрыдан бирчә диләји варды, ону да үрәји гөвр еләјиндә дилинә кәтирәрди.* (И.Мәликзадә) *Гардаш, билирсән, сәнә нијә зәһмәт вермишәм?* (И.Мәликзадә) *Онун мовгејиндә олан адам башга ишләрә баш гојмамалыдыр.* (И.Мәликзадә) *Вәләд чынгырыны да чыхармады.* (И.Мәликзадә) *Бирдән дилә-дишә саларлар ону.* (И.Мәликзадә) *Шәфијевә тәбрик телеграмы вурмага һеч вахт әли кәлмәз.* (И.Мәликзадә)

Фразеоложи ваһид башга бир мүстәгил сөзлә әлагәләнликдә мүрәккәб фе'ли хәбәр кими чыхыш едир; мәс.: *Онларын габагыны беи-он нәфәрлик бир дәстә кәсмишди.* (Ф.Кәримзадә) *Мәним улу бабамын тәригәти онларын хошуна кәлмирди.* (Ф.Кәримзадә)

Мүрәккәб фе'ли хәбәр. Мүрәккәб фе'ли хәбәр даһа чох сабит фе'ли бирләшмәләрлә ифадә олунур. Асылы мәсдәрин башламаг, истәмәк, билмәк, олмаг сөзләри илә әлагәси мүрәккәб фе'ли хәбәрин мүһүм ифадә васитәләриндәндир; мәс.: *Динмәз-сөјләмәз башлады јемәк һазырламаға.* (И.Мәликзадә) *Јаваи-јаваи она тәрәф кәлмәјә башлады.* (Ф.Кәримзадә) *Отуранлар һејрәтлә она бахыр, аз саггаллы үләмалар ону санки көзәләри илә јемәк истәјурдиләр.* (Ф.Кәримзадә) *Әһмәд шидән јорулмаг билмирди. Бир јердә отурдуму, дурмаг билмирди.* Јерлик һалда олан мәсдәрлә тәсрифләнән олмаг фе'ли: *Гој онлар көзләмәкдә олсунлар, биз бир аз ишләјәк.*

Дилимиздә -а,-ә шәкилчили фе'ллә билмәк сөзүнүн бирләшмәсиндән ибарәт олан мүрәккәб хәбәрләр икинчи компонентин грамматик семантикасы әсасында субъектин иши ичра едә билиб-билмәмәси просесини ајдынлашдырыр; мәс.: *Сара хатун башыны галдырыб бахдыса да, ону көрә билмәди.* (Ф.Кәримзадә) *Кәнар обанын өзүндән дејән икиди Јашылхан обасына пис нијјәтлә ајаг баса билмәзмиш.* (И.Мәликзадә) *Тәзә гоһумларла ағыллы-башлы таныш ола билмәмишләр.* (И.Мәликзадә) *Һисс еләди ки, бу минвалла нијјәтини Иннаба аңлада билмәјәчәкдир.* (И.Мәликзадә) *Әһәд тәзә мәһлә јери көтурә биләрди, даи ев тикдирә биләрди.* (И.Мәликзадә) *Кечәнин јарысынадәк бир гәрара кәлә билмәдиләр.* (И.Мәликзадә)

Билмәк сөзү гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан мәсдәрлә бирликдә дә мүрәккәб хәбәр везифәсиндә ишләнир: *Ушагын бурун гәпәл кәсмәк билмирди. Јорулмаг билмәмиш инсанын әли.* (С.Вурғун)

Гејд 1. Заһирән мүрәккәб фе'ли хәбәрин бир нөвү дә ејни фе'лин јөндүк һалда олан мәсдәр формасы илә шәхсли формасынын бирләшмәсиндән ибарәтдир; мәс.

Јорулмағына јорулмашам, амма ишләмәк لازымдыр. Охумағына охумушам, амма баша душмәмишәм. Әслиндә исә бу чүр чүмлөләрдә бирләшмәнин биринчи төрәфи гәлсә сөзүнүн ихтисары илә хүсусиләшмиш шәрт зәрфлији кими нәзәрдә тутула биләр.

Г е ј д 2. *Гоча Култәри јахшыча ојун ојнады. Бир кун диванханада отуруб јазы јагырдым* - кими чүмлөләрдә сөн сөзләр "дахили объектли фе'лләр" һесаб олунур вә бирликлә хәбәр кими изаһ едилир.

Садә исми хәбәр. Садә исми хәбәр садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә - исим, сифәт, сәј, әвәзлик, фе'ли сифәт, мәсдәр вә зәрф-ләрлә ифадә олунур.

Исимләр тә'сирлик һал мүстәсна олмагла, бүтүн галан һалларда хәбәр вәзифәсиндә ишләнә билир; мәс.: *Вәтән мәнә бир гүрбәтдир, Мәни вахтсыз гочалдан да бу ајрылыг, бу мөһнәтдир.* (С.Вургун) *Шаирәм, тәб'им дәниз, ие'ри-тәрим дурданәдир.* (Сабир) *Бу ат Бәх-тијарындыр.* Чүн бу хидмәтләр бүтүн *исламәдир, инсанәдир.* (Сабир) *Бу мәктүб Әһмәдәдир. Гара зәнчи күрсүдәдир, она мин көз бахыр јердән.* (С.Вургун) *Бәјинләр ишдәдир. әләр ишдәдир.* (С.Рүстәм) *Бу кулуш дәрәддәдир* вә с.

Мә'лумат үчүн. Јијәлик һалда олан сөзләр чүмләдә јалныз хәбәр вәзи-фәсиндә ишләнә билир; мәс.: *Бу әрази Гарабағындыр.* Бу чүр ифадә тәрзи она көрә мүмкүн олур ки, бирләшмәнин биринчи тәрәфиндәки јијәлик һал шәкилчиси јијәлик, саһиблик билдирир (башга јерин јох, мөһз Гарабағындыр); мәнсуб әшја исә чүмләннин әввәлиндә мүбтәда шәклиндә ифадә олунур: *Әрази Гарабағындыр.* Саһиб шәхс (Гарабағ) хәбәр, мәнсуб әшја билдирән сөз мүбтәда вәзифәсиндә ишләндији үчүн мүбтәда илә хәбәр арасында узлашма да олмур: *Әрази мәниндир. Әрази сәниндир. Әрази онундир (Әһмәдиндир, Гарабағындыр, Азәрбајчанындыр).* Ади һалларда адәтән јијәлик һалда олан сөз мәнсуб әшја билдирән сөзлә бирләшмә әмәлә кәтирир вә бирләшмә чүмләннин бир мүрәккәб үзвү олур: *Бу, Гарабағын әразисидир.*

Садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сифәтләр садә исми хәбәр вәзифә-синдә ишләнир; мәс.: *Куләк әссә дә, истидән нәфәс алмаг чәтин иди.* (Ч.Бәркүшад) *Тәһиздир вичданым, учадыр адым.* (Низами) *Мөһрибан-дыр гуцағын, Саф вичданын бөјүкдүр. Ишыгы чох сөнүкдүр сәнсиз јанин очағын.* (С.Вургун) *Алһыннын гәтилары гырыш-гырындыр.* (С.Вургун) *Дадлы, ләтафәтши, малаһәтшидир, Саплагы шичә, өзү ләззәтшидир.* (Сабир)

Хәбәр вәзифәсиндә ишләнән сифәт әшја билдирән сөзлә ја-нашма әлагәсиндә олмадығы үчүн кизли субстантивлијә малик олур. *Вичданым тәһиздир, адым учадыр* -чүмләси *Вичданым тәһиз вичдандыр, адым тәһиз аддыр* кими дәрк олунур. Бу хүсусијјәт мигдар сәјларына да аиддир. Мигдар сәјлары да хәбәр вәзифәсиндә мүчәррәд-кизли әшја мә'насына маликдир: *Бунун гошуну вә вар-дәвләти чохдур.* (Ф.Кәримзадә) *Сән еј мүгәддәс ана, Нә јазсам,*

аздыр, сана! (С.Вурғун) *Онлар ики, мән бир идим. Онлар вурду. мән киридим.* (М.Аслан) Сыра саяларында бу чүр халларда субстантив мә'на даһа ајдын һисс олунур: *Бу, 13-чү иди. Бу кими бешинчидир* (Онлар ики нәфәр, мән бир нәфәр идим. Бу 13-чү адам иди вә с.)

Ким исә. нә исә тишли бә'зи әвәзликләр мүстәсна олмага, әвәз-лијин әксәр нөвләри чүмләдә хәбәр вәзифәсиндә ишләнир; мәс: Дәниз мәним, һава мәним, торнаг мәним, көј мәнимдир. (С.Вурғун) *Киминдир бу табут, кимдир бу өлән? Дејин, философдур, даһидир, нәдир?* (С.Вурғун) *Киминкидир бу тәк мәзар?* (С.Вурғун) *Шәһри-мә'лумунузун вәзү-гәрары нечәдир?* (Сабир) *Беләјди гәјдә биздә...* (С.Вурғун) *Ушаг өзүнсән.*

Мәсдәр исим хусусијјәтинә малик олдуғу, фе'ли сифәт исим-ләшдији үчүн тө'сирлик халдан башга, дикәр халларда хәбәр вәзифәсиндә ишләнә билирләр; мәс: *Јашамаг јанмагдыр, јанасан кәрәк.* (Б.Ваһабзадә) *Бу төләбә охујандыр. Бу адам ишләјәндир* вә с.

Зәрфләр дә чүмләдә садә исми хәбәр кими чыхыш едир; мәс: *Апчаг кери гәјытмады, деди јолум ирәлидир. Лакин артыг кеч иди. Дејәсән, чанаварлар бурададыр.* (Ч.Бәркүшад)

Гошмалар гошулдуғу сөзләрлә бирликдә чүмләнин садә хәбәри вәзифәсиндә ишләнир; мәс: *Һалва чох шириндир, шәкәр кимидир, Кәклији азмыша зәһәр кимидир.* (Низами) *Гызыл кул кимидир исти јанаглар.* (С.Вурғун) *Кәскин тәмәим сүфрәдәки һанын үчүндүр.* (Сабир)

Вар, јох, кәрәк, лазым, мүмкүн, бәс сөзләри чүмләдә мүстәгил исми хәбәр вәзифәсиндә ишләнир: *Артыг јуван вар, Елин-обан вар.* (С.Вурғун) *Сәндә тәбиәтин сафлығы вардыр.* (С.Вурғун) *Зән-чирин јох, галан јох, Јурдсуз анан, балаң јох.* (С.Вурғун) *Көрдүк, бәјзадәләрин јохду вәфасы.* (Сабир) *Көмәји, әл јетәни јох иди.* (И.Мәликзадә) *Мүәллим бизә лазымдыр. Бунлар һәлә бизә бәсдир. Үмүмән белә һадисәләр мүмкүндүр. Һалва үчүн үн кәрәк, јаг кәрәк, бал кәрәк, одун кәрәк.* (М.Ибраһимов)

Мә'лумат үчүн. Фразеоложи ваһид тәркибиндә вә ја асылы мәсдәрлә ишләндији заман бу сөзләрин өзүндән әввәлки сөздән ајрылмадығы халлары унутмамалы; мәс: *Вәләдди горху дејилән шејдән хәбәри јох иди.* (И.Мәликзадә) *Телеграм вурмага бу мәсәләнин дәхли јохдур.* (И.Мәликзадә) *Султан Әбу Сәиди нә васитә илә олур-олсун, тә'сир көстәрмәк лазымдыр.* (Ф.Кәримзадә) *Һәр шеји өлчүб-бичмәк лазымдыр.* (Ф.Кәримзадә) *Гырх-әлли минлик ордуну, бир о гәдәр аты, филләри, дөвәләри сахламаг мүмкүн дејил.* (Ф.Кәримзадә) *Булулларын сәдд-сәрһәдини ајырмаг мүмкүн дејилди.* (Ф.Кәримзадә) Бу сон мисалларда мүмкүн дејилди сөзләрини олмурду сөзү илә дә әвәз стмәк олар.

Субстантив формада көмәкчи нитг һиссәләри дә хәбәр ола биләр: *Мәни нараһат едән бу "әмма"лардыр. Баглајычылардан*

бири дэ "вə"дир. Бу чүмлөдө əдат "дə"дир вə с.

Мүрəккəб исми хəбэр. Исми хəбэрин мүрəккəби даһа чох гаршылылы табелилик əлагəсиндə олан исми бирлəшмэлэрлə ифадə олунур; мəс: *Һəјдэрин атасы Чүнəјд онларын күрəкəни иди.* (Ф.Кəримзадə) *Мəним оғлумун дүшмəни елə онун евишин ичин-дəјиши.* (Ф.Кəримзадə) *О зəнəн Узун Һəсəнин анасыдыр.* (Ф.Кəримзадə) *Шејх Һəјдэр Əрдəбилдə зијарəт елəдијимиз Даруэл Иршад түрбəсинин шејхидир.* Өзү дə *Шејх Сəфијəддинин нəвэлэрин-дəндир.* (Ф.Кəримзадə) *Инди бизим очагымыз Узун Һəсəнин тэрəф-фидəдир.* (Ф.Кəримзадə) *Узун Һəсəн мəшим дајымдыр.* (Ф.Кəримзадə) *Əлəм үчүн јер үзүндə əн əзəмəтли гəбир Јашылхан дəдə-нин гəбри иди.* (И.Мəликзадə) *Вəлəd ики оғул атасыдыр.* (И.Мəликзадə) *Бу күн ијунун он биридир.* (И.Мəликзадə) *О киши мəним тај-тушум дејил ахы.* (И.Мəликзадə)

Јанашма əлагəли исми бирлəшмэлэрин дə тэрəфлэри ајрыл-мадыгда бирликдə мүрəккəб исми хəбэр кими чыхыш едир; мəсəлən: *Баша дүшмүр ки, Вəлəd дај о Вəлəd дејил.* (И.Мəликзадə) *Ијунун он үчү јолдаш Шəфијевин анадан олдуғу күндү.* (И.Мəликзадə) *Сиз əдалəтли, сəхавəтли, мəтшин адамсыңыз.* (И.Мəликзадə) *Əлəмин анасы Хатын дирибаш, əлли-ајағлы гадын иди.* (И.Мəликзадə)

Исми бирлəшмэлэрини дикэр нөвлэри дə мүрəккəб хəбэр вə-зифəсиндə ишлənə билир: *Бу сөзлэр шահидə истотдан ачы...* (С.Вургун) *Онун кəламлары диллəрдə əзбəрдир.*

Фе'ли сифəт тərкиблэри мүрəккəб исми хəбэр вəзифəсиндə ишлənəркən əсəс тэрəфи исимлəшир: *Əһəd һəјəт-бачаја фикир верən дејилди.* (И.Мəликзадə) *Бу һələ сən дејən дејил. Бу киши ба-јағ көрдүјүмүз иди.*

ИКИНЧИ ДƏРƏЧƏЛИ ҮЗВЛƏР

Чүмлəнин тəшкиледичи мəркəзинə - мүбтəдə вə хəбэрə аид олан изаһедичи, ајдынлашдырычы, тамамлајычы сөзлэр вə бирлəшмэлэр икинчи дэрəчəли үзвлэр адландырылып. Бунлара она көрə "икинчи дэрəчəли үзвлэр" дејилмир ки, бунлар икинчи дэрəчəли фикирлэр, чүмлə дахилиндə икинчи дэрəчəли мə'-налар ифадə едир. Она көрə икинчи дэрəчəли үзвлэр дејилир ки, онлар чүмлəнин нүвəсинə хидмəт едир, баш үзвлэри изаһ едиб ајдынлашдырмаг мəгсəдилə ишлəдилир. Баш үзвлэрин чүмлəдə ишлənмəsi (вə ја тəсəввүр едилмəsi) бир зəрүрəт олдуғу һалда,

икинчи дәрәчәли үзвләрин чүмләдә ишләнмәси һәмишә зәрури дејил. Икинчи дәрәчәли үзвләр мәзмунуна көрә јох, чүмләннин структурундакы мөвгејинә көрә икинчи дәрәчәлидир. Мә'на мәсәләсинә галса, һәтта бир чох һалларда әсас мә'на јүкү икинчи дәрәчәли үзвләрдә чөмләшмиш олур. Она көрә дә белә дүшүнмәк олмаз ки, фикрин там ифадәси үчүн баш үзвләр кифајәтдир. Сөјләмин мәзмун тәшкилиидән асылы олараг, бә'зән икинчи дәрәчәли үзвләр икинчи дәрәчәли дејил, әсас мә'ианын дашыјычылары олур.

Баш үзвләр чүмләннин грамматик әсасыны тәшkil едир, фикр предметини, онун һәрәкәт вә әләмәтини билдирир; икинчи дәрәчәли үзвләр исә онларын әтрафында группашараг онлары бу вә ја дикәр чәһәтдәи изаһ едир, ајдынлашдырыр. Она көрә дә баш үзвләр икинчи дәрәчәли үзвләрсиз дә өтүшә билир, лакин икинчи дәрәчәли үзвләр баш үзвләр олмадан (вә ја төсәввүр едилмәдән) ишләнә билмәз.

Икинчи дәрәчәли үзвләрин иштирак едиб-етмәмәсинә көрә садә чүмлә мүхтәсәр вә ја кениш олур - бу, мә'лумдур. Бир чох һалларда демәк истәдикләримизи мүхтәсәр чүмләләрлә дә ифадә едә билирик, лакин фикрин мәгсәдәујгун шәкилдә ифадәси үчүн әксәрән икинчи дәрәчәли үзвләрә еһтијач олур.

Мә'лумат үчүн. Бизим индики грамматикаларымыз даһа чох рус дили грамматикалары системиндә гурулмушдур. Рус дилчилијиндә исә икинчи дәрәчәли үзвләрин тарихи о гәдәр дә гәдим дејил. Илк дәфә рус алимләри Н.И.Греч (1827) вә А.Х.Востоков (1831) икинчи дәрәчәли үзвләрдән икиси - тамамлыг вә тә'јин һаггында мәлумат вермишләр. Зәрфлик исә П.М.Переллесски (1847) вә Ф.И.Буслајев (1858) тәрәфиидән икинчи дәрәчәли үзвләр сырасына дахил едилмишдир. А.А.Потебнијадан башлајараг, сонракы тәдигатчылар икинчи дәрәчәли үзвләр барәдә тә'лими дәринләшдирмәклә јанашы, чүмлә үзвләри илә нитг һиссәләринин ејниләшдирмишләр. А.М.Пешковский, М.Н.Петерсон кими көркәмли алимләр дә чүмлә үзвләри илә нитг һиссәләрини ејниләшдирмишләр. Бу чәһәт XIX әсрин II јарысында бизим дилчилиикдә дә өзүнү көстәрмиш, Әбүлһәсән Вәзиров ("Татар - Азәрбајчан дили дәрслији", 1861) нитг һиссәләри илә чүмлә үзвләрини гарышдырмышдыр.

Нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләри бир-биринә чох јахындыр. Чүмлә үзвләри мә'лум нитг һиссәләри (вә сөз бирләшмәләри) әсасында формалашыр. Дилдә олан сөзләр нитг һиссәләри үзрә группашыр, чүмлә дахилиндә исә онлар чүмлә үзвләри кими фәалијјәт көстәрир. Буна бахмајараг, нитг һиссәләри илә чүмлә үзвләрини ејниләшдирмәк олмаз. Доғрудур, исим чүмләдә мүбтәдә вә тамамлыг, сифәт - тә'јин, зәрф - зәрфлик, шәхсли фе'лләр хәбәр вәзифәсиндә даһа чох ишләнир, лакин һәмин

нитг хиссэлэри башга вэзифэлэрдэ дэ ишлэнэ билир.

Чүмлэ үзвлэринин ифадэ имканлары чох кенишдир. Чүмлэ үзвлэри жалныз нитг хиссэлэри илэ дежил, исми вэ фе'ли бирлэшмөлөрлэ дэ ифадэ олунур. Һәр чүр исимлэр чүмлэдэ мүбтәдә вэзифәсиндә ишлэнэ биләр, лакин мәтн дахилиндә ишләнән мүбтәдаларын һамысы исимләрдән ибарәт олмаз. Јахуд бүтүн сифәтләр чүмлэдә тә'јин ола биләр, лакин тә'јин жалныз сифәтлэ ифадэ олунмаз вэ с.

Чүмлэ дахилиндә сөzlәр синтактик чәһәтдән әлагәләндији кими, грамматик семантика бахымындан да әлагәләнир вә объект әлагәсинин, релјатив әлагәнин, атрибутив әлагәнин јаранмасына сәбәб олур ки, бунлар да икинчи дәрәчәли үзвлэрин тәшәккүлүнү шәртләндирир. Нитг хиссэлэри вә чүмлэ үзвлэри мүхтәлиф дил сәвијјәләринә аиддир. Нитг хиссэлэри јухары сәвијјәдә чүмлэ үзвләринә хидмәт едир.

Тамамлыг

Т а м а м л ы г икинчи дәрәчәли үзв олуб, үзәриндә иш ичра олунан вә ја һәрәкәтлә долајы јолла әлагәләнән әшијаны, объекти билдирир.

Тамамлыг исмин адлыг вә јијәлик һалларындан башга, диқәр һалларда олан сөzlәр вә сөз бирләшмәләри илэ ифадэ олунур. Атрибутив сәчијјәли тә'јиндән вә адвербиал сәчијјәли зәрфликдән фәргли олараг, тамамлыглар әшја мәзмунлу олур, объект билдирир. Хәбәр зонасына аид олдуғу үчүн хәбәрлә билаваситә, бирбаша, мүбтәдә илэ долајы јолла - хәбәр васитәсилә әлагәләнир; мәс.: *Ушаглар бајрамы көзләр, бөјүкләр мә'зунијјәти.* (Мир Чәлал) *Бу кучу, гүввәти, бу чәсарәти* Инсан һардан алыр бәс бирдән-бирә? (Б.Ваһабзадә) *Бир гыз гарлы гыш кунундә Дибчәкдә бир кул битирди.* (Б.Ваһабзадә) *Аддымбашы елмдән, мә'рифәтдән, сәбагәтдән, сәхавәтдән дәм вүрүрду.* (Мир Чәлал) *Дағларың көзүң јашына бахма, Шаирләр чәкәни дағлар чәкмәјиб.* (Һ.Ариф)

Тамамлығын әсас хүсусијјәтләри: икинчи дәрәчәли үзвдүр; үзәриндә иш ичра олунан вә ја һәрәкәтлә долајы јолла әлагәләнән әшијаны, объекти билдирир; јөнлүк, тә'сирлик, јерлик, чыхышлыг һалларында олан вә бир сыра гошмаларын гошулдуғу сөzlәр вә бирләшмәләрлә ифадэ олунур; чүмлэдә хәбәр зонасына дахил олуб, хәбәрлә бирбаша бағлы олур; адәтән, хәбәрлә

мүбтәда арасында, күчлү позисијада - актуаллашма мәгамында чүмләнни сонунда ишләнир; әксәрән хәбәрлә идарә, бә'зән јашма әлагәсиндә олур; кимә? нәјә? кими? нәји? нә? кимдә? нәдә? кимдән? нәдән? ким илә? нә илә? ким үчүн? нә үчүн? нә барәдә? нә һагда? кимә гаршы? вә с. суаллара чаваб верир.

Тамамлыг гурулушча садә вә мүрәккәб олур. Садә тамамлыглар нитг һиссәләри илә (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә) ифадә олунур; мәс: *Ганлы илләр јашадыг, ганлы чичәкләр кордук. Дәрд әлиндән гочалмыш корнә үрәкләр кордук.* (С.Рүстәм) *Басгынлары, таланлары биз дә аз кормәмишик.* (М.Ибраһимов) *Бөјүккишини өтән кечә ханым бәрк көтәкләмишиди.* (Мир Чәләл) Бу ми-салларда илләр, чичәкләр, үрәкләр - садә, басгынлары, таланлары - дүзәлтмә, Бөјүккишини - мүрәккәб сөzlә ифадә олунмуш садә та-мамлыглардыр.

Мүрәккәб тамамлыглар гаршылыгылы табелилик әлагәсиндә олан исми бирләшмәләр, мәсдәр тәркибләри, исимләшмиш фе'ли сифәт тәркибләри илә ифадә олунур; мәс: *Дејин, ше'р јазан бир болшевикин Гәлби ачылармы лорд алгышындан?* (С. Вурғун) *Мән ушагкән улдузлары сејр етмәји севәрдим, Тәфәккүрүн дүнјасында јол кетмәји севәрдим.* (М.Раһим) *Гысса ханым тир кими узанмышды. Илан вурдугундан шүбһәләнирдиләр* (Мир Чәләл) - чүмләләриндә лорд алгышындан, улдузлары сејр етмәји, тәфәккүрүн дүнјасында јол кетмәји, илан вурдугундан бирләшмәләри мүрәккәб тамамлыглардыр.

Тамамлыг ифадә васитәләринә көрә мүбтәданы хатырладыр. Мүбтәда кими, тамамлыг да исим, сифәт, сәј, әвәзлик, мәсдәр, фе'ли сифәт, бә'зи зәрфләр, исми бирләшмәләр, мәсдәр вә фе'ли сифәт тәркибләри илә ифадә олунур. Мүбтәда вәзифәсиндә олдуғу кими, тамамлыг вәзифәсиндә дә буиларын бир гисми - сифәт, сәј, ишарә әвәзликләри, фе'ли сифәтләр исимләшмәли олур. Лакин тамамлыгын ифадә имканлары даһа кенишдир: мүбтәда јалныз адлыг һалда олан сөзләр вә бирләшмәләрлә ифадә олундуғу һалда, тамамлыг дөрд һалда - јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һалларында олан сөзләр вә бирләшмәләрлә ифадә олунур. Бундан әлавә, үчүн, өтрү, илә, гаршы, һагда, барәдә, һаггында, барәсиндә вә с. гошмаларын гошулдуғу сөзләр вә бирләшмәләр дә гејри-мүстәгим объект билдирмәклә чүмләдә тамамлыг вәзифәсиндә ишләнә билир.

Тамамлыг гејд едилән нитг һиссәләри вә сөз бирләшмәләрин

ичерисиндә даһа чох исим, әвәзлик вә мәсдәрләрлә ифадә олунур; мәс.: *Гәдири* кулмәк түтдү, *әлини* агзына апарды. (Мир Чә-
лал) *Ахтар* бабалары, *ахтар*, *Һусеји*! Бир кун дә нәвәләр сәни ах-
тарар. (Һ.Ариф) *Һәчи* хала *чајда* *налтар* јујарды, *Мәммәдсадыг*
дамларыны суварды. (Шәһријар) *Мән* көзләмәнәм, *буғда* чыхар
вер бәбәјиндән! *Чәлтик* дә кәтир, *арпа* да, *буғда* да, *әкинчи*! (Са-
бир) *Орманлар* ичиндә дурур *Талыстан*, *Она* бир бахышда вурулур
инсан! (С.Вурғун) *Биздән* инчимәши бир әзиз гонаг. (С.Вурғун)
Низами күсмәји бачармаз вә кин *сахламағы* севмәзди (Орлубади)
Биләм нә көрүбдүр бизим *глан* *охумагдан*?! (Сабир)

Сифәт, сај, ишарә әвәзликләри вә фе'ли сифәтләр тамамлыг
вәзифәсиндә ишләнмәк үчүн исимләшмәли олур; мәс.: *Апарды*
инсафсыз јуңкул, *ағыры*. (С.Рүстәм) *Зүлм* еләсә бәјилә *хан ачлара*,
Вермәсә пул пуллу да *мөһтачлара*, *Рәһм* олунмазса *јалавачлара*,
Чаны чәһәннәм, *душә* јамачлара. (Сабир) *Бачармазсыныз*. Чүнки
милјонлардан јүз *гат* азсыныз! (С.Рүстәм) *Вәгта* ки, *чаван* олдум,
ијirmi бешә *чатдым*, *Әввәлки* ишин *вәгти* өтүшдү, *оңу* атдым.
(Сабир) *Буну* ушаглара даг дөшүндә, бир алачыгда данышыблар.

Гошмалы сөзләр вә бирләшмәләр тамамлыг вәзифәсиндә
ишләнмәклә гејри-мүстәгим объектләр һәрәкәт арасында әлагә
јарадыр; мәс.: *Ким* илә *кетдиниз*? *Нә* илә *кәсәчәксиниз*? *Ким* *һаг-*
гында данышырсыныз? *Нә* *барәдә* сөһбәт *едирсиниз*? *Вәтәнимин*
һавасыјла кәнчләширәм. *Дунјамызын* *мә'насыјла* кәнчләширәм.
(С.Рүстәм) вә с.

Субстантив исми бирләшмәләр, мәсдәр вә фе'ли сифәт тәр-
кибләри мүрәккәб тамамлыгын әсас ифадә васитәләриндәндир;
мәс.: *Көзәллик* *ешгиндән* *јаранмыш* сәһәр. (С.Вурғун) *О*, *һөрмәтлә*
јад еләјир *шәһидләрин* *ал ганышы*. (С.Вурғун) *Чөрәјилә* бөјүмүсән
бизим *ана вәтәнин*. (С.Вурғун) *Киши* әввәлләр олдугу кими, *јенә*
оңу *чырпатмағы* *лазым* билди. *Һәр* *тәрәфи* түстү, *алов* *бүрүмүш-*
дү. Бәлкә дә *Һәр* *шеји* *унудацагсан*, *Јүхүдан* *ојанмыш* бир ушаг ки-
ми. (Р.Рза) *Тәрлан* *јувасыны* *горујан* кими, *Гафгаз* *торнағыны* *гору-*
дунуз сиз! (Р.Рза)

Гејд етдијимиз кими, тамамлыг объект билдирир. Объект исә
субъектин һәрәкәти илә бирбаша вә ја долајы јолла бағлы олур.
Бә'зән субъект өз ишини билаваситә объектин үзәриндә ичра
едир, һәрәкәт объекти бүрүјүр, там әһатә едир. Мәсәлән, *Мән*
оңуну *дограјырам*. *Сәлимә* *габлары* *јүјүр*. *Биз* *јери* *шумлајырыг* -
чүмәләриндә иш, һәрәкәт билаваситә объектин үзәриндә ичра

олунур. Субъектин объект үзәриндә иши объектдә мұхтәлиф дәрәжәликләрә сәбәб олур - јени объект јарана билир, объект мәһәлә билир, рәнкини дәјишә билир вә с. Бә'зән дә субъектин һәрәкәти объектлә зәиф әлағәләнир: объект иһатә едә билмир, бирбаша объектә аид олмур, онунла долајы јолла әлағәләнир. Мәсәлән, *Мән буну сәндән сорушурам. Биз Әһмәдлә кетдик. Бу сөзләри сәнә дејирәм. Узағдан чинара охшајыр* вә с. кими чүмләләрдә *сәндән, Әһмәдлә, сәнә, чинара* сөзләри илә ифадә олунан объектләр *сорушурам, кетдик, дејирәм, охшајыр* сөзләринин ифадә етдији һәрәкәтлә билаваситә бағлы дејил, һәрәкәт билаваситә һәмин сөзләрин ифадә етдији объектләрин үзәриндә ичра олунмур, һәмин объектләри бүрүмүр. Һәрәкәт һәмин объектләрлә бирбаша дејил, мүәјјән васитә илә әлағәләнир. *Мән буну сәндән сорушурам* - чүмләсиндә *буну* сөзү дә объект билдирир, *сәндән* сөзү дә. Иш бүтөвлүкдә *буну* сөзүнүн ифадә етдији объект иһатә едир, *сәндән* сөзүнүн ифадә етдији объектлә зәиф вә өтәри әлағәләнир. Беләликлә, һәрәкәт объектлә бирбаша, һеч бир васитә олмадан әлағәләндији, объектин билаваситә үзәриндә ичра олундуғу кими, объектлә мүәјјән васитә илә, долајы јолла да әлағәләнир. Һәрәкәтлә объект арасындакы әлағәнин бу чүр икили характеринә көрә тамамлығлар да ики чүр олур: *васитәсиз тамамлығлар; васитәли тамамлығлар*.

Г е ј д. Тамамлығын васитәсиз вә ја васитәли олмасы онун әлағәләндији фе'лини характер илә бағлыдыр. Фе'лләр тә'сирли вә тә'сирсиз олур. О фе'лләрә тә'сирли фе'л дејилир ки, онун ифадә етдији иш объектин үзәриндә ичра олунур, объектә онун бу вә ја дикәр дәрәчәдә тә'сири олур. Тә'сирсиз фе'лин ифадә етдији иш, буиан фәрғли оларағ, объект үзәриндә ичра олунмур, объектлә зәиф әлағәләнир. Мәсәлән, *Мән дивары учурдум* - чүмләсиндән ајдын олур ки, иш объектин үзәриндә ичра олунмушдур вә ишин ичрасы нәтичәсиндә объект мәһв олмуш, јох олмушдур. *Мән дивардан араландым* - чүмләсиндән көрүрүк ки, һәрәкәт объектлә зәиф әлағәләнмишдир, һәрәкәтин объектә тә'сири јохдур, һәрәкәт объект иһатә етмир, онун үзәриндә ичра олунмур, она көрә дә *араландым* фе'ли тә'сирсиздир.

Беләликлә, тамамлығ *васитәсиз* вә *васитәли*, фе'лләр *тә'сирли* вә *тә'сирсиз* олур. Бу терминләрдән икисиндә (*васитәсиз, тә'сирсиз*) бир шејин олмадығыны билдирән *-сиз*, о бири икисиндә бир шејин варлығыны ифадә едән *-ли* шәкилчиси (*васитәли, тә'сирли*) ишләнир. Тамамлығда *-сиз* илә фе'лдә *-ли* тамамлығла *-ли* илә фе'лдә *-сиз* әлағәлидир:

васитәсиз тамамлығ - тә'сирли фел: Ев тикирәм.

васитәли тамамлығ - тә'сирсиз фел: Ев һагда данышырам.

В а с и т ә с и з т а м а м л ы г һәрәкәтлә билаваситә, бирба-

на әлагәли олан, үзәриндә иш ичра олунан әшјаны, объекти билди-
рир.

Васитәсиз тамамлыг тә'сирли фе'ли хәбәрлә ифадә олунан ишин ичрасы нәтичәсиндә јени јаранан, там вә ја гисмән дә-
јишклијә уграјан, мөкан дәјишклијинә уграјан вә ја садәчә олараг
һәрәкәттин тә'сиринә мә'руз галан әшјаны, объекти билдирир.

Васитәсиз тамамлыглар исмин тә'сирлик һалында олан сөз-
ләр вә бирләшмәләрлә ифадә олунур, тә'сирли фе'ли хәбәрлә
әлагәләнир. Исмнин тә'сирлик һалы ики чүр олдуғундан, јә'ни
мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик ифадә егдијиндән васитәсиз та-
мамлыглар да ики чүр олур: *мүәјјәнлик билдирән васитәсиз та-
мамлыглар, гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыглар*;
мәс.: *Агалар меј нуш едир, данышыр, күлүшүрләр; Бәлкә јазыг Ира-
ны јенидән бөлүшүрләр.* (М.Раһим) - мисраларында *меј* гејри-мү-
әјјәнлик, *Ираны* мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыгдыр.

Мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамам-
лыгларын форма вә мәзмун фәргләри көз габағындадыр: мүәј-
јәнлик билдирән васитәсиз тамамлыглар тә'сирлик һал шәкил-
чисинин иштиракы илә формалашыр вә мүәјјән, конкрет әшја
билдирир; мәс.: *Бир рәнки јох, којләрин мин рәнкини севирәм; Бир
күлү јох, күлләрин чөләнкини севирәм.* (Б.Ваһабзадә) Гејри-мүәј-
јәнлик билдирән васитәсиз тамамлыглар тә'сирлик һал шәкил-
чиси олмадан формалашыр вә гејри-мүәјјән, үмуми әшја билди-
рир; мәс.: *Бир мүддәт ханымлара одун дашыды, чөрәк биширди, һа-
на тохуду.* (Мир Чәләл)

Бунлардан әлавә, мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирән
васитәсиз тамамлыгларын ашағыдакы фәргләри дә вар:

1. Мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыгла тә'сирли фе'-
ли хәбәр арасында идарә, гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз
тамамлыгла тә'сирли фе'ли хәбәр арасында јанашма әлагәси
олур:

└─┐
идарә

└─┐
јанашма

Рә'на китабы охујур. Рә'на китаб охујур.

2. Мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлығын чүмләдә јери
сәрбәстдир: хәбәрлә мүбтәда арасында, чүмләнinin әввәлиндә,
актуаллашдырма просесиндә хәбәрдән сонра да ишләнә билир;
мәс.: *Дамарлары чыхмыш гуру вә кобуд әлини онун синәсинә гојду.*

(И.Әфәндијев) *Гараны* аг кими дүртдүлөр көзө. (Б.Ваһабзадә) *Бурдан тәсадүфән кечән бир гочу Сынамаг истәмиш өз наганыш.* (С.Вурғун) Гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыгларын јери сабитдир; онлар јалныз тә'сирли фе'ли хәбәрин јанында ишләнир вә хәбәрлә онларын арасына мүстәгил мә'налы сөз дахил ола билмир; мәс: *Сонра гары даглара кедиб бир әтәк чичәк кәтирди.* (И.Әфәндијев)

3. Мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыглардан әввәл *о, бу, һәмин, һаман* вә с. кими мүәјјәнләшдиричи сөзләр ишләнә биләр: *о чичәји кәтирди, бу чичәји кәтирди* вә с. Лакин гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыглардан әввәл белә сөзләр ишләнмәз.

4. Мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыглар *кими? нәји? һараны?* суалларына, гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыглар исә јалныз *нә?* суалына чаваб верир (бурадакы *нә?* суалыны мүбтәданын *нә?* суалы илә ејниләшдирмәмәли).

5. Бунлар ифадә васитәләринә көрә дә фәргләнир. Мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыгларын ифадә имканлары чох зәнкиндр. Хүсуси вә үмуми исимләр, шәхс әвәзликләри, субстантивләшмиш ишарә әвәзликләри, јер зәрфләри, -*дакы, -дәки* шәкилчили сөзләр, исми бирләшмәләр вә с. - һаллана билән һәр чүр сөз вә сөз бирләшмәләри чүмләдә мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыг вәзифәсиндә ишләнә билир. Мәсәлән: *Халг һаками Кулхары нифрәтлә сүзүр, Анагызын дедикләринин бә'зиләрини кагыза јазырды.* (Ә.Вәлијев) *Дан улдузу доғмамьш, о, сүрүнү тәрпәтди.* (Ә.Вәлијев) *Әһмәд өзү дә бу дәниз кәзинтиләрини аз хошламазды* (С.Рәһимов) *Мән шаир гәлбли мүәллимәни һәр заман севмәјә һазырам.* (С.Рәһимов) *Нијә Әһмәд күнәшини гүруб етмәсини, лампаларын јанмасыны сәбирсизликлә көзләјир?* (С.Рәһимов) *Тәмиз вә јарашыглы либас кејмәкдә даһа кими Чәмиләјә мугабил тутмаг олар?* (С.Рәһимов) *Куләк үркүдүр аг баишы мави көјәрчинләри.* (Р.Рза) *Сән өлдүрдүн ше'ри сыра чәкиб дуран дөјүшчүдән бирини! Сән өлдүрдүн өлкәмин шаирини!* (Р.Рза) *Зәнчи буну дәмәсә дә, арзусуну мән дујурам, Хәјалындан кечәнләри көзләриндән охујурам.* (С.Вурғун)

Гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыгларын исә ифадә васитәләри мәһдуддур. Бунлар, башлыча олараг, үмуми исимләрлә ифадә олунур; мәс: *Сәнә лајиг бир әсәр Јазмамьшдыр шаирләр.* (С.Вурғун) *Кәзмишәм јурдуму мән гарьш-гарьш, Гаја-*

лар көрмүшөм - башы булутта. (Р.Рза) Дагылмаз бир жува тандын өзүнө Галбимин эн дэрин бучагында сэн! (С.Рүстәм) Хүсуси исим-ләр жалныз үмүмиләшдикдә бу вәзифәдә ишләнә билир; мәс.: *Еј мәним халгым! Сән бабәкләр, короғдулар, нәбиләр јетирдин. Ёч вәхт азгын душмәнин гаршысында әјилмә!*

Нә суал әвәзлији, *һеч* нә инкар әвәзлији, јанашма-узлашма әлагәли исми бирләшмәләр дә гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыг вәзифәсиндә ишләнә билир; мәс.: *Нә вар, нә дејирсән, вәфалы јарым?* (С.Вурғун) *Һеч* нә јемирди. *Һеч* нә демирди. *Једди кәнчин једдиси дә сөз истәјиб диван күнү Өлүм һөкмү јазачаг-дыр чәһәләри јара-јара.* (С.Рүстәм) *Пул күчүлә, топ күчүлә ган дәрјасы јарадыр о.* (С.Рүстәм)

Тә'сирли фе'ли хәбәрлә ифадә олунан ишин ичрасы нәтичәсиндә васитәсиз тамамлыгла ифадә олунан объектдә бир сыра дәјишикликләр баш верир. Бу дәјишикликләр тә'сирли фе'ли хәбәрлә васитәсиз тамамлыгын әлагәси әсасында дәрк олунур.

1. Объект әввәлчәдән мөвчуд олмур, ишин ичрасы нәтичәсиндә јараныр (вә ја јарана билир); мәс: *Бир фәһлә өз әли, өз зәһмәтилә Мисмар да дүзәлдир, ше'р дә јазыр.* (С.Вурғун) *Бурда кәлләләрдән бир гали гүрун.* (С.Вурғун)

2. Объект әввәлчәдән мөвчуд олур, ишин ичрасы нәтичәсиндә мәһв олур, јох олур; мәс: *Ана ишығы сөндүрдү. Гыз стәканы сындырды. Фәһләләр бишаны сөкдүләр. Дидир, парчалајыр инсан инсаны.* (С. Вурғун)

3. Ишин ичрасы нәтичәсиндә объект писмән дәјишиклијә уғрајыр; мәс: *Боја додагларыны гызартмышды. Ёис аллыны гаралтмышды. Ёәјәти тәзәчә тәмизләмишдиләр.*

4. Ишин ичрасы нәтичәсиндә объект мәкан дәјишиклијинә уғрајыр; мәс: *Шаһзадәни еһтијатла отага кәтирдиләр.* (И.Әфәндијев) *Китаблары рәфләрдән кәтүрдүләр.*

5. Объект садәчә олараг һәрәкәтин тә'сиринә мә'руз галыр, лакин һеч бир дәјишиклијә уғрамыр; мәс: *Мән сәни көрүрәм. Дәһизи сәјр едирәм. Китабы охујурам* вә с.

Г е ј д. Тә'сирлик һалда олан сөзләр үзәриндә иш ичра олунан объекти билдирдијиндән васитәсиз тамамлыг кими изаһ олунур. Она көрә дә бу чүр сөзләр һәтта *һараны?* суалына чаваб вердикдә дә васитәсиз тамамлыг сајылыр; мәс: *Доландым дағлары, мешәликләри.* (С.Вурғун)

*Васитәли тамамлыг һәрәкәтлә бирбаша дежил, дол-
жы јолла әләгәләһән әшјаны, объекти билдирир.*

Иш вә һәрәкәт васитәли тамамлығын ифадә етдији объект үзәриндә ичра едилмир, онунла зәиф әләгәләһири. Она көрә дә васитәли тамамлыглар јалныз фе'ли хәбәрлә дежил, һәм дә исми хәбәрлә бағлы олур.

Васитәли тамамлыглар исмин јөнлүк, јерлик, чыхышлыг һалларында олуб әшја мәзмуну билдирән сөзләр вә бирләшмәләрлә, ејни заманда *учун, өтрү, илә, гаршы, һаггында, барәсиндә* гошмаларынын гошулдуғу бир сыра сөзләр вә бирләшмәләрлә ифадә олунур.

Јөнлүк һалда олан сөзләр вә бирләшмәләрлә ифадә олунан васитәли тамамлыглар бәнзәмә, охшама, јөнәлмә, истигамәт вә мәгсәд чаларына малик олур; мәс: *Ишыг дәрјасына бәнзәјир сәһра.* (С.Рүстәм) *Лә'лә бәнзәјирди дедији гәзәл.* (Низами) *Чәнаб һакимләрә бир суалым вар.* (С.Вурғун) *Ај гыз, ај Пәричан, она бах, она!* (С.Вурғун) *Ашыглар һүснүнә дастан дедиләр.* (И.Әфәндијев) Бу мисалларда *ишыг дәрјасына* бирләшмәси, *лә'лә* сөзү бәнзәмә, охшама, *һакимләрә, она* сөзләри истигамәт, *һүснүнә* сөзү мәгсәд чаларына малик олан васитәли тамамлыглардыр.

Јерлик вә чыхышлыг һалларында олан васитәли тамамлыгларда нисби јер чалары олур; мәс: *Өлүм јајан бир чәназә гохусу вар нәфәсиндә.* (С.Рүстәм) *Милјон-милјон адамлардан милјон тәгдир ешидирәм.* (С.Рүстәм) *Ајрылды ајагдан кумуш үзәнки. Мәним гәһрәманым енди атындан.* (С.Рүстәм) *Кәл, кәл, о мүгәддәс јарандан өнүм.* (С.Рүстәм) *Горхмајын сиз гарлы гышдан, јағышдан.* (С.Рүстәм) Бу мисалларда јерлик һалда олан *нәфәсиндә, чыхышлыг* һалда олан *адамлардан, ајагдан, атындан, јарандан, гышдан, јағышдан* сөзләриндә нисби јер чалары олса да, әшја, объект мә'насы әсасдыр.

Гошмаларын гошулдуғу сөзләр вә бирләшмәләр әсасән васитәли тамамлыг һалларынын (јөнлүк, јерлик, чыхышлыг) мә'наларына јахын мә'налар ифадә едир. Мәсәлән: *Сәһһи үчүн китаб алдым - Сәһһ китаб алдым. Кимин һаггында данышырсан? - Кимдән данышырсан? Нә барәдә сәһбәт едирдиниз? - Нәдән сәһбәт едирдиниз?*

Илә гошмалы тамамлыглар васитә, аләт, биркәлик, гаршылашдырма, сечилмә вә с. мә'на чаларына маликдир; мәс: *Бычагла кәсдим* (васитә, аләт). *Һәсәһлә данышдым* (биркәлик). *Нечә*

күн иди биз дүшмәнлө дөјүшүрдүк (гаршылашдырма). О жашынын чөхлүгү илө фэрглөнирди (сечилмө) вө с.

Мө'лумат үчүн. Дилчиликдө чөтин мәсәләлөрдән бири васитәли тамамлыгларла јер, сәбәб, мәгсәд, тәрз зәрфликләрини фэрглөндирмәкдир.

Јөнлүк, јерлик вө чыхышлыг халларында олан сөзләр вө бирлөшмәләр чүмлөдө тамамлыг да ола билир, јер зәрфлији дө; үчүн, өтру гошмалы сөзләр вө бирлөшмәләр тамамлыг да ола билир, сәбәб вө мәгсәд зәрфликләри дө; -ла, -дә (мә) гошмалы сөзләр вө бирлөшмәләр тамамлыг да ола билир, тәрз зәрфлији дө. Чүмләнин баш үзвләринин ајдын формал әламәтләри вардыр вө онлары фэрглөндирмәк чөтин дејилдир. Лакин тә'јинлө зәрфлик, тамамлыгла зәрфлик структур-семантик чөһәтдән јахын олдуғундан, тәбии олараг, төһлил заманы онлары фэрглөндирмәк чөтинлик төрөдир.

Чүмлө үзвләрини фэрглөндирмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, онларын семантик-синтактик функцијасына диггәт јетирилмәлидир. Тә'јин әшја билдирән үзвләрлө бағлы олуб, онлары әламәт, кејфијәт, хасијәт, материал, кәмијәт вө с. чөһәтдән изаһ едир, ишарә әвәзликләри илө ифадә олундугда сәдәчә олараг тә'јинләнәнә ишарә едир. Тамамлыг хәбәрлө бағлы олуб, мүстәгим вө ја гејри-мүстәгим объект билдирир вө бир үзв кими, әшја мәзмунуна малик олур. Зәрфлик дө хәбәрлө бағлы олур, лакин тамамлыгдан фэргли олараг мәкан, јер, истигамәт, кәмијәт, сәбәб, мәгсәд, тәрз вө с. билдирир. Үмуми семантик-синтактик вәзифәләринә көрә икинчи дәрәчәли үзвләри фэрглөндирмәк мүмкүндүр. Лакин елә дил фактлары мөвчуддур ки, онларда икили хусусијәт - объект вө јер, объект вө сәбәб, объект вө мәгсәд, объект вө тәрз вө с. мә'налар бирликдө мүшаһидә олунур. Бу чүр халларда дил дүјүмүнүн дәрәчәси бу вө ја дикөр төрәфә үстүнлүк верилмәсинә сәбәб олур.

Чөтинлик даһа чох јөнлүк, јерлик вө чыхышлыг халларында олан тамамлыгларла јер зәрфликләрини фэрглөндирилмәсиндә өзүнү көстәрир. Ајдын шәкилдә әшја, объект билдирән тамамлыгла ајдын шәкилдә јер, мәкан билдирән зәрфликләри фэрглөндирмәк чөтин дејилдир: Әсрләрлө дәјмәмишиди инсан ајагы Үрәкләрин нәфәсилә ахан **гумлара**. (С.Рүстәм) Данышыр гуртулушчун кедән **вурушмалардан**. (С.Рүстәм) **Мәндә һәр кәс көрүр өз гаш-көзуну**. (Сабир) - чүмлөләриндә **гумлара, вурушмалардан, мәндә** сөзләри ајдын шәкилдә әшја мә'насына маликдир; **Јагыи да, долу да, гушбашы гар да Көјдән јер үзүнә** јагачаг мәнсиз! (С. Рүстәм) **Бу чөлләрдә от битмәздә, чичәк ачмәздә**. (С. Рүстәм) **Бу јерләрдән карван кечмәз, гуш да учмәздә**. (С. Рүстәм) - чүмлөләриндә **көјдән, јер үзүнә, чөлләрдә, бу јерләрдән** сөзләри вө бирлөшмәләри мәкан, јер мә'насына маликдир. Она көрә дө әввәлkilәр тамамлыг, сонракылар јер зәрфлијидир.

Башга мисаллара диггәт јетирәк: **Бу јер, мәнчә, јарашыгдыр Түркмәнистана**. (С. Рүстәм) **Бир сағламлыг һавасы вар хош нәфәсиндә**. (С.Рүстәм) **Торпаглара бәдәнишдән ал ган дамчылар**. (С.Рүстәм) Бу мисалларда **Түркмәнистана, нәфәсиндә, бәдәнишдән, торпаглара** сөзләринә ики чүр синтактик суал вермәк олар: **һара? нәјә? һарада? нәдә? һарадан? нәдән?** Она көрә дө бу сөзләрин зәрфлик вө ја тамамлыг олдуғу мүбаһисә төрөдө билир. Бу чүр үзвләри дәгигләнширәркән

онларын синтактик-семантик функцијасына, ајдынлашдырдыгы үзвө, һәм ин үзвүн нә илә ифадә олундуғуна, сөзүн лексик мә'насына, мөкан вә ја әшја, объект анлајышынын үстүнлүјүнә, әлавәси варса, әлавәсинә диггәт јетирмәк ләзымдыр. Исим бир әләмәтин, хүсусијәтин јерләндији башга бир объект билдирәрәк әшја, предмет мә'насыны сахлајырса, тамамлыг вәзифәсиндә чыхыш едир; конкрет предмет, әшја мә'насыны итирәрәк һәрәкәтин јерини билдирдикдә јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләнир. Биринчи мисалда *Туркмәнистан* тамамлыгдыр, бир әләмәтин дашыјычысы олан объект билдирир. Белә һалларда мүбәһисәли үзвү сһтијагла өз һәмчинсләри илә әвәз едиб јохламағ олар: *инсана јарашыгдыр, палтара јарашыгдыр, ева јарашыгдыр* вә с. Көрүндүјү кими, һәмчинсләриндә объект мә'насы күчлүдүр. Икинчи мисалдакы *нәфәсиндә* сөзү дә сһилә гејри-мүстәғим объект билдирир, әләмәтин дашыјычысы кими чыхыш едир. Сонунчу мисалда *бәдәниндән* сөзү субъектин ајрылдыгы объект билдирир: *ған бәдәниндән дамчылар; торпага* сөзүндә, булардан фәргли оларағ, мөкан мә'насы апарычыдыр, бу сөзү *јерә, дөниәмәјә* сөзләри илә дә әвәз етмәк олар.

Сөзүн лексик мә'насы илә чүмлә үзвүнүн синтактик-семантик функцијасыны сһиләшдирмәк олмаз. *Һәр нәгмә, һәр ше'р үрәк ғаныдыр.* (С.Рүстәм) *Ше'риндән* ајрылмаз гәлбимин көзү, *Сән еј дәрдли шаир, севимли Сабир!* (С.Рүстәм) *Мәндән тәзә ше'р истәјән көзәл, һајатын мә'насы ше'р дејилми?* (Һ.Ариф) - мисраларында *ше'р* сөзү мүхтәлиф вәзифәләрдә - мүбтәда, тамамлыг вә хәбәр вәзифәләриндә олса да, өз лексик мә'насыны сахламышдыр. Лакин мүхтәлиф вәзифәләрдә сөзүн мә'насында бу вә ја дикәр чәһәт (мәсәлән, объект мә'насы) күчләнә биләр, она көрә дә чүмлә үзвүнүн лексик семантикасына да диггәт јетирмәк ләзымдыр. *Евләринин пәнчәрәси күнәшә бахыр.* (С.Рүстәм) *Узағларда туфан јатыр өз гәфәсиндә* (С.Рүстәм) - мисраларындан биринчисиндә *күнәшә* сөзү объект билдирир вә конкрет чисим кими тәсәввүр едилир - тамамлыгдыр. Сонракы мисалда *узағларда* сөзү конкрет объект мә'насы ифадә етмир, мүчәррәд бир мөкан билдирир, јер зәрфлијидир; һәм ин чүмләдә *узағларда* сөзүнүн әлавәси кими дүшүнүлә билән *өз гәфәсиндә* сөзләри дә мөкан мә'насына маликдир. Һәр ики чүмлән ин хәбәри (*бахыр, јатыр*) статик фе'лләрдән ибарәтдир вә статик фе'лләр адәтән мөкан дејил, объект тәләб едир. Мәсәлән: *Шәклә бахырам (нәјә бахырам?), Дага бахырам (нәјә бахырам?)* Динамик фе'лләр нә даһа чох һәрәкәтин ичрасы үчүн мөкан тәләб едир: *Дага чыхырам (һара чыхырам?), Кәндә кедирәм (һара кедирәм?)* Бу чәһәтдән јухарыдакы *јатмағ* фе'ли дә статик һәрәкәт билдирир. Лакин туфандан сәһбәт кетдији үчүн туфанын гәфләтән ојанмасы, дағыдычы һәрәкәти дә тәсәввүр едилир.

Бә'зән фикрин ифадә тәрзи тәһлилин дүзкүн апарылмасына мане олур. *Агача чыхырам* - типли чүмләләрдә заһирән объект мә'насы күчлүдүр. *агача чыхырам - һара?* јох, *нәјә?* демәк ләзымдыр; лакин бу фикир тә'минедичи дејилдир. *«Агача чыхырам»* чүмләсиндә метафориклик вардыр - *агача* дедикдә ағачын көвдәси дејил, башы дүшүнүлмәлидир. *Китаб шкафдадыр. Китаб портфелдәдир. Китаб рәфдәдир* вә с. кими чүмләләрә нечә суал верәк? *Китаб һарададыр, јохса Китаб нәдәдир?* Илк бахында дүшүнүрсән ки, *шкаф, портфел, јеишјин көзү, китаб рәфи* вә с. бу типли сөз вә бирләшмәләрә *һара?* суалыны вермәк вә бу чүр сөз вә бирләшмәләри јер зәрфлији кими изаһ етмәк олмаз.

чүнки бунларда эшја мѣзмуну күчлүдүр, она көрѣ дѣ нѣдѣдир? суалы даһа мү-
насиб олар. Лакин елми тѣһлидѣн кѣнар ади данышыг просесиндѣ даһа тѣбии
суал-чаваб апарырыг:

Китаблар һарададыр?

Китаблар шакафдадыр (портфелдѣдир, рафлѣрдѣдир, столун көзүндѣдир).

Һѣтта бу суалын чавабыны “Китаблар мѣндѣдир” шѣклиндѣ дѣ вермѣк
олар. Мѣндѣдир - о демѣкдир ки, китаб мѣним ѣлимдѣдир, свимдѣдир, порт-
фелимдѣдир вѣ с. Маһијѣт будур ки, бир эшја башга бир эшјада ѣзүнѣ јер ту-
тур, мѣкан тапыр, лакин о мѣкан кичилдикчѣ эшја бѣјүјүр вѣ биз мѣнтиг гар-
шысында һара? суалыны дејил, нѣјѣ? нѣдѣ? суалларыны вермѣк истѣјирик.

Һѣч бир дилчилик ѣдѣбијјатында бу чүр јахын суаллары олан сѣзлѣри фѣрг-
лѣндирмѣк мѣјары мѣјјѣнлѣшдирилмѣмишдир. Бу чүр сѣзлѣри “тамамлыг
мѣ’налы зѣрфлик” вѣ ја эшја мѣзмуну даһа күчлү олдугда “зѣрфлик мѣ’налы та-
мамлыг” адландырмаг олар. Чүнки бунларын һѣр икиси баш үзвлѣри мѣхтѣлиф
чѣһѣтдѣн изаһ едѣн, мѣхтѣлиф чѣһѣтдѣн тамамлајан үзвлѣрдир вѣ онларын
арасына Чин сѣдди чѣкмѣјин мѣ’насы јохдур.

Бүтүн бунлар һѣм дѣ онунла бағлыдыр ки, биз чох заман нисби јер чалары
илѣ ашкар мѣкан, бошлуг, јер мѣ’насыны фѣрглѣндирмирик; чүмлѣ үзвү јер
зѣрфлијидирсѣ, даим бир кѣнд ѣразиси гѣдѣр саһѣ дүшүнүрүк. Һѣр бир ѣламѣ-
тин, хусусијјѣтин мѣканы олур. Бу мѣкан объект үзѣрнидѣ, объект дахилиндѣ-
дир. Биз һѣм бир ишин, һѣрѣкѣтин ичра олундуғу јер һағгында мѣ’лумат верѣ
билирик, һѣм дѣ бир эшјанын, бир ѣламѣтин јерлѣшдији объекти, нисби мѣка-
ны гејд едѣ билирик. Биринчи һалда мѣкан ајдын вѣ кениш олур, икинчи һалда
кичилир вѣ объект кичилдикчѣ даһа кичик олур, лакин һѣч вахт итмир, чүнки
эшја варса, онун тутдуғу мѣкан да олмалыдыр. Заман да белѣдир: *Мѣн јазмы-
шам* - чүмлѣси бир санијѣ ѣввѣлки иши билдирдији кими, 40 ил ѣввѣл баш вер-
миш иши дѣ билдирѣ билѣр. Елми күчү шакирд үзѣриндѣ сынамаг олмаз. Мѣк-
тѣб дѣрсликлѣринѣ вѣ тестлѣрѣ ајдын нүмунѣлѣр дахил едилмѣлидир.

Тамамлыг вѣ зѣрфликлѣри фѣрглѣндирмѣк үчүн ѣлавѣдѣн дѣ
истифаде етмѣк олар:

Зирвѣсиндѣн ашагыја - Софијаја бахырам,

Јухарыја - кѣл-кѣл дејѣн кумүш аја бахырам. (С.Рүстѣм)

Шаир дағын зирвѣсиндѣи ашағылара бахыр, Софија шѣһѣри-
ни, јухарыја бахыр, кумүш ајы көрүр; *ашагыја* сѣзү јер зѣрфлији-
дир, ѣлавѣси дѣ дүзкүн сечилмишдир: дағын зирвѣсиндѣн аша-
ғыларда һүдудсуз бир мѣкан-шѣһѣр көрүнүр. Лакин икинчи мис-
рада гүсур вар: јухарылар анчаг кумүш ајдан ибарѣт дејилдир.
ѣлавѣ илѣ ѣлавѣли үзвүн һѣчминдѣ бѣјүк фѣрг вар: јер зѣрфлији-
нин (*јухарыја*) ѣлавѣси кими верилмиш кумүш ај, ѣслиндѣ, объект
билдирир, она көрѣ дѣ мѣѣллиф бу мисраны: *Јухарыја - кѣл-кѣл
дејѣн кумүш аја бахырам* шѣклиндѣ дејил, *Јухарыда кѣл-кѣл дејѣн
кумүш аја бахырам* шѣклиндѣ даһа дүзкүн ишлѣтмиш оларды.

Сөзүн лексик семантикасы вә морфоложи әләмәти онун чүмлә үзвү кими функцијасыны мүүјәнләшдирмәјә көмәк едир. *Сүсүзлүгдән чөлләрində јаныр әкинләр.* (С.Рүстәм) *Истиләрдә бура кәлмир истираһәтә* (С.Рүстәм) - мисраларындан биринчисиндә *сүсүзлүг* сөзүндәки потенциал мә'на ону -дан шәкилчиси илә сәбәб зәрфлијинә чевирмишдир вә бурада -дан шәкилчиси илә *гүндән* сөзүнә бәрабәрдир. Икинчи мисалда исә *исти* сөзү субтантивләшәрәк заман мә'налы исимләрә јахынлашмыш, -да шәкилчиси исә онун заман зәрфлији кими ишләнмәсинә сәбәб олмушдур - сөз *исти һаваларда* бирләшмәсинин мә'насына бәрабәр мә'на ифадә едир. *Өвлад кими, чандан аһамыз торпагы севдик.* (С.Рүстәм) -мисрасында чандан сөзү -дан шәкилчиси илә тәрз билдирир.

Илә гошмасы бир систем шәклиндә (истисналарла) конкрет мә'налы исимләрлә васитәли тамамлыг (*балта илә доғрадым, гәләмлә јаздым, бычагла кәсдим*), мүчәррәд исимләрлә тәрз зәрфлији (*мәһәббәтлә дедим, чәсарәтлә данышдым, усталыгла сорудум*) вәзифәсиндә ишләнир.

Сәрбәст вә сабит бирләшмәләрлә бағлы бә'зи хүсусијјәтләри дә елми тәһлил просесиндә унутмағ олмаз. *Ондан ажры дејил ишәрәтим, адым.* (С.Рүстәм) *Мәнағыр бир илдә кәлдим дүңјаја.* (С.Рүстәм) - чүмләләриндән биринчисиндә *ондан* сөзү *ажры* сөзү илә бирликдә (*ондан ажры дејил*) чүмләннин хәбәрндир. Икинчи мисалда исә үмуми семантикаја малик олан *илдә* сөзү *ағыр* сөзү илә метафорик әләгәдә олдуғу үчүн *ағыр бир илдә* бирләшмәси чүмләннин заман зәрфлијидир.

Тә'јин

Тә'јин дикәр икинчи дәрәчәли үзвләрдән - тамамлыг вә зәрфликдән фәрғли оларағ, чүмләдә атрибутив әләгәнин јаранмасына сәбәб олур. Тамамлыг вә зәрфлик даһа чоғ фе'ли, гисмән дә исми хәбәрлә бағлы олдуғу һалда, тә'јин әшја мәзмунлу бүтүн үзвләрлә әләгәләнир.

Тә'јин икинчи дәрәчәли үзв олуб, исимлә, исимләшмиш сөzlәрлә ифадә олунап үзвләри мухтәлиф чәһәтдән (әләмәт, кәјфијәт, кәмијјәт, материал вә с.) *изаһ* едир вә ја онлара ишарә едир.

Тә'јинин ашағыдакы хүсусијјәтләри вардыр: икинчи дәрәчә

ли үзвдүр: эшја билдирән - исимлә вә исимләшмиш сөзләрлә ифалә олунаң үзвләрә анд олур; даһа чох сифәт, ишарә әвәзли-
ји, фе'ли сифәт вә фе'ли сифәт тәркибләри илә ифалә олунур;
анд олдуғу үзвү мүхтәлиф чәһәтдән изаһ етмәк, конкретләш-
дирмәк мәгсәди дашыјыр; ишарә әвәзликләри илә ифалә олу-
нур; дугла јалһыз ишарә етмә хүсусијјәтинә малик олур; *нечә? нә чүр?*
һансы? нечә? нә гәдәр? суалларындан биринә чаваб верир.

Тә'јинләрин ишләдилмәсиндә әсас мәгсәд эшја билдирән
үзвләрлә ифалә олунаң мадди варлығы мәзмун вә форма бахы-
мындан сәчијјәләндирмәк, объектив аләмин форма-гурулуш хү-
сусијјәтләри вә маһијјәти барәдә инсан дүшүнчәсини әкс етдир-
сәмәкдир; *мәс.: Көһнә гапы бу тезлијә тазәләшә, инанмырам.* (Са-
бир) *Ағ ат кәлинин габагында бәнд алды.* (Т.Казымов) *Атлы ја-
хындакы дөңкәдән сага бүрүлдү.* (Т.Казымов) *Хан узун бармагы
илә Хәдичәнин фыңдыг бүрнүндән басды.* (Т.Казымов) *Саф арзу-
лар, саф әмәлләр, тәмиз диләкләр Јаранмышдыр мәһәббәтин илк
мә'насындан.* (С.Вурғун) *Үзүнә ағ чәкилмиш бәдәннүма күзкү он
једди илдир ки, балача отагда дүстагдыр.* (Ә.Вәлијев)

Әләмәт, кәјфијјәт билдирән тә'јинләр мә'нача тәрз зәрфлик-
ләринә јахындыр. Тә'јинлә тәрз зәрфликләрини фәргләндирмәк
үчүн бә'зән онларын суалларына диггәт јетирилир, тә'јинләрин
нечә? нә чүр? һансы? суалларына, тәрз зәрфликләринин исә јал-
һыз *нечә? нә чүр?* суалларына чаваб вердији көстәрилир. Лакин
бу чәһәтә әсасланмағ мәнтиги дејил, чүнки тә'јинләрин дә һа-
мысы һәмишә һәр үч суала чаваб вермир. Мәсәләң: *Гарынын кү-
нәшдән вә дәрәдән јаныб гаралмыш һејбәтли үзү гәрибә бир нурла
ишигланды.* (И.Әфәндијев) -чүмләсиндә тә'јин (*күнәшдән вә дәрә-
дән јаныб гаралмыш һејбәтли*) *нечә? нә чүр?* суалларына чаваб ве-
рир, *һансы?* суалы тәләб олунмур. *Доктор Сәлим хәстәни муаји-
нә етди* -чүмләсиндә тә'јин (*доктор*) *һансы?* суалына чаваб ве-
рир, лакин һәмин сөзә *нечә? нә чүр?* суалларыны вермәк олмур.

Тә'јинлә тәрз зәрфликләрини фәргләндирмәк үчүн онларын
анд олдуғу үзвә диггәт јетирмәк лазымдыр: тә'јин эшја мәзмун-
лу үзвлә бағлы олур, тәрз зәрфлији иш, һәрәкәт билдирән фе'ли
хәбәрлә.

Эшја билдирән (исимлә, исимләшмиш сөзләрлә ифалә олу-
наң) бүтүн үзвләрин тә'јини олур:

Мубтәдаја анд: *Бу күп дә кор кими гур'ан охујан Шәр-
һин көзәлләри ешидир сәни.* (С.Вурғун) *Хәбәрә* анд: *Зәңчи*

гызыр аслан кими, габармышдыр тунч синәси, Елә бил ки, далға-
ларла пәнчәләшән бир а д а д ы р . (С.Вурғун) *Т а м а м д ы г а а н д ы*
Алғыш әмдијимиз һалал судунә, Бу кун дә борчлујам һәр өјү
дунә. (С.Вурғун) Зәрфлијә аид: Сәмәндәр мисалы гәј јаным
дејә, Бир хәлвәт о т а г а чәкилмишәм мән. (М.Раһим)

Г е ј д. Исми хәбәрлә јанашы, фс'ли хәбәрин исми һиссәсинә ан-
тә'јин дә ола билир; мәс.: *Бәр тәрәфдә нәзәрә чарпан тәмизлик раһат*
хош бир тә'сир бағылајырды.

Бә'зән чүмләдә бир тә'јинләнәннин бир нечә тә'јини олур.
мәс: *Бурда әсрләрдән јадикар галан, Үстүнү думанлар, чискиләр*
алан Бөјүк бир гала вар... (С.Вурғун) Бу чүр тә'јинләр һәмчинс һе-
саб олунур.

Бә'зән дә, әксинә, бир нечә тә'јинләнәннин бир тә'јини олур
мәс: *Бу јени гәлбинлә, шуурунла сән Бизим кәндимиздә муәллимә*
сән. (С Вурғун) Јашасан ән ширин арзујла, камла, Севинчин сә
олар, дәрдинсә дахла.(З.Јагуб)

Һәм тә'јинин, һәм дә тә'јинләнәннин һәмчинс олдуғу һаллар
да вардыр.

Тә'јин тә'јинләнәндән сонра ишләндикдә әлавәјә чеврилир.
Белә әлавәләр әксәрән хүсусиләшдији һалда, бә'зән хүсусиләш-
мир; мәс.: *Әскәр әмоғлу биздән инчијиб. Наил достумуз гонаг кә-*
либ. Әһмәд јазыг бунлары көзләмирди вә с. Бу мисалларда әмоғлу,
јазыг сөзләрини тә'јин кими дә ишләтмәк олар: *Јазыг Әһмәд бун-*
лары көзләмирди.

Рус дилиндән фәрғли олараг, Азәрбајчан дилиндә тә'јин тә-
јинләнәнә јанашма јолу илә бағланыр, јанашдығы үздән асы-
лы вәзијјәтә дүшүр вә морфоложи дәјишиклијә уғраја билмир.
Лакин тә'јинләнән сәрбәст олур вә чүмләдәки мөвгәјиндән асы-
лы олараг мүхтәлиф шәкилчиләр гәбул едәрәк дәјишә билир.

Тә'јин узлашма-идарә әлагәли (II тип) исми бирләшмәләрин
һәм әввәлиндә, һәм дә тәрәфләри арасында ишләнир. Бирләш-
мәнин әввәлиндә ишләндикдә биринчи тәрәфә, арасында иш-
ләндикдә икинчи тәрәфә анд олур вә һәр ики һалда мүстәғил
тә'јин кими чыхыш едир; мәс: *Тәјкөз Јусифин әмрилә гары-*
ны өз отагына салыб гапыны бағладылар. (И.Әфәндијев) Чох сәви-
рәм а н а јур дун ахыб кедән чајларыны. (С.Вурғун)

Тә'јиндән әввәл вә сонра *бир* сөзү ишләнир. Әввәл кәлдикдә

тә'јинин мә'насына гејри-мүәјјәнлик, үмумилик чалары верир:
Дәһшәт дунјанын көһнә мә'насы, Бир *јети* аләми о нишан верир.
(С.Вурғун) Сонра кәлдикдә тә'јинин тә'јинлик дәрәчәсини күч-
ләндирир, өзүндән сонракы сөзә гејри-мүәјјәнлик мә'насы верир
Титрәјир алында *боранлы бир гыш*. (С.Вурғун) *Бөјүк бир һә-*
јәтдә ичласымыз вар. (С.Вурғун)

Тә'јин дә гурулушча *садә вә мүрәккәб* олур.
Са дә тә'јинләр *садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб* сөзләрлә ифадә
олунур; мәс: Бир *әбәди, ал баһара тәсним олоу боранлы гыш*.
(С.Вурғун) Бурда нәфәс алып *бөјүк бир шәһәр*. Шәһәрә сыгмајыр
кешши күчәләр. (С.Вурғун) *Нечә чадыр гурду көјдә тона-тона, сых*
булудлар. (С.Вурғун) Мүрәккәб тә'јинләр исми бирләшмә-
ләр вә фе'ли сифәт тәркибләри илә ифадә олунур; мәс: *Гаја бөј-*
лә даи асылыр мәним ата үрәјимдән. (С.Вурғун) *Көрмәдиниң гә-*
ләм ғашлы, дурна көзлү о кәлини. (С.Вурғун) Дунјанын һәр јериндә
азадлыг вурвиңунда *Кулләдән дешик-дешик бир ал бајраг олајдым!*
(С.Рүстәм) *Мәнә јахын, мәнә доғма бир дунјаја бахырам*. (С.Рүс-
тәм) *Маја бу сөзләрдән алмаз кими нарылдајан чумәләр дүзәлдир-*
ди. (М.Ибраһимов) *Боз дағларын архасындан ахан Кур «јандым*
дејән» сәһралары долашыр. (С.Вурғун)

Мүрәккәб тә'јинләр мүхтәлиф сөз бирләшмәләри вә нитг
һиссәлериндән ибарәт олан мүрәккәб тәркиб шәклиндә дә чы-
хыш едир, тәркибиндә бир сыра гејри-һәмчинс тә'јинләр олур.
Бу чүр һалларда мүрәккәб тә'јин фе'ли сифәт тәркиби, исми
бирләшмә, сифәт, ишарә әвәзлији вә с.-дән ибарәт олур. Бунлар
тә'јинләнәни мүхтәлиф чәһәтдән изаһ едиб ајдынлашдырса да,
садалама интонасијасы илә тәләффүз едилмәдији, бир чинс мәф-
һумуна дахил олмадығы вә аз-чох бири дикәрини изаһ етдији
үчүн мүрәккәб тә'јин вәзифәсиндә ишләнир. Мәсәлән:

Һәр кечә бир евә басгына кәлән,
Јыртычы гурд кими өлдүрүб-өлән
Елләрин јағысы о вәһшиләрдән
Бир нишан көрмәдим Талыстанда мән.

(С. Вурғун)

Бу дил әчдадымызын бизә сөјүб кетдији ән сүймәтли мирасдыр.
(Б.Ваһабзадә) *Көрүб тапыш олмадығым, Гајғысына галмадығым*
Ше'р досту бир инсандан Бир хатирә сөйләдиләр. (С.Вурғун)
Ифадә васитәләри. Тә'јини даһа чох сифәт, ишарә әвәзлији,
фе'ли сифәт вә фе'ли сифәт тәркибләри илә ифадә олунур.

Сифәтин әсас синтактик вәзифәси тә'јин олдугундан һәр чүр гурулуш, нөв, дәрәчә әләмәтинә малик олан сифәтләр чүмләдә тә'јин вәзифәсиндә ишләнир; мәс: *Шуурсуз, күчсүз, идраксыз һејванлар белә ач галмырлар.* (М.Ибраһимов) *Бу аловлу, одлу сөздәр јангын салыр үрәкләрә.* (С.Вурғун) *Дәрин бир дәрјадыр шаир хәјалы.* (Р.Рза) *Мәним јаддашымдан силинмәмишдир сојуг ғыш кечәси, о гарлы рузкар.* (Р.Рза) *Боғуг бир ғызарты чөкдү рәнкинә.* (С.Вурғун) *Атасыны кормәмишди кичик Әмирхан, Анасыса бир ағсачлы мүәллимәјди.* (С.Вурғун) *Ајазлы, шахталы бир ғыш ахшамы Једди јолдаш олуб јола дүзәлдик.* (С.Вурғун)

Јалныз ишарә әвәзликләри дејил, бә'зи суал әвәзликләри вә јијәлик һалда олан шәхс әвәзликләри дә (икинчи тәрәфдәки сөз мәнсубијјәт шәкилчили олмадында) тә'јин вәзифәсиндә ишләнир: *Бизә бу даг, бу дәрә Тәслим олсун бир кәрә.* (С.Вурғун) *Мән белә әсрары гана билмирәм.* (Сабир) *Бә'зән дилсиз бир вугарла ғылынч чәкир гәһрәманлыг, Гаршысында бојун бүкүб сәчдә ғылыр бүтүн әләм.* (С.Вурғун) *Һәр инсан огуна һүнәр јарашыр. Нечә китаб кәтирмисиниз? Һансы китаблары кәтирмисиниз? Бизим кәндин јаз ахшамлары көзәл олур.* (И.Әфәндијев)

Г е ј д. *Нә гәдәр дәрәд чәкди бизим бабалар* (С.Вурғун) - мисрасында *бизим бабалар* бирләшмәсинин икинчи тәрәфиндә мәнсубијјәт шәкилчисинин олмасы биринчи тәрәфин (*бизим сөзүнүн*) мүстәгил тә'јин кими изаһ едилмәсинә имкан верир. Еләчә дә узлашма-идарә әләгәли бирләшмәләрин һәр ики тәрәфинә аид тә'јинин олмасы (тәзә *евин саһиби - евин тәзә саһиби*) көстәрир ки, һазыркы дөврдә дилчилијимиздә гәбул едилмәмиш олса да, кәләчәкдә бу чүр бирләшмәләрин (*евин саһиби*) тәрәфләринә мүстәгил үзв кими јенидән бахмаг олар.

Тә'јинләнәнinin һәрәкәтлә бағлы әләмәтини ифадә етмәк үчүн ән јахшы васитә фе'ли сифәтләр вә фе'ли сифәт тәркибләридир. Фе'ли сифәтләрин натурал вәзијјәттә (исимләшмәдикдә) әсас синтактик вәзифәси тә'јиндир; мәс.: *Дунјанын өлмәјән бир гануну вар.* (С. Вурғун) *Мәчнуну сәрсәри зәни етмә ки сән, Дејилди көрдүјүн диванләрдән.* (Низами) *Аләми шәрһ едән логман кимијди.* (Низами) *Овчулар Гарабаг меиәләриндән түкләри алов кими јанан ғырговулар кәтирдиләр.* (И.Әфәндијев) *Учурумдан о јана дәннз кими гаралан дәрәдән төк-төк ишыг кәлирди.* (И.Әфәндијев) вә с. *Синәси дәрјатәк ше'рлә долу Шаирин күнәшсиз сәһәри*

жохдур. (С.Рүстәм) -типли чүмлөлөрдө фе'ли сифэт шәкилчили
о.маг фе'линин дүшдүжү, фе'ли бирлөшмәнин исми бирлөшмәжө
чевришмәкдә олдуғу бир просес кими өзүнү көстөрмөкдөдир.

Сајлар да жараныш е'тибарилә исимлөрлө, әшја билдирән сөз-
лөрлө бағлы олуб онлары мигдар вә сыра бахымындан тә'јин
едир; мәс.: Мәндән ишыг алыр мин кәнд, мин шәһәр; Күндә јүз зәнк
олур - кәндәрһакәндәр! (С.Вурғун) Гој ачылысын мин бир чичөк, Гы-
зыл күлдән әтир чәкәк! (С.Вурғун) Икинчи мәрми даһа јахында,
даһа учадан нәрилдәди. (С.Гәдирзадә) Сәндә битәр бир нечә
вәчсиз гога, Анчаг о да гисмәт олур донгуза. (Сабир)

Тә'јин гошмаларын артырылдығы сөзләр вә бирлөшмөлөрлө
дә ифадә олунур. Бу чүр тә'јинләр мүгајисә чаларына малик
олуб, образлы дүшүнчәжө хидмәт едир; мәс.: Мән сизә од кими сөз-
ләр верәрәм. (Х.Рза Улутүрк) Гајалардан көз јашы кими сулар сызырды.
(И.Әфәндијев) Бизимкидир уча дағлар, Дуңја гәдәр зөвгүмүз вар. (С.Вур-
ғун)

Исимләр исимләрә (вә исимлөшмиш башга нитг һиссәлә-
ринә) јанашараг атрибутивләшир, тә'јин вәзифәсиндә ишләнә-
рәк аид олдуғу үзвү мадди-материал, милли вә чинси мәнсубиј-
јәт, ичтимаи вәзијјәт, рүтбә, титул вә с. чәһәтдән изаһ едир, ај-
дынлашдырыр; мәс.: Кәзирәм аддым-аддым мирвари гүмлар үстә.
(С.Рүстәм) Чугун борулар тәр отлар ичиндә санки күлүмсәјирди.
(И.Әфәндијев) Катибә Шимшәк ханым директөрүн дәшүнә гар
кими аг өнлүк тутмушду. (Б.Бајрамов) Елә бил, шаир достум
јенидән илһама кәлмишиди. Гоңшу Елбәји басгын етди, обамызы да-
гыздылар, атамы олдүрдүләр. (Ч.Чаббарлы) Ләзки Әһмәд мәним
достум иди. Гадын һакимләрин јыгынчагы иди.

Дилимиздә -дакы, -дәки шәкилчили исми сифәтләр тә'јинлә-
нәни заман вә мөкан чәһәтдән ајдынлашдырыр; мәс.: Јахындакы
агачларын јарпағлары арасында гүшлар сәс-күј салмышдылар.
(И.Әфәндијев) Шаһидисән сән дүнәнки аловларын, одларын, Си-
шимшидир гојнундакы ајаг изи јадларын. (С.Рүстәм)

Исми бирлөшмәләрин әксәр типләри (һәм субстантив, һәм
дә атрибутив бирлөшмәләр) чүмлөдә тә'јин вәзифәсиндә ишлән-
нир вә тә'јинләнәни мүхтәлиф чәһәтдән конкретләшдирир; мәс.:
Јун заводунун директору Гараи шәһәрдән тәзәчә гајытмышды.
Кормәдиниң гәләм гашилы, дурна көзлү о кәлини. (С.Вурғун) Аг са-
рајда әли гаиылы, гәлби гара бир ағ адам Дејир ки, мән азадыга, әда-
ләтә, сүлһә јадам. (С.Рүстәм) «Хош кәлдин» сојләјир јенә шаирә

*Синәси сылдырым гајалы дағлар. Бә'зән дә бүрүнүр думандан туула
Тәзә кәлин кими һәјалы дағлар. (С.Рүстәм)*

Мүхтәлиф нитг һиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан мүрәккәб тә'јинләрә бәдин дилдә даһа чох расг кәлмәк олур; мәс: *Једдиси дә чијиндәки зиндан гәдәр агыр даши Силки-нирди. (С.Рүстәм) Ағ булудларын алтында күмүш кими парлајан о дағлары ашыб тапымадығым адамларын мәнзилшә кедәчәк јолун команданы мәнним әримдир! (И.Әфәндијев) Јол рајондан башлаја-раг мәншә илә өртүлү дағларын о тәрәфиндәки јайлагда дүзәлмиш бојук малдарлыг созхозуна чәкилмәли иди. (И.Әфәндијев) Бу дағ башындакы мөһтәшәм гала Олмуш сығынчагы гәһрәманларын. (С.Вурғун)*

Тә'јинләр садә ифадә васитәләриндән асылы олараг, мә'на хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир: сифәтлә ифадә олунанлар *һәрәкәтлә бағлы әләмәт, сәјла ифадә олунанлар мигдар, сыра, әвәзликлә* ифадә олунанлар *ишарә*, гошмалы сөзләр вә бирләшмәләр *мүғажисә, бәнизәтмә тә'јинләри* адланыр. -дакы, -дәки шәкилчили сөзләр *заман вә мәкан* билдирир, исимләр тә'јинләнәни *материал, рутбә, титул, ичтимаи мүнәсибәтләр* вә с. чәһәтдән изаһ едир. Исми бирләшмәләр бу сонунчу чәһәтлә јанашы, тә'јин вәзифәсиндә мүәјјән әләмәт вә хүсусијјәтин мөвчудлуғу, мәнсубијјәти мә'наларыны да ифадә едир.

Тә'јин чүмләнин мүстәғиллији даһа аз олан үзвүдүр.

Зәрфлик

Зәрфлик икинчи дәрәчәли үзв олуп, чүмләдә һәрәкәт вә ја әләмәтин ичра вә мејдана чыхма тәрзини, заманыны, јерини, сәбәбини, мәғсәдини, дәрәчәсини вә с. билдирир.

Зәрфлик грамматик семантикасынын зәнкинлији илә фәргләнир, буна көрә дә мүхтәлиф мә'на нөвләринә ајрылыр. Мәсәлән: *Азад көнүлләр олду артыг сәнин јерин, кул! Ачы-ачы куләрдин, инди ширин-ширин кул! (С.Рүстәм) Пајыз вахты бағчамызын һејвалары дәјәндә, Шафтаылар ширәләниб будағыны әјәндә Көндөрәрәм совғатыны - сәнин дә өз пајышы! (С.Вурғун) Һәфтәдә үч-дөрд дәфә азуғә алмаг үчүн рајон мәркәзинә кедәрдим. (И.Әфәндијев) Булдозерчи сарыбәниз олдуғундан бојун-боғазы мис кими*

гызармышды. (И.Әфәндијев) *Мәним наразылыгыма бахмајараг, о
женә дә маникюрчүләрлә корушмушду.* (И.Әфәндијев)

Бу мисалларда ачы-ачы, ширин-ширин, мис кими сөzlәрн ишин
ичра тәрзини, һәр јаз, инди, најыз вахты багчалмызын һејвалары дә-
јәндә, шафтаһылар ширәләниб будагыны әјәндә сөzlәри вә бир-
ләшмәләри ишин ичра заманыны, һәфтәдә үч-дөрд дәфә - ишин
ичра кәмијјәтини, азугә алмаг үчүн - ишин ичра мәгсәдини, рајон
мәркәзинә - ишин ичра јерини, булдырчи сарыбәниз олдыгундан -
әләмәтин сәбәбини билдирир, сон чүмләдәки мәним наразылы-
гыма бахмајараг сөzlәри гаршылашдырма мә'насы јарадыр.

Чүмләнин структур-семантик компонентләриндән бири ки-
ми, зәрфлијин әсас хүсусијјәтләри бунлардыр: чүмләнин икинчи
дәрәчәли үзвүдүр; һәрәкәтин вә әләмәтин әләмәтини билдирир;
даһа чох зәрф, фе'ли бағлама, фе'ли бағлама тәркибләри, исмин
мәкани һаллары, гошмалы фе'ли сифәт вә мәсдәрләрлә ифадә
олунур; чүмләдә јери сәрбәстдир, актуаллашдырма заманы даһа
чох чүмләнин сонунда ишләнир; даһа чох фе'ли хәбәрә, бә'зән
дә сифәт вә зәрфләрлә ифадә олуна исми хәбәрә аид олур; аид
олдуғу үзвә әксәрән јанашма, бә'зән идарә үсулу илә табә олур;
һәрәкәт вә әләмәт билдирән үзвү мүхтәлиф чәһәтдән (тәрз, за-
ман, јер, сәбәб, мәгсәд, кәмијјәт, дәрәчә, шәрт, гаршылашдыр-
ма) изаһ едир.

Зәрфликләр дә гурулушча садә вә мүрәккәб олур. Садә зәрф-
ликләр нитг һиссәләри илә (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөzlәр-
лә) ифадә олунур; мәс: *Атан олду чәбһәләрдә, Сән алмадын сора-
гыны.* (Р. Рза) *Дөнүб мүгәссирә бахыр гыјгачы* (С. Вурғун) *Гыҗыры-
ла-гыҗырыла дәјир дашлара.* (С. Вурғун)

Мүрәккәб зәрфликләр исми вә фе'ли бирләшмәләрлә ифадә
олунур; мәс: *Мән ону Мисхордакы ушаг санаторијасында кор-
фум.* (Р. Рза) *Ат каһ да дал ајаглары үстә фырланараг ојнајырды.*
(Һ. Мехди) *Јашы әллини өтдүју һалда, һәлә сачларына дән дүшмә-
лтиди. Биз нә онуи, нә дә назирип «сағ ол» демәси үчүн ишләмирик.*
(И. Әфәндијев)

Зәрфликләр дә «бир» сөзү илә әлагәләнир. Бу сөз зәрфлик-
ләдән әввәл ишләндикдә зәрфлијә аид олур; мәс: *Бу анда бирдән ја-
зыг бир топ кими галхыр јериндән.* (С. Вурғун) *Бир сәһәр бағлары
да кәзмәјә кедәрик.* Сон чүмләни: *Сәһәр бир бағлары да кәзмәјә ке-
дәрик* - шәклиндә ишләтсәк, бир сөзү зәрфлијә аид олмаз.

Зәрфлијин ашағыдакы мә'на нөвләри вардыр:

- 1) *тәрз зәрфлији;*
- 2) *заман зәрфлији;*
- 3) *јер зәрфлији;*
- 4) *сәбәб зәрфлији;*
- 5) *мәгсәд зәрфлији;*
- 6) *кәмијјәт, өлчү, дәрәчә зәрфлији;*
- 7) *шәрт зәрфлији;*
- 8) *гаришлышдырма зәрфлији.*

Тәрз зәрфлији. *Зәрфлији бу нөвү фе'ли хәбәрлә ифадә олунан ишин нечә, нә һалда, нә кими вәзијјәтдә ичра олундуғуну билдирир вә печә? нә чүр? нә һалда? нә вәзијјәтдә? нә шәкилдә? суалларын-дан биринә чаваб верир.*

Тәрз зәрфликләри башлыча олараг ашағыдакы васитәләрлә ифадә олунур:

1. Садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб тәрз зәрфләри илә: *Аста јери, кәмәр дүшәр белиндән. (Халг маһн.) Отурмушду Сарван илә Манја јанашы. (С.Вурғун) Бахды маддым-маддым һамыја бир ан, Титрәди астача кул додағлары. (Б.Ваһабзадә) Бир дә көрүрсән ки, саһил бојунча Учур гагајылар дәстәбәдәстә. (Б.Ваһабзадә) Гыз кедир аста-аста, һәм шаддыр, һәм никаран. (Б.Ваһабзадә) Агызла-ры көпүкләнир данышанда, Тимсаһ кими јаш төкүрләр килдир-кил-дир. (Ч.Новруз)*

2. Адвербиал сифәтләрлә: *Әһәд бир аз јумшаг данышмага ча-лышды. (И.Мәликзадә) Дедим ки, Ајбәниз, о аја бәнзә, Даима саф јаша, даима тәзә! (С.Вурғун) Нә көзәл јарашыр Мугана чејран! (С.Вурғун) Америка! Јахшы динлә бу гатарын илк сәсини. (С.Вур-ғун)*

Г е ј д. Јумшаг, саф, көзәл, јахшы типли сөzlәр әслиндә сифәт олуб, фе'ли хәбәрә аид олдуғда адвербиаллашыр. Морфолокија китабларында бу чүр сөzlәр јанлыш олараг һәм сифәт, һәм дә зәрф кими изаһ едилир.

3. Илә (-ла, -лә) гошмалы мүчәррәд исимләрлә: *Ана онлары меһрибанлыгла гаршылады. Фузули һәсрәтлә гүрбәтдән вәтәнә бахырды. (Б.Ваһабзадә) Ајы адамын габагына асанлыгла чыхмыр. (И.Әфәндијев) Мән сеvirәм өз јүрдүмү бир мүгәддәс мөһәббәтлә. (С.Вурғун) Онлар чох еһтијатла магаранын агзына јахынлашды-лар. (И.Әфәндијев)*

4. Мүгајисә вә бәнзәтмә билдирән кими, тәки, тәк, гәдәр вә с. гошмаларын гошулдуғу сөzlәр вә бирләшмәләрлә; тәрз зәрф-лијинин бу нөвү мүгајисә, бәнзәтмә мә'насына малик олдуғун-дан образлылыг кејфијјәтләри илә сечилир вә мүһүм бәдиилик васитәләри кими чыхыш едир: Арзум галхды зирвәләрә гуш тәки. (Ч.Новруз) Гој гызларын үзү кун кими күлсүн. (С.Вурғун) Кечәләр сүбһә гәдәр дарға кими, Јатмајыр, гыр-гыр едир гарға кими. (Са-бир) Сән ај кими бахдын мәнә. Сән кун кими бахдын мәнә. (Ч.Нов-руз) Әзәмәтли Нева да ахырды агыр-агыр, Дуңјадан күсмүш кими. (Р.Рза) Илләрә нә вар ки... Өтүр јел кими. (Б.Ваһабзадә) Сүзүрәм бурулан ағ булудлары, Учүр мәрчан кими башым үстүндән. (Б.Ва-һабзадә)

5. Фе'ли бағлама вә фе'ли бағлама тәркибләри илә: О күлүм-сәјәрәк ата минди вә ағачлар арасында јох олду. (И.Әфәндијев) Јәр кун гаршыла мудирләри күлә-күлә, әјилә-әјилә. (Р.Рза) Әли чә-нәсиндә елләр көзәли Динләјә-динләјә "охај"лар дејир. (С.Вурғун) Мәтләби узатмадан түлкүнүн әризәсини охуду габан. (Р.Рза) Бү-түн залдакылар нәфәсләрини белә чәкмәдән мәни динләјирдиләр. (И.Әфәндијев) Кәрим онун үзүнә бахмадан вә һеч бир артыг сөз ишләтмәдән әһвалаты көрдүју кими данышды. (И.Әфәндијев)

6. Икинчи тәрәфи һалда, шәкилдә, тәрздә, вәзијјәтдә вә с. сөз-ләрдән ибарәт олан исми вә фе'ли бирләшмәләрлә; бу чүр бир-ләшмәләр һәрәкәтин тәрзини билдирмәклә јанашы, субјектин өзүнүн дә һал-вәзијјәтини билдирир: Исмајыл киши кәдәрли вә-зијјәтдә дајанмышды. Сәксәкәли һалда әтрафы динләди. Адама бу шәкилдә чаваб вермәзләр. Солтан бәрк инчимиш һалда гајыдыб кетди. (И.Әфәндијев) Адил разы һалда машина минди. (И.Әфән-дијев) Гыз көзләрини дәһшәт вә горху илә она зилләмиш олдуғу һалда сусурду. (И.Әфәндијев) О, аһәстә, сәссиз аддымларла ағач-ларын арасында долашырды. (И.Әфәндијев)

7. Фразеоложи ваһидләрлә: Онлар бир гарны ач, бир гарны тох доланырдылар. Мин ил јола бахды гулағы сәсдә, Анчаг дәјишмәди өмрүн мә'насы. (С.Вурғун)

8. Нечә? нә чүр? нә шәкилдә? нә тәрздә? нә вәзијјәтдә? суал әвәзликләри илә: Нечә едим ки, о керидә дајанан бешинчи тәкәр дә ишә дүшсүн, мәнә ишләсин! (С.Рәһимов) О көвдәдә-көкдә алма ағачы нечә учар? (С.Рәһимов) Бәс һәр дәфә бу чајыл нә тәһәр арадан чыхыб, мүстәнтиг? (С.Рәһимов) Көрәсән, о гара-гура ча-ныјанмышын өзү нечә, нә шәкилдә кәлибдир? (С.Рәһимов) Кәмәкчи

шикајәтләри нечә јола верир? Телефон зәнкләрини нечә тәнзим едир? (С.Рәһимов)

Тәрз зәрфликләринин ашағыдакы мә'на нөвләри вардыр:

Ишин, һәрәкәтин ичра тәрзини билдирәнләр. Тәрз зәрфлијинин бу нөвү даһа чох тәрз зәрфләри, фе'ли бағлама вә фе'ли бағлама тәркибләри, илә (-ла, -лә) гошмалы исимләр, фразеоложи ваһидләр вә с. илә ифадә олунур; мәс.: *Отағын пәнчәрә вә гапысы бир-баши һәјәтә ачылырды.* (И.Әфәндијев) *Өз рәфтарыны нөгтәбә-нөгтә хәјалына кәтирир, гүсурунун нәдә олдуğunu тапа билмирди.* (И.Әфәндијев) *Түлкү көрчәк јаваш-јаваш кәлди. Ендириб баш әдәблә, чәмбәлди.* (Сабир) *Онда көрүрсән јыхылыб јанбајан. Бир нечә нөврәстә чаван лајбалај.* (Сабир) *Долдурур гәлјаны күлүмсә-јәрәк.* (С.Вурғун) *Сурхај пәнчәрәнин јанында гојулмуш јазы столу архасында әјләшәрәк јарымчыг галмыш симфонијасыны јазмага башлады.* (И.Әфәндијев) *О да кимјачыдыр. Институту кечән илә ә'ла сүјмәтлә битирди.* (И.Әфәндијев) *Гыз: -Хејр, -дејә архајын сәслә чаваб верди.* (И.Әфәндијев)

Һәрәкәтин кејфијјәтини билдирәнләр. Тәрз зәрфлијинин бу нөвү адвербиал сифәтләр, исми бирләшмәләр, фразеоложи ваһидләр вә с. илә ифадә олунур; мәс.: *Көзәл дуруб, көзәл кәзиб, көзәл бах.* (М.П.Вагиф) *Һәр һалда онлар өз ишләрини мәнән јахшы биләрләр.* (И.Әфәндијев) *Күллү дон тикәрәм, алыб кејәрсән, Сән дә ишрин-ишрин гогал јејәрсән.* (С.Вурғун) *Кәримин гыза олан мүнасибәти Сурхаја гуру вә бир гәдәр дә күлүнч көрүндү.* (И.Әфәндијев) *Белә елми сәһбәтләр онун кәләчәк һәјәт јолдашына даһа тәбии вә хош көрүнүрдү.* (И.Әфәндијев)

Мүгајисә билдирәнләр. Тәрз зәрфлијинин бу нөвү даһа чох мүгајисә, бәнзәтмә гошмаларынын гошулдуғу сөzlәр вә бирләшмәләрлә ифадә олунур; мәс.: *Бахыр дәрдли кими, бигәрар кими.* (Р.Рза) *Чагламаг истәјирәм дағда шәләлә кими, Сәтимәк истәјирәм чөдләрә лалә кими.* (Б.Ваһабзадә) *Тахыл, тахыл дејиб дә чох чыгырма зәнкәзурлу тәк.* (Сабир)

Г е ј д. Тәрз зәрфлијинин бу нөвү бә'зән "Мүгајисә зәрфлији" ады алтында зәрфлијин бир новү кими верилир.

Ишин ичра тәрзини вә субјектин һал-вәзијјәтини билдирәнләр. Тәрз зәрфлијинин бу нөвү ишин ичра вәзијјәтини, ичра тәрзини көстәрмәклә бәрәбәр, иши ичра едәнин - субјектин өзүнүн дә

вэијјэтини экс етдирир вэ даһа чох *һалда*, *шәкилдә*, *тәрздә*, вэ-
шәһәттә сөзләринин икинчи тәрәф кими ишләндији бирләш-
мәләрлә, фе'ли бағлама вэ фе'ли бағлама тәркибләри, кими
гошмалы тәркибләр вэ с. илә ифадә олунур; мәс.: *О, ичласдан*
сон дәрәчә тутгун бир Һалда чыхды. *Гычлары әсә-әсә ганыја ја-*
хынлашды. Адил *разы Һалда* машина миниб кетди. Булдозерчи исә
сәбирсиз Һалда үзүнү јана чевирди. (И.Әфәндијев) Рустәм киши
јухудан ајылар кими дикәлди. (М.Ибраһимов) Гадын рәгсини
гуртарды. Пианонун јанына кәләрәк, үзү *пәнчәрәјә олдуғу Һалда*
дајанды. (И.Әфәндијев) Огланлар *сәрвахт* јеријурдиләр. (И.Әфән-
дијев)

Заман зәрфлијн. *Зәрфлијн бу нову хәбәрлә ифадә олунан һәрә-
кәт вә ја әләмәтин заманыны билдирир вә нә заман? нә вахт? һа-
чан? нә вахтдан? нә вахтадәк? вә с. суаллардан биринә чаваб ве-
рир.*

Заман зәрфликләри фе'ли вә ја исми хәбәрә аид олса да,
детерминант үзв кими, әксәрән чүмлөнин үмуми мәзмуну илә
бағлы олур. Башлыча олараг, ашағыдакы нитг һиссәләри вә сөз
бирләшмәләри илә ифадә олунур:

1. Садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб заман зәрфләри илә: *Инди сон*
баһардыр, кәлиб кечди јәј. (С.Вурғун) *Биз һәлә* автомобил мин-
мәјириз. (Сабир) *Һансы бир доктора әрз етдим онун илләтини, Де-*
ди, чәк бундан әлин, бөшлә, бу, чохдаи өлүбә! (Сабир) *Сәһәр-сәһәр*
күл, А сачы сүнбүл! (С.Вурғун) *Бу күн-сабаһ* ал кәјәчәк тәбиәтин
илк баһары. (С.Вурғун)

2. Јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һалларында олан заман мә'-
налы исимләрлә: *Јајда* јајлагымдыр, *гыида* ојлагым, *Јазда* сејран-
каһым бу дағлар мәним! (Өләскәр) *Мешәләр, мешәләр, доғрудан да*
сиз Јајда да, гыида да бир баһарсыныз! (С.Вурғун) *Мән Азәрлә*
ушағлыгдан дост идим.

3. Кими, гәдәр, дәк, чан, чән, әввәл, сонра, бәри, габаг гошмала-
рынын гошулдуғу заман мә'налы сөзләр вә бирләшмәләрлә: *Он*
дәфә демिशәм бајагдан бәри, Сөзүмә бахмырсан... (Б.Ваһабзадә)
Пәләнк нә'рә чәкәр һүчүмдан габаг. (Б.Ваһабзадә) *Сүбһә гәдәр* кә-
шик чәкмиш, *о јуммамыш көзләрини.* (Б.Ваһабзадә) *Гурујандан*
сонра көтүјүм белә Инсанын ишинә јарајады каш. (Б.Ваһабзадә)
Бешикләр үстүндә бир чыраг тәкин Аналар сүбһәчән үрәк јанды-
рыр. (Б.Ваһабзадә) *Һәр күн хорәкдән әввәл, наһардан сонра дин-*
чәл. (Б.Ваһабзадә)

4. Исми бирләшмәләрлә.

1) *О, бу, һәммин сөzlәринин вә сајларын ил, ај, кун, вахт, заман, ан, дәгигә, санијә, саат сөzlәринә јанашмасы јолу илә јаранан исми бирләшмәләрлә: Бир кун бу дунјадан көчәчәјәм мән, Ул-дузлар, ај, кунәш догачаг мәнсиз. (С.Рүстәм) Бир ан да нәфәс алмадыг аләмдә вәтәнсиз. (С.Рүстәм) Зовгләр, дунјалар дәјишир һәр ан. (Б.Ваһабзадә) Атамыз дејәрди буну бир заман. (Б.Ваһабзадә) Бу кун ајаг ачдын, гызым, илк дәфә. (Б.Ваһабзадә) Бир кун кулак гонду, отлар опушду. (Б.Ваһабзадә) Ајры дүшән сүлар бирләшди бу дәм. (Б.Ваһабзадә) Бу ан тәбиәт дә хәјала кедир. (Б. Ваһабзадә) Бу агач дирәкләр, јәгин, бир заман Мешәдә вугарлы бир агач олмуш. (Б.Ваһабзадә) О вахт иә билсин ки, өтәчәк заман, Өзу азадыга сәрһәд олачаг. (Б.Ваһабзадә) Бу дәм булбул Деди: Еј кул, мәнни таны. (Б.Ваһабзадә) Өзүн бил, дур орда, кәрәк бу ахшам Бунун һамысыны јарыб гуртарам. (Б.Ваһабзадә) Бирдән евә кечди ата бу ара, Гуцагында ушаг чыхды бајыра. (Б.Ваһабзадә) Ики јуз ил јашады ләззәт ичиндә Логман. (Б.Ваһабзадә) Анчаг мәнә мачал вер бирчә анлыг өчәлдән. (Б.Ваһабзадә) Биринчи аддымда ловгалананлар Икинчи аддымда јыхылачагдыр. (С.Вурғун)*

Бә'зән бу чүр бирләшмәләрлә ај, ил, кун, саат, јаш типли сөzlәр бурахылыр: *Ијирми бирдә сејгәл верәр телинә, Ијирми икидә дүшәр ешгин көлүнә. (М.П.Вагиф) Кәлин, доггуздан бурадајам.*

2) Фе'ли сифәт вә фе'ли сифәт тәркибләринин ан, вахт, заман типли сөzlәрә јанашмасы илә: *Гүшлар дилә кәлир, ана нәфәси Ба-ла нәфәсинә тохунан заман. (Б.Ваһабзадә) Мәнә дејирләр ки, даньшан заман Јаман гышгырырсан... (Б. Ваһабзадә) Өмүр најланан заман көрүн кимә нә дүшдү. (Б.Ваһабзадә) Бир кун мешәдә кәздијим заман Үлкәр долухсунмуш һалда деди... (И.Әфәндијев) Әсас тәрәфи јердә сөзү илә ифадә олуна јанашма әлагәли исми бирләшмәләри дә бу група дахил егмәк олар: Јазырсан ки, дурдуғум јердә, күчә илә кетдијим јердә елә бәрк јухум кәлир ки, аз галырам јыхылам. (Ү.Мәммәдгулузадә)*

3) Гаршылыглы табелилик әлагәсиндә олан исми бирләшмәләрлә: *Өријир јаз куну гүзејләрдә гар... (С.Вурғун) Бу музакирәләр илин әввәлиндән башламышды. Кечәнин бир чағында ашагин отагында кун тәк догудурсунуз. (Б.Ваһабзадә) Бир кагызын кучујдә бирчә анын ичиндә Кун доланыб ил олур. (Б.Ваһабзадә)*

5. Фе'ли бағлама вә фе'ли бағлама тәркибләри илә: *Сән гымышма куләндә, инләмә ағлајанда. (Б.Ваһабзадә) Јашылбаш соналар учаркән халча үзәриндә јелләнән бир гыз олурдулар, епәркән јенә јашылбаш сонәја чеврилдирдиләр. (Ш.Һәсәнәоглу) Бә'зән сәтирләрини мән гарышыг саланда Хәттили охумагда көмәк етми-*

сэн мөнө. (С.Рүстәм) *Сәһәр мәни јола саланда чамаатын габагын-
да аласан, сәндән иңшијорәм.* (Ә.Вәлијев) *Отагда бир саат тәк
отуранда Јүз илин дәрдијлә јүкләнир инсан.* (Б.Ваһабзадә) *Биз са-
ры чичәклә өртүлү јамача чатанда күнәш чыхды.* (И.Әфәндијев)
Биз мағараја јахынлашанда мән бирдән-бирә гөрхмага башладым.
(И.Әфәндијев)

6. *Нә заман? нә вахт? һачан? нә вахтадәк? нә вахтдан? вә с.
суал әвэзликләри илә: Сон әсәрин һачан чандан чыхыбдыр? Бәс
һачаначан бурада көзләјәчәксән?* (С.Рәһимов) *Нә заман кәлми-
синиз? Нә вахтдан бурадасыныз?*

Заман зәрфликләри хәбәрлә ифадә олунан һәрәкәт вә әламә-
тин үмүми заманыны билдирмәклә јанашы, һадисәни мүхтәлиф
заман кәсикләриндә дә ифадә едә билир вә буна көрә дә ашағы-
дакы мә'на нөвләринә ајрылыр:

Үмүми заман билдирәнләр - һадисәнин һүдуду мә'лум олмајан
заман әрзиндә баш вердијини кәстәрир: *Нә гәдәр зәрбәләр дәјиб
бу халга, Даим көзләрини түтүб думан, чән...* (Ч.Новруз) *Ана әји-
ләндә бешијин үстә* Онун да онундә әјилир чаһан. (Б.Ваһабзадә)
*Көјләр курламасын, селләр ахмасын Ана көрпәсинә сүд верән за-
ман.* (Б.Ваһабзадә) *Көнүл күләр көз күләндә, Додагларда сөз кү-
ләндә.* (Р.Рза)

*Һәрәкәтин, әламәтин чыхыш, башланғыч заманыны билдирән-
ләр:* *Нә кормүшәм дүнјада бу дүнјаја кәләндән?* (Б.Ваһабзадә)
*Отуздан адлајынча күндә отуз мин кәрә Башымы јелләдирәм һә-
дәр кечән күнләрә.* (Б.Ваһабзадә) *Деди билмәз идим битадан, баш-
дан, Өјрәнмишәм көзү чыхмыш гардашдан.* (Закир) *Чобаны вурду-
лар даглар башында, О сәндән ајрылды ән кәич јашында.* (С.Вур-
ғун) *Мән сәни кормүшәм он беи ил әввәл, Дилиндә бир гошма, бир
дәрдли гәзәл.* (С.Вурғун) *Ушаглыгда үфүгләрдән ө јандакы Хәјали
бир әләм илә һеј јашардым.* (Б.Ваһабзадә)

Һәрәкәтин, әламәтин гуртарачаг заманыны билдирәнләр:
Логман деди: *һәјатын ширин олур һәр аны. Ордан бура кәлинчә бир
әз өмүр газандым.* (Б.Ваһабзадә) *Биз дүз саат беишә гәдәр гызгын
ишләдик.* (И.Әфәндијев) *Биз өз арамызда сөз гојмушдуг ки, көрпү-
ну вахтышдан ијirmi беиш күн тез гуртараг.* (И.Әфәндијев) *Јох,
Адил, көрпүну салыб гуртармајынча һеч јерә кетмәрәм.* (И.Әфән-
дијев) *Бу вахта гәдәр һарада идин, бала? Бешикләр үстүндә бир
чыраг тәкин Аналар сүбһәчән үрәк јандырыр.* (Б.Ваһабзадә)

*Һәрәкәт вә әламәтин һәм башланғыч, һәм дә гуртарачаг зама-
ныны билдирәнләр:* *Сәһәрдән ахшама кими аран јели мәни вурмаса,
кечәләр раһат јухум кәлмәз.* (Ә.Вәлијев) *Илин әввәлиндән пәјызга
гәдәр хејли иш көрдүк...*

Јер зәрфлији. Зәрфлијин бу нөвү хәбәрлә ифадә олунан һәрәкәт вә әләмәттин јерини билдирир, һараја? һарада? һарадан? вә с. суи. лардан биринә чаваб верир.

Јер зәрфликләри ашағыдакы нитг һиссәләри вә сөз бирләш. мәләри илә ифадә олунур;

1. Јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һалларында олан јер зәрфләри илә: *Ораја* нә тәһәр кәлим? *Орада* мәним нә ишим вар? *Булдозерчи* ири-ири гаја парчаларыны габагына гатыб дуз учурумун ғырагына кәтирир, *орадан ашағыја* јуварладырды. (И.Әфәндијев) *О*, пул ба- рәдә душунмүрсә, *бурада* нә кәзир? (И.Әфәндијев)

Г е ј д. *Ора*, *бура*, *ирәли*, *кери*, *јухары*, *ашағы* типли сөзләр әслиндә маһијәт е'тибарилә мөкан мө'налы исимләрдән һеч нә илә фәргләнмир. Лакин бу чүр сөзләр ән'әнәви олараг јер зәрфи кими гејд едилир. "Көмәкчи алар" ад- алтынды верилән ғыраг, бөјүр, јан, кәнар типли сөзләр дә исимләрә дахиллир. *Бирдән-бирә бөјүрдән* ири бир мащын чыхды. *Биз кәнара* чәкилдик.

2. Јер билдирән исимләрлә.

1) Јөнлүк һалда олан јер билдирән исимләрлә: *Шофер* Сәмән- дәр мащынына әјләишб узаг *дағлара* јол алды. (И.Әфәндијев) *Кәр- бәлаја* Мәһәммәди бурахдылар, *Һәзиоглу* Гасымы басдылар *Сиби- рә*. (И.Мәликзадә) *Јашармыш* көзләримни јана чевирдим вә *һәјәтә* чыхдым.

2) Јерлик һалда олан јер билдирән исимләрлә: *Истәмирәм* һә- јатым сакитчә бир *отагда* кәлиб кечсин лал кими. (Б.Ваһабзадә) *Узадыб* сакитчә әл-ајагымы *Өлмәк* истәмирәм *јамағымда* мән. (Б.Ваһабзадә) *Бир* чут улдуз кими јанан көзләри *Сәһәри* чох заман *чөлдә* ачарды. (С.Вурғун) *Дөшүнә* дөјмәзди *о*, *мәчлисләрдә*. (С. Вур- гун)

3) Чыхышлыг һалда олан јер билдирән исимләрлә: *Бәлкә Ба- кыдан* профессор чагыраг? (И.Әфәндијев) *Мән* беш дәгигә әвәзинә, *он* дәгигәдән артыг отурараг *палададан* чыхдым. (И.Әфәндијев) *Гулағларына* мащын тырылтысы дәјәндә *Мәми* дәлләкханадан чыхды. (И.Мәликзадә)

3. Исми бирләшмәләрлә.

1) Јанашма әләгәли исми бирләшмәләрлә: *Шикәстә* очагына устундән дәли бир гәһгәһә илә *о тәрәфә* тулланды. (И.Мәликза- дә) *Бәбир* *о јана* бахды, *бу јана* бахды, нә гарга көрдү, нә гарга сә- си еиштди. (И.Мәликзадә)

2) Гаршылыглы табелилик әләгәсиндә олан исми бирләшмә- ләрлә: *Арвад* елә билди, *Бәбир* *Әләмкилин* һәјәтиндә килмисә гәли- на гәлтан еләјиб. (И.Мәликзадә) *Рәјон* мәркәзинә - бу балача меј- данчаја һәр ики саатдан бир автобус кәләрди. (И.Мәликзадә) *Јол*

шарәси район ичраијја комитәси бинасынын икинчи мәртәбәсиндә
жер тәһминиди. (И.Әфәндијев) Машины дуз Азәрбајҗан травматоло-
гија вә ортопедија институтуна сурдум. (И.Әфәндијев) Мұһа-
жирә Бағдадын гулағынын дибиндә кедирди. (Ордубад) Јорган-до-
шын арасындакы тупһәнк кәлиб дурду көзләримин габағында.
(И.Мәлиқзадә)

3) Икинчи тәрәфи алт, уст, јан, бөјүр, ара, ич, кәнар вә с. кө-
мәкчи адлардан ибарәт олан исми бирләшмәләрлә (гаршылыг-
лы табелилик әлагәси үзрә): *Овчу јанында көз гырмаг олмаз.*
(И.Әфәндијев) *Мән она чаваб вермәдән көрпусаланларын јанына*
гачдым. (И.Әфәндијев) *Адил кәјиниб гуртарана гәдәр мән чајыны-*
чәрәјини һазырлајыб стәлун үстүнә гојдум. (И.Әфәндијев) *Чама-*
данын ичиндә мәктублар чин-чин јыгылмышиди. (И.Мәлиқзадә) *Бә-*
данын ичиндә мәктублар чин-чин јыгылмышиди. (И.Мәлиқзадә) *О*
бир кибрият чәкиб мәктубларын алтына тутду. (И.Мәлиқзадә) *О*
тәрәфин шыгы кәрпич барынын үстүнә дүшмүшдү. (И.Мәлиқза-
дә)

4. Һүдуд вә мәсафә билдирән кили, гәдәр, -дәк, -чан, -чән, -ча,
-чә гошмаларынын артырылдыгы мөкан мә'налы сөзләр вә бир-
ләшмәләрлә: *Адамлар артырмадан дүшәндә истәр-истәмәз Ши-*
кәстәкилин курсулу евинә тәрәф бахырдылар. (И.Мәлиқзадә) *Бу*
очаг новруз бајрамында галанан очага охшајыр, шыгы һәјәтин
узаг кунч-бучағынадәк јайылыб. (И.Мәлиқзадә) *Јол галанын ичәри-*
синдәк узанырды. (Г.Илкин) *Танкларын далынча тијадалар кедир-*
ди, мән ону сәрһәдә кими өзүмлә апардым.

5. Биринчи тәрәфи чыхышлыг, икинчи тәрәфи јөнлүк һалда
олан (гошмалы вә ја гошмасыз) бирләшмәләрлә: *Саһилдән ор-*
таја гәдәр сүјүн үзү сакит иди. *Бурадан Бақыја дөрд јүз километ-*
рә гәдәр јолдур. (И.Әфәндијев) *О истәди гапыдан артырмаја гә-*
дәр сүрүсүн. *Пајызын әввәли иди, ел дағдан арана енирди.* (И.Мә-
лиқзадә)

Ғәјл. Бу чүр јер зәрфликләри ејни типли тәрз зәрфликләриндән мә'на-
сына вә суалына көрә фәргләнир: *Адил мәнә шилә вурајды, данлајајды, ләкин*
корпусаланларын бөјүк сәһимјәтинә јухарыдан ашагы бахмајајды (И.Әфәнди-
јев) -чүмләсиндә *јухарыдан ашагы* сөзләри нечә? суалына чаваб верир вә тәрз
билдирир.

6. Һараја? һарада? һарадан? суал әвәзликләри илә: *Бәс бу мәл'-*
ун һисс һарадан мәнә гәһим кәсимлишидир? (И.Әфәндијев) *Һарада*
галачагсан? (И.Әфәндијев) *Бунлары азар гырсын, саламат олма-*
мышлар һарадан дарашидылар бу кәндиң чанына? (И.Мәлиқзадә)
Һара кедир бу јазыглар, аман, бу бөјда-бу бөјда? (Сабир) *Бәс кол-*
хозун митјону һара кедир? (С.Рәһимов) *Бунун пулуну һараја јыгыб-*

жыгышдырысан? (С.Рәхимов) *Ибрада бир сојуд басдырмалыјам?* (С.Рәхимов)

7. *Илэ* (-ла-лэ) гошмалы мөкан мә'налы сөзләр вә бирләшмәләрлә: *Биз јенә дар чыгырла ирәлиләјирдик.* (И.Әфәндијев) *Биз фермалара кедән гәдим көч јолундан ајрылдыг, мешә јолу илэ ирәлиләдик. Сонра мешә илэ јол кетдик.*

Тәрз вә заман зәрфликләри кими, јер зәрфликләри дә грамматик семантикасына көрә фәргләнәрәк ашағыдакы мә'на нөвләринә ајрылыр:

Ишин ичра олундуғу, әијанын јерләшидији јери билдирәнләр. Јер зәрфлијинин бу нөвү јерлик һалда олан сөзләр вә бирләшмәләрлә ифадә олунур; мәс.: *Учдум, ганадым бәркиди көјдә.* (С.Рүстәм) *Башымын үстүндә дајаныр булуд, Онуи дөврәсиндә рузкар иләләјир.* (Б.Ваһабзадә) *Алышырам кечәләр стол архасында мән.* (Б.Ваһабзадә) *Сујун саһилиндә бир бағчачыг вар.* (С.Вурғун) *Биз сәрин көлкәдәки јумшаг отларын үстүндә отурдуғ.* (И.Әфәндијев)

Ишин, һәрәкәтин истигамәтини билдирәнләр. Јер зәрфлијинин бу нөвү јөнлүк һалда олан мөкан мә'налы сөзләр вә бирләшмәләрлә ифадә олунур; мәс.: *Санки атасы јумруғу Пәришанын күрәјинә дејил, Гарашыи үрәјини башына ендирмишиди.* (М.Ибраһимов) *Көклүм гушу дағлар ашыб гонар сизин чәркәнизә.* (С.Рүстәм) *Кәһрәба ај галхыб көј гүббәсинә.* (Р.Рза) *Бир кун Иран падишаһи кәлди кәндә, көрду кәнд дагылыб кедир.* (И.Мәлиқзадә) *Бирдән һараданса бир даи гопараг учурум ашағы јуварланды.* (И.Әфәндијев)

Һәрәкәтин чыхыш (баишанғыч) нөгтәсини билдирәнләр. Јер зәрфлијинин бу нөвү чыхышлыг һалда олан сөзләр вә бирләшмәләрлә ифадә олунур; мәс.: *Кәрәк кочуб кедә бурдан, Танрыгулунун, Гөнчәнин үзүнә нечә бахачагыг?* (И.Мәлиқзадә) *Чох чәкмәз бир кун кәләр, Јолдан көндәрәр салам Марса кедән елчиләр.* (Р.Рза) *Мән машынын сур'әтини артырыб рајон мәркәзиндән чыхдым.* (И.Әфәндијев) *Адымызы кәндчи гојмушуг, амма чоху музун һәјәтиндән мал-гара, гојун-гузу гәһәтә чыхыб.* (И.Мәлиқзадә) *Ширләр кими чох чыхмышам јанғынларын арасындан.* (С.Вурғун)

Һәрәкәтин вараचाғы сон нөгтәни билдирәнләр. Јер зәрфлијинин бу нөвү јөилүк һалда олан мөкан мә'налы сөзләрә вә бирләшмәләрә һүдүд билдирән гошмаларын (кими, гәдәр, дәк, -чан, -чән) артырылмасы илэ (бә'зән дә гошмасыз) ифадә олунур; мәс.: *Шөһрәтимиз галхыб инди улдузлара, аја кими.* (Р.Рза) *Биз рајона гәдәр пијада кетдик. Дағыи јухарыларынадәк галын мешәлик иди. Ахшама кими беләчә јол кедиб, бир дә бахды ки, гаја башына чатыбды.* (Ш.Һәсәноғлу)

Ишин, һәрәкәтин һәм баишанғыч, һәм дә гуртарачаг јерини

*билдирәнтәр. Бу нөв јер зәрфликләри биринчи тәрәфи чыхышылы, икинчи тәрәфи јөнлүк һалда олан (гошмалы вә ја гошмасыз) бирләшмәләрлә ифадә олунур; мәс.: **Гыва лиманындан шәһәрә гәдәр әһали дүзүлмүшдү. Мәктәбдән евәчән бирнәфсә гачмышам.***

***Һәрәкәтин кечдији јолу билдирәнтәр.** Јер зәрфлијинин бу нөвү даһа чох -ча, -чә, илә (-ла, -лә) гошмалы мәкан мә'налы бирләшмәләрлә ифадә олунур; мәс.: **Күрзәләр, шаһмарлар Араз бојунча Паслы гылынч кими чәкилди гына.** (С. Вурғун) **Сөјүд ағачларынын кәлкәси илә ики нәфәр кедирди.** Бу чәј сылдырым гајаларын арасы илә ахыб кәлирди.*

Сәбәб зәрфлији. Зәрфлијин бу нөвү чүмләнни хәбәри илә ифадә олунан һәрәкәт вә әләмәтин сәбәбини билдирир, нијә? нә үчүн? нәдән отру? нә сәбәб?** суалларындан биринә чаваб верир; мәс.: **Елә биләрләр ки, Шикәстә јандыгындан, ачыгындан охујур.** (И. Мәликизадә) **Еләдијим базарлыгда корнұсалапларын да најы олдуғундан** машыны өзүм сүрүрдүм. (И. Әфәндијев) **Олар буну билдикләри үчүн Адил барәсіндә мәнимлә данышмырдылар.** (И. Әфәндијев) **Хәстә олдуғу үчүн рәнки солгун иди.

Сонунчу мисалда әләмәтин, әввәлки мисалларда һәрәкәтин сәбәби ифадә олунмушдур.

Сәбәб зәрфликләри ашағыдакы нитг һиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә ифадә олунур.

*1. **Үчүн, отру, корә** гошмаларынын -дыгы шәкилчили фе'ли сифәтләрә вә фе'ли сифәт тәркибләринә гошулмасы илә: **Ајнанын әри Тапдыг Чәфәрову нијә түтдүрмусан? Бирчә дәфә ағзыны ачыб ичласда сәнин әлејһинә ики кәлмә сөз дедијинә корә?** (И. Һүсәјнов) **Куман еләдим ки, сәрт данышдығы үчүн пешиман олуб, кондүмү алып.** (Ә. Вәлијев) **Бәбир бачысынын нијјәтини аламадығы үчүн бир аз еһтијатла данышды.** (И. Мәликизадә) **Чаваб вермәдијинә корә** мүнәсибәтини өјрәнә билмәдим.*

2. Чыхышылыг һалда олан сәбәб мә'налы сөzlәр вә сөз бирләшмәләри илә:

*1) Исимләрлә: **Һирсиндән Танрыгулуну әсмәчә түтдү.** (И. Мәликизадә) **Јәгин, хәчаләтләриндән сәсләрини удублар.** (И. Мәликизадә) **Горхудан арвадын богазы гурумушдү.** (И. Мәликизадә) **Шикәстә баша дүшдү ки, ачыгындан ағлаја билмир.** (И. Мәликизадә) **Чарәсизликдән сәнин машынында кетдик.** (И. Әфәндијев)*

*2) -дыгы шәкилчили фе'ли сифәт вә фе'ли сифәт тәркибләри илә: **Јатдыгындан әһвалатдан хәбәрим олмашышды. Нишә гызғын киришидијимиздән корнұ сүр'әтлә гурулмагда иди.** (И. Әфәндијев)*

Бульдозерчи сарыбөңиз олдуғундан бојун-богазы мис кими ғызармышыды. (И.Әфәндијев) Јағыш о јандан бәри дуз үзүмә чырдыгынан даң көзләримни ачмага имкан вермирди. (И.Әфәндијев) Бу күн көрүш вахты олмадығындан Гәрибин јанына бурахмадылар (И.Әфәндијев)

3) Чыхышлыг һалда олан мәсдәр вә мәсдәр тәркибләри илә: *Ағламагдан көзләри ғынгырмызы олмушду. Шор јәмәкдән чыт доңмушәм. Гурутду мәни бу шор! (И.Мәликзадә) Бутун күнү аја үстә дурмагдан адамын ғычлары сымләјир. (И.Мәликзадә) Јолла ра бахмагдан көзләрим ахды. (Ә.Чәмил)*

3. Икинчи тәрәфи нәтичәсиндә, сәјәсиндә, үзүндән, учундан үстүндә типли сөзләрдән ибарәт олан исми бирләшмәләрә: *Көрүрсән, һеч нәјин үстүндә бир дава-газмагал салды. Бу ушагла-рын сәјәсиндә бизим дә ағзымыз чәрәјә чатды. Гоншулуғ үзүндән һәр шеји ачыб данышмаг олмүрдү*

4. Нијә? нә үчүн? нә сәбәбә? нәдән? вә с. суал әвәзликләри илә: *Нәдән башын әјилмишдир, Долухсунмуш гара көзүн? (Р.Рза) Онун көзләри нәдән бу одлу нөгтәјә бәнд олуб галмышыды? О нијә јатмамышыды? (И.Әфәндијев) -Сән һәлә јатмамасын? -Јох. -Нә үчүн? -Елә-белә, јухум гачыб. (И.Әфәндијев) О көрпү нә үчүн бизим бир-биримиздән сојумагымыза, һәтта дүшмән кәсилмәјимизә сәбәб олсун? (И.Әфәндијев) Нә үчүн мән ондан оддан-судан горхан кими горхурдум? (И.Әфәндијев)*

5. Фе'ли бағлама вә фе'ли бағлама тәркибләри илә: *Ушаглар горхараг кери чәкилдиләр. Мән ағлајачағымдан горхараг тәләсик чадырдан чыхдым. (И.Әфәндијев) Һә, Маја бачы, нәнәм бунун дә-чәллијини көрүб ачыгланды. (М.Ибраһимов)*

Мәгсәд зәрфлији. Мәгсәд зәрфликләри хәбәрлә ифадә олунан һәрәкәтин мәгсәдини билдирир вә нијә? нә үчүн? нәдән өтрү? нә мәгсәдлә? суалларындан биринә чаваб верир. Мәсәлән: *Камандар инчимәсин дејә, о, сәсинә бир аз јумшаглыг верди. (И.Мәликзадә) Фәһләләрин мәәттәл галмамасы үчүн материаллары бир нечә күн әввәл дашытдырырдым. (И.Әфәндијев) Бә'зән дишләримиз килдләнәрәк Биз өмүр уғрунда өмүрдән кечдик. (С.Вурғун) Мән булдо-зерчини һирсләндирмәк үчүн бир сөз ахтарырдым. (И.Әфәндијев)*

Мәгсәд зәрфликләри ашағыдакы васитәләрлә ифадә олунур:

1. Јөнлүк һалда олан мәсдәр вә мәсдәр тәркибләри йлә: *Биз бура бош-бош отурмаға јох, ишләмәјә кәлмишик. Кәлмишәм кәз-мәјә сизин дағлары. (С.Вурғун) Чанлы данышыг дилиндә бә'зән мәсдәр шәкилчили етмәк сөзү ишләнмир, јөнлүк һалын шәкил-чисини лексик мә'нанын дашыјычысы олан сөз гәбул едир: Гур-*

башијам, Гара вәзир әлиндән Шејх оғлуна шикајәтә кәлмишәм.
(Гурбани)

Г е ј а. Бу чүр нүмунәләр биринчи тәрәфи јөнлүк һалда олан исми бирләшмәләрин әмәлә кәлмә јолуну ајдынландырыр: Шејх оғлуна шикајәт
еттирди - Шејх оғлуна шикајәтә.

2. *Үчүн, өтрү* гошмаларынын исми бирләшмәләрә, мәсдәр вә мәсдәр тәркибләринә гошулмасы јолу илә: *Мән сизин раһатлығыңыз үчүн дејирәм. Мән сәринләмәк үчүн пәнчәрәнин габагында олурдум.* (И.Әфәндијев) *Јаратыны иңчитмәмәк үчүн машыны мүмкүн гәдәр еһтијатла сүрүрдүм.* (И.Әфәндијев) *«ГАЗ-69» бу сәлләрин әлиндән саламат хилас олмағ үчүн фөвгәладә күч вә чәсарәти кәстәрирди.* (И.Әфәндијев) *Раһатоглу бу адамларын раһатлығы үчүн бурада башичы олмушду.* (С.Рәһимов)

3. *Нижә? нә үчүн? нәдән өтрү? нә мәгсәдлә?* суал әвәзлнкләри илә: *Буну мәнә нә үчүн? (нә мәгсәдлә?) дејирсиниз? Нә үчүн мәни аддымашы изләјирсиниз? Ач гарындашларә иңфағ олунурму, әмичан? - Оңу көрмәзми худа, ел нижә версин она нан?! (Сабир) Нәјчүн јандырдыңыз Рејхстагы сиз? (С.Вурғун)*

4. Сону дејә сөзүндән ибарәт олан тәркибләрлә: *Иши тез гуртарағ дејә, Адил бизә әләвә ишичи вермәк истәјирди.* (И.Әфәндијев) *Әмирханә ојатмајыр, динчәлсин дејә, Бә'зән оңун нәфәсинә гулағ да асыр.* (С.Вурғун) *Сәмәндәр мисалы гој јаным дејә, Бир хәлвәт отаға чәкилмишәм мән.* (М.Раһим)

5. Икинчи тәрәфи мәгсәд, уғур, јол, ијјәт, бәһанә тиили сөзләрдән ибарәт олан исми бирләшмәләрлә: *Гонағларә гариньлағиғ ијјәтилә һамы һәјәтә чыхды. Биз дә бу мәгсәдлә шәһәрә кәлмишик. Биз вәтән уғрунда, торпағымыз уғрунда дејунә кедирик. Сизин јолуңузда чанымдан да кечәрәм.*

Сәбәб вә мәгсәд зәрфликләринин фәргләри. Сәбәб вә мәгсәд зәрфликләри бир нечә чәһәтдән - һәм ифадә васитәләринә, һәм маънасына, һәм дә суалларына көрә бир-биринә чоғ јахындыр. Сәбәбдә мәгсәд, мәгсәддә сәбәб чалары олур. Нәр икиси *нијә? нә үчүн? нәдән өтрү?* суалларына чаваб верир. Бу охшарлығларла јанашы, сәбәб вә мәгсәд зәрфликләринин ашағыдакы фәргләри вардыр:

1. Садә чүмләдә сәбәб зәрфликләри сәбәби, онларын аид олдуғу хәбәр исә нәтичәни билдирир. Буна көрә дә сәбәб зәрфликләрини ифадә етдији иш, һадисә хәбәрдәки ишдән, әләмәт вә һадисәдән әввәлә аид олур. Мәгсәд зәрфлији олан чүмләләрдә вәзијјәт бунун әксинәдир: мәгсәд зәрфлији илә ифадә олуна иш

бир мэгсэд кими гаршыда дуур вэ кэлэчэжэ аид олур, она көрө дэ хэбэрдэки иш вахт е'тибарилэ ондан (мэгсэд зэрфлијинин ифадэ етдији ишдэн) эввөлэ дүшүр. Мәсәлән:

Анамдан мэктуб кэлдији үчүн почта кетдим.

Анама мэктуб јазмаг үчүн почта кетдим.

Биринчи чүмлэдэ *анамдан мэктуб кэлдији үчүн* - сәбәб зәрфлијидир; онун ифадэ етдији иш *кетдим* сөзүнүн ифадэ етдији ишдэн эввөлэ айдир: мэктуб кәлиб, она көрө дэ почта кетмишәм. Икинчи чүмлэдэ *анама мэктуб јазмаг үчүн* - мэгсэд зәрфлијидир: почта кетмишәм ки, мэктуб јазам.

2. Сәбәб вэ мэгсэд зәрфликләриндә *үчүн, отру* гошмаларынын гошулдуғу сөзләр вэ бирләшмәләр фәргли олур: сәбәб зәрфлијиндә бу гошмалар даһа чох ишин артыг ичра едилмиш олдуғуну билдирән - *дыгы* шәкилчили фе'ли сифәт вэ фе'ли сифәт тәркибләринә, мэгсэд зәрфлијиндә исә һәлә ишин ичрасы нәзәрдә тутулан мөсдәр вэ мөсдәр тәркибләринә гошулур (мисаллара бах).

3. Сәбәб зәрфлији олан чүмләләр мүрәккәб чүмләжә чеврилдикдә сәбәб будаг чүмләли, мэгсэд зәрфлији олан чүмләләр будаг чүмләжә чеврилдикдә мэгсэд будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр әмәлә кәлир:

Почта кетдим, чүнки анамдан мэктуб кәлмишиди - сәбәб б. ч.

Почта кетдим ки, анама мэктуб јазам - мэгсэд б. ч.

4. Сәбәб зәрфлијиндә ишин кортәбии, гејри-шүүри ичрасы мә'насы олур; мәсәлән: *Нә үчүн мән ондан оддан-судан горхан кими горхурдум? О нијә јатмырды?* (И.Әфәндијев) чүмләләринин биринчисиндә *нә үчүн?* сәбәб зәрфлијидир, чүнки горху кортәбии баш верән бир һалдыр. Икинчи мисалда *нијә?* сөзү сәбәб зәрфлији дә ола биләр, мэгсэд зәрфлији дә. Бу, мәтндән асылдыр: инсан мүәјјән сәбәбдән дә јатмаја биләр, мүәјјән мэгсәдлә дә јатмаја биләр.

5. Суаллары јахын олса да, сәбәб зәрфлији үчүн *нә сәбәбдә?*, мэгсэд зәрфлији үчүн *нә мэгсәдлә?* суалы даһа мүвафигдир.

Мигдар, өлчү, дәрәчә зәрфлији. Зәрфлијин бу нөвү һәрәкәт вә ја әләмәттин мигдарыны, өлчүсүнү, дәрәчәсини билдирир, нә гәдәр? нә дәрәчә? нә дәрәчәдә? суалларындан биринә чаваб верир. Мигдар, өлчү, дәрәчә зәрфликләри фе'ли хәбәрлә, сифәтлә ифадә олунан исми хәбәрлә јанашы, сифәтлә, зәрфлә ифадә олунан шәкәр үзвләрә дә аид олур; мәсәлән: *Әмирхан да, Әмирхан да чох севир оңу.* (С. Вурғун) *Горхурам о гәдәр бекар галам ки, дөлләкшик јадымдан чыха.* (И. Мәликзадә) *Мән хејли гочалмышам, хејли шәкәр*

чимшиэм. (И.Эфэндијев) *Орта тәһсилли бир чилинкәр гызы мәнә хейли јухарыдан бахыр.* (И.Эфэндијев) *Һәр чүр икиүзлүлүк, јаланчылыг бу гүдрәт гаршысында сон дәрәчә кичик вә мә'насыз коруиурду.* (И.Эфэндијев) *Һәр шеј о гәдәр јахшы, о гәдәр фәрәһли олачаг ки...* (И.Эфэндијев) *Гангрел чох сүр'әтлә башлајыб.* (И.Эфэндијев) *Мән онун бу сөзләриндән һәдсиз дәрәчәдә наразы идим.*

Мигдар, өлчү, дәрәчә зәрфликләри һәрәкәт вә әләмәтин мигдарыны, дәрәчәсини, заман, мөкан, чәки мигдарыны бијдирир вә башлыча олараг, ашағыдакы васитәләрлә ифадә олунур:

1. Мигдар зәрфләри илә: *Бу ил мәһсулумуз бирә-беш артачагдыр. Гој ушаглар үч-үч, беш-беш кәлсинләр. О, гыздырмалы адамлар кими чох-чох вә һәрәрәтлә данышырды.* (И.Эфэндијев)

2. Мигдар сәјлары илә: *Мән онун јолуну чох көзләдим. О, һагг-һесабы ичәријә салыб чох аз данышыр.* (С.Рәһимов) *Әскәр бир гәдәр дә отурду Онун јујуб-үтүләдији көјнәји кејмәк мәни чох гүс-сәләндирирди.* (И.Эфэндијев) *Бир аз башым агрыјыр, мүәллим.* (И.Эфэндијев)

3. Мигдар сәјларынын, нечә суал әвәзлијинин дәфә, кәрә, јол типли сөзләрлә бирләшмәси шәклиндә: *Бир кәрә ган мүхтәсәр, охутмурам, әл чәкин!* (Сабир) *50 јол чапылам, 100 јол таланам. Бир шеј дејил довләт, мал, ичимәрәм.* (Әләскәр) *Бирдән һарадаса лап јахында ики-үч дәфә бәрк шаггылыты ешидилди.* (И.Эфэндијев) *Зогалты корпунун буноврәсинә гојдугумуз о кагызы јүз дәфә, мин дәфә хатырлајырдым.* (И.Эфэндијев) *Нечә дәфә сәнә делмишәм, кенә дејирәм...* *Бир шеј хатырламыш кими, кирпикләрини бир нечә дәфә гырды.* (И.Эфэндијев) *Бајаг дедији сөзләр бир кунаһ идисә, о, руһуну тәмизләмәк үчүн мин дәфә төвбә едәрди.* (И.Эфэндијев) *Һеч бирчә кәрә дә кунаһыны бојнуна алмырсан. Бирчә јол да догрусуну демирсән.* (С. Рәһимов)

4. Икинчи тәрәфи дәрәчә, дәрәчәдә, гәдәр сөзләриндән ибарәт олан исми бирләшмәләрлә: *Бу фикриң аглыма кәлмәси мәнә дә-зүлмәз дәрәчәдә дәјагәтсиз корунду.* (И.Эфэндијев) *Өзүмү фәвгәл'әдә дәрәчәдә дәјагәтти бир инсан кими һисс едирдим.* (И. Эфэндијев) *Тә-нәффүсдә биз истәдијимиз гәдәр зарафатлашдыг.* (И.Эфэндијев) *Һәр чүр јаланчылыг вә икиүзлүлүк бу гүдрәт гаршысында сон дәрәчә кичик коруиурду.* (И.Эфэндијев) *Һәр шеј о гәдәр јахшы, о гәдәр фәрәһли олачаг ки...* (И.Эфэндијев) *Догруданмы, о бу гәдәр хошбәхт иди?* (И.Эфэндијев) *Мән һеч бир заман һеч кәси өзүмә бу гәдәр јахын, бу гәдәр догма һисс етмәмишидим.* (И.Эфэндијев) *Мән һөјәтымдә һеч бир заман бу гәдәр дарыхмаммышдым.* (И.Эфэндијев) *Пәдән һөјәт бу гәдәр ширин имши?* (И.Эфэндијев) *Әввәл-ахыр бир күн бу дунјадан чыхыб кетмәли олдугуну билмәк нә гәдәр*

анлашылмаз, нә гәдәр ағырдыр. (И.Әфәндијев) *Догрудан да сән бу дәрәчәдә карсан?* (С.Рәһимов)

5. **Һүлүл** билдирәи кими, гәдәр, -чан (-чән), -дәк вә с. гошмаларын гошулдуғу мигдар, дәрәчә билдирән сөzlәр вә бирләшмәләрлә: *Узан, беш жүзәчән (беш жүзә кими) сәј, јухун кәләр.* (И.Әфәндијев) *Мән онун доғру данышдығына зәррәчә шүбһә етәмирдим.* (И.Әфәндијев) *Сәријјәнни көстәришләрини бүтүн деталарына гәдәр хатырлајырдым.* (И.Әфәндијев)

6. Мигдар сәјлары илә *әј, ил, кун, саат, дәгигә, санијә, јаш* сөzlәриндән ибарәт олан исми бирләшмәләрлә: *Једди-сәккиз адалын бир әјдә көрәчәји иши биз ијirmi күндә баишә вүрдүг.* (И.Әфәндијев) *Әсрләрин јолуну он илә кечмәлијик.* (Р.Рза) *Көһнә достлар бир ичә санијә бахышдылар.* (И.Әфәндијев) *Кәрәк, сән мәнән бир јаш кичик оласан, елә дејилми?* (И.Әфәндијев) *О ки дунјада сәксән үч ил олуур сүрмүшдү...* (И.Әфәндијев)

7. Икинчи тәрәфи узуну, боју, куну типли сөzlәрдән ибарәт олан исми бирләшмәләрлә: *Јазды гәзетләр, јурналлар буну, Јазачаг бәлкә дә илләр узуну.* (С.Вурғун) *Күнәш бүтүн куну од әләјрди. Кун ики чидә боју гатхмышды.* (Мир Чәләл) *Јашла долан козләри Мәшәдибәјлә Сәлим илләр боју унутмајачагды.* (Һ.Мехди)

8. Икинчи тәрәфи *аддым, метр, километр, манат, гәтик* вә с. типли сөzlәрдән ибарәт олан исми бирләшмәләрлә: *Беш аддым јеријир, әтрафына бахынырды. Биз шәһәрдән 15 километр араланмышдыг. Кәрә јағын килосуну 15 мин маната верирләр.*

9. Мигдар, өлчү, дәрәчә зәрфликләри *тамам, тамамилә, бүс-бүтүн, сонсуз* типли сөzlәрлә, мүхтәлиф гурулушли исми бирләшмәләрлә дә ифадә олунур: *Мән сизилә там (тамамилә, там-мам, бүсбүтүн) разыјам. О өзуну сонсуз сәадәт ичиндә һисс едирди.* (И.Әфәндијев) *Буз кими сәјүг мә'дән сүјүндән далбадал ики стәккан төкүб ичдим.* (И.Әфәндијев) *Бүлдөзерчи бизә һамыдан чох лазымдыр.* (И.Әфәндијев)

Мә'лумат үчүн. Әввәлки дәрслик вә вәсангләрдә мигдар зәрфликләри илә дәрәчә билдирән зәрфликләр зәрфлијин әјры-әјры нөвләри кими верилминдир. Лакин бунлар мә'начә чох јахындыр. Дәрсликдә мигдар зәрфлији кими верилиши сөzlәрин, бирләшмәләрин бир чоху һәм дә дәрәчә зәрфлији кими гејд едилән зәрфлијин суалларына чаваб верир; мәс.: *Гүрд деди чох-чох јанырам һалына.* (А. Сәһһәт) *Чох адам дивандан хиртдәјәчән наразыдыр.* (Һ. Мехди) - кими чүмлөләрдә *чох-чох, хиртдәјәчән* сөzlәринә нә дәрәчәдә суалыны да вермәк мүмкүндүр.

Шәрт зәрфлији. *Зәрфлијин бу нөвү чүмләнни хәбәри илә ифадә олунан һәрәкәт вә әләмәттин мүәјјән шәртлә бағлы олдуғуны билдир вә нә шәртлә? һансы шәртлә? суалларындан бириншә чаваб верир.*

Шәрт зәрфликләри әсасән хусусиләшмиш тәркибләрлә, исми бирләшмәләрлә ифадә олунур. Әсас ифадә васитәләри ашағы-
дакылардыр:

1. Икинчи тәрәфи илә (-ла, -дә) гошмалы шәрт сөзүндән ибарәт олан исми бирләшмәләрлә: *Әбу музәффәр Кәңчә һакимини өз јеринә гојмаг шәртилә мәмләкәти иләг етмәјә чалышыр.* (Ордубади) *Әмирин дедикләрини һәјата кечирмәк лазым кәләрсә, Шимали Азәрбајҗаны Аран мәмләкәти дә дахил олмаг шәртилә гарәт етмәк лазымдыр.* (Ордубади) *Атанын разылыгы шәртилә мән дә сизилә кәдәрәм. Бәс нә шәртилә ишләмәјә разы олдун? Оңун шәләһәтләрини нәзәрә алмаг шәртилә разыјам.*

2. Икинчи тәрәфи јердә, тәгдирдә сөзләриндән ибарәт олуб шәрт билдирән бирләшмәләрлә: *Чәмән олан јердә халча нә ла-зым, Дилһар олан јердә долча нә лазым?* (Һ.Ариф) *Иш олмајан јер-дә бу да бир ишдир. Лазым кәлдији тәгдирдә сизә дә сөз вериләчәк.*

3. -ынча, -мыш, -мадан вә с. шәкилчили фе'ли бағлама тәркиб-ләри илә: *Гырат дәшүнә гатмамыш, Бурахмам сәни, бәзиркан.* («Короғлу») *Өзү разы оландан сонра ким нә дејә биләр!*

Гаршылашдырма зәрфлији. Зәрфлијин бу нөвү хәбәрлә ифадә олунан һәрәкәт вә ја әләмәтә гаршы дуран вә ја она күзәштә кә-дән иши, һәрәкәти билдирир, нә ола-ола? нә олдугу һалда? нәјә бах-мајара? кими тәгриби суаллара чаваб верир.

Гаршылашдырма зәрфлијинин башлыча ифадә васитәләри ашағыдакылардыр:

1. Хусусиләшмиш бә'зи фе'ли бағлама тәркибләри илә: *Ни-шанлы ола-ола, севкили дура-дура, мәни нијә бәдбәхт еләјирсән, Әзиз?* (Ә.Вәлијев) *Атан илә атамы дејинчә, өзүн илә өзүмү де.* (Аталар сөзү)

2. Сону бахмајараг, һалда, әвәзинә, бәрәбәр сөзләри илә битән хусусиләшмиш тәркибләрлә: *Бүтүн чидди-чәһдимә бахмајараг, мән јенә дүнәнки кими мәғлуб олдум.* (И.Әфәндијев) *Бә'зи адам-ларда јашлы олдугларына бахмајараг, чочуглуг хасијјәтләри давам еоир.* (Ордубади) *Лакин буиларын әвәзиндә, мән евилмиздән кәтир-оцијим шәјләри кәтурмүрдүм.* (И.Әфәндијев) *Шәһәр евләриниш чо-хунда бухар вә газ собилары гурулдуғу һалда, Чәфәр һәлә дә буха-ры јандырырды.* (И.Әфәндијев) *Нә үчүн Кәрим о гәдәр ағыл саһиб олдугу һалда, белә сәһвә јол верир?* (И.Әфәндијев) *О. әли мәним әлимдә олдугу һалда, ағлајырды.* (И.Әфәндијев) *Чанлы бир инса-нын өртүлү кәзмәси инсанларда өзләринә гаршы мараг ојандырмаг әвәзинә, шүбһәләр ојандыра биләр.* (Ордубади) *Ушаға өјүд-нәси-*

һәт вермәк әвәзинә, ону даһа да чырнадырсыңыз.

Сонунчу мисалы: *Ушаға өјүд-нәсихәт вермәкдәнсә, ону даһа да чырнадырсыңыз* - шәклиндә ишләтдиклә дә гаршылашдырма мә'насы ифадә олунур.

Чүмләнни детерминант үзвләри

Чүмләнни бә'зи үзвләри јалныз бу вә ја дикәр баш үзвә дејил, бүтөвлүкдә чүмләјә аид олур, чүмләнни үмуми мәзмуну илә бағлы олур. Бу чүр үзвләрә *детерминант* дејилир (латынча *determinans* сөзүндән олуб, мүәјјәнләшдирән, ајдынлашдыран мә'насындадыр).

Детерминант чүмләнни һәчмини кенншләндирән сәрбәст сөз-формалар, сөз бирләшмәләридир; мәс.: *Бир һәфтә сонра* чил тојуг чүчәләри илә бағчаја чыхды. (Ә.Вәлијев) *Дәрәһни дәшүндә* евләр ары пәтәкләри кими јан-јана дузулмишду. (Ә.Әјлисли) *Јағышлардан сонра* бу кепши дүзәндә от чүчәрлиши, хырда аг чичәкләр ачмышды. (Ф.Кәримзадә) - чүмләләриндән биринчисиндә заман зәрфлији (*бир һәфтә сонра*), икинчисиндә јер зәрфлији (*дәрәһни дәшүндә*), үчүнчүсүндә заман вә јер зәрфликләри (*јағышлардан сонра, дүзәндә*) лахил олдуғлары чүмләнни һәр ики гүтбүнә - һәм мүбтәда, һәм дә хәбәр зонасына аиддир.

Детерминант чүмләнни јени бир үзвү дејил. О, садәчә олараг өз мөвгәјинә көрә фәргләнән зәрфлик (јер, заман, сәбәб зәрфликләри вә с.) вә тамамлығлардан ибарәтдир. Бу чүр зәрфлик вә тамамлығлар мүәјјән бир чәһәтдән (заман, мөкан, сәбәб, объект, субъект билдирмәсилә) чүмләни бүтөв шәкилдә әһагә етдији үчүн аид олдуғу үзвлә (адәтән, хәбәрлә) зәиф әлагәләнир, әлагәләриндә там бир ајдынлығ олмур, өз семантик аидијјәтинә көрә бүтүн үзвләрә шахәләнир; мәс.: *Мәнсур киши Бакыда олан күнләр* Сүрәјја отағларын диварларына диггәтлә нәзәр салды. (Ә.Вәлијев) *Салонда* кулуш сәсләри ешидилди (Һ.Мейди) - чүмләләриндән биринчисиндә *Мәнсур киши Бакыда олан күнләр* бирләшмәси чүмләдәки бүтүн иросесә (Сүрәјја-нын нәзәр салмасы, отағлара нәзәр салмасы, диггәтлә нәзәр салмасы) аиддир вә субъектин көрдүјү ишин заманыны билдирир. Икинчи чүмләдәки *салонда* сөзү дә бу чүр кениш әһагә даирәсинә маликдир вә бүтөвлүкдә чүмләдә ифадә олунан һадисәнин јерини билдирир. Она көрә дә бунлардан биринчиси детерминант заман зәрфлији, икинчиси детерминант јер зәрфлијидир. Биринчи мисалдакы *отағларын диварларына* бирләшмәси бунлардан тамамилә фәргли бир үзв олуб, һәрәкәтин бағлы олдуғу гејри-мүстәғим объект билди-

рир, хәбәрлә бирләшәрәк, зәрури бир үзв кими синтагм әмәлә кә-
тирдийи үчүн чүмләнин ади тамамлыгыдыр.

Детерминант бир сөздән ибарәт олдуғу кими, сөз бирләшмә-
синдән дә ибарәт олур; мәс.: *Лухарыда сәйсөз-һесабыз ишыглар*
ејни аһәнклә сәјрышырды. (И.Әфәндијев) *Бир һәфтәдән сонра Әһәд*
Ләзизәлијә бир «Жигули» көндәрди. (И.Мәликзадә) *Атлы ханә-*
каһын һәјәтинә кирәндә чохлу дәрвиш, тачир, чурбәчур јол адам-
лары көрду. (Ф.Кәримзадә)

Детерминантлар әксәрән чүмләнин әввәлиндә ишләнир; мәс.:
Дунјада чурбәчур инсанлар вар. (Мир Чәләли) *Атасы кедәндән бир ил*
сонра Агачын апасы сәтәлчәмдән өлдү. (Мир Чәләли) *Сүрү чичәкли*
сүзә јайылыб ширип отлајанда Шамхал киши дәрин фикрә кетмишиди.
(Ә.Вәлијев) Детерминант үзвләр чүмлә дахилиндә ишләндиқдә һәм
сағ. һәм дә сол тәрәфдәки үзвләрлә әлағәләнмәли олур; мәс.: *Зијад*
киши о ағачы чаванлыгында әклишиди. (Ә.Әјлисли) *Рәһим бәј оғлуну*
наһара көзләјирди. (Н.Мәһди) Детерминантлар актуаллашдырма про-
сесиндә чүмләнин сонунда да ишләдилир: *Чичәк ачмаз, от битмәз-*
ди бу јерләрдә.

Зәрфлијин мә'на нөвләри ичәрисиндә даһа чох заман, јер, сәбәб
вә мәтсәд зәрфликләри детерминант кими чыхыш едир.

Детерминант з а м а н зәрфлији: *Көјдә табаг-табаг улдузлар бир-*
биринә көз гырндығы заман хорузлар ағыз-ағыза вериб гынгырдылар.
(Ә.Вәлијев) *Јаш артыгча* Кәблә Салман кишинин пис јухуларынын да
сәјы артырды. (Ә.Әјлисли) *Мөһсүн әскәрлијә кедән или* Фикрәтин ал-
ты јашы варды. (Ә.Вәлијев) *Кәләп баһар о* гәрибә мазардан јабаны бир
гызылкул галхды. (И.Әфәндијев) Детерминант ј е р зәрфлији: *Узагдан*
Сәрвиназын сәси кәлирди. (Ә.Әјлисли) *Чаван улас ағачы алтында* үзү
кәлә тәрәф отуруб тар чалырды. (И.Әфәндијев) *Мә'дәндә* ишдәтли
бир јангын варды. (Н.Мәһди) Детерминант с ө б ә б зәрфлији: *Шам-*
хал фәрәһиндән ушаг кими севинирди. (Ә.Вәлијев) *Үзмәкдән* гурбага-
нын гарпынын алты агармышиди. (Ә.Вәлијев)

Бә зән ејни чүмләдә мүхтәлиф детерминант үзвләр (заман вә јер
зәрфликләри, заман вә сәбәб зәрфликләри, зәрфлик вә тамамлыг
вә с.) ишләнә билнр; мәс.: *Һәр пәјыз чајын дикиндә о ағач чыраг ки-*
ми јанырды. (Ә.Әјлисли) *Һәр пәјыз о ағачын һесабына* Зијад киши ча-
лаштырды. (Ә.Әјлисли) *О заман, чаван олдуғумдан* һәкимә ишим
ошмурду. (Ә.Вәлијев)

Гејд едилән мисаллардан биринчисиндә заман вә јер зәрфликлә-
ри, икинчисиндә заман вә сәбәб зәрфликләри, үчүнчүсүндә заман
зәрфлији, јер зәрфлији вә тамамлыг блок һалында детерминант үзв-
ләр кими ишләнмишләр.

Зәрфликләрлә јанашы, васитәли тамамлыглар да чүмләнин үму-

ми мѣзмуну илѣ бағланаараг, хѣбѣрлѣ ѣлагѣни зѣифлѣдир вѣ дѣтерминант ролунда чыхыш едир. Јѣнлѣк, јерлик вѣ чыхышлыг халларында олан, гошма илѣ ишлѣнѣн тамамлыгларын бир гисми дѣтерминант функцијасыны јеринѣ јѣтирир. Бу хал шѣхссиз чѣмлѣлѣрлѣ ѣзѣнѣ даха чох кѣстѣрир. Шѣхссиз чѣмлѣлѣрин јѣнлѣк халда дѣтерминант тамамлыгы чѣмлѣдѣ аз гала мѣбтѣдаја бѣрабѣр функција да шыјыр, мѣбтѣда кими, о да чѣмлѣдѣ субјѣкт вѣзифѣсини кѣрѣр: *Мѣнѣ истидир. Бу ушаға сојугдур. Сѣлимѣ сѣз демѣли дѣјил. Мѣнѣ белѣ кѣлди (ки, дѣрс гуртарыб)* вѣ с. чѣмлѣлѣрдѣ тамамлыглар мѣбтѣда илѣ мѣгајисѣ олуна билѣр: *Мѣнѣ истидир - Мѣн истилѣнирѣм.* Мѣбтѣда кими, бунлар да чѣмлѣнин гурулмасы ѣчѣн вачибдир - хѣбѣр зонасынын ифадѣ етдији иш вѣ хадисѣ бѣгѣвлѣкдѣ хѣмин тамамлыглара сѣјкѣнир, тамамлыг-објѣкт ѣламѣтин дашыјычысы кими чыхыш едир. Лакин бунлары мѣбтѣда илѣ ѣјнилѣшдирмѣк олмаз. Мѣбтѣда илѣ хѣбѣр ѣлагѣси чѣмлѣдѣ предикативлијин јаранмасына сѣбѣб олур, лакин тамамлыг-дѣтерминантларын предикативлијѣ дѣхли јохдур. Биз *Мѣнѣ истидир* дѣјѣ билдијимиз кими, хѣмин чѣмлѣни *Буна истидир, Она истидир, Ѣхмѣдѣ истидир, Бизѣ истидир, Бу ушаға истидир* вѣ с. шѣкиллѣрдѣ дѣ гура билирик. Бу чѣр чѣмлѣлѣрдѣ дѣтерминантла хѣбѣр арасында зѣиф идарѣ ѣлагѣси варлыр. Дѣтерминант тамамлыглар чѣмлѣнин ѣмуми мѣзмуну илѣ бағлы олмагла семантик чѣхѣтдѣн дѣ фѣргли сѣчијѣ дашыјыр.

Јерлик, чыхышлыг халларында олан, гошмаларла ишлѣнѣн тамамлыглар да ѣксѣрѣн чѣмлѣнин ѣввѣлиндѣ дѣтерминант кими мѣшахидѣ олунур: *Мѣндѣ белѣ китаб јохдур. Биздѣн сѣнѣ зијан кѣлмѣз. Сизин ѣчѣн даг да аран кимидир* вѣ с.

Дѣтерминант ѣзвлѣрѣ мѣрѣккѣб чѣмлѣлѣрдѣ дѣ раст кѣлирик. Мѣрѣккѣб чѣмлѣлѣрдѣ белѣ ѣзвлѣри даха асан мѣѣјѣилѣшдирмѣк олур, чѣнки дѣтерминант тамамлыг вѣ зѣрфликлѣр мѣрѣккѣб чѣмлѣдѣ компонентлѣрин хамысына аид ортағлы ѣзв кими чыхыш едир. Табесиз мѣрѣккѣб чѣмлѣлѣрин компонентлѣрини ѣлагѣлѣндирмѣкдѣ дѣтерминантларын ролу даха чохдур. мѣс.: *Анчаг Мадарын ијирми јашы тамам олан или Кѣзѣрмишин ѣрѣјинѣ хал дѣуидѣ, Хѣјринин гырмызы јанагы саралды.* (Ѣ.Вѣлијѣв) *Лалѣ чичѣклѣрин ѣтрини синѣсинѣ чѣкдикчѣ јарасы сағалыр, ајрылыгын ачылары чанындан чыхырды.* (Ѣ. Вѣлијѣв) *Јѣр дашынын алтында Бир шаирин гѣбри вар, Мин ананын сѣбри вар.* (С.Вурғун) *Ачында ѣрѣји буланыр, баиы хѣрлѣнирди.* (Ѣ. Вѣлијѣв) *Бу јаралы сѣси нѣ хава итирди, нѣ торпаг богду, нѣ сулар ѣритди, нѣ дѣ мѣсафѣ позду.* (Мир Чѣлал) - чѣмлѣлѣриндѣ дѣтерминант заман, јер, сѣбѣб зѣрфликлѣри вѣ тамамлыг табесиз мѣрѣккѣб чѣмлѣлѣрин компонентлѣрини ѣлагѣлѣндирѣн васитѣ кими чыхыш едир. Заман ѣлагѣли табесиз мѣрѣккѣб чѣмлѣлѣри ардычыллыг ѣлагѣ

гәсиндән фәргләндримәкдә детерминант заман зәрфлијинин хусуси әһәмијәти вардыр.

Ујғун шәкилдә дилимиздә табели мүрәккәб чүмләләрин компонентләринә аид детерминант зәрфлик вә тамамлыглар да ишләнир; мәс.: *Елә һәмин кунләрдә мәктәбә белә бир хәбәр јағылды ки, колхоз ушаглары сахламаг үчүн инкубатор чүчәси верир.* (Ә.Вәлијев) *Она нә хәтәр кәлсә, орадан тохуна биләр.* (Ә.Вәлијев)

Гәјд. Садә чүмләннин бүтүн үзвләринә, мүрәккәб чүмләннин бүтүн компонентләринә “аид олма” принцип әсасында бүтөвлүкдә чүмләннин мәзмуну илә бағлы олан ара сөzlәри вә бир сыра әдаглары да детерминант һесаб етмәк олар; мәс.: *Шуһәсиң, Халыг чешмәјә су ичмәјә кәлмәмишиди.* (Ә. Әлмисли) *Әлбәтте, мән јенә данышмаја биләрдим* (Елчин). *Сөзсүз, ушаглар кәләчәк вә биз оларла көрүшәчәјик* - чүмләләриндә ара сөzlәр аид олма хусусијәтләринә корә детерминант үзвләрдән фәргләнмир.

Әлавәләр

Бә’зән данышан вә ја јазан шәхс чүмлә структурунда јер тутан бир сөзүн, ифадәннин, бирләшмәннин мә’насы илә кифајәтләнмә-јәрәк, һәмин сөз, ифадә, бирләшмә һағгында әлавә мә’лумат вермәк, ону изаһ едиб ајдынлашдырмаг мәгсәди күдүр вә буна корә дә чүмләјә әлавә сөzlәр, бирләшмәләр дахил едир. *Әлавә* адландырылан бу чүр сөzlәр вә бирләшмәләр изаһ едиб ајдынлашдырдығы үзвдән сонра ишләнир; мәс.:

Ашағыда - шәһәрин кур јериндә академијанын јерләшдији бина-нын зәрләри гызыл кили парылдајырды. (И.Әфәндијев) *Мәним гәһ-рәманым охујур буну - Доғма анасынын бу мәктубуну.* (С.Вурғун) *Кечмиш кунлар - Сурхајы илк дөфә көрдүју о баһар сәһәри јадына дүшдү.* (И.Әфәндијев) *Бу вәтән мүлкүнү - бу лаләзары Бағрыма басырам өз аням дејә.* (С.Вурғун)

Бу мисаллардан әввәлки үчүндә үмумилик билдирән үзвләр - јер зәрфлији (*ашағыда*), тамамлыг (*буну*) вә мүбтәдә (*кечмиш кунлар*) әлавәләр васитәсилә (*шәһәрин кур јериндә, доғма анасы-нын бу мәктубуну, Сурхајы илк дөфә көрдүју о баһар сәһәри*) дә-гигләшдирилмиш, сон чүмләдә исә әлавәннин (*бу лаләзары*) көмә-ји илә вәтән мүлкүнә данышанын мәһәббәти ифадә олунмуш-дур.

Асылы олдуғу үзвдән сонра кәлиб, ону мухтәлиф чәһәтдән изаһ едиб ајдынлашдыран сөzlәрә вә бирләшмәләрә ә л а в ә дејилир.

Әлавәләрин аид олдуғу үзв *әлавәли* үзв адланыр.

Әлавәләрин бир гисми хусуси интонасија илә тәләффүз еди-

лир, əлавəли үзвдөн ајдын фасилə илə ајрылыр вə хұсусилəшир;
бир гисми белə фасилə илə ајрылыр вə хұсусилəшмир; мəс.: О,
сəзуну гуртарманыи, чаван, учабəј оғлан - *трестин хəякарлар кə-*
митəсини тəзə сəдри сəзə башлады. (Мир Чəлал) *Бəди эдəби-*
ятда анчаг бəди кəлмəлэр иштəтмəк лəзым олдуғуну сən, кəч
ишир, хамыдан əввəл тə'јин етмишсən. (Ордубад) *Сиз **хұсамəд-***
дин Сəба ханымы танымырсынызмы? (Ордубад)

Бу мисаллардан əввəлки икисиндə əлавəлэр əлавəли үзвдөн
ајдын фасилə илə ајрылымыш вə хұсусилəшмишдир. Сонунчу ми-
салда *хұсамəддин* сəзү бир əлавə кими, сən сəзүндөн əввəлки-
лэр гəдэр ајдын фасилə илə ајрылмамыш вə хұсусилəшмəмиш-
дир.

Бу чəхəтлэр нəзэрə алынараг, əлавəлэр ики нəвə ајрылыр:
хұсусилəшən əлавəлэр; хұсусилəшмəјən əлавəлэр.

Хұсусилəшən əлавəлэр. Əлавəлəрин бу нəвүнүн ашағыдакы
хұсусијəтлəri вардыр: фəргли интонасија илə гəлəффүз едилир;
асылы олдуғу үзвдөн (əлавəли үзвдөн) сонра ишлəнир вə ондан
ајдын фасилə илə ајрылыр; истэр теманын, истəрсə дə реманын
əлавəси олдуғда аид олдуғу үзвдөн даһа ајдын нəзэрə чарпды-
рылыр; асылы олдуғу үзвүн грамматик хұсусијəтлəрини гəбул
едир; əлавəси олдуғу үзвүн мə'насыны ајдынлашдырыр, кон-
кретлəшдирир вə онун мə'насына бəрəбэр мə'на ифадə едир;
асылы олдуғу үзвүн суалларына чаваб верир.

Əлавəлэр əлавəли үзвүн грамматик хұсусијəтлəрини гəбул
едэрək онунла шəхсə, кəмијјэтə вə исмин халына кəрə узлашыр.
Мəсəлən, *Ал кəјмиш Бакыда - бизим пəјтахтда* хəр улдуз парла-
јыр бир чəмən кими (С. Вурғун) - мисраларында əлавəли үзв (*Бакы-*
да сəзү) јерлик халда, үчүнчү шəхсин тəжиндə олдуғу кими, онун
əлавəси дə (*бизим пəјтахтда*) јерлик халда, үчүнчү шəхсин тə-
киндəдир. Əлавəнин əлавəли үзвлə бу чүр узлашмасы там уз-
лашмадыр. .

Əлавə хəмишə үчүнчү шəхсдə олур. Она кəрə дə əлавəли үзв
I вə II шəхслəрдə олдуғда, əлавə илə əлавəли үзв арасында
исмин халына, кəмијјэтə кəрə узлашма олса да, шəхсə кəрə уз-
лашма олмур. Мəсəлən: *Бу ахшам бизи - Азэрбајчан нумəјəндəлə-*
рини рəсми гəбул кəзлəјирди - чүмлəсиндə əлавəли үзв (*бизи сəзү*)
биринчи шəхсин чəминдə олдуғу халда, əлавə (*Азэрбајчан нумə-*
јəндəлəрини) үчүнчү шəхсин чəминдəдир. Бу чүр халларда əлавə
илə əлавəли үзвүн узлашмасы натамам олур.

Əлавəнин семантик тугуму елəдир ки, о, асылы олдуғу сəзү,
ифадəни мүəјјən чəхəтдөн изаһ едир, конкретлəшдирир, онун
хаггында əлавə мə'лумат верир, лакин ејни заманда онун мə'на

Һәчминә бәрабәр мә'на ифадә едир, ејни һәдәфә ишарә едир. **нәтичәдә** әлавәли үзвү башга чүр адландырмыш олур. *Күнәш - тәбиәтин хејурхәһ гызы* *Јерләрә енмәди кәһәр атындан* (С.Вурғун) - мисраларында *тәбиәтин хејурхәһ гызы* дедикдә јенә күнәш нәзәрлә тутулур.

Әлавәли үзв кениш мә'на ифадә етдикдә әлавә онун мә'насыны дәгигләшдирир, конкретләшдирир; мәс.: *Бу кичик шәһәр - карвансарај* онларын мәһбәси иди (Ф.Кәримзадә) - чүмләсиндә әлавә (*карвансарај*) *шәһәр* сөзүнүн мә'на һәчмини даралдыр, азалдыр, ади карвансарајын бир аиләнин нәзәриндә ишәһәр ки-ми тәсәввүр едилдији ајдынлашыр.

Асылы олдуғу сөзүн, бирләшмәнин синтактик функцијасына кәрә әлавәләри ашағыдакы нөвләрә ајырмаг олар.

1. Чүмлә үзвләринин әлавәси. Јазылы вә шифаһи әдәби дили-миздә чүмлә үзвләринин әлавәси даһа чох ишләнир. Һәр бир үзвүн әлавәси һәмин үзвүн мә'насыны изаһ едиб ајдынлашдырыр; аид олдуғу үзвүн әлавә сәчијјәләндирилмәси јолу илә чүмләнин мәзмунуну долғунлашдырыр.

Бүтүн чүмлә үзвләринин әлавәси олур.

Мүбтәданын әлавәси: *Фатех дә, Полад да, онларын үчүн-чү јолдашлары - паспорт шә'бәсинин рәиси дә једикчә гымышырдылар.* (С.Әһмәдов) *Вар олсун јаман күнүн јарагы - гашилы хәнчәр!* (Мир Чәләл) *Әлләрини кәјә ачан чаван, лакин агсач гадын - Сонә бүтүн имкан вә е'тигады илә дуа едирди.* (Мир Чәләл) *Салман киши вәә гајыданда нәвәси - үч јашлы Агил ону гаршылады.* (Мир Чәләл) *Гајынамам - Фејрузун апасы чох јахшы гадын иди.* (Т.Казымов) *Јашасын сәадәт - о јаз сәһәри!* (С.Вурғун)

Хәбәрин әлавәси: *Бу, Османын нәфәсидир - Јурдумузун өз сәсидир.* (С.Вурғун) *Медалјондакы шәкилләрдән бири онун нәвәси - Сонанын бөјүк оғлу, икинчиси исә өз гызы - арвадынын бачысындан олан ушағы иди.* (Т.Казымов) *-Кимсән, һаралысан, даныш, ај чобан! -Дағыстан әһлијәм -ләзкијәм, гардаш.* (С.Вурғун)

Тамамлығын әлавәси: *О, өлүм һөкмләрини вермәјәчәкди. О һөкмләр лазым оlanda икинчи Исмајылдан - Хызырдан истифадә едәчәкди.* (Ф.Кәримзадә) *Өз әлилә о јаратды сәадәтини - Көзәл өмрүн, көзәл еигин һәр не'мәтини!* (С.Вурғун) *Һәссаслыг, диггәт она - Адилә хас иди.* (С.Әһмәдов) *Лакин о кордүју мәнзәрәдән - халсын әдаләтә, һәгигәтә тәрәфдар дурмағындан чох шад олду.* (Мир Чәләл) *Белә бир корпу тикмәк она - кәпч мүһәндисә һәлә гисмәт олмамышды.* (Мир Чәләл) *Адәти үзрә, Сәкинә бир јерә кәдәндә евин ачарыны гоншуја - Кулләр халәја верәрди.* (Мир Чәләл)

Зәрфлијин әлавәси; з а м а н зәрфлијинин әлавәси: *Шика-*

жот етмәрәм өз тәлҗимдән Өлүм аҗагында - **ән бөҗүк дарда**. (С.Вурҗун) **Гышың ослан чагында - январын 11-дә** Нәриман хәстәханада видалашып һиссәләринә жола дүшдү. (Мир Чәләл); **јер зәрфлијинин** әләвәси: **Дагын мешәјә** бүрүмүш ишииндә - **ән һүндүр јериндә** бир мил учалырды. (С.Әһмәдов) **Атлы чалову** бурахып тәпәләрин арасындакы чыгырлардан ашагыја - **Пирсаат чајынын вадисинә** етирди. (Ф.Кәримзадә) **Хәјальна кәтир бир ан** Бу боз даглар гучагында - **Ата-баба очагында** Гүрдүгүмүз бир дәмизи. (С.Вурҗун)

Һәтта бә'зән тәрз зәрфлијинин дә әләвәси олур: **Өшүндә** багчалар, баглар салынмыш, **Торнагы "ганунда"** - **зорла алынмыш**. (С.Вурҗун)

Тә'јинин әләвәси: **О, инди дөрдүнчү, јә'ни ахырынчы** мөктүбү јазырды. Бу ил кәндимизин әмәкчиләри нормадан хејли артыг, **јә'ни мин тон тахыл** истәһсал етмишләр.

2. Хитабларын әләвәси: **Күл, еј назлы вәтән! - Одлар торнагы!** **Дүз-чорәк һазырла гәһрәманлара!** (С.Вурҗун)

3. Идарә вә узлашма әләгәли исми бирләшмәләрин биринчи тәрәфинин әләвәси: **Оғул доган, гыз бөјүдән** **Аг бирчәкли бир ани** - **О мүгәддәс гәһрәманын** Баш әјирәм өнүндә мән. (С.Вурҗун) **Он дөрд чаһанкирин** - **он дөрд гүлдүрүн** **Басгын күрүһлары** чәкилди кери. (С.Вурҗун) **Бүдүр, Кубранын** - **о гәјҗылы Гафгаз гызынын** алчаг диварлы һәјәти мәним сагымдадыр. (Мир Чәләл) **О торнагын** - **Сары јалын** кимә мәнсуб олду - **гү мубаһисәлидир**. (С.Әһмәдов)

4. Фе'ли бирләшмәнин асылы компонентләриндән биринин әләвәси: **Әсмәр хала ону бурада** - **Талимын евиндә** **көрдүкдә** тәәччүбләнди. **Тәлҗин гисмәти** беләјмиш, **буналары** - **үрәк дөјүштүлөрими** охумаг она гисмәт олмады. (Т.Казымов)

Исми бирләшмәнин биринчи компонентини тәшkil едән тәркибин дә дахилиндә белә әләвәләр ишләнә билir: **Мән инди** өмрүмүн һәр сәһәрини севимли бир адамы - **сәни** **көрмәк** **үмиди** илә ачырам. (Т.Казымов)

Әләвәләр өз структуруна көрә дә дигтәти чәлб едир - бир сөздән ибарәт олдуғу кими, сөз бирләшмәсиндән дә ибарәт олур; мәсәлән: **Гызыл балыгын әввәлчә "бүдјону"** - **һәлими** кәлди. (С.Әһмәдов) **Амма ахшам дүшгән кими бураја** - **Курун саһилинә** кәләрдик. (Ф.Кәримзадә) Нитт һиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан бу чүр әләвәләр бир үзвә ујғун кәлир вә мүхтәсәр әләвәләр адланыр. Елә әләвәләр дә вар ки, ики үзв һәчминдә олур; мәс.: **Чәкмәчи Тренго** - **ади бир уста** **Парисдә** **шаны** бир коммунар олду. (С.Вурҗун) **Һитләр** зәһәр ичди. **Јанды Рејхстаг** - **Гүзғунлар јатагы** **о ганлы јува**. (С.Вурҗун) Бу чүмләләрдә әлә-

вәләр ики үзвә - тә'јин вә мүбтәдаја ујғун кәлир. Бу чүр әлавә-
ләр *к е н и ш* әлавәләр адланыр.

Г е ј д. Әлавәләрин гурулушу чүмлә үзвләринин гурулушундан фәргләнир. Сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан үзвләр мүрәккәб олур. Мәсәлән: *Новрузун атасы* - *Адил әми* - *мүәллим иди* - чүмләсиндә *Новрузун атасы* мүрәккәб мүбтәдадыр. Лакин *Адил әми* - *Новрузун атасы* *мүәллим иди* - чүмләсиндә һәммин бирләшмә (*Новрузун атасы*) әлавә кими мүхтәсәр һесаб олунур. Әкәр һәммин чүмләни: *Адил әми* - *тәләбә достум* *Новрузун атасы* *мүәллим иди* - ишәклиндә ишләтсәк, әлавә кениш (мүрәккәб) олачагдыр, чүнкі һәчм е'тибарилә тә'јинә (*тәләбә достум*) вә мүбтәдаја (*Новрузун атасы*) бәрәбәр олуб ики үзв һәчминдәдир.

Бәдин вә елми әсәрләрин дилиндә бә'зән бир сөзүн бир нечә әлавәси олур; мәс.: *Гој вар олсун Азәрбајҗан - Одлар јурду, ана вәтән!* (С.Вурғун) Бу чүр әлавәләрә *п а р а л е л* әлавәләр дејилир.

Әлавә илә әлавәли үзвләр ејни суала чаваб верир вә ејни үзвлә бағлы олур; бу чәһәтләринә көрә һәмчинс үзвләрә охшајыр. Әлавәли үзвлә һәмчинс үзвләр арасында ашағыдакы фәргләр вардыр:

- әлавә илә әлавәли үзв ејни мәфһумун мүхтәлиф ифадәчиләридир; она көрә дә әлавә илә әлавәли үзв арасына семантик чәһәтдән бәрәбәрлик ишарәси гојмаг олар; мәс.: *Бу гајмагчичәкләринин ләчәкләрини тәбиәт - зәркәр ән сон һәддә гәдәр чилаламышы* (Ф.Кәримзадә) - чүмләсиндә *зәркәр* дедикдә метафорик јолла јенә тәбиәт нәзәрдә тутулур. Лакин һәмчинс үзвләр мүхтәлиф мәфһумлары - бир чинс мәфһуму алтында бирләшә билән мүхтәлиф нөв мәфһумларыны билдирир; мәс.: *Чарижәләр, гуламлар, гуллар вә гара кәнизләр* - *бу кәнчин горхмаз бир адам олдуғуну билдиләр*. (Ордубади) - чүмләсиндә һәмчинс мүбтәдалар (*чарижәләр, гуламлар, гуллар, кәнизләр*) мүхтәлиф мә'налар ифадә едир, она көрә дә бунларын арасына семантик чәһәтдән бәрәбәрлик ишарәси гојмаг олмаз;

- әлавә илә әлавәли үзв арасында ајдынлашдырычы, изаһ-едици фасилә олур, һәмчинс үзвләр исә садалама интонасијасы илә тәләффүз едилир;

- һәмчинс үзвләр арасында *вә*, әлавә илә әлавәли үзв арасында *јә'ни* бағлајычысыны ишләтмәк олар. Бағлајычыларын јерини дејишсәк, мә'на дејишәр вә ја мәнтигсизлик јаранар. Мүгајисә ет: *тәбиәт, јә'ни зәркәр* (бир мәфһум) - *тәбиәт вә зәркәр* (ики мәфһум); *чарижәләр, гуламлар, гуллар вә кәнизләр* (дөрд мәфһум) - *чарижәләр, гуламлар, гуллар, јә'ни кәнизләр* (бир мәфһум).

Әлавә илә әлавәли үзв маһијәтчә тә'јинлә тә'јинләнәнә дә јахындыр. Әлавәләрин јерини дејишиб тә'јин кими дә ишләтмәк

мүмкүндүр; мөс.: *Отурмушдур Сарван илэ Манжа жанашы - Бизим зәһмәт дунјасынын ики јолдашы.* (С.Вургун) - мисраларындакы әлавәни (*бизим зәһмәт дунјасынын ики јолдашы*) тә'јин *вәзифә* синдә дә ишләтмәк олар: *Бизим зәһмәт дунјасынын ики јолдашы (олаи) Сарван илэ Манжа жанашы отурмушдур.* Вә ја: *Микрофонда Сәлимовун - бөлмә рәисинин сәси ешидилди - Микрофонда бөлмә рәиси Сәлимовун сәси ешидилди.* (Т.Казымов) Елә буна көрә дә рус дилчилиик әдәбијјатында әлавәләр тә'јинин бир нөвү һе саб едилир. ¹¹

Әлавә илэ тә'јинин ашағыдакы фәрғләри вардыр:

- тә'јин тә'јинләнәндән әввәл, әлавә әлавәли үзвдән сонра ишләнир;

- тә'јин јалныз тә'јинин суалларына, әлавә исә һансы үзвүн әлавәсидирсә, һәмнин үзвүн суалларына чаваб верир (демәли, әлавәләр бүтүн үзвләрин суалларына чаваб верә билир);

- тә'јинлә тә'јинләнән арасында адн фәсилә, әлавә илэ әлавәли үзв арасында ајдын фәсилә олур;

- тә'јин тә'јинләнәнин грамматик әләмәтләрини гәбул етмир, лакин әлавә әлавәли үзвлә исмин һалына, кәмијјәтә вә (бир чох һалларда) шәхсә көрә узлашыр;

- тә'јин хәбәрин фе'ли һиссәси илэ әләгәләнмир, әлавә үчүн үзвүн нә илэ ифадә олунмасынын әһәмијјәти јохдур. ¹²

Тә'јинин тә'јинләнәндән, әлавәнин әлавәли үзвдән асынылыгы мөсәләси дә марағлыдыр. Тә'јинләнәни атдыгда тә'јин өзүнү мұһафизә едиб сахлаја билмир вә чүмлә иозулур; мөсәлән: *Бирдән јухары дағлардан сәрин күләк әсди* (И.Әфәндијев) - чүмләсиндә әввәл тә'јинләри атыб тә'јинләнәнләри сахлајаг: *Бирдән дағлардан күләк әсди*; сонра да тә'јинләри сахлајыб тә'јинләнәнләри атаг: *Бирдән јухары сәрин әсди.* Икинчи вәзијјәтдә чүмләнин мө'насы позулур. Бу чүр һалларда тә'јин субстантивләшмәклә фикрин ифадәсинә хидмәт едә биләр: *Бирдән јухарыдан сәрин күләк әсди.* Шүбһәсиз, бу чүр ифадә тәрзи дә һәмишә мүмкүн дејил (*сәрин күләк әсди* предикатив мәркәзиндә сифәти *сәрин әсди* шәклиндә исимләшдирмәк олмур); диқәр тәрәфдән, чүмлә әввәлки долғунлуғуну итирир. чүмләдә гејри-мүәјјәнлик күчләнир. Буна бәнзәр әвәзетмә әлавә илэ әлавәли үзв арасында да мүмкүндүр. Әлавәли сөзү (үзвү) атдыгда әлавә әлавәликдән чыхыр, чүмлә үзвүнүн јеринә кечир вә чүмлә үзвүнә чеврилир, чүмлә позулмаса да, әввәлки долғунлугдан мөһрум олур; мөс.: *Бу тәзә евләр Чәфәр әминин сәдрлик еләдији вахтларда - әлли-әлли үчүнчү илләрдә тикилиб* (И.Һүсәјнов) - *Бу тәзә евләр әлли-әлли үчүнчү илләрдә тикилиб*.

Лакин бу хал, јә'ни әлавәнин әлавәли үзвүн јеринә кечмәси вә чүмлә үзвүнә чеврилмәси дә һәмишә мүмкүн олмур. Әлавә гәјдә үзрә һәмишә III шәхсдә олур. Әлавәли үзв I вә ја II шәхсдә, алдыг халда - мүбтәдә вәзифәсиндә олдугда хәбәрлә әлавәнин әлагәси кәсилмиш олур (чүнки хәбәр I вә ја II шәхсдә олан мүбтәдә илә узлашыр) вә нәтичәдә әлавәни әлавәли үзвүн јеринә кечирмәк мүмкүн олмур; мәсәлән: *Биз, Азәрбајҗан дилчиләри, һәлә чох ишләмәлијик* - чүмләсиндә биз сөзүнү атыб, әлавәни онун јеринә кечирмәк вә чүмләни: *Азәрбајҗан дилчиләри һәлә чох ишләмәлијик* шәклиндә гурмаг олмаз.

Әлавәләрдән бәдии вә елми әсәрләрин дилиндә кениш истифадә едилир. Әлавәләр аид олдуғу сөзлә ифадә олунаш шәхси, әшјаны, һадисәни заман, мөкан, кәјфијјәт вә с. чәһәтдән јени бир чаларда изаһ егмәклә информасијаны зәнкинләшдирир, актуаллашдырыр вә даһа ајдын нәзәрә чарыдырыр.

Хүсусиләшмәјән әлавәләр. Әлавәләрин бир гисми әлавәли үзвдән фасилә илә ајрылмыр вә хүсусиләшмир. Бу чүр әлавәләрин ән чох ишләнән формасы хүсуси исимләрдән сонра кәлән *киши, ханым, баба, нәнә, муәллим, һәким, дајы, ага, бәј, кирвә, шаһ* вә с. тишли сөзләрдир. Әсас вурғу хүсуси исмин үзәринә дүшүр, бу сөзләр исә хүсусиләшән әлавәләрдәки ајдын фасилә олмадан; алчалан интонасија илә тәләффүз едилир. Бу сөзләр үмумилик билдирир, хүсуси исимләр өндә кәлмәклә бу үмумилији конкретләшдирир; мәсәлән: *Бағышла, сөзүнү кәсирәм, Гурбан әми...* (И.Һүсејнов) *Чәфәр әми һара, һәбсхана һара.* (И.Һүсејнов) *Ичәри кирәндә јекә бир сијаһы гојуб әмијин габағына: башда да бизим бәд-бәхт Чәфәр, Гурбанлынын сәдри Искәндәр киши, Таһирлинин сәдри Чәбрајыл киши.* (И.Һүсејнов) *Бу шәһәри, дејиләнә көрә, Елхани һөкмдары Маһмуд Газан хан тикдирлишиди.* (Ф.Кәримзадә) *Нәһа-јәт, о, Илјас бәјә көмәк олараг Хадим бәј Хулафәни кондәрди.* (Ф.Кәримзадә) *Сәни аид верирәм Јашылхан дәдәнин коруна, өзүндән му-гајат ол!* (И.Мәликзадә) *Унудулмаз Әләм баба, салам!* (И.Мәликзадә) *Лалә ханымын сәбри түкәнмиш, јухүсу әршә чәкилмишиди* (Ә.Вәлијев) вә с. Рүтбә, титул, сәнәт, пешә, гоһумлуг әлагәләри вә с. билдирән белә сөзләр һәм хитабларла бирликдә, һәм сөз бирләшмәләринин бир компоненти тәркибиндә, һәм дә асылы олдуғу сөзлә бирликдә бир үзв кими ишләнир. Хүсусиләшмәјән бу чүр әлавәләр аид олдуғу чүмлә үзвү илә бирликдә көтүрүлүр вә онун гурулушуна тә'сир едир, асылы олдуғу үзвүн мүрәккәбләшмәсинә сәбәб олур. Она көрә бирликдә көтүрүлүр ки, грамматик форма бунларын васитәсилә мүәјјәнләшир. *Кулкәз гарынын оғлу Куршад археолог иди* (Ә. Вәлијев) -чүмләсиндә әла-

вə (гары сөзү) јијəлик һал шəкилчиси гəбул едəрəк исми бирлəш-
мə əмəлə кəтирмишдир вə һəмин бирлəшмə (*Кулкəз гарынын оғ-
лу*) Күршад сөзүнүн тəјини кими ишлənмишдир.

Г е ј д. Тарихən бир сыра мүрəккəб сөзлэр - *Бабакиши, Атакиши, Минаха-
ным, Кулханым, Əһмəдага, Куллубəјим, Сарабəјим, Нəнəгыз, Ёсəнгулу, Агахан,
Əлишаһ* вə с. бу чүр əлавəлəрин сөз көкүндə дашташмасы јолу илə əмəлə кəл-
мишдир.¹³

Хүсусилəшмəјөн əлавəлəрин бир гисмини мəнтиги вурғу илə
тəлəффүз едилən шəхс əвəзликлəриндən сонра ишлənən хүсуси
исимлэр вə бир сыра субстантив сөзлэр (*бəдбəхт, јазыг, фагыр,
залым, ахмаг, дəли, дүшүнчəсиз, зыррама, агылсыз* вə с.) тəшкил
едир. Шəхс əвəзликлəri илə һəмин сөзлэр арасында фасилə ол-
мур вə һəмин сөзлэр алчалан интонасија илə тəлəффүз едилир;
мəс.: *Мən Зүлєјха бу гисасы јердə гəјмарам. Мən бəдбəхт өз əлим-
лə өз евими јыхдым* - чүмлəлəриндə мən сөзү мүбтəдə, *Зүлєјха,
бəдбəхт* онун хүсусилəшмəјөн əлавəлəридир.

Бунлардан əлавə, *алим-кеолог, академик-катиб, дилчи-етимо-
лог, нагыл-нјес* вə с. кими бирлəшмəлəрин икинчи компоненти дə
хүсусилəшмəјөн əлавə һесаб олунур. Бунлар да аид олдуғу сөзлə
бирликдə һəм чүмлə үзвү кими, һəм дə сөз бирлəшмəсинин бир
компоненти кими чыхыш едир. Мəсələn: *Нагыл-нјесин* мүəллифи
М. Һ. Тəһмасиб иди. *Көркəмли дилчи-етимолог* *Ə. М. Дəмирчизадə*
«50 сөз» əсəрини 1970-чи илдə чан етдирмишдир вə с.

Чүмлə үзвлəринини сырасы

“Сөз сырасы” анлајышы илə “чүмлə үзвлəринини сырасы” ан-
лајышлары фəргилидир. Сөз сырасы дедикдə, чүмлə үзвлəri илə
јанашы, ара сөзлəрин, хитабларын, гошмаларын, бағлајычыла-
рын, əдат вə нидаларын да чүмлəдə јери нəзəрдə тутулур. Ара
сөзлəрин, хитабларын, көмəкчи нитг һиссəлəринин чүмлəдə јə-
риндən һəмин мөвзулардан бəһс едилəркən данышылдығы үчүн
бурада əсас дигтəт чүмлə үзвлəринə јетирилир.

Дүнја диллəриндə сөз сырасынын ики мүһүм функцијасы вар-
дыр: *синтактик-семантик функција, услуби функција*.

Синтактик-семантик функција о демəкдир ки, чүмлəдə сөзлə-
рин јери дəјишдикдə һəм чүмлəнин мə’насы, һəм дə сөзүн син-
тактик вəзифəsi дəјишир. Азəрбајчан дилиндə бу һал јалныз
с нөгтəдə - мүбтəдə илə гејри-мүəјјənлик билдирən васитəсиз

тамамлыгын мүнәсибәтиндә өзүнү көстөрир: *Адам аҗы өлдүрүб - Аҗы адам өлдүрүб. Ат адал көрдү - Адам ат көрдү.* Гошмалы сөзлөрдө да бу Һал мүмкүндүр: *Рә'на гардашы үчүн китаб алды - Гардашы Рәна үчүн китаб алды.* Бу хусусијјәт даҺа чох чин дилинә андир.

Сөз сырасынын үслуби функцијасы о демәкдир ки, чүмлөдә сөзләрин јери дәјишдикдә сөзүн синтактик функцијасы вә чүмләннин мә'насы дәјишмир, бу вә ја дикәр үзв актуаллашдырылараг даҺа габарыг нәзәрә чарпдырылыр; мәсәлән: *Бу дәфә она Лалә чаваб верди. Лалә бу дәфә она чаваб верди. Лалә она бу дәфә чаваб верди.*

Түрк дилләри бу сонракы група дахил олан дилләрдәндир.

Сөзләрин вә сөз бирләшмәләринин чүмлөдә јери чүмләннин синтактик гурулушу вә чүмлә үзвләринин актуал үзвләнмәси илә бағлы олур вә сөз сырасы нормалары һәмин ики чәһәтә әсәсән мүәјјәнләшир.

Сөз сырасынын гејри-экспрессив, әдәби нормалары вардыр. Һәмин нормаја әсәсән, әввәлчә чүмләннин нүвәсини төшкил едән үзвләрдән мүбтәда, сонра хәбәр ишләдилир; мәс.: *Јук машины кетди.* Мә'лумдур ки, мүхтәсәр чүмлә икинчи дәрәчәли үзвләр васитәсилә кенишләндирилә биләр. Мүбтәданын тә'јини ади Һалда хусусиләшмәдикдә мүбтәдадан әввәл ишләнир: *Тонјарымлыг јук машины кетди.* Данышан шәхси һәрәкәтин истигамәти марагландыра биләр. Бу заман нормалара мүвафиг олараг, јер зәрфлији мүбтәда илә хәбәр арасында јерләшәчәкдир: *Тонјарымлыг јук машины көрнүсәланларын чадырына тәрәф кетди.* Һәрәкәтин ичра тәрзини билдирән сөзләр исә мәнтиги вурғудан асылы олараг јер зәрфлијиндән әввәл дә, сонра да ишләнә билир: *Тонјарымлыг јук машины јанымыздан сүр'әтлә өтүб көрнүсәланларын чадырына тәрәф кетди.* Детерминант зәрфликләр исә әксәрән чүмләннин әввәлиндә ишләнир: *Ахшамчагы Адиллә чадырын гапысында отуруб чај ичдијимиз заман тонјарымлыг јук машины јанымыздан сүр'әтлә өтүб көрнүсәланларын чадырына тәрәф кетди.* (И.Әфәндијев) Дилин синтактик гурулушундан данышыларкән бу чүр сыра норма һесаб олунур.

Чанлы данышыг дилиндә сөз сырасы нормалары позулмуш олса да, нитгин ритмик-мелодик ахыны, фасилә, вургу фикрин дүзкүн баша дүшүлмәсинә имкан јарадыр. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләләрә диңгәт јетирәк:

Бәдбәхт мән о кәсә дејәрәм ки, бу беш гара күнү ләззәту дамаг

илә кечириб баш корә апармаја. Көрдүм бизим һәјәтдә бир чох бә-
 јук ағач битиб. Бу саат Иранда нечә јүз Сибирдән гачмыш дустаг
 вар. Ә. Һагвердијевин “Дағылан тифаг” пјесиндән вердијимиз бу
 мисалларын биринчисиндә бәдбәхт сөзүндән сонра едилән фа-
 силә ону мән сөзүндән ајырыр вә дејәрәм сөзү илә әләгәләнди-
 рир. Икинчи мисалдан заһирән белә алашыла биләр ки, һәјәт-
 дә бир нечә (чохлу) ағач вармыш. Лакин мәтндән ајдын олур ки,
 јалныз бир ағачдан сөһбәт кедир: шифаһи нитгдә бир сөзүндән
 сонра едилән фасилә ону чох сөзүндән ајырыр вә чох бөјүк бир
 мә’насы баша дүшүлүр. Көрдүм бизим һәјәтдә чох бөјүк бир
 битиб. Сонракы нүмунәдә нечә јүз сајы Сибирдән гачмыш сөзлә-
 ринә дејил, дустаг сөзүнә айдир вә буну шифаһи нитгдә сөзлә-
 насијанын көмәји илә баша дүшмәк олур. Бу хүсусијјәт Азәрбај-
 чан дили үчүн сәчијјәви олуб “Дәдә Горгуд”дан кәлир: *Он ики
 бин гара донду кафир ата бинди - чүмләсиндә он ики бин сајы гара
 донду сөзләринә дејил, кафир сөзүнә айдир: Гара донду он ики
 бин кафир ата бинди.* Јазыда бу чүр чүмләләрдә интонасија, фа-
 силә әләмәтләри өз ифадәсини тапа билмәдијиндән алашыла-
 мазлыг јарана билир. Бу һал шифаһи нитгдә мә’нафәргләндири-
 чилик хүсусијјәти илә јанашы, ифадәли-ексирессив олмасы илә
 дә сечилир. Һәмин чүмләләрдән биринчисиндә *о кәсә*, икинчи-
 синдә *чох бөјүк*, үчүнчүсүндә *исә нечә јүз* сөзләринин фәргләнди-
 римәси үчүн чүмләләр бу чүр гурулмушдур. Нәзәрә чарпыды-
 лан сөзләр актуал үзвләнмә әсасында тематик инкишафа сәбәб
 олмуш, фикри ирәлиләтмишдир.

Мә’лумдур ки, мәтндә мүйәјјән мәгсәдлә ишләдилән һәр бир
 чүмлә “мә’лум олан”ы билдирән вә дилчиликдә “тема” адланды-
 рылан чыхыш нөгтәсинә вә “јени”ни билдирән, “рема” адланды-
 рылан һиссәјә малик олур. Рема мәнтиги вурғу илә фәргләнди-
 рилир вә чүмләнин коммуникатив мәркәзини тәшкил едир. Чүм-
 ләннин структуру данышанын мәгсәдиндән, тема вә реманын
 чүмләдә нечә јерләшдирилмәсиндән асылы олур.

Ади һалда чүмләдә әввәлчә “верилән”, сонра “јени”, јә’ни әв-
 вәлчә тема, сонра рема ишләдилир. Мәсәлән, *Јук машыны кет-
 ди - чүмләсиндә јук машыны* тема, *кетди* ремадыр, јә’ни *јук ма-
 шыны* “мә’лум олан”ы, *кетди* сөзү “јени”ни билдирир.

Чүмләнни грамматик үзвләнмәси илә актуал үзвләнмәси
 фәрглидир. Грамматик үзвләнмә дедикдә, әввәлчә гејд етдијим-
 из кими, чүмләнни мә’лум беш үзвә - мүбтәда, хәбәр, тамам-
 лыг, тә’јин вә зәрфлијә ајрылмасы, актуал үзвләнмәси дедикдә

исә чүмләннн тема вә ремаја аҗрылмасы нәзәрдә тутулур. Бүтүн чүмләләрдә актуал үзвләнмә мүшәһидә олунмур. *Илин орталары иди. Һава исти иди* - кимн чүмләләрдә мәнтиги вургу јохдур вә бу чүр чүмләләр тема вә ремаја аҗрылмыр. Бунлар адн тәсвири чүмләләрди вә “јени”ни билдирир. Лакин лазым кәлдикдә бу чүр чүмләләрдә дә актуаллашдырма мүмкүндүр: *Илин орталары иди. Һава исти иди*. (Ајын јох, илин орталары иди, ајры шеј јох, һава исти иди вә с.) Актуал үзвләнмә нәзәријјәсинә кәрә, темә вә ремаја аҗрылан чүмләләр үзвләнән, тема вә ремаја аҗрылмајан чүмләләр үзвләнмәјән чүмләләр адландырылыр.

Грамматик үзвләнмә потенциал синтаксисә, чүмләннн грамматик гурулушуна, актуал үзвләнмә исә супрасинтаксисә, актуал синтаксисә аиддир. Грамматик үзвләнмәдә чүмләннн үзвләнннн тәбии ардычыл дүзүлүшү өјрәнишир. Бу чәһәтә әсасән чүмләдә әввәлчә мүбтәдә, сонра хәбәр ишләннр. Чүмлә кениш олугда мүбтәдадан әввәл онун тә’јини, хәбәрдән әввәл тамамлыг, зәрфлик вә әкәр исми хәбәр варса, онун мүмкүн ола билән тә’јини јерләшир. Мәсәлән: *Јагыш јагыр. Һава ачылды. Ағачлар јашыллашыр. Гушлар охујур. Гар јагырмы? Һава печәдир?* вә с. кимн мүхтәсәр чүмләләрдә мүбтәдә вә хәбәрнн грамматик сырасы нормалара мүвафигдир. *Чол ишиндән јоргун гајыдан кәндли отларын арасы илә ахан бу суларда әл-үзүнү јујуб бир гәдәр динчәләрди* (И.Әфәндијев) - чүмләсиндә әввәлчә тә’јин вә мүбтәдә, сонра тәрз вә кәмијјәт зәрфликләри вә хәбәр ишләнмишир. Чүмләннн грамматик үзвләнмәсиндә сөз бирләшмәләри мүәјјән грамматик функција јеринә јетирир ки, бунлар актуал үзвләнмәјә аид дејилдир. Актуал үзвләнмә мә’нафәргләндиричилик хүсусијјәтинә кәрә чүмләннн тема вә ремаја аҗрылмасыдыр. Тема чүмләннн чыхыш нөгтәси кими чүмләннн әввәлиндә, рема исә фикир ифаләсиннн әсас мәгсәдини - “јени”ни билдирмәклә сонра ишләннр. Бу һал - чүмләннн компонентләриннн белә бир ардычыллыгла дүзүлүшү фикрин мәнтиги ифадәсинә хидмәт едир.

Актуал вә синтактик үзвләнмә ујгун кәлә дә билнр, ујгун кәләмәјә дә билнр. Чүттәркибли нәгли чүмләләрдә мүбтәдә (мүбтәдә групу) темаја, хәбәр (хәбәр групу) ремаја ујгун кәлир; мәсәлән: *Тахтраванлар јола дүшдү. Күчәләрдәки гаровулларын һәрәси бир бучага гысылып мүркүләјирди* (Орлубади) - чүмләләриндән биринчисиндә тахтираванлар мүбтәдә вә темадыр; *јола дүшдү* - хәбәр вә ремадыр. Икинчи мисалда *Күчәләрдәки гаровулларын һәрәси* - тә’јин вә мүбтәдадан, ејнн заманда темәдан; *бир бучага*

гысылыб мүркүлөждү - зәрфлик вә хәбәрлән, ејни заманда ремадан ибарәтдир.

Бә'зән актуал үзләнмә чүмләннин синтактик үзләнмәсини әксинә гурулур. Ејни синтактик гурулуша малик олан чүмлә коммуникасија мәгсәдиндән асылы оларат, актуал үзләнмә ба-зүн үзәринә дүшмәсиндән асылыдыр: *Мән дүнән кәндә мәктүб јаздым. Мән дүнән к ә н д ә мәктүб јаздым. Мән д у н ә н к ә н д ә мәктүб јаздым. М ә н дүнән кәндә мәктүб јаздым. Мән дүнән кәндә мәктүб ј а з д ы м* - чүмләләриндә "јени" һәр дәфә бир сөздә мүөјјәнләшир, лакин грамматик үзләр олдуғу кими гагыр.

Бә'зән мүбгәдә илә хәбәр өз јерини дәјишир, хәбәр тема, мүбгәдә рема кими чыхыш едир. Бу заман актуал үзләнмә синтактик үзләнмәнин фәргләнмәси синтактик вәзифәни дәјишилмәсинә сәбәб олмур; мәсәлән: *Данышыр "Бакы". Данышыр "Араз"* кими чүмләләрдә *данышыр* тема, *Бакы, Араз* ремадыр - мәнтиги вурғу илә фәргләндирилән, әлавә, јени семантик жүк да-шыјан сөзләрдир. Лакин мүбгәдә илә хәбәрин (мүбгәдә вә хәбәр групларынын) јердәјишмәси һәмишә бу чүр нәтичәләнмир. Бә'зән бәдии дилдә, чанлы данышыг дилиндә хәбәр (хәбәр зо-насы) габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырылмаг үчүн мүбгәдадан (мүбгәдә групундан) әввәл ишләдилир, рема кими, "јени"ни бил-дирән васитә кими чыхыш едир, мүбгәдә сонра ишләнсә дә, те-ма вәзифәсини јеринә јетирир; мәсәлән: *Кимдир күлән? Ким иди охујан. Чох намәрәддир бу дунја.* (Ә.Һагвердијев) *Өлдүрдү мәни на-мәрәд оглунун күлләси.* (Ә.Һагвердијев) *Ајылтды мәни еви јыхыл-мыш.* (Ә.Һагвердијев) *Кечди гара ғыш.* (С.Вурғун) *Ажидыр дил.* (С. Вурғун) *Сағалыр јаваш-јаваш јаралары вәтәнин.* (С.Рүстәм) *Бил-сон агасы Азәрбајчанын.* (С.Вурғун) Бу мисалларда фәргләндирил-лән үзләр рема, галан үзләр темадыр вә бу чүр ајрылма мәнтиги вурғу илә бағлыдыр.

Чүмләдә детерминант ола биләр. Бу чүр һалларда синтакти-к үзләнмә илә актуал үзләнмәнин гаршылыгы әлағәси бир гә-дәр дә мүрәккәбләшир. Мәсәлән: *Атабәј Мәһәммәдин Азәрбај-чаны сәјаһәтә чыхмасы хәбәри кәләндән бәри Әмир өз мүгәддәрә-тынын нә чүр һәлл едиләчәји барәдә дүшүнүрдү* (Ордубад) - чүм-ләсиндә *Атабәј Мәһәммәдин Азәрбајчаны сәјаһәтә чыхмасы хә-бәри кәләндән бәри* детерминант заман зәрфлији, *Әмир мүбгәдә дүшүнүрдү* - хәбәр, *өз мүгәддәрәтынын нә чүр һәлл олуначагы барәдә* - сөзләри васитәли тамамлыгдыр. Һәмнн чүмләдә детер-минант вә мүбгәдә темадан, хәбәр группу ремадан ибарәтдир.

Тема və реманын таркибинə, нитг һиссəлəр, рилə ифадəсин-
дəн вə мə'насындан асылы олмajarаг, һəр бир чүмлə үзвү дахил
ола билир. Мəн она кери дөнмəжə вə дажанмəгə мəзə verməдим
(Мир Чəлал) - чүмлəсиндə мəн сөзү мүбтəдə вəзə темадыр, галан
сəзлəр хəбər группуна дахилдир вə ремадыр.

Субъект иши мүəјјəн объект үзəриндə ичра имəли олдугда
һəмин объектин дилдə ифадəsi үчүн тамамлыгларын јери са-
гəјр-мүəјјəнлик билдирən васитəсиз тамамлыгларын јери са-
гəјр вə онлар бир гəјдə олараг, тə'сирли фəли хəбəрин ја-
нанда ишлəнир; мəс.: *Үрəји һеч нə истəмирди. Ким исə лимон
доғрајырды. Сəн нə данышырсан?* вə с. Тə'сирли фəли хəбəрлə
тəгил сөз дахил ола билмир. Надир халларда тəрəфлəр јерини
дəјишə билир: *Дивара јах тəзəк, елə гəјрəт, кавур гызы.* (Сабир)
Тəндир гала, бишир чəрəк, аш, əт, кавур гызы. (Сабир) Чүмлəдə
бир васитəсиз вə ја васитəли тамамлыг олдугда мүбтəдə илə хə-
бər арасында јерлəшир: *Мəн даванызы ајырдым.* Чаванишир
сəсини учалтды. (Һ.Мəһди) *Шəјнур сəслəри даваны* чагырды.
(Һ.Мəһди) *Чаванишир атасы илə разылашмады.* (Һ.Мəһди) Бу чүр
чүмлəлəрдə тема - рема ардычыллыгы да кəзлəниш олур. Та-
мамлыг детерминант ролуну ојнадыгда чүмлəнин əввəлиндə
ишлəнир, мəнтиги вурғу мүбтəданын үзəринə дүшүр: *Эитəрза-
дəни өзүм јола салачагам.* (Мир Чəлал) *Буну Əһмəd дə һисс едир-
ди* вə с.

Чүмлəдə һəм васитəсиз, һəм дə васитəли тамамлыг олдугда,
ади нормалара ујғун олараг, мүбтəдə илə хəбər арасында əввəл
васитəсиз, сонра васитəли тамамлыг ишлəнир: *Бу адам мəни өз
һəрəкəтлəринə алышдырды. О, дəрс китабларын мənə тап-
шырды.* Мəнтиги вурғу бу сыраны дəјишмəжə сəбəб олдугда ре-
ма да дəјишмиш олур: *О, мənə дəрс китабларын тапшырды.*

Васитəсиз вə васитəли тамамлыглар хəбəрлə инверсияја уғ-
рајараг чүмлəнин сонунə кечдикдə мəнтиги вурғу гəбул едəрəк
рема вəзифəсини јеринə јетирир; мəс.: *Дунən јах хамын, əтəјимин
гызылларын сокуб verməшəм кишијə.* (Ə.Һагвердијев) *Тезликлə
зəһримарларын гəјыдар өзүнə.* (Ə.Һагвердијев) Бу чүр халларда
мəнтиги вурғу хəбəрин үзəриндə дə гала билəр: *Вəр мəним има-
рəтлəрим.* (Ə.Һагвердијев) *Рəһм ејлə бизə, кəмəк ејлə бизə.* (Ə.Һаг-
вердијев) Вурғу хəбəрин үзəринə дүшсə дə: тамамлыгла хəбəрин
инверсиясы експрессив-үслуби сəчијјə дашыјыр.

Зəрфликлəр дə хəбər зонасына аид олдуғундан адəтəн мүб-
тəдə илə хəбər арасында ишлəнир; мəс.: *Досту мулајим сəслə*

деди: (Һ.Мөһди) *Мә'рүзә кечә жарысынадәк давам едәчәк.* (Мир Чәләл) *Оглан әтрафына бахынды.* (И.Әфәндијев) *Чамаат клубына төплашмышды.* (Мир Чәләл) *Мән чох утанырдым.* (Мир Чәләл) *Мән әлләримә көрүшмәјә, саламлашмаға һазырладым.* (Мир Чәләл) *Заман вә јер зәрфликләри детерминант ролунда чыхыш едикдә чүмләннин әввәлиндә ишләнир: Вағзалда оркестр сәсләнди. Сабаһ мән евдә олмајачагам.* Бу үмуми гајда актуаллашдырма илә бағлы дәјишә дә биләр: *Оркестр вағзалда сәсләнди. Евдә олмајачагам мән сабаһ.*

Мүхтәлиф зәрфликләр бирликдә ишләндикдә тәркибләрлә ифадә олунанлар чүмләннин әввәлиндә јерләшир. Бу һал дилдә тәбии јаранмышдыр вә башга үзвләрин тәркиб мүһитинә дүшмәмәси үчүндүр: *Ағач чох уча олдуғундан јерә туллананда, јәгин ки, ајынын бели сынмышды.* (И.Әфәндијев) *Бир печә дәгигә кечмәмини. гапы јавашча ачылды.*

Чанлы вә бәдии дилдә зәрфликләр инверсијага уғрајараг чүмләннин сонунга кечдикдә актуаллашыр: *Будур, мән 8 илдән артыгдыр ки, кетмишәм Ирана.* (Ә.Һагвердијев) *Кәрәк бу кун Имамвердинин ғызы гајытсын атасынын евинә.* (Ә.Һагвердијев) *Дүстаг кими галмышам дөрд диварын арасында.* (Ә.Һагвердијев)

Тә'јин чүмләннин һансы үзвүнә аид олурса, онун јанында - әввәлиндә ишләнир: *Әкбәрин чанындакы горху даһа да шиддәтләнди.* (Мир Чәләл) *Назик көвдәли узун шам ағачлары әтрафа мәстедичи әтир јайырды.* (Һ.Мөһди)

Чанлы данышыг дилиндә бә'зән тә'јинлә тә'јинләнен арасына башга сөzlәр дахил ола билир вә бу чүр һалларда фәсилә, вурғу фикрин дүзкүн аңлашылмасына көмәк едир; мәс.: *Бу саат ики јүз ијirmi беи манат чибимдә пул, кејфим дә кечәләр улдуза һурр!* (Ә. Һагвердијев) - чүмләсиндә ики јүз ијirmi беи манат сөzlәри чибимдә сөзүнә дејил, пул сөзүнә аиддир.

Әдәби нормалара ујғун олараг, тә'јин тә'јинләненлә, гејримүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыг тә'сирли фе'ли хәбәрлә, бир чох зәрфлик нөвләри (тәрз, заман, сәбәб, дәрәчә вә с.) хәбәрлә јанашима әлагәсиндә олур вә аид олдуғу үзвдән әввәл ишләнир; мәсәлән: *Бурчлар учалтмышдылар, тағлы дарвазалар һөрмүшдүләр, шығысыз зинданлар гүрмүшдүләр.* (Ф.Кәримзадә) *Булудлара илишиб олары јун әлчими кими нарчалајан гала да буз кими сојуг иди.* (Ф.Кәримзадә) *Исмајыл әлини атан кими гапы сәсизчә ачылды.* (Ф.Кәримзадә) Бу чүр сыра нормал сырадыр вә бәлә чүмләләрдә тема вә рема ардычыллығы да көзләнмиш олур. Чанлы данышыг дилиндә, бәдии дилдә тәрәфләр инверсијага уғ

радытда, асылы тәрәф әсас тәрәфдән сонра ишләндиңдә чүмлә-
дә емоционаллыг артмыш олур; мәс.: *Бахыб һүнәринә саз тутан-
да мән Ачылыр кул кими чамалын сәнин!* (С.Вурғун) *Ше'римн кул
кимн дүз Сәһәр-сәһәр җахана!* (С.Вурғун) Бу чүр һалларда мәнти-
ги вурғу хәбәрн үзәринә дүшүр, рема - хәбәр фикрин инкиша-
фына көмәк едир.

Идарә әлагәли үзләр инверсияја уграјараг хәбәрдән сонра
ишләндиңдә емоционаллыг, ифадәлилик күчләнмиш олур, та-
мамлыг вә зәрфликләр актуаллашыр; мәс.: *Аста-аста көз җаишын
Ахды Курдә, Аразда.* (С.Вурғун) *Кун ашигдир үзүнә, Ај һәсрәтдир
көзүнә.*

Јанашма вә идарә әлагәләриндән фәрғли олараг, узлашма
әлагәсиндә әсас тәрәф - мүбтәда асылы тәрәфдән әввәл ишлә-
нир вә тема-рема ардычыллыгына ујғун кәлир: *Бир аја җахын чә-
кән јағышлар бир кечә гара чеврилди.* (Ф.Кәримзадә) *О, атдан
дүшдү. Хидмәтчи аты чәкиб апарды.* (Ф.Кәримзадә) Бу хүсусијјәт
узлашма әлагәли бирләншмәләрә дә аидир: *Мәшиң ән бөјүк, ән
әтирли гызыл кулүм сәнсән.* (Ф.Кәримзадә) *Чүнејдин өлүмүнү он-
лар да јаддан чыхармамышдылар.* (Ф.Кәримзадә) Бу чүр сыра об-
јектив, нејтрал сырадыр.

Мүбтәда илә хәбәрн инверсиясы чүмләннн емоционал тә'-
сирини артырыр, нәтичәдә тема вә рема да јерини дәјишир: хә-
бәр тема, мүбтәда рема кими чыхыш едир. Лакин мәнтиги вурғу
хәбәрн (хәбәр зонасынын) рема функцијасынын мүһафизәсинә
сәбәб ола биләр; мәс.: *Сәнимсән өмрүндә һијлә билмәјән?* (С.Вур-
ғун) *Бәсти! Гәләм чәкдик о күнләрә биз.* (С.Вурғун) Бу чүр һал-
ларда тема - рема ардычыллыгы позулур, хәбәр "јени"ни билди-
рир, емоционаллыг, мә'нафәргләндиричилик күчләнир. Емоцио-
наллыгын күчләнмәси өзүнү узлашма әлагәли бирләншмәләрин
тәрәфләринин инверсиясында да көстәрир: *Көзүмдә чанланыр
хәјалын сәнин, һәјата баиҗадыр суалын сәнин! Шаирә бәнзәјир бу
һалын сәнин!* (С.Вурғун) Инверсия семантик вә үслуби-экспрес-
сив әһәмијјәтә маликдир, објектив сырадакы нејтраллыгы ара-
дан галдырыр, субјектив мүнәсибәти күчләндирир. Дүз вә әкс
сыра үслуби кејфијјәтин зәифлији, күчлүлүјү илә фәрғләнир.

Әкс сыра - инверсия нәтичәсиндә тема вә реманын һиссәлә-
ри гарыша билир, бири дикәринин ичәрисинә дахил олур.

ЧҮТТӘРКИБЛИ ЧҮМЛӘЛӘР

Гурулуш хусусијәтләри

Баш үзвләрин һәр икисинин иштиракы илә гурулан садә чүм-
ләләрә **ч у т т ә р к и б л и** чүмләләр дејилир.

Чүттәркибли чүмләләрдә адәтән фикир предмети мүбтәда вә
ја мүбтәда групу шәклиндә, фикир предметинин һәрәкәт вә әла-
мәти хәбәр вә ја хәбәр групу шәклиндә ифадә олунур. Һәр ики
баш үзвүн иштиракы илә формалашдығы үчүн бу чүр чүмләләр
чүттәркибли һесап олунур; мәс.:

*Дағлар онун көзәллижинә һејран галды. Чичәкләр она гибтә ст-
ди. Ашығлар һүснүнә дастан дедиләр. Сорағы елләрә јайылды.
Икидләр дәрдә дүшдү. (И.Әфәндијев) Һүсәјн Ләлә бәј кәлиб отур-
ду. Отуран кими хидмәтчи афтафа-ләјән кәтирдү. О, әлләрини
јуду. Дәдә бәј бүтөв биширдикләри гојунун бүдүнү дишинә чәкирдү.
Ләлә көј ширли нимчәсинә дүју чәкди. (Ф.Кәримзадә)*

Чүмләнни грамматик әсасыны тәшкил едән һәр ики баш үз-
вүн иштиракы илә гурулан бу чүмләләр чүттәркиблидир.

Чүттәркибли чүмләләрдә әксәрән мүбтәда мәнтиги субјектә,
хәбәр мәнтиги предиката ујғун кәлир. Чүмлә кенишләнмиш ол-
дугда ики гүтбә, ики зонаја - мүбтәда вә хәбәр зоналарына ајры-
лыр. Мүбтәда она аид олан үзвлә - тә'јинлә бирликдә мүбтәда
зонасыны (вә ја мүбтәда гүтбүнү), хәбәр она аид олан үзвләрлә
- тамамлыг, зәрфлик вә тә'јинлә бирликдә хәбәр зонасыны (вә ја
хәбәр гүтбүнү) әмәлә кәтирир. Мәсәлән: *Булдозерин үстүндә
отурмуш өғлан парчаланыб јолун ортасына төкүлмүш ири-ири
дашлары машынын габагы илә итәләјиб учурумун кәнарына кәти-
рирди (И.Әфәндијев)* - чүмләсиндә *булдозерин үстүндә отурмуш
оглан* мүбтәда зонасы, *галан һиссә хәбәр зонасыдыр*. Белә чүм-
ләләрдә субјект мүбтәда зонасына, предикат исә хәбәр зонасы-
на ујғун кәлир.

Чүттәркибли чүмләләрдә мүбтәда (вә мүбтәда зонасы) адә-
тән “верилән”и, хәбәр (вә хәбәр зонасы) “јени”ни билдирир, јә'-
ни сөһбәтин предмети мүбтәда вә мүбтәда зонасы васитәсилә,
јени мә'лумат исә хәбәр вә хәбәр зонасы васитәсилә ифадә олунур.
Мәсәлән: *Онун атасы Хәдицәбану јер үзүндәки арвадларын
ән хошбәхтидир (И.Әфәндијев)* - чүмләсиндә *онун анасы Хәдицә-
бану* “верилән”, *јер үзүндәки арвадларын ән хошбәхтидир* - “јени”-
дир.

Бә'зән хәбәр зонасына аид олан бир сөз өз јерини дәјишәрәк

дикәр зонада јерләшә билир; мәс.: *Кәлән баһар о гәриб мәзардан јабаны бир гызылкул галхды* (И.Әфәндијев) - чүмләсиндә детерминант заман зәрфлији (*кәлән баһар*), јер зәрфлији вә онун тә'јини (*о гәриб мәзардан*) мүбтәда зонасындан әввәл ишләнмишдир.

Чүттәркибли чүмләләр дилдә ән чох ишләнән чүмлә нөвүдүр, она кәрә дә бәдин әсәрләрин дилиндә бөјүк үстүнлүк тәшкил едир. Мәсәлән: *Бу ејвандан Карван јолу, Мил дүзү ајобын сечилрди. Бурадан баханда Шушанын ишиләри, Кирсин аг чалма-лы башы көрүнүрдү. Һәмидә бу ејвана чыханда даима хатирәләри чизәләнирди. Гарса уз тутан тој карваны һәр дәфә көзүнүн өнүнә кәлирди. Елә бил, кәлин фәјтонунда елә инди кедирди...* (Б.Байрамов) Бу синтактик бүтөвүн тәркибинә дахил олан бүтүн чүмләләр чүттәркиблидир. Бу һал - синтактик бүтөвүн әсасыны чүттәркибли чүмләләрин тәшкил етмәси бәдин дилдә онун кәмиј-јәт вә кәјфијјәтчә үстүнлүјүнү нүмајиш етдирир.

Чүттәркибли чүмләләрин гурулма шәртләри ајдындыр: һәр ики баш үзвүн иштиракы вачибдир. Лакин бә'зән тәкрара јол вермәмәк, фикри садә, сәлис вә јығчам ифадә етмәк үчүн чүмләләрин мүбтәдасы бурахылып, мүбтәда билаваситә чүмләдә иштирак етмир. Белә чүмләләр тәктәркибли дејил, чүттәркибли һесаб олунур, чүнки бу чүр чүмләләрин бурахылмыш мүбтәдасыны мәтнә әсасән асанлыгла бәрпа етмәк олур; мәсәлән: *Һәмидә ханым Мирзәнин һәрарәтинин артдыгыны дүјдү. Кишинин јанагларында, көзләриндә гызарты сезді.* (Б.Байрамов) - чүмләләриндән икинчисиндә мүбтәда ишләнмәмишдир, лакин ону биринчи чүмлә әсасында асанлыгла бәрпа етмәк мүмкүндүр. Ајдындыр ки, һәмин чүмләнин дә мүбтәдасы "*Һәмидә ханым*"дыр, лакин тәкрара јол вермәмәк үчүн ишләдилмәмишдир. Бу чүр чүмләләр чүттәркибли јарымчыг чүмләләрдир. Бәдии әсәрләрин дилиндә чүттәркибли чүмләләрин бу нөвүнә даһа чох тәсадүф едилир. Бу һал јерсиз тәкрара јол вермәмәк принципи илә, бәдии әсәрин дилинин көзәллији, сәлислији, бәдиилији, садә вә јығчамлыгы илә бағлыдыр; мәсәлән: *Һәким ајага галхды. Үзүнү Әһмәд бәјин бөјүк чәрчивәдәки портретинә чевирди. Сәчдә едәр кими бахды вә дунјадан чох нараһат, никаран кетмиш атаја санки тә'минат верди* (Б.Байрамов) - чүмләләриндән јалныз биринчисиндә мүбтәда (*Һәким*) ишләнмишдир.

Бу чүр чүмләләрин чүттәркибли олмасына һеч кәсдә шүбһә јохдур. Лакин бу чүр гурулуш моделләри ичәрисиндә еләләри дә вар ки, дилчиләрин онлара бахышлары мүхтәлифдир.

Јухарыдакы чүмләләрдә бурахылмыш мүбтәда (*Һәмидә ханым, Һәким*) III шәхсин тәкиндәдир. I вә II шәхсләрин тәк вә чә-

миндә олуб *мән, сән, биз, сиз* сөzlәри илә ифадә олунан мүбтәдалар да бурахыла билир вә бу чүр чүмләләр дилдә даһа чох ишләнлиләр. Мәсәлән, ашагыдакы чүмләләрә дигтәг јетирәк: *Овчүлүгә мејл салдым, Кечә-күндүз чөлдә галдым.* (С.Вурғун) *Баш галдырыб ел үзүнә баха билмәрик. Ағбирчәјин сөзүнү һаһаг сындырдын, бала.* (Б.Бајрамов) *Демәк, бизим мүрәббәләри бәјәнмир-синиз?* (Б.Бајрамов) Бу чүмләләрдә *мән, сән, биз, сиз* сөzlәриндән ибарәт олан мүбтәдалар ишләнмәмишдир. Белә чүмләләрин чүтгәркибли вә ја тәктәркибли олмасы барәдә түрколокијада мүхтәлиф фикирләр вардыр. Бә’зи алимләр белә чүмләләри “тәктәркибли мүәјјән шәхсли чүмләләр” адландырыр. Тәктәркибли чүмләләрдә олмајан баш үзвү бәрпа етмәк гејри-мүмкүндүр. Јакин гејд етдијимиз чүмлә тишләриндә *мән, сән, биз, сиз* сөzlәрини бәрпа етмәк һеч бир чәтинлик төрәтмир. Она көрә дә әксәр дилчиләр бу чүр чүмләләри, доғру олараг, чүтгәркибли чүмләләр сырасына дахил едирләр. Үчүнчү шәхс бүтүн чанлы вә чансыз варлыглары әһатә етдијиндән һәмин шәхсдә олуб бурахылмыш мүбтәданы јалныз мәтнә әсасән дәгиг мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, *Кедир!* - чүмләсинин мүбтәдасыны мәтни вә ја ситуасијаны нәзәрә алмадан дәгиг мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Одур ки бу чүр чүмләләр јарымчыг сајылыр - *чүтгәркибли јарымчыг чүмлә* һесаб олунур. Биринчи вә икинчи шәхсләрин тәк вә чәминдә олан мүбтәдалар бурахылмыш олдуга онларын бәрпасы үчүн мәтнә еһтијач олмур, һәмин сөzlәр (*мән, сән, биз, сиз* сөzlәри) чүмләнин өзүндән - өз хәбәринә әсасән бәрпа олунур. Бу чүр чүмләләрдә бурахылмыш мүбтәда дил илә тәфәккүр арасында һазырдыр, она көрә белә чүмләләр јарымчыг сајылмыш, *чүтгәркибли бұтов чүмлә* һесаб олунур.¹⁴ Ашагыдакы чүмләләр дә ејни типлидир: *Кәл чыхаг сејринә уҗа дағларын.* (Һ.Ариф) *Мәндән ше’р истә, мөһүр истәмә!* (Һ.Ариф) *Гәм чәкмә, күлүм! Сәнә даг чичәкләри илә бәсләнмиш әмликләр кәтирә-чәјәм* (И.Әфәндијев) вә с.

Мәктәб дәрслијинә дә бу чүр чүмләләр чүтгәркибли чүмлә кими дахил едилмишдир.¹⁵

Чүтгәркибли чүмләләр гурулушча *мүхтәсәр* вә *кениш* олур. Мүхтәсәр чүтгәркибли чүмләләр јалныз баш үзвләрдән ибарәт олур; мәсәлән: *Дәрәләр уғулдады. Муған титрәди.* (И.Әфәндијев) *Гәли дөјүлдү.* (Б.Бајрамов) *Атлылар Гәмидәнни дајысыкилдә идиләр.* (Б.Бајрамов)

Мүхтәсәр чүтгәркибли чүмләләрин гурулуш моделләри баш үзвләрин ифадә васитәләринә көрә мүхтәлиф олур. *Кәл күлүмсәјирди.* (И.Әфәндијев) *Мән јыхытырам.* (И.Әфәндијев) *Q, сәһәр кә*

јениндә иди. (И.Әфәндијев) Онарын һәр икиси бәхтијар иди (И.Әфәндијев) - чүмлөләрини "исим + шәхсли фе'л", "әвәзлик + шәхсли фе'л", "әвәзлик + исми бирләшмә", "исми бирләшмә + сифат" шәклиндә схемләшдирмәк олар. Бунлары _____ кими шәрһи ишарә илә дә көстәрмәк олар. "Мүбтәда + хәбәр" гурулушлу бу чүмлөләрин һамысында әввәлчә "мә'лум олан", "верилән", сонра "јени" ифадә олунмушдур. Вәзнјјәтдән, ситуасијадан асылы оларат, бунлар өз јерләрини дәјишә дә биләр: Сәһәр кејиндә олан о иди. Бәхтијар олан онар идиләр.

Бә'зән мүхтәсәр чүгтәркибли чүмләнни баш үзвләри исми вә фе'ли бирләшмәләрлә ифадә олунур, чүмләнни һәчми бөјүјүр, чүмлә заһирән кениш чүмләјә охшајыр, лакин мүхтәсәр оларат галыр; мәсәлән: Вар олсун дөвраны белә јарадан! (С.Вурғун) Мәни көрдүгүмüz белә бир дәһишәтли вәзијәтә салаи сәһни әмәләриндир - чүмлөләри јалныз баш үзвләрдән ибарәтдир.

Чүгтәркибли чүмлөләр садә чүмләнни әсас хүсусијәтләрини өзүндә чәмләшдирән чүмлә тинидир. Бу чүр чүмлөләр фе'ли вә исми хәбәрли, тәсдиғ вә инкар ола билір.

Чүгтәркибли чүмлөләр икинчи дәрәчәли үзвләр һесабына кенишләннәр; мәс.: Кәһч һәким сөзә башлады. (И.Әфәндијев) Хәстә көз ганағларыны галдырды. (И.Әфәндијев) Биз чардагда отурмушдуг. (И.Әфәндијев) Биз һәлә дә сусурдуг. Гулағларым шиддәтлә чинкилдәјурди (И.Әфәндијев) вә с. Бу чүмлөләр баш үзвләрә аид олан тә'јин, тамамлығ вә зәрфликләр һесабына кенишләнмишдир.

"Верилән"ин вә "јени"нин мәгсәдәүјун нәзәрә чарлдырылмасы үчүн чүмләни кенишләндирән үзвләрин јери дәјишдириләрәк чүмләнни әввәлиһә вә ја сонуна кечирилир; мәс.: Отаға хәстә дахил олдуг. (И.Әфәндијев) Бу ағачлары амам өзү әкиб? (И.Әфәндијев) Јолда олмушам мән дунән. (Т.Һүсәјнов) Биринчи мисалда отаға "мә'лум олан", хәстә дахил олдуг "јени"дир; икинчи мисалда ејни нисбәтдә бу ағачлары - амам өзү әкиб сөзләри дә "верилән"лә "јени"ни билдирир; сон мисалда мүбтәда вә заман зәрфлији (мән, дунән) "мә'лум олан"ы, јер зәрфлији вә хәбәр "јени"ни билдирир.

Кениш чүгтәркибли чүмлөләрдә мүбтәда вә хәбәрлә бирликдә икинчи дәрәчәли үзвләр (васитәсиз вә ја васитәли тамамлығ, тә'јин вә зәрфлијин һәр бир нөвү) тәк-тәк ишләнә биләр; ејни структурда (мүбтәда вә хәбәрин олмасы илә) икинчи дәрәчәли үзвләр ики-ики, үч-үч вә даһа чох сәјда ишләнә биләр вә. нәһајәт, чүгтәркибли кениш чүмлөләр бүтүн икинчи дәрәчәли үзвләрин иштиракы илә дә гурула биләр; мәсәлән:

Хәдичә хәбәрсиз-әтәрсиз јоха чыхандан тәхминән икки ај соңда
Хан атасы Сәлимдән белә бир мәктүб алды. (Т.Казымов)

Садә кениш чүмләннин 100-дән артыг гурулуш модели мов-
чуддур. Бунлардан нүмунә үчүн бир нечәсини гејд етмәк олар:

тә'јин + мүбтәда + хәбәр;

мүбтәда + тә'јин + исми хәбәр;

мүбтәда + васитәсиз тамамлыг + хәбәр;

мүбтәда + васитәли тамамлыг + хәбәр;

мүбтәда + тәрз зәрфлији + хәбәр;

мүбтәда + заман зәрфлији + хәбәр;

мүбтәда + јер зәрфлији + хәбәр;

мүбтәда + сәбәб зәрфлији + хәбәр;

мүбтәда + мәгсәд зәрфлији + хәбәр;

мүбтәда + шәрт зәрфлији + хәбәр;

мүбтәда + гаршылашдырма зәрфлији + хәбәр;

мүбтәда + мигдар вә ја дәрәчә зәрфлији + хәбәр вә с.

“Тә'јин + мүбтәда + васитәсиз тамамлыг + хәбәр”, “тә'јин +
мүбтәда + васитәли тамамлыг + васитәсиз тамамлыг + хәбәр”,
“тә'јин + мүбтәда + васитәли тамамлыг + васитәсиз тамамлыг +
тәрз зәрфлији + хәбәр” вә с. гурулуш моделләри дикәр икинчи
дәрәчәли үзвләрин һәр биринин иштиракы илә чох мүхтәлиф
шәкилдә тәкрар олуна биләр.

Баш үзвләрлә икинчи дәрәчәли үзвләрин бу чүр әлагәси садә
кениш чүмлә моделләринин рәнкарәнклијини үзә чыхарыр.

ТӘКТӘРКИБЛИ ЧҮМЛӘЛӘР

Гурулуш хүсусијәтләри

Чүгтәркибли чүмләләрдән фәрғли олараг, тәктәркибли чүм-
ләләр баш үзвләрдән јалныз бири әсасында формалашыр. Ди-
кәр баш үзвә еһтијач олмур. Мәсәлән: *О заман баһар иди. Ајдын-
лыг кечәјди.* (И.Әфәндијев) *Гаранлыг, сакитлик, јалнызлыг иди.*
(Мир Чәлал) *Гарасу чајына Курсу дејир мишләр. Курсу чајынын ва-
дисиндә јашајан Одәрләрә Әреј дејир мишләр.* (И.Һүсәјнов) *Јејәнә,
ичәнә, алдығыны голтуғуна вурана, вагонда көзләјәнә, севкилисшә
мејвә апарана бах!* (Мир Чәлал) Бу чүмләләр баш үзвләрдән јалныз
хәбәрин иштиракы илә гурулушчуддур. Мүбтәда јохдур вә онун
бәрпасы мүмкүн дејилдир. Мүбтәда бәрпа етсәк, бу чүмләләрин гуру-
лушу илә јанашы, семантикасында да фәрғ әмәлә кәләр. Хәбәри
үчүнчү шәхсин тәкиндә олан әввәлки үч чүмләдә мүбтәда тәсәв-

мүрү гөтүрүлгөн жокдур. Хәбәри үчүнчү шәхсин чәминдә вә икинчи шәхсин тәкиндә олан сонракы үч чүмлөдә мүбтәдә тәсәввүрү вар, ләкин гәјри-мүәјјән вә үмуми шәкилдәдир, она көрә дә һәммин чүмлөләрә мүбтәдә артырсаг, онларын мә'насыны даралтмыш оларыг.

Баши үзвләрдән бири әсасында гурулан садә чүмлөләрә тәктәркибли чүмлөләр дејилир

Тәктәркибли чүмлөләрин ашағыдакы нөвләри вардыр:

Гәјри-мүәјјән шәхсли чүмлөләр;

Үмуми шәхсли чүмлөләр;

Шәхссиз чүмлөләр;

Адлыг чүмлөләр.

Бунлардан әввәлки үчү хәбәр әсасында формалашыр - јалныз хәбәрдән, јахуд да хәбәрдән вә икинчи дәрәчәли үзвләрдән ибарәт олур; мәс.: *Илин сонудур. Бизә мәркәздән јазырлар. Күнү күнә сатмазлар. Мән евә чатанда ахишам иди.* Сонунчусу мүбтәдә вә мүбтәдә зонасы әсасында формалашыр, предикативлик реалдил васитәләри илә дејил, интонасија илә јарадылыр; мәс.: *Јашыл мешә. Уча чинар. Чәмәнлик...*

Әввәлки үчү мүрәккәб чүмлә тәркибиндә иштирак едир, сонунчусу иштирак едә билмир.

Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмлөләр дә өз араларында фәргләнир. Бунларын бир гисминдә ишин ичрачысы бир вә ја бир груп гәјри-мүәјјән шәхсдән ибарәт олур (гәјри-мүәјјән шәхсли чүмлөләр), бир гисминдә исә һәр јердә, һәмишә, һамыја аид олан иш вә һадисәләр өз ифадәсини тайыр (үмуми шәхсли чүмлөләр). Бу чүр чүмлөләрдә данышаны вә динләјәни ишин ким тәрәфиндән ичра едилдији дејил, иш өзү, һадисә, просес марагландырыр. Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмлөләрин дикәр бир групунда исә хәбәрдән кәнарда субъект, ичрачы (мүбтәдә) олмур вә тәсәввүр дә едилмир (шәхссиз чүмлөләр).

Г е ј д. Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмлөләрин адлары онларын һәр биринин өз субъектинә мүнәсибәти илә бағлы мүәјјәнләшиб. "Чүтгәркибли чүмлә" термини даһа чох "шәхссиз чүмлә" термини илә әкслик тәшкил едир. Бу чәһәти әсас көтүрсәк, чүтгәркибли чүмлә башга сөзлә *шәхсли чүмлә* демәкдир. "Чүтгәркибли чүмлә = шәхсли чүмлә" тезисинә әсасән чүтгәркибли вә тәктәркибли чүмлөләри ашағыдакы кими сыралаја биләрик:

Шәхсли (чүтгәркибли) чүмлә.

Гәјри-мүәјјән шәхсли чүмлә.

Үмуми шәхсли чүмлә.

ШәхсСИЗ чүмлә.

Көрүндүјү кими, әввәлки үч чүмлә типи (шәхсли, гәјри-мүәјјән шәхсли, үмуми шәхсли) бир-биринә чох јахындыр. Бунлардан икиси она көрә тәктәр-

кибли сајылып ки, шәхс (субъект) вар, лакин конкрет дејил, гејри-мүәјјән вә ја үмүмидир. Демәли, бунлар нормал чүтгәркибли чүмлөләрдән субъектин олмасы илә дејил, бириндә гејри-мүәјјән, диһәриндә үмүми олмасы илә дејил, ләнир. Шәхссиз чүмлөләрдә исә шәхс (мүбтәда) аилајышы тамамилә инкар едилир вә она корә дә бу чүр чүмлөләр чүтгәркибли чүмлөләрдә мүнәсибәтлә әкс гүтбү тәшкил едир.

Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмлөләрдә бүтүн икинчи дәрәчәли үзвләр иштирак едә билир. Адлыг чүмлөләрдә бу чәһәт мәһдуддур - јалныз тә'јин вә детерминант үзвләр (заман, јер зәрфликләри вә с.) ишләнә билир. Хәбәр әсасында гурулан тәктәркибли чүмлөләрдә мүәјјән бир иш, һәрәкәт, һадисә һаггында мә'лумат верилир, бир шеј сорушулур, бир ишә тәһрик едилир; адлыг чүмлөләрдә јалныз әшја вә һадисәләрин ады чәкилир, онун һаггында әлавә мә'лумат верилмир. Хәбәр әсасында гурулан тәктәркибли чүмлөләрдә фикир өзүлүнү тәшкил едә билән грамматик шәхс - мүбтәда үмүми вә ја гејри-мүәјјән шәкилдә дүшүнүлүр, бә'зән һеч тәсәввүр едилмир (шәхссиз чүмлә), адлыг чүмлөләрдә бунун әксинә олараг, фикир өзүлүнүн мүбтәда шәклиндә варлығы әсасдыр, әлавә әләмәтләри сәјләнмир. Хәбәри олдугу үчүн тәктәркибли чүмләнinin әввәлки үчүндә заман вә шәхс аилајышлары грамматик јолла ифадә олунур, адлыг чүмлөләрдә бу чүр аилајышлар ситуасија илә мүәјјәнләшир. Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмлөләр адлыг чүмлөләрдән фәал үзвләнир.¹⁶

Тәктәркибли чүмлөләр гурулуш хүсусијјәтләринә корә чүтгәркибли чүмлөләрдә үзвләнмәјән чүмлөләр арасында јерләшир. Бу чәһәтдән: *Јох, -дедим, јолдаш Ај! Сәһв еләјирсән* (С. Вурғун) тишли мүбтәдасы биринчи вә икинчи шәхсләрин тәк вә чәминдә олуб ишләнмәјән, бурахылмыш олан чүтгәркибли чүмлөләр чүтгәркибли вә тәктәркибли чүмлөләр арасында, шәхссиз чүмлөләр исә тәктәркибли чүмлөләрдә үзвләнмәјән чүмлөләр арасында кечид тәшкил едир.

Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмлөләрә мүбтәда әлавә етдикдә чүмләнinin гурулушу дәјишир: *Сәндән сорушмурлар - Ошлар сәндән сорушмурлар; Гурултај материалларыны өјрәнмәли вә тәблиғ етмәли - (Ошлар) гурултајын материалларыны өјрәнмәли вә тәблиғ етмәлидир*. Ејни заманда адлыг чүмлөләрә хәбәр әлавә етсәк, һәммин чүмлөләр мә'на вә гурулушча дәјишмиш олар: *Гыш. Сојуг. Сазаг. - Гышдыр. Сојугдур. Сазагдыр*.

Чүмлә фикир өзүлү (фикир предмети) вә онун предикатив хәрактеристикасындан ибарәт олур. Чүтгәркибли чүмлөләрдә фикир өзүлү мүбтәда шәклиндә, онун һәрәкәт вә әләмәти хәбәр

шәклиндә өз ифадәсини тапыр. Хәбәр әсасында гурулан тәктәр-
кибли чүмләләрдә фикир өзүлү конкрет олмадығындан, үмуми
вә ја гејри-мүәјјән олдуғундан ајрыча мүбтәда шәклиндә ифадә
олуна билмир: иш, һәрәкәт, һадисә, вәзијјәт вә әләмәт һаггында
онларын јарадычысы, ичрачысы, тәрәдичиси ифадә олунмадан
мә'лумат верилир.

Хәбәр фикир өзүлү барәдә үмуми вә гејри-мүәјјән шәкилдә
тәсәввүр јарадыр. Бу һал үмуми вә гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә-
ләрдә аиддир. Шәхссиз чүмләләрдә исә фикир өзүлү вә онун һаг-
гында мә'лумат хәбәр васитәсилә вә хәбәрлә бирликдә вери-
лир: *Гышдыр. Сәһәрди* - кими чүмләләр һәм фикир предметин-
дан, һәм дә онун предикатив характеристикасындан ибарәтдир.

Тәктәркибли чүмләләр чүттәркибли чүмләләрлә мүгајисәдә
аз ишләнсә дә, гысалығы, емоционаллығы илә фикир ифадәсин-
дә мүһүм јер тутур. Мүбтәда "верилән"и, хәбәр "јени"ни билдир-
дији вә бу чүр чүмләләрин мүбтәдасы олмадығы үчүн чүмләлә-
рин актуаллашдырма имканлары даһа күчлүдүр; даһа доғрусу,
бу чүр чүмләләрдә "верилән"ә еһтијач олмадығы, о, икинчи планда
- "јени" васитәсилә дүшүнүлә билдији үчүн фикрин актуал ифа-
дәсинә даһа чох көмәк едир. Чүттәркибли чүмләләрдә хәбәр
фикир предмети вә онун ифадәчиси илә - мүбтәда илә бағлы
олур, онун әләмәтләрини дашыјыр; тәктәркибли чүмләләрдә
исә хәбәр фикир өзүлүнү дә өзүндә бу вә ја дикәр шәкилдә еһти-
ва етмәклә чүмләнinin гурулушунда мәркәзи мөвгә тутур.

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләр

*Бир вә ја бир исә гејри-мүәјјән шәхс тәрәфиндән ичра едилән
иш вә һәрәкәти билдирмәк үчүн ишләдилән тәктәркибли садә
чүмләләрдә гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә дејилир.*

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрин ифадә етдији иш вә һә-
рәкәтин әксәрән ичрачысы олур - иш бир вә ја бир груп шәхс тәрә-
финдән ичра едилир. Лакин һәммин шәхсләр бир субъект, бир
мүбтәда кими чүмләдә өз ифадәсини таиа билмир, гејри-мүәјјән
шәкилдә галыр вә чүмләнinin гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә кими
формалашмасына сәбәб олур. Белә чүмләләрин хәбәри һәмишә
үчүнчү шәхсин чәминдә олур; мәс.: *Узун чәкишмә, давадан вә му-
баризәдән сонра Әнтәрзәдәни мәркәздән ајырдылар. Ајырдылар,
нә ајырдылар! Чаны чәсәддән ајыран кими! Бәјүк мүсибәт илә
ајырдылар.* (Мир Чәләл) *Бурахылыш имтаһанларындан бир нечә
үн сонра бизи мәдәнијјәт назирлијинә чағырдылар.* (И.Әфәндијев)

О дөврдә рус мәтбуатында Гафгаз барәдә чох жазырдылар. (М. Ибра-
химов)

Мә'лумат үчүн. Гејри-мүәјјән шәхсли чүмлөләрин хәбәри һәмшә
III шәхсин чәминдә олур, лакин хәбәри III шәхсин чәминдә олан бүтүн чүмлө-
ләр гејри-мүәјјән шәхсли олмаз. III шәхсин чәми илә гејри-мүәјјән шәхсли
чүмлөләрдән башга, чүтгәркибли бүтөв вә жарымчыг чүмлөләрин. үмуми
шәхсли чүмлөләрин хәбәри дә ифадә олунур; мәсәлән: 1) *Гонаглар сөзә башла-*
дылар. 2) *Мурад бәјин адамлары һазыр дурмушдулар.* *Гәфил һучума кечдиләр*
3) *Гаранлыг јерә даи атмазлар.* (Мәсәл)

1 вә 2-чи чүмлөләр чүтгәркибли бүтөв чүмлөләрдир; *Гәфил һучума кечдиләр*
- чүтгәркибли жарымчыг чүмлөдир (мүбгәдасы *Мурад бәјин адамлары*); 3-чү
чүмлө үмуми шәхслидир.

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмлөләрин хәбәри хәбәр формасынын
III шәхс чәминдә, әксәрән индики вә гејри-гәти кәләчәк заман-
ларда, бә'зән дә шүһуди кечмишдә, гәти кәләчәк заманда олур;
мәсәлән: *Рајон мигјаслы вәзифә, идарә танишырыблар.* Буранын
гајдаларыны нәзәрә ал. (Б.Бајрамов) *Бизим көзүмүз баха-баха*
чамааты сојурлар. (Б.Бајрамов) *Буна Әнтәрзадә дејәрләр.* (Мир
Чәләл) *Мәнә дә Зәрникар дејәрләр.* Ушаг ки, дејиләм. *Мәши ту-*
туб јемәјәчәкләр һа! (Ә.Һагвердијев) вә с. Хәбәр бә'зән әмр
формасынын үчүнчү шәхс чәминдә олур; мәс.: *Мәним барәмдә*
артыг-әсикк даньшмасынлар. Мән өз ишими билирәм. (М.Ибра-
химов)

Тәктәркибли чүмләнин бу нөвү мүрәккәб чүмлә тәркибиндә
- табесиз вә табели мүрәккәб чүмлөләрин компонентләри кими
дә чыхыш едир; мәс.: *Кәндиң о бири башында шивән иди: сач јолуб.*
үз дидирдиләр. (М. Ибраһимов) *Јалварды, бах.мадылар.* *Һәдәләди,*
горх.мадылар. *Сәс-куј салды, ешитмәдиләр.* *Гыздырмады олмасы*
һаггында вәсигә чыхартды, ипанмадылар. *Зәриф кагызларда әризә-*
ләр јазды, рәдд етдиләр. (Мир Чәләл) *Дејирләр, куја дөрд нәфәри*
дә е'дам едиләр. (М.Ибраһимов) *Дејирләр, ишириндир бусәнин*
дады. (С.Вурғун)

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмлөләрин хәбәри мүрәккәб чүмлә
тәркибиндә мүхтәлиф фе'л формаларында ола билир: *Сән разы*
оларсан, мәним барәмдә нис даньшсынлар? - *Сән разы оларсан, мә-*
ним барәмдә нис даньшсалар? - *Јә'ни сән билирсэн ки, мәним барәм-*
дә нис даньшасыдырлар? - *Мәним барәмдә нис даньшсалар, сән ра-*
зы оларсан? *Гыrx сәккиз бычаг јарасы вурублар, ишкәнчә вериб-*
ләр, кәтирдийи маллары, јә'ни биз тандығымыз сырғалары, үзүј
ондан алмаг истәјибләр. (Т.Казымов)

Көрүндүјү кими, бүтүн һалларда хәбәр III шәхсин чәминдә
дир.

Гейри-мүөйжөн шөхсли чүмлөлөрдө данышаны, динлөжөни ишин ичрачысы дейил, иш өзү марагландырыр; ичрачынын бир мүбгөдө кими ифадеси вачиб сажылымыр. Лакин бу чүр чүмлөлөрдө иши ичра едөнүн гейри-мүөйжөнлиги мүхтәлиф кейфијјәтдә олур. Бә'зән гейри-мүөйжөнлик аз, бә'зән чох олур:

1. Чүмлөдө гейри-мүөйжөнлик аз олур, ичрачы (иш көрөн) динлөжөнә мә'лум олмаса да, данышана мә'лум олур; мәсәлән: *Сизи чағырырлар.* (Б.Бајрамов) *Мәммәд Рза бәји чәбһәјә көндәрдиләр.* (М.Ибраһимов) *Мирзә Сәфәр көндә икән гызы һачы Әбдүләзин оғлуна вердиләр* (Ә.Һагвердијев) - кими чүмлөлөрдө ичрачы данышана мә'лумдур, - данышан шөхс чағыранын, Мәммәд Рза бәји чәбһәјә көндәрәнин, гызы һачы Әбдүләзин оғлуна вернләрин кимләрдән ибарәт олдуғуну билир.

2. Чүмлөдө гейри-мүөйжөнлик даһа аз олур, иши ичра едөн (субјект) данышанла јанашы, динлөжөнә дә мә'лум олур. Бу чүр һалларда чох заман ишин ичрачысы данышанын өзү олур, лакин чүмлөнүн хәбәри үчүнчү шөхсин чәминдә олдуғундан чүмлә гейри-мүөйжөн шөхсли чүмлә кими формалашыр. Мәсәлән, чох заман белә чүмлөләр ишләдирик: *Сәндән сорушмурлар.* *Сизә де-диләр* ки, адымы дейин. *Кәл, сәнә дејирләр.* Бәдии әдәбијјатда белә чүмлөләр даһа чох ишләнир; мәс.: *Адамын атасыны белә јандыра-рлар.* (М.Ибраһимов) *Адамы белә тәләјә саларлар.* (Ә.Һагвердијев)

Һәтта бә'зән диалогда иши ичра едөн шөхсин ады чәкилир, лакин әлагәли чүмлә јенә дә гейри-мүөйжөн шөхсли чүмлә кими гурулур. Мәсәлән:

Шимшәк гапыны ачды:

- *Чәј кәтирим?*

- *Һәч буну сорушарлар?* (Б.Бајрамов) -

чүмлөләриндән ишин ичрачысынын Шимшәк олдуғу билинсә дә, сон чүмлә гейри-мүөйжөн шөхсли чүмлә шәклиндә формалаш-мышдыр. Һәмин фикри чүттәркибли чүмлә шәклиндә дә ифадә етмәк олар: *Сән буну сорушмамалысан.* Вә ја: *Нижә сән буну сорушурсан?* Лакин гейри-мүөйжөн шөхсли чүмлә формасы даһа емоционалдыр.

3. Гейри-мүөйжөн шөхсли чүмлөләрин бир чохунда субјект заһирән асан дәрк олунур, әслиндә исә конкрет олараг ичрачы шөхс көстәрмәк чәтиндир; мәс.: *Бәс дејирләр,* күл гүввәли күбрәдир? (Б.Бајрамов) *Бәркәдән-бошдан чыхан кадрлары һәр јердә әзиз тутурлар.* (Мир Чәләл) *Нә билим, мин соз данышырлар.* (М.Ибраһимов) *Онун дүз-лују вә сәдагәти барәдә инди дә данышырлар.* (М.Ибраһимов) *Буну Бақы нөјүтүндән дүзәлдирләр.* (М.Ибраһимов) *Һарада исә очаг*

вə ја тəндир галадылар. Бу типин чүмлөлөрдө, əввəlкилəрдəн фəргли олараг, гejри-мүejжəнлик чохдур, ишин ичрачысы динлə-жəнлə жанашы, данышанын өзү үчүн дə гejри-мүejжəндир.

4. Гejри-мүejжəн шəхсли чүмлөлəрин бир гисми əввəlкилəрдəн там фəргли кejфижəтə маликдир. Бу чүр чүмлөлəрдə *елə бил, елə бил ки, куја, куја ки, санки, дejəсəн* вə с. модал сөзлəр ишлə-нир. Гejри-мүejжəн шəхсли чүмлөлəрин бу нөвүндə ишин ичрачысы олмур. *Белə чүмлөлəрдə гejри-мүejжəн варлыг гejри-реал варлыгла əвəз едилмиш олур.* Мəсələн: *Онун əжинə оланы, елə бил, сəнин əжинə тикиблəр.* (М.Ибраһимов) *Санки Сəлим аганын башына бир чомаг вурдулар.* (М.Ибраһимов) *Чəфəрин үстүндəн санки агыр бир жүк кəтүрдүлəр.* (М.Ибраһимов) *Санки нəфəс алдыгы наваја да зəһəр гатмышдылар.* (М.Ибраһимов) *Елə бил, Сəрдарын бу дунјадан əлини үзмүшдүлəр.* (Б.Бajрамов) *Санки Сəкинəјə дунјаны багышладылар* (М.Ибраһимов) *Рajона кетмəк хəбəрини сəјлəјəндə, дejəсəн, кишијə вaj хəбəри вердилəр.* (Мир Чəлал) Бу чүмлөлəрдəн *елə бил, санки, дejəсəн* сөзлəрини атсаг, чүмлөлəр мəтн вə ситуасијадан асылы олараг, чүттəркибли жарымчыг вə ја ичрачысы гejри-мүejжəн шəкнлдə тəсəввүр едилəн гejри-мүejжəн шəхсли чүмлөлəрə чеврилəр. *Сəлим аганын башына бир чомаг вурдулар. Чəфəрин үстүндəн агыр бир жүк кəтүрдүлəр* - чүмлөлəриндə данышанын шаһидлији мүшаһидə олунур, ичрачы-субъект мə'лумдур, лакийи мүбтəдə шəклиндə чыхыш етмəмиш, бурахылмышдыр - чүмлөлəр чүттəркиблидир. *Онун əжинə оланы сəнин əжинə тикиблəр. Нəфəс алдыгы наваја да зəһəр гатмышдылар* - чүмлөлəриндə нисби кечмиш вə нəгли кечмишин һекəјəsi 3-чү шəхс чəмдə һəмин чүмлөлəри гejри-мүejжəн шəхсли чүмлөлəр кими дəрк етмəјə сəбəб олур.

Мə'лумат үчүн. Гejри-мүejжəн шəхсли чүмлəнин бу типин грамматик семантикасына кəрə тамамилə фəргли бир чүмлə типидир. Əслиндə, бу чүр чүмлөлəрдə иши ичра едəн - субъект олмaдыгы кими, һеч бир ишин ичра-сындан да данышмаг олмаз. *Елə бил, агзында гурут əзирдилəр* - чүмлəсиндəн кəрүндүјү кими, белə чүмлөлəрдə реал ишдəн вə реал ичрачыдан сəһбəт кет-мир. Бу чүр чүмлөлəри гejри-мүejжəн шəхсли чүмлөлəрлə бағлајан чəһəг хəбəрин 3-чү шəхс чəмдə олмасы вə гejд едилəн иш, һадисə реал процес кими тəсəввүр едилəрсə, һəмин ишлə, һадисə илə бир вə ја бир групп шəхсин мəшғул ола билмəсидир. Белəликлə, бу чүр чүмлөлəрин, ичрачысы реал, лакийи гejри-мүejжəн олан гejри-мүejжəн шəхсли чүмлөлəрə дахил едилмəсинин сəбəби реал вə гejри-реал ичрачыларын мə'на һəчминин бəрəбəрлијидир.

Гejри-мүejжəн шəхсли чүмлөлəрдə мүбтəданын олмамасы "мə'лум олан"ын да "јени" илə биркə верилмəсинə вə хəбəр зəнасынын актуаллашмасына сəбəб олур. Ишин ким тəрəфиндəн

ичра едилгәҗи мараглы олмадыҗы үчүн бу чүр чүмлөләр диггә-
ти даһа чох чәлб едир, мүрәккәб синтактик бүтөвләрдә фикрин
ирәлиләмәсинә көмәк едир. Мәсәлән:

- *Јолдаш клуб мүдири, ачары истәјирләр.*

Әнтәрзадә галхыб отурду:

- *Ким истәјир?*

- *Чамаат чохдур! (Мир Чәләл)*

Биринчи чүмләдә ачары истәјирләр - ремадыр, "јени"дир. Чүм-
ләнин темасы гејри-мүәјјән шәкилдә истәјирләр сөзүнүн ичәрисин-
дә кизләнмишдир. Данышан шәхси ачары кимләрин истәдији
дејил, ачар өзү марагландырыр. Әнтәрзадә клубун ачарыны вер-
мәк истәмәдији үчүн тә'кидлә ачары кимләрин истәдијини мүәј-
јәнләшдирмәјә чалышыр.

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмлөләр *м у х т ә с ә р в ә к е н и ш*
олур. Мүхтәсәр гејри-мүәјјән шәхсли чүмлөләр јалныз хәбәрдән
ибарәт олур вә әксәрән табели мүрәккәб чүмлөләрдә баш чүмлә
кимн ишләнир; мәсәлән: *Дејирләр, Бақыда јаман нефт чыхарыр-*
лар. (М.Ибраһимов) *Данышырдылар ки, бура газаматдыр.* (Мир
Чәләл) Икинчи дәрәчәли үзвләр - тамамлыг, тә'јин вә зәрфлик-
ләр гејри-мүәјјән шәхсли чүмлөләрнин кенишләнмәсинә сәбәб
олур; мәсәлән: *Гаратикан јыгынынын јанында бир саггыз ағачы-*
нын гарныны балта илә һамарлајыб гызмар дәмирлә ири-ири һәрф-
ләр басмышдылар. (И.Һүсәјнов) *Белә дәгигәләрдән бириндә һуру*
ханымнын гапысыны дөјдүләр. (М.Ибраһимов)

Гејд. Икинчи дәрәчәли үзвләри вә ја хәбәри бурахылмамышса, гејри-мү-
әјјән шәхсли чүмлөләр бүтөв олур (Мүбтәданын олмамасы јарымчыглыг де-
јил, тәктәркиблиликдир).

Үмуми шәхсли чүмлөләр

Иш вә һәрәкәтин һамыја аид олдуғуну билдирән тәктәркибли
сидә чүмлөләрә ү м у м и ш ә х с л и ч ү м л ә дејилир.

Үмуми шәхсли чүмлөләр һамыја аид олан, һәр јердә, һәмишә
мүшаһидә едилән, бир гәјдә шәклини алмыш иш, һәрәкәт вә һа-
дисәни, үмумиләшмиш шәхси билдирир. Она көрә дә тәктәр-
кибли чүмләнин бу нөвү әксәрән аталар сөзләри вә мәсәлләр-
дән, һикмәтли сөзләрдән, афоризмләрдән, мүхтәлиф монолит
чүмлөләрдән ибарәт олур; хәбәри 2-чи шәхсин тәкиндә, 3-чү
шәхсин чәминдә, бә'зән дә 1-чи шәхсин тәкиндә олур; мәс.: *Һәр*
бир кунәһкарын чөзасыны вермәк үчүн кәрәк кунәһкары тапасан.
(М.Ибраһимов) *Сөзүнүн јерини билмәјәнин кәрәк дәрсини верәсән.*

(М.Ибраһимов) *Өлү һаггында тис даньшмазлар.* (М.Ибраһимов)
Јыхылана балта чалмазлар. (Мәсәл)

Үмүмн шәхсли чүмлөләрин хәбәри ашағыдакы фе'л формалары илә ифадә олунур:

1. Хәбәр аз һалларда әмр формасынын биринчи шәхс тәкиндә олур; мәс.: *Адымы сәнә гојум, сәни јана-јана гојум.* (Мәсәл) *Өзүмә јер еләјим, көр сәнә нејләјим.* (Мәсәл)

2. Хәбәр бир сыра фе'л формаларынын 2-чи шәхс тәкиндә олур. Хәбәрин II шәхс тәк формасы үмүмн шәхсли чүмлөләр үчүн да-һа әлверишлидир. Демәк олар ки, әмр, хәбәр, вачиб, арзу вә шәрт формаларынын һәр бири II шәхсин тәкиндә үмүмиләшдирмә апармаға, чүмләнин үмүмн шәхсли чүмлә кими тәшәккүлүнә имкан верир; мәс.: *Јахшы икидин адыны ешит, үзүнү көр-мә.* (Мәсәл) Сијасәтин нә олдугуну билмәмиш дејилсән. *Дүнән ганыны ичдијин адама бу кун гурбан кетмәјә разы олурсан.* (Ф.Кәримзадә) *Инди јејирсән, ичирсән, ојнајырсан, күлүрсән, бир саат сонра нә олачагыны билмирсән.* *Шаир олмаг үчүн әбәди изтираб чәкмәлисән.* (М.Ибраһимов) *Нә бултарыи дилинә дүшә-сән, нә дә әлинә.* (М.Ибраһимов) *Бага бахарсан,* бағ олар, *бах-мазсан,* дағ олар. (Аталар сөзү)

Бу мисаллардан биринчисиндә үмүмн шәхсли чүмләнин хәбәри әмр формасынын, икинчи вә үчүнчүсүндә хәбәр формасынын, дөрдүнчү чүмләдә вачиб, бешинчи чүмләдә арзу, сон чүмләдә шәрт формасынын 2-чи шәхс тәкиндәдир.

Г е ј д 1. Хәбәри I-чи шәхсин тәкиндә олан үмүмн шәхсли чүмлөләри *Кедим су кәтирим, кулләри сулајым* (Ч. Чаббарлы) *Овчүлуга мејл салдым, Кечә-күндүз чөлдә галдым* (С. Вурғун) - типли чүттәркибли бүтөв чүмлөләрлә ејниләшдирмәк олмаз. Бу чүмлөләрдәки фикир конкрет бир шәхсә - "мән"ә аиддир. *Өзүмә јер еләјим, көр сәнә нејләјим* - типли чүмлөләрдә исә ишин ичрасы һамыја аиддир - бурада "мән" тәсәввүрү һамыны әһатә едир, - чүмлә үмүмн шәхсли бүтөв чүмләдир.

Г е ј д 2. Хәбәри II шәхсин тәкиндә олан үмүмн шәхсли чүмлөләри мүбтәдасы дилин илтисағилији вә үслуби мәгамла әлагәдар ишләнмәмиш чүттәркибли бүтөв чүмлөләрдән фәргләндирмәк лазымдыр. *Институт гуртар-мысан, гызым? - дејә Рустәм киши илк дәфә кәлинә мұрациәт етди* (М.Ибраһимов) - чүмләсинин *Институт гуртармысан, гызым?* һиссәси чүттәркибли бүтөв чүмләдир, конкрет шәхсә - динләјәнә мұрачпәг едилир. *Ојаглыг көзәл иејдир. Ојаг олсан, күнәшин нечә чыхдыгына тамаша едәсән* (Мир Чәләл) - чүмлөләриндән икинчиси һамыја аид ола билән хош арзуну билдирир, үмүмн шәхсли бүтөв чүмләдир.

3. 3-чү шәхсин чәми *дә* үмүмн шәхсли чүмлөләрин хәбәри үчүн әлверишлидир. Хәбәр формасынын гејри-гәти кәләчәк заманынын тәсдиг вә инкары үмүмн заман мәзмунуна малк олду-

зәнкин үмумиләшдирмә күчү илә диггәти чәлб едир. Аталар сөзләри вә мәсәлләрин бәјүк бир гисми бу формада тәшәккүл тапмышдыр; мәс.: Азарлы гојуну беш маната да алмазлар. (С.Рәһимов) Гәһрәманлара "Ешиг олсун!" дејәрләр. (М.Ибраһимов) Чаван оlanda бәјәм сөзә бахмазлар? (М.Ибраһимов) "Јерин зулагы вар" дејәрләр. (М.Ибраһимов) Пилләкәни пиллә-пиллә ахарлар. (Аталар сөзү) Малыны јемәјәнип малыны јејәрләр. (Аталар сөзү) Ишләмәјәнә тәһбәл дејәрләр. (Аталар сөзү) Чучәни најызда сајарлар. (Аталар сөзү) Кечәнә кузәшит дејәрләр (Аталар сөзү) Үрәк агрысыны овмазлар. (М.Ибраһимов) Мән күнаһкарам. Анчаг зијарәтә кәлән дүшмәндән һејф алмазлар. (Ф.Кәрнмзадә) вә с.

Гејд. Хәбәри III шәхсин чәминдә олан үмуми шәхсли чүмләр гурулуш семантик хусусијәтләринә кәрә гејри-мүәјјән шәхсли чүмләрә јахын олса да, мә'на һәчминә кәрә онлардан фәргләнир. Үмуми шәхсли чүмләрәни бу нөвүнү (хәбәри 3-чү шәхсин чәминдә оланлары) гејри-мүәјјән шәхсли чүмләрәдән фәргләндирмәк үчүн онларын мә'на һәчминә - ишин, һәрәкәтин үмуми, һамыја аид олдуғуна, јахуд бир вә ја бир груп шәхси әһатә егдијинә диггәг јетирмәк лазымдыр; мәсәлән: Гој сизи ирәли чәкиб директор гојсунлар (Б.Бајрамов) - чүмләси гејри-мүәјјән шәхслидир: бурадакы иш (бирисини директор вәзифәсинә гојмаг иши) бир вә ја бир груп адама аид ола биләр. Үрәк агрысыны овмазлар - чүмләси һамыја аид олан иши билдирир - үмуми шәхслидир. Еләчә дә Сән бојда мәс'ул ишчини һеч заддан өтру вәзифәдән кәтүрмәзләр. Гаранлыг јерә даиш атмазлар - чүмләрәриндән биринчиси гејри-мүәјјән шәхсли, икинчиси үмуми шәхсли чүмләдир. Бир нәфәри ишдән чыхармагла бир вә ја бир груп шәхс мәшғул ола биләр, иш бир вә ја бир груп гејри-мүәјјән шәхсә аиддир; Гаранлыг јерә даиш атмазлар - чүмләсинин ифадә егдији иш исә бир гәјда шәклини алмыш олан, һәр јердә, һамыја аид олан ишдир.

Икинчи дәрәчәли үзвләрин иштирак едиб-етмәмәсинә кәрә үмуми шәхсли чүмләрә дә м ү х т ә с ә р в ә к е н и ш олур. Мүх-тәсәр үмуми шәхсли чүмләрә јалныз хәбәрән ибарәт олур; мәсәлән: Кәрәк јашајасан, вәссәлам. (М.Ибраһимов) Кениш үмуми шәхсли чүмләрәдә икинчи дәрәчәли үзвләр дә иштирак едир: Билмирсән, кимә ишанасан, нәјә е'тибар едәсән. (М.Ибраһимов) Кәрәк гојуну көзүн кими сахлајасан. (С.Рәһимов) Отуруб-дуранда да белә адамла отуруб-дурасан. (М.Ибраһимов)

Үмуми шәхсли чүмләрә һәм баш, һәм дә будаг чүмлә кими ишләнә билир: Әкәр гонишун нисдирсә, онулла печә јола кедәсән? (М.Ибраһимов) Ёара бахырсан, парадокс, һара бахырсан, зиддијәт. (М.Ибраһимов) Арвад хејлагы нәдир ки, онулла дүшмәнчилик едәсән? (М.Ибраһимов) Намәрдин габағындан гачсан, елә биләр ки, горхагсан. (М.Ибраһимов)

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләрәни асанлыгла чүттәркибли

чүмлөлөрө чевирмәк олур: *Мәктәбдиләри намбыга көндәрибләр - Мәктәбдиләр намбыга көндәрилиб. Мәнә бир кечә истирахәт вермишидиләр - Мәнә бир кечә истирахәт верилмишиди.* (Мир Чәләл)

Үмуми шәхсли чүмлөләрә мүбтәда әлавә етмәклә, чүмләннин мә'насыны даралдыб, шәхси конкретләшдириб чүттәркибли чүмлөләр јаратмаг мүмкүндүр; мәсәлән: *Догрудан да, кәрәк нә гәдәр дујғусуз, бигејрәт оласан ки, сәнин көзүнүн габагында јазыг, кимсәсиз адамлары басыб әзәләр, ајаг атында тандајалар, сән дә дүрүб бахасан.* (Б.Бајрамов) Маһијјәт е'тибарилә әввәли вә сону үмумилик билдирән бу чүмләннин сон һиссәсинә "сән" сөзүнү мүәллиф өзү артырмыш, чүттәркибли чүмлә әмәлә кәлимишдир.

Садә чүмлөләрин бир чохунда мүбтәда вәзифәсиндә *һамы*, *адамлар*, *ким исә* типли сөzlәрә раст кәлмәк олур: *Һамы чалышыр, әлләшир, озуну варлы јерә салмаг истәјирди.* (Мир Чәләл) *Һамы бојун әјмәли, әмәл етмәлидир.* (Мир Чәләл) *Адамлар Паша кишинин һалына галыр, ону гуртармаг истәјирдиләр.* (Мир Чәләл) *Инсанлар чабалајырды. Бә'зиси ортунмәјә гаранлыг јер арајырды. Чоху исә синәсини кенни ачараг, арзуларла долу гәлбини һәјат ишыгына верирди.* (Мир Чәләл) *Ким исә гәфил учадан диләнди - кими чүмлөләрдә һамы, адамлар, бә'зиси, чоху, ким исә* сөzlәринин бир гисми үмумилик, бир гисми гејри-мүәјјәнлик ифадә едир. Семантик чәһәгдән јахын олса да, бунлар үмуми вә гејри-мүәјјән шәхсли чүмлөләр дејил, чүттәркибли чүмлөләрдир, чүнки бу чүмлөләрин лексик јолла ифадә олунмуш мүбтәдалары вардыр. Үмуми вә гејри-мүәјјән шәхсли чүмлөләрдә үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик мә'насы лексик јолла дејил, грамматик јолла јараныр.

Үмуми шәхсли чүмлөләрдә мүбтәданын олмамасы јарымчыглыг әләмәти дејилдир. Белә чүмлөләр хәбәри вә ја икинчи дәрәчәли үзвләри (бири, бир нечәси) бурахылдыгда јарымчыг олур.

Шәхссиз чүмлөләр

Мүбтәдасы олмајан, фикир предмети хәбәрлә бирликдә тәсәввүр едилән тәктәркибли садә чүмлөләрә шәхссиз чүмлә дејилир.

Тәктәркиблилијин даһа тишик нүмунәси шәхссиз чүмлөләр һесаб олунур.

Шәхссиз чүмлөләр мүбтәда илә хәбәрин синтезиндән ибарәтдир. Фикир предмети (фикир өзүлү) һәммин предметин әләмә

ти. һәрәкәти, вәзијјәти илә биркә тәзаһүр едир; мәс.: *Апрелин ахыр кечәләриндән бири иди.* (И.Әфәндијев) *Бир дөфә кечә жарысы кәндә һај дүшдү.* (М.Ибраһимов) *Семинаријада сакитлик иди.* (М. Ибраһимов) *Чох нис һава иди* (М. Ибраһимов)- чүмләләриндән биринчисиндә фикир предметн *“апрелин ахыр кечәләриндән бири”* дир; *иккинчи* чүмләдә *“һај дүшмәси”*, үчүнчүдә *“сакитлик”*, дөрдүнчүдә *“нис һава”* дыр. Һәм дә чүмләләр елә гурулмушдур ки, бунлар предикативлик тазанараг фикир предметинин әләмәти, һәрәкәт вә вәзијјәти кими чыхыш едир. Бу чүмләләрни фикир өзүлү - мүбтәда, фикир өзүлүнүн әләмәти - хәбәр структурона асанлыгла чевирмәк мүмкүндүр, чүнки һәмин чүмләләрдә фикир өзүлү вә онун әләмәти бирликлә мөвчуддур: *Бу кечә апрелин ахыр кечәләриндән бири иди. Һај кәндә кечә жарысы дүшдү.* (*“һај”* сөзүнүн етимоложи-номинатив мәнасы илә) *Сакитлик семинаријада иди. Һава чох нис һава иди* вә с.

Мәктәб дәрсликләриндә, ән’әнәви олараг, шәхссиз чүмләләр *“мүбтәдасы олмајан вә һеч чүр дә тәсәввүр едилмәјән чүмләләр”* кими изаһ едиллир. Ләкин мүбтәданын олмамасы чүмләнин шәхссизлији үчүн әсас дејил: бир чох жарымчыг чүмләләрдә, гејри-мүәјјән вә үмуми шәхсли чүмләләрдә дә мүбтәда олмур. Јарымчыг чүмләләрдә мүбтәданы мәтнә әсасән бәрпа етмәк асандыр. Гејри-мүәјјән вә үмуми шәхсли чүмләләрдә исә, гејри-мүәјјән вә үмуми шәкилдә олса да, мүбтәда тәсәввүрү вардыр. Ләкин шәхссиз чүмләләрдә ајрыча мүбтәда тәсәввүрү јохдур, чүнки мүбтәданын ифадә едә биләчәји фикир предметн предикативлик әләмәтләри гәбул едәрәк хәбәр шәклиндә тәзаһүр тапыр.

Бә’зән шәхссизлијин спесификасындан данышыларкән белә чүмләләрдә һәрәкәтин ичрачыдан ајрылымыш һалда, кортәбии баш верән һалисә кими ифадә олундуғу тәсвир едиллир, әләмәт - әләмәтин дашыјычысындан әләгәсиз тәсәввүр едиллир. Бу фикир мәнтиги чәһәгдән дүзкүн дејил, она көрә ки, һәрәкәтин субъекти, әләмәтин дашыјычысы олмадан һәрәкәт вә әләмәт нечә баш верә, реаллаша биләр? Әслиндә, бу чүр чүмләләрдә предикативлик јолу илә һәрәкәт онун ичрачысы илә, әләмәт онун дашыјычысы илә бирликлә ифадә олунур. *Пајызын сөн күнләри иди* (Мир Чәләл) - чүмләсиндә *“пајызын сөн күнләри”* әләмәтин дашыјычысыдыр вә *иди* көмәкчи сөзүнүн иштиракы илә әләмәтин реаллашмагда олдуғуну билдирир.

Шәхссиз чүмләләрин хәбәри бир гәјда олараг һәмишә III шәхсин тәкиндә олур; мәс.: *Көзәл мај ахшаны иди.* (М.Ибраһимов) *Кичик чиләтин орталары иди.* (М. Ибраһимов) *Күнүн бата-*

бат заманы иди. (М.Ибраһимов) *1987-чи илин март ајы иди.* (М.Ибраһимов) вә с.

Г с ј д. Бүтүн шәхссиз чүмлөләрин хәбәри 3-чү шәхсин тәкиндә олур, ләкин хәбәри 3-чү шәхсин тәкиндә олан бүтүн чүмлөләр шәхссиз олмаз. Хәбәри 3-чү шәхсин тәкиндә олан чүмлөләр әксәрән чүттәркибли бүтөв вә жарымчыг чүмлөләрдән ибарәт олур; мәсәлән: *Гәдир денода Гүјасы тапа билмәди* *Ахшам кәдәчәјини билди* (Мир Чәлал) - чүмлөләринин һәр икиси чүттәркиблидир - биринчиси бүтөв, икинчиси жарымчыгдыр.

Хәбәринин ифадә васитәләринә кәрә шәхссиз чүмлөләр ики новә ајрылыр: *исми хәбәрли шәхссиз чүмлөләр*; *фе'ли хәбәрли шәхссиз чүмлөләр*.

И с м и хәбәрли шәхссиз чүмлөләрин хәбәри исимләрлә, бә'зи зәрфләрлә, исми бирләшмәләр, исми фразеоложи ваһидләр вә с. -лә ифадә олунур, -*дыр* шәкилчиси илә индики заман, *иди*, *имиш* көмәкчи сөzlәри илә кечмиш заман мәзмуну ифадә едир; мәсәлән: *О заман баһар иди.* (И.Әфәндијев) *О заман бүтүн Гафгазда гарышыгылыг иди.* (М.Ибраһимов) *Сәссизликди.* (М.Ибраһимов) - чүмлөләринин хәбәри исимләрлә; *Тездир.* (М. Ибраһимов) *Ахшамусту иди* (М.Ибраһимов) - чүмлөләринин хәбәри зәрфләрлә; *Дәмирчи дуканында јенә кет-кәл иди.* (М.Ибраһимов) -чүмләсинин хәбәри субстантив фе'ллә; *Ушағын мәктәбә кедән вахтыдыр.* (М.Ибраһимов) *Ханымлар вә агалар, һәрәкәт етмәк вахтыдыр.* (М.Ибраһимов) *Јај ахшамыдыр.* (Мир Чәлал) *Мај ајынын орталарыдыр.* (Т.Казымов) *Јајын әввәл ајы иди.* (И.Әфәндијев) *Ики нәбатат мутәхәссиси - мән вә јолдашым Әмин Зейналзадә Түршсүја кедәндә ијунун ахырлары иди.* (И.Әфәндијев) *1905-чи илин баһары иди.* (М.Ибраһимов) *Күнәшли, сәрин вә хош бир күн иди.* (Мир Чәлал) *Дунјанын ән узун вә сон кечәси иди.* (Мир Чәлал) - чүмлөләринин хәбәри исми бирләшмәләрлә; *Бәјин кәфи саз иди.* (М.Ибраһимов) *Чамаатын сөһбәтинә гаршы Илјас бәјин гулаглары шеиш иди.* (М. Ибраһимов) *Ивановун өзүнүн дә баишы бәлалы иди.* (М.Ибраһимов) -чүмлөләринин хәбәри исми фразеоложи ваһидләрлә ифадә олунмушдур.

Јухарыдакы чүмлөләрин бөјүк бир гисми заман билдирир, заман мә'налы *вахт*, *заман*, *баһар*, *ај*, *күн*, *кечә*, *ахшамусту*, *ахшам*, *ајын орталары*, *ијунун ахыры* кими сөз вә бирләшмәләрин иштиракы илә јаранмышдыр; бир гисми *гарышыгылыг*, *сәссизлик*, *кет-кәл*, *баишы бәлалы*, *гулаглары шеиш* кими сөз вә ифадәләрин иштиракы илә дүзәлмишдир вә һал-вәзијјәт билдирир. Мисаллар көстәрир ки, бәдиин әдәбијјатда әһвалатын һекајә шәклиндә нәгли илә әлагәдар олараг *иди* көмәкчи сөзү илә формалашан шәхссиз чүмлөләр -*дыр* вә *имиш* кими морфоложи әламәтләрдән чох ишләнир.

Фе'ли хәбәрли шәхссиз чүмлөләрин хәбәри мұхтәлиф формаларда олур:

1. Хәбәр фе'ли фразеоложи ваһидләрлә ифадә олунур. Шәхссиз чүмлөләрин бу нөвү дилдә даһа чох ишләннр. мәс.: *Директорун да додаглары гачды.* (Б.Байрамов) *Бирдән-бирә чанымы үшүтмә тутду.* (Б.Байрамов) - Истәјирсән сәни көчүрүм ора? - *Үрәјим кәмишр.* (М.Ибраһимов) *Нәриманын һәјәчандан рәнки гачмышды.* (М.Ибраһимов) вә с.

Шәхссиз чүмләнин хәбәри вәзифәсиндә ишләнән фе'ли фразеоложи ваһидләри ики нөвә ајырмаг олар. Бир гисминдә фразеоложи хәбәрин исми һиссәси етимоложи чәһәтдән адлыг һалда олур, она көрә дә онун (фразеоложи ваһидин) һәгиги мә'налы башга бир сөзлә бирләшмәсинә еһтијач олмур; мәс.: *Бу фикрләр ичиндә ону һуш апарды.* (М.Ибраһимов) *Һәтта тәзә зогал агачына белә әл вурулмамышды.* (М.Ибраһимов) *Саһиб муәллим тачир Әлинин јанына кетмәк истәдијини билдирдикдә ананы фикр апарды.* (М.Ибраһимов)

Фе'ли фразеоложи ваһидләрин бир гисминдә (ачыгы тутмаг, јазыгы кәлмәк, хошу кәлмәк, үрәји јанмаг, гәзәби тутмаг, зәһләсини төкмәк, ганы гаралмаг, үрәји гопмаг, башы һәрләнмәк, бели бүкүлмәк, инсафы јол вермәмәк вә с.) исми тәрәф мәнсубијјәт шәкилчили олур, она көрә дә өзүндән әввәл јијәлик һалда шәхс әвәзлији вә ја хүсуси исим тәләб едир. Фразеоложи ваһидләр бөлүнмәз олдуғу, узлашма-идарә әлағәли исми бирләшмәләрин тәрәфләри бирликдә синтактик вәзифә дашыдығы үчүн бу сөзләрин һамысы бирликдә хәбәр вәзифәсиндә чыхыш едир; мәс.: *Сәфигүлү бәјин ағлы башыта кәлмишиди.* (М.Ибраһимов) *Фабрик сөһбәтиндән чобан Вәлинин ағлы бир шеј кәсмәди.* (М.Ибраһимов) *Сәлим ағанын диши бағырсағыны кәсирди.* (М.Ибраһимов) Бу чүр чүмләләрдә фразеоложи ваһидин әмәлә кәтирдилји исми бирләшмәнин тәрәфләри арасына тамамлыг, зәрфлик дахил ола билир, -мәнтиги вурғунун јерини дәјишмәклә онлары бирләшмәнин әввәлине дә чыхармаг олар: *Мәним сизә - ушаглара јазығым кәлир.* (М.Ибраһимов) - *Сизә - ушаглара мәним јазығым кәлир.* *Нәриманын һәјәчандан рәнки гачмышды.* (М.Ибраһимов) - *Һәјәчандан Нәриманын рәнки гачмышды.* *Наркиләнин, нәдәнсә, топсаггалдан хошу кәлмирди.* (М.Ибраһимов) - *Нәдәнсә, топсаггалдан Наркиләнин хошу кәлмирди.*

Г е ј д. Фе'ли хәбәрли шәхссиз чүмләнин бу вә бундан сонракы нөвләри исми хәбәрли шәхссиз чүмләләрдән фәрғин синтактик гурулуша маликдир. Исми тәрәфин адлыг һалда соз вә бирләшмәләрдән ибарәт олмасы көстәрир ки, булар чүгтәркибли чүмләләрдән - чүгтәркибли чүмләнин мүбтәдасыны мәчәзилик јолу илә фразеоложи ваһид мүһитинә салмаг, мүбтәданын мүстә-

гиллијини лəғв етмəк јолу илə јаранмышылар. *Бирдөн-бирə чанымы ушуума тутду*. Нариманын һəјəчандан рəнки гачмынды (М. Ибраһимов) - чүмлөлөрүндə ушуума - етимологи мүбтəдə, тутду - хəбərдиp; Нариманын рəнки - етимологи мүбтəдə, гачмынды - хəбərдиp. Она корə дə бу чүр шəхссиз чүмлөлөр гурулуш бахымындан чүттərкибли чүмлөлөрə чоx жахындыp.

Исми хəбərли шəхссиз чүмлөлөрлə хəбəri фе'ли фразеоложи ваһидлөрлə ифадə олунан шəхссиз чүмлөлөpин формалашмасында бəјүк фəргə вар. Исми хəбərли шəхссиз чүмлөлөрдə фикир предмети һəмин предметин əламəти шəһлиндə тəзəһүр едиp, она корə дə һəтта етимологи бахымдан да белə чүмлөлөрдə хəбəрдəн аралы, мүстəгиллијини итиpмиш мүбтəдə мүəјјəнлəшдирмəк олмур. Лакин хəбəri фразеоложи ваһидлөрлə ифадə олунан шəхссиз чүмлөлөрдə етимологи мүбтəдə хəбəрин дахилиндə ајдын шəкилдə мүшəһидə олунмагдалдыp. Бə'зи башга фе'ли хəбərли шəхссиз чүмлөлөрдə дə бу хүсүсij-јəт вардыp.

2. Хəбər *олмаг* жарыммүстəгил фе'линин мəсдөрлөрə, бə'зи исимлөрə, исми бирлəшмөлөрə артырылмасы јолу илə ифадə олунур; мəс.: *Гоһумларымдан əмəлли хəбəрим олмамынды*. (Б.Бəјрамов) *Гапыны өртмəдијиндəн ламтанын шыгында онун бəстə бəјуну сечмəк олурду*. (М.Ибраһимов) *Онун кəлири илə бу мəмлəkəти сатып алмаг олар*. (М.Ибраһимов) *Чөрəјə ичилəн анды позмаг олмаз*. (М.Ибраһимов) *Митили чыхмыш јорган-дөшəјə бахмаг олмур*. (М.Ибраһимов)

Биринчи чүмлөдə *олмаг* сөзүнү *јох иди*, сонракы чүмлөлөрлə мүмкүндүр сөзү илə əвəз етмəк, əввəлки сөзлəri мүбтəдə кими кəтүрмəк вə чүмлөлəri чүттərкибли чүмлөјə чевирмəк мүмкүн-дүр.

3. Бə'зəн хəбər мəсдөрлə ифадə олунур; мəс.: *Баш доландыр-маг?* (Б.Бəјрамов) *Бəс нə етмəк? Буна нə чаваб вермəк? Нə тəдбир төкмəк? Сəндəн дəмəк, биздəн елəмəк*. (М.Ибраһимов)

4. Хəбər фе'лин вачиб формасы илə ифадə олунур; мəс.: *Бəс иə етмəли?* (М.Ибраһимов) *Нечə јашамалы? Һарада јашамалы?* (М.Ибраһимов) *Инсанлары нечə бирлəшдирмəли?* (М.Ибраһимов) Бу чүр чүмлөлөр гурулуш е'тибарилə хəбəri мəсдөрлə ифадə олунан чүмлөлөрлə ејни тиглидиp.

Хəбər мəсдөрдəн ибарəт олдугда "лазымдыp" сөзүнүн, вачиб формасы илə ифадə олундугда 3-чү шəхс тəкин шəхс шəкилчиси-нин ихтисары мүшəһидə олунур. Һəмин сөз вə шəкилчилөpи бəрпа етмəклə бу чүр чүмлөлəri чүттərкибли чүмлөлөрə чевир-мəк олар: *Биртəһər баш доландырмаг لازымдыp. (О) инсанлары нечə бирлəшдирмəлидиp?*

5. . Шəхссиз чүмлөлөpин типик бир нүмунəсини хəбəri шəхс-сиз нөв фе'ллөрлə ифадə олунан чүмлөлөр тəшкил едиp. Фе'лин шəхссиз нөвү -ыл,-ил,-ул,-ул шəкилчисинин тə'сирсиз фе'ллөрə

артырылмасы илэ жараныр. Фе'л тә'сирсиз олдуғундан онун
жалныз субъекти олур, тејд едилән шәкилчини гәбул етдикдә өз
субъектини дә итирир, субъекти әвәз едәчәк объект олмадығын-
дан шәхссиз чүмләләр әмәлә кәлир. Мүгајисә един: *Әһмәд*
мәктүб јазды (чүттәркибли)-*Мәктүб јазылды* (чүттәркибли);
Әһмәд кәндә кетди (чүттәркибли)-*Кәндә кедилди* (тәктәркибли,
шәхссиз), *Әһмәд мәктүблара бахды* (чүттәркибли) - *Мәктүблара*
бахылды (тәктәркибли, шәхссиз).

б. Шәхссиз чүмләләрин хәбәринин фе'лин мә'лум нөвү илэ
ифадә олундуғу һаллар да вардыр; мәс.: *О замандан чох кечир.*
Сүбһә аз галыб вә с. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу чүр чүмлә-
ләрин тәктәркиблилији фе'лдән әввәл *вахт* сөзүнүн дүшмәси
илә бағлыдыр. .

Шәхссиз чүмләләр гурулушча *мүхтәсәр вә кениш* олур.
Мүхтәсәр шәхссиз чүмләләрдә икинчи дәрәчәли үзвләр
иштирак етмир вә чүмлә жалныз хәбәрдән ибарәт олур; мәс.:
Јатмаг вахтыдыр. (М. Ибраһимов) *Кечдир!* Кет јат даһа, кет бир
аз динчәл. (Х.Рза Улутүрк) *Сәһәрдир!* Күнәшин рәнки сапсары...
(С. Вурғун) *Чаһан ханымыш рәнки ачылды.* (М.Ибраһимов)

Кениш шәхссиз чүмләләрдә икинчи дәрәчәли үзвләр иш-
тирак едир; мәс.: *Мәним аһ-налә едән адамдан хошум кәлмәз.*
(М.Ибраһимов) *О ахшам Ёрунун она јазығы кәлди.* (М.Ибраһи-
мов) *Көзунә башга шејләр корундүјүндән фикри үстүндә ол-*
мурду. (М.Ибраһимов) *Башгаларындан овладынын тә'рифини*
ешидәндә, башга аналар кими, Ёрунун дә үрәји даға дөнүрду.
(М.Ибраһимов)

Чүттәркибли чүмләләрдә иш ичрачынын шүурлу һәрәкәтин-
дән, истәјиндән асылы олур, шәхссиз чүмләләрдә исә иш вә һә-
рәкәтин кортәбни баш вердији ифадә олунур.

Адлыг чүмләләр

Әшјанын, һадисәнин мөвчуд олдуғуну, варлығыны интонасија-
нын көмәји илэ тәсдиг едән садә тәктәркибли чүмләләр а д л ы г
чүмләләр дејилир.

Адлыг чүмләләр елә чүмлә нөвүдүр ки, әшја вә һадисәнин
ады чәкилир, лакин онун һаггында әлавә мә'лумат верилмир,
чүмләннин хәбәри олмадығы үчүн әламәтин лашыјычысы, һәрә-
кәтин ичрачысы барәдә бир сөз дејилмир, јалныз онларын мөв-
чуд олдуғу билдирилир. Адлыг чүмләләрин әсасында адлыг һал-
да елан сөзләр вә бирләшмәләр дурур. Чүмләннин өзәјини тәш-

кил едән сөzlәр, бирләшмәләр мүбтәдаја ујғун кәлир, она көрә дә адлыг чүмләләрин мүбтәда әсасында формалашдығы көстәрилир; мәс.: *Чәбһә хәстәханасы. Јаралылар. Ајдын бир кечә.* (М.Ибраһимов) *Дадашовун евинин јаны. Ахиям. Ај ишигы.* (С.Рәһман) *Кәндин кәнарында сәфалы бир јер. Көзәл мәнзәрәләр. Габаг планда бөјүк бир сөјүд ағачы.* (С.Рәһман) *Јенә һәмин јер. Сәһрин көзәл мәнзәрәси.* (С.Рәһман)

Мә'лумдур ки, һәр бир чүмлә нормал әсасда ики гүтбдән мүбтәда вә хәбәр (зона үзвләри илә) гүтбләриндән ибарәт олур. Чүгтәркибли чүмләләрин конкрет мүбтәдасы олур, үмуми вә гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдә исә мүбтәда үмуми вә гејри-мүәјјән шәкилдә тәсәввүр едилир. Шәхссиз вә адлыг чүмләләрдә вәзијјәт тамамилә фәрғлидир. Ән'әнәви фикрә көрә, бунлар структур бахымдан антонимлик тәшкил едән чүмләләрдир: адлыг чүмләләрин хәбәри, шәхссиз чүмләләрин мүбтәдасы олмур.

Бу чүр фикирләрә бахмајараг, дигтәтли арашдырмалар көстәрир ки, адлыг чүмләләрлә шәхссиз чүмләләр гәдәр бир-биринә јахын чүмлә нөвү јохдур. Адлыг чүмләләрдә ишин ичрачысынын, әләмәтин дашыјычысынын ады чәкилир, мөвчуд олдуғу көстәрилир, предикативлик интонасија илә јарадылыр. Заһирән белә көрүнүр ки, шәхссиз чүмләләрдә һәрәкәтин ичрачысынын, әләмәтин дашыјычысынын ады чәкилмәдән онун һәрәкәт вә әләмәти барәдә мә'лумат верилир. Әслиндә исә вәзијјәт башга чүрдүр: шәхссиз чүмләләрдә һәрәкәтин ичрачысынын, әләмәтин дашыјычысынын ады чәкилир вә конкрет морфоложи әләмәтләр - *-дыр* шәкилчиси, *иди*, *илиш* көмәкчи сөzlәри васитәсилә онларда предикативлик јарадылыр. Адлыг чүмләләрдә исә ишин ичрачысынын, әләмәтин дашыјычысынын ады чәкилир, лакин тәбии-морфоложи васитәләрлә дејил, интонасија васитәсилә предикативлик јарадылыр. Нәтичә е'тибарилә һәр ики чүмлә нөвүндә әләмәтин дашыјычысы илә әләмәт ајры-ајры үзвләр шәклиндә дејил, "сыхылмыш" һалда, бирликдә верилир.

Беләликлә, шәхссиз чүмләләрлә адлыг чүмләләр мүәјјән мә'нада ејни типли чүмләләрдир - һәр икисиндә фикир предмет вә онун әләмәти вардыр. Она көрә дә фе'ли хәбәрли шәхссиз чүмләләр истисна олмагла, бир чох һалларда шәхссиз чүмләләри адлыг чүмлә, адлыг чүмләләри шәхссиз чүмлә кими ишләтмәк мүмкүндүр; мәс.: *Тикинти мејданчасы. Биринчи нәрдаһини корасијасы.* (С. Рәһман) - *Тикинти мејданчасыдыр. Биринчи нәрдаһини декорасијасыдыр.* Исми хәбәрли шәхссиз чүмләләри әксәријәт е'тибарилә адлыг чүмләләрә чевирмәк олур: *Көзәл мај ахиямы иди. Семинаријада сакитлик иди. Кичик чилләнин орманы*

иди. Күнүн батабат заманы иди - Көзөл мај ахшамы. Семинарија-
да сакитлик. Кичик чиллэнин орталары. Күнүн батабат заманы...
Адлыг чүмлөлөрдө формал баш үзвүн олмаамасы ону төктөркиб-
ли чүмсөлөрө дахил едир, һәмин баш үзвүн интонасија илө дәрк
олунамасы белө чүмлөлөри чүттөркибли чүмлөлөрө јахынлашды-
рыр. Интонасија фикрин ифадеси просесиндә предикативлијин
грамматик ифадәчисинә чеврилир. Башга сөзлө, адлыг чүмлө-
лөрдө предикативлик интонасија илө реаллашан һадисөлөрин
индики заманда мөвчуд олдуғуну тәсдиг едән синтактик заман
вә синтактик модаллыг әсасында јараныр. Адлыг чүмлөлөр ан-
чаг тәсдиг чүмлөлөрдән ибарәт олур. Белө чүмлөлөрдө варлы-
ғын мөвчудлуғу јалныз индики заман анламында тәсдиг едилир.
Адлыг чүмлөлөрлө ифадә олунан фикри кечмиш замана аид ет-
мәк үчүн даһа чох шөхссиз чүмлөлөрдән, кәлөчөк замана аид ет-
мәк үчүн чүттөркибли чүмлөлөрдән истифадә етмәк олар: Сә-
һәр... Сәһәрдиr. Сәһәр иди. Сәһәр ачылачаг. Ахшам. Ахшам иди.
Ахшам дүшәчөк вә с.

Адлыг чүмлөлөрдө баш үзв - мүбтәда үмүми вә хүсуси исим-
ләрлө вә исми бирләшмәләрлө ифадә олунур; мәс.: *Гори!* Тә'-
рифи дилләр әзбәри олан шөһәр! (М.Ибраһимов), *Учгар кәнд-*
лөрдән бириндә "Шөфәг" колхозунун идарәси, көһнә формалы ра-
јон телефону. (С.Рәһман)

Адлыг чүмлөлөр дө *м у х т ә с ә р* вә *к е н и ш* олур. Мүхтә-
сәр адлыг чүмлөлөрдө јалныз баш үзв - мүбтәда мүәјјәнләшдир-
мәк олур: *Кәнд. Сәнкәрләр. Тәлаш. Өлөиләр вә јараланан-*
лар... (М.Ибраһимов) Кениш адлыг чүмлөлөрдө мүхтәлиф нитг
һиссәләриндән - сәјлардан, сифәтләрдән, әвәзликләрдән, фе'ли
сифәт вә фе'ли сифәт тәркибләриндән ибарәт тә'јинләр олур:
Јени тикилмиш евин габагындакы ејван. (С.Рәһман) *Јахшы бәзән-*
миш бөјүк бир отаг. (С.Рәһман) *Отуз мин гојун!* (М.Ибраһимов)

Гејд. Адлыг чүмлөлөрин әксәрән мүбтәда, бә'зән хәбәр әсасында форма-
лашдығы көстөрилир. Белө фикир дө вар ки, адлыг чүмлөлөрин бир гисми мүб-
тәда, бир гисми хәбәр әсасында формалашыр. Бу чүр бөлкү адлыг чүмлөлөрин
семантикасына дигтәглә јанашмамағын нәтичәсидир. Адлыг чүмлөлөрдә әла-
мәтин дашыјычысынын һәрәкәтин ичрачысынын ады чәкилир вә онун мөв-
чудлуғу интонасија васитәсилә тәсдиг олунур. Бир гисминә предикативлик
иладәти даһа асан, бир гисминә зәиф үслуби чаларла артырыла билир.

Адлыг чүмлөлөр детерминант јер зәрфликләри илө дө кениш-
ләнир; мәс: *Сәһиәдә Салманов вә Мирзә Хүсәјн.* (С.Рәһман) *Кәнд*
мејданчасы. Саг тәрәфдә дәмрчи Мусанын е'малатханасы.
(С.Рәһман) *Чөлдә бир мејданча. Бир тәрәфдә дәјә. Дәјәнин габа-*

ғында чаңчы. (С.Рәһман) Пәрдә габагы. Сол тәрәфдә тедәфөн буткасы, сағда ағач вә скамја. (С.Рәһман) Тейраниләрин ғәми сарайында кешин вә зәнкин нахышларла ишләнмиш бир зал. (М.Ибраһимов)

Г е ј д. Бә'зи дилчиләрин фикринә корә, адлыг чүмлеләрә анд икинчи дәрәжәли үзвләрдән јалныз тә'јин ола биләр, тамамлыг вә зәрфлик белә чүмлеләрдә ишләнә билмәз, чүнки бунлар хәбәр зонасына андир вә биләвәсиптә хәбәрлә бағлыдыр. Одур кн, раст кәлдикләри зәрфлик вә тамамлылары да "зәрфи тә'јин", "тамамлајычы тә'јин" вә с. алландырмыш, детерминант үзлеләри нәзәрә алмамышлар.

Адлыг чүмлеләр, адәтән, нәгли чүмлә шәклиндә формалашыр. Јакин суал вә нида чүмлеләри шәклиндә дә олур: *мәс., Ширин дујаулар вә севинчләрлә долү ајлар. (М.Ибраһимов) Уңдағлар, дар бир јол, учурум. Дан јер тәзәчә сөкүлүр. (М.Ибраһимов) Мәһсәти ханым! Ағыллы, азад руһлу бир гадын! (М.Ибраһимов) Нечә тәәл? Нечә чүчә-нлов? (Ч.Мәммәдгулузадә)*

Адлыг чүмлеләр адәтән предикатив чүмлеләрилә мүшәјјәт едилир: *Заводун идарәси. Гәшәм Мәмшивовун кабинети габағында гәбул отағы. Јанда бир печә стол гојудмушдур. (М.Ибраһимов) Бақыда кичик бир мәтбәә. Бир тәрәфдә ишрифт кассалары, о бири тәрәфдә стол, стулар. Күнчдә чохла гәзет јығылыб. (С.Рәһман)*

Адлыг чүмлеләр даһа чох бәдин вә публисистик әсәрләрин дилиндә ишләнир. Драм әсәрләринин ремаркалары әксәрән адлыг чүмлеләрдән ибарәт олур. Адлыг чүмлеләрин көмәји илә әшја вә һадисәләрин вәзијјәти, јери, заманы, көмијјәти барәдә ғыса, јығчам, образлы мә'лумат верилир.

Ајрылыгда көтүрүлүкдә адлыг чүмлеләр мүхтәлиф мә'налар ифадә едир: шәхс, әшја, мөкан, заман, һадисә вә с. билдирир вә чох вахт бу мә'налар ғарышыг шәкилдә, бирликдә верилир: *мәс.: 1907-чи ил. Бакы. Бибиһејбәт мә'дәнитәри. Хашларын сви. Ев аидучи јохсұл көрунур. (С.Вурғун) Гәдим Азәрбајҗан. Бәрдә падишаһлығы. Уңа вә сәпәткарлығыла ишләнмиш бир гала. Озанлар чатыр, ғызлар, оғланлар рәс едиләр. (С.Вурғун) Шуша галасы. Хан сарајы. Вагифиҗи. Тој мәчмиси, ојун. (С.Вурғун) Иичи сви, евдә бир кәтит, бир самавар, вәрда бир табак, сүпүркә, әрсин, бир дәстә јығылмыш јорған-дәшәк... (Ч.Чаббарлы) Гәман отаг. Биринчи пәрдәдән үч ај кечмиш. Күнч кин вә Дөвләт бәј. (Ч.Чаббарлы)*

Адлыг чүмлеләр өз функсијаларына көрә бир нечә группарылыр:

Тәсвири адлыг чүмлеләр. Адлыг чүмлеләрин бу группунда бәди әсәрләрин баһшанғычында, хусусән драм әсәрләри

ремаркаларында мүəјјөн əшјанын, һадисəнин, объектин, мəка-
нын, заманын ғыса вə эмоционал характеристикасы, тəсвири
просесиндə истифадə едилир. Тəсвир едилən дəврдə һəмин вар-
лыгларын мөвчудлуғу играр едилир: мəс.: *Бакы. Дəниз кəпары.*
Кəриүну јаны. Һəштəрхан кəмисини ғаршыламағ үчүн кəлənлэр
ора-бура кəзинирлэр. (С.Рəһман) Кəнд һəјəти. Сəлимəкилин еви-
нин ејваны. Үзүм чардағы. Үстү ағ чуналы бешик. (А.Мəммədов)
Чəмүби Азəрбајчан. Тəбриздə јохсул Мусанын еви. (С.Рүстəм)

Ишарəедичи адлыг чүмлəлэр. Бу группа дахил олан адлыг чүм-
лəлэр даһа чох шифаһи нитгдə ишлənир, гејд едилən объектə ми-
мика илə, жестлə, бу əвəзлији илə, да əдаты илə ишарə едилир,
предикативлик, адəти үзрə, интонасија илə јарадылыр: *Бу да ев.*
Бу да һəмин јер. Бу да кəнд. Бу да он ил охудуғу. муз мəктəб... Бу
чүр чүмлəлəрдə бу əвəзлији вə да əдаты олмaja да билэр: *Нечə*
ил əвəл кəздијимиз јерлэр... Буз кими сујуну ичдијимиз булаглар...
Һəмин чəмənлик, һəмин ғажалар...

Мүнасибət билдирən адлыг чүмлəлэр. Бунлар да даһа чох ши-
фаһи нитгдə, бəдии əсəрлəрин дилиндə ишлənир, мимика вə ин-
тонасија илə варлыға эмоционал мүнасибət билдирир: *Нечə*
шахта! Нечə дəһишəтли јанғын! Тој, нə тој! Балыг, нə балыг!

Хүсуси адлыг чүмлəлэр. Адлыг чүмлəнин бу нөвү китабла-
рын, мəгалəлəрин, китаб фəсиллəринин, ғəзетлəрнн, идарə вə
тəшкилатларын адларыны əһтə едир: *"Ғылынч вə Ғəлəм",*
"Һəрб вə сүлһ", "Халг ғəзети", Мəркəзи шəһəр колхоз базары,
Азəрбајчан Республикасы Əдлијјə Назирлији, Азəрбајчан Дəвлəт
Педагоғжи Университети вə с.

Гејд. Бу группа дахил оланлары адлыг чүмлə һесаб етмəјөнлэр дə
вардыр.

Адлыг чүмлəлэр хəбəри бурахылмыш јарымчыг чүмлəлэрə
охшаса да, онлары фəрглəндирмəк асандыр. *Хураман. Кечə фи-*
кир, кундуз фикир... Нə јурд салыр, нə ев тикир.. (С.Вурғун) Аһ...
Бизим дик ғажалар... Һавалары сəриндир, Дəрəлəри дəриндир.
(С.Вурғун) Биринчи мисалда *Кечə фикир, кундуз фикир* - чүмлəси
јарымчыг чүмлəдир, *фикир* сөзлəри һərəкəтин ичрачысы дејил,
ичрачынын һərəкəтини билдирən бир сөздүр - хəбəрин бир һис-
сəсидир: *Кечə фикир елəјир, кундуз фикир елəјир* шəклиндə. Һə-
мин чүмлəдə *кечə, кундуз* сөзлəри заман зəрфлијидир вə *фикир*
сөзүнүн јарымчыг хəбəр олдуғуну кəстəрир. Икинчи мисалда
Бизим дик ғажалар чүмлəси адлыг чүмлəдир, *дик* сөзү мүбтəданын
тəјини, *ғажалар* əламəтин дашыјычысыдыр - адлыг чүмлəнин

мүбгәдасыдыр. Фәрглэндирмә ме'ярындан данышыларкән бәрпа мәсәләси дә гәјд едилмәлидир: жарымчыг чүмләннин бурахылмыш хәбәрини бәрпа етмәк олар, адлыг чүмләјә хәбәр әләвә етмәк олмаз - хәбәр артырдыгда јени чүмлә нөвү јаранмыш олур вә әввәлки емоционаллыг итир.

БҮТӨВ ВӘ ЈАРЫМЧЫГ ЧҮМЛӘЛӘР

Бүтөв чүмлә аңлајышы. Чүмләннин бүтөв вә жарымчыг олмасы бу вә ја дикәр үзвүн бурахылыб-бурахылмамасы илә бағлыдыр.

Б ү т ө в чүмләләрдә фикрин ифадәси үчүн еһтијач дујулан үзвләр билаваситә иштирак едир, мәтнин көмәји илә, интонасија вә ситуасија илә бу вә ја дикәр үзвү тәсәввүр вә бәрпа етмәјә еһтијач дујулмур. Мәсәлән: *Пајызын сојуг күләји гапы вә пәнчәрәләри дилләндирди. Палтосунун бојуну галдырмыш Гәһрәман евинә гајыдырды. Онун козләри өнүндә јенә дә гара ғашлы, гара көзлү балача Сабир чанланырды.* (С.Рәһимов) *Јенә шејнур сәсләри күрлады. Мешәдә богуг бир күллә сәси ешидилди. Саһил бојунча ағачларын хырдача јарпағлары титрәшди* (Ғ.Мәһди) - чүмләләринин һамысы бүтөв чүмләләрдир.

Бүтөв чүмләләр даһа чох бәдии әсәрләрдә јазычынын тәһкијә дилиндә ишләдилир.

Бүтөв чүмләләр тәзә чүмлә типии дејил. Садә чүмләннин әсас нөвләри чүттәркибли вә тәктәркибли чүмләләрдир. Бүтөв чүмләләр исә чүттәркибли вә тәктәркибли чүмләләрин там (үзвү бурахылмамыш) формасыдыр. Башга сөзлә, чүттәркибли вә тәктәркибли чүмләләрин һеч бир үзвү бурахылмадыгда онларын бүтөв формалары јаранмыш олур. Мәсәлән: *Чамаат сусуб марагла гулаг асырды.* (И.Һүсәјнов) *Гызылгајадан өтәндә ахиам иди* (Мир Чәләл) - чүмләләриндән биринчиси чүттәркибли бүтөв чүмлә, икинчиси тәктәркибли бүтөв чүмләдир.

Бүтөв чүмлә мүхтәсәр вә ја кениш олур. Мүхтәсәр бүтөв чүмләләр ја һәр ики баш үздән, јахуд да баш үзвләрин бириндән ибарәт олур; мәс.: *Пәләнкин дишләри килидләнди. Ову үғурлу олмушду* (Ф. Кәримзадә) - чүмләләри мүхтәсәр чүттәркибли бүтөв чүмләләр; *Гарабағ. Шуша. Тәһмас бәјни һәјәти.* (С.Рүстәм) *Сәһәрди!* - чүмләләри мүхтәсәр тәктәркибли бүтөв чүмләләрдир.

Бүтөв чүмләләр данышанын мәгсәдиндән асылы оларағ, икинчи дәрәчәли үзвләр һесабына кенишләндирилир. Данышан шәхс һадисәнин ичра заманыны, јерини, сәбәбини, ичра вәзијәтини, дәрәчәсини, объектини вә с. гәјд етмәк истәдикдә кениш

бүтөв чүмлөлөрдөн истифаде едир; мäs.: *Күлөк әсирди - Дунән күлөк әсирди - Дунән бәрк күлөк әсирди - Дунән Бакыда бәрк күлөк әсирди* - чүмлөлөриндөн биринчиси мүхтәсәр, сонракылар кениш чүгтәркибли бүтөв чүмлөлөрдир; *Баһардыр - Инди баһардыр - Инди һәр јердә баһардыр* - чүмлөлөриндөн биринчиси мүхтәсәр, сонракылар кениш тәктәркибли бүтөв чүмлөлөрдир.

Информасијанын характериндөн, мәзмунундан асылы олары, чох заман мәтндә бүтөв чүмлөлөрдөн јарымчыг чүмлөлөрә кечилир; мäs.: *Гурбани Пәри ханыма ше'рләр гошур вә онлары аҗан-әшрәфин арасында охујур. Буна көрә дә оңу зиндана салдырмындым. Амма гачыб. Тәк гача билмәздн. Она комәк еләјәнләр вар.* (Ф.Кәримзадә)

Г е ј д. Мүбтәдасы 1 вә 2-чи шәхсләрдә олуб, услуби мөгамла әлагәдар бурахылмыш олан чүмлөләр дә бүтөв сәјылыр. Мүбтәданын бурахылмасы илә јаранан јарымчыглыг 3-чү шәхсә аиддир.

Јарымчыг чүмлөләр

Бурахылмыш үзвләри мәтнә, ситуасијаја, чүмләнн тәшкил едән үзвләрин форма вә мәзмунуна әсасән бәрнә олуна билән чүмлөләрә ј а р ы м ч ы г ч ү м л ө л ө р д е ј и л и р .

Бүтөв чүмлөләр кими, јарымчыг чүмлөләр дә тәзә чүмлә типн дејилдир. Садә чүмләннин әсас нөвләри олан чүгтәркибли вә тәктәркибли чүмлөләрин мүәјјән үзвү (вә ја үзвләри) бурахылдыгда онларын јарымчыг нөвү јараныр. Јарымчыглыг анлајышы - бу вә ја дикәр үзвүн бурахылмасы садә вә мүрәккәб, чүттәркибли вә тәктәркибли, мүхтәсәр вә кениш олмагла һәр чүр чүмлөләрә аиддир. Бүтөвлүк кими, јарымчыглыг да үзвләнән чүмлөләрин хүсусијәтидир. Чүнки бурада бу вә ја дикәр үзвүн (баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин) бурахылмасындан, мәтнә, ситуасијаја әсасән асанлыгла бәрнасындан сөһбәт кедир. Нәм дә бурахылма јалныз баш үзвләрә дејил, ејни дәрәчәдә икинчи дәрәчәли үзвләрә дә аиддир. Мәсәлән:

- Ага, шикајәтим вар.
- Кимә?
- Ага, пристава.
- Мән өзүм дә оңун јолуну бир һәфтәдир, көзләјирәм.
- Бәс һара кедиб, ага?
- Гачаг говмага.
- Бәс сән кимсән, ага?
- Мән - приставын помошники.

- *Јахшы, сән су шикајәтинә баха биләрсәнми?*

- *Јох!*

- *Нијә?*

- *Башиы агрыјыр... (С.Рәһимов)*

12 репликадан ибарәт олан бу диалогда 1, 7, 8 вә 9-чу чүмләләр бүтөв чүмләләрдир; 2-чи, 3-чү вә 6-чы чүмләләр һәр ики баш үзвү бурахылыш жарымчыг чүмләләрдир; бурахылыш үзвләри бәрнә етсәк, һәмин чүмләләр белә олмалыдыр: Сәһһи кимә шикајәтин вәр? Ага, мәһһи пристава шикајәтим вәр. Пристав гачаг говмага кедиб. 4-чү реплика мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир - бурахылма јохдур. 5-чи чүмләдә мүбтәда - пристав сөзү бурахылыб: *Бәс пристав һара кедиб, ага?* Сонунчудан әввәлки чүмләдә (*Нијә?*) хәбәр вә васитәли тамамлыг (Сәһһи кимә шикајәтинә баха билмәрсән?), сонунчуда исә сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләси (*Мән она көрә су шикајәтинә баха билмәрәм ки*) бурахылышдыр. 10-чу чүмлә (*Јох* сөзү) үзвләнмәјән чүмләдир - *Су шикајәтинә баха билмәрәм* чүмләсинин мә'насына бәрабәр мә'на ифадә едир.

Садә чүмләнин чүттәркибли вә ја тәктәркибли олдуғу мә'лумдур. Онларын бүтөв вә ја жарымчыг олмасы бу вә ја дикәр үзвләринин бурахылыб-бурахылмамасы илә бағлыдыр.

- Кәдәһ кимдир? - Сәһһидир - чүмләләриндән биринчиси чүттәркибли бүтөв чүмлә, икинчиси чүттәркибли жарымчыг чүмләдир.

Онуң кимә ачығы тутуб? - Ушағлара - чүмләләриндән биринчиси тәктәркибли бүтөв чүмлә, икинчиси тәктәркибли жарымчыг чүмләдир. Чүттәркибли чүмлә мүбтәданын, тәктәркибли чүмлә хәбәрин бурахылмасы әсасында жарымчыг чүмлә шәклинә дүшмүшдүр.

Чүмләдә иш көрәнин - субъектин (мүбтәданын) олмасы хәбәрин олмасыны, тә'сирли фе'ли хәбәрин олмасы объект билдирән сөзүн - васитәсиз тамамлығын олмасыны, тә'јинин олмасы тә'јинләнәнин олмасыны шәртләндирир. Чох заман бу чүр әлаәдә "мә'лум олан"ы ифадә едән үзвләр бурахылыр, "јени"ни ифадә едән үзвләр сахланылыр. Демәли, бу һал чүмләдә сахланмыш үзвләрин актуаллашма имканлары илә бағлыдыр: данышан, јазан тәкрара јол вермәмәк, мә'лум фикри тәкрар етмәклә вахт алмамаг, фикри даһа сүр'әтлә, ајдын, емоционал шәкилдә чагдырмаг үчүн нитг процесиндә бир сыра үзвләри ихтијар едир. зәрури, рационал фикир ифадә едән үзвләри сахлајыр вә нәтијәдә жарымчыг чүмләләр јаранмыш олур. Јарымчыг чүмләләр үн-сијјәтә лазыми шәкилдә хидмәт едир, чүнки бурахылыш үзвлә-

рин мә'насы мәтн шәраити, ситуасија вә мөвчуд үзвләрин васитәсидә асанлыгга дәрк олунур. Она көрә дә жарымчыг чүмлөләр мәтндә, ситуасија илә мөһкәм бағлыдыр. Әкәр мәтн шәраити олмаса, мәтндән ајры көтүрүлсә вә ја ситуасија нәзәрә алынмаса, жарымчыг чүмлөләр битмиш фикир ифадә едә билмәз вә анлашылмазлыг јаранар. Мәсәлән: Аллаһ атамын көнлүнү рәһмәт кәтјрсин. *Кәбин кәсиб мәни бу икидә версин.* (Анар) Газанла Турал хејли ов етмишдиләр. *Бир мешә гырагында очаг чатыб кабаб битмишдиләр.* (Анар) Ај ушаг, ағ гатырлы, сејрәк саггаллы кишини көрдүнүзмү? - *Җә, кордум, дајы.* (С.Рәхимов) - Көпәк оғлу, зәңчири кәтир! - *Ага, нијә? - Зәңчирләмәјә!* Ит оғлу, нијә кетмишдин? - *Шикајәтә!* - *Кимдән? - Судан! - Кимә? - Пристава! - Нә олду? - Таммадым.* (С.Рәхимов) Фәргләндирилмиш чүмлөләрдә мүбтәдә, хәбәр, васитәли вә васитәсиз тамамлыглар, мәгсәд зәрфлији вә с. бурахылмышдыр. Диалог дахилиндә асанлыгга анлашылан бу чүмлөләрин бир чохуну мәтндән чыхарсаг, баша дүшүлмәз. "Мә'лум олан"ы ифадә едән үзвләрин бу чүр бурахылмасы мөвчуд чүмлөләрин актуаллашма имканларыны артырмышдыр.

Јарымчыг чүмлөләр бу вә ја диқәр үзвләринин бурахылмасы нәзәрә алынмагга бүтөв чүмләјә бәрәбәр тутулур. Биз жарымчыг чүмлөләрин бүтөв формасыны бүтөв чүмлә илә мүгајисә әсасында мүәјјәнләшдирә билирик. Буна бахмајараг, бүтөв вә жарымчыг чүмлөләри бәрәбәр гүјмәтләндирмәк олмаз. Бир чох һалларда жарымчыг чүмләнин бурахылмыш үзвүнү бәрпа етмәк олмур вә ја бәрпасы чүмләјә артыглыг, ағырлыг кәтирир, тәқрар сәбәб олур. Јарымчыг чүмлөләр јалныз семантик чәһәтдән бүтөв чүмлөләрә бәрәбәр олур, структур чәһәтдән бәрәбәрликдән данышмаг олмаз. Бүтөв чүмләјә семантик бәрәбәрлик өзү дә асылы характер дашыјыр - мәтндән, ситуасијадан асылы олур.

Бүтөв вә жарымчыг чүмлөләrlә әлағәдар мүбаһисәләрин бир сәбәби дә дил вә нитг мәсәләләринин фәргләндирилмәмәси илә бағлыдыр. Јарымчыг чүмлөләр даһа чох чанлы нитг актларыдыр, она көрә дә дилин гурулуш схемләри бу заман позула билir.

Јарымчыг чүмлөләрдә чүмләнин вә сөз бирләшмәләринин гурулуш моделләриндән там истифадә едилмир, данышанын ифадә етдији фикирдән асылы олараг, чох вахт "мә'лум олан"ы ифадә едән үзвләрин, сөзләрин ишләдилмәсинә еһтијаж галмыр.

Бә'зи дилчиләрин фикринә көрә, *Бу о иди. Ким исә кәлирди* - типли чүмлөләр дә жарымчыгдыр. Белә чүмлөләр структур чәһәтдән бүтөв олсалар да, мәтн вә ситуасија нәзәрә алынмадан алын мә'на ифадә етмир. Лакин жарымчыглыг үчүн әсас фәрг-

лэндиричи эламәт структур жарымчыглыгыдыр. Доғрудур, аҗрылыгыда көгүрдүкдә - мәтндән аҗырдыгыда вә ја ситуасияны, шәраити нәзәрә алмадыгыда әксәр жарымчыг чүмлөләр мә'на чәһәтдән дә жарымчыг олур. Лакин, шүбһәсиз, һәр бир чүмлә мәтнлә, ситуасия илә бағлы олур вә мәтн дахилиндә вә ја мөвчуд шәраитлә данышаны, динләјәни тә'мин едир. Буна көрә дә жарымчыг чүмлөләр ики нөвә аҗрылыр: *мәтнни жарымчыг чүмлөләр; ситуатив (ситуасия илә бағлы) жарымчыг чүмлөләр.*

Мәтнни (контестуал) жарымчыг чүмлөләр о чүмлөләрдики, шифаһи вә җазылы (рабитәли) нитгдә бу вә ја диқәр үзвләри бурахылыр. лакин мәтнин әввәлки вә ја сонракы чүмлөләри әсасында бурахылмыш үзвләри бәрпа вә тәсәввүр етмәк олур. Мәсәлән:

Гәдим даҗы Зүлгәдәрини көзүнүн ичинә бахды. Мирзә әризәни чыхарыб, ону җахына чагырды: - Бу сәнин әризәндир? Гәдим богазыны узатты: - Җә, елә чызыхлы кағыз иди. - Кимә җазмышдым? - Гиблеји-аләмә! - Нә истәјирдин? - Су. - Чаваб кәлмишидир! - Мәним әризәмә?! Падшаһди? Гиблеји-аләмин өзүндән? Нә җазмышдыр? (С.Рәхимов)

Гара һәрфләрлә фәргләндирилмиш биринчи чүмләдә мүбтәдә (*мәним әризәм*), икинчи чүмләдә васитәсиз тамамлыг (*әризәни*), үчүнчү чүмләдә тамамлыг вә хәбәр (*әризәни, җазмышдым*), дөрдүнчү чүмләдә васитәли тамамлыг (*гиблеји-аләмдән*), бешинчи чүмләдә васитәли тамамлыг вә хәбәр (*гиблеји-аләмдән, истәјирдим*), сонракы үч чүмләдә васитәсиз тамамлыг вә хәбәр (*чаваб кәлмишидир*), сон чүмләдә мүбтәдә (*гиблеји-аләм*) бурахылмышдыр. Бураханлымыш үзвләри җалныз мәтнә әсасән мүйәҗҗәнләшдирмәк олур. Бу чүмлөләрдән бир чохуну (мәс.: *су; гиблеји-аләмә; мәним әризәмә?* вә с.) мәтндән аҗырсаг, мә'насыны вә һансы үзвүн бураханлыгыны мүйәҗҗәнләшдирмәк олмаз.

Мә'лумат үчүн .Јарымчыг чүмлөләрини нөвүнү дә җалныз мәтнә әсасән мүйәҗҗәнләшдирмәк мүмкүндүр; мәс.:

- Адыңыз нәдир?* (Чүтәркибли бүтөв чүмлә)
- Султан!* (Мүбтәдасы бурахылмыш чүтәркибли жарымчыг чүмлә)
- Атаңызын ады?* (Хәбәри бурахылмыш чүтәркибли жарымчыг чүмлә)
- Алыхан!* (Мүбтәдасы бурахылмыш чүтәркибли жарымчыг чүмлә) (С. Рәхимов)
- Сиз кимсиниз ки, белә?* (Чүтәркибли бүтөв чүмлә)
- Мәи буранын тәләбәләриндән.* (Чүтәркибли бүтөв чүмлә)
- Онда сизи тутарлар.* (Тәктәркибли гәјри-мүйәҗҗән шәхсли бүтөв чүмлә)
- Нә үстә?* (Тамамлыг вә хәбәри бурахылмыш тәктәркибли гәјри-мүйәҗҗән шәхсли жарымчыг чүмлә) (С. Рәхимов)

Ситуатив (ситуасия илә бағлы) жарымчыг чүмлөләрдә бу

рахылмыш үзв шәраитлә, ситуасија илә, мимика вә жестләрлә муәјјәнләшир. Мәсәлән, **Кәлир!** -дедикдә јалныз шәраитдән асылы олараг ичрачы (машын, ат, гатар, адам, су вә с.) конкрет шәкилдә тәсәввүр едилир.

Мәтни вә ситуатив јарымчыг чүмләләр арасында о гәдәр дә кәскин сәрһәд гојмаг олмаз, чүнки бәдин әсәрдә мөвчуд ситуасија тәсвир едилир вә нәтичәдә мәтнлә ситуасија бирләшмиш олур.

Нитгин шифаһи вә јазылы нөвләриндә јарымчыг чүмләләр һәм диалож, һәм дә монолог нитгдә өзүнү кәстәрир. Монолог нитгдә сөзә гәнаәт етмәк, тәкрара јол вермәмәк, нитгин тәбиийлијини вә актуаллығыны тә'мин етмәк мәгсәдилә јарымчыг чүмләләрдән истифадә едилир. Мәсәлән: **Хан, арвадынын сөзләринин һаглы олдуғуна инанды. Лакин гәтти бир чаваб вермәјиб јәнә фикрә кетди. Вагифин диванханадакы чавабларыны хатырлады...** (J.B. Чәмәнзәминли)

Диалож нитгдә јарымчыг чүмләләр даһа кениш јер тутур; мәс.:

-Нә вар, нә јох, Мирзә?

-Саглығын, ага пристав, анчаг бир кағыз вар.

-Бир кағыз? Биз јазырыг, ја бизә јазырлар?

-Бу дәфә биз јазырыг.

-Бизми јазырыг?

-Бәли, биз јазырыг.

-Нә јазырыг?

-Шикајәт јазырыг.

-Кимдән, Мирзә?

-Өзүмүздән. (С.Рәһимов)

Јарымчыг чүмләләр ики истигамәтдә өјрәнилә биләр:

1. Јарымчыг чүмлә нәдән (һансы үзвләрдән) ибарәтдир;

2. Јарымчыг чүмләдә нә (һансы үзвләр) бурахылмышдыр.

Икинчи истигамәт методики чәһәтдән фәјдалы олуб, јарымчыг чүмләләрин гурулма техникасыны өјрәнмәјә даһа чох имкан верир. Бу чәһәтдән јарымчыг чүмләләри ашағыдакы үч група ајырмаг олар:

Баш үзвләри (бири вә ја һәр икиси) бурахылмыш јарымчыг чүмләләр; **икинчи дәрәчәли үзвләри** (бири вә ја бир нечәси) бурахылмыш јарымчыг чүмләләр; **баш вә икинчи дәрәчәли үзвләринин бир исми бурахылмыш јарымчыг чүмләләр.**

1. Баш үзвләрдән мүбтәданын бурахылмасына ашағыдакы һалларда раст кәлирик.

Мүбтәдә әввәлки чүмләләрдән бириндә ишләнмиш олдуғда,

“мә’лум олан”ы билдирдији үчүн сонракы чүмлөлөрдө бурахылыр; мәс.: *Оглан атдан дүшдү. Сонра келиб сүфрәнин гырагында кедирди? Нијә гажытды? Булар елат гызы үчүн бир сирр иди. Ону гандыгы тәкчә бу иди ки, атлы онун үрәјини дә өзүлә апарды. Биржолуг апарды. Анчаг һара апарды? Бир дә нә вахт гажыдачаг?* (Ш.Һәсәноғлу)

Мүбтәданын диалогларда бурахылмасы һаллары даһа чох мүшаһидә олунур; мәс.: - *Кабаб печәдир? - Јахшыдыр.* (И.Әфәндијев) - *Сизи јол кәсмәјә вадар едәи нәди? - Ачлыг.* (Ф.Кәримзадә) - *Бүлдозерчи сәшип нәјиндир? - Еч нәјим.* (И.Әфәндијев) - *Ајагыңыз агрымыр? - Агрыјыр.* (И.Әфәндијев) - *Арыгламағым ажры шејдәнди, гага. - Нәдәнди? - Хиффәтдәи.* (И.Мәликзадә) - *Сизин кәндин ады нәди? - Јовшанлы...* (И.Мәликзадә)

Бурахылмыш мүбтәда тәкчә әввәлки чүмләнин мүбтәдасы әсасында дејил, тамамлыгы, тамамлыг вә мүбтәдасы әсасында да тәсәввүр едилир; мәс.: *Казым гапыны ачды, гонағы евә кәтирди. Гара нефт чырагынын ишыгында гонағы таныды. Көрүшдүләр.* (Ј.В.Чәмәнзәминли) - *О, Һүсејн Ләлә бәји гучаглады. Хејли вахтды корушмүрдүләр.* (Ф.Кәримзадә)

Шүбһәсиз, јазычынын тәһкијә дилиндә мүбтәданын бурахылмасы һаллары даһа чох мүшаһидә олунур, чүнки мүбтәда адәтән “верилән”и билдирир, онун тәкрарына еһтијач галымыр, “јени” хәбәр зонасы васитәсилә ифадә олунур. Буна бахмајараг, актуаллашдырма бахымындан лазым олан үзвләрин сахланылыб, х ә б ә р и н бурахылмасы һаллары да дилдә мүһүм јер тутур; мәс.: *Мән нә үчүн вурушмушам? Мән нә үчүн бу колхозу јаратмышам? Гәзетдә биабыр олмаг үчүнмү?* (С.Рәһман) - *Шејда. Кәрәмовун доврапы гуртарды. Дур кедәк. Ка мил лә. Һара? Шејда. Бизә.* (С.Рәһман)

Хәбәрин бурахылмасы ики шәкилдә өзүнү кәстәрир: мәтни бурахылма: еллипстик бурахылма.

М ә т н и бурахылмада хәбәрин ихтисары мәтнлә бағлы олур. Мәтнин әввәлки чүмлөләриндә ишләнән хәбәр “мә’лум олан”ы билдирдији үчүн тәкрар едилмир вә бурахылыр; мәс.: - *Ким ојнајачаг? - Мән Кәрәмов.* (С. Рәһман) - *Даһа нә сорушурсуруз? - Даһа еч нә.* (И.Әфәндијев) - *Ким кәлмәјиб? - Әһмәд. - Јенә ким сәшип гапыны гаралдыб? - Истәкли курәкәшмиз.* (Ф.Кәримзадә) Бу чүр чүмлөләрдә бурахылмыш хәбәри мәтнин әввәлки чүмләсинә әсасән бәрпа етмәк олур: *Мән Кәрәмов ојнајачағам. Даһа еч нә сорушмурам. Әһмәд кәлмәјиб* вә с.

Хәбәри бурахылмыш јарымчыг чүмлөләрин бир нөвү дә е.

ллиптик чүмлөлөрдир (*ellipsis* - латынча бурахылма демекдир) Еллиптик жарымчыг чүмлөлөрдө бурахылмыш хәбәри мәтнә асасән дејил, чүмләннин өз үзләриннә, өз мәзмунуна көрә мөҗ-јәнләшдирмәк олур: *Дәлидән доғру хәбәр! (ешиит) Сәнкәрә! (ки-рин) Бишилији дөрд илдә! (јеринә јетируин) Һарадан белә, јолдаш? (кәлирсән)*

Мәтни бурахылмада жарымчыг чүмлөләр мәтндән кәнарда ајдын мә'на ифадә етмәдији һалда, еллиптик чүмлөләр мүстәгил ишләнә билир вә мәтнә еһтијач олмур. Она көрә дә даһа чох шү-арларда, әмр чүмлөләри шәклиндә мүнәһидә олунур.

Еллиптик чүмлөләр сырасына көрүш, ајрылыг просесиндә ишләди: *Салам! Сабаһыңыз хејур! Ахшамыңыз хејур! Һәр вах-тыңыз хејур! Саламат! Худаһафиз! Һәләлик! Әһвали-шәриф?* ки-ми чүмлөләр дә дахил едилир.

Бүтөвлүкдә дејил, хәбәрин бир һиссәсинин бурахылдығы һаллар да вар. Бу һал һәм мәтни, һәм дә еллиптик бурахылмаја аиддир. Фразеоложи ваһидлә ифадә олунан хәбәрин “верилән” һиссәси бурахыла билир: *Сур хаж. Разы галдым? Зијнәт. Галдым.* (СРәһман) Ејни заманда, еллиптик бурахылмада да хәбәрин “мә'лум олан”ы ифадә едән һиссәси интонасија илә әвәзләнир: *Доктор, мәнә бир әлач! (елә) Дишисиз ағыз, дашисыз дәјирман (ки-шидир).*

“Верилән”и, “мә'лум олан”ы билдирдикдә чүмләннин баш үзләринин һәр икиси бурахыла биләр: *- Һарада ишләјур достуи? - Прокуратурада. - Бәс нәдән горхур ушағ? - Хортданнан. - Гәнағ нә вахтдан бурададыр? - Илин әввәлиндән. - Бригада сәнин әмринә е'тираз едир. - Һансы әмиримә? (И.Әфәндијев) - Бүтүн шәһәр сизин әриниздән данышыр. - Нәјиндән? (И.Әфәндијев)*

Сөз бирләшмәси илә ифадә олунан мүбтәданын актуал тәрә-фи сахланылыр, о бири тәрәфи хәбәрлә бирликдә бурахылыр: *- Бала, буранын ады нә олду? - Һараныш? (И.Мәлиқзадә) Бә'зән дә әксинә, мүбтәда там, хәбәрин бир һиссәси бурахылыр, хәбәрин актуаллашдырма бахымындан вачиб олан һиссәси сахланылыр: - Узбугағ јадьта дүшүр? - Дүшүр. (И.Мәлиқзадә) - Евимиз јадьта кәлирми? - Кәлир. (Ф. Кәримзадә)*

2. Чүмләннин икинчи дәрәчәли үзләри дә “верилән”и ифадә етдикдә бурахылыр.

Т а м а м л ы г “мә'лум олан”ы, “верилән”и билдирдикдә ши-фаһи вә јазылы нитгдә ихтисар едилир; мәс.: *Пәриман мәктубу јазыб гуртарды, Тбилисилијә көстәрди вә зәрф истәди.* (Мир Чә-лал) *Јурик фындығы бир гәдәр овчунда сахлады. Сонра еһмалча етөлун үстүнә гојду.* (Мир Чәлал) Васитәсиз тамамлыла јана-

шы, васитәли тамамлыглар да бурахыла билир: -Әһмәддән со-
рушдун? -Сөрүшдүм, бир шеј билмәди. -Фили корүрсәнми, ај нәнә?
-Көрмүшәм, ај бала. (Ф.Кәримзадә) Бурахылмыш тамамлыг әв-
вәлки чүмләннин мүбтәдасы әасында тәсәввүр олунур: -Јахшы
атларымыз вар, һокмдар. -Кәтирин көрүм. (Ф. Кәримзадә)

Тә'ј и н актуаллашмадыгда бурахыла билир: -Чана-чана кө-
лән о атлыны көрүрсәнми? -Кими? -Атлыны. Тә'јин әксәрән тә'
јинләнәнлә бирликдә бурахылыр; мәс. -Ады нәди, нәнә, о гызын?
-Сарајды, бала. (Ш.Һәсәноғлу) -Кимди ахы сәни хилас едәчәк
мәхлүг? -Әзрајыл. (Ф. Кәримзадә)

Зәрфликләрдә "мә'лум олан"ы билдирдикдә тәкрара јол
вермәмәк, лазым олан фикри даһа тез чатдырмаг үчүн бурахы-
лыр; мәс.: -Сән бу галаја чохму кедиб-кәлмисән? -Беш, ја да алты
дәфә. (Ф.Кәримзадә) -Бу пилләкәнин ајағында кими көзләјирсән?
-Гардашымы. (С.Рәһимов) - Сән бура, дејәсән, мәһрәм адалсан?
-Бир аз. (Ф.Кәримзадә) -Дејирләр, филанкәси тәпәси үстә дүшү-
рүрләр. -Бәли, дүшүрүрләр. (С.Рәһимов) -Ашина, бәс сән өз ханы-
мыны да көтүрүб бир ајлығына ана вәтәнә гонаг кетмәмишидинми?
-Кетмишидим. (С.Рәһимов)

3. Еһтијач олмајан баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин бир гис-
минин биркә бурахылма һаллары да диһкәр үзвләрин актуаллаш-
ма имканлары илә бағлыдыр; мәс.: -Мән һеч бир вахт сәнин зән-
килијини истәмирәм. -Нә үчүн, мәним руһум? (Ордубади) -Сәлим
нечә, һеч кәндә мәктүб јазырмы? -Әввәлләр јазырды. -Кәрәк ата-
мы мәктәбә апарам. -Апар да! -Атам кетмәз. -Нијә? -Анам гојмаз!
(С.Рәһимов) -Нифталыны да, Бәндагыны да пристав дама салды-
рыб. -Нә үстә? (Б.Бајрамов) -Чәрраһијјәни ким еләјәчәк? -Мән.
(И.Әфәндијев) -Јаралы сизин гәрарынығы битирми? -Битир. (И.Әфән-
дијев) -О барәдә сизә ким бир сөз дејур ки? -Һеч ким. (И.Әфәндијев)
-Камандар дајы, шө'бәләрдә ишши гуртардын? -Гуртардым. -Кәндә нә
вахт гајыдырсан? -Елә бу дәгигә. (И.Мәлиқзадә) -Мусигини чохму
севирсиниз? -Чох. (И.Әфәндијев)

Чүмләннин ајры-ајры үзвләри илә јанашы, табесиз вә табели
мүрәккәб чүмләләрин "мә'лум олан"ы билдирән һиссәси дә да-
нышанын мәгсәд вә үслубундан асылы олараг бурахыла билир;
мәс.: -Мән дәлләк Ејвазын оғлујам. -Нејләјим? (И.Мәлиқзадә) -Ахы о, Па-
зими гәлбән сеvir. -Һарадан битирсиниз? (Т. Казымов) -Тәкәрин дешил-
лиши ахы. -Сән һарадан битирсән? (Анар) (Сән һарадан билирсән ки,
тәкәрим дешилмишиди?)

ҮЗВЛӘНМӘЈӘН ЧҮМЛӘЛӘР

Дилимиздә елә чүмләләр дә ишләдилик ки, онлары баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрә ајырмаг, онларын бу вә ја дикәр үзв-лән (вә ја үзвләрдән) ибарәт олдуғуну сөјләмәк гејри-мүмкүн-дүр. Бу чүр чүмләләр битмиш фикир ифадә етсә дә, үзвләнмир, она көрә дә *үзвләнмәјән чүмләләр* ады алтында өјрәнилик. Үзв-ләнмәјән чүмләләрин ики нөвү вардыр:

1. Сөз-чүмләләр;
2. Вокатив чүмләләр.

Сөз-чүмләләр

Бир сөздән (вә ја сөзләрин сабит бирләшмәсиндән) ибарәт олуп, синтактик чәһәтдән үзвләнмәјән чүмләләр с ө з ч ү м л ә дејилир. Мәсәлән:

Билмирсән, бу нә маһны иди, Заур? - Јох. (Анар) - Сән бу мөвзуну гәсдән сечмисән? - Хејр. (С.Әһмәдов) - Газырдырмы о арајышлар? - Бә-ли! - Онда верин бәри, гол чәким! - Баш үстә! (С.Рәһимов) - Данышачагсан, һә? - Һә. (Елчин) - Билмирсән, мәним улдузүм зарафат хошламыр... - Доғру-дан? - Һә. - Кәл сечәк. - Јахишы... (Елчин) вә с.

Фәргләндиришмиш сөзләр вә ифадәләр (*јох, хејр, бәли, баш үстә, һә, доғрудан, јахишы*) сөз-чүмләләрди; онлары баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрә ајырмаг мүмкүн олмадығы кими, чүт-гәркибли вә ја тәктәркибли чүмләләрә дахил етмәк дә гејри-мүмкүндүр.

Сөз-чүмләләр интонасија вә мәтнин көмәји илә формала-шыр. Интонасија предикативлији тә’мин едир, сөз-чүмләләрин модал мә’насынын мүәјјәнләшмәсинә көмәк едир. Бу сәһәдә мәтиин дә бөјүк ролу вардыр. Мәтн шәраити олмадан (шифаһи нитидә ситуасија) сөз-чүмләләр васитәсилә данышан шәхсин нәји нәзәрдә тутдуғуну баша дүшмәк олмаз. Бу чүр чүмләләрдә ичрачы, һаггында данышылан шәхс, әшја, онларын һәрәкәт вә әләмәти мүхтәлиф үзвләр васитәсилә дејил, јалныз мәтнин, си-туасијанын көмәји илә мүәјјәнләшир.

Сөз-чүмләләрин мүһүм хүсусијјәти бу чүр чүмләләри тәшкил едән сөзләрин номинатив мә’наја малик олмамасыдыр. Она кө-рә дә белә чүмләләр *әдатлар, модал сөзләр вә нидаларла* ифадә

олунур, фикрин гыса, эмоционал вә сүр'әтлә ифадәсинә имкан верир. Диаложиттә сөз-чүмләр әввәлки репликада сөйләмиш фикрә мүнәсибәт-чавабдан, монологиттә исә данышанын өзүнүн фикрини тәсдиг вә јә инкардан ибарәт олур.

Сөз-чүмләр функцијасында *һә, бәли, јох, хејр, һеч, һеч дә јох* кими әдатлар, *аһ, аһа, оһо, еј, әфсүс* вә с. кими нидалар, *әлбәттә, әсла, гәтијјән, сөзсүз, баиһ үстә, көз үстә, ишүһәсиз* вә с. кими модал сөзләр ишләнир.

Сөз-чүмлә термини ики компонентдән-“сөз” вә “чүмлә” компонентләриндән ибарәтдир. Бу о демәкдир ки, белә чүмләр бир сөздән ибарәт олур, лакин бир чүмләнин ифадә етдији мәнаја бәрабәр мәна ифадә едир. Мәсәлән: -*Бәлкә дәниз саһилинә чыхмаг истәјирсиниз?* - *Хејр.* (=Мән дәниз саһилинә чыхмаг истәмирәм). - *Сән кеофақы гуртармысан?* - *Бәли.* (Анар) (=Мән кеофақы гуртармышам) Нидалардан ибарәт сөз-чүмләр бу чүр ајдын фикир ифадә етмәсә дә, интонасија вә мәтндән асылы олараг, мүәјјән фикирлә бағлы ајдын эмоционал мүнәсибәт билдирир; лазым кәләрсә, онун да мәнасыны үзвләнән чүмлә илә ифадә етмәк мүмкүндүр, лакин бу заман әввәлки һисси тәсиритмиш олачагдыр: *Ган ушағын сир-сифәтини бојады. Нәби Әбиллин үстүнә чүмдү.* - *Ах!.* (=Кәрәк белә етмәјәјдин!) *Әбил әлләри илә башыны түмдү.* - *Вај!.* (Јә'ни: *Башымда дәншәтли ағрылар вар!*) Бу чүр һалларда нида сөз-чүмләр даһа чоһ мәналар ифадә едә билир.

Сөз-чүмләр ашағыдакы чүмлә нөвләри әвәзиндә ишләнир.

Чүттәркибли чүмләләрин әвәзиндә: -*Сән бојуксән?* - *Хејр.* - *Онда сән кичиксән?* - *Хејр.* Әкизик. (Һ.Ибраһимов)

Тәктәркибли чүмләләрин әвәзиндә: - *Вахтдыр?* - *Бәли.*

Табесиз мүрәккәб чүмләләрин әвәзиндә: - *Кичикләр бојујур, бојукләр гочалыр...* - *Һә.*

Табели мүрәккәб чүмләләрин әвәзиндә: -*Бир сөз десәм, ичинмәзсән?* - *Хејр.*

Әдатлар, модал сөзләр, нидалар диалогун гаршылыгы репликаларында мүстәгил чаваб чүмләси кими ишләндикдә сөз-чүмлә кими чыхыш едир; мәс.: -*Бизим мүридләрдәндир?* - *Һә.-Кәрсән, таныјарсан?* - *Һә.* (Ф.Кәримзадә) -*Мәним һәјәчанларымы артырмаг, үрәјими парлатмагмы истәјирсән?* -*Әстәғфүруллаһ, Әмир һәзрәтләри!* (Ордубади) -*Сән кәрәк буна комәк едәсән.* -*Әлбәттә.* (И.Әфәндијев) -*Јох,сән әлини булама,-дејә Кәрәмхан гојмады,-кабаб чәкмәјин елми вар. Мән башымы буладым.-Наһ-наһ!* (И.Әфәндијев) -*Адил, бизим бу Сәријјә ханым алманча јаман би-*

ир. *Һотенин иш'рләрини сәнә өзбәрдән дејәр. -Доғруданмы?*
(И.Әфәндијев) -*Бәлкә бизим мәчлисимиз сәни дарыхдырыр? -Јох.*
Јакин? -Јәгин. (И.Әфәндијев)

Нидалар, әдатлар вә модал сөzlәр үзвләнән чүмлә илә
бирликлә ишләнәндикдә дә сөз-чүмлә ола билір, лакин бунун
үчүн онларын үзвләнән чүмләдән фәрғли мә'на ифадә етмәси
лазымдыр; мәс.: *Сән мәнә бир шеј демәк истәјирсән? -Јох, нә олуб*
кми? -Сиз дә бу китабдан алмаг истәјирсиниз? -Һә, әкәр мүмкүн
олса. -Сиз дә ахишам мәктәбиндә охујурсунуз? -Әлбәттә, нечә мә-
кәр?

Әдатлар, модал сөzlәр, нидалар үзвләнән чүмлә илә ејни мә'-
налы олдугда сөз-чүмлә сајылмыр; мәс.: *Јенәдәми бу һавачаты*
охујурсунуз? -Бәли, охујурам. (С.Рәһимов) -Дуңја дагылмајыб һа.
-Әлбәттә, дагылмајыб. (И.Мәликзадә) -Һава јаман истиди. -Һә,
истиди. (И.Мәликзадә) -Кәрәкдир һәр нечә дуз јуку олса, үстүнүз-
дән ашырасыңыз. -Әлбәттә, кәрәк ашырам. (С.Рәһимов) -Мән дә
кедәчәјәм. -Горхмурсан? -Јох, горхмурам. (И.Әфәндијев)

Бу чүр һалларда модал сөzlәр ара сөз функцијасы дашыјыр.
Әдатлар, нидалар исә (үзвләнән чүмлә дахилиндә) фикрин тәс-
дигинә, инкарына, суал, шүбһә мә'наларынын - модал мүнәси-
бәтин күчләнмәсинә көмәк едир.

Гејд едилән сөzlәр үзвләнән чүмлә илә ејни мә'налы олуб
нәгтә илә ајрылдыгда синоним чүмләләр кими чыхыш едир вә
сөз-чүмлә функцијасыны јеринә јетирир: *-Дәдә бәјин обасы бу-*
радыр? -Бәли. Дуз кәлмисиниз. (Ф.Кәримзадә) Үзвләнән чүмлә
дахилиндә фәрғли фикир ифадә едиб сөз-чүмлә кими чыхыш ет-
дикдә мүрәккәб чүмлә компоненти сајылыр; мәс.: -Бәјәм сән бу
чәсарәтлә мәним үрәјимә кирмисән? -Јох, кирмәли дејил! (С. Рәһи-
мов) -Бу кун ушаглар дедиләр ки, сабаһ гүм үчүн чаја кедәчәкләр...
-Һә, нечә бәјәм? (И.Әфәндијев)

Дурғу ишарәләриндән истифадә, чүмләләрин сәрһәдинин
мүәјјән едилмәси бә'зән субъектив характер дашыјыр.

Сөз-чүмләләр лазым кәлдикдә хитабларла биркә ишләнир;
мәс.: *-Сән она дедин, киши өзүнү өлдүрүб? -Бәли, хашиым. (Ә.Һаг-*
вердијев) -Демәк, әскәрликдән кәлирсән? -Бәли, әми. (С.Гәдирза-
дә) -Сизи мәнкәмә мәс'улијәтинә чәлб едәрләр. -Еһ, ај мүәллим...
(С. Әһмәдов) -Әмрим буду ки, тојуг һининә кирәсән, бүтүн јумур-
талары саг-саламат чыхарасан. -Баиш үстә, Күмүшбәдән! (С. Рә-
һимов) -Әһсән, гардаиш! Көздән јаман итисән. (Ч. Бәркүшад) -Де-
мәлиш, о, чисмән јашаса да, дүјгүсуз бир варлыга чеврилир? -Бәли,
профессор. (С. Гәдирзадә) -Јахиш, Адиш! Мән сәпин карјеранын
лүксәлмәсинә мане олмајачагам. (И.Әфәндијев) -Јолда Әбу Сәидә

көмөжө көлөңлөрлө дө вурӯшдуг. Беш мин әсир тутмунуц. -Бә-
рәкаллаһ, бачыоғлу. (Ф.Кәримзадә) Сөз-чүмлө бә'зән ара сөзлө
бирликдә ишләнир: -Әһмәддә баш верән сојуглуг бунун учун иш-
ми? -Әлбәттә, јох! (С.Рәһимов)

Сөз-чүмлөләр гәтилик билдирмә мәгамында тәкрат едитир
вә ја синоним васитәләрлә ифадә олунур; мәс.: -Ушаглара нә ола-
чаг? Хортдан јемәјәчәк ки! - *Һә... доғрудан да!* (И.Әфәндијев) -Ме-
дал истәјир? - *Јох, гәтијјән.* (С.Әһмәдов) -Вејсәл орада башына
адам чәм едиб, мәнә газмыр ки? - *Хејр, әсла!* (С. Рәһимов) -Кору-
нур, киши бәрк хәстәдир ки, овгатышыз белә тәлхдир? - *Бәли, бә-
ли.* (С. Рәһимов) Чавидан Әбу Имранла уз-үзә кәлмишди. *Һәј! Һәј!*
(Ч. Бәркүшад) Кимсә фургонун дөврәсиндә о тәрәф-бу тәрәфә кә-
дә-кәдә ғышыгырды: - *Е-еј!.. Е-еј!..* (Елчин) - *Ај һарај... кәлин!.. Ај
һарај... көмәјә!* (Ч.Бәркүшад) Һамы бир ағыздан јенкәјә сәс верди:
- *Машаллаһ! Машаллаһ!* (Ч.Бәркүшад) Кәрбәләјы Чәфәр ширин-
ширин асгырды: - *Афәрин, началник, афәрин!* (Ч.Бәркүшад) Әфсус-
лар ки, сиз истәдијиниз нөмрәјә душмәмисиниз. *Әфсуслар... Әф-
суслар...* (С.Гәдирзадә) Демәк, һәгигәти сөјләсәм, инчимәзсән?
- *Јох, јох...* (С.Гәдирзадә) Һамынын гәлбиндән ихтијарсыз һычыгы-
ты гонду:

- *Уј!*

- *Вај!*

- *Оф!*

- *Уф!* (Мир Чәләл)

Сөз-чүмлөләри бир сөздән ибарәт олан чүттәркибли вә тәк-
тәркибли чүмлөләрлә ејниләшдирмәк олмаз. Чүттәркибли вә
тәктәркибли чүмлөләр үзләнән чүмлөләр олдуғундан бир сөз-
лү белә чүмлөләри башга сөзләрлә әлагәләндирмәк, синтактик
әлагәләри кәстәрмәк, бурахылмыш үзләри бәриә етмәк, заман
вә шәхс категоријалары мүйјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Бу хүсу-
сийјәтләр сөз-чүмлөләрдә јохдур.

Адлыг чүмлөләрин әсасында адлыг һалда олан әшја мәзмун-
лу мүстәгил сөзләр дурур, сөз-чүмлөләр исә хүсуи сөз групу илә
- әдатлар, модал сөзләр вә нидаларла ифадә олунур. Бир сөздән
ибарәт олан јарымчыг чүмлөләрин бурахылмыш үзләрини
асанлыгла (мәтнә вә ситуасијаја әсасән) бәриә етмәк олур, сөз-
чүмләјә үзв әләвә етмәк олмаз. Сөз-чүмләни онун синоними
олан үзләнән чүмлә илә јанашы ишләтмәк олар; мәс.: - *Бәкә
валидәјиләриндән горхурдулар? -Јох! Валидәјиләримдән горхмурду-
лар.* (Мир Чәләл) Лакин бу да һәмишә мүмкүн дејил. Хүсусән ни-
далар сөз-чүмлә функцијасыны јеринә јетирдикдә онун ифадә ет-
дији мә'наны үзләнән чүмлөләрлә олдуғу кими ифадә етмәк

чәтиндир.

Сөз-чүмлөләрин фикир предмети мәтнә, диалогун гаршылыгы репликаларына, нитг ситусијасына әсасән ачылып.

Сөз-чүмлөләр тәсдиг вә инкар мә'налар ифадә едә билир, тәсвири чүмлө вә ја суал чүмләси шәклиндә гурулур; индалардан ибарәт олдугда даһа чох емоционал мүнәсибәт билдирир вә ашағыдакы мә'на нөвләринә ајрылып:

Тәсдиг сөз-чүмлөләр;

Инкар сөз-чүмлөләр;

Суал сөз-чүмлөләри;

Емоционалыг билдирән сөз-чүмлөләр.

Т ә с д и г сөз-чүмлөләр бәли, һә, әлбәттә, шүбһәсиз, бәс нечә, киман ки, јахшы, баш үстә, көз үстә, чох јахшы, чох ә'ла, чох көзәд, сөзсүз вә с. кими әдат вә модал сөзләрлә ифадә олунур, диалогун әввәлки репликаларында гојулан суала мүсбәт чаваб кими ишләнир. Лакин тәсдиг чавабын өзү дә әдат вә модал сөзләрин семантикасындан асылы олараг фәргләнир, гәти чавабдан күманлы, шүбһәли чаваба гәдәр мүхтәлиф чаларларда чыхыш едир. Һәтта интонасијадан асылы олараг һәр бир сөз дә бир нечә чаларда теләффүз олуна билир; мәс.: -*Нечә олса, бунларла чалышмаг јара багламагдан јахшыдыр. -Әлбәттә ки!* (Мир Чәлал) -*Үч күнә пејини дашыјарсан саһәләрә! -Баш үстә!* (М.Ибраһимов) -*Мәндән шикајәт еләјиб?* -*Һә.* (И.Һүсејнов) -*Ахы онлар, дедјәсән, һамысы чахыр ичәндир?* -*Һәри.* (С.Әһмәдов) -*Огул, сән университет гуртармысан, еләми?* -*Бәли. -Чох јахшы.* (С.Әһмәдов) -*Бу адам һәгиги хәстәјә охшајыр?* -*Охшајыр. -Јәгин?* -*Јәгин.* (С.Әһмәдов) -*Гој бизим достлугумуз бу түкләрин дујуну ачылана гәдәр, ганларымыз бир-бириндән ајрылан күнә кими давам етсин. -Амиш!* (Ф.Кәримзадә) -*Сән, доғрудан, белә дүшүнүрсән?* -*Доғрудаш.* (И.Әфәндијев) -*Сән кәрәк буна көмәк едәсән. -Әлбәттә!* (И.Әфәндијев)

И н к а р сөз-чүмлөләр јох, хејр, һеч, һеч дә јох, һаһаг, гәтијјән, әсла вә с. әдат вә модал сөзләрлә ифадә олунур, диалогун әввәлки репликасына вә ја данышпан шәхсин оз фикринә инкар чавабдан ибарәт олур. Сөз-чүмлө вәзифәсини јеринә јетирән бу сөзләрден јох, хејр даһа чох ишләнир вә тәсдиг сөз-чүмлә кими чыхыш едән бәли, һә сөзләри илә антонимлик тәшкил едир. Дикәр сөзләр бу сөзләрин мә'насыны мүхтәлиф чаларда ифадә едир; мәс.: -*Мәшәди Иман, ола биләрми ки, бир он күн сәбр еләјәсән?* -*Хејр, һаһаг хејр.* (Ә.Һагвердијев) -*Нечәф, Мирзә кәтирән нә ше'рдир?* -*Һәч... Бир та'рифнамәдир.* (Ә.Һагвердијев) -*Јаралы тулкуну даһа көрмүрсән ки?* -*Јох.* (С. Әһмәдов) -*Кәрбәләји Чәфәр өзкә бир сөз демәјиб ки?* -*Хејр.* (Ч.Бәркүшад) -*Јә'ни бунча кадро гәһәт тијидир?* -*Хејр, әсла!* (С.Рәһимов)

Фэгэт, агалар, куман елэмөжин ки, онлар јатыблар... *Хејр, әсла!* (Б.Байрамов) -*Јәгин сизә сојуг үз көстәрибләр?* -*Әсли!* (С.Рәһимов)

С у а л сөз-чүмлөләр бәли, һә, әлбәттә, шүбһәсиз, бәс нечә, јахшы, чох јахшы вә с. тәслиг мә'налы, јох, *хејр, һеч, әсла* вә с. инкар мә'налы әдат вә модал сөзләрин суал мәгамында ишләнмәси илә әмәлә кәлир, мәтн шәраити вә ситуасија илә мүәјјән мә'налар ифадә едир. Бу сөзләр чох заман данышанын фикрини суал мәгамында тәкрар едир; мәс.: -*Сәни озфәалијјәт дәрнәјинә јазачагыг.* -*Һај?* (С. Әһмәдов) *Бу кәми бирдән јолуну дәјишиб Мәдрәсә јөнәлә биләрми?* -*Иә?* (С.Әһмәдов) *Јухудан кал дурдугуна корә һәлә дә ајнасы ачылмамыш Аллаһверди көзләрини гырпараг.* -*Ба?* -*деди.* (Елчин) *Севил јенидән дикәлиб марагла деди:* -*Јох а?* (Елчин) -*Рәһилә, ешидирсән?* -*Бәс нечә?* (С.Гәдирзадә) -*Сиз бир дәфә бизим колхоза кәминидиниз.* -*Доғруданмы?* Јәгин ки, *консертә кәлмишәм.* (И.Әфәндијев)

Е м о с и о н а л л ы г билдирән сөз-чүмлөләр нидаларла, нидалашан сөзләр вә бә'зи әдатларла ифадә олунур, сөјләннилән һадисәјә адландырма јолу илә дејил, бирбаша емоционал мүнәсибәт билдирир, мә'насы мәтнин, ситуасијанын, интонасијанын көмәји илә ајдынлашыр, севинч, тәәччүб, тәәссүф, нифрәт вә с. ифадә едир. Бунларын бир гисми јалныз емоционаллыг билдирир, бир гисми емоционаллыгла бәрәбәр, мүнәсибәт дә ифадә едир вә әксәрән нида чүмләси шәклиндә формалашыр; мәсәлән: -*Аһа!* Бу ки Әлибала имши! (М.Ибраһимов) *Һәкимбаашынын чухура дүшмүш көзләри кулурдү:* -*Әһсән!* -*деди.* (Ч.Бәркүшад) *Чадра ханым кулурдү ки, әзиз әри Гара Кепкадан баиға һеч кими ешитмәсин:* -*һу-һу-һу...* Гара Кепка да гошулдү она: *һа-һа-һа...* (Елчин) -*А-А...* Нә олуб сәнә? Аглајырсан? (Елчин) *Вај, дәдәм, вај!*... Мәни вүрдүлар. (Ч.Бәркүшад) -*Наһ атоштан!*... Дунәндән атасы ешишәк тапмырды дәјирмана дән апармага. (Ч.Бәркүшад) *Елә бу заман Сәлим бәјин дәстәси гарачы кочунун јанында корундү:* *Ај чан, ај чан!* (Ч.Бәркүшад) *Дәрһал подполковникин чавабы ешидилди:* -*Афәрин!* (Мир Чәләл) вә с.

Вокатив чүмлөләр

Үзвләнмәјән чүмлөләрин бир нөвү дә *в о к а т и в* чүмлөләр дир. Бунлара *хитаб-чүмлөләр* дә дејилир. Вокатив чүмлөләрин әсасында адлыг һалда мұрачиәт, чағырыш билдирән сөзләр дурур. Бунлар хитаблара бәнзәјир, лакин мүстәгил ишләнмәклә наразылыг, е'тираз, ишарәетмә, дигтәти чәлб етмә, хәбәрлар

лыг вә с. кими мә'налар ифадә едәрәк хитаблардан фәргләнир. Мәсәлән: *Бир заман көзүмү ачыб. дальмча бир издиһамын ахышыдығыны кордүм. Сәсләр учалырды: -Доктор, доктор, доктор!..* (Мир Чәләл) *-Ај доктор, буңларсыз мәнә кузаран нәјә лазым! Хи́ф-фәт мәни узур, доктор!* (Мир Чәләл) Биринчи мисалда доктор сөзү мүстәгил ишләнмишдир. "Доктор тапылмалыдыр. Ағыр вә-шәһәт вар, доктор лазымдыр!" мә'насындадыр, вокатив чүмләләр: сонракы мисалда бу сөз ади хитаб кими ишләнмишдир.

Вокатив чүмләләр синкретик характер дашыјыр, адлыг чүмләләрә, тәктәркибли чүмләләрә охшајыр, лакин үзвләнмәјән чүмлә нөвү кими чыхыш едир. Бу чүр чүмләләри дә баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрә ајырмаг гејри-мүмкүндүр. Мәсәлән: *Салех киши ичәри дөнүб оглуну сәсләди: -Әлиш!* (Мир Чәләл) Белә чүмләләрин ифадә етдији фикир ади хитабларын ифадә етдији фикирдән зәнкин вә мүрәккәб олур. Ишин ичрасына башламаг, иши дајандырмаг, бир ишә хәбәрдарлыг мә'налары бу чүр чүмләләрдә интонасијанын, мәтнин көмәји илә ифадә олунур.

Вокатив чүмләләр хүсуси интонасија илә тәләффүз олунур: *Салам ев гапысыны гыфыллы көрүб дајанды. Бүтүн һәјәтә, адам-лара хитаб едирлиши кими чагырды: Ај ушаг! Ај чамает!* (Мир Чәләл) *Узун Һәсән башыны галдыранда габагда бојук бир дәстә корду. Бирдән бир сәс ешитди: -Дајы!* (Ф. Кәримзадә)

Мәишәт нитгиндә инсанлара мүрачиәтлә ишләдилән, мүејјән мәсәлә илә әлагәдар хәбәрдарлыг мәгсәди дашыјан әдә, әјә, әиш, ааз, а кәдә типли сөзләр дә вокатив чүмләләр һесаб олунур. Әтраф адамлара, аудиторијаја мүрачиәтлә ишләдилән ишиш! ссс! да вокатив чүмләләрдир.

Вокатив чүмләләри адәтән инсана мүрачиәтлә ишләдилән чүмләләр кими изаһ едирләр. Белә чүмләләр инсанла јанашы, башга чанлылара- һејванлара, гушлара мүрачиәтлә дә ишләдилр, онлары әзизләмәк, чағырмаг, ојатмаг, һәрәкәтә кәтирмәк, бир ишә тәһрик етмәк мәгсәди күдүр. Одур ки, ашағыдакы чүмләләри дә вокатив чүмләләр сырасына дахил етмәк мүмкүндүр: Ш ә л а л ә. Пишик! А с л а н. Чан! (С.Рәһман) Чамает дага көчүр: -Дәһ... дәһ... -һоһа... һо... Тоша... Тош! . (Ч.Бәркүшад) Ајмәкин чучәләри чагырды: -Дү... дү... дү...

САДӘ ЧҮМЛӘНИ КЕНИШЛӘНДИРӘН ВАСИТӘЛӘР

Садә чүмләннн илкнн вә ибтидаи формасы баш үзвләрдән (бириндән вә ја һәр икисиндән) ибарәт олан формадыр. Бунлар мүхтәсәр чүмләләрдир. Баш үзвләр икинчи дәрәчәли үзвләр васитәсилә кенишләндирилир вә кениш чүмләләр әмәлә кәлир. Мүхтәсәр вә кениш чүмләләр исә бир сыра башга васитәләрлә һәмчинс вә хусусиләшмиш үзвләрлә, хитаблар, ара сөзләр вә ара конструксияларла структур-семантик чәһәтдән даһа да зәнкинләшдирилир вә нәтичәдә кенишләндирилмиш садә чүмләләр формалашыр.

Кенишләндирилимиш чүмләләр маһијјәт етибарилә садә чүмләләрлә мүрәккәб чүмләләр арасында кечид тәшкил едир. Бу чүр чүмләләр предикативлик имканларынын кәмијјәт артымына көрә мүрәккәб чүмләјә јахынлашса да, кәмијјәт дәјишиклији кәјфијјәтә кәчә билмәдији үчүн садә чүмлә тиби олараг галыр.

Садә чүмләнн кенишләндириән васитәләр ејни характерли синтактик васитәләр дејилдир. Бунларын ичәрисиндә хусусиләшмиш тәркибләрин иштиракы илә гурулан чүмләләр орта мөвгә тутур. Әслиндә, хусусиләшмиш тәркибләр јарымпредикатив чүмләләрдир вә онларын иштирак егдији чүмләләр ади садә чүмләләрдән артыг предикативлијә маликдир. Ара сөзлү, ара конструксиялы садә чүмләләр мүрәккәб чүмләләрә, һәмчинс үзвлү садә чүмләләр исә садә чүмләләрә даһа јахындыр.¹⁷

Бу чәһәтләр нәзәрә алынараг, “Садә чүмләни кенишләндириән васитәләр” ады алтында хусусиләшмәләрин, һәмчинс үзвләрин, хитабларын, ара сөзләрин, ара вә әләвә конструксияларын иштирак егдији чүмләләр өјрәнилир.

Гејд етмәлијик ки, фе’ли сифәт, фе’ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри, ара сөзләр вә хитаблар, әләвәләр вә хусусиләшмәләр, һәмчинс үзвләр чүмләннн һәчмини кенишләндирсә дә, ону мүрәккәб чүмләјә јахынлашдырса да, садә чүмлә структурундан чыхара билмир. Јакин һәр бир дил елементи мүәјјән информатив-јүк дашыдыгындан бунларын һәр бири чүмләдә семантик-грамматик имканлара маликдир. Она көрә дә синтаксисә даир тәдгиг вә арашдырмаларда адәгән садә кениш чүмлә структур өјрәниликлән сонра чүмләни кенишләндириән васитәләр дә нәзәрдән кечирилир. Садә чүмләни кенишләндириән васитәләр икинчи дәрәчәли үзвләрин иштиракы илә гурулан садә кениш

чүмлөлөрдөн фөрглөндүрүлүп.

Дигтиликдө садө чүмлөни кенишлөндирөн васитлөлөрлө баг-
ды мүбалисәли мәсәлөлөрин бир чоху һәлә дө өз һәллини тап-
мамышдыр.

Һәмчинс үзвлү чүмлөлөр

*Чүмлөдә бир үзвлә бағлы олур, бир синтактик вәзифә даһијан бә-
рәбәрһүгуғлу үзвләрә һәмчинс үзвләрдәјилір.*

Һәмчинс үзвлөр: бир синтактик вәзифәдә ишләнир; чүмлөнин
бир үзвү илә бағлы олур; бир-бири илә табесизлик үсулу илә әләгә-
ләнир - бәрәбәрһүгуғлу олур; асылы олдуғлары үзвлә ејни табели-
лик әләгәси илә әләгәләнир; садалама (бә'зән дө гаршылашдырма
вә ја бөлүшдүрмә) интонасијасы илә төләффүз едилир; әксәрән бир-
ләшдирмә, бә'зән дө гаршылашдырма вә ја бөлүшдүрмә бағлајы-
чылары илә әләгәләнир; әсасән ејни морфоложи гурулушда олур вә
ејни суала чаваб верир; мүхтәлиф нитг һиссәләри вә сөз бирләш-
мәләри илә ифадә олунур; чүгүзвлү вә ја чохүзвлү олур; ачыг вә ја
тапалы сыралы олур; әксәрән ејнитилии анлајышлары ифадә етир;
актуаллашдырма бахымындан сонунчусу әввәлкилөрдән үстүн
олур.

Бир синтактик категорија кими, һәмчинслик һәм баш, һәм дө
икинчи дәрәчәли үзвләрә аиддир вә јалһыз чүмлө даһијиндә өзүнү
көстәрир; мәс.: *Одлар ичиндә дө јаныб гаралмаз Мәһәббәт, сәдагәт,
һәзигәт, камал.* (С. Вурғун) *Сопра о кедиб хаһхашлы тәзә чөрәк, мо-
тал пендири, вәзәри, көј соған, бир чајник дө јахшы дәмләнмиш чај*
алыб кәтирди. (И.Әфәндијев) *Бахышлардан далға-далға, булуд-булуд*
һејрәт јагыр. (С. Вурғун) *Һесабдары, анбардары, һәтта о акта һеч гол*
да чәкмәјән баг бригадири Ағајары да тутлушдулар. (Ә.Әјисли)

Мәлумдур ки, мүбтәдә истисна олмағла, чүмлөнин бүтүн дикәр
үзвләри башга бир үзвдән асылы олур. Бу хусусијјәт ејни шәкилдә
һәмчинс үзвләрә дө аиддир: һәмчинс хәбәрләр мүбтәдаја, һәмчинс
һамамлылар вә зәрфликләр хәбәрә, һәмчинс тә'јинләр тә'јинләнә-
нә табе олур. Мүбтәдә һәмчинс олдуғда, хәбәри өзүнә табе едир.
Хәбәр һәмчинс олдуғда мүбтәдаја табе олур. Мисаллара дигтәт је-
тирәк:

Мәһәтәр, дағлар сукут ичиндә иди. (И.Әфәндијев) *Гары һәр кун*
дағлара кедир, гуцаг-гуцаг чичәк кәтирир, хәстәни мүаличә едирди.
(И.Әфәндијев) *Мәһимлә дәниз сәјринә чыханда доғрулуғдан, достлуғ-
дан, сәдагәтдән дәм вурурду.* (С.Гәдирзадә) *Һәким ортабәјлу,*
гарабуғдајы, кирдәсифәт бир оғлан иди. (С.Гәдирзадә) *Ахын-*

ахын, гошун-гошун саламына кәлир һамы. (С.Вурғун)

Ашағыда һәмчинс үзвләрин табе олдуғу сөzlәр бөјүк мә'тәриә илә фәргләндирилмишдир:

/мешәләр, дағлар/ ← *(сүкут ичиндә иди)*

/гары/ ← *(кедир, кәтирир, мұаличә едирди)*

(доғрулудан, достлудан, сәдагәтдән) → *[дәм вурурдун/*

(ортабөјлү, гарабугдајы, кирдәсифәт) → *[бир оғлан иди/*

(ахын-ахын, гошун-гошун) → *[кәлир]*

Биринчи мисалда һәмчинс мүбтәдалар хәбәри өзүнә табе етмиш, икинчи мисалда һәмчинс хәбәрләр мүбтәдаја, сонракы мисалларда исә һәмчинс тамамлығлар, тә'јинләр, тәрз зәрфликләри хәбәрә табе олмушдур.

Чүмлә үзвләри илә јанашы, онларын компонентләри дә һәмчинс ола биләр; мәс.: *Архадан шиддәтли бомба вә мина сәсләри ешидилди*. (И.Әфәндијев) *Дејирләр, сән чинләрин, угурсуз руһларын дилини билирсән*. (И.Әфәндијев) *Мән сармашыг, бөјүрткаи вә гарағат колларынын арасындан кечирдим*. (И.Әфәндијев) Биринчи мисалда мүбтәданын, икинчи мисалда тамамлығын, үчүнчү мисалда јер зәрфлијинин компонентләриндән бири ортағлы, дикәри һәмчинсдир.

Һәмчинс үзвләр ејни типли морфоложи вә синтактик васитәләрлә ифадә олундуғу кими, гурулуш е'тибарилә фәргли васитәләрлә дә ифадә олунур вә бу заман ифадә васитәләринин рәнкарәнклији өзүнү көстәрир; мәс.: *Варлы, јохсул, күчлү, күчсүз олмајачағдыр*. (Ч.Чаббарлы) *Мән бу кун бүтүн истилалара, мұһарибәләрә, ғырғынлара, әсирлијә, көләлијә, чәбрә, истибадада, атуплара, һөкүмәтләрә, ганунлара, динләрә, аллаһлара. бүтүн әски варлыға үсјән бајрағы ғалдырырам*. (Ч.Чаббарлы) *Рәһман фикрә кетмишди. тез-тез чәнәсини сығаллајырды*. (С.Гәдирзадә) *Ғызы нә дәнизин ваһимәли курултусу, нә күләјин вијылтысы. нә дә дәннәтли шимшәкләр, јағышлар горхударды*. (С.Гәдирзадә)

Биринчи мисалда һәмчинс мүбтәдалар ејни морфоложи гурулушдадыр; икинчи мисалда һәмчинс васитәли тамамлығлар да гурулушча әсасән ејнидир (садә вә дүзәлтмә исимләрлә ифадә олунмушлар); үчүнчү мисалда һәмчинс хәбәрләр морфоложи гурулушуна көрә фәрглидир - бири лексик (*сығаллајырды*), дикәри фразеоложи ваһидлә (*фикрә кетмишди*) ифадә олунмушдур; сон мисалда һәмчинс мүбтәдалар там фәргли гурулушдадыр - бир гисми сөз бирләшмәси (*дәннәзин курултусу, күләјин вијылтысы*), бир гисми нитг һиссәси (*шимшәкләр, јағышлар*) илә ифадә олунмушдур.

Г е ј д. Фәргли морфоложи гурулуш дедикдә, исмин мүхтәлиф һаллары, тамамлығын вә зәрфлији мүхтәлиф мә на нөвләри нәзәрдә тутулмур. Башга сөзләр дөсәк, исмин мүхтәлиф һалларында олан үзвләр, васитәсиз вә васитәли тамамлығлар.

гөрсө вә ји заман зәрфлији һәмчинс ола билмәз.

Бә'зән һәмчинс үзвләр ики-иһи җушлашдырылып. Бу һал һәмчинс үзвләрлә ифадә олуһан аһлајышларын тарихи, мә'нәви, руһи, психолоҗи вә естетик јахынлығындан ирәли кәлир; мәс.: *Искәндәрлә Күлбаһар, Чәләл илә Һумај, Вағиф илә Илдырым тәғлид едилмәјә тәҗрибә гәһрәманлардыр.* (Ә.Вәлијев) *Мә'сум вә парлаг, мә'налы вә дәрриш, гәјрәтли вә ифадәли көзләр јол көзләмәклән јорулмушду.* (Ә.Вәлијев)

Һәмчинс үзвләр ејни морфолоҗи җурулушда олдугда ејни суала чаваб верир, морфолоҗи җурулушуна көрә фәрҗләндикдә суаллары да фәрҗләнир; мәс.: *Севдијин гызла растлашмағ, она мә'налы бахмағдан бојук хошбәхтлик јохдур вә олмајачағ.* (Ә.Вәлијев) *О, фикирләрини демшиш вә дејәчәк.* (Ә.Вәлијев) Биринчи мисалда *јохдур* сөзү суала чаваб вермир, *олмајачағ* сөзү нә едәчәк? суалына чаваб верир. Икинчи мисалда һәмчинс хәбәрләрдән биринчиси нә етмишидир?, икинчиси нә едәчәк? суалыны тәләб едир. Бу һал башга һәмчинс үзвләрә дә аиддир. Бә'зән бәди и әсәрлә чанлы вә чансыз варлығларын адлары һәмчинсләшдириләрәк садалана биләр. Бу заман һәмчинсләрин бир гисми ким?, бир гисми нә? суалына чаваб верәчәкдир. Демәли, ваһид суала чаваб вермәк һәмчинслик үчүн зәрури әламәт дејилдир.

Доғрудур, адәтән, табесизлик әлагәси әсасында ејни бир синтактик вәзифәдә ишләһәннән үзвләр һәмчинсләшдирилир, лакин бә'зән мүхтәлиф үзвләр дә һәмчинс мәғамда ишләдилип; мәс.: *Биз кимә вә нә үчүн чаваб вермәлијик? Билмәк олмур, бу хәбәри ким вә нечә јајыб. Чувар бу салбаны һара, кимә, нә мәғсәдлә атырды, бәлли олмады.* (Ә.Вәлијев)

Емоционаллығ, експрессивлик мәғсәдилә тәқрар едилән сөзләр вә бирләшмәләр һәмчинс һесаб едилмир; мәс.: *Ағламајын, ағламајын, чучәләр...* (Сабир) *Бахын, бахын, јахын бахын, диггәтлә бахын.* (Ч.Мәммәдгулузадә) Тәсдиғ вә инкар шәкилдә ишләдилән *бах-бахма, кет-кетмә, јаз-јазма, инан-инанма* кими сөзләр дә һәмчинс сајылмыр. Бу чүр сөзләрин арасында *ја* бағлајычысы да ишләһән биләр: *Инан-инанма, бунун үчүн фәрғи јохдур. Кет, ја кетмә, бизә дәхли јохдур.*

Чүмлә үзвләри илә јанашы, хитаблар да һәмчинс олур; мәс.: *Еј күнәш јолчусу, күнәш јолчусу! Ингилаб ордусу, һәјат ордусу! Һәлә силинмәмиш гара ләкәләр...* (С.Вурғун)

Һәмчинс үзвләрин синонимлији, һәтта антонимлији дә мүмкүндүр: *Сизи унутмады бу торпағ, бу јер.* (С.Вурғун) *Јағ еј јағыш, фикрим кими, һиссим кими, узағ, јахын елләрә јағ.* (М.Мүһифиг) - чүмләләриндә *торпағ, јер* сөзләри һәмчинс синонимләр, *узағ елләрә, јахын*

елләр һәмчинсләшдирүлмиш антонимлардир.

Һәмчинс үзвләр адәтән ејни нөвдән олан мәфһумлары, ејни тиги-
ли, ејни сәчијјәли аңлајышлары ифадә едир. Она көрә дә аз-чох би-
ри дикәринә аид олан, үмумиликдән конкретлијә доғру гурулан үзв-
ләр бир үзвә бағлы олса да, һәмчинс олмур; мәс.: *О вахтдан бәри*
һәр баһар о төк мәзар үстүндә бир булбул охујур. (И.Әфәндијев) *Го-*
ча. шәһәр кәнарындакы балача дахмасына дахил олду - чүмлөләриндә
о вахтдан бәри һәр баһар сөзләри гејри-һәмчинс заман зәрфлији, *шә-*
һәр кәнарындакы балача сөзләри гејри-һәмчинс тәјин вәзифәсиндә-
дир. Лакин мүәллифин мәгсәдиндән вә үслубундан асылы оларағ,
бу чүр үзвләр бәзән садалама јолу илә һәмчинсләшдирилә биләр;
мәс.: *Бичарә өврәттин чисминин галаһындан јенә тарихи-һичринин мин*
ики јүз дохсан доғгузунчу ишиндә, рамазанын бешиндә, пәнчшәндә кү-
нү, ахшамдан үч саат кечдикдә кенә бир парча ајрылыб гонду. һаман
кун оғлум Мәммәд Әли ападан олду. (Ч.Мәммәдгулузадә)

Һәмчинс үзвләр бир-бири илә һәм мәнача, һәм дә мүәјјән грам-
матик вәситәләрлә әләгәләннр. Грамматик вәситәләр ичәрисиндә
интонасија вә табесизлик бағлајычылары даһа мүнһүм рола малик-
дир. Һәмчинс үзвләрин грамматик мәна хүсусијјәтләриндән асылы
оларағ, шифаһи ниггдә интонасија да фәргләнир - садалама-бир-
ләшдирмә интонасијасы илә јанашы, һәмчинс үзвләр арасында тар-
шылашдырма, бөлүшдүрмә интонасијаларындан (вә бағлајычыла-
рындан) да истифадә едилнр; мәс.: *Бу гыз бурадан кедәсидир. ја гала-*
сыдыр? (С.С.Ахундов) *Чәфәри көрдүм. амма о бириләрини тана бил-*
мәдим. Кәһ китабханаја кәлән кәндиләрини суалларына чаваб вернр,
кәһ да оңлара гәзетләрдән марағлы хәбәрләр охујурдүм. (И.Әфәнди-
јев) Јазылы әдәби дилдән фәргли оларағ, чанлы данышығ дилдндә
бу чүр чүмлөләри, һәмчинс мәналары сахламагла, бағлајычысыз да
(интонасија илә) тәләффүз етмәк мүмкүндүр. Компонентләри әлә-
гәләндирмәк үчүн табесизлик бағлајычыларына еһтијач олмадында
әсас јүк интонасијанын үзәринә дүшүр.

Табесизлик бағлајычылары һәмчинс үзвләр (вә ејни заманда та-
бесиз мүрәккәб чүмләннн тәркиб һиссәләри) арасында јаратлығ
мәна хүсусијјәтләринә көрә ашағыдакы нөвләрә арылыр:

1. Бирләшдирмә бағлајычылары: *вә; илә (-ла,-лә); да... да;*
дә... дә; һәм... һәм дә; нә... нә дә; төкчә... һәм дә; јалмыз... һәм дә; тә-
инки... һәм дә; һәттинә вә с.

Бу бағлајычылар әксәрән садаланан һәмчинс үзвләри бир блок-
да бирләшдирнр. Лакин бунларын ишләнмәсиндә фәргли чәһәтләр
дә вардыр.

Бирләшдирмә бағлајычылы һәмчинс үзвләр икнүзвлү дә ола би-
лир, чохүзвлү дә. Чохүзвлү олдугда вә бағлајычысы адәтән сонунчу

һәмчинсдән әввәл ишләнмәклә тапалы сыра ярадыр; мәс.: *Инди һәр иңеј чох ајдын вә садә иди.* (И.Әфәндијев) *Мәним кәдәрим ишлә дүрүгә үчүн бу садә, кәңч вә көзәл кәлиң өз дәрәләрини уңудараг рәгс едирди.* (И.Әфәндијев)

Илә бағлајычысы бәрәбәрһүгүгү гәрәфләрдән чох заман биринчисинә үстүнлүк верир; мәс.: *Әләскәр дајы илә арвады Кулли хала әслән Курдустан дағларындан идиләр.* (И.Әфәндијев) *Чамаданла бағламаны көтүрдүм вә бајыра чыхдым.* (И.Әфәндијев)

Гејд едилән бағлајычылар һәмчинсләр арасында бир дөфә ишләндији һалда, дә... дә, һәм... һәм дә, нә... нә дә тәкрат олунан синоним бағлајычылардыр; дә... дә бағлајычысы һәмчинсләрдән сонра, һәм... һәм дә, нә... нә дә бағлајычылары һәмчинсләрдән әввәл ишләнир. Нә... нә дә (вә нә дә, вә нә дә ки) бағлајычысы инкар мә на ифадә етмәклә синонимләриндән фәргләнир; мәс.: *Һеч бир кәсим олмадыгындан јајы да, ғышы да институтун јатағханасында јаиһајырдым.* (И.Әфәндијев) *Евһаз гојунларын дөјүһмәсинә һәм севинириди, һәм дә бундан горхурду.* (Ә.Вәлијев) *Билдир тикилән хурмајы мәхмәр палтар әјинә һәм дардыр, һәм дә көдәлиб.* (Ә.Вәлијев) *Ғыза һәм һазығы кәлди, һәм дә ачығы тутду.* (Ә.Вәлијев) *Атам әһимдән һәм бачарығлы иди, һәм дә ағсағгал.* (Ә.Вәлијев) *Бу йердә нә һичран, нә һазығы, нә гәм, Нә Сәһан еши вар, нә дә иштиһар.* (С.Вурғун) *Сојудлу архы Гузеј ғыһлага гәдәр узатмағдан нә инди, нә дә кәләчәкдә сизин тәсәһруфатыһыза зиһан дөјмәјәчәк.* (И.Әфәндијев) *Күнәш олдаса, нә инсан, нә һејван, нә дә битки бөјүмәз.* (Ә.Вәлијев)

Садалама интонасийасы вә гејд едилән табесизлик бағлајычыларынын иштиһары илә әләгәләнән һәмчинс үзвләрдә мә на биринчи һәмчинсдән башлајараг күчләнир, һәмчинсләрин сонунчусу актуаллашма баһымындан әввәлкиләрин һаһысындан үстүн олур; мәс.: *Је нә иһығыны сәндән алачағ Инсан да, торһаг да, һаһа да, су да...* (С.Вурғун) *Оһун сағһ гәлбиндә нә гәзәб, нә кин, Нә һәсәд, нә дә ки бир хәјһанәт вар* (С.Вурғун) - мисралаһында актуаллыг баһымындан һәмчинсләр арасында су да, нә дә ки бир хәјһанәт сөзләри әввәлкиләрдән үстүндүр. Иһиүзүлү һәмчинс үзвләр тәкчә (јаһныз)... һәм дә бағлајычылары илә бағһандығда актуал мә на сонра кәлән үзвә олур. Бу заман тәкчә, јаһныз бағлајычылары биринчи һәмчинсдән әввәл, һәм дә бағлајычысы иһкинчи һәмчинсдән әввәл ишләнир; мәс.: *Сәһим тәкчә аһим дејил, һәм дә көркәһли педагог иди. Сәрвәр јаһныз идарә мүдири дејил, һәм дә һазығыһа бир инсан иди.*

2. Г а р ы ы л а ы д ы р м а бағлајычылары: аһһа, аһһағ, лаһкин, фәһат вә с.

Ғарыһаһдырма бағлајычылары илә әләгәләнән һәмчинс үзвләр әләтән иһиүзүлү олур. Бу бағлајычыларынын әләгәләндирдији аһһа

лајышлар арасында зиддијјәтли, фәргләндиричи, күзәштли, мүгаји-сәли гаршылашдырма мә'наларындан бири олур. һәмчинс үзвләр арасында бирләшдирмә бағлајычыларына нисбәтән, бунлар аз иш-ләнир; мәс.: *Ишә дүзәлтмәкдә јахшы еләмисән, анчаг үз ермә.* (Ә.Вәлијев) *Күлдәстә аш мәктәбә кирмәк истәдијини, лакин имкан тапмадығыны сөjlәјирди.* (Ә.Вәлијев) *Јахшылыг еләмәк истәдим, ам-ма бачармадым. Һәр шеј чарпајынын үзәриндәки јорган-дошәк кими көһнә, лакин тәмиз иди.* (И.Әфәндијев) *Сиз тә'тилә кәлмисешиз, јох-са мәндән материал топламаға?* (Ә.Вәлијев) *Биз Бакыја доктора му-аличәјә кәлмишик, јохса очагда јатмаға?* (Ә.Вәлијев)

Гаршылашдырма мә'насы һәмчинс үзвләр арасында *јох, дејил* сөзләринин көмәји илә дә јарадылыр: *Душмәни охламаг учун бир јох, беш гурбан кәсмәлијик.* (Ә.Вәлијев) *Әринә јох, јерә бахды.* (Ә.Вәлијев) *Инди исә бурада, улдузларын алтында сәһәри дејил, онун өзуну көзлә-јирдим.* (И.Әфәндијев)

Табесиз мүрәккәб чүмләләрин компонентләрни әлагәләндир-мәкдә даһа фәал олан гаршылашдырма бағлајычылары һәмчинс хәбәрләр арасында ишләндиқдә садә чүмлә гурулушча табесиз мү-рәккәб чүмләләрә даһа чох јахынлашыр.

3. Б ө л ү ш д ү р м ө бағлајычылары: *ја... ја да... ја да ки, вә ја, ја-худ, јахуд да; кәһ... кәһ да... кәһ да ки вә с.*

Бу бағлајычылар мүхтәлиф иш, һәрәкәт вә һадисәләрин нөвбә илә бир-бирини әвәз етдијини, јахуд күман едилән бир нечә иш вә һадисәдән биринин мүмкүнлүјүнү тәхмин етмәјә имкан верир; мәс.: *Демәк, нулларымы ја Бакыда билет алаида, ја да һарадаса јайлыг чыха-ранда салыб итирмишидим.* (И.Әфәндијев) *Истирахәт кунләри ја дос-тунун јанына кедирди, ја да ону зонаг чағырырды.* (Ә.Вәлијев) *Гулу арамсыз олараг кәһ Гәрәифил бачыја, кәһ да мәнә бахырды.* (И.Әфән-дијев) *Кечәләр јатагыма узананда ону көтүрүб кәһ охујур, кәһ да нә-зәрдән кечирирдим.* (И.Әфәндијев) *Кәһ сәјрәлир, кәһ сыхлашыр* әлван булудлар. (С.Вурғун)

Тәкрар олунан бағлајычылар *ја... ја, кәһ... кәһ* шәклиндә ишлән-диқдә һәмчинс үзвләрин ачыг сырасы јаранмыш олур. һәммин бағ-лајычылардан сонунчусуна *да, ки* әдатларыны (бирини вә ја һәр икисини) әлавә етдиқдә (*ја да, ја да ки, кәһ да, кәһ да ки*) гапалы сы-ра јараныр. *Вә ја* бағлајычысы исә адәтән ики үзвлү һәмчинсләрин арасында ишләнмәклә ики һадисәдән биринин мүмкүнлүјүнү тәх-мин етмәјә имкан верир; мәс.: *Мән лап ушагылдан өз зәифлик вә ја кәдәримни башигаларына билдирмәмишәм.* (И.Әфәндијев)

Гејд етдијимиз кими, чүмләнин бүтүн үзвләри һәмчинс олур.

Һ ә м ч и н с м ү б т ә д а л а р и киүзвлү вә чоҳүзвлү ола билир, бир-бири илә ја јалныз интонасија илә, јахуд да интонасија вә табә-

өзгөчө баглайчылары илө алагаленир. Һәмчинс мүбтәдалар адә-
тән еңитишли шәхсләри, әшја вә һадисәләри бирләшдирир, чох за-
ман субъектләрин вәзифәсинә, ичтиман вәзијјәтинә, һадисәләрин,
әшјатарын, шәхсләрин тарихи ардычылыгына, кејфијјәтинә, се-
мантик ролуна көрә сыраланыр, хәбәрлә (вә ја һәмчинс хәбәрлә-
рә) бағлы олур; мәс.: *Луан, Рома тарихчи вә чографијашунаслары*
Страбон, Птоломеј, Плини, Арриан, Марселли, Тассит вә башгалары
гәдим Азәрбајчан һаггында марағлы мә'луматлар вермишиләр.
("Азәрб. тарихи") Әсасы М.Ф.Ахундов тәрәфиндән гојулмуш демок-
ратик идејалары С.Ә.Ширвани, Н.Вәзиров, Ч.Маммадгулузада, Н.Нәрима-
нов, Ә.Һагвердијев даһа да инкишаф етдирдиләр. ("Азәрб. тарихи") Ғы-
зым гучағы, сачлары јабаны гызылкулләрлә долу иди. (Ә.Вәлијев) Ал-
ма, армуд, алча, кавалы, әрик һәлә дәјмәјиб. Рејһан, нанә, кешиши, шу-
јут, вәзәри, соған, тәрхун тәрдири. (Ә.Вәлијев) Күнләр кечдикчә Ма-
дар, Лалә, Тапдыг, Чејран, Чобан, дәвә саһибләри, атычы вә оиларыш
тилсимдән гуртармыш сајсыз-һесабыз достлары солмаз чичәкләр ки-
ми көзәлләшир, гардаш тәк бирләширдиләр. (Ә.Вәлијев) Профеессорун
уч отағы, күчәјә балкону, һамамы, ваннасы, мәтбәхи, телефону, ра-
диосу, телевизору, сојудучусу илө јанашы, кешии гәлби, инчә һисси, нә-
вазини вә гајы илө долу мәнәмлији варды. (Ә.Вәлијев)

Һәмчинс мүбтәдаларда тарихи-хронологи ардычылыгы, ичти-
ман мәвгә вә мәзмун үстүнлүјүнә көрә сыраланма һәмишә мүмкүн
олмур, шә'рдә вәзн, аһәнк, гафијә сәрбәстлик тәләб едир; мәс.: *Ил-*
дырым Бәјазид, Тејмур, Чинкиз хан Мин очаг сөндүруб, гапы бағлады.
(С.Вурғун) Мә'лумдур ки, Илдырым Бәјазидлә Тејмур Чинкиз хан-
дан сонракы фатәһләрдир. Лакин шаир мисралары гуаркән буна
фикир вермәминшир. Бу чүр һаллар бәдни дилдә чоҳдур, она көрә
дә бир чох һалларда һәмчинс мүбтәдаларын сырасы даһа чох мүәл-
лифин һәмчинсләрдән һансыны актуаллашдырмаг истәји илө бағлы
олур; мәс.: *Машылар, гатарлар, кәмиләр јан-јана дузулды. (Ә. Вәди-*
јев) Рутубәтдән саралмыш бу көһнә гәзетләр, тоз басмыш китаблар,
мүрәккәби гурумуш гара шүшәләр мәнә дозулмәз дәрәчәдә чансыхычы
корулды. (И.Әфәндијев) Татар да, күрчү дә, рус да, түркмән дә Еһти-
рам сахлајыр бу бәјүк ада. (С.Вурғун) Баш тәрәфдәки столун үстүнә
рәңкбәрәңк шүшә габлар, күзкү, дараг, әлван кағызлардан гајрылмыш
кул дәстәләри дузулмушду. (И.Әфәндијев) Бу мисалларда һәмчинс-
ләрин јерини дәјишмәк дә олар, чүмләләрин мә'насына хәләл кәл-
мәз.

Һәмчинс хәбәрләр. Чүмләдә бир субъектә, бир фикир пред-
метинә аид бир нечә хәбәрин оймасы дилчиләр тәрәфиндән мүхтә-
лиф шәкилдә изаһ едилир. Бә'зи дилчиләр бү чүр чүмләләри һәм-
чинс үзвлү садә чүмләләр, бә'зиләри табесиз мүрәккәб чүмлә һесаб

едир, бә'зи дилчиләр исә бу чүр чүмлөләрдә һәм садә чүмләнн, һәм дә табесиз мүрәккәб чүмләнн аламәтләрини көрүрләр. Шүб- һәсиз, бунлар хәбәрн ифадә васитәләриндән дә асылыдыр. Бир чүмләдә бир нечә хәбәрн иштиракы, тәбии ки, онун (чүмләнн) предикатив әсасыны мүрәккәбләшдирир. Хәбәрләр арасында ејни- заманлылыг, ардычыллыг вә ја сәбәб-нәтичә мә'налары көрүнмәјә башлајыр. Бунлар исә табесиз мүрәккәб чүмләјә аид олан хүсуси- јәтләрдир. Бунлара бахмајараг, бир фикир предметинә аид бир нечә хәбәрн олмасы һәмчинс хәбәрләр васитәсилә садә чүмләнн кенишләндирилмәси сајылыр; мәс.: *Мүәллим отуз илдә он бир мин сәһифәлик һәјат китабы охумуш, чохлу хасијјәтләрә раст кәл- миш, мүхтәлиф сүрәтләрлә гаршылашмыш, нумунәви гәһрәманлар- дан ибрәт кәтурмүшдүр.* (Ә.Вәлијев) *Сәһифәдәки јазылара тәрәф- дар олан катиб бә'зи адамлар барәсиндә чижинләрини чәкир, атыны гырышдырырды.* (Ә.Вәлијев) *Адлары сәһифәјә дүшән адамларын һәр бириси барәдә зәнк вурулур, хаһиш олунур, килеј-күзар едилирди.* (Ә.Вәлијев) *Сүрәјја бу сөзләри дилинә кәтирмәдән фикирләшир, бал- конда дајаныб һәјәтә бахыр, ејвана ениб ағачлара нәзәр салырды.* (Ә.Вәлијев)

Һәмчинс хәбәрләр икиүзвлү дә ола билир, чохүзвлү дә; садә гу- рулушлу да ола билир, мүрәккәб дә, морфоложи чәһәтдән ејни тип- ли дә ола билир, мүхтәлиф дә; асылы үзвләрн һесабына зона да ја- рада билир; һәр бири фе'ли, һәр бири исми вә ја бири (бир гисми) фе'ли, дикәри исми дә ола билир.

Һәмчинс хәбәрләр мүбтәда илә, фикир предмети илә бағлы олур; мәс.: *Дидир, парчаладајыр инсан* инсаны. (С.Вурғун) *Сәи атаны гучаглајар, үз-көзүндән өпәрсән.* (Ә. Чәмил) *Алтуибај һиләкәр вә јыр- тычыдыр.* (Ч.Чаббарлы) *Сиз Бақыја кәлмисиниз, мәнә гонагсыныз.* (С. Гәдирзадә) *Онун чох севдији, һәдсиз хошладығы машындыр, га- тардыр, кәмидир, тәјјарәдир.* (Ә.Вәлијев) *Район дахили ишләр шә'бә- синин рәиси Күрән Балајев араны даһа да гызышдырыр, фәалијјәтә чидди тәкан верир, дидишмәни рәвиәгләндирирди.* (Ә.Вәлијев) *О, кә- тур-гој еләди, өлчүб-бичди, гүввәләрин тәнасубуну јохлады, адамла- рын вәзнини чәкди, сәдагәтдә, е'тибарда, бәрк ајагда, дар заманда ки- мин нә чүр мәһарәт кәстәрәчәји илә дәриндән мәшигул оландан сонра Зејналабдын Рзајевин дәстәсинә јазылды.* (Ә. Вәлијев)

Бә'зән һәмчинс хәбәрләрин компонентләриндән бири ортаглы олур. Бу заман һәмчинслијә сәбәб ортаглы сөз дејил, фәргләнән тә- рәфләрдир; мәс.: *Фәтдаһ ата-анасынын габагында голубаглы дајанан гул, онларын чалдыгы илә ојнајан кәндирбаз косасы мисалында иди.* (Ә.Вәлијев) *Дејәрдим: Бир кәләли булаг да олмасам мән, Каһи бир пи- јаләчик су, бир парча буз олајдым.* (Ә.Чәмил)

Һәмчинс хәбәрләр заман, шәхс, кәмијјәт е'тибарилә әксәрән еј-
ни гурулушу олсалар да, бә зән заманча фәргләнирләр; мәс.: Бу
күн она ғарины чыхмышам, сабаһ сизә ғарины чыхачағам. (Ч.Чаббар-
лы) Дојуи давам едир, давам едәчәк. (Ә.Чәмил) Бә зәи һәмчинс хә-
бәрләр һәм замана, һәм дә ашкар модаллыға кәрә фәргләнир: мәс.:
Амма орада, чәһһәдә мән ән ирәлидә кедәиләр арасында олматыјам вә
олачағам. (Ә. Мәммәдханлы)

Һәмчинс хәбәрләрдән бири (бир тисми) тәсдиг, дикәри (бир не-
чәси) инкарда ола биләр: *Чейран рәфигәсиндән һеч нәји кизләтмә-
минди, һәр шеји јерли-јериндә данышмышиды.* (С.Гәдирзадә) Һәмчинс
хәбәрләрин заман, модаллыг вә инкарлыг чәһәтдән бу чүр фәрг-
ләnmәси онларын һәмчинслијинә мане олмур, чүмләннин гурулушу-
ну дәјишмир.

Бә зән чүмләдә мүбтәда, бә зән хәбәр һәмчинс олур. Бә зән дә
һәм мүбтәда, һәм дә хәбәр һәмчинс олур.

Мүбтәда һәмчинс олдуғда хәбәр онларла (һәмчинс мүбтәдалар-
да) ашағыдакы ғәјда илә ушлашыр:

1. Һәмчинс мүбтәдалар арасында биринчи шәхс олдуғда хәбәр
биринчи шәхсин чәминдә олур; мәс.: Сән дә, мән дә чох чатышдыг.
Мән дә, о да (Әһмәд дә) ахыра гәдәр көзләјәси олдуғ. Инди чә Ширзад
да. Нәчәф дә, мән дә ону дејирдик. (М.Ибраһимов) Мән дә, бу көзәл
јәз кечәси дә һәјәчан вә сәадәт ичиндәјдик. (И.Әфәндијев) Мән дә, ба-
һар да, мәним арзу тарым да, баһарын ачдыгы бу сөјүд јарнағлары да
кәнч идик. (И.Әфәндијев)

2. Һәмчинс мүбтәдалар икинчи вә үчүнчү шәхсләрдән ибарәт ол-
дуғда хәбәр икинчи шәхсин чәминдә олур; мәс.: Сән дә, ғардашын
да (Әһмәд дә) чох чатышматысыыз. Сиз дә, Нәби дә бу сәһәдә иш-
ләмәлисиниз.

3. Һәмчинс мүбтәдалар үчүнчү шәхсдә олдуғда хәбәр дә үчүнчү
шәхсдә олур, лакин мүбтәданын ифадә васитәләриндән, мүәллиф
үслубундан асылы оларағ, хәбәр кәмијјәтчә тәк дә ола биләр, чәм
дә; мәс.: Чичәкләр, гушлар, инсанлар дил ачмышдыр. (С.Вурғун) Ин-
ди Диләфруз да, Рәһман да сәбирсизликлә мүәллимин чавабыны көзлә-
јирдиләр. (С.Гәдирзадә) Мәндән сонра торпағ шә бә мүдири. даирә-
һәтифағ сәдри. өзәк катиби данышды. (Ә.Вәлијев) Јурдумузун шәһ-
рәтидир алындакы О ләкәләр. о чизкиләр. ғырышығлар. (С.Вурғун)

Биринчи мисалдакы хәбәри дил ачмышлар шәклиндә чәмләмәк
дә олар. Үчүнчү мисалда да белә бир әмәлијјат апармағ мүмкүндүр,
лакин вачиб дејил, чүнки иштин ичрасында заман ејнилији јох, арды-
чылыг вар. Сонунчу мисалда ејни сәчијјәли әләмәтләр (ләкәләр,
чизкиләр, ғырышығлар) хәбәрин чәмләnmәсинә имкан вермир.

Хәбәр һәмчинс олдуғда онун (һәмчинс хәбәрләрин) мүбтәда илә

узлашмасы, башлыча олараг, ики шәкилдә олур:

1. Һәмчинс хәбәрләрин һәр бири мүбтәдә илә узлашыр; мәс.: Күлчәһан гары тахчаја саман јадды, он ики јумурта дүзүб чил тојуғу үстүнә гојду. (Ә.Вәлијев) Бу ад дилләр дастаныдыр, үрәкләрин байрағыдыр, Күндүзләрин күнәшидир, кечәләрин чырағыдыр. (С.Вурғун) Јенә күлүр, данышыр, нәфәс алыр Үзејир. (С.Вурғун) Кәһ сәјрәлир, кәһ сыхлашыр әлван булгүдлар. (С.Вурғун)

2. Сонунчуда сахланмагла һәмчинс хәбәрләрдә шәхс шәкилчиси, иди, имини көмәкчи сөzlәри вә һәмчинс хәбәрләрин тәкрат олунан компонентләри ихтисар едилір; мәс.: Сујун саһилиндә бир багчычығ вәр - Чичәкли, јарнаглы, сармашыгыдыр. (С.Вурғун) Нәриман әминин корүшүшү чидди вә тәнтәнәли иди. (И.Әфәндијев) Күчлүдәр, хәш-бәхтләр бу гәдәр амансыз, бу гәдәр худпәсәнд олмамалыдырлар, (И. Әфәндијев)

Чүмләдә һәм мүбтәдә, һәм дә хәбәр һәмчинс олдуғда да јухарыдакы гәјдә көзләнлир.

Һәмчинс тамамлыглар исмин ејни һалында олур. Она көрә дә васитәсиз вә васитәли тамамлыглар һәмчинс ола билмәз. Һәмчинс тамамлыглар садалама интонасијасы вә бирләшдирмә бағлајычылары васитәсилә әлагәләнир, чүмләннин хәбәринә табә олур; исим вә әвәзликләрлә, субстантивләшмиш нитг һиссәләри, исми бирләшмәләр, фе'ли сифәт вә мәсдәр тәркибләри илә ифадә олунур. Тә јинсиз ишләнә билдикләри кими, үмуми вә хүсуси тәјинләри дә олур.

Һәмчинс в а с и т ә с и з тамамлыглар: Диләфруз дәмир јол сәрнишин вагзалында гојулмуш јашыл бир будкада су, шәрбәт, бә'зән дә пәпирос, спичка сатырды. (С.Гәдирзадә) Сонра Рәһман кәтирдји мејвәләри, бишмини јумурталары, гызардылмыш тојуғлары вә јун чораблары долабчанын үстүнә гојмушду. (С.Гәдирзадә) Инан ки, о сују, о чөрәји дә, О ај ишығыны, о күләји дә Һаваји, мәччани истәмирәм мән. (Шәһријар)

Һәмчинс в а с и т ә л и тамамлыглар: Күлдән дә, чичәкдән дә, күнәшдән дә көзәлсән. (Ваһид) Ушаг кили чох инанма Бу дүңјанын сәфасына, сарајларын вәфасына. (С. Вурғун) Лалә тез ајага галхды, чарпанынын башындан асылмыш халчаја, ајналы пәлтар икафына, бәзәк столунун үстүндәки әтир шүшәләринә вә дивардакы шәкилләрә бахды. (С. Гәдирзадә) Мәнсурәнин көркәминдә, данышығында, һәрәкәтләриндә ушаглыг әләмәтләри һәлә дә галырды. (С.Гәдирзадә) Инди мән сизинлә дә, халг илә дә һесаблаша биләрәм. (Ч.Чаббарлы)

Һәмчинс т ә'ј и н л ә р бир-бири илә садалама интонасијасы вә бирләшдирмә бағлајычылары илә әлагәләнир, чүмләннин бу вә ја дикәр бир үзвүнә - мүбтәдасына, тамамлығына, зәрфлијинә, исми

хәбәринә (вә фе'ли хәбәрин исми һиссәсинә) аид олур; мәс.: *Хурма-
жы, көдәк, гывырым сачлары мудар чийиләриндә ојнар, гызын бојуну
охиырды.* (С.Гәдирзадә) *О, гара, долу, ширин тут дәнәләрини агзына
гојур, санки данымага мачал тапмырды.* (Мир Чәләл) *Куллу-чичәк-
ли, тәрәвәтли бир баһарды.* (С.Гәдирзадә)

Һәмчинс тә'јинләр мәнгили вургу илә, һәм дә һәр бир сонраки
тә'јин әввәлкинән јүксәк тонла төләффүз едилир, актуаллашма ба-
хымындан хүсуси нәзәрә чаридырылыр.

Һәмчинс тә'јинләр бир чинс мәфһуму алтында бирләшә билән
јахын нөв мәфһумларыны ифадә едир вә она көрә дә әксәрән сино-
ним (бә'зән дә антоним) характердә олур. Синоним чәркәјә дахил
ола билмәдикдә һәмчинс үзвләрин (чәркәнин) һамысына аид олан,
һәмчинсләри бирләидирә билән үмуми бир анлајыш, әламәт ифадә
едир; мәс.: *Лакин һәләлик мәһәббәтлин нә ширин, нә ачы пубарыны
дадманынды.* (С.Гәдирзадә) *Бах, Елхан, динлә көр бу сәсдә нә гәдәр
дәрин, бөјүк вә гүввәтли бир мо'на чырпыныр.* (Ч.Чаббарлы) *Јазығын,
фағырын башындаи басын, Заһымын дәшүндән орденләр асан Нөкәр-
ләр көрмүшәм...* (Шәһријар) *Үзүнә тәзәчә үлкүч дәјмиш, узунбој, сују-
ширин, тели көзүнүн үстүнә төкүлмүш бир оглан гапыны ачды.*
(Ә.Вәлијев)

Тәкрар олуна тәрәфин (јејән сөзүнүн) ихтисары илә ашағыдакы
чүмлә дә һәмчинс тә'јинли садә чүмләдир: *Һәр кун сәһәр кәрә јағы,
илыг јумурта, какао, наһара үч нөв хәрәк, шама мејвә илә ширинјат
јејән* Чуварла арвады әмәлли-башлы јахшылашмынды. (Ә. Вәлијев)

Тә'јинләр һәмчинс вә гејри-һәмчинс (ајрычинс) олмагла фәрглән-
нир. Һәмчинс тә'јинләр адәтән әшја мәзмунлу үзвү мөјјән бир чә-
һәтинә (заһири әламәтләринә, рәнкинә, һәчминә, материалына,
кәмијјәтинә вә с.) көрә тә'јин едир; мәс.: *Гара көзлү, гара гашлы, Ла-
чын бојлу танкчыја бах!* (С.Вурғун) *Онларын гарнысында ала көзлү,
гывырмачлы бир оглан ушагы ојнајырды.* (И.Әфәндијев) *Јаваи-јаваи
ахшам дүшүр, сары, чәһрајы булудлар түнд-бәнәвишәји рәнк алырды.*
(И.Әфәндијев) *Бу, кәнч вә күчлү бир һәјатын сәси иди. Бу гүввәтли
синәни, бу гәдд-гамәтли огулу дүнјаја һәмин бу үзү гырышмыш, бала-
чабојлу гадын вермииди.* (И.Әфәндијев)

Лакин һәмчинс тә'јинләри јалныз тә'јинләрин лексик семантика-
сына, јә ни ејни нөвдән олан әламәтин ифадәсинә көрә фәрглән-
дирмәк дә һәмишә өзүнү доғрултмур, чүнки бир чох һалларда һәм-
чинс тә'јинләр мүхтәлиф әламәтләрин бир блокда бирләидирилмә-
си әсасында формалашыр; мәс.: *Бу, ијирми сәккиз јашында, ортабој-
лу, арыг бир гадын иди* (И.Әфәндијев) - чүмләсиндә кәмијјәт вә әла-
мәт тә'јинләри һәмчинсләшдирилишидир. Она көрә дә тә'јинләр-
рин һәмчинс олуб-олмадығы мөјјәнләшдириләркән һәмчинс үзв-

ләрә мэхсус башга әләмәтләр дә (онларын бирбаша бир үзвлә бағлы олмасы, садалама үсулу илә тәләффүзү, табесизлик бағлајычылары илә әләгәләһмәләри, өз араларында бәрәбәрһүгүтлу олмалары вә с.) нәзәрә алынмалыдыр. Аз-чох бири дикәрннә аид олан, бири дикәрини изаһ едән тә јинләр һәмчинс дејил, мүрәккәб тә јин һесаби едилир вә гејри-һәмчинс тә јинләр адландырылыр. Гејри-һәмчинс тә јинләрин ән чох ишләнән формаларындан бири “фәли сифәт тәркиби + исми бирләшмә + әвәзлик (исим, сифәт вә с.)” шәкліндә формалашан тә јинләрди; мәс.: *Бу һејрәтә сәбәб кәлхәзләшмәдан сонра тикиләи үстү гырмызы кирәмитли евләр дејилди* (И.Әфәндијев) *Чәлимсиз бир гадын олан анадакы мәһәви гүввәт онда фәрәһ вә һејрәт доғурурду*. (И.Әфәндијев) *Галан ишчиләр көбәләк кими јан-јана дүзүлмүш ағ брезент чадырларда јашајырдылар*. (И. Әфәндијев) *Бир заман фәвгәләдә сәси илә дишләјәнләри һејран едән о кәңч мүгәшишинин тәләји ону јандырырды*. (И.Әфәндијев) *Кәр ағачлара атланмыш гушурәји үзүмләр гызарыб хынаја донду*. (Ә.Вәлијев) *Һәр ахшам Кәмәнд Көпүклүнүн пианосундан гопан гатма-гарышыг сәс һәјәтә јайылыб гонишулары әсәбиләшдирәрди*. (Ә.Вәлијев)

Морфоложи чәһәтдән фәргләнән, бир гисми әләмәт, бир гисми материал вә ја кәмијјәт билдирән тә јинләр дә гејри-һәмчинс олур; мәс.: *Боғазы дүјмәләһмәмиш көј ипәк көјнәјинин үстүндән ачыг рәңкли јуңкул галстук бағламышиди*. (И.Әфәндијев) *Ајағларында чорабсыз назик чуст, әјниндә гар кими ағ дон вар иди*. (И.Әфәндијев) *Дөрд-беш күңлүк тәзә ај ишин дағын зирвәсиндән о јана ашмағдајды*. (И.Әфәндијев)

Чүмләдә -дакы,-дәки шәкилчили исми сифәтләрдән сонра ишләнән исим вә сифәтләр дә тә јинләһәннин гејри-һәмчинс тә јини вәзифәсиндә чыхыш едир; мәс.: *Профессорла шофер ичәридәки ағ өртүклү столун әтрафында әјләшдиләр*. (И.Әфәндијев) *Јолун кәнарындакы дәриш учурумун үстүндә бир гартал сүзүрдү*. (И.Әфәндијев) *Јалпыз јухары тәрәфдәки бөјүк чадырын габагында бир очаг һәлә дә көзәрирди*. (И.Әфәндијев)

Бәдии әсәрләрдә тә јинедичи сөз вә бирләшмәләрин һәмчинсләшдирилмәси бир чох һалларда јазычынын үслубундан асылы олур. һәмчинс үзвләрин һамысынын хүсуси тә јини, бир гисминин үмуми, бир гисминин хүсуси тә јини, һамысынын үмуми тә јини ола биләр - бунлар һәмчинс тә јинләр һесаби олунмур.

Тә јинедичи васитәләр чох олдугда, нөв мүхтәлифлијинә бахмајараг, мүәлиф онлары һәмчинсләшдирмәјә чалышыр.

Һәмчинс з ә р ф л и к л ә р чүмләннин хәбәри илә бағлы олуды, зәрфлијин характериндән асылы олараг, хәбәрлә идарә, јахуд јанашма үсулу илә әләгәләһи. һәмчинслик зәрфликләрин һәр бир

на нөвү дахилиндө вә һәммин мә на нөвләринин ујғун ифадә ва-
һәләри илә јараныр. Дилдә даһа чоһ јер, заман, тәрз, сәбәб, мәг-
сәд зәрфликләринин һәмчинслијинә раст кәлмәк олур.

С е ј д. Ишин ичра олундуғу јери вә һәрәкәтин истигамәтини (вә ја чыхыш,
тангыч нөггәсини), ишин үмуми ичра заманыны вә гуртарачаг (јахуд баплан-
а) аныны вә с. билдирән зәрфликләр ајрычинс зәрфликләрдир. Мәсәлән: *Мән о*
сәһәрә гәдәр јатмадым. Биз архларын арасы илә әсас јола гәдәр ирәлиләдик.
Биринчи мисалда *о вахт* вә *сәһәрә гәдәр* сөзләри гејри-һәмчинс заман зәрфликлә-
ри, икинчи мисалда *архларын арасы илә* вә *јола гәдәр* сөзләри гејри-һәмчинс јер
зәрфликләридир.

Һәмчинс з а м а н зәрфликләри: *Диләјим будур ки, һәр кечә, һәр*
Сәнин гәләминдән ишчи төкүлсүн! (С. Вурғун) *Ахы һәммин ат була-*
кәдәндә, булагдан гајыдаңда, јахуд бир сәфәрә чыхаңда, сәфәрдән
кәдәндә кишинәјәчәкдир, бизи гурурландыраңаг, фәрәһләндирәчәкдир.
(С. Рәһимов) *Әзү дә кечәни биздә галаңдан, күндүзлү-ахшамлы үч фә-*
рәнин чығыртмасыны јејәндән, сүр-сүмүјүнә гәдәр сүмүрәндән сонра
атыны миниб даг јолу јухары. Кәпәзли кәндиңә јолланды. (С. Рәһимов);
Һәмчинс т ә р з зәрфликләри: *Алај-алај, гатар-гатар* Гәһрәманлар
чыхды јола. (С. Вурғун) *Кечир бизим гәһрәманлар Алај-алај, ифтихар-*
ла. (С. Вурғун) *Әждәр өскүрә-өскүрә, боғула-боғула* папиросуну сү-
мүрмәјә башлады. (С. Рәһман) *Ахын-ахын, гошун-гошун* Саламына кә-
шир һамы. (С. Вурғун) *Ковха гара дашың үстүндән һыггына-һыггына,*
күч-бәла дүшдү. (С. Рәһимов); һәмчинс ј е р зәрфликләри: *Фикримиз-*
ә бу аты каһ бурадан, каһ орадан бағладыг. (С. Рәһимов) *Таһирин чы-*
хардыгы гәзет нәинки орду һиссәләриндә, јерли әһали арасында, бу
сәсли-кујлу базарда, күчәләрдә белә јајылмага, охунмага башламышды.
(С. Рәһимов); һәмчинс с ә б ә б зәрфликләри: *Нә гәдәр инсан өзүнүн*
әглинә, шууруна кәрә дејил, мәһз јохсуллуғуна кәрә, касыблығуна кә-
рә рәзил олар? (С. Рәһимов); һәмчинс м ә г с ә д зәрфликләри: *Тәсәр-*
руфаты јүксәтмәк, һејвандарлығы илкишаф етдирмәк, чамааты
фараван јашатмаг үчүн јахшы фикирләри вардыр. (Ә. Вәлијев) *Алтун-*
ларыңызы сахламаг, һагсызлығуңызы доғрултмаг, ағалығуңызы бәр-
китмәк үчүн ујдурдугунуз јапма ганунлары, јалаң динләри мән таны-
шым. (Ч. Чаббарлы) Кәмпјәт, гаршылашдырма, дәрәчә вә шәрт
зәрфликләри дә һәмчинс ола билир.

Тәк-тәк үзвләрлә јанашы, ејни заманда чүмләннн бир нечә үзвү
лә һәмчинс олур; мәс.: *Овхарладыгы дәһрә, сапладыгы бел, кәсдији*
ләт-мыш, һазырладыгы пәнчәрә дәмири һәр јердә *тәрифтәнмиш, ус-*
манлы мәшһурлашдырмышды. (Ә. Вәлијев) *Һәр күн чүчәплов бишириб*
гоннуларыны умсуг еләјән, базарда, мағазиндә ширнијат вә мејвә гој-
мајан бу чүр сабиг мәс'ул ишчиләр һеч кимш сајмыр, һәтта һөкүмәт

адамларыны күчәдә корәндә вәсләринә алмырлар. (Ә.Вәлијев) *Тәрби-
јәчи ону көздән гојмур, арабир јанына кәлиб ағачлары, гушлары, чичәк-
ләри көстәрир, баһыны сығаллајырды.* (Ә.Вәлијев) *Баһар сабаһы шән
вә парлаг шығы илә пәнчәрәдән ичәри сүзүлдүү заман, дағлардән
әсән сәрин дан јели үзүнү охшадығы вахт кәнч гадын ичирин сөһәр ју-
хусундан галхыб бағчада јени ачылан јухулу гызылкулләрә, үзәртәрин-
дә шеш дамлалары сәјрәшән јасәмән салхымларына, ағачлар атында-
кы сәрин көлкәликләрә, сонра да әринән бутун булары һеч бир заман
көрмәјәчәк көзләринә баһар, одланарды.* (И.Әфәндијев) Биринчи ми-
салда мүбтәдә вә хәбәрләр, икинчи мисалда тәјин вә хәбәрләр,
үчүнчү мисалда тамамлыг вә хәбәрләр, дөрдүнчү мисалда заман
зәрфликләри, тамамлыг вә хәбәрләр һәмчинсдир.

Чүмләдә һәмчинс үзвләрә аид үмүмиләшдиричи сөзләр
вә бирләшмәләр ола бишир. Үмүмиләшдиричи сөзләр вә бирләш-
мәләр нөв мөфһумларындан ибарәт олан һәмчинс үзвләри бир чинс
мөфһуму алтында (бә'зән даһа кениш мә'нада) бирләшдирир вә
һәмчинс үзвләрә ејни грамматик формада олур, ејни вәзифә дашы-
јыр, һәмчинс үзвләрдән һәм әввәл, һәм дә сонра, бә'зән дә емосно-
наилығы артырмаг мәгсәдилә һәр ики тәрәфдә ишләдилир (һәрдән
дә тәқрар едилир). Һәр ики һалда (әввәлдә вә сонда) актуаллаш-
дырма кејфијәтинә маликдир. Әввәл ишләндикдә һәмчинс үзвләр-
лә үмүмиләшдиричи сөз арасында ајдынлашдырма әләгәси олур,
садалама үчүн имкан јараныр вә садаланан һәмчинсләр үмүмиләш-
диричи сөзүн мә'насыны ајдынлашдырыр, дәгигләшдирир, она кө-
рә дә јазыда үмүмиләшдиричи һиссәдән сонра гоша нөгтә, тире
(бә'зән веркүл) гојулур. Үмүмиләшдиричи сөзләр вә бирләшмәләр
һәмчинс үзвләрдән сонра ишләндикдә јазыда онлардан әввәл тире
(бә'зән веркүл) гојулур вә бу заман үмүмиләшдиричи сөз синтез
мәгсәди дашыјыр, һәмчинс үзвләрә верилән тәфәррүаты үмүми-
ләшдирир; мәс.: *Раст кәлдији һәр јери - мешәни, бағы, дәрәни диг-
гәтлә јохлајырды.* (Мир Чәләл) *О тәкчә Бакыны јох, тәзәчә чичәк-
ләмши, рөвнәгләмши чаванлығынын кулзар бағыны, тәзәчә аловла-
нан һиссини - һамысыны гојуб кедирди.* (Мир Чәләл) *Анам отага
көз кәздирир, сапы әлик ајагындан олан гамчыны, икафдакы китабла-
ры, бә'зи дәфтәрләри, аталын чәһһәдән көндәрдији мәктублары, һәр-
би комиссарлығын көндәрдији гара кағызы - бутун буларын
һамысыны санки јохлајырды.* (Ә.Вәлијев) *Евтәр, баткошлар, кәмитәр -
һамысы гырмызы байраг вә гүмәтли халчалар илә бәзәдилмиш-
ди.* (С.С.Ахундов) *Мән о замандан бутун дунјаны - Мисир, Ша-
мы, Әндәлиси, һәр јери көзминәм.* (Ч.Чаббарлы) Бир анда ев,
пәнчәрә, гыз, оғлан, һәр шеј... һәр шеј аштанымыз шөкитләр
чеврилди, көзләри гаршысында чап-баш вурду. (И.Әфәндијев)

фактлар көстөрүр ки, үмүмилөшдирчү сөзлөр феллөрө нисбәтән, адларла ифадә олунан үзвләрә даһа чох анд олур.

Хүсусиләшмиш үзвлү чүмлөләр

Мә'на јукуну нәзәрә чарпдырмаг үчүн хүсуси интонасија илә тәләффүз едилән, фасилә вә вурғу илә ајрылан үзвләрә хүсуси-ләшмиш үзвләр дејилир.

Хүсусиләшмә чүмлә сәвијјәсиндә баш верән мүрәккәб семантик-синтактик һадисәдир. Хүсусиләшмәнин нә олдуғуну өјрәнмәк үчүн ону әмәлә кәтирән шәраити, васитә вә үсуллары, онун јаранма сәбәбләрини өјрәнмәк лазымдыр.

Нитг просесиндә бу вә ја дикәр үзвүн хүсусиләшмәси һәмин үзвү мә'нача актуаллашдырмаг, даһа артыг нәзәрә чарпдырмаг истәји илә бағлыдыр. Она көрә дә хүсусиләшмә сөјләм һиссәләринин актуаллашдырылмасы, чүмләдә әләвә мә'лумат верилмәси васитәләриндән сајылыр. Хүсусиләшмиш үзвләрин көмәји илә дил васитәләриндән аз истифадә едилмәклә даһа чох информасија вермәк мүмкүн олур.

Интонасија, фасилә, вурғу, сөз сырасы вә с. илә јанашы, хүсусиләшмәни әмәлә кәтирән бир сыра лексик-грамматик васитәләр дә вардыр. Һәмин васитәләрин бир гисми чүмләнин хүсусиләшән үзвүнә гошулмагла ону чүмләнин галан һиссәсиндән фасилә илә ајырыр. Бу група: *башга, өзкә, гәјри, савајы, сонра, кими, һагда, бахмајараг, әләвә, әвәзинә, асылы олараг, јанашы олараг, фәргли олараг* вә с. кими гошмалар вә гошмалашмагда олан сөзләр дахилдир; мәс.: *Һөкмдар истәмирди ки, хачә Әнвәрдән савајы, бир аллаһ бәндәси онун бу һалыны көрсүн.* (Ј.Сәмәдоғлу) *Пајыз олмасына б а х м а ј а р а г*, бурада ат милчәји бојда гара ағчаганад әлиндән тәрпәнмәк олмурду. (Ј.Сәмәдоғлу) *Бу мәктуб сизә јазылмадығы һ а л д а*, нә үчүн сизә кәтириб верибләр? (Ордубади) *Һараданса топа-топа, әчајиб-әчајиб - баханда зәһм јарылырды - булудлар ахышыб кәлирди, әждаһа карваны к и м и, әгәрб гатары к и м и.* (Ј.Сәмәдоғлу) *Тигсимләнмиш к и м и, јериядән тәрпәнә билмирди.* (Ј.Сәмәдоғлу) *Сонра һөкмдар чадырдан чыхды өзү ад-таһ хикф олараг, биринчи чыхды.* (Ј.Сәмәдоғлу) вә с.

Хүсусиләшмәнин бу нөвү јалныз икинчи дәрәчәли үзвләрә аиддир. Бунлары “гошмалы хүсусиләшмәләр” адландырмаг олар. Гошмалы хүсусиләшмәләр, адәтән, чүмләнин әввәлиндә ишләнир, лакин онларын јери сәрбәстдир - чүмләнин ортасында да, сонунда да ишләнә билирләр.

Хүсусиләшмәни әмәлә кәтирән икинчи груп лексик-грамматик васитәләр *хүсүсән, хүсүсилә, о чүмләдән, өзү дә, һәтта, илла да (иллаһ да)* вә с. модал сөзләрден, бағлајычылардан ибарәт-дир. Буилар хүсусиләшән үздән әввәл ишләнир, ону ајдын фәсилә илә өзүндән әввәлки һиссәдән ајырыр. Бу чүр хүсусиләшмиш үзләр даһа чох күллүн чүз'ә мүнәсибәтини билдирир - әввәлчә күллү - үмүмини билдирән сөзләр ишләнир, сонра хүсусиләшмиш һиссә кәләрәк күллүн бир чүз'үнү дәгигләшдирир, даһа ајдын вә хүсуси нәзәрә чарпдырыр. Хүсусиләшмәнин бу нөвүнүн јери үмүмини билдирән һиссәдән асылы олдуғу үчүн бунлар чүмләнин ја даһилиндә, ја да сонунда ишләнир; мәс.: *Мәним гәлбими охуја билсәјдин, анчаг о заман шаирләри, х у с у с ә н Н и з а м и н и н ә гәдәр дәрин вә сәмими сүрәтдә севдијими биләрдин.* (Ордубади) *Онун өзүнә һәрдән, ә л ә л х у с у с с о н и к и - ү ч и л д ә е л ә кәлирди ки, һеч Житомирдә олмајыб.* (Ј. Сәмәдоғлу) *Вүчүдүмүздә јаранан әзәмәтләр, арзулар, әмәлләр, севкиләр, һ ә т т а дәрин иифрәтләр* белә нә үчүн бирдән-бирә һеч олур? (Ордубади) *Садај бир аз тәәччүбләнди ки, нә јахшы Мәми диндирди ону, ахы Шикәстә тәрәфин адамлары, и л л а һ да арвадлар Садајкилдән кен кәзирләр.* (И. Мәлинкадә).

Хүсусиләшмәнин бу нөвүнү “ара сөзлү, бағлајычылы (дәгигләшдиричи) хүсусиләшмиш үзләр” адландырмаг олар.

Гошмалы хүсусиләшмәләр

Гејд едилдији кими, гошмалы хүсусиләшмәләр икинчи дәрәчәли үзләрә аиддир. Икинчн дәрәчәли үзләрден тамамлыг вә зәрфлијин хүсусиләшмәси дилдә даһа чох мүнәһидә олунур.

Тамамлыгын хүсусиләшмәси. Тамамлыглар даһа чох *баишга, савајы, өзкә, гејри, әләвә* гошмаларынын көмәји илә хүсусиләшир. Гејд едилән гошмаларын гошулдуғу сөзләр вә бирләшмәләр әләвә информасија ифадә едир, актуаллашараг хүсуси интонасија илә тәләффүз едилир, чүмләнин галан һиссәсиндән фәсилә илә ајрылыр вә хүсусиләшир; мәс.: *Хејранса арвад ачыг миннәтдарлыгдан баишга, үрәјиндә Каината дуа еләјирди.* (С. Әһмәдов) *Јоғун милләрдән әләвә, гәфәсләрә икигәт дәмйр тор чәкилмишиди.* (С. Әһмәдов) *Еј севдијим, сәндән гејри, кимим вар?* (Видади) *Нә јанар кимсә мәнә атәши-дилдән өзкә, Нә ачар кимсә гапым бади-сәбадән гејри.* (Фүзули) *Кишибәјовлардан савајы, һамысы бир тәбдә, бир һавада доланырды.* (С. Әһмәдов)

Тамамлыглар хүсусиләшәрәк чүмләнин хүсусиләшмәјән һис-

сәси илә мөҗҗән мә'на мүнәсибәтләри ярадыр. Хүсусиләшмиш тамамлыглар әксәрән *истиснаетмә* характери дашыјыр, җә'ни хүсусиләшән һиссәнин ифадә етдији иш вә һадисә *истиснаетмә* мә'насына малик олур вә чүмләннин галан һиссәсиндән фәргләнир; мәс.: *Бу јерләрдә инди учуг евләрдән башга, һеч нә көрүндүр. Саһилдә күләјин уғултусундан башга, һеч нә ешидилмирди. Мән һәр шejин нечә амансыз бир сур'әтлә архада галмасындан алдыгым зөвгдән башга, һеч нә дүјүб-дәрк етмирдим.* (И.Әфәндијев) *Инди дозерчинин үзүндә ишкүзар гайғыдан башга, һеч бир ифадә јох инди.* (И.Әфәндијев) *Онун ајағынын саламат галмасындан башга, һеч нә истәммирдим.* (И.Әфәндијев) Мисаллардан көрүндүјү кими, һәммин чүмләләрдә хүсусиләшмиш тамамлыгларын ифадә етдији фикир истисна кими верилир - сөһбәт кедән әразидә, бир истисна кими, јалныз учуг евләрин көрүндүјү; јалныз күләјин уғултусунун ешидилдији гејд едилир вә с.

Хүсусиләшмиш тамамлыгларын бир гисми *аидетмә* хүсусијәтинә малик олур: хүсусиләшән һиссәјә аид олан фикир, иш вә һадисә чүмләннин хүсусиләшмәјән һиссәсинә дә аид олур. Бу чүр чүмләләрдә хүсусиләшмәјән һиссә үмүмини, хүсусиләшән тамамлыг онун тәркиб һиссәсини, бир гисмини билдирир; мәс.: *Гәрибчан үчүн мејвәјлә бәрәбәр, ики аг тор көјнәк, бир нечә әл јайлыгы алдым.* (И.Әфәндијев) *Мушавирәјә алим вә мүһәндисләрдән башга, техники ишчиләр дә дә'вәт едилмишиди. Һәјәтдә Кишибәјовдан башга, икинчи зијалы шәхсијјәт дә мејдана чыхды.* (С.Әһмәдов) *Идарәнин тапшырыгларыны јеринә јетирмәкдән әлавә, Шираслан бир иш дә көрүрдү.* (С.Әһмәдов) *Вјетнамлы ушаглардан савајы, онларын ардынча ики-үч кәндчи дә һәрләнирди.* (С.Әһмәдов) Бу мисалларда иш, һәрәкәт, һадисә һәм хүсусиләшән тамамлыға, һәм дә чүмләннин хүсусиләшмәјән һиссәсинә аидди: Гәрибчан үчүн һәм мејвә, һәм дә тор көјнәк вә јайлыг алынмышдыр; мушавирәјә һәм алим вә мүһәндисләр, һәм дә техники ишчиләр дә'вәт едилмишди вә с.

Тамамлыглар мувафиг гошмаларын һәм тәк-тәк сөзләрә, һәм дә бирләшмә вә тәркибләрә гошулмасы јолу илә хүсусиләшә билир; мәс.: *Фәрјаддан башга, нә ешидә биләрсиниз?* (Мир Чәләл) *Мән һәр шejин нечә амансыз бир сур'әтлә архада галмасындан алдыгым зөвгдән башга, һеч нә дүјүб-дәрк етмирдим.* (И.Әфәндијев)

Гејд. *Башга, өзкә, гејри, айры* сөзләри әсас нитг һиссәси кими чыхыш еткәнләр хүсусиләшмә әмәлә кәтирмәз; мәсәлән: *Инди онун хәјалыны өндү өзкә бир атам.* (Ә. Чәмил) *Башга* ишләр ону марагландырмырды.

Тамамлыглар чүмлә дахилиндә актуаллашараг хүсуси нәзәрә

чарпдырылмагга гошмасыз да хүсусиләшә билир; мәс.: *Һәзиоглу Га-сым адамлыгга мин Камандара дәјәр.* (И.Мәликзадә) *Парлаглыгга, дириликдә көзләри ејнән Бәбирин көзләринә охшајырды.* (И.Мәлик-задә)

Хүсусиләшмиш тамамлыглар чүмләнин әввәлиндә вә орта-сында ишләндикдә ајдын фәсилә илә ајрылыр вә ондан сонра ја-зыда веркүл гојулур. Чүмләнин сонунда ишләндикдә дурғу иша-рәси чүмләнин үмуми интонасијасына әсәсән мүәјјәнләшдири-лир.

Зәрфлијин хүсусиләшмәси. Зәрфликләр чох вахт изаһедичи сөз-ләр һесабына кенишләнәрәк будаг чүмләјә јахынлашыр, бә'зи гошмаларла вә ја гошмалашмагга олан сөзләрлә әлагәјә клир, чүмләнин хәбәри илә әлагәни зәифләдир, актуаллашараг хүсу-си интонасија илә нәзәрә чарпдырылыр, фәсилә вә вурғу илә чүмләнин галан һиссәсиндән ајрылыр вә хүсусиләшир.

Зәрфликләрин хүсусиләшмәси ашағыдакы һалларда өзүнү көстәрир:

Бахмајараг сөзү гошмалашан¹⁸ сөз кими ишләндикдә аид ол-дуғу фе'ли сифәт вә фе'ли исим тәркибләринин хүсуси нәзәрә чарпдырылмасына, чүмлә дахилиндә фәсилә илә ајрылмасына вә һәмин тәркибләрин гаршылашдырма зәрфлији кими хүсуси-ләшмәсинә сәбәб олур; мәс.: *Бүтүн чидд-чәһдимә бахмајараг, мән јенә дә дүнәнки кими мәглүб олдум.* (И.Әфәндијев) *Техник олдуғума бахмајараг, Адилин јаздыгы рәгәмләр мәнә бирдән-бирә сон дәрәчә чансыхычы көрүндү.* (И.Әфәндијев) *Мәним наразылы-ғыма бахмајараг, о јенә дә маникүрчүләрлә көрүшмүшдү.* (И.Әфән-дијев) *Аиләсинин дағылмасына, вар-јохунун әлдән чыхмасына, гылычыын бирини итирмәсинә бахмајараг, Мә'сум чох никбин иди.* (Ә.Вәлијев) Биринчи вә үчүнчү мисаллар көстәрир ки, дилимиз-дә *етмәк* сөзүнүн ихтисары илә мәсдәр тәркибләри трансформа-сијаја уғрајыр: *чәһд етмәјимә бахмајараг - чәһдимә бахмајараг; наразылыг етмәјимә бахмајараг - наразылыгыма бахмајараг.*

Хүсусиләшмиш гаршылашдырма зәрфликләринин бу нөвү дилимиздә гаршылашдырма будаг чүмләләринин синоними са-јылыр¹⁹ (түркологларын бир гисминин фикринчә, бунлар елә бу-даг чүмләләрдир), она көрә дә бунлары асанлыгга будаг чүмлә шәклинә салмаг олур; мәс.: *Ач олмағына бахмајараг, јемәјә әл вурмады.* - *Ач олса да, јемәјә әл вурмады.* - *Һәрчәнд ач иди, амма је-мәјә әл вурмады.* Бу чүр чүмләләрин мәншәји табесиз мүрәккәб чүмләләрә кедиб чыхыр: *Ач иди, амма јемәјә әл вурмады.*

Җилди сөзү дә гошмалашан сөз кими ишләнәрәк, гошулдуғу

фе'ли сифәт тәркибләринин гаршылашдырма зәрфлији кими хүсусиләшмәсинә сәбәб олур; мәс.: *Бачысы мәктәби ә'ла гуртарыб һәкмилик дәрси охудуғу вә ә'ла охудуғу һалда, онун иши-кучу евдә отуруб үз-көзүнә ровнәг вермәк иди.* (М.Ибраһимов) *Суалыны сәләмәтә чәсарәти чатмадығы һалда, бутун гоницулардан чаваб уьду* (С.Әһмәдов) *Һалда сөзүндән сонра гаршылашдырма интонациясы илә ајдын фәсилә олмадыгда вә һәмнин сөз вәзижәтдә сөзү илә әвәз едилә билдикдә чүмлә үзвү хүсусиләшмиш вә бу заман һалда сөзүнүн иштирак етдији үзв гаршылашдырма зәрфлији дејил, тәрз зәрфлији олур; мәс.: Үрәјини талајан көзәллијә миннәтдар һалда көзләри арвадына дикилди.* (С.Әһмәдов) *Мән ачылы һалда белә душунур, белә һисс едирдим.* (И.Әфәндијев) *Солтан бәрк инчимиш һалда гајыдыб кетди.* (И.Әфәндијев) Бу чүр үзвләр данышанын мәгсәдиндән асылы олараг хүсусиләшдирилә дә биләр: *О, әли мәним әлимдә олдуғу һалда аглајырды* (И.Әфәндијев) - *О, әли мәним әлимдә олдуғу һалда, аглајырды* - чүмләләриндән биринчисиндә ади тәрз зәрфлији, икинчисиндә хүсусиләшмиш гаршылашдырма зәрфлији вардыр. Биринчи чүмләдә зәрфликдән сонра гаршылашдырма фәсиләси јохдур, она көрә јазыда веркүл гојулмамышдыр; икинчи чүмләдә зәрфликдән сонра јаранан ајдын гаршылашдырма сәчијјәли фәсилә јазыда веркүллә ишарә едилмишдир.

Дилимиздә *әвәзинә* сөзү дә хүсусиләшмиш гаршылашдырма зәрфлијинин ифадәсинә хидмәт едир; мәс.: *Пәрт олмаг әвәзинә, севинди.* (С.Әһмәдов) *Һејван кери гајытмаг әвәзинә, ајагыны галдырыб Ширасланкилин киришинә гојду.* (С.Әһмәдов) *Ушаға өјүд-пәсихәт вермәк әвәзинә, ону даһа да чырнадырсыныз.* Бу чүр мисалларда *әвәзинә* сөзүнү *-дан-са* шәкилчиләри илә дә әвәз етмәк олар: *Пәрт олмагданса, севинди.*

Тәјд. *Әвәзинә* сөзүнүн иштиракы илә хүсусиләшмиш гаршылашдырма зәрфлији грамматик семантикасына көрә хүсусиләшмиш васитәли тамамлыглара јахындыр. *Әвәзинә* сөзү исимләрә вә исми бирләшмәләрә гошулдугда бу хүсусијјәт даһа да күчләнир; мәс.: *Әһмәдин атасы әвәзинә, әмиси кәлмишиди. Кутабларын чилди әвәзинә, мәнә форзас кәстәрсән.*

Тәрз зәрфликләри даһа чох фе'ли сифәт вә мәсдәр тәркибләринә кими гошмасынын гошулмасы илә хүсусиләшир; мәс.: *Ушаглар јыхыла-јыхыла јеримәји өјрәндији кими, бөјүкләр дә көрүб-көтурур, өјрәнир.* (М.Ибраһимов) *Орада олдуғу кими, бурада да Каината һормәт-рәғбәт хејли артмышды.* (С.Әһмәдов) *Кими* гошмасы васитәсилә исми бирләшмәләр дә хүсусиләшә

билир; мәс.: *Дәни тәһнәјә бошлатмыш дәјирманчы кими, әлләрини баишынын алтына гојуб архајынча динчәлирди.* (С. Әһмәдов) Исми вә фе'ли бирләшмәләрлә јанашы, кими гошмалы төк-төк сөзләр дә хүсусиләшә билир: *Сәһин кими, мән дә Фүзулинин кур-гунујам.*

Кими гошмалы хүсусиләшмиш тәрз зәрфликләри даһа чох мү-гајисә чаларына малнк олур.

Тәрз зәрфликләри асылы олараг, фәргли олараг, јанашы олараг, әлагәдар олараг, бағлы олараг сөзләринин иштиракы илә дә хүсусиләшир; мәс.: *Аслан мәнә дедикләриндән фәргли олараг, јығынчагда тамамилә баиға фикир сөјләди. Дәмиров әввәлки јығынчаглардан фәргли олараг, биринчи өзү данышмага баилады.* (С.Рәһимов) Нисс олунур ки, бу чүр хүсусиләшмәләрдә олмаг фе'ли өз әһәмијјәтини итирмәкдәдир: *Гушлар вә давар мәһләсиндән фәргли, ирәлидән гаты гоху, агыр нәфәс дујулурду* (С.Әһмәдов) - чүмләсиндә фәргли сөзүндән сонра едилән фәсилә олараг сөзүнү дә әвәз едир.

Гошмаларын вә гошмалашмагда олан сөзләрин, хүсусилә дә *бахмајараг, һалда, әвәзинә* сөзләринин иштиракы илә формалашан хүсусиләшмәләр јарымпредикатив характерә маликдир; хүсусиләшән тәркиб ниссәләр мүрәккәб чүмләннин ајрыча пре-дикатив мәркәзи олан компонентләринә јахын мүстәғиллијә малик олдуғлары үчүн анд олдуғлары чүмләннин хәбәри илә зәиф әлагәләнирләр; лакин, һәр һалда, бу әлагә вардыр вә јанашма әлагәсидир, јә'ни хүсусиләшмиш јарымпредикатив тәркибләр зәиф шәкилдә олса да, чүмләннин хәбәринә јанашма јолу илә табе олур. Мәсәлән: *Ач вә јорғун олдуғуна бахмајараг, гаранлыг гарышана гәдәр ишини давам етдирди* - чүмләсиндә хүсусиләшмиш тәркиб *давам етдирди* хәбәри илә јанашма әлагәсиндәдир.

Тәрз зәрфликләри сөз сырасынын дәјишмәси илә - гошулма конструksiја шәклиндә дә хүсусиләшир. Зәрфлик чүмләннин со-нуна кечәрәк гошулма үсулу илә чүмләјә бағланыр вә хүсусиләшир. Бу заман үзвүн актуаллашдырылмасы даһа артыг нәзәрә чарпыр; мәс.: *Көј куллу дондан чыхандан сонра бојну узанды, будаг кими.* (С.Әһмәдов) *Деди бәс инди Ширасланы да орадача корәчәкләр; бөјрүнү ота вериб бир ири парча јахмачы ичәри өтүрдүләр* (С. Әһмәдов)

Г е ј д. Чохишләнән -сыз шәкилчили исим вә әвәзликләр тәрз зәрфлији кими хүсусиләшә билир. Бу заман һәмин сөздә шәрт чалары да олур; мәс.: *Бәс инди о тамашаны нә әвәз едәчәк, онсуз, нечә өтушәчәкдиләр?* (С.Әһмәдов) *Машинысыз, нечә кедәчәксиниз?* (Мүгајисә ет: *Машины олмадан нечә кедәчәксиниз?*)

Шэрт зэрфликлэри хүсусилэшмиш тэркиб вэ бирлэшмэлэрлэ ифадэ олунур. Соиу *шэртилэ* сөзүндэн ибарэт олан исми бирлэшмэлэр хүсусилэшэрэк шэрт зэрфлији вэзифэсиндэ чыхыш едир; мэс.: *Кишибэјовкили чыхмаг шэртилэ, Сейфэлин кэтирдэји балыгдан ики адам дадмырды.* (С.Әһмэдов)

-дан шәкилчили сөзлэрэ вэ бирлэшмэлэрэ гошма мэгамында чох сөзүнүн гошулмасы илэ күзәшг мәнәлы хүсусиләиимиш зэрфликлэр әмәлэ кәлир; мэс.: *Тамашачылар тутулардан чох, онларын гонуб-отурдуглары дәјәнәји чил-чил булајыб нахышларын бахырдылар.* (С.Әһмэдов) *Ахшамын гәриб чагында евинә саймдаркән Каинат, елэ бил, гучағында ујујан көрпә гыздан чох, Кулбәстини дүшүнмүшдү.* (С.Әһмэдов)

Тәјинин хүсусиләшмәси. Тәјин әксәрән тәјинләнәнлэ өз јерини дәјишәрэк чүмләнән соиуна кечмәклә хүсусиләшир. Бу чүр тәјинләр чүмләдән хүсуси фәсилә илэ ајрылыр, даһа ајдын нәзәрә чарпдырылыр, әләвә семантик-информатив јук дашыјыр, әсас чүмләјә гошулараг хүсусиләшир; мэс.: *Хәзәр бир ајнајды - үзү ләкәсиз.* (СВурғун) *Бир аја бәнзәди - чамалы солғун, Бир гыза бәнзәди - көзләри долғун.* (СВурғун) Бу чүр тәјинләр өз јериндә ишләндикдә јалныз мәнтиги вурғунун күчү илэ хүсусиләшә вә актуаллаша биләр: *Хәзәр үзү ләкәсиз бир ајнајды.*

Гошулма јолу илэ әлагәләнән бәзи хүсусиләшмиш тәјинләрдә јарым-мүстәгил олан фе'ли сифәтинин бурахылдығы мүнәһидә олунур; мэс.: *Үч бөјүк чадырды - һамысы дәмир тордан.* (С.Әһмэдов) *Биринчи ағылда ики маралды: бири узунсов, ири, о бири кәлин кими зәриф.* (С.Әһмэдов) Бу мисалларда хүсусиләшмиш тәјинләри фе'ли сифәт тәркиби шәклиндә өз јеринә гојмаг да олар: *Һамысы дәмир тордан ибарәт олан үч бөјүк чадырды. Биринчи ағылда бири узунсов, ири, о бири кәлин кими зәриф (олан) ики маралды (марал вар иди).* Биринчи мисала нисбәтән икинчи мисалда олан сөзүнә еһтијач даһа аз һисс олунур.

Тәјин әләвә шәклиндә дә хүсусиләшир: *Танрыгулдунун оғлу, бир әлчә ушаг, гәјрәтли кишиди, намус дагарчыгыды.* (И.Мәликзадә)

Бәзи хүсусиләшмиш тәјинләр зәрфлик кејфијәтинә малик олур; мэс.: *Чичәксиз, сөзсуз, инсансыз, сәадәтсиз баһар олмаз* (С.Вурғун) - мисрасында чичәксиз, сөзсуз, инсансыз, сәадәтсиз сөзләри баһар сөзүнү тәјин етмәклә јанашы, мүјјән дәрәчә олмаз фе'линә дә аидтир. Она көрә дә һәмин сөзләрин ифадә етдији мәнәны фе'ли бағлама тәркиби илэ дә ифадә етмәк олур: *Чичәк олмадан, сөз олмадан, инсан олмадан, сәадәт олмадан баһар олмаз.*

Мисаллар көсгәрир ки, тәјинләр һәм јерини дәјишмәклә, һәм дә өз јериндә, һәм бир сөз шәклиндә, һәм дә бирләшмә шәклиндә хүсусиләшә билир.

Ара сөзлү, баглайычылы дөгиглөшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр

Хүсусиләшмәнин бу нөвү *хүсусән, хүсусилә, әләхүсүс, о чүмләдән, өзү дә, һәтта, иллаһ да* тишли сөзләрин иштиракы илә формалашыр. Бу сөзләр хүсусиләшән үзвүн әввәлиндә ишләнәрәк ону чүмләнин сөйләнмиш һиссәсиндән ајдын фәсилә вә вурғу илә ајырыр. Һәмин сөзләр үзвүн даһа ајдын нәзәрә чаридырылмасына, актуаллашмасына сәбәб олур. Бу чүр үзвләр өзүндән әввәлки үзвә аид олмагла ону мүхтәлиф чәһәтдән конкретләшдирир вә дөгиглөшдирир; мәс.: *Бурада кыларын һамысындан, о чүмләдән Сејфәл дајысындан үстүндү вәриди.* (С.Әһмәдов) *Сонра һәмин иал муәллимәнин, онун гызыларынын, һәтта Хејранса арвадын башына өртүләрди.* (С.Әһмәдов) *Гызылкул, ағ ипәкдән ичә дон кејән нәстәрән, сачларыны ағ булудларын теиштиндә чимдирән јасәмәнләр, һәтта будағындан гопуб һовузун ичинә дүшән ағ вә гырмызјанағ алмалар да гара рәнкә бүрүнмүидү.* (Ордубади)

Хүсусиләшмәнин бу нөвүнү әмәлә кәтирән *хүсусән, хүсусилә, о чүмләдән, иллаһ да* (илла да) сөзләри модаллыг вәситәләри - ара сөзләрдир. *Өзү дә, һәтта* сөзләри дилчилијимиздә баглайычы һесаб олунур, лакин хүсусиләшмә мөғамында һәмин сөзләр баглайычылыгдан даһа чох модал мүнәсибәт ифадә едир вә һәмин сөзләр дә модаллыг вәситәләри сырасына кечмәкдәдир.

Дөгигләширичи хүсусиләшмиш үзвләрдә ики мә'на хүсусијјәти мүнәһидә олунур: а) *куллун чүз'ә мүнәсибәти*; б) *һәмчинсләрдән бирини даһа ајдын нәзәрә чаридырма хүсусијјәти*.

Ара сөзлү, баглайычылы хүсусиләшмәләрин бир гисминдә әввәлчә күлл, бүтөв, тошлу верилир, сонра онун бир чүз'ү сечилиб ајрылыр вә даһа ајдын нәзәрә чаридырылыр; мәс.: *Мейман бә'зи чари ишләри, о чүмләдән Мәммәдханын ишини дә она татиырды.* (С.Рәһимов) *Мустәгиллик јолуна гәдәм гәјмуи республикалар, хүсусән дә Азәрбајчан бәјүк бәлаларла үзләшмәли олду.* Бу чүмләләрдә әввәлчә күлл (бә'зи чари ишләр, *мустәгиллик јолуна гәдәм гәјмуи республикалар*) верилмиш, сонра онларын тәркиб һиссәләриндән бири, бир чүз'ү (Мәммәдханын иши, Азәрбајчан) ајрышмыш вә хүсуси нәзәрә чаридырылмышдыр. Бу чүр чүмләләрдә күллү вә чүз'ү билдирән сөзләр вә бирләшмәләр һәмчинс үзв һесаб олунур.

Әввәлчә күлл, тошлу верилдији, сонра онун бир чүз'ү сечилиб ајрылыб нәзәрә чаридырылдығы үчүн хүсусиләшмәнин

бу нөвүнә “дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр” дә дејиләр.

Ара сөзлү, баглајычылы хүсусиләшмәләрин бир группунда хүсусиләшмә башга характерләдир: семантик јүкүнә көрә бәрабәрһүгуглу үзвләрдән бири, адәтән, сонунчусу гејд едилән модаллыг васитәләри илә (*һәтта, илла да, өзү дә, һәлә десән, ән чох да* сөзләри илә) даһа ајдын нәзәрә чарпдырылыр вә хүсусиләшдирилир; мәс.: *Бу әрәфәдә, һәјәтин кедишиндә бир тәкан баиш верәнәдәк, бир дургунлуг, һәтта кериләмә дүјүлмагда иди.* (С.Әһмәдов) *Чәки, кутум, аг балыг, һәтта гызыл балыг кәтирирдик.* (С.Әһмәдов) *Биркә зәһмәтлә гандыглары һәр шеј әзиз олар: сојудучу да, стол да, һәлә десән, адичә үтү дә.* (С.Әһмәдов) *Гапыларда, ајнабәндләрин астанасында, кранын дөврәсиндә, ән чох да Надир мүәллимин кандарында көјәрчин јелпәси һәшәмди.* (С.Әһмәдов) *Кулбәсти Каинат халадан, һәјәтдән, һәтта доғма анасы Хејрансадан ајрылыб узаглашмага чан атырды.* (С.Әһмәдов) *Ширасланын борчу иди онлары дарвазадан, һәлә десән, паркдан јүз метр о јанда, дөнкәдә гаршыласын.* (С.Әһмәдов)

Дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр гошмалы хүсусиләшмәләрдән бир чох чәһәтдән фәргләнир.

1. Гошмалы хүсусиләшмәләр *һалда, бахмајараг, кими, әләвә, әвәзинә, баиға, өзкә, савајы, әлагәдар олараг, јанаши олараг, фәргли олараг* вә с. кими гошмаларын, гошмалашмагда олан сөзләрин көмәји илә, дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр исә *хүсусән, хүсусилә, өзү дә, о чүмләдән, һәтта, иллаһ да, һәлә десән, ән чох да* вә с. кими ара сөзләрин, баглајычыларынын васитәсилә хүсусиләшир.

2. Гејд егдијимиз кими, јарымпредикатив (гошмалы) хүсусиләшмиш үзвләр хәбәрлә бағлы олур, хәбәрлә бунларын арасында әлагә зәиф олса да, хүсусиләшән үзвләр хәбәрлә јанашма әлагәсиндә олур; мәс.: *Дајыларын хәлифәнин садиг гулары олдуғу һалда, нә үчүн сән хәлифәнин әлејһинә данышырсан?* (Ордубади) *Хејр, мө'чүзәләри өјрәнмәклә бәрабәр, мө'чүзә јаратмаг үчүн дә меишәләрдә кәзмәји севирәм.* (Ордубади) *Мешәнин бошлуғуна бахмајараг, өзүнү раһат һисс етмирди* (Ордубади) - чүмләләриндә хүсусиләшән зәрфликләр хәбәрлә јанашма әлагәсиндәдир. Дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр исә аид олдуғу сөзлә јанашма, ушлашма вә ја идарә әлагәсиндә ола билир; мәс.: *Һәбсдән гачмыш дуस्ताгларын һамысы, о чүмләдән Васили Орлов да бурада иди.* (Ғ.Мейди) *Јајда, хүсусән оба јајлаға кочәндә кәндләр бои галыр. Үз-көзүнү, палта-*

рыны. *Һәтта гырым сачларыны да тоз басмынды - чүмләлә-*
риндән биринчисиндә хусусиләшмиш мүбгәдә илә хәбәр ара-
сында узлашма әләгәси вардыр; икинчи чүмләдә хусусиләш-
миш заман зәрфлији хәбәрлә јанашма, үчүнчү чүмләдә хусу-
силәшмиш тамамлыг хәбәрлә идарә әләгәсиндәдир.

3. Гошмалы јарымпредикатив хусусиләшмиш үзвләрин
чүмләдә јери сәрбәстдир. Бу чүр үзвләр адәтән чүмләннин әв-
вәлиндә ишләнсә дә, чүмләннин ортасында вә сонунда да иш-
ләнә билир; мәс.: *Бир һөкмдардан баишга, һеч кәс чүр'әт едиб*
кавур гызына бахмады. - Һеч кәс, бир һөкмдардан баишга, чүр'әт
едиб кавур гызына бахмады. - Һеч кәс чүр'әт едиб кавур гызына
бахмады, бир һөкмдардан б а ш г а. (Ј.Сәмәдоғлу)

Дәгигләшдиричи хусусиләшмиш үзвләр исә чүмлә дахи-
линдә јалныз дәгигләшдирдији үзвдән вә ја өз һәмчинслә-
риидән сонра ишләнир; мәс.: *Һәр јердә, хусусән дә партлајы-*
шын баш вердији әразидә муһафизә дәстәләри кәзирди.

4. Гошмалы хусусиләшмиш үзвләр јалныз икинчи дәрәчә-
ли үзвләрдән ибарәт олур, дәгигләшдиричи хусусиләшмиш
үзвләр исә, мисаллардан көрүндүјү кими, һәм баш, һәм дә икинчи
дәрәчәли үзвләри әһатә едир.

5. Јарымпредикатив хусусиләшмәләрдә хусусиләшдирән
васитәләр (гошмалар, гошмалашан сөzlәр) хусусиләшмиш
үзвүн тәркиб һиссәси кими, онун сонунда ишләнир вә јазыда
бунлардан сонра мүтләг веркүл гојулур; мәс.: *Әһвалатын узун*
олмасына бахмајараг, һамысыны даньпыиб сизи јормајачагам.
Дәгигләшдиричи хусусиләшмиш үзвләрдә исә хусусиләшди-
рән васитәләр (хусусән, хусусилә, өзү дә, о чүмләдән, *һәтта*,
иллаһ да, һәлә десән вә с.) хусусиләшмиш үзвүн әввәлиндә
ишләнир вә бунлардан әввәл јазыда веркүл гојулур; мәс.:
Мәним зәннимчә, һәр бир гәзет, әләлхусус азәрбајчанча нәшр
олунан гәзет кәрәк чох садә дилдә јазылсын. (Һ.Мәһди)

6. Гошмалы зәрфликләр сөз сырасынын дәјишмәси, һәмин
үзвүн чүмләннин сонунда кечирилмәси, чүмләјә гошулмасы јо-
лу илә дә хусусиләшә билир; мәс.: *Һәр бир сөзү адамын гәл-*
бинә санчылыр - ијнә кими. Һәр күлүшү көнүл ачыр - чичәк кими.
Бу хусусијјәт ара сөзлү, бағлајычылы хусусиләшмиш үзвләрә
аид дејилдир. Лакин бунлар да (ара сөзлү, бағлајычылы хусу-
силәшмиш үзвләр) үмумилик билдирән һиссәннин ихтисары
илә чүмләјә гошулма имканына маликдир; мәс.: *Сују чөкәк-*
дәки гонишу һәјәтдән котүрүрләр, әләлхусус јәјдә (С.Әһмәдов)
- чүмләсиндә үмумиләшдиричи һиссә - *ил боју* сөзләрни иш-
ләнмәсә дә, тәсәввүр едилир, она көрә дә хусусиләшән һиссә

чүмлөнүн сонунда ишләнмишдир.

Ара сөзлү, баглајычылы дегигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр һәм семантик чәһәтинә, һәм дә гурулуш хүсусијјәтләринә көрә *башга, өзкә, гәјри, савајы, әлавә* типли гошмаларын көмәји илә хүсусиләшән тамамлыглара јахындыр. Мисалла-ра диггәт јетирәк: *Бир јығын мүрид вә мөвһуматчылардан башга, Хәрәбәт мәһәлләси әтрафына јығылан халг онун досту иди.* (Ордубади) *Салондакылар чыхыш едәнләри, хүсусән Әсмәри үрәкдән алгышладылар* - чүмләләриндән һәр икисиндә күлл вә чүз' мүнәсибәти ифадә олунмушдур. Биринчи мисалда күлл - *халг, чүз'* - *мүрид вә мөвһуматчылар*; икинчи мисалда күлл - *салондакылар, чүз'* - *Әсмәр.* Һәр ики хүсусиләшмәдә сеч-мә, ајырма, дегигләшдирмә мә'насы вардыр. Һәр ики формада хүсусиләшән һиссәјә мүнәсибәт о бириндән фәргләндирилир. Охшарлыглар јанашы, һәр ики форма структур чәһәт-дән фәрглидир - биринчи мисалда хүсусиләшдирән васитә сонра, икинчидә әввәл ишләнмишдир вә һәмин васитәләр (*башга, хүсусән*) дил васитәси кими дә фәрглидир - бири гошма, дикәри модал сөздүр.

Әввәлки бөлмәләрдән бириндә өјрәндик ки, әлавәләрин дә бөјүк әксәријјәти аид олдуғу сөздән хүсуси фәсилә илә ајры-лыр, даһа ајдын нәзәрә чарпдырылыр вә хүсусиләшир; мәс.: *Шофер олмага нә вар? Мәктәби буду һа, Мәмнин гулагынын дибиндә - Ағчабәдидә.* (И.Мәликзадә) *Бәди әдәбијјатда анчаг бәди кәлмәләр ишләтмәк лазым олдуғуну сән, кәнч шаир, һамы-дан әввәл тә'јин етмисән.* (Ордубади) *Јухусуз, ач-сусуз, кәһ гапы-да - палмашын јанында, кәһ да һәјәтдә кәзирдик.* (И.Һүсәјнов) *Әләл-хүсус, онларын падишаһлары - ө арыг, чәлимсиз, көзләриндән әгрәб киш јаған, дишләри чүрүмүш киши ач сәрбазларына елә көзәл вә ширин сөзләр дејир ки.* (Ј.Сәмәдоғлу)

Әлавәләр *јә'ни* баглајычысынын көмәји илә дә хүсусиләшә билир: *Бир кәрә билмәк лазымдыр ки, ше'р вә әдәбијјатда ишләди-лән дил башга, ади дил, јә'ни халгын данышдығы дил дә башгадыр.* (Ордубади)

Әлавәләр аид олдуғу үзвдән ајрылараг чүмләнин сонун кечирилдикдә хүсусиләшмә даһа ајдын нәзәрә чарпыр: *Гајтағын гурушунда, кор бахышында бир инсаны ачыг-ајдын көрмүшдү Каи-нат - Кишибәјову!* (С.Әһмәдов) -чүмләсиндәки *Кишибәјову* сөзү бир инсаны тамамлығынын хүсусиләшмиш әлавәсидир.

Әлавәли үзв бә'зән конкрет мә'на ифадә етмәјән, мә'на һүду-ду мүхтәлиф шәкилдә баша дүшүлә билән сөзләрлә ифадә олу-нур вә бу чүр һалларда онун мә'насы әлавәләр васитәсилә дә-

гиглэшдирилир, конкретлэшдирилир. Бурада, орада, бу јердә, о јердә кими сөзләр бир нәгәни дә, бир кәнди, бир бөлкәни, бир республиканы, Јер күрәсинин бүтүн әразисини дә билдирә биллир, она көрә дә чүмләдә даһа чоһ әлавәләрин көмәји илә дәгиглэшдирилир; мәс.: *Британија нумажәндәси једди иглим баса-баса бурада - Азәрбајҗанда нә кәзир?* (Мир Чәләл) *Гурбан әли Мирини елә орда - амбулаторијанын һәјәтиндә көрүрмүш.* (И.Һүсәјнов) *Бурда - Ханәкаһ дејилән кәиддә Шејх Хорасан түрбәсинә кәләнләрин кечәләмәсиндән өтру гонаг отагы варды* (И.Һүсәјнов) вә с.

Чүз'үн күллә мүнәсибәтини билдирән дәгиглэшдиричи хусусиләшмиш үзвләр гурулуш хусусијјәтләринә көрә хусусиләшән әлавәләрә бәнзәјир. Һәр икиси ики компонентдән ибарәт олур, һәр икисиндә икинчи компонент хусусиләшир вә формача бир-биринә јахынлашыр; мәс.: *Әләскәр Әләкбәрову - о көркәмли сәһнә хадимини ким севмирди? Факултәмизин тәләбәләри, хусусән сон курсда охујанлар әдәби кечәдә даһа фәал иштирак етдиләр.* Бу мисалларда охшар компонентләр:

*Әләскәр Әләкбәрову - факултәмизин тәләбәләри
о көркәмли сәһнә хадимини - Сон курсда охујанлар*

Һәр ики мисалда икинчи компонент хусусиләшәрәк биринчи компоненти изаһ едир. Бунларын ашағыдакы фәрғләри вардыр:

1. Әләвә илә әләвәли үзв семантик чәһәтдән ејни јүклүдүр, бир мәфһумун, бир анлајышын мұхтәлиф ифадә васитәләридир, она көрә дә бунларын арасына мә'нача бәрабәрлик ишарәси гојмаг олар: *Әләскәр Әләкбәрову=о көркәмли сәһнә хадимини.* Лакин чүз'үн күллә мүнәсибәтини билдирән хусусиләшмиш үзвлү чүмләләрдә бу чүр мә'на бәрабәрлији мүмкүн дејилдир, чүнки әввәл күллә верилир, сонра онун бир чүз'ү хусусиләшдирилир, она көрә дә *"факултәмизин тәләбәләри=сон курсда охујанлар"* - демәк олмаз. Беләликлә, хусусиләшән әлавәләрлә дәгиглэшдиричи хусусиләшмиш үзвләр илк нөвбәдә мә'на һәчминә көрә фәрғләнирләр.

2. Бунлар хусусиләшдирмә васитәләринә көрә дә фәрғлидир. Дәгиглэшдиричи хусусиләшмиш үзвләрдән әввәл *хусусән, хусусилә, о чүмләдән...* типли сөзләр ишләнир. Хусусиләшән әлавәләрдән әввәл *јә'ни* бағлајычысыны ишләтмәк мүмкүндүр. Әләвәләрә вә дәгиглэшдиричи хусусиләшмиш үзвләрә аид олан бу сөзләрин јерини дәјишсәк, мә'на нозулар, мәнтигсизлик јаранар вә ја фикир башга чүр баша дүшү-

ләр. Факултәмизин тәләбәләри, јә'ни сон курсда охујанлар ифадәсиндә мәнтигсизлик көз габағындадыр.

3. Әлавә үзв сајылымыр, һансы үзвә аид олурса, онун әлавә-си һесаб олунур. Лакин хусусиләшән һиссә өзүндән әввәлки илә бирликдә һәмчинс үзв һесаб олунур.

Гошулма конструксијалар

Нитг просесиндә мүәјјән бир чүмлә-сөјләмә дахил ола билән нитг елементи (сөзләр, сөз бирләшмәләри, мүрәккәб чүмлә компонеңтләри) әввәлдән планлашдырылымыш әсас, өзүл чүмлә струкутуруна дахил ола билмир, санки гәфләтән јадә дүшән вачиб бир елемент кими әсас чүмләјә әлавә едилир - гошулур. Нитгин бу чүр гурулмасы гошулан һиссәнин семантик зәңфлијинә дејил, әксинә, актуаллашмасына сәбәб олур. Нитг просесиндә јаранан бу чүр әлагәтли чүмләләрдән биринчисинә *әсас (өзүл) чүмлә*, сонракына *гошулма конструксија* дејилир. Гошулма конструксијалар бир чох һалларда бир өзүл чүмләннин бөлүнмәси, парчаланмасы әсасында әмәлә кәлир, Она көрә дә дилчиликдә бу һадисәјә "парселјасија", гошулма конструксијалара исә "парселјат" да дејилир²⁰ (франсызча *parceller* - кичик һиссәләрә ајрылма, бөлүнмә демәкдир). Гошулма конструксијалар әсас чүмлә илә һәм мә'нача, һәм дә грамматик чәһәтдән бағлы олур вә бир бүтөв тәшкил едир; әввәлки чүмләдә сөјләнмиш фикри долғунлашдырмаг, дәтигләшдирмәк, изаһ етмәк, конкрет нүмунәләрлә кенишләндирмәк, исбат етмәк, зәңкинләшдирмәк мәгсәди күдүр.

Гошулма конструксијалар әсас чүмлә илә мөһкәм семантик әләгәдә олдуғу кими, структур чәһәтдән дә бағлы олур - әсас чүмләјә хусуси интонасија илә бағланыр: әсас чүмләннин сонунда тон алчалыр, бирләшдиричи фасилә илә парселјат өзүндән әввәлки чүмләјә гошулур; јазыда әсас һиссә илә парсел арасында гојулан нөгтә, веркүл, тире ејни һүгүглүдур, она көрә дә јазыда гошулма чүмләләр әсас чүмләдән мүхтәлиф дурғу ишарәләри илә - нөгтә, веркүл, нөгтәли веркүл, үч нөгтә вә ја тире илә ајрылыр; мәс.: *Сәидәннин о бири јанында Лејла јатырды - Рамазанын гызы.* (Ә.Әјлисли) *Мән буну Тереза үчүн едирәм. Терезанын өз-өзүнә хәјанәт етмәмәси үчүн.* (Елчин) *Көрәсән, Бакыдан көрүнән дә һәмин бу көј идими, јохса Бакынын өз көју варды? .* *Өз көју, өз ајы.* (Ә.Әјлисли) *Маја, мөһрибаным, елә јаша-јаваш, хырда-хырда бахырам ки, мүтәхәссис кадрларымыз әмәлә кәлләкдәдир. Мама һәкимләри, акушеркалар, тибб бачылары, тибб гардашлары.* (Б.Бәјрамов)

Интонасија вә фасилә илә јанашы, гошулма конструксияларын әсас чүмләјә бағланмасында бир сыра башга грамматик васитәләр рин дә ролу вардыр. *Өзү дә, бир дә, һәм дә* вә с. белә бағлајычы васитәләрдәндир; мәс.: *Марага јолуну онлар, ахырынчы дөфә, саһаһ јох, бириси кун әр-арвад бир јердә кедәчәкдиләр. Өзү дә фәјтонда, кечә јох, күндүз.* (Ә.Әјлисли) *Салхым-салхым салланан буз парчаларына хәјәлһәнда хәјли вахт тамаша еләмишди - өзү дә сәһәр чағы, сүһи тәзәви.* (Ә.Әјлисли) *Билирди ки, бу гыз ә'лачыдыр. Бахышындан, дурушундан, отурушундан билирди. Бир дә чүмләрин өлчүсүндән, сөз тутумундан, сәс тутумундан.* (Ә.Әјлисли)

Мисаллардан көрүндүју кими, гошулма конструксиялар әсас чүмләдә олмајан бир үзвүн әвәзиндә ишләндији кими, әсас чүмләдә ишләнмиш үзвүн дәгигләшдирилмәси, кенишләндирилмәси, һәмчинсләринин јала салынмасы мөгсәдилә дә ишләдилір.

Гошулма конструксиялар әсас чүмләдәки бир сөзә дә аид ола биләр, чүмләнин үмуми мәзмуну илә дә бағлы ола биләр; бир сөздән дә ибарәт ола биләр, сөз бирләшмәси вә чүмләдән дә.

Гошулмалар јалныз мәтн дахилиндә конкрет вә дәгиг мә'на ифадә едир. Мәтндән (өзүл чүмләдән) кәнар гошулма конструксиялар өз әһәмијјәтини итирир; мәс.: *Ким һара кедир-кетсин, онда Бузбулагдан нәсә галыр - киминин гоһум-гәбиләси, киминин ағач-будағы, киминин дә ки саһибсиз дам-дашы, јахуд учуг дивары...* (Ә.Әјлисли) Бу мисалын өзүл чүмләсиндәки үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик билдирән нәсә мүбтәдасы гошулма һәмчинс сөз бирләшмәси-мүбгәдалар васитәсилә изаһ едилмиш, ајдынлашдырылмыш вә чүмләнин мәзмуну кенишләндирилмишдир. Өзүл чүмлә олмаса, гошулан һиссә ади сөз бирләшмәләринә чевриләр.

Гошулма конструксиялар санки бу вә ја дикәр чүмлә үзвүнүн (вә ја чүмлә үзвүнүн һәмчинсинин, әлавәсинин) чүмләдәки өз јериндән кәнара чыхарылмасыдыр. Она көрә дә гошулмалар мүхтәлиф чүмлә үзвләринә ујғун кәлир, адәтән, мүхтәлиф чүмлә үзвләриндән ибарәт олур:

М у б т ә д а д а н ибарәт олур: *Дунән јухары кетмишдиләр. Шафи мүәллим, Фәрһад.* (С.Әһмәдов) Бә'зән әсас чүмләдә мүбтәда ишләнир, гошулма конструксия онун әлавәси шәклиндә гурулур: *Икди бу евдә Ёәбиб олурду - ортанчыг гардаш.* (Ә.Әјлисли) *Чанәли корду ки, о бугданын ичиндә дә чохла кулүл вар. Бир сујуму мәрчијә охшајан, анчаг мәрчидән дә балача јасты-јасты кулүлләр.* (Ә.Әјлисли) Бә'зән әсас чүмләдә мүбтәда үмумиләшдиричи сөз шәклиндә чыхыш едир, гошулма васитәсилә онун һәмчинсләри садаланыр: *Лобја кулүнүн һәр рәнки вар. Ағы да, гырмызысы да, сарысы да...* (Ә.Әјлисли)

Х а б а р д а н ибарәт олур: Дәјјанын мәшһурлуғунун икинчи сәбә-
би онун Бузбулагдакы бадамлыгы иди. *Ени-узуну көрүмәјән бөјүк ба-*
дам багы. (Ә.Әјлисли) Гозбел әрик агачынын будагларында тумурчуғ-
лар доомагына лап аз галап дүјә јелини кими ишимшиди. *Гызармышыды.*
(Ә. Әјлисли) Бу мисалларда гошулма конструксијалар хәбәрин иза-
һы, кенишләндирилмәси мәгсәдилә ишләдилмишидир.

Г а м а л ы г д а н ибарәт олур: Сәидә көј узуну көрдү - *орадакы*
ајы, үздузлары. (Ә.Әјлисли) Өз мәнзилиндән Чанәли муәллим разы
иди, чох разы иди; *газындан да, сујундан да, гыш вахты одунсуз-түс-*
түсүз тәртәмиз истисиндән дә. (Ә.Әјлисли)

Т ә ј и н д а н ибарәт олур. Тәјин әксәрән тәјинләнәнлә бирлик-
дә парселләшир (јухарыдакы мисаллара бах). Лакин бә'зән ајрыча
да гошулур: *Ортабојлу гыз иди. Јумрусифәт.* (А. Мәммәдов) Даг көв-
дәли адамлар варды. *Уча. Енликүрәк.*

З ә р ф л и ј и н дә мухтәлиф нөвләри парселләрә ајрылыб јени-
дән чүмләјә гошула билир. Гошулма з а м а н зәрфлији: *Сәрвәр әс-*
кәрликдән бир ајры вахт кәлмиш олсајды, бәлкә кәнддә белә тез да-
рыхмајачагды. Анчаг о, пајызда кәлди. Пајызын лап ахырларында.
(Ә.Әјлисли) Јалныз Каината салам верәрди - *илдә бир кәрә, шах*
габаглашианда. (С.Әһмәдов) Гошулма ј е р зәрфлији: *Кечәләрин би-*
риндә оғру өз ајагы илә кәлиб чыхды. Өзү дә бостанын лап ортасына,
чардағын лап јанына... (Ә.Әјлисли) Өт кәсилмиш јох, дири верилсин
- *базадан, комбинатдан.* (С. Әһмәдов) Гошулма м и г д а р зәрфли-
ји: *Инди о, Сусәнбәрин бирчә илдә барамадан газандыгы нулун јарысы-*
на бу гәдәр тахыл алмынды. Вур-тут бешчә јүз маната. (Ә.Әјлисли)
Гошулма т ә р з зәрфлији: *Онун сәһәрдән баиладыгы сәһбәт елә баи-*
ладыгы кими дә давам едәчәкди; каһ астадан, каһ учадан, каһ ашкар-
да, каһ үрәјиндә. (Ә.Әјлисли) Гошулма с ә б ә б зәрфлији: *Бузбулаг-*
да о тохумун көкү чохдан кәсилиб. Бир аз чамаатын сәһләнкарлығын-
дан. Бир аз колхоз баичыларынын кәрамәтиндән. (Ә.Әјлисли) Гошул-
ма м ә г с ә д зәрфлији: *Јәгин ки, әлачсызлыгдан белә еләди. Вахт га-*
ланмадан өтрү. Дүшүнүб бир гәрара кәлмәк үчүн. (Ә.Әјлисли)

“Тәјин + тәјинләнән” типли - икиүзвлү гошулмалардан әлавә,
мухтәлиф үзвләр дә парселләр шәклиндә гошула билик; мәс.: *О кун-*
дән Чанәли јазды, Фәти көчүрдү. Ёсабы да, имланы да. Евдә дә, си-
нифдә дә. (Ә.Әјлисли) Анчаг бу куллу палтары бу шәһәрдә дәб салан
һәр кәсдисә, мудрик адамды. *Илиш бу вахтында. Јолда, троллејбусда,*
һәр јердә. (Ә.Әјлисли) Биринчи мисалда тамамлыг вә јер зәрфлији,
икинчи мисалда заман вә јер зәрфликләри әсас чүмләјә гошулмуш-
дур.

Гошулма конструксијаларын бир гисми әлавәләрә охшајыр вә
мәна һәчминә көрә әсас чүмләдә изаһ етдији үзвүн мәнасына бә-

рабәр (тәбии ки, тә јинедичи сөзләрлә әләвә мә'лумат вермәклә) мә'на ифадә едир; мәс.: *Сән бизим Гурбанәлинин нәвәси дејилсән? Ашағы мәһәлләли Зыр Гурбанәлинин?* (Ә.Әјлисли) Бу мисалда парселјат хәбәри изаһ едир вә мәзмунча хәбәрә бәрабәрдир.

Гошулма конструксијалар даһа чох һәмчинс үзвләр шәклиндә өзүнү көстәрир. һәмчинс гошулмалар ики чүр олур; а) әсас чүмләдә үмумиләшдиричи сөз верилир, гошулма конструксијаларда һәмчинсләр садаланыр; мәс.: *Саф тохум гәлиз шејди, гадасы. Елмди. Фәлсәфәди. Мәктәбди.* (Ә.Әјлисли) б) һәмчинсләрдән бири (бир гисми) әсас чүмләдә верилир, бир гисми (бири вә ја бир нечәси) парселјат шәклинә дүшүр; мәс.: *Суфрәдә бадја долу гатыг, бојат тәндир чөрәји, дүју ләкусу варды. Бир дәстә дә тәзәчә јујулмуш көј соған.* (Ә. Ничат)

Чүмлә үзвләри илә јанашы, будаг чүмләләр дә парселләр шәклиндә ајрыла билир; мәс.: *Бачыханым бүтүн саһәни силиб ајна кими тәмизә чыхарана гәдәр динчлик тапмазды. Истәр алачалпов гар төксүн, истәр күләк түҗјан еләсин, истәр илк баһарын алакөз сәһәри, рајиһәли меһи онун гырышлар чығыр салмыш әлини охшасын.* (Б.Бајрамов) *Инанмаг, һамы үрәкдән инанмаг истәјирди бу тәсәлли верән сөзләрә. Әкәр икидләри апаран о гатар олмасайды.* (Ә.Мәммәдов) *Сәксәкәли һиссләр тәзәдән гәлбимә долсун. Агры версә дә. Үмидләрим бир дә баи галдырсын. Горхулу олса да.* (Ә.Мәммәдов) *Анчаг о харабанын јериндә һеч кәс кедиб өзбащына тәзә јурд бина еләмәз. Кәрәк харабанын јијәси тапыла, кәрәк һалаллыг верәсән, ичазә аласан. Әлбәттә, әкәр ев тикән инсандырса вә о евдә инсан кими јурд салмаг истәјирсә.* (Ә.Әјлисли) Бурадакы гошулмаларын һамысыны өзүл чүмлә илә бирләшдириб будаг чүмлә јеринә гојмаг олар: *Горхулу олса да, үмидләрим бир дә баи галдырсын.*

Гошулма конструксијалар шифаһи нитг үчүн даһа сәчијјәвчидир, әсас чүмләнин тәләффүзү просесиндә вә ја онун тәләффүзүндән сонра дәрһал јада дүшмәклә нитги сәдәләшдирир, әсас чүмләни ағыр информасија јүкүндән хилас едир, нитг ахыны просесиндә әсас сөјләмә гошулмагла лазым олан фикрин там вә емоционал ифадәсинә имкан јарадыр.

Гошулма конструксијалар структур бахымдан јарымчыг чүмләләрә чох јахындыр. Өзүл чүмләнин мәзмуну әсасында бунлары да бүтөв чүмлә шәклинә салмаг мүмкүндүр; мәс.: *Дарынын өзү јетишәнә јахын гырмызы олур. Түнд гырмызы-гара, әнчириин тохуму кими.* (Ә. Әјлисли) - чүмләсиндә парсели: *Дарынын өзү јетишәнә јахын түнд гырмызы-гара олур, әнчириин тохуму кими олур* - шәклиндә бүтөвләшдирмәк олар. Јарымчыг чүмләләрдә "мә'лум"у ифадә едән үзвләр бурахылдыгы, рационал, јени фикир ифадә едән үзвләр сахландыгы

кими, гошулма конструкцијаларда да информасијанын мә'лум олан
һиссәси әсас чүмлөдә верилмиш олдуғундан јени информасија ифа-
дә едән үзвләр гошулур (парселләшдирилир). Лакин јарымчыг чүм-
ләләрдә үзвләрин бурахылма сәбәбләри башга, гошулма конструк-
сијаларда башгадыр. Јарымчыг чүмләләрдә бурахылачаг үзвләр әв-
вәлчәдән планлашдырылыр, башга сөзлә, һансы үзвүн (вә ја үзвлә-
рин) ишләнәчәји әввәлчәдән нәзәрдә тутулур, гошулмаларда исә
вәзирјәт башга чүрдүр: әсас чүмлә планлашдырылдыгдан сонра го-
шулма конструкцијалар јада дүшүр. Јарымчыг чүмләләр әксәрән
әввәлки чүмләдән доған суал әсасында мејдана чыхдығы һалда, го-
шулма конструкцијалар әввәлки чүмләдә "јадлан чыханы", нитг
просесиндә јада дүшәни әләвә етмәк мәгсәди дашыјыр. Бүтүн бун-
ларла јанашы, гошулма конструкцијалары *гошулма јарымчыг
чүмләләр* дә адландырмаг олар.

Гошулма конструкцијалар нитги садәләшдирир, лиризми күч-
ләндирир, нитгә емоционаллыг верир, онун тә'сир күчүнү артырыр.
Олур ки бәдии диллә, хүсусилә нәср дилиндә гошулма конструкси-
јалара тез-тез мүрациәт едилир. Бу чүр нитг васитәләриндән һәлә
кечән әсрдә нәср вә драматуркија усталарымыз истифадә етмиш-
ләр, лакин гошулма конструкцијалар бир бәдиилик васитәси кими,
60-чылар нәсринин нүмәјәндәләрини даһа чоһ чәлб етмиш-
дир; мәс.: Әлим јанды. *Одун һәрәрәтиндән. Көзләрим јашарды. Ча-
нымдакы ағрыдан... Дөздүм. Ичимдәки ағрылары боға-боға.* (Ә. Мәм-
мәдов) Гошулма конструкцијалар лиризмлә јанашы, јумор, кинајә,
истеһза васитәси кими дә мараглыдыр.

Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, "гошулма" анлајышы "пар-
сел"дән кенишдир. Бүтүн парселләр өзүл чүмләјә гошула билдији
һалда, бүтүн гошулмалар парселләрдән ибарәт олмур.

Чүмләнин хитабларла кенишләнмәси

*Мүрациәт олунаны билдирән сөзләрә вә бирләшмәләрә х и т а б
дејилер.*

Хитабын әсас хүсусијәтләри: мүхтәлиф шәхсләрә, шәхсләнди-
рилән әшјалара, мүчәррәд варлыглара мүрациәт мәгсәдилә ишлә-
дирир; аид олдуғу чүмләнин үзвләри илә јалныз мә'нача әләгәлән-
дир, грамматик (синтактик) чәһәтдән әләгәләнә билмир; исимләр-
лә (исимләшмиш сөзләрлә) вә исми бирләшмәләрлә ифадә олунур;
исмин адлыг һалында олур; хүсуси интонасија илә тәләффүз еди-
лир, аид олдуғу чүмләнин үзвләриндән хүсуси фасилә илә ајрылыр;

мәзмунча икинчи, формача үчүнчү шөхсә аид олур; синтактик суала чаваб вермир.

Гејд етдијимиз кими, хитаблар мұрачиөт мөгсәдилә ишләдилир. Мұрачиөт исә илк нөвбәдә инсана аиддир. Она көрә дә хитаблар әксәрән хусуси адлардан, фамилија, гоһумлуг, ичтимаи вә шөхси мүнәсибәт билдирән сөзләрдән ибарәт олур; мәс.: *Һабил, әј инсафсыз, үрәјимизи Јандырыб-јахмагда гәсдин нәдир, нә?* (Б.Ваһабзадә) *Гулаг ас, бир килејим вар сәнә, әј Кәрим дајы.* (Р.Рза) *Дедин баһарымыз көрмәсин хәзан, Сән еј дәрдли шаир, севимли Сабир!* (С.Рүстәм) *Мән сәни көрмәдим, мөһтәрәм ана!* (Р.Рза) *Лакин унутма, оғлум, јашамаг асан дејил.* (С.Рүстәм) *Ата, сән бу һәјатдан накам кетмәдин әсла.* (С.Рүстәм) *Севкилим, көзләрин дүшүр јадыма, Улдузлу көјләрә баханда сәнсиз.* (Р.Рза) *А достлар, инанын, сән нәфәсимдә Сән нәгмәм куләчәк додагларымда.* (С.Рүстәм)

Инсана мұрачиөтлә ишләдилән хитаблар динләјәнни дигтәтини чөлб етмәк, ону чағырмаг, ојатмаг, динләмәјә мөчбур етмәк, мұрачиөтин тонундан асылы олараг, она тә'сир етмәк мөгсәди күдүр. Бу чүр хитаблар һәм чанлы данышыг дилиндә, һәм дә бәдии әсәрләрдә тәбии мұрачиөт васитәси кими ишләдилир. Бунларла јанашы, бүтүн башга чанлы вә чансыз варлыглара мұрачиөтлә ишләдилән хитаблар да вардыр. Башга варлыглара мұрачиөт едилдикдә һәммин варлыглар шөхсләндирилмиш олур, она көрә дә башлыча олараг, бәдии әдәбијатда ишләдилән бу чүр хитабларда емоционалыг даһа артыг олур; мәс.: *А көһлән јолдашым, а көһлән атым, Буглана-буглана көпүклән. атым!* (С.Вурғун) *Бүлбүл! Сәһәр-сәһәр гонаг будага, Күнәшин ешигинә бир дастан гошаг!* (С. Вурғун) *Көзәл вәтән! Мә'нан дәрин, Бешијисән көзәлләрин.* (С.Вурғун) *Көјәр, чинарым, көјәр! Бој ат, чинарым, бој ат!* (Р.Рза) *Јаг, а гар, јаг кечәни дөндәрәрәк күндузә, јаг...* (С.Рүстәм) *Далғалар! А далғалар! Билирсинизми һәзин һекајәтини Илдә бир дәфә чичәкләрлә бәзәнән бу јерин!* (Р.Рза) *Мешәләр! Солмајын фыртыналарда!* (С. Вурғун) *Чан вермә һәр өтәрки дәрд-гәмә, ше'рим мәним.* (Б.Ваһабзадә) *Еј азад илһамым, нә бәхтијарсан!* (С.Вурғун) *Һәјат, сән нә ширинсән, ким сәндән дојду кетди?* (Б.Ваһабзадә) *А мәктәб јоллары, мәктәб јоллары! Сизи бир ан белә унутмадым мән.* (Б. Ваһабзадә)

Кимә вә ја нәјә мұрачиөтлә ишләндији нәзәрә алынараг, хитаблар үч нөвә ајрылыр: а) инсана мұрачиөтлә ишләдиләнләр; б) башга чанлы варлыглара (һејванлара, гушлара) мұрачиөтлә ишләдиләнләр вә в) чансыз варлыглара мұрачиөтлә ишләдиләнләр; мәс.:

Гары, о чичәкләрин һикмәтини ач мәнә сөјлә. (И.Әфәндијев) *Билрәм, әјилмәз галасан, гала, Вуруш, икид бала, мөһрибан бала!* (С.Рүстәм) *Үрәјиндәки арзулар баи тутачагдыр, Мадар.* (Ә.Вәлијев) *Дедис*

-Бага гардаш, амандыр. Башагрысы өлдүрүр мени. (Р.Рза) *Нә олуб ки, гарга гага, сөjlө, гэмлисән?* (Н.Хәзри) *Тарих, сөjlө көрүм, һансы за- танды Мәһәббәт ганунла гардаш олмундур?* (С.Вурғун) *Јаһна, баһар! Јаһна, һәјат! Јаһна, еј заман!* (С.Вурғун) *Гајалар! Гајалар! Гушгонмаз- сыһыз.* (С.Вурғун) - чүмләләриндәки хитабларын бир гисми инсана (гарчы, икид бала, меһрибан бала, Мадар), бир гисми һејванлара вә гушлара (бага гардаш, гарга гага), бир гисми чансыз вә мүчәррәд варлыглары (тарих, баһар, һәјат, еј заман, гајалар) мүрачиәт мәгсәдлә ишләдилмишдир.

Хитабын әсас ифадә васитәләри исимләр вә субстантив исми бирләшмәләрдир; мәс.: *Томрис о чәлләддан гисас алараг, -Һәкмдар!* *Тачындан даһа кеч!-деди.* (С.Вурғун) *Шаир, онун гүдрәтини дуја бил.* (С.Вурғун) *Бизим сизә, еј улдузлар, Еј улдузлар. Сөзүмүз вар.* (Б.Ва- һабзәдә) *Көнүл, долан ел-обаны, О дагда кәз, бу дагда кәз.* (Б.Ваһабза- дә) *Еј танкчы гардашым, қурлат мотору!* (С.Вурғун) *Бир аз да сәбр елә, Муған көзәли.* (С.Вурғун) *Тәслим ол, дәли Күр! Инады бурах.* (С.Вурғун)

Башга нитг һиссәләри вә атрибутив сөз бирләшмәләри хитаб вә- зифәсиндә ишләндикдә субстантивләшмиш олур; мәс.: *Ач көзләри- ни, ејлө нәзәр аләмә, еј кәпч!* (С.Рүстәм) *Бу хош күнү омрумуздән сәј, көзәл! Көзәлликдә олмаз сәнә тај, көзәл!* (С.Рүстәм) *Артыг әл вер, ви- далашаг, еј гәһрәманы!* (С.Вурғун) *Гара көзлүм, бу дүнја нә көзәлдир!* (Р.Рза)

Мисаллардан көрүндүјү кими, хитабын ифадә-васитәләри - исим- ләр, исми бирләшмәләр (исимләшмиш сөз вә бирләшмәләр) 3-чү шәхсдә олур. 3-чү шәхс бүтүи чанлы вә чансыз варлыглары, һадисә- ләри әһатә едир, һәм әвәзликләрлә, һәм дә исимләрлә, исми бир- ләшмәләрлә ифадә олунур. Хитаблар 3-чү шәхс формасында олса да, әвәзликләрлә ифадә олуна билмир. Тәбии ки, 1 вә 2-чи шәхс- ләри билдирән әвәзликләр дә хитаб вәзифәсиндә ишләнә билмир. Лакин бурада бир истисна вардыр: 2-чи шәхсин тәкини вә чәмини билдирән әвәзликләр мүстәгил шәкилдә хитаб вәзифәсиндә ишләнә билмәсә дә, диқәр шәхс әвәзликләриндән фәрғли олараг, ајдын- лашдырычы сөзләрин (өз әлавәләринин) көмәји илә мүрачиәт бил- дирән дил васитәләри системинә дахил ола билир; мәс.: *Сән, еј баш- ладығым бу узун ше'р! Јадда галачагмы бары бир сөзүн?* (С.Вурғун) *Сән, еј јурдумузун гәһрәман гызы! Сәниндир бу ганун, бу торпаг, бу су.* (С.Вурғун) *Сиз, еј Авропанын чаһанкирләри! Тарихин мәһвәри дөнән- дән бәри Гулдур налтарына бурундунуз сиз.* (С.Вурғун) *Сиз, еј көнүл- ләри чансыз минчуглар кими алвер малына дөндәрилмиш, мәнимсән- миш кәликләр, гызлар! Мән бу күн... бүтүн әски варлыга гаршы үсјан бурагы галдырырам.* (Ч. Чаббарлы) Бу чүр хитабларын ајдынлашды-

рычы хиссәси ону јенә дә 3-чү шәхслә бағлајыр.

Беләликлә, хитаблар формача 3-чү шәхсдә, дилләјәнә мұрачиәтлә ишләндији үчүн мәзмунча 2-чи шәхсдә олур; мәс.: Гардаш! Бизим кө-рушүмүз узун сұрмәди. (С.Рүстәм) Еј Тәбриз көзәли, сөзүм вар сәнә. (С.Рүстәм) Мұрачиәт билаваситә 2-чи шәхсин иштиракы илә олдуғу кими, гижәби шәкилдә дә ола биләр, һәтта бә'зән 3-чү шәхс формасы илә инсан өзү өзүнә мұрачиәт едә биләр. Лакин бүтүн һал-ларда мұрачиәт мәзмунча икинчи шәхси нәзәрдә тутур.

Хитаблар бир сыра хүсусијјәтләринә көрә мүбтәданы хатыр-ладыр. Мүбтәда кими, хитаблар да исимлә, исми бирләшмәләрлә ифадә олунур; мүбтәда кими, хитаблар да исмин адлыг һалында олур; мүбтәда кими, хитаб вәзифәсиндә ишләnmәк үчүн дә бир сы-ра башга нитг хиссәләри исимләшмәли олур. Һәтта бир сыра һал-ларда бир чүмлә дахилиндә интонасија вә фасиләнин көмәји илә хи-табла мүбтәданы бир-бири илә әвәз етмәк олур; мәс.: *Инди Bahid сәни диндирмәсә, чанан, јери вар* (Ә.Ваһид) - мисрасында мүбтәданы хитаб, хитабы мүбтәда кими тәләффүз етмәк олар: *Инди. Bahid, сә-ни диндирмәсә чанан, јери вар*. Хәбәри 3-чү шәхсин чәминдә олан мүбтәдасыз хитаблы јарымчыг чүмләләрдә мүбтәда илә хитаб даһа асан бир-бирини әвәз едә биләр: *Достлар, көмәјә кәлдиләр!* - *Дост-лар көмәјә кәлдиләр*.

Бу чүр һаллара бахмајараг, мүбтәда илә хитабларын мүһүм фәрғлә-ри вардыр:

-мүбтәда - һаггында данышыланы, хитаб мұрачиәт олунаны бил-дирир;

-мүбтәда чүмләнин баш вә әсас үзвүдүр, хитаб чүмлә үзвү сајыл-мыр;

-мүбтәда аид олдуғу чүмләнин үзвләри илә һәм мә'нача, һәм дә грамматик чәһәтдән бағлы олур, хитаблар чүмлә үзвләри илә јал-ныз мә'на әлағәсиндә олур;

-мүбтәда һәр чүр нитг хиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә ифа-дә олуна билир, хитабларын ифадә имканлары мөһдуддур;

-мүбтәда ади интонасија илә, хитаблар хүсуси мұрачиәт интона-сијасы илә тәләффүз едилир;

-мүбтәдадан фәрғли олараг, хитаб аид олдуғу чүмләнин үзвлә-риндән ајдын фасилә илә ајрылыр;

-мүбтәда адәтән чүмләнин әввәлиндә ишләнир, хитабын чүмлә-дә јери сәрбәстдир;

-јазыда мүбтәдадан сонра бу вә ја дикәр дурғу ишарәсинә еһти-јач олмур, хитабдан сонра интонасијадан асылы олараг, веркүл вә ја нида ишарәси гојулур;

-мүбтәда бүтүн шәхсләрдә ола билир вә онун формасы илә мә-

муну арасында фэрг олмур; мөс.: *Мән Ајын созуну кәсдим бир анлыг.* (С.Вургун) *Сән һамыдан көзәлсән, севкилим.* (Р.Рза) *Көрүрсәнми? О буланыр... О һирсләнир... О дөјүкур.* (С.Вургун) Амма хитаб форма вә мәзмунча фәргләнир.

Мисалларда мүбтәдәлары (мән, сән, о) форма вә мәзмун ејнилији онларын өз хәбәрләри илә әлагәсиндән (узлашмадан) ајдын олур. Икинчи мисалда *сән көзәлсән* сөзләри арасында 2-чи шәхсә көрә узлашма вардыр, мүрачиәт дә икинчи шәхсәдир, лакин мүрачигәт билдирән сөзүн - хитабын (*севкилим*) 3-чү шәхсдә олмасы (*мәним севкилим* = *О*) форма илә мәзмун арасында фэрг ярадыр.

Хитаб гурулушча *м у х т ә с ә р* вә *к е н и ш* олур. Хитабларын гурулушу чүмлә үзвләринин гурулушундан фәргләнир. Нигт һиссәләри илә (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә) ифадә олунан үзвләр садә, сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан үзвләр мүрәккәб һесабулунур. Хитабларын гурулушуну мүјјәнләшдирмәк үчүн башга принципдән истифадә етмәк лазым кәлир, чүнки хитабларын әсасында исимләр, исимләшмиш сөзләр вә исми бирләшмәләр дурса да, онлар чох заман тәјинедичи сөзләр һесабына кенишләнир вә нәтичәдә һәчм етибарилә ики үзвә - мүбтәда вә онун тәјининә ујғун кәлир. Она көрә дә бир үзв һәчминдә олан хитаблар мүхтәсәр (садә), ики үзв һәчминдә олан хитаблар кениш (мүрәккәб) хитаб һесабулунур.

Мүхтәсәр хитаблар: *Оғул, мән билирәм, севдаја дүшән Инсанлар өмрүнү чүрүдүр бә'зән.* (С. Вургун) *Һәјат, севинчин гәдәр әзабын да шириндир.* (Б. Ваһабзадә) *Ган гардашым! Тәк дејилсән дөјүмләрдә, гулаг ас.* (С.Рүстәм) *Һијә мә'лулсан, а дағлар гызы, сән?* (С.Вургун) *Мәним романтикам! Сән дә ганадлан.* (С.Вургун) *Чаваб вер, одлар кәлиши!* (Ч.Чаббарлы) *Чәһәннәм өл, чәһәптәм зәбанәси!* (Ч.Чаббарлы)

Кениш хитаблар: *Тәрлан тәб'им! Нә јатмысан, ганадланмаг вахты кәлди.* (С.Вургун) *Еј Украјна торпағында зәфәрләрлә ад гојан, Азадлығы, сәадәти, әдаләти горујан Азәрбајҹан оғуллары! Әлиһизи сыхырам!* (С.Рүстәм) *Һүнәри дағ чапан Фәрһад илһамым! Чош, јенә далгалан дәрјалар кими.* (М.Раһим) *Нәдир о јалваран дәрдли бахышар, Еј ала көзләри јаш төкән бачым?* (С.Рүстәм) Бу чүр хитаблар линләјәнин диггәтини чәлб етмәкдән чох, онун бир сыра кејфијәтләрини нәзәрә чарпдырмаг мәгсәди илә ишләдилір.

Емоционал бәдии нигтгдә бу чүр хитаблардан даһа чох истифадә едилір; мөс.: *Сөјлә, мүгәддәс одлар кәлиши! Улу Һүрмүздүн паклығы вә мә'сумлуғуну тәмсил едән көзәл Сәлмәз! Илләр боју чәкдијин ағыр әзаб вә узунтуләрдән сонра сән бутун алчаг чисмани дүјгулары атыб руһани бир јүксәклијә вардыгыны... һисс едирсәнми?* (Ч.Чаббарлы)

Бә'зән чүмләдә ејни бир шәхсә мүхтәлиф васитәләрлә мүрачигәт

едилир. Бу чүр васителер, эслиндө, ејни объекти нөзөрдө тутдугундан синонимлик кејфијјетинө малик олур; мәс.: *Фуад, әзизим, сән-сән?* (Ч.Чаббарлы) *Оғлүм, Исфәндијар, гадасы, дур, дур, келиб өлдүрөрлөр.* (Н.Мехди) *Вәтәндаш! Әзиз дост! Мехрибан јолдаш! Кәлиң! Сејрәлмәсин чәркәләримиз!* (С.Вурғун) *Еј әзиз охучүм, еј әзиз инсан! Ушлаглыг нә гәдәр кулунч олса да, Көнүл ајрылмајыр дујгуларындан.* (С.Вурғун) *Сән, еј исинмәмини ана гучағы! Шаир тәбиәтли сәнәт очағы! Козләрим үстүндө сәнни јерин вар.* (С.Вурғун) *Инди душун, оғул, Сарван!* (С.Вурғун) *Һардасан, еј илк баһарым, һардасан? Натлы јарым, шүх никарым, һардасан?* (С.Рүстәм) *Әзизим, гузүм, көзүм, мән пул алырам, сиз јох?* (Ч.Чаббарлы) *Мурад, көз бәбәјим, нубарым, ил-ким, Гој сәнни шәклини көстәрим, дајан.* (С.Рүстәм) *Сән, еј мејмун сүрүсүндән инсанлыға јүксәлән! Сән, еј көһүләрдән чыхыб тунел үчүн дағ дөлән! Сән, еј чошгун далғалары бетон төкүб сахлајан!..* *Һучүм бүтүн тәбиәтә, јерә, көјә, ирмага!* (Ч.Чаббарлы) *Ај еллар, обалар, көзүңүз ајдын! Душмәнин сәфләри позулур бу күн.* (С. Вурғун)

Јухарыдакыларын әксинә олараг, бә'зән ејни чүмлөдө мүхтәлиф шәхсләрә (шәхсләндирилмиш әшјалара) мүрачиәт едилир. Бу чүр хитаблар һәмчинс хитаблардыр; мәс.: *Вәтән јурду, доғма очаг, бәх-тијар инсан!* Сәнни гартал ганадынла мән учачагам. (С.Вурғун) *Еј аталар, аналар, еј кәлиңләр, бачылар.* *Аз кечәр, баһар кими үрәјиниз ачылар.* (С.Рүстәм) *Гардашлар, бачылар,* бу азадыг бајрагы алтында јени азад һәјата доғру! (Ч.Чаббарлы) *Вәтәнимизин кәңчләри! Гызла-ры, оғланлары! Гаршыңызда ачыгдыр бүтүн һәјат јоллары.* (С.Вурғун) *Көзәл бағча, көзәл кечә, көзәл вичдан, көзәл пәри! Сизсиз кечән күнләр-илин һәр дәми бир хәјал олур.* (С.Вурғун)

Бә'зән мүрачиәт олунаны даһа әтрафлы сәчијјәләндирмәк үчүн хитабын өзүл сөзүнә аид һәмчинс тә јинләр ишләдилир; мәс.: *Сән, еј хәјалијлә дејиб-күлдүјүм, Гәдрини чанымдан әзиз билдијим Тарихләр шаһиди гочаман ш ә һ ә р! Нәдир гәлбиндәки бу дөјүнтүләр?!* (С.Вурғун) Бунун әксинә олараг, һәмчинс хитабларын үмуми бир тә јини ола билир; мәс.: *Еј баһар күлүшлү а ј л а р, ф ә с и л л ә р, Дејин.* *бу нә бүсәт, нә тәмтәрагдыр?* (С.Вурғун)

Јүксәк илһамла јазылмыш поетик әсәрләрин дилиндә хитабларын эмоционал тәкрарына даһа чох раст кәлмәк олур; мәс.: *Алакөз, Алакөз! Бир ојан, гызым...* (С.Вурғун) *Бармаглар, бармаглар! Нә гәдәр ишиниз, әмәлиiniz вар!* (Б.Ваһабзадә) *Шәһрәтим, еј Вәтән, шаным.* *еј Вәтән! Үрәјим, еј Вәтән, чаным, еј Вәтән!* (С.Рүстәм) *Азәрбајҗан, Азәрбајҗан, көз бәбәјим, ешит мән!* (С.Рүстәм) *Ана торпаг! Ана торпаг! Сәнни бу һүспүн Ше'римизин үрәјиндә нәгш олунады.* (С.Вурғун) *Гоча Зәрдушит! Гоча Зәрдушит! Үч мин ил габаг Сән дә Муған сәһра-сыны кәзиб доландын!* (С.Вурғун) *Сарван, Сарван! Чохму галыр, сәјлә.*

сабаһа? (С.Вурғун) Бу чүр төкрар олуна хитабларын тө'јини дәји-
нә биһир; мәс.: *Аһ, м е һ р и б а н а н а ! Аһ, ә з и з а н а ! О күндән бәри-*
дир һәсрәтәм сана. (С.Вурғун) *Г о ч а Вәтән! К ә н ч Вәтән! Бу*
сувәтнин вар олсун. (С.Вурғун) Бә'зән дә әксинә, тө'јинедичи һиссә
сабиғ галыр, өзүл сөз синоними илә әвәз едилыр: *Саламат гал, ана*
т о р н а г, а н а ј е р ! (С.Вурғун)

Хитаблар чох заман чағырыш билдирән *а, ај, еј* нидалары илә
биркә ишләнир; мәс.: *Ај обалар, ај елләр, бајрамыңыз мубарәк!* (Б.Ва-
һабзадә) *А бала, сојугдур, кәл гызын бир аз.* (Б. Ваһабзадә) *Әтир сач*
а әмә, сән еј гәичә кул! (С.Вурғун) *Сән еј бу торпағын гызы, кәлини!*
Утанма кул ачан јанагларындан! (С.Вурғун) *Динлә шаирини, еј әзиз өл-*
кә! (С. Вурғун) Нидалар төкрар олуна хитабларын арасында да иш-
ләнир: *Инсанлар, еј инсанлар! Мәни һәрдән инчидиб көплүмү сынды-*
ранлар! Ахтарын бу гәлбими... (Р. Рза)

Мүрачиәт олунаны мүхтәлиф чәһәтдән сәчијјәләндирмәк үчүн
тө'јинлә јанашы, хитабларын әләвәси дә бәдии дилдә кениш имкан-
лара маликдир; мәс.: *Дөјүшчү, Вәтән оғлу - дүшмәкләрин көз дағы!*
Садиг галыб андына, јахшы гору јарагы. (Р.Рза) *Еј гыш! Еј илк баһарын*
сәрт бахышлы гардашы, Сәнин аддымларындыр чанландыран даг-да-
шы. (С.Рүстәм) *Әдә еј, Гурбангулу, ады өзүндән, өзү адындан бивеч,*
бир де корум бәс бу һиндуиканын бириси һаны?! (С.Рәһимов)

Хитаб чүмләннин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнә би-
лир. Интонасија чәһәтдән ән зәиф позисијасы чүмләннин әввәли һе-
саб олунур. Тонун тө'сир күчүндән асылы олараг, чүмләннин әввә-
линдә хитабдан сонра веркүл вә ја нида ишарәси гојулур; мәс.: *Ша-*
ир! Бу фәлсәфән галсын бир јана, Јахын кет, салам вер о гәһрәмана.
(С.Вурғун) *Чобан, сән мәнә бир шејдә көмәк елә.* (Ә.Вәлијев)

Хитаб чүмләннин дахиянидә ишләндикидә, адәтән, һәр ики тәрәф-
дән веркүллә ајрылыр: *Мән дә, гардаш, сәнин кими даг ашмалыјам.*
(С.Вурғун)

Г е ј д. Чүмлә дахилиндә ишләниб јүксәк тонли тәләффүз едишән хитаблардан
сонра бә'зән нида ишарәси гојулур вә чүмлә саики јарыда кәсилмиш өлур. Бу чүр
халларда нида ишарәси јалныз тонун јүксәклијини нүмајиш етдирир, әслиндә, вер-
күлә бәрәбәр бир ишарә кими нәзәрдә тутулмалыдыр; мәс.: *Јазыглар олсун ки, еј*
мәниз үрәк! Бә'зән јува салыр сәндә хәјанәт.... (С.Вурғун)

Чүмләннин сонунда ишләнән хитабдан әввәл јазыда веркүл гоју-
лур, хитабдан сонра нсә интонасијадан асылы олараг нөгтә (үч нөг-
тә), суал вә нида ишарәләриндән бири гојула биләр; мәс.: *Мәһәббә-*
тин һәр рәмзини Ариф кәрәк гана, бүлбүл. (Р.Рза) *Ушаг чөлдә, бајыр-*
да кулмәсин, јујүрмәсин, Јыхылмағын, дурмағын ләззәтини билмәсин,
Бәс нејләсин, ај ана? (Б.Ваһабзадә) *Јох олсун башындан думан, Тәбри-*

зим! (С.Рүстәм) Чүмләннин сону хитаб үчүн күчлү позисија сабылыр
вә бу мөгамда хитабдан ше'рдә емоционал рәдиф кими дә истифадә
едилир; мәс.:

Каман чалан кимдир о, Бәхтијар?

Куләкди, ја симдир о. Бәхтијар?

Кәнчлик, һәјат ишириндир, гардашым!

Вәтән гат-гат ишириндир, гардашым! . (Р.Рза)

Хитаблар јалныз мүрачиәт дејил, **мүнасибәт** дә билдирир. Мүна-
сибәт интонасијадан, хитаб үчүн **сечилән** лексик ваһидләрлән, хи-
табларын тә'јинләриндән, әләвәләр**ин**дән ајдын олур. Хитабларын
сонунда ишләнән бир сыра шәкил**чиләр** дә динләјәнә, мүрачиәт
олунан шәхсә мүнасибәти габары**гла**шдырыр; мәс.: *Гардашым! Ко-
рурәм дағлардан кечән Јашыл долајларда ајағ изини.* (С.Вургун) *Елхан,
аслан үрәкли икид...* (Ч.Чаббарлы) *Заваллы чочуг! Мән сәнә ачыјырам*
(Ч.Чаббарлы) *Түлкү һәрифләр! Мән сизи чох көзәл таныјырам*
(Ч.Чаббарлы) *Чәһәннәм ол, чәһәннәм зәбанәси!* (Ч.Чаббарлы) *Дур,
гоча түлкү!* (Ч.Чаббарлы) *Гәрарымы кәсән јар! Сөз демәмиш күсән
јар! Нә дедим ки, инчинди, Де, бу мән, јар, бу сән, јар!* (Р.Рза) Иләрдә
бу чүр һаллар кенишләнәрәк бә'зән поетик фикрин хитабларла
ифадәсинә јол ачыр:

Сачлары сарым мәшим,

Сәбрим, гәрарым мәним!

Көзләри севки рәнкли,

Додағлары чичәкли,

Өмрүм, баһарым мәшим! (Р.Рза)

ЧҮМЛӘНИН АРА ВӘ ӘЛӘВӘ КОНСТРУКСИЈАЛАРЛА КЕНИШЛӘНМӘСИ

Садә чүмләнни кенишләндирән васитәләр сырасында сөјләнилән
фикрә мүнасибәт билдирән вә ја чүмләннин әсас мәзмунундан фәрҗ-
ли әләвә мә'лумат верән сөзләрин, сөз бирләшмәләри вә чүмләләр-
рин дә мүһүм ролу вардыр. Буилар өз функцијаларына көрә фәрҗлән-
нәрәк ики нөвә ајрылыр: а) *ара конструксијалар*; б) *әләвә констру-*
ксијалар. **Ара конструксијалар** (ара сөзләр, ара сөз бир-
ләшмәләри вә ара чүмләләр) сөјләнилән фикрә мүнасибәт билди-
рир; **әләвә конструксијалар** (әләвә сөзләр, бирләшмә вә
чүмләләр) әләвә мә'лумат вермәк мәгсәди дашыјыр.

Хитаблар кими, ара вә әләвә конструксијалар да дахил **олду**гу
чүмләннин үзвләри илә синтактик әләгәјә кирә билмир вә јалныз
мә'нача әләгәләнир. Шифаһи нитгдә әсас чүмлә илә әләгә интона-

сөзә васитәсилә ярадылыр.

Ара вә әләвә конструксиялар бүтөвлүкдә чүмләннн мәзмуну илә, јахуҗ да чүмләдә бир сөзлә бағлы олур; сөз, сөз бирләшмәси вә чүмлә шәклиндә формалашыр; әсас чүмләдән веркүл, тире вә ја мө тәризә илә аҗрылыр.

Ара сөзләр вә бирләшмәләр

Ара сөзләр вә бирләшмәләр дахил олдуғу чүмләннн үзләри илә грамматик чәһәтдән бағлы олмур, чүмлә үзвү вәзифәсиндә чыхыш едә билмир, әсас чүмлә илә мө'нача бағланараг данышанын (вә ја јазанын) сөјләдији фикрә мүнәсибәт билдирир. Анд олдуғу чүмләннн үзләри илә грамматик (синтактик) чәһәтдән бағлы олмадығы үчүн ән'әнәви грамматикаларда бу чүр сөзләр вә бирләшмәләр "Грамматик чәһәтдән чүмлә үзләри илә бағлы олмајан сөзләр вә бирләшмәләр" адландырылыр.

Ара сөзләр вә бирләшмәләр әксәрән чүмләннн әввәлиндә мүшәһидә олунса да, чүмләннн дахилиндә вә сонунда да ишләнир, нисбәтән сүр әтлә, лакин ашағы тонда вә зәиф вурғу илә тәләффүз едилир; мәс.: *Дузу, нәнә, мән дә сәнин синәнә сыгынанда һеч нәдән горхуб һуркәмийшәм!* (С.Рәһимов) *Көрүнүр, әммин бундан хәбәри јох-дур.* (Һ.Мәһди) *Мәшәдибәј, доғрудан да, ағыр тәһсиһ иләриндә аҗры-аҗры адамлара дәрс демәклә доланырды.* (Һ.Мәһди) *Демәти, бизә дүш-мән олачигсан?* (Һ.Мәһди) *Бир сөзлә, Јасәмән нәнәсиндән гопуб-араланырды.* (С.Рәһимов) *Іхјаты бу јердә кечән достлара Јәсәд апарырам, сөзүн доғрусу.* (С.Рүстәм) *Рәшид, дејәсән, бу арзуну Сүсәтин көзләриндән охуду.* (Һ.Мәһди) *Нәһајәт, онлар гаранлыг бир дәнкәјә чатдылар.* (Һ.Мәһди) *Чүрүјүн фикринчә, јер үзүндә адамларын јахшылыгы, јаманлыгы, достлугу, дүшмәнлији... чәрхи-фәләкдәндир.* (И.Һүсәјнов) *Дузу... Мән, Вејсәл Вәлиизадәни нәчиб бир шәхс кими танысам да, ичә дејәр, тәчрүбәдә бир ишчи кими сынамамышам.* (С. Рәһимов)

Һәр бир чүмләдә данышанын өзүнүн вә ја башгасынын сөјләдији фикрә мүнәсибәт ифадә олунур. Бу мүнәсибәт зәиф вә ја габарыг шәклиндә ифадә олуна биләр. Һеч бир башга васитә олмадыгда шифаһи нитдә модал мүнәсибәт интонасијанын көмәји илә ифадә олунур. Интонасијадан асылы олараг, ејни грамматик гурулуша, ејни лексик тәркибә малик олан чүмлә һәрмәт, сәминийјәт, нифрәт, кин, гәзәб вә с. ифадә едә биләр. Јазыда бу чүр емоционал мүнәсибәт мөтн мүһити әсасында баша дүшүлүр. И.Әфәндијевин "Гарылағы" һекајәсиндә гарынын шаһа дејији *Мән анајам* -чүмләсиндәки

дәһшәтлi гәзәби һекајәни охудугча тәдричән анламаг олур, жүзләрлә, минләрлә ананы өвладсыз гојмуш, лакин өз баласыны дәһшәтлi азардан хилас етмәјә чалышан һөкмдар ахыра гәдәр бу сөзләрдәки интигам һиссини дәрк едә билмир. Јалныз гарынын вердији шәр-бәт-зәһәрлә өлүмә мәһкум олдуғуну анладыгдан сонра гарынын нә демәк истәдијини баша дүшүр. Лакин дилдә елә васитәләр вардыр ки, онларын көмәји илә даиышан шәхс сөjlәнилән фикрә мүнәсибәтини даһа ајдын ифадә едир. *Гоча һәр кун өз шакирдинә нечә тој едәчәји барәдә душунурду* (И.Әфәндијев) - чүмләсиндә тәбии бир һадисә тәсвир едилир вә чүмләдә объектив модаллыг вардыр. Биз данышанын субъектив мүнәсибәтини һәмин чүмләдә мүхтәлиф сөзләрлә мүхтәлиф истигамәтә јөнәлдә биләрик: *Гоча, демәк олар ки, һәр кун өз шакирдинә нечә тој едәчәји барәдә душунурду. Әлбәттә (шүбһәсиз, сөзсүз, јәгин ки, чох куман ки, бәлкә дә, ола билсин ки, көрүнүр), гоча һәр кун өз шакирдинә нечә тој едәчәји барәдә душунурду*. Бүтүн бунлар субъектив мүнәсибәтин хүсуси сөзләрлә габарыг ифадәсидир.

Данышанын сөjlәнилән фикрә субъектив мүнәсибәти әсас чүмлә дахилиндә ишләнән, лакии онун үзвләри илә грамматик чәһәтдән бағлы олмајан бир сыра сөзләр, сөз бирләшмәләри вә чүмләләр васитәсилә ифадә олуиур.

Субъектив мүнәсибәтин әсас морфоложи ифадә васитәләри модал сөзләрдир. Модал сөзләр синтаксисдә **ара сөзләр** функцијасында чыхыш едир. Модал сөзләрлә ара сөзләри ејниләшдирмәк олмаз. Бүтүн модал сөзләр синтактик сәвијјәдә ара сөз вәзифәсиндә чыхыш едир, лакин мәтн дахилиндә ара сөз вәзифәсиндә чыхыш едән бүтүн лексик вә синтактик ваһидләри модал сөз һесаб етмәк олмаз.

Дилимиздә бир сыра сөзләр вар ки, онлар башга нитг һиссәләриндән, демәк олар ки, там тәчрид олунмуш вә модал сөзә чеврилмишдир. *Әлбәттә, беләликлә, нәһајәт, тәәссуф, јәгин, куман ки, санки, һәгигәтән* вә с. белә сөзләрдәндир. Бунлар синтаксисдә јалныз ара сөз вәзифәсиндә чыхыш едир; мәс.: *Әлбәттә, бизим бу вәһдәтин мугабилиндә кулли-каинат ләрзәјә кәләр.* (С. Рәһимов) *Бәли, беләликлә, мән о гызла икинчи дәфә көруидум.* (И.Әфәндијев) *Нәһајәт, Әзизбәјов вахтилә мүнәндис ишләдији Бајыл електрик стансијасына кетди.* (Һ. Мейди) *Кечмишләрдә, јәгин ки, көзәл өлмуш аг үзүндә инди дәррин гырышлар көрүнурду.* (И.Әфәндијев) *Санки, о кәнч гадын бу ихтијарсыз тәбәссүм вә бахышы илә көнлүмүн һејранлыгыны мәнә билдирмәк истәјирди.* (И.Әфәндијев)

Дилимиздә елә сөзләр дә вардыр ки, онлар иикишафын һазыркы мәрһәләсиндә дилимиздә һәм бир үзв, һәм дә ара сөз кими ишлә-

нир. *Шубһәсиз, дуздур, доғрудур, демәли, дејәсэн, көрүнүр, көрәсэн, билгирсәни* вә с. белә сөzlәрдәндир. *Әфзәл мүдиринә сөзсүз итаәт етди* (С.Рәһимов) - чүмләсиндә сөзсүз сөзү тәрз зәрфлијидир, нечә? суалына чаваб верир; биз һәммин сөзү һәр ики тәрәфдән веркүллә (шифәһи нитгдә фәсилә илә) ајырмагла ара сөз кими дә ишләдә биләрик: *Әфзәл мүдиринә, сөзсүз, итаәт етди*. Буна көрә дә ара сөzlәр һәм модал сөzlәрлә, һәм дә јеринә көрә модаллыг ифадә едән бир сыра әсас нитг һиссәләри илә ифадә олунур. Нүмунәләрә бахаг.

Әсас нитг һиссәси кими: *Дуз дејирләр, тамам дуздур, доғрудур*. (С.Рәһимов) *Көзүм ајдын, козүмә сурәти-чанан көрүнүр*. (Низамни) *С о л м а з. Сән билгирсәни ки, Алтунбај онлара јох демәлиши-дир вә дејә билмәз?* (Ч.Чаббарлы) *Ә, ону һансы зәлым оғлу дејир?* (Һ.Мәһди) *Кәрәк шәһәрә кедәндә бизимкиләри дә көрәсэн*.

Ара сөз кими: *Дуздур (доғрудур), мән сизинлә достам, амма бу дедикләринизә әмәл едә билмәрәм. Көрүнүр, күнәшә иштаһан вардыр?* (С.Вургун) *Билгирсәни, ишләрим чох олдуғу үчүн мән бу күн сәнинлә көрүшә билмәјечәјәм. Дејир*. "адын нәдир, дашдәмир, јумиалысан, јумиалы". (С.Рәһимов) *Көрәсэн, әмиоглу һара кетмиши олар?* (Һ.Мәһди)

Әсас нитг һиссәләри илә әлагәни кәсмәмиш бу чүр ара сөzlәрә морфоложи тәркибинә көрә һәм адларда, һәм дә фе'лләрдә раст кәлирик.

И с м и ара сөzlәр: *ишдир, дүнјасында, әслиндә; дуздур, доғрудур, доғрусу, јахшы, шубһәсиз; әввәлә, биринчиси, икинчиси, ахырда; мәнчә, сәнчә, бизчә* вә с.

Ф е ' л и ара сөzlәр: *дејәсэн, демәк, демәли, дејәк (ки), демә, тутаг (ки), көрәсэн, көрүнүр* вә с.

Мисаллар (әввәлчә әсас нитг һиссәси, сонра ара сөз кими): *Мәним арзум будур: Голларына јени гуввәләр кәлсин*. (С.Вургун) - *Будур*, инди артыг *Мәшәдибәј* сон иштаһанларыны вериб. (Һ.Мәһди) *Јахшы* икидин адыны ешит, үзүнү көрмә. (Мәсәл) - *Јахшы, савад курсунда охујурсунузму?* (Һ.Мәһди) *Һеч кәс сизи мәнчә баша дүшә билмәз. - Мәнчә, бу ишләр бүтүн шивеји-куффардыр. (Сабир) Иш олмајан јердә бу да бир ишдир. - Ишдир, бирдән... - Мәшәдибәј онун һәјәчаныны артырмаг истәмәди. (Һ.Мәһди) Сөзүн доғрусу ачы олар. - Сөзүн, доғрусу, мәнә о гәдәр дә хош кәлмәди. Шаирин сөз дүнјасында әбәди бир никбинлик вар. - Әмин белә сөzlәри ешитсә, дүнјасында, разы олмаз. (Һ. Мәһди) Онлар һәр ишдән: һәзигәтдән, јаландан, доғрудан да горхурдулар. - Онлар, доғрудан да, горхурдулар. Гышы јола салмаг үчүн бизә хејли јаначаг кәрәкдир. - Кәрәкдир, мүдир-муавин мүдир-муавин јериндә, бөјүк-кичик дә бөјүк-кичик јериндә олсун. (С.Рәһимов) Бу сөzlәри һәр бир кәсә демәли, данынималы. - Демәли, бурада јазыланларын һамысына разы олсаг, сабаһдан һамы ишә гајыдачаг, һә?* (Һ.Мәһди) Бу

мисалларда ара сөzlәрин өз гаршылыглары олан чүмлә үзвләриндән интонасија вә фасилә илә нечә фәргләндикиләрини мүшәһидә етмәк чәтин дејилдир.

Кечид просесиндә олан сөzlәрлә јанашы, модаллыгын субъектив ифадәси үчүн, ара конструксија кими, сөз бирләшмәләриндән дә ке-ниш истифадә олунур. *Адәти үзрә, сөзүн доғрусу, бир нов, бир сөzlә, өз арамызда, сәнин тә биринчә, неч шүбһәсиз, адәти мөвчибишчә, һәр шејдән әввәл, бир тәрәфдән, о бири тәрәфдән, јери кәлмишкән, сән билән вә с. белә бирләшмәләрдәндир; мәс.: Хәјаллара даларкән орда, сөзүн доғрусу, өз-өзүмү көрүрәм. (С.Рүстәм) Хызр Абынын шәбәкә-шәбәкә гырышларла өртүлү "тор үзү"нә бахдыгча Сәмәди, бир нов, мистика басырды. (И.Һүсәјнов) Мән, өз арамызда, бәри бәндән шәх-сән сәни ајылтдым ки, арамызда һәр шеј ајдын олсун. (С.Рәһимов) Үрәјим әмр етмәсә, архә отагда, сәнин тә биринчә. "Измаил истәһ камы"нда үрәкдән архәјын олдугум адамы өзүмә муавин гәјмаздым. (С. Рәһимов) Сән билән, бу ишләрин ахыры һара кедиб чыхар? (Һ. Мәһди) Јери кәлмишкән, сөјләјин корәк ишләр нә һалдадыр? (Һ. Мәһди)*

Ара сөzlәрин бир гисминдә модал мүнасибәт гошмаларын иштиракы илә формалашыр; *ешишдијимә корә, үмүмијјәтлә, адәти үзрә, мәнчә, бир сөzlә, һәр шејдән әввәл, бунунла јанашы, бунунла бәрә-бәр, гејд едилдији кими, дедијимиз кими вә с. Мәсәлән: Светајев, адә-ти үзрә, бир мүддәт бахышларыны Әзизбәјовун үзүндә сахлады. (Һ. Мәһди) Бир сөzlә, бүтүн дүнја Агабаланын башына дара-лырды. (С. Рәһимов) Ешишдијимә корә, о, ахнам Менделсонун заво-дуна кедәчәкдир. (Һ. Мәһди) Үмүмијјәтлә, дуел вахтыдырмы? (И. Һү-сәјнов) Һесаба корә, корәк инди Әмраһын он јашы олсун. (С.Рәһимов) Сәккиз-он јашлы ушаглар баһардыр. мәнчә. (С. Рүстәм) Дејиләнә корә, бу күнләрдә лап гудурубдур. (С.Рәһимов) Тә`тил, бир фәһләнин деди-ји кими, фәһләләрдә јүксәк сијаси шуурун күчләнмәсинә көмәк едәчәк. (Һ. Мәһди)*

Ара конструксијаларын нитг һиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә ифадәси онларын гурулушча садә вә мүрәккәб олдугуну көстә-рир. Модал сөzlәрлә вә кечид характерли әсас нитг һиссәләри илә ифадә олуанлар садә, исми вә фе`ли бирләшмәләрлә ифадә олу-нанлар мүрәккәбдир.

Будур, одур, дүздүр, доғрудур, ајдындыр, ишдир, кәрәкдир, гәрибә-дир; дејәсән, тутаг (ки), дејәк (ки), корунур, корәсән, демәк олар (ки) вә с. кими ара сөzlәрин предикативлик әләмәти көстәрир ки, бунлар табели мүрәккәб чүмләнин диференсиасијасы, сәләләшмә-си, баш чүмләнин баш чүмлә кими өз әһәмијјәтини итирмәси әса-сында әмәлә кәлимишләр. Һазырда дилимиздә елә кәлир, белә чыхыр, аз галырды (ки), вахт еләјирди (ки) вә с. кими бирләшмәләр баш

чүмлө мөвгөжини мүүжэн дэрэчө сахламагла, даһа чох модал мұна-
снбәт ифадә едир. Мәсәлән: *Дурнаја елә кәлди ки, бу бир ајын ичиндә*
аһа он ил гәдәр гочалмындыр. (И.Әфәндијев) *Садыг бабаја елә кәлир-*
ди ки, ким бу дунјада гочалса да, о гочалмаз. (С. Рәһимов) *Аз галырды,*
кәшшәнин башы тавана дәјсин. Гараш жарым саат јубандымы, ника-
рычылыгдан вахт еләјирди, үрәји партласын. (М.Ибраһимов)

Аид олдуғу нитг һиссәсинин структур-семантик хусусијјәтләри-
ни мүүжән дәрәчә сахладығы үчүн јухарыда гејд етдијимиз сөзләрин
бир гисминин баш чүмлө вә ја ара сөз кими ишләндијини мүүжән-
ләшдирмәк бә'зән чәтинлик төрәдир; мәс.: *Ајдындыр ки, бундан сон-*
ра партијаһы даһа мөһкәм сифи сijasәт јеридәчәк. (Һ.Мөһди) *Гә-*
рибәдир ки, бу адаһын јерини вә кулушу дә јасты иди. (М.Ибраһимов)
Аһма, көрүнүр, о, бош вә'дләр вермәји севмирмиш. (Һ.Мөһди) *Деји-*
рам, јә'ни динлисән, ја динсиз? (С.Рәһимов) Әввәлки ики мисалда вә
сонунчусунда баш чүмлө, үчүнчү мисалда ара сөз хусусијјәтләри да-
һа үстүн һисс олунур. Ара сөзләрдә баш чүмлө вә предикативлик
кејфијјәтләрини кәстәрән мұһүм бир чәһәт дә онларын бир чохунун
- әлбәттиә ки, көрүнүр ки, елә бил ки, куја ки, демә ки, демәк ки, доғру-
дур ки, јахшы (дыр) ки, јәгин ки, сөзсүз ки, шубһәсиз ки, еһтимал ки,
демәк олар ки, дүздүр ки, ајдындыр ки вә с. кими ара сөзләрин ки әда-
ты илә биркә ишләнмәсидир. Һәмин ара сөзләр баш чүмләннин баш
чүмлө кејфијјәтини итирмәси јолу илә әмәлә кәлдији кими, ки әда-
ты да тарихән ки бағлајычысынын өз мүгәһәрриклијини итириб
әдатлашмасы јолу илә јаранмышдыр. Вә еләчә дә һәмин ара сөз-
ләрдә аз-чох баш чүмлө кејфијјәти галдығы кими, ки әдатында да
бағлајычылыг имканлары там јох олмамышдыр.

Мә'лумат үчүн. Дәрслик вә монографијаларда ара сөзләрә ишләнән ки-
нин бағлајычы олдуғу кәстәрилир. Бу фикир ара сөзләрин мұһүм характер әләмәт-
ләриндән бири илә зиддијјәт тәшкил едир. Ара сөзләр она корә чүмлө үзвү олмур
ки, грамматик чәһәтдән чүмләннин үзвләри илә бағлана билмир. Ара сөзләрдә бир-
кә ишләнән ки бағлајычы һесаб едиләрсә, онда ара сөзлә онун аид олдуғу чүмлө
арасында грамматик әләгәннин олмадығыны иддиә етмәк доғру олмаз. Гејд етмәли-
лик ки, јәгин ки, шубһәсиз ки, гәрибәдир ки типли сөзләрдә ки тарихән һәгигәтән бағ-
лајычы олмушдур. лакин мұасир дилдә онларын аид олдуғу сөз баш чүмлө әһәмиј-
јәтини итирәрәк ара сөзә чеврилмә просеси кечирдији кими, ки бағлајычысы да
бағлајычылыг кејфијјәтини итирәрәк әдәтә чеврилмә просеси кечирир. Бу чәһәт еј-
ни гурулушлу дил ваһидләринин бир гисминдә күчлү, бир гисминдә зәифдир. Доғ-
руан дил, һәгигәтән дә, бәлкә дә вә с. типли сөзләрдәки дә дә "дә" бағлајычысындан
әмәлә кәлмиш әдатдыр.

Објектив әләмин субјектив дәркинин реал вә дәғиг ифадәсиндә
ара сөзләрин вә бирләшмәләрин бөјүк ролу вардыр. Ара сөзләрин
арасында дуран, онун нүвәсини тәшкил едән модал сөзләр көмәкчи

нитг хиссэлэринэ айд олса да, фикрин керчэклик дэрэчэсини ифадэ етмэкдэ үмүмилэшмиш грамматик семантикасы илэ дилин эн зэрури васитэлэри сырасына дахилдир. *Елэ бил, көһнэ досту илэ корушундэн үч-дөрд саат јох, үч-дөрд кун кечмишиди.* (Н.Мехди) *Ахиам дуинэндэ, елэ бил ки, бу көл ушаг кими кэдэрлэнир.* (И.Эфэндијев) *Еһтимал ки, һеч бир гайгысы јохдур.* (И.Эфэндијев) *Бизчэ, бу киши һатәмдир.* (С.Рәһимов) - чүмлэлэриндэн елэ бил, елэ бил ки, еһтимал ки, бизчэ сөзлэрини чыхарсаг, чүмлэлэрин мазмунунда ишин реаллыгы вә ја гејри-реаллыгы бахымындан чидди дәјишиклик өмөлө кәләр.

Ара сөзләр вә бирләшмәләр чүмлэдэ сөjlәнилән фикрә чох мүхтәлиф чаларларда мүнәсибәт билдирир, она көрә дә ашағыдакы мә на нөвләринә ајрылыр.

1. **Ј ә г и л и к** билдирәнләр: әлбәттә, сөзсүз, шүбһәсиз, һәгигәтән, доғрудан, доғрудур, дүздүр, әсла, гәтијјән, гејдсиз-шәртсиз вә с. Бу група дахил олан ара сөзләр ишин ичра олунуб-олунмајачағыны, һадисәнин баш вериб-вермәјәчәјини гәтијјәтлә билдирир; мәс.: *Әлбәттә, Әзизбәјов бу сөһбәтин нә илэ гуртарачағыны әввәлдән билди.* (Н.Мехди) *Әлбәттә, әлбәттә, мәтләб гәдр-гүјмәт, нәзикәт үстүндәдир.* (С.Рәһимов) *О, доғрудан да, гүјмәт гыз олду.* (С.Рәһимов) *Доғрудур, биз бир чамаатыг.* (И.Эфэндијев) *Шүбһәсиз ки, ачыг кәзмәк өртүлү кәзмәкдән даһа јахшыдыр* (Ордубади) вә с.

2. **К у м а н, ш ү б һ ә** билдирәнләр: куман ки, чох куман ки, еһтимал ки, бәлкә, бәлкә дә, корунур, дејәсән, ола билсин ки, јәгин ки, кәрәк ки, ола биләр ки, чох ола биләр ки вә с. Бу група дахил олан сөзләр вә бирләшмәләр мә луматын, ишин, һадисәнин куманлы, шүбһәли олдуғуну билдирир; мәс.: *Бәлкә, Рәһим бәј ону гәсдән јоллајыб, фәһләләр арасында наразылыг олуб-олмадығыны јохламагы тапшырмышды?* (Н.Мехди) *О, көрүнур, меһрибан ана нәфәсини дујуб, бирчә дәгигәдә сәсини кәсди.* (Н.Мехди) *Јәгин, Вејсәл сабиг мудир Мурсәллә бирләшиб мәнә гују газыр.* (С.Рәһимов) *Көрдүм нә исә мәнә бир сөз демәк истәјир, анчаг, дејәсән, үрәк еләмир.* (И.Эфэндијев) *Чох куман ки (ола билсин ки), бу кун Рәшид лазыми адимларла көрүшәчәкдир.*

Објектив реаллыға модал мүнәсибәти әкс етдирән бу ики групп арасында чох кәскин сәрһәд гојмаг мүмкүн дејилдир. Бунлар азачыг дәјишикликлә бир-бирини асанлыгла әвәз едә билир, куман, шүбһә, инам, гәтилик чаларыны мүхтәлиф сәвијјәдә ифадә едирләр. Бу чәһәтдән, мәсәлән, *јәгин ки* сөзү илэ *лап јәгин;* *куман ки* сөзү илэ *чох куман ки;* *ола биләр ки* сөзү илэ *чох ола биләр ки* сөзләри арасында мә на фәрги вар. Модал мүнәсибәти ифадә едән сөздән әввәл вә сонра ишләнән әдатлар грамматик семантикада фәрг јарадыр. Она көрә дә ејни бир чүмләни мүхтәлиф чаларда ифадә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, *Фәһләләр бу кун шиә башилајачаглар* - чүмләсиндәки

объектив модаллыгы ара сөзлөрүн иштиракы илө мұхтәлиф субъектив чаларларда сөйләмәк олар: *Һеч шүбһәсиз, фәһләләр бу кун ишә баишәҗаҗаглар. Шүбһәсиз, фәһләләр бу кун ишә баишәҗаҗаглар. Лап јә-син, фәһләләр бу кун ишә баишәҗаҗаглар. Јәсин, фәһләләр бу кун ишә баишәҗаҗаглар. Чох еһтимал ки, фәһләләр бу кун ишә баишәҗаҗаглар. Еһтимал ки, фәһләләр бу кун ишә баишәҗаҗаглар.* Көрүндүҗү кими, бу чүрмә на дөјишмөлөрүнүн бир гүтбүндө *һеч шүбһәсиз, әлбәттә* кими сөзләр, дикәр гүтбүндө *куман ки, еһтимал ки* тиги субъектив инамьын сон дәрәчә аз олдуғуну көстәрән сөзләр дуруп.

3. Сөйләнилән фикрин *т ә б и и, а д ә т и ү з р ә* олдуғуну билдирәнләр: *адәтә көрә, адәти үзрә, һәмишә олдуғу кими, бир гәјдә олар, тәбии ки вә с.* Ара сөзлөрүн бу групу һадисәләрүн мүәјјән гәјдә үзрә, тәбии шәкилдә баш вердијини билдирир; мәс.: *Мурсәл, адәти мөвчибинчә, дуруб кениш кабинетиндә архајын-архајын кәзинди.* (С.Рәһимов) *О, адәти үзрә, сәбр вә тәмкинлә даньшиырды.* (Һ.Мөһди) *Тәбии ки, Аслан гардашынын суалларына чаваб вермәди. Һәмишә олдуғу кими, гөчаньын әлиндә ири бир тәсбех варды.*

4. Сөйләнилән фикрә *һ и с с и - е м о с и о н а л* мүнәсибәт билдирәнләр: *һејф, һејф ки, тәәссүф, тәәсүф ки, шүкур, шүкур ки, әчәба, хошбәхтликдән, бәдбәхтликдән, гәрибәдир ки, инаныласы дејил ки, тәрс кими, куја, куја ки, елә бил, елә бил ки, санки, аз гала вә с.* Бу група дахил олан ара сөзләр вә бирләшмәләр шадлыг, севинч, тәәссүф, тәәччүб, горху, һәјәчан, разылыг вә с. ифадә едир; мәс.: *Тәәссүф олсун ки, о гуввә биздә јохдур.* (Ордубади) *Шүкур, мәним өзүмә көрә багбағатым вардыр!* (С.Рәһимов) *Әчәба, бу гәдәр кениш мешәликдә өзүнә бурадан да көзәл бир јер тапа билмәдинми?* (Ордубади) *Гәһрәмандыр, горхмаз вә чәсарәтли бир кәнчдир. Лакин тәәссүф ки, о, атамьын досту дејил.* (Ордубади) *Әфсус ки, гочалдым, агачым душиду әлимдән, Сәд һејф, чаванлыг!* (Сабир) *Тәрс кими, баишәсынын да јох, көһнә достунун әјләндији стол учун ләлә-даг олуб дага-даша душиду.* (С.Рәһимов) *Бәдбәхтликдән, бу кун һава да сон дәрәчә думанлы иди. Багдад бәј өзү чох көзәл, јарашыглы киши иди, хошбәхтликдән, гызлар да көзәлликдә она чәкмишидиләр.* (И.Әфәндијев)

5. *М ә н б ә, и с н а д* билдирәнләр: *мәнчә, мәним фикримчә, дејиләнә көрә, ешитдијимә көрә, бу бахымдан, мәлүмдур, дејир, дәдә-баба демиш, аталар демишкән, сән билән вә с.* Ара сөз вә бирләшмәләрүн бу групу фикрин кимә вә ја нәјә истинадән сөйләндијини ифадә едир; мәс.: *-Мәнчә, бу дәфә филанкәсин тәтәси дагылачаг, бејни дә партлајаҗагдыр!* -*Мәнчә, һеч зад олмајаҗагдыр.* (С.Рәһимов) *Сәнчә, бу көвдәли, голлу-ганадлы палыд нәјә көрә беј јыхылыбдыр?* (С.Рәһимов) *Дејиләнә көрә, бу күнләрдә лап гудурубдур.* (С.Рәһимов) *Көрүң, дәдә-баба демиш, "Јүз мамача олса да, куч догандадыр".* (С.Рәһи-

мов) *Сән билән, бу ишләрин ахыры һара кедиб чыхар, Мәшәди?* (Һ.Мөһди) *Маркса көрә, дил практик реал шуурдур.*

6. Үмүмиләшдирмә, нәтичә. нитгин һиссәләрин арасында әлгә билдирәнләр: беләликлә, үмүмийләтлә, демәли, пәһажәт, хуләсә, вәссәлам, мәсәлә, хусусән, бунулла бәрәбәр, бунулла јанашы, бунулла бирликдә, әввәлә, биринчиси, икинчиси, әсасән, әксинә, демәк, демәли, бир тәрәфдән, икинчи тәрәфдән, һәр шејдән әввәл, тәхминән, башылыча олараг, башылычасы, бир сөzlә вә с. Бу група дахил олан ара сөzlәр вә бирләшмәләр үмүмиләшдирмә, нәтичә билдирмә имканларына маликдир вә фикрин сырасыны, бир-биринә зидд олан чәһәтләрини, актуаллыгыны, һадисәләрин јекунуну вә с. ифадә едир: мәс.: *Узун сәһбәтдән соңра о, пәһажәт, мәтләб үстүнә кәлди.* (Һ.Мөһди) *Демәк, бундан соңра вәзифә даһа да ағырлашыр.* (Һ.Мөһди) *Рәшид бу хусусда сөз дејәнин ағзындан вурурду:* "Евләнмирәм, вәссәлам". (Һ.Мөһди) *Мән онун дахили әләминдә икинчи бир сәбәбин, мәсәлә, бир оғлан севкисинин олмасы һаггында душунмәјә горхурдум.* (И.Әфәндијев) *Халыг, әввәлә, гисас алырды Әмирлиләрдән. Икинчиси дә, Халыгы ахы о Перс чәлб еләминди о ишә.* (И.Һүсәјнов) *Бир сөzlә, бүтүн дунја Агабаланын башына даралырды.* (С.Рәһимов) *Әфзәл пәнки сабиг досту Вејсәлә бел бағлады, әксинә, ону даһа артыг тәҗиб етмәјә башылады.* (С.Рәһимов) *Хусусән, о, чаријәләрин көзәл оланларыны һеч дә севмәзди.* (Ордубади)

7. Фикрин ифадәси үсулуна. *м у н а с и б ә т* билдирәнләр: *гысасы, гыса десәк, кобүд десәк, баиға сөzlә, доғрусу, даһа доғрусу, сөзүн доғрусу, дузу, сөзүн дүзү, дүзүнә галса, ачыгы, сөзүн ачыгы, өз арамызда, ачыгыны десәк, дедијим кими, әслиндә, әслинә бахсан, һәр һалда вә с.* Бу група дахил олан ара сөzlәр вә бирләшмәләр данышан шәхсин фикрин сечилмиш ифадә тәрзинә мүнәсибәтини, һадисәни һансы јөндән, объектив реаллыға, мөвчүд шәраитә нә дәрәчә мүнәсиб ифадә етдијини көстәрир: мәс.: *Дүзү, арвад, өзүм дә бу ишә мат галмышам.* (С.Рәһимов) *Доғрусу, Бајрам маашындан наразы олсајды да, танымадыгы адама бу барәдә бир кәлмә демәзди.* (Һ.Мөһди) *Мән һеч бир сөз демирәм. Даһа доғрусу, дејә билмирәм.* (И.Әфәндијев) *Дүзүнә галса, Јасәмән дунјанын ән көзәл куқлаларындан да көзәл иди.* (С.Рәһимов) *Әслинә бахсан, бу хасијјәт онда Мәшәдибәјин тәҗри илә әмәлә кәлмишиди.* (Һ.Мөһди) *Өз арамыздыр, ахы сән разы оларсанмы, бәднәзәрин бириси мәни көзә кәтирсин?* (С.Рәһимов) *-Сәнчә, Солмаз кишидир?* - *Һәр һалда, сәнин дејил вә олмамалыдыр.* (Ч.Чаббарлы)

8. Ч а ғ ы р ы ш, д и г г ә т билдирәнләр: *корурсән(ми) (корурсунузму), билирсән(ми) (билирсинизми), ешидирсән(ми) (ешидирсинизми), баша душурсән(ми) (баша душурсунузму), инанырсан(мы) (инанырсынызмы), тәсәввур едирсән(ми) (тәсәввур едирсинизми), ешит*

(*еиндин*), *экөр билмэк истәјирсәнсә* (*экөр билмэк истәјирсинизсә*), *багышла* (*багышлајын*), *тутаг ки, јахшы, чох көзөл вә с.* Ара сөзләр рин вә бирләшмәләрин бу групу мүсаһибин диггәтини сөһбәтә чәлб етмәк, онун сөһбәтдә даһа диггәтлә ишгирақыны тә'мин етмәк мәгсәди дашыјыр вә буна көрә дә әксәрән формача икинчи шәхсә олур; мәс.: *Е л х а н. Мүмкүн дејил, аилајырсынымыз, мүмкүн дејил.* (Ч.Чаббарлы) *Д ө н м ә з. Билирсәнми нә вар, сән мәним бурну-мү бәјәнмирсән, мән дә сәнин гулагларыны.* (Ч.Чаббарлы) *Тәсәввүр едирсинизми, дуз ијirmi ил бу мәсәләнин үзәриндә чалышмышам.* *Ешит.* *Һәлә кәнддә нә вар, нә јох? -Јахшы, бу адамларын ичиндә бакы-ды Горхмаз кимдир?..* (Ч.Чаббарлы) Бу чүр чүмлөләр шифаһи нитг үчүн даһа характерикдир.

Ара чүмлөләр. Објектив реалыға, сөјләнилән фикрә мүнәсибәт ара сөзләр вә бирләшмәләрлә јанашы, чүгтәркибли вә тәктәркибли, мүхтәсәр вә кениш чүмлөләр шәклиндә дә ифадә олунур. Бу чүр чүмлөләр предикативлик имканлары илә ара сөзләрдән вә ара сөз бирләшмәләриндән фәргләнсә дә, ара сөз функцијасыны јеринә јеттирир. Ара чүмлөләр даһа чох әсас чүмләннин дахилиндә вә сонунда ишләнир, фәсилә илә, сүр'әтли вә ашағы тонда тәләффүзү илә әсас чүмлөдән ајрылыр. Бүтөвлүкдә әсас чүмләннин мәзмуну илә бағлы олдуғу кими, чүмләннин бир һиссәсинә, һәтта бир сөзүнә дә аид ола билир.

Әслиндә, јухарыда гејд етдијимиз дуздур. *доғрудур, ајдындыр, гәрибәдир, тәәччүблүдур, јәгиндир, шәксиздир, демәк олар (ки), дејәсән, көрәсән, корунур, елә бил, одур (ки), будур (ки)* вә с. кими ара сөзләрин предикативлик галыглары онларын билаваситә баш чүмлөдән ара чүмләјә вә орадан ара сөзләрә чеврилдијини вә һәлә дә чүмлә хүсусијјәтләрини там итирмәдијини кәстәрир. *Елә кәлир, аз галмышды ки тигли* ара сөз бирләшмәләриндә исә баш чүмлә әламәтләри даһа күчлү олдуғундан онлары там мә'насы илә ара сөз кими тәһлил етмәк гејри-мүмкүндүр; мәс.: *Она елә кәлди ки, отағын һәр кунчүндән онун үзүнә бир чут көз зилләниб.* (И.Әфәндијев) *Горхудан, аз галмышды, кишинин бағры чатласын* - чүмлөләриндән *она елә кәлди ки, аз галмышды* сөзләрини чыхарсағ, семантик дәјишикликлә јанашы (*Отағын һәр кунчүндән онун үзүнә бир чут көз зилләниб* - гејри-реал факт реал һадисә илә әвәз олунур), чүмлөләрии структурунда да дәјишиклик вә чатышмазлығ јараныр (*Горхудан кишинин бағры чатласын?*).

Ара чүмлөләр ара сөзләрин ифадә етдији бүтүн мә'налары ифадә едә билир, әсас чүмлөдән веркүллә, мә'тәризә вә ја тире илә ајрылыр; мәс.: *Бож-бухундан рәһмәтлик Мәдәдә охинајырсан, нечә дејрләр, еишијин хошума кәлир. оғул, алма ичәрин көзүмә биртәһәр дә-*

јир. (И.Һүсөјнов) *Һәр шанлы сәнәт устасы, јохдур буна шүбһәм, Өз гәлбини, өз сәнәтини гәлбинә баглар. (С. Рүстәм) Ким билир, Чүрук де-мишкән, бөлкә елә доғрудан да, чәрхи-фәләјин ишләридир бу ишләр!* (И.Һүсөјнов) *Иә олурса-олсун, һәлә дә Бақыда јанајан вә кизлин фәа-лијјәт кәстәрән (о, беләләриниш олдуғуна һеч шүбһә еләмирди)* дост-ларыны тапмағ арзусу илә чырпытырды. (Һ.Мехди) *Бу рәнкли теле-визорлардан кәнддә чәми үч нәфәрдә варды, бири сәдрдә, бири кәнд Со-ветиниш катибиндә - өлмүш чаванча гызды - бири дә Маһмудда. (Ј.Сә-мәдоғлу) Амма бир дәфә Рәсул муәллим, онун ағрысыны алым, јарым шағга гојун әти кәтирмишиди. (Ј.Сәмәдоғлу)*

Әлавә сөzlәр вә сөз бирләшмәләри. Әлавә чүмләләр

Јазылы вә шифаһи нитгдә ара конструкијаларла (ара сөzlәр, сөз бирләшмәләри вә чүмләләрлә) јанашы, *ә л а в ә* конструкијалардан да кениш истифадә едилир.

Чүмлә дахилиндә ишләдилән әлавә лексик вә синтактик ваһид-ләр семантик чәһәтдән сон дәрәчә рәнкарәнк олур. Ара сөzlәри вә бирләшмәләри мүәјјән груплара ајырмағ мүмкүн олдуғу һалда, әла-вә сөzlәри, әлавә бирләшмә вә чүмләләри белә груплара ајырмағ гејри-мүмкүндүр, чүнки онларын васитәсилә чүмләдә сөјләнилән фикри кенишләндирмәк, ғысалтмағ, мөһдудлашдырмағ, чүмләдә ишләдилән бу вә ја дикәр сөзү, ифадәни, термини изаһ етмәк, даны-шанын мимикасыны, жестләрини тәсвир етмәк, заман, мөкан, мөв-чуд ситуасија һағгында мө лумат вермәк мүмкүндүр. Башга сөzlә десәк, әлавә конструкијаларын объектив реаллығын чох рәнкарәнк саһәләринә нүфуз етмәк имканлары вардыр, она көрә дә онлары мө`нача системләшдирмәк, бир гәлибә јығмағ үчүн лүзум јохдур. Бу чәһәтдән ашағыдакы нүмунәләрә диггәт јетирмәк кифајәтдир: *Һәтта Фәтдаһын алыб кәтирдији (инди чешмәниш көзүндә бала-бала сәринләмәкдә олан) нивә шүиәләри дә бу гәмли әһвалатдан хәбәр ту-тачагды. (Ә.Әјлисли) Бағдад бәјлә рәијјәтини фәрғи онда иди ки, онун (јә`ни Бағдад бәјин) ичиндә су дәјирманы олан бир мулку варды. (И. Әфәндијев) Бу јердә Песмис Гулу да сөзә гарыишды (О ләгәби бу ада-ма наһағ вермәмишидир, "песмис" дедијин Бузбулағда "пессимист" демәк иди). (Ә.Әјлисли) Бағдадын ғызы дојулсән? (Бағдад касыб олду-ғу үчүн Шаһмар бәј ону "бәј" адландырмағы иш"нинә сығышдырмыр-ды). (И.Әфәндијев) Сән һәр куп һөкүмәт чорәји јејирсән? (Дукандан алышан чорәјә кәнддә "һөкүмәт чорәји" дејирдиләр) (Ә.Әјлисли) Салаһовун арығ, узун бөдәни, азча әјри агзы - дејиләнә көрә, бир дәфә*

дүжүгү ишүмт кечирмишиди - сүмүклөри чыхмын жанаглары хэстәнини көзүри габагына кәлди. (J.Сәмәдоғлу)

Әләвә лексик вә синтактик ваһидләр чүмләнин мәзмуну илә бағлы олдуғу кими, бағлы олмаја да билір, одур ки ја әсас чүмләнин дахилиндә, ја да ондан сонра ишләдилір; чүмләнин мәзмуну илә бағлы олдуғда бүтөвлүкдә чүмләјә аид олмагла јанашы, чүмләнин бир һиссәсинә, һәтта гејд еттијимиз кими, бир үзвүнә дә аид ола билір; мәс.: Амма даи дальица кедәиләрин һамысыны ојадыб бир јерә јазмағ о гәдәр дә тез баша кәлмәди (чүнки печә олса гыш вахты иди, чамат чох јатмаға өјрәшмишиди). (Ә.Әјлисли) Онун синәмизә вурдуғу јара Инди дә агрыјыр (демә унутдуғ). (С.Вурғун) - мисалларындан биринчисиндә әләвә чүмлә әсас чүмләнин үмуми мәзмуну илә, икинчисиндә чүмләнин бир үзвү илә - јара сөзү илә бағлыдыр.

Әләвә конструксијалар мүхтәлиф гурулушда олур:

а) б и р с ө з д ө н ибарәт олур: Габагларда Алпоутла Гарасаггал арасында паром (колас) вар иди. (Ч.Мәммәдгулузадә) Памбыгымы гапана гојсунлар, нөвләрә (сортлара) ајырсынлар. (Ч.Мәммәдгулузадә) Тојун режиссору (тојбабасы) Һәсән Нәсир оғлу озу иди. Онун "замы" (кәмәкчиси) Әлибала оғлу Шаһмар иди. (Ч.Мәммәдгулузадә)

б) с ө з б и р л ө ш м ә с и н д ө н ибарәт олур: Чох хаһини едирәм ки, мәнә тә'сирли мәктублар јазмајын (мәсәлән, Мүнәввәрин мәним хәстәлијим үчүн һәјәчан кечирмәси вә саир). (Ч.Мәммәдгулузадә) Вә о баглара баха-баха Гәриб (кефиндән галмадан) фикирләнирди ки, бу ил о, аллаһын кәмәклији илә даһа агач диби күдмәјәчәк. (Ә. Әјлисли) Башым агрыјырды, һәкимә кетдим. Сән демә, ган тәзјигиндән имини. дәрман верди (тоз һалында јод). (Ч. Мәммәдгулузадә) Мулкун олса, ев кирајәсини вер (45 манат). (Ч.Мәммәдгулузадә)

в) ч ү м л ө д ө н ибарәт олур: Бир дәфә ахшамчагы Дурна тәкба-шына кәзмәјә чыхмынды (Бу, филмин артыг чәкилиб гуртармағ үзрә олан заманларында иди). (И.Әфәндијев) Бах бирдән фикир-зад еләрсән һа, ата. Мән орада Елдарын һиссәсиндә олачагам (Елдар дајысы оғлудур). (И.Әфәндијев) Амма мән бојнума алырам ки, јухуларә әввәл-ләр дә инанырдым, инди дә инанырам - һәрчәнд, е'тираф етмәлијәм, әввәл-ләр даһа чох инанырдым - чүнки әввәл-ләр үмидләрим дә чох иди. (J.Сәмәдоғлу)

Бәдин дилдә әләвә чүмләләрин мүхтәлиф тишләринә раст кәл-мәк мүмкүндүр; мәс.: Рәһим Шушаја кәләчәк ки, Ширин ханымдан алачығ үчүн вә'дә вердији кечәни алсын (Әсмәдзадә бу мәсәләни би-лир). Әһмәд Сәјид әфәнди ики һәфтә бундан әввәл мә'дәкләрдән бири-нә мудар тә'јин олунмушду (дилманчылыгдан говмушдулар). (Һ.Мәһ-ди) - нүмунәләриндә әләвә чүмләләрдән биринчиси чүгтәркибли, икинчиси тәктәркибли чүмлә шәкліндәдир. Әләвә чүмлә будағ

чүмлө, чүмлө үзвлөринө аид үмүмиләшдиричи сөз шәкиллөриндә дә ола билир; мәсәлә: *Ананын кефи нә тәһәрди?* (*Әкәр орададыр-са*). (Ч.Мөммәдгулузадә) *Елә јахшы олар, орада о, Сабунчу - Балаханы - Рамананы (нефт аләмини) дә көрәр.* (Ч.Мөммәдгулузадә)

г) *м у р ә к к ә б ч ү м л ө д д и* ибарәт олур; табесиз мүрәккәб чүмлө шәклиндә: *Бир илдән артыг иди ки, маһаллары кәзирдим (ја'ни бир ишим дә јох иди, анчаг вејилләнирдим).* (Ч.Мөммәдгулузадә); табели мүрәккәб чүмлө шәклиндә: *Нә сәбәбә әлсиз-ајагсызлары јада салмырсан, хејир ишләрдә өзүнү кәнар сахлајырсан (чүнки ејшү ишрәт сәни елә бәрк мәшғул еләјир ки, дүңја јадына дүшмүр).* (Ч.Мөммәдгулузадә)

Әлавә конструијалар бә'зән мүхтәлиф баглајычыларын (вә ја, ки, чүнки вә с.) васитәсилә әсас чүмлөјә бағланыр; мәс.: *Салам олсун "Коммунист" гәзетиндә гәләмлә (вә ја гәләмсиз) чалышсан чәми јолдашлары.* (Ч.Мөммәдгулузадә) *Ајын 15-дә гәфләтән нул тапа билмәздин векселләри аласан (ч у н к и кассадан дәхи сәнә кери вермәзләр)* (Ч.Мөммәдгулузадә) *Бакыдан Мөһәммәдәли Рәсулзадә, Абдулла Һејдәрзадә, Абдуллајев - к и Вранкелски күчәдә олур - вә бир дә "Сабир китабханасы" саһибі Аббасов мөндән телеграфла журнал истәјирләр сатмага,* (Ч.Мөммәдгулузадә)

Әлавә чүмлөләрлә әсас чүмлө арасында әлагә јаратмаг үчүн бә'зи баглајычыларла јанашы, ара сөзләрдән дә истифадә едилир; мәс.: *Вә нәһәјәт, Чанәли муәллимин о думаны дагытмаг, о нагылы олдугу кими тәсәввүр еләмәк чәһдләринин өзү дә, әслинә галса, бир нөв гәрибә мәсәлә иди (ч о х к ү м а н к и, баш гатмагдан, вахт кечирмәк дән өтрү иди).* (Ә. Әјлисли)

ғ) с и н т а к т и к б ү т ө в д д и ибарәт олур:

Көрүрсән, јуз иллик торпаглы бир дам

Ајнабәнд бир сарај олур бир ајда...

Бахыр, көзләринә инаныр адам,

Шәфәгләр сајрышыр о евдә мудам,

Она һәсәд чәкир улдуз да, ај да...

(Мәгсәдим фәлсәфә дејилдир, достлар!

Нә јазсам, көрүрәм өз көзүм илә.

Мөндән дә бу услуб галсын јадикар -

Дејирәм өз сазым, өз сөзүм илә,

Нә јазсам, көрүрәм өз көзүм илә).

(С. Вурғун)

Әлавә конструијалардан мемуар вә мәктубларда, фелјетон жанрында, драм әсәрләриндә даһа чох истифадә едилир. Драм әсәрләриндә образын мүхтәлиф һәрәкәтләри, даврашышы, жест вә мимикасы, башга образлара мүнәсибәти, јериши, дурушу, данышыг тәрзи вә с. әлавә

конструксијалар васитәсилә верилнр. Чох вахт персонажын адын-
дан сонра онун кимә үз тутдуғу, һансы әһвал-руһијә илә, нә тәрздә
даньшдығы барәдә мә лумат верилнр; мәс.: Дәвләт бәј (*инчә
бир рәсмийјәт вә нәвазишлә*). Салам! (*Култәкини әлини өлмәк истә-
јир. Култәкин бир дүрлү диксиниб, имкан вермәдән әлини чәкир*).
(Ч. Чаббарлы) С о л м а з. Ох, кукун тәл, кукун тәл! (*Ағлајараг дизи үс-
тә дүшүр*). (Ч. Чаббарлы) У г у р (*әсәбиләшир*). Бәс белә! (*Сојуз вә чидди*)
Тәһгигаты нә вахт баилајырсан? (И. Әфәндијев)

Әләвә конструксијалар сатира дилиндә мүнһүм вә марағлы ко-
мизм васитәләриндәндир. Мирзә Чәлил “Ше’р бүлбүлләри” һекајә-
синдә әрәб вә фарс сөzlәри, тәркибләри илә долу олан, аңлашыл-
маз вә мә’насыз ше’р ашигинин дилиндән дејир: “*Пәһ-пәһ, доғрудан
ах, залым оғлунун нечә абдар кәламлары вар! Вә кор нечә әрәбләрин
ичиндә, бәлкә ислам аләминдә биз азәри туркләринин башыны учалдыб
(јә’ни кор нечә “сәрбуләнд” еләјиб)*”. Мүәллиф образын ишләтдији
башыны учалдыб ифадәсини сәрбуләнд еләјиб шәклиндә әксинә тәр-
чүмә етмәклә һәрифи лаға гојур, демәк истәјир ки, сәнии дилин о
дејил, будур, сән башга дилин ашигисән, “өз дилиндә” даныш.

Фе’ли сифәт, фе’ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри

Шәхсли фе’лләр кими, фе’ли сифәт, фе’ли бағлама вә мәсдәрләр
дә тә’сирли вә тә’сирсиз олур, нөв категоријасы әламәтләрини гә-
бул едәрәк дејишир, она көрә дә идарә вә јанашма әлагәләри илә
өз әтрафына чохла сөз топлајараг чүмлә дахилиндә т ә р к и б әмә-
лә кәтирнр; мәс.: *Шәфәг сүтунлары әриә дајанан Бир дүһа күнәши
сөнә биләрми?* (С. Вурғун) *Култәкин долу стәканлары столун үстүнә
гојанда мән анама бахдым.* (Ә. Вәлијев) *Рустәм киши икинчи катиблә
мубаһисә етмәји лазым билмәди.* (М. Ибраһимов) - чүмләләриндән
биринчисиндә фе’ли сифәт тәркиби (*шәфәг сүтунлары әриә даја-
нан*) нечә? нә чур? суалларына чаваб верәрәк тә’јин вәзифәсиндә
ишләнмишидир; икинчи чүмләдә нә заман?, һачан? суалларына чаваб
верән фе’ли бағлама тәркиби (*Култәкин долу стәканлары столун үс-
түнә гојанда*) чүмләни адвербиал үзвү олуб заман зәрфлији вәзи-
фәсиндәдир; үчүнчү чүмләдә мәсдәр тәркиби (*икинчи катиблә му-
баһисә етмәји*) нәји? суалына чаваб верир вә субстантив чүмлә үзвү
- тамамлыг вәзифәсиндәдир. Чүмләләрин һәчмин һәмни тәркиблә-
рин һесабына бөјүмүшидүр.

Фе’ли бирләшмәләри - тәркибләри чүмләдән тәһрид едиб даһа
ајдын мүшәһидә етмәк олар; мәс.: *Икиликдә сәһбәт едәндә узун һә-*

*јат јолу кечмиш бу адам мәнә мәсләһәт вермәк үчүн агармыш сачла-
рыны әлләри илә кери дараја-дараја, уча чинарлары көстәрәрәк демиш-
ди - чүмләсиндә ашағыдакы фе'ли бирләшмәләр вардыр:*

икиликдә сөһбәт едәндә

агармыш сачларыны әлләри илә кери дараја-дараја

уча чинарлары көстәрәрәк

узун һәјат јолу кечмиш

мәнә мәсләһәт вермәк (үчүн)

Бунлардан әввәлки үчү фе'ли бағлама, дөрдүнчүсү фе'ли сифәт, сонунчусу мәсдәр тәркибидир. Көрүндүју кими, *сөһбәт едәндә, мәс-
ләһәт вермәк* сөзләри тәкликдә дејил, башга бир мүстәгил сөзлә
бирликдә (*икиликдә сөһбәт едәндә, мәнә мәсләһәт вермәк*) тәркиб
(бирләшмә) јаратмышдыр. Тәркибләрин һамысы мүстәгил чүмлә
үзвүдүр: *икиликдә сөһбәт едәндә* - заман зәрфлији, *узун һәјат јолу
кечмиш* - тә'јин, *мәнә мәсләһәт вермәк үчүн* - мәгсәд зәрфлији, *агар-
мыш сачларыны әлләри илә кери дараја-дараја* вә *уча чинарлары көстә-
рәрәк* - һәмчинс тәрз зәрфликләридир. Мүәллиф истәјиндән асылы
олараг, бу сонунчу тәркибләр һәмчинсләшдирилмәјә дә биләрди.
Бу һалда онлардан биринчиси икинчисинә аид олачагды вә онлар
бир тәркиб кими чүмләнин бир үзвү олмалы иди. Гејд едилән фе'ли
бирләшмәләрин һәр бири бир синтагмын компонентидир:

икиликдә сөһбәт едәндә демишди

узун һәјат јолу кечмиш бу адам

мәнә мәсләһәт вермәк үчүн демишди

агармыш сачларыны әлләри илә кери дараја-дараја демишди

уча чинарлары көстәрәрәк демишди

Фе'ли бирләшмәләр бүтөвлүкдә чүмләнин бир мүрәккәб үзвү
олдуғу һалда, синтагмларын компонентләри ајры-ајрылыгдә үзв
олур. Мәсәлән, биринчи синтагмда заман зәрфлији вә хәбәр әлагә-
си, икинчи синтагмда тә'јин вә мүбтәда әлагәси, үчүнчүдә мәгсәд
зәрфлији вә хәбәр әлагәси ифадә олунмушдур вә с.

Мә'лумат үчүн. Һазыркы дәрәлик вә програмларда фе'ли тәркибләр чүм-
ләнин бир мүрәккәб үзвү кими тәһлил олунса да, бир сыра көркәмли алимләр тәр-
кибләри бир үзв јох, будаг чүмлә һесаб етмишләр. Она көрә дә даһилиндә тәркиб олан
садә чүмләләр табели мүрәккәб чүмлә кими тәһлил едилмишдир. Бу мүбәһисәләрә
һәлә сон гојулмамышдыр вә тәркибләри будаг чүмлә һесаб едәнләр ејни нәтижә-
мәтдә ахтарышларыны давам етдириләр. Она көрә дә түрк дилләри тәдқиғачы-
ларынын - түрколог алимләрин тәркибләрә мүнәсибәти нәзәрә алынараг, онлар
үч група ајырырлар:

1. Түркологларын бир гисминин (В.А.Гордиевски, Е.В.Севортјан, А.Н.Коню-
нов, Ә.М.Дәмирчизадә вә б.) фикринә көрә, әкәр чүмләдә фе'ли сифәт, фе'ли бағ-
лама, мәсдәр тәркибләриндән бири варса, һәмин чүмлә гурулушча мүрәккәб, бир-
табели мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир. фе'ли тәркиб будаг чүмлә, галан һиссә баш

чүмлөдир. Мәсәлән, һәммин фикрә әсасән: *М. Ф. Ахундовун бәјүк мүтәфәккир олмасына бахмајараг*, муасирләри ону гүмәтләндирмәдиләр (Ә. Дәмирчизадә) - чүмләси гаршылашдырма будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир - *М. Ф. Ахундовун бәјүк мүтәфәккир олмасына бахмајараг* - гаршылашдырма будаг чүмләси, муасирләри ону гүмәтләндирмәдиләр - баш чүмләдир.

2. Түрколог алимләрин башга бир групу (Н. К. Дмитријев, Н. З. Начыјева, Т. А. Бөртајев, З. Х. Тағызадә вә б.) бүтүн фе'ли бирләшмәләри - тәркибләри будаг чүмлә сәјмағы дүзкүн һесаб етмәмишләр. Онларын фикринә көрә, о тәркиби будаг чүмлә һесаб етмәк олар ки, онун (тәркибин) ајрыча (мүстәгил) субъекти, јә'ни мүбтәдасы вардыр. Әкәр ајрыча субъекти јохдурса, һәммин тәркиб будаг чүмлә дејил, чүмләннин кенишләнмиш (мүрәккәбләшмиш) үзвүдүр. Бу фикрә әсасән, јухарыдагы чүмлә сәдә чүмләдир вә һәммин чүмләдәки тәркиб (*М. Ф. Ахундовун бәјүк мүтәфәккир олмасына бахмајараг*) чүмләннин мүрәккәб гаршылашдырма зәрфлијидир. Лакин, мәсәлән, ашағыдагы чүмләләр табели мүрәккәб чүмләләрдир: *Алим әл-мәскәптә кәјә баханда Мәним түти дилим бирдән лал олур.* (С. Вурғун) *Сән охујан китабы мән дә охумушам.* Биринчи мисалда фе'ли бағлама тәркибинин алим (алим баханда), икинчи мисалда сән (сән охујан) сөзләриндән ибарәт субъекти-мүбтәдасы вардыр, одур ки бу чүмләләр табели мүрәккәб чүмләләрдир - биринчи чүмлә заман, икинчиси тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир.

3. Түрколог дилчиләрин бәјүк бир групу (Г. Д. Санжејев, Н. А. Баскаков, М. Ш. Ширазијев, М. һ. Нүсәјизадә, Ә. З. Абдуллајев, Ј. М. Сејидов, З. И. Будагова вә б.) "тәркиб вә будаг чүмлә" мәсәләсиндә һәр ики группун әксинә фикир сөйләмишләр. Онларын фикринә көрә, фе'ли бирләшмәннин - тәркибин дахилиндә аз сөз олса да, чох сөз олса да, тәркибин ајрыча субъекти олса да, олмаса да, ону будаг чүмлә һесаб етмәк олмас. Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри һәчминдән асылды олмајараг, чүмләннин мүрәккәб үзвү һесаб олунмалыдыр. Бу фикрә әсасән, јухарыда гејд етдијимиз чүмләләрин һамысы сәдә чүмләләрдир.

Бу сон группун фикринә көрә, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри она көрә будаг чүмлә ола билмир ки, онларын (бирләшмәләрин) әсас компонентини тәшкил едән сөзләр, јә'ни фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрләр заман, форма вә шәхс шәкилчиләри гәбул едәрәк дәјишә билмир, тәсрифләнмир вә субјект билдирән сөзлә узлашмыр. *Сән охујан китабы мән дә охумушам* - чүмләсиндә сән сөзүнүн јеринә о, сиз, онлар, Әһмәд сөзләрини дә гејмаг олар вә чүмләннин грамматик семантикасында һеч бир дәјишлик јаранмас. Әввәлки группарын нүмајәндәләри бир сыра дәлилләрлә јанашы, бу фикрә гаршы јалныз мүбтәда зонасындан ибарәт олан, хәбәрсиз формалашан адлыг чүмләләри мисал кәстәрмишләр. Она көрә дә адлыг чүмләләр бир мүддәт гејд етдијимиз үчүнчү группун бә'зи нүмајәндәләри тәрәфиндән "анормал чүмләләр" кими изаһ едилмишидр.

Мәвчуд дәрәсик вә програмларда сон группун фикирләринә әсасән тәркибләр чүмләннин бир мүрәккәб үзвү кими изаһ вә тәһлил едилир.

Әсас тәрәфин ифадә васитәләринә көрә фе'ли бирләшмәләр үч група ајрылыр:

Фе'ли сифәт тәркибләри;

Фе'ли бағлама тәркибләри;

Мәсдәр тәркибләри.

Фе'ли сифәт тәркибләри. Бу група дахил олан тәркибләрин әсас тәрәфи фе'ли сифәтдән ибарәт олур; мәс.:

Палтосунун бојуну галдырмыш Гәһрәмән евинә гајыдырды.

(С.Рәхимов) *Бурдан тәсадуфән кечән бир гочу Сынамаг истәминн* өз наганыны. (С.Вурғун) *Онун көзләриндә јанан* изтираб *Дөјүрәү* һакими гамчылајараг. (С.Вурғун) *Нә исә, сәбәби хәстәјә мә'лум* *олмајан* бир метаморфоз баш вермишиди. (Ј.Сәмәдоғлу) *Талан ол* муш шәһәр көнлү *топ дағымыш* виранәдир. (С.Вурғун) *Көрүр* сән ки, *тирмә сачаглы сүфрәли стола дирсәкләниб отурмуш* бала-ча бир оглан ушагы *шәкәрбура бүкән* гарыја бахыр, гары да она бахыр, анчаг һеч бири һеч нә демир. (Ј.Сәмәдоғлу)

Азәрбајҗан дилиндәки бүтүн фе'ли сифәт шәкилчиләрни тәркиб јарада билир:

-дығы,-дији,-дуғу,-дүју (дикәр шәхсләрә аид мәнсубијјәт шәкилчили 24 формасы илә): *Баһадыр муәллимин китабларыны көрәндә дәрһал Бакыдан чамадана јығыб кәндә кәтирдидим* китабларым јадыма душду. (Ә.Вәлијев) *Мән чох мәмләкәтләр көрмүшдүм, алма шаири шаиринин башыны истәдији* мәмләкәти көрмәмишидим. (Ј.Сәмәдоғлу)

-мыш,-миш,-муш,-мүш: *Хәстәнин* бүтүн гоһум-әграбасы, јәгин бу иддиада идиләр ки, *шәһәр јериндә өзүнә аз-маз һөрмәт газанмыш* бир адам мулгәг јаг-бал ичиндә јашамалыдыр. (Ј.Сәмәдоғлу) *Јукун гуртарачагында гулпуна гәзил чаты бағланмыш* бир чут мис сәнәк бир чут кәлин кими бој-боја вермишиди. (Ә.Вәлијев)

-ан,-ән: *Маһмуд тәзә чајла ичәри кирән* Зәминәјә отәри бир нәзәр салыб деди. (Ј.Сәмәдоғлу) *Оту атын үзәнкисини дөјән о* архлар да инди бәлкә галырды...(Ә.Әјлисли)

-ачаг,-әчәк: *Сәјјаһларын, тамашачыларын тез-тез долуб-бошалачағы* Чинарлы е'чазкар бир лөвһә кими гәлбләрдә нәгин салачагдыр. (Ә. Вәлијев) *Белә чәнә инсанын һәгигәтән мејмундан әмәлә кәлмәсини субут едә биләчәк* ән көзәл вә тутарлы дәлилдир. (Ј. Сәмәдоғлу) *Бирлик дә мүмкүн дејил, бирлији дүзәлдә биләчәк* адамлар ајрылыга чалышыр. (Ордубади)

-малы,-мәли: *Бинәләрә кондәрилмәли* чобанлара тапшырыг верилди, *ишчиләрә кондәрилмәли* әрзаг һазырланды вә машинлара јукләнди.

-асы,-әси: *О, бир ај сонра әри оласы* адамын сакит үзуну, агылы алныны көрду. (И.Әфәндијев) *Нә тахылы бичиләси* зәми, нә тахылы дөјүләси хырман, нә исти, нә сојуғ варды.(Ә.Әјлисли)

Әксәр фе'ли сифәт шәкилчиләринин јаратдығы тәркибләрин ајрыча субъекти олур; мәс.: *От битмәјән сәһраларда шәһәрләр салдыг*. (С. Вурғун) *Салаһовун сүмүкләри чыхмыш* јанаклары вә бир дөғгыг моголу көзләри хәстәнин көзләри габагына кәлди. (Ј.Сәмәдоғлу) “-дыг,-дик,-дуг,-дук + мәнсубијјәт шәкилчиси” формалы фе'ли сифәтләрдән башга, бүтүн фе'ли сифәт формалары мүстәғил субъектлә әлагәләнә билир; мәс.:

Јени бина тикилмиш
 Јени бина тикилән
 Јени бина тикиләчәк
 Јени бина тикилмәли
 Јени бина тикиләси

сәһә бурадыр.

Фе'ли сифәт тәркибләринин чүмләдә әсас синтактик вәзифәси тә'јиндир; мәс.: *Бурда дәстә-дәстә көзән балалар Әл-әлә тутушуб* *јазы кедирләр.* (С.Вурғун) *Адыны нәгмәјлә салды дастана Муған чөл-ләриндә өтәи турачлар.* (С.Вурғун) *Бу ше'р гәлбимдән гоһан бир сәс-дир.* (С.Вурғун) *Бу кун чәһһәләрдән гајыдыб кәлән Бир вәтән оглукун сыхдым әлини.* (С.Вурғун) *Дедим, бу, јәгин, Сәрдаркилин һарадаса ара-ыда јашајан јакынларындандыр.* (Б.Бәјрамов) *Мән ејванда дајаныб јашыллығын-јарашығын ајағы бирдәфәлик үзүлмүш һәјәтин гунгуру, боһбоз үзүнә көзләрим јорулана гәдәр тамаша еләдим.* (Б.Бәјрамов) *Улдузлары һәлә тамам сөнүб гуртармамыш көјүн алтында о дамларын боз торпагы бир азча аг рәнкә чалырды.* (Ә.Әјлисли)

Фе'ли сифәт исимләшдикдә әмәлә кәтирдији тәркиб мүбтәда, хәбәр вә тамамлыг вәзифәләриндә ишләнир. М ү б т ә д а вәзифәсиндә: *Өз гәдрини билән кәрәк өзкәнин дә гәдрини билсин.* *Кимин гызы олуб, кимин оглу олуб, әсиндә, Сәидәни марағландыран да, әсасән, белә-белә иејләр иди.* (Ә.Әјлисли) *Бәлкә бүтүн кәнддә бу кечә евдә, өртүлү јердә јатан да елә бирчә онлар иди.* (Ә.Әјлисли) *Елә хәстәни сағалмаға гојмајан бу агыр һавадыр, чаным, нәфәс алмаз олмур ки!* (Ј.Сәмәдоғлу) *Хачә Әивәрә әи чох әзијјәт верән ајағлары иди.* (Ј.Сәмәдоғлу) *Чоғрафија факултәсинә мәни апарыб чыхаран бу севки, бу мәфтуңлуг олмүшдү.* (Б.Бәјрамов) *Х ә б ә р* вәзифәсиндә: *Мә'мурлара куллә атанлар мешәјә гачанлар иди.* *Мән гырмызы адамам, һәр кәсин өзчә сөзүнү көзүнүн ичинә дејәнәм.* (Б.Бәјрамов) *Бизим Нағдалы адам доландыранды.* (Б.Бәјрамов) *Мән сән дејәнләр-дән дејиләм.* (М.Ф.Ахундов) *Мән адам сојан дејиләм.* (М.Ф.Ахундов) *Мәсәлә сиз данышдығыңыз кими дејил.* (Ордубади) *Т а м а м л ы г* вәзифәсиндә: *Мән сәһәр чорәк јејәндә кечә јухуда јенә Зүлфүгар әлими көрдүјүмү данышдым.* (Ј.Сәмәдоғлу) *Рамазанын "Бакы" дејилән о узаг вә "горхулу" јерә нә вахт вә нәјә көрә кетдијини Сәидә билмирди.* (Ә.Әјлисли) *Бәри бах, о Казым дејиләнә чох да баш гош-макинән.* (Б.Бәјрамов) *Күрзәлизадә бујураны јеринә јетирдик.* (С. Рә-һимов)

Фе'ли сифәт тәркибләри бир сыра башга сөзләрин көмәји илә чүмләдә *з ә р ф л и к* вәзифәсиндә дә ишләнир.

Ан, вахт, заман, ај, ил, саат типли сөзләрлә јанашма әләгәси әсасында бирләшәрәк *з а м а н* зәрфлији вәзифәсиндә чыхыш едир; мәс.: *Шүалар булудларын арасындан сызыб ләпәләрә санчылараг*

орталарындан *гырылан заманда хәялымда мисра, гафијә јаранырды*. (Б.Бајрамов) *Тоғрул бәј һөкүмәт башына кечдији заман бу ачы тәч-рубәниң нәтичәләрини көрмүшдүр*. (Ордубади) *Мән көрүрәм: о мәнимлә көрүшдүју заман дүшүнүр, һәтта мәним алыгмдан өлмәк иста-дији заман тәрәддүд едир*. (Ордубади) *Пајыз шумунун вахтында вә гайдасында апарылдығы ил мәһсул да бол олур. Али мәктәби баша ву-ран ил сәчдә едиб, гәһрәманларына вурулдугум Чәфәр Чаббарлы чох вахтсыз арамыздан кетди*. (Ә.Вәлијев)

Әввәл, сонра, габаг, бәри, гәдәр, кими, -чан, -чән гошмаларынын го-шулдуғу фе’ли сифәт тәркибләри дә заман зәрфлији вәзифәсиндә ишләнир; мәс.: *Онлар хорузлар банлајана гәдәр новуз башында оту-руб данышдылар*. (Ордубади) *Ишдән чыхмаг барәдә әризәми гојдугум пакети чыхартдым, бөјүк тикәсини сәдәф бојда еләјиб күләјә верәндән сонра думанлы бир хәјалла идарәјә јолландым*. (Б. Бајрамов) *Онлар дүнјаја кәләндән бешчә, алтыча ил сонра һәр сәһәр, һәр ахшам ејни чешмәдән су долдурмушдулар*. (Ә.Әјлисли) *Адына “бөв” дејилән о һәшәрәт инсаны чаландан сонра бирбаи гәбиристанлыга кедирди*. (Ә. Әјлисли) *Бу ил онлар һәлә јаз ачыландан бәри бир нөв күсулу кими доланырдылар*. (Ә.Әјлисли) *Әсәбиләширди, јанына кәлән хәстәләри тәләм-тәләсик јола салырды, та иләрдән бәри адәт етдији һәјәт тәрзинә јенидән ујғушлашана кими*. (Ј.Сәмәдоғлу) *Һалда, јердә, бах-мајараг типли сөзләрин гошулмасы илә хүсусиләшмиш гаршы-лашдырма зәрфлији вәзифәсиндә: О да Дилишадын бағчаја чых-мадығыны билдији һалда, јенә дә горху вә тәһлүкәни нәзәрә алмајараг Әмирин бағчасына кетмәкдән чәкинмәди*. (Ордубади) *Тәләсә-тәләсә кәлиб чыхдым рајона, тој-бусат көзләдијим јердә, нәфәс дәрмәдән гојдулар вәзифәјә*. (Б.Бајрамов)

Мигдар, дәрәчә зәрфлији вәзифәсиндә: *Елдәниз овладлары түлкүнү араба илә тутта биләчәк гәдәр сәбр вә мәтанәт саһибләри-дир*. - буну билирсиниз. (Ордубади)

Кими, сајаг типли гошмаларла мүгајисә билдирән тәрз зәрфли-ји вәзифәсиндә: *Елә бу ан гапы бәрк итәләнди. Гәмләјә һазыр олма-јанлар сајаг диксиндим*. (Б.Бајрамов) *Һөкмдар сәрбазын мејит сифә-тинә илана, кәртәнкәләјә бахырмыш кими, һәм икраһла, һәм дә козу-чу бахды*. (Ј.Сәмәдоғлу)

Үчүн, көрә гошмалары, -дан, -дән шәкилчиси илә сәбәб зәрф-лији вәзифәсиндә: *Вә бәлкә дүнја-аләм һәлә гаранлыг олдуғуна көрә һәјәтләрдәки килас ағачлары да еләчә һәр јердә чыраг кими алыныб јанырды*. (Ә.Әјлисли) *Ағачлар габағы кәсдијиндән һәтта Достпа арвадын беш-он аддым о јандакы евинин дамыны да көрмәк мүмкүн дејилди*. (Ә.Әјлисли)

Мәкан мә’налы бә’зи сөзләриә јер зәрфлији вәзифәсиндә: *Арат*

олунманын јерләрә даһа чох диггәт јетирмәк лазымдыр.

Фе'ли сифәт тәркиби илә јер сөзүнүн әлагәси јалыыз јер зәрф-
лијинин ифадәсинә хидмәт етмир. "Фе'ли сифәт + јер сөзү" чүмлө-
ләки структур-семантик везијјәтиндән асылы олараг, башга вези-
фәләрдә дә ишләнир; мәс.: *Бир вахтлар памибыг әкдијимиз јерләр ин-
ди уулулукләрә чеврилмиидир. Јазырсан ки, дурдугум јердә, күчә илә
кетдијим јердә* елә бәрк јухум кәлир ки, аз галырам јыхылам (Ч.Мәм-
мәдгулузадә) - чүмлөләриндән биринчисиндә фе'ли сифәт тәркиби
(јер сөзү илә бирликдә) мүбтәдә, икинчисиндә тәрз гарышыг заман
зәрфлији везифәсиндәдир.

Гарышылыгы табелилик әлагәсиндә олан исми бирләшмәләрин
тәрәфләриндән бири (вә ја һәр икиси) фе'ли сифәт тәркибләри илә
ифадә олундугда чүмлә үзвүнүн һәчми даһа да бөјүјүр; мәс.: *О кечә
һамы сәксәкәли јатмииди, јухусу әршә чәкиләнләрин көзү пәнчәрәдә,
сулағы сәсдә иди* (Ј.Сәмәдоғлу) - чүмләсиндә фәргләндиришмиш
сөзләрин һамысы бирликдә хәбәрди.

Бә'зән фе'ли сифәт тәркиби башга бир тәркиби өз ичинә алараг
һәчмчә даһа да кенишләнир; мәс.: *Көзү гызаран көрүјүн габағында
әјләшиб ағач гашыгла бишмишин сујундан һортдадыб дузуна бахан
уста кирпикләрини галдырмадан ачыгланды.* (Б.Бајрамов) *Мән Аран
мәсәләсини галдырмағын һәләлик тез олдуғуну да гәјд етмәлијәм.*
(Ордубади) *Фәхрәддин өн дөрд кечәлик ајын гаранлығы јарыб бағчаны
шыгландырмаг истәдијини һисс етдији заман Дилиад һовуза
јахынлаиди.* (Ордубади) *Ағ өртүклү падносу хонча сајаг тутуб
бармаглары үстә кәлән чапан гадын үзр истәди.* (Б.Бајрамов)

Бу хүсусијјәт фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунмуш әләвәнин
тәјинедичи һиссәсиндә дә мүшаһидә олунур: *Бу вахт хәстәнин
арвады, бајагдан Маһмудун кәтирдији һејваны мәтбәхдә чапачагла
шаггаламагла мәшғул олан Зәминә узун халатда, башында ләчәк ичә-
ри кирди.* (Ј.Сәмәдоғлу)

Бәдии дилдә фе'ли сифәт тәркибләринин һәмчинслијиндән ке-
ниш истифадә едилир; мәс.: *Сәнәт сарајларыны учалдан, даишын
чајларын үзәриндән нәһәнк көрпүләр салан, һәр чүр фабрик вә завод
тикиб мүхтәлиф машын вә мәһсуллар һазырлајан, чилд-чилд әсәрләр
јазыб инсанлары дуз јола сәсләјән вә тәрбијә еләјән инсан камалыдыр.*
(Ә. Вәлијев)

Фе'ли бағлама тәркибләри. Бу група дахил олан тәркибләрин әсас
тәрәфи фе'ли бағламадан ибарәт олур; мәс.:

*Кирпиди бир дөфә белә гырмадан Хасајын көзүнүн ичинә
бахды.* (Һ.Мәһди) *Сәһәр јухудан дуранда һеч өзүмдә дејилдим.*
(Ј.Сәмәдоғлу) *Гырышмыш бөгазынын һулғумуну ојнада-ојнада,
һәмишәки гаддасында, үзүндән зәһримар јаға-јаға, јоргун вә нара-*

зы тәбәссумлә сөзүнә давам еләди. (Ј.Сәмәдоғлу) **Азадлыг ешиглә һајгырдыгча сәи** Елләр илһам алсын ана сәсиндән. (С.Вурғун) **О көзәл сәнәти диләдикчә биз** Һөрмәтлә чырпыныр үрәкләримиз. (С.Вурғун)

Бүгүн фе'ли бағлама формалары бир иши, һәрәкәти башга бир ишлә, башга бир һәрәкәтлә бағлајараг тәркиб әмәлә кәтирир. Фе'-ли бағлама вә фе'ли бағлама тәркиби әмәлә кәтирән шәкилчиләр ашағыдакылардыр:

-ыб,-иб,-уб,-уб: Һокмдар сәркәрдәбашынын ешијә чыхартдыгы **тахта әјәишб**, голларыны тахтын сәјкәнәчәјинә гојду. (Ј.Сәмәдоғлу)

--араг,-әрәк: Рәггасәләр вә сагиләр бу вәзијјәтдән истифадә едәрәк чәкилиб јатаг отагына кетмишдиләр. (Ордубади)

--мыш,-миш: Үч-дөрд күн бундан әввәл сәһәр тездән евдән чыхан **Рамазан ахшамдан хејли кечмиш**, гапыдан ичәри кирди. (Ә.Әјлисли) **Аталары Билал кишинин өлүмүндән һеч бир ил кечмәмиш**, Бикә арвад да рәһмәтә кетмишиди. (Ә.Әјлисли)

-аркан,-әркән: Мунавирәдә Илјас **Фәхрәддинлә көрүшәркән** биринчи нөвбәдә хаганын кәндәрдији мәктубу көстәрди. (Ордубади)

-мадан,-мәдән: Рәјона чатан кими **һеч бир чәтинлик-зад көрмәдән** әмрили вермишдиләр. (Б.Бајрамов)

-дыгча,-дикчә,-дугча,-дүкчә: Мүхбир күчәләрдән **кечдикчә** һәр бир һәјәтдә чохла тојуг-чүчә көрурду. (Ә.Вәлијев)

-дыгда,-дикдә,-дугда,-дүкдә: **Көрдүкдә мән ејләјән вәфајы, Билдикдә сәи ејләјән чәфајы**, Аја, кимә бивәфа дејәрләр, Кимин ишини хәтә дејәрләр? (Фүзули)

-алы,-әли: **Јурдумуз силкииб чыхалы јасдан** Алдым сорагыны Күрдән, Арасдан. (С.Вурғун)

-а -а, -ә -ә: Од ики **нәһәнк әждаһа дили тәки гывырла-гывырла** чәнләрин алтыны јалады. (Ј.Сәмәдоғлу)

-ар -маз,-әр -мәз: Мән кәндә **чатар-чатмаз** ишылар јанды.

-ынча,-инчә,-унча,-үнчә: **Шири чыхмајынча о даи гәфәсдән Дава** палтарымы сојунмарам мән. (С.Вурғун)

-чаг,-чәк: О бу **нәһәнк ајыны көрчәк** гәдим бир әһвалаты хатырлады.

Әксәр фе'ли бағлама шәкилчиләри (-анда,-әндә; -дыгда,-дикдә,-дугда,-дүкдә; -дыгча,-дикчә,-дугча,-дүкчә; -ынча,-инчә,-унча,-үнчә; -аркән,-әркән; -ар-маз,-әр-мәз; -мадан,-мәдән; -а,-а вә с.) мүстәгил субъект тәләб едир; мәс.: **Сәи кәләндә бизим елдә јаз олур**. (С.Вурғун) **Јаз күиәши сачларышы дүзә јајанда Јер шумлајыб, тохум сәииб, тахыл әкәјдим**. (С.Вурғун) **Һәлә бу дүнјаја өвләд кәлмәмиш**, Ана мәнәббәти кәлир дүнјаја. (Б.Ваһабзадә) **Онларыи өзләри дә һисс етмәдән** ики көзүн бәбәји бир-биринә зилләнди. (Ордубади) **Мән илһам**

адыгча елдэн, обадан. Сәсимә сәс верир гушлар жуадан. (С.Вурғун)
Әми си данышдыгча онун сифәти тәбдән-тәбә дүшүрдү. (Ә.Вәли-
јев)

Фе'ли бағлама шәкилчиләриндән -ыб,-иб,-уб,-үб вә -араг,-әрәк мүстәғил субъектлә ишләнә билмир. Бу чүр фе'ли бағламаларын шәхсли фе'ллә мүштәрәк субъекти олур; мәс.: **Әһмәд јериндән тәр-мәмәдән чајыны ичди** - чүмләсиндә **Әһмәд** сөзү бир субъект кими һәм шәхсли фе'лә (ичди), һәм дә фе'ли бағламаја (**тәрпәнмәдән**) аиддир. Ашағыдакы чүмләләрдә дә фе'ли бағлама тәркибләри шәхсли фе'ллә мүштәрәк субъектә маликдир: **Фәхрәддин** мәктубу **оху-лб** Илјаса **гајтарды**. (Орлубади) **Каһ** олур ки, овчу **көңлүм** дағлар ашараг, **Аста кедиб**, агыр **кәзиб**, елләр **доланыр**. (С.Вурғун) Бир инчик дост кими **килејләнәрәк** Бир ахшам **дил ачды** синәмдә **үрәк**. (С.Вур-ғун) **Раста хала** ејваның бухарысында **очаг галајыб чај гој-ду**. (Ә. Вәлијев)

Фе'ли бағлама тәркибләри чүмләдә **даһа** чох заман, тәрз вә сә-бәб зәрфлији вәзифәләриндә ишләнир.

З а м а н зәрфлији вәзифәсиндә: **Сән бој атыб галханда** зинданла-ра атылды. (С.Вурғун) **Маһмуд** оилара **кәләндә**, елә бил, һәр дәфә өзүлә **Кур** гырагының тилсимли аб-һавасыны, јункуллујуну вә чан раһатлыгыны кәтирирди. (Ј.Сәмәдоғлу) **Кирликирин** дә, елә бил, дили ачылышыды, **арадакы үнсijјәт бәркидикчә** даһа чәсарәтли олурду. (Ј.Сәмәдоғлу) **Һәтә күнәш** бу јандакы дағын **дагындан башыны** галдырмамыш, кәндин о јанындакы сары торпағлы дағлары сары чыраг кими алышыб јаначагды. (Ә.Әјлисли) **Адылла өлкәмиз** долалы **јаша** Көнүл салам верир јара, јолдаша. (С.Вурғун) **Сәһәр көзләри кәнч** гошиунун **көзәл көзләринә саташаркән** өзуну бирдән-бирә һәр шејини итирмин адамлар кими **һисс етди**. (И.Әфәндијев)

Т ә р з зәрфлији вәзифәсиндә: **О, көзәл дүзүлүшлү ағ дишләрини** көстәрәрәк **кулумсәјирди**. (И.Әфәндијев) **Бәһрам дар палтосунун** **јахасыны дүјмәләјә-дүјмәләјә** ата тәрәф кәлди. (Ә.Вәлијев) **Кәрим һеч бир артыг сөз ишләтмәдән** ахшамкы **әһвалаты** олдуғу кими нағыл еләди. (И.Әфәндијев) **Дәниз чошду заман-заман** **шиддәтләнәрәк**. (С. Вурғун)

С ә б ә б зәрфлији вәзифәсиндә: **Һәммин кечә** **пә үчүнсә** **анасыны хатырлајараг** ағлады. (И.Әфәндијев) **Һәрдән она ачығы тутуб** **дејин-ди** дә. **О, Сурхајын јанында артыг бир санијә** **белә дајанмаға** өзүндә **тағәт көрмәјәрәк** **ајрылыб** чәлд бағчаларына кечди. (И.Әфәндијев) **Бирдән гыз ајаг сәси ешидиб** **кери** чәкилди. (И.Әфәндијев) **Һәммин** **оәгигәдә**, он ики саатлыг елми шидән чыхыб **јоргун-аргын** **евинә** кәлән **Кәрим нишанлысыкилин бағчасында** **пычылты ешидиб** **ајаг** **сахлады**. (И.Әфәндијев)

Фе'ли бағлама тәркибләри аз һалларда гаршылашдырма зәрфлији вәзифәсиндә дә ишләнир: *О, вәзијјәтин чыхылмазлыгыны билә-билә, бир дәгигә артыг јашамагы гәнимәт саяырды.* (Ғ.Менди)

Бәдии дилдә фе'ли бағлама тәркибләринин һәмчинслијиндән кениш истифадә олуиур. Һәмчинслик адәтән ејни фе'ли бағлама формаларыиын өз арасында олур; мәс.: *Чалаған сәрчә үстүнә шығы-јанда, нәр гыида гызанда, гызылгуш өв далынча чуманда, илан архасы үстә чеврилиб зәһәр төкәндә, намәрд хәлвәтдә кизләниб гәфил куллә атанда, дост е'тибарсыз чыхыб дөнүклүк еләјәндә, ит јијәсини үзүнә гајыдыб ајағыны тутанда, дүшмән һиләкәрлик еләјиб өзүнү дост көстәрәндә, јөнсүз өвлад дилли оlanda, чај лал аханда, киши сөзүнүн далында дурмајанда горхулудур.* (Ә.Вәлијев)

Фе'ли сифәт тәркибләри кими, фе'ли бағлама тәркибләри дә бә'зән башга бир (вә ја бир нечә) тәркиби өз ичәрисинә алараг лаһа да кенишләнир; мәс.: *Јухудан гәфил ајылыб үрәјини дојунтүсүнү дилләјә-динләјә көзләрини гаранлыг тавана зилләјәндә бирдән јадына дүшүр ки, һәмән о балача оғлан ушагы сән өзүнсән.* (Ј.Сәмәдоғлу) *Индини өзүндә, јанғысыны сөндүрмәк үчүн боржом шүшәләрини далба-дал ача-ача көпүклү ваннаны арзулајырды.* (Ј.Сәмәдоғлу) *Сурхај бағларын үзәриндән енишә доғру әјилән улдузлу көј гүббәсинә бахараг, јаваш вә ахычы бир ифадә илә деди.* (И.Әфәндијев) - чүмләләриндән бириичисиндә фе'ли бағлама тәркиби ичәрисиндә әләвә ики фе'ли бағлама тәркиби ишләнмиш, икинчи мисалда фе'ли бағлама тәркибинә мәсдәр тәркиби, үчүнчү мисалда фе'ли сифәт тәркиби дахил олмушдур.

Мәсдәр тәркиби. Тәркибләрин бу нөвүнүн әсас тәрәфи -маг.-мәк шәкилчили м ә с д ە р д ە н ибарәт олур; мәс.: *Бу күн әлимиздә олан фүрсәти әлдән бурахмаг сјаси бир хәтадыр.* (Ордубади) *О мәним сарајда галмағыма әсла разы дејил.* (Ордубади) *Чәми онча күн бундан габаг бу зәһримар дәрман ијини отагдан јох еләмәкдән от-ру пәнчәрәнин балача нәфәслијини ачмаг кифајәт иди.* (Ј.Сәмәдоғлу) *Әмир Инанчы бурадан г ов ма г ү ч ү н силаһ ишләтмәк лизым-дыр.* (Ордубади)

Аз һалларда мәсдәр тәркибләринин дә ајрыча субјекти олур; мәс.: *Мисирдә бөјүк бир сәлтәнәт гуран фатимиләр сүзүт ет-мәклә јеринә әјјубиләр ханәданы кечир.* (Ордубади) *Бир уста Г и ј а с өлмәклә мәнә нә олачаг?*

Мәсдәр тәркибләри чүмләдә даһа чох мүбтәда вә тамамлыи вә-зифәләриндә ишләнир.

М ү б т ە д а вәзифәсиндә: *Јары јолдан гајытмаг бизә јарашиаз.* *Јухудан бу дәрәчә дојмағы һәлә јадына кәлмирди.* (Ә.Әјлисли) *Тәһниин дөшүндә отуруб узаглара бахмаг мәнә хош кәлирди.* Јо-

...нәми јухуда көрмәк мәнә душур. (Ј.Сәмәдоғлу) **Һөкмдарын бәх-**
шәндән имтина етмәк хәбәрини һөкмдара чатдырмаг бура-
ларын һәр биринә баһа отура биләрди. (Ј.Сәмәдоғлу) Диндирмә-
данышмајан арвады илә бир јердә отурмаг Чәфәри дарыхдырыр-
(И.Әфәндијев) Хүсусән сүһ чағы көјүн ајдын вә'дәси тәкләниб
илә чыхмаг шакәрим иди. (Б.Бајрамов)

Т а м а м л ы г вәзифәсиндә: **Бу дәфә кәндә кәлмәмәкдә кунәһ Ро-**
да олмамшыды. (Ә.Әјлисли) О өзүнүн бу вахтачан әрсиз галма-
нда һеч кәси кунәһкар һесаб еләмирди. (Ә.Әјлисли) Кәндиң мұвәф-
әғгәјјәтләри илә фәхр еләмәк мугабилиндә, ора-бура данос јазмагдан
орулмадын. (Ә.Вәлијев) Мүәллимләрдән, јолдаш вә достлардан ајры-
ыб үчгар кәнд мәктәбинә мүәллим кетмәјим барәдә дүшүнүрдүм.
Ә Вәлијев) Бир иши ахыра гәдәр өјрәнмәји дә бачармырсан. (Орду-
ди) Сән дәнизи һисс еләмәжә, онун дилини билмәжә чалыш. (Б.Бај-
рамов) Сән онлара татарча јазмаг өјрәдирсән? (И.Шыхлы)

Х ә б ә р вәзифәсиндә: **Сизин фикриниз һәмминә халга зәрәр јетир-**
мәкдир, халгын евин јыхмагдыр. (М.Ф.Ахундов) Әкәр гәрәзин бизи
ојмагдыр, ону билдир. (М.Ф.Ахундов) Бәлкә сәнин фикрин кәнди бура
көчүрмәкдир? Бизим мәгсәдимиз јары јолдан гајытмаг дејил. Мәни
һәммин ашләдән гуртармаг вичдан әзабындан гуртармагдыр. (Орду-
ди)

М ә ' л у м а т ү ч ү н . Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин
Бәр вәзифәсиндә нечә ишләнемәси барәдә фикирләр там ајдын дејил: "Ади һалда
дә чүмләннин дахилиндә тәркиб өз кејфијјәтини мұһафизә едиб сахлајыр вә чүм-
ләшин мүбтәдасы, тамамлығы, тә'јини вә зәрфлији ролунда ишләнир. Јалныз хә-
бәр ролунда ишләнмир, чүнки фе'ли сифәт вә мәсдәр чүмләннин сөнунә дүшәркән
хәбәр катив вәзијјәт алыр, беләликлә, тәркиб дағылыр, фе'ли сифәт вә мәсдәр чүм-
ләнин хәбәри кими өзүнү көстәрир. Јалныз иш - иш көрән мұнасибәти билдирән
тәркибләр вә фразеоложи бирләшмә шәклиндә ишләнән тәркибләр мұһафизә
олунуб галыр".²¹ "Иш - иш көрән мұнасибәти", әслиндә, бүтүн чүмләләрдә өзүнү
көстәрир. Фикир предмети олмадан чүмлә гурулмаз. Фе'ли сифәт вә мәсдәр хәбәр
вәзифәсиндә ишләнәндә билаваситә онлара аид олан вә тәркиб әмәлә кәтирән
ишләр фе'ли сифәт вә мәсдәрләр бирликдә бир үзв кими, бир гәдәр ашағы тонда вә
кәчрәтлә тәләффүз олунур, она көрә дә хәбәрин фе'ли сифәт вә мәсдәр тәркибләри
илә ифадә олундуғуну да нәзәрә алмалыјыг.

Бә'зән -ыб вә -араг шәкилчили фе'ли бағламаларын һәмчинс хәбәр вәзи-
синдә ишләндији көстәрилир: "Фе'ли бағламаларын әксәр гисми хәбәр кими
ишләнмир, тәркиб дүзәлтмәжә хидмәт едир. Јалныз -ыб, -иб, -уб, -үб вә -араг, -әрәк
шәкилчили фе'ли бағламалар һәмчинс хәбәр кими ишләнәркән тәркиб јаратмыр"²²
Мүәллиф: **Пәришан радиоу бағлајыб пәнчәрә габагына кетди (М. Ибраһимов).**
Һесабадар ајага галхыб, јанақы шкафын да ағзыны ачды (С. Рәһимов) мисалларыны
әрәк јазыр: "Бурадақы биринчи чүмлә Пәришан радиоу бағлады, пәнчәрә габа-
ны кетди демәкдир. Галан чүмләләрдә дә ејни хүсусијјәт вар". Беләликлә,

мүәлтифин фикринчә, бу чүмлөдә тәркиб юхдур: биринчи чүмлөдә *баглайып кетди* сөзләрн хәбәр, *радиону* тамамлыг, *пәнчәрә габагына* йер зәрфлијишпр. Бу чүр гәһлилин аңлашылмазлыгы орасынладыр ки, үмүми фикрә әсасән, фе'ли *баглама лайып* сөзү *кетди* сөзүнә янашма йолу илә табе олмушдур); һәмчинслик исә табе-сизлик йолу илә йараныр. Она көрә дә бу чүр чүмлөләрдә әввәлчә фе'ли *баглама* илә шәхсли фе'л арасындагы әлагәни мүәйжәнләшдирмәк лазымдыр. Әкәр -ыб шәхсли килчиси шәхс шәкилчиси функциясасын йеринә йетирисә, онунла шәхсли фе'л арасында табелилик дейил, бүгүн башга фе'ли бағламалардан фәргли оларат, табесизлик әлагәси вардыр.

Үчүн, *өтру* гошмалары мәсдәр тәркибләринә гошуларат онла-рын мәгсәд зәрфлији вәзифәсиндә ишләнмәсинә сәбәб олур; мәс.: *Мәрдан итдән горунмаг үчүн әлинә чубуз алды.* (Мир Чәләл) *О ахшамын хатасындап узаг олмаг үчүн һәрә өз гапысыны баглайып евинә чәкилди.* (Ә.Әјлисли) *Мән Адиллин һәјат јолдашы һаггында ду-шунмәмәк үчүн әлимдән нә кәлирдисә, етәмлидим.* (И.Әфәндијев) *Мән онун евинә бә'за көһнә әһвалатлары өјрәпмәкдән өтру кедә биләрәм.* (Ә.Вәлијев)

Г е ј д. Дилимиздә үчүн гошмалы мәсдәр тәркибләриндә мәсләрин *стмәк* һиссәсинин бурахылдыгы һаллар кениш йабылмышдыр: *Бу бәлкүдә иштирак үчүн вахт вар икән һазырлацимаг лазым иди.* (Ордубади)

Мәгсәд зәрфлији йөнлүк һалда олан мәсдәр тәркибләри илә дә ифадә олунур: *Чөлләрдән газајагы, гузугулагы, дағлардан пәнә, кәк-ликоту јығмаға һәмшиә бирликдә кетмишидиләр.* (Ә.Әјлисли) Бу чүр мәгсәд зәрфликләри мәгсәд чаларлы тамамлыглара чох јахындыр.

Мәсдәр тәркибләринин әсас тәрәфи чыхышлыг һалда олдугда тәркиб сәбәб зәрфлији вәзифәсиндә ишләнир; мәс.: *Журнал-гәзетә һәрзәвү һәдјан охумагдап инчәлди ушагым.* (Сабир)

Мәсдәр тәркибләри гаршылыглы табелилик әлагәсиндә олан исми бирләшмәләрин тәрәфләриндән бири кими ишләндиклә бир-ләшмәнин һәчмини даһа да бөјүдүр; мәс.: *Чунки јәј вахты дамда јатмагын өзкә ләззәти варды.* (Ә.Әјлисли) *О, бә'зән өзүндә пәрәз-лашмаг, јүксәк һәјәчанлар дујмаг еһтијачы һисс едирди.* (И.Әфәндијев) *Мән биринин хошбәхтлијини о бирисинин бәдбәхтлији үзәриндә гурмаг тәрәфдары дейиләм.* (Ордубади) *Бизим директор һәр кәси өз дили илә дилә тутмагын устасыдыр.* (Б.Бајрамов) Јухарыдакы ми-салларда биринчи тәрәфи мәсдәр тәркиби илә ифадә олунмуш исми бирләшмәләр мүбтәда, тамамлыг вә хәбәр вәзифәләриндәдир. Ашағыдакы мисалларда исә мәсдәр тәркибләри *инәртилә, әвәзлик*

сөзләри илэ бирлэшәрәк хусусиләшмиш шәрт вә гаршылашдырма
зәрфиҗи вәзифәсиндә ишләнмишдир: *Тәбиәтин көзәлликләрини*
халалдар етмәмәк ишәртилә, биз гуру сәһралара јашыл дон кејдирәчә-
јик. (Ә. Вәлијев) *Хәлифәләр артыг һөкмдарлара әмр вермәк әвәзинә*,
ашларын әмрини көзләјирләр. (Ордубади)

Јурушгабагы бир сәрбазын, бир сәркәрдәнин *бир намәһрәмә әл вур-
маға ихтијары јохду*. (Ј.Сәмәдоғлу) - чүмләсиндә мәсдәр тәркиби
(*бир намәһрәмә әл вурмаға*) узлашма-идарә әлагәли бирләшмәнин
(сәрбазын, сәркәрдәнин ихтијары) икинчи тәрәфинә идарә јолу илэ
табе олушдур, мүстәгил тамамлыг вәзифәсиндәдир. Мәсдәр
тәркибини исми бирләшмәнин тәрәфләри арасындан чыхармаг да
олар: *Јурушгабагы бир намәһрәмә әл вурмаға бир сәрбазын, бир сәр-
кәрдәнин ихтијары јохду*.

Мәсдәр тәркибләри дахилиндә дә башга тәркибләр ишләнә би-
лир; мәс.: *Август ајынын гора биширдији кунләрдә тә'јин олундуғум*
мәктәбә кетмәјә һазырлашырдым. (Ә. Вәлијев) *Кәнчә хәтиби вә онун*
мүридләри тәрәфиндән тәһгир едилмиш бөјүк шаирәмиз Мәһсәти
ханымы Азәрбајчана гәјтармаг үчүн Бәлх ишәһринә дөрд нәфәрдән
ибарәт бир һеј'әт кәндәрмишәм. (Ордубади) *Узунмүрлүлүјүн*
*сиррини бу барәдә "елә бир шеј билмәјән" јүзү ашмыш бабаларын өзүн-
дән өјрәнмәк даһа сәрфәлидир*. (Б.Бајрамов)

Мәсдәр тәркибләринин һәмчинслијиндән бәдһи әсәрләрин ди-
линдә даһа чох истифадә олунур; мәс.: *Ел гејрәти чәкмәк, чамаат*
гејдинә галмаг, зәһмәт адамларынын гәјгыкеши олмаг, таванасыза әл
*тутмаг, күчсүзә јардым еләмәк, чох ишләјиб аз данышмаг, өзү һаггы-
да сүсүб гуруб-јараданларын әмәји илэ севишмәк, мүсбәт чәһәтләрлә*
фәрәһләннib чәмијјәти кери дартанлара гаршы сәрраст атәш ачмаг
икидләрә мәхсус сифәтдир. (Ә. Вәлијев)

Чүмләннин сонунда *демәк, истәмәк, лазым* типли сөзләрлә јана-
шы ишләндикдә мәсдәр һәммин сөзләрдән ајрылымыр, һәммин сөзләр-
лә бирликдә хәбәр олур, лакин бу чүр һалларда тәркиб олмаг кеј-
фијјәтини итирир вә мәсдәрә анд олан сөзләр мүстәгил үзв кими
чыхыш едир; мәс.: *Һөкмдарын гадагасыны позмаг тапрынын гадага-
сына хилаф чыхмаг демәк иди*. (Ј.Сәмәдоғлу) *О, Фәхрәддини көрүб*
онунла муһум бир мәсәлә һаггында данышмаг истәјир. (Ордубади)
Азәрбајчан истиглалыјјәтини Азәрбајчан миғјасында һәјата кечирмәк
лазымдыр. (Ордубади) *Һусамәддин Низами вә Фәхрәддинә сездирмә-*
мәк үчүн дәрһал Гәрәнфил хижабанынын бу бири тәрәфиндә кәзмәјә
баишлады. (Ордубади) *Буну демәк үчүн бир шејә әсасланмаг лазымдыр*.
(Ордубади) *Әбул-Үлә бир гызыны Хаганијә верәндән сонра кичик гызы*
Маһтаб ханымы да һәммин бу шаирә вермәк истәди. (Ордубади)

Мә'лумат үчүн. Дилимиздә мәсдәр тәркибинин вә үмумијјәтлә, мәсдәрдин мүмкүн сөзү илә биркә ишләндији һаллар да кениш јаьытмышыдыр: *јашамаг мүмкүн дејил*, *ишләмәк мүмкүн дејил*, *охумаг мүмкүн дејил*, *јеримәк мүмкүн дејил* вә с. Бу чүр ифадәләрдә мүмкүн сөзү модаллыг билдирир, јалныз грамматик семантикаја малик бир сөз кими, ишин ичрасынын мүмкүн олуб-олмадығыны, бачарытыб-бачарылмадығыны билдирир вә бу чәһәтдән мә'нача *билмәк*, *олмаг* сөзләринә чох јахындыр: *охумаг мүмкүн дејил* - *охумаг олмур* - *охуја билмирик*, *ишләмәк мүмкүн дејил* - *ишләмәк олмур* - *ишләјә билмирик* вә с. Олур ки ашағыдакы чүмлөләрдә мүмкүн сөзүнү дә мәсдәрлә бирликдә хәбәр кими көгүрмәк олар: *Бу дамдан беш-он адым о јандакы евин дамыны көрмәк мүмкүн дејилди*. (Ә.Әјлисли) *Халгын Ширван шаһзым-на гошулмаг фикирләрини анчаг бу јол илә дағытмаг мүмкүн иди*. (Ордубади) *Баһа душмүшдү ки, о горхунч түрмә сөһбәти сарыдан һеч кәсин ағзыны јуммаг мүмкүн олмајачаг*. (Ә.Әјлисли) Бу чүмлөләрдәки *көрмәк мүмкүн дејилди*, *дағытмаг мүмкүн иди*, *һеч кәсин ағзыны јуммаг мүмкүн олмајачаг* ифадәләрини *көрмәк олмурду*, *дағытмаг олурду*, *һеч кәсин ағзыны јуммаг олмајачаг* шәкилдә дә ишләтмәк олар. *Имкан сөзүндән олан мүмкүн сөзү үмумиләшмиш грамматик-модал мә'насында дејил*, өз һәгиги мә'насында ишләндикдә мүстәгил хәбәр ола биләр. Бу заман ја мүмкүн сөзү, ја да онун бағлы олдуғу мәсдәр (мәсдәр тәркиби) актуаллашдырылмыш олур вә хүсуси нәзәрә чарпыдырылар: *Јашамаг мүмкүн дејил*.

Фе'ли исим тәркиби. Фе'ли исим тәркиби *-ма-мә* шәкилчиси фе'л-ләрлә әмәлә кәлир. Тәркибин әсас тәрәфи фе'ли исимдән ибарәт олур; мәс.: *Сәријјәнин өз евләриндә дејил, бурада галмасы мәнә азыр, кәдәрли тә'сир бағышлајырды*. (И.Әфәндијев) *Лакин инсанда елә дујулар вар ки, онлара башгасынын му да хилә етмәси, "на үчүн белә едирсән, филан чүр етмирсән"* кими моизә *охумасы* чох зәһләтәкән бир ишидир. (И.Әфәндијев) *Бөјүк шаирин Ширван мәмләкәтинә көчмәсини мәсләһәт көрүрәм*. (Ордубади) *Мән сизин кими надир вә гүјмәтли бир затын көләләр һөкүмәти рәијјәти олмасына сојугганлылыгла баха билмирәм*. (Ордубади)

Мә'лумат үчүн. Фе'ли исим дүзәлдән *-ма-мә* шәкилчиси илә фе'лләрлән исим дүзәлдән *-ма-мә* шәкилчиси бир мәншәдән олса да, онлары асанлыла фәрг-ләндирмәк олур. Белә ки, фе'ли исим шәкилчисиндән әввәл тә'сирлик, нөв, инкар-лыг шәкилчиләри ишләнә билир, фе'ли исимләр шәхсли фе'лләрә мәнхәс бир сыра хүсусијјәтләри сахламагла, јанашма вә идәрә јолу илә бир сыра сөзләри өзүнә табе едәрәк исми бирләшмә вә тәркиб әмәлә кәтирир; мәс.: *Сәнин чүрүк фикирләрин аиләмиздә тәзә бир бәдбәхтлијин јаранмасына сәбәб олачагдыр* (Ордубади) чүмлә-синдә *јаранмасына* фе'ли исми *аиләмиз* сөзүнү јертик, *бәдбәхтлик* сөзүнү јијәлик һалда өзүнә табе етмәклә *аиләмиздә тәзә бир бәдбәхтлијин јаранмасына* тәркибини әмәлә кәтирмишдир. Фе'лдән дүзәлән исимләрдә бу хүсусијјәтләр олмур, она корә дә һәмийн шәкилчидән әввәл тә'сирлик, нөв вә инкарлыг шәкилчиләри ишләнә билмәдији кими, онларын вәсипәсилә тәркиб дә јаранмыр: олур ки онлар *әшја* адлары билдирән дүзәлтмә исимләр сырасына дахил едилир; мәс.: *тикмә, һорчә, газма, јарма, дүјмә* вә с.

Мәсдәр кими, фе'ли исимләр дә мәнсубијәт шәкилчиси гәбул етәрәк субстантив сөз вә бирләшмәләри даһа чох јијәлик һалда тәләб едир вә гаршылыгылы табелилик әләгәсиндә олан исми бирләшмәләр әмәлә кәтирир; мәс.: *Оун чичәкләнмәси вә мејвә шәклинә дүмбәдәрилмәси хәтибин сүркүн едилмәси дә јалан вә үдурмадыр.* (Ордубади) *Белә бир суат верилсәјди, һәгигәтин үзә чыхмасына сәбәб ола биләрди.* (И.Һүсејнов) Лакин фе'ли исим јалныз јијәлик һалда дејил, башга һалларда да сөз тәләб едир, јанашма јолу илә дә сөзләрлә әләгәләнир, јалныз исми бирләшмә дејил, тәркиб дә әмәлә кәтирир; мәс.: *Вәлиһд Мираһнаһ Фәзлин дәрһал тутулмасыны вә Әлиһчә јанындакы дүшәркәјә кәндәрилмәсини тәләб етмишиди.* (И.Һүсејнов) *Азәрбајчандан әрәбләрин говулмасы да бу әјләнчәтин мүәјјән бир формасыдыр* (Ордубади) - мисалларында Фәзлин тутулмасыны, Фәзлин кәндәрилмәсини, әрәбләрин говулмасы исми бирләшмә, дәрһал тутулмасыны, Әлиһчә јанындакы дүшәркәјә кәндәрилмәсини, Азәрбајчандан говулмасы фе'ли тәркибләрдир.

Фе'ли исимләрин әмәлә кәтирдији тәркиб вә бирләшмәләр чүмләнин бир мүрәккәб үзвү олур вә мүхтәлиф синтактик функцијаларда чыхыш едир; мәс.: *Мүһаким ибн-Давудун өлкәдән сүркүн едилмәси дә сарај интригаларындан доған бир һадисәдир.* (Ордубади) *Әмир Тејмурун мүзәффәр ордусунун једди ил әрзиндә Әлиһчә галасына бата билмәмәсинин сирри бу папагдадыр.* (И.Һүсејнов) *Тејмурун сәфәрдән гајытдығы бир вахтда Әлиһчәдә дөјүш мејданына һуруфи папағы атылмасынын да, суи-гәсдин дә дүшмән иши олдуғуну билдирирдиләр.* (И.Һүсејнов) *О, ријакар көрүнмәмәк хәтиринә сусуб, гијам елчиләрини өзләриниң дилләнмәсини көзләмишиди.* (И.Һүсејнов) *Кәримин оунла гаршылашмамаға чалышмасына бахмајараг, Ширин чәкинмәдән лазыми мәсәләләр һаггында суаллар верирди.* (И.Әфәндијев)

Бу мисаллардан биринчисиндә фе'ли исим исми бирләшмәнин икинчи тәрәфи, икинчисиндә биринчи тәрәфи кими ишләнмишдир. Һәр ики һалда бирләшмә мүбгәдә вәзифәсиндәдир. Үчүнчү мисалда фе'ли исим тәркиби фе'ли сифәт тәркиби илә узлашма-идарә әләгәли бирләшмә шәклиндә бирләшәрәк бүтөвлүкдә васитәсиз тамамлыг вәзифәсиндә ишләнмишдир. Сонракы мисалда да фе'ли исим бирләшмәси тамамлыг вәзифәсиндәдир. Сон мисалда исә фе'ли исим тәркиби бахмајараг сөзү илә бирликдә гаршылашдырма зәрфлији вәзифәсиндәдир.

Фе'ли исим тәркиби дахилиндә башга тәркибләр дә ишләнә билир; мәс.: *Вәлиһдин ахтардығыны тапмајыб елчиләрлә гајытмасында шејх бәлкә дә һеч нә көрмәзди.* (И. Һүсејнов) Бә'зән дә фе'ли исим

тәркиби башга бир тәркибин дахилиндә ишләнир; мäs.: *Халифә пәвәсинин мешәләрдә ше'р охујанлара гошулмасына имкан верән* бир адам намус вә шәрәфин гәдрини нә биләчәкдир? (Ордубад) - чүм-ләсиндә фе'ли исим тәркиби фе'ли сифәт дахилиндәдир. Ләкин хә-бәрлә бирбаша әләгәләндикдә тәркиб мүһитинә аид олмур вә мүс-тәгил үзв кнми чыхыш едир; мäs.: *Гызынын јетим галмасы урәј* назик адам олан Чәфәрә чох агыр тә'сир етмишиди (И.Әфәндијев) - чүмләсиндә фе'ли исим тәркиби (*гызынын јетим галмасы*) чүмләннин мүбтәдасы олуб, ондан сонра ишләнмиш фе'ли сифәт тәркибинә (*урәјиназик адам олан*) аид дејилдир.

Дикәр тәркибләр кими, фе'ли исим тәркибләри дә һәмчинс үзв кими ишләнә билнр; мäs.: *Одуларын артыг күлә дөпмәси, очағын сөнмәси, јатмаг вахтынын чатмасы* Ширин учун ән ачы дөгигәләр олурду. (И.Әфәндијев)

Әдәбијат

1. В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов. Современный русский язык.-III, Москва, Просвещение, 1981, с. 6.
2. Камал Абдуллајев. Азәрбајчан дили синтаксисинин нәзәри проблем-ләри, Бакы, "Маариф", 1998, с. 11.
3. Јенә орада, с. 9-27.
4. Г.Казымов, Ј.Сејидов. Азәрбајчан дили. -Орта мәктәбин 7-8-чи си-нифләрн үчү дәрслик, Бакы, "Тәһсил" нәшријаты, 1999, с. 44.
5. Ә.Абдуллајев, Ј.Сејидов, А.Һәсәнов. Мүасир Азәрбајчан дили. Син-таксис, -Бакы, "Маариф", 1985, с. 45.
6. Бах: Ә.Дәмирчизадә. Мүасир Азәрбајчан дили. Чүмлә үзвләри. -Азәрнәшр, Бакы, 1947, с. 13; Ә.Абдуллајев. Азәрбајчан дили мәсәләләри. -Бакы Уни-верситети нәшријаты, 1992, с. 130-146 вә с.
7. Ә.Абдуллајев, Ј.Сејидов, А.Һәсәнов, көстәрилән дәрслик, с. 117.
8. Ә.Абдуллајев. Азәрбајчан дили мәсәләләри, с. 141.
9. Муса Адилев. Азәрбајчан дилиндә синтактик тәкрарлар. -Бакы, 1974, с. 4-8.
10. Ә.Абдуллајев, Ј.Сејидов, А.Һәсәнов, көстәрилән дәрслик, с.186.
11. В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов, Современный русский язык, с. 125; Современный русский язык. 2 ч., М., "Высшая школа", 1976, с. 51 вә с.
12. Ә.Абдуллајев, Ј.Сејидов, А.Һәсәнов, көстәрилән дәрслик, с. 224.
13. Јенә орада, с.222.
- 14.Зәрифә Будагова.Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә садә чүмлә.

Азәрбајҹан ССР ЕА нәшри, Бақы, 1963, с. 51-53.

15. Г. Казымов, Ј. Сејидов, көстәрилән дәрслик, с. 120.

16. В.В. Бабайцева, Л.Ю. Максимов, Современный русский язык, с. 91.

17. Јенә орада, с. 143.

18. Ә. Абдуллајев, Ј. Сејидов, А. Нәсәнов, көстәрилән дәрслик, с. 235.

19. *Әтрафлы мә'лумат учун бах*: Н. Абдуллајева. Мүасир Азәрбајҹан дилинин синтаксиси үзрә хусуси семинар материаллары (тәркибләр вә бундаг чүмләләрин синонимлији). - Бақы, "Маариф", 1975, с. 164-165.

20. *Бах*: Ә. Мәшәдијев. Фелјетон дилиндә бә'зи данышыг хусусијјәтләри (парселјасија), - Азәрб. ССР ЕА-нын Хәбәрләри. Әдәбијјат, Дил вә Мәчәсәнәт серијасы. 1985, 2, с. 103-105; И. Казымов. Азәрбајҹан дилиндә парселјасија һадисәси. - "Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси". 1989, 2, с. 17-19.

21. Ә. Абдуллајев, Ј. Сејидов, А. Нәсәнов, көстәрилән дәрслик, с. 295.

22. Јенә орада.

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ

Мүрәккәб чүмлә анлајышы

Мүрәккәб чүмлә ики вә даһа артыг садә чүмләнни мә'на вә грамматик чәһәтдән бирләшмәси нәтичәсində әмәлә кәлән синтактик ваһиддир.

Мүрәккәб чүмлә бизи әһатә едән објектив реаллыға мәхсус даһа мүрәккәб биликләри, објектив аләмдәки һадисәләр арасында даһа мүрәккәб әлагәләри ифадә едир.

Мүрәккәб чүмлә нитг мәдәнијјәтинин нисбәтән сонралар јаранмыш даһа јүксәк ифадә васитәсидир. Әввәлләр инсан варлыгын ажры-ажры чәһәтләрини дујуб анламыш вә онларын ифадәси үчүн *садә чүмләләрдән* истифадә етмишдир. Тәдричән һадисәләр арасындакы әлагәләр дәрк олундугча, онларын ифадә васитәси кими, мүрәккәб чүмләләр дә јараныб формалашмышдыр. Бунун үчүн әввәлчә садә чүмләләр бәрәбәр һүгүг әсасында бирләшәрәк *табесиз мүрәккәб чүмләләри* әмәлә кәтирмиш, тәдричән һадисәләр арасында зиддијјәт, сәбәб, шәрт, нәтичә вә с. әлагәләр дәрк олундугча, јени грамматик формалар јаранлыгча *табели мүрәккәб чүмләләр* дә јаранмышдыр.

Данышан шәхс садә чүмләләрдән истифадә едәркән ажры-ажры факт вә һадисәләри гејд едир, лакин онлары билаваситә әлагәләнديرмир. Мәсәлән: *О ишләјир. Бу јатыр* - чүмләләриндә мүхтәлиф һадисәләр гејд едилмишдир вә чүмләләрин ардычыл дүзүлүшүнә бахмајараг, һадисәләр арасында әлагә јохдур. *О ишләјир, бу исә јатыр* - чүмләсиндә вәзијјәт тамамилә башгадыр: бурада артыг ики һадисә билаваситә әлагәләндирилмиш, бириси ишләјәркән башгасынын јатмасы факты гејд едилмиш вә һадисәјә модал мүнәсибәт билдирилмишдир.

Садә чүмлә кими, мүрәккәб чүмлә дә мә'на вә интонасија чәһәтдән биткин олур, лакин садә чүмләдән фәргли олараг, мүрәккәб чүмләләр даһа мүрәккәб гурулуша малик олур. Мүрәккәб чүмлә она көрә гурулушча мүрәккәбдир ки, онун ики вә даһа артыг предикатив мәркәзи олур. Һәр бир компонент садә чүмләнни мәзмунуна мұвафиг мәзмун ифадә едәрәк диқәр компонентлә мә'на вә интонасија чәһәтдән ваһид бир там кими бирләшмиш олур. Мүрәккәб чүмләләр јалныз мә'нача дејил, грам-

матик чәһәтдән дә ваһид бир там кими чыхыш едир.

Мүрәккәб чүмләннин тәркиб һиссәләри шәрти олараг “чүмлә” адландырылып. Һәгигәтән дә мүрәккәб чүмләннин һәр бир тәркиб һиссәси өз хусусијјәтләринә көрә садә чүмләјә бәнзәјир: садә чүмләләрдә олдуғу кими, мүрәккәб чүмләләрин дә һәр бир тәркиб һиссәси баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрдән ибарәт олур; мүрәккәб чүмләннин дә һәр бир тәркиб һиссәси мүхтәсәр вә ја кениш чүмлә шәклиндә формалашыр; мүрәккәб чүмләннин дә һәр бир тәркиб һиссәси чүттәркибли вә ја тәктәркибли “чүмлә” шәклиндә формалашыр. Бу ујғунлуғлара бахмајараг, мүрәккәб чүмләннин ајры-ајры тәркиб һиссәләрини һәгиги мә’нада “чүмлә” адландырмаг олмаз. Чүнки тәркиб һиссәләр ајры-ајрылығда мә’на бүтөвлүјүнә вә ваһид биткинлик интонасијјасына малик олмур. Сәсләр говушараг говушуг сәс, сөзләр бирләшәрәк мүрәккәб сөз әмәлә кәтирдiji кими, чүмләләр дә мүхтәлиф үсулларла мә’на вә грамматик чәһәтдән, ваһид интонасија әсасында бирләшәрәк даһа ири синтактик ваһидләр - мүрәккәб чүмләләр әмәлә кәтирир. Биз буну һәр һансы бир мүрәккәб чүмләни тәркиб һиссәләринә ајырыб ики мүстәгил чүмлә шәклиндә ишләтмәклә дә көрә биләрик; мәс.: *Мән билирәм, сән нејләмәк истәјирсән* - чүмләсини ики мүстәгил чүмләјә ајырсаг, әввәлки интонасијадан вә мә’на бүтөвлүјүндән әсәр-әламәт галмаз; *Мән билирәм. Сән нејләмәк истәјирсән?*

Мүрәккәб чүмләннин тәркиб һиссәләри она көрә шәрти олараг “садә чүмлә” адландырылып ки, биз садә чүмләннин структурна јахшы бәләдик вә һәмин әсасда мүрәккәб чүмләләри даһа дәгиг, даһа әтрафлы тәһлил едиб өјрәнә биләрик.

Фе’ли сифәт, фе’ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри бир садә чүмләннин ифадә етдiji фикрә бәрабәр фикир ифадә едир. Лакин тәркибләр будаг чүмлә дејил, садә чүмләннин мүрәккәб үзвү кими изаһ едилип. Она көрә дә ејни бир фикрин һәм ичәрисиндә тәркиб олан садә чүмлә, һәм дә мүрәккәб чүмлә шәклиндә ифадәси мүмкүндүр; мәс.: *Адилдән белә сәрт сөзләр ешитдiji биринчи дәфә иди* - *Биринчи дәфә иди ки, Адилдән белә сәрт сөзләр ешитди* - чүмләләриндән биринчиси садә, икинчиси мүрәккәбдир вә бу чүмләләрдә ејни фикир ифадә едилмишдир.

Мүрәккәб чүмләннин конкрет мәзмуну илә грамматик мә’насы фәргли олур. *Дејирләр, чох јашајан иланьин зијаны да чох олар* (Ч. Бәркүшад) чүмләсинин үмуми мәзмуну халг тәчрүбәси әсасында чох јашајан иланьин чох зәһәр топламасы, даһа зијанкар олмасы фактыдыр. Грамматик мә’на исә баш чүмләдәки кон- такт сөзүн - *дејирләр* сөзүнүн объект чәһәтдән ајдынлашдырыл-

масы (тамамлыг будаг чүмлөси тэлөб етмөси) илө бағлыдыр. Мүрөккөб чүмлөнин үмуми мәзмуну илө грамматик мә'насы фәрг. ли олмага јанашы, бир-бири илө сых бағлыдыр.

Грамматик мә'на тәркиб һиссәләр арасындакы заман мүнәси. бәти, бирләшдирмә, гаршылашдырма, бөлүшдүрмә, ајдынлаш. дырма мә'налары, шәрт, нәтичә, сәбәб, мәгсәд, тәрз, объект, мә. кан, кәмијјәт әлағәләри вә с. илө бағлыдыр. Бунларын бир гис. ми (заман, гаршылашдырма, сәбәб, нәтичә вә с.) мүрөккөб чүм. лөнин һәр ики нөвүндә өзүнү көстәрир, бир гисми исә (шәрт, об. јект, тәрз, дәрәчә вә с.) мүрөккөб чүмлөнин табели нөвүнә аид. дир.

Мүрөккөб чүмлөнин семантик чәһәти - мәзмуну да тәдигат. бахымындан марағлы вә әһәмијјәтлидир. Мүәјјән бир нитт шә. раитиндә вә ја мәтн дахилиндә һәр һансы бир мүрөккөб чүмлө. нин ифадә етдији мәзмун, онун актуаллашдырма, актуал үзвлөн. мә имканлары чүмлөнин функционал аспектидир. Садә чүмлө. нин актуаллашдырма имканлары үзвләрин сырасы вә интонаси. ја илө реаллашырса, мүрөккөб чүмләдә бунларла јанашы, ком. понентләрин - тәркиб һиссәләрин сырасы да мүнүм аминдир. Дилдә адәтән емоционаллығын аз олдуғу чүмлөләрдә биринчи тәркиб һиссә "мә'лум олан"ы - теманы, икинчи тәркиб һиссә "је. ни"ни - реманы ифадә едир; мәс.: *Бизим мәһәлләдә һамы Зибә хала. нын хәтрини истәјирди, чунки хејрә-шәрә јарајан арвад иди* (Ел. чин) - чүмләсиндә биринчи тәркиб - баш чүмлө тема, икинчи тәркиб һиссә - сәбәб будаг чүмләси ремадыр. Әкәр бу чүмләдә тәркиб һиссәләрин јерини дәјишәрәк, һәмин чүмләни: *Хејрә-шә. рә јарајан арвад иди, она көрә дә бизим мәһәлләдә һамы Зибә хала. нын хәтрини истәјирди* - шәклинә салсаг, јенә дә биринчи тәр. киб темадан, икинчи тәркиб ремадан ибарәт олачагдыр. Бирин. чи чүмләјә актуаллашдырма бахымындан: *Зибә хала нечә арвад иди?*, икинчи чүмләјә: *Иә үчүн һамы Зибә халанын хәтрини истә. јирди?* суалыны вермәк олар.

Әсас фикрин - "јени"нин икинчи позисијада верилмәсини бир. чох һалларда јени фикрин парсел шәклиндә верилмәси илө дә. изаһ етмәк олар; мәс.: *Сәксәкәли һиссәләр тәзәдән гәлбимә долсун. Ағры версә дә...* (Ә. Мәммәдов)

Тәркиб һиссәләр арасында синтактик әлағәнин характеринә. вә үмуми грамматик мә'насына көрә мүрөккөб чүмлөләр ики. нөвә - *т а б е с и з* вә *т а б е л и* **мүрөккөб чүмлөләрә** ајрылыр.

Бә'зән табесиз мүрөккөб чүмлөләрин тәркиб һиссәләрини. бир-бириндән асылы олмајан, мүстәгил чүмлөләр кими изаһ. едирләр. Бу, мүрөккөб чүмлөнин варлығыны инкар етмәкдир.

Бу ма'нада бирләшдирмә әлагәсиндәки "бирләшдирмә"ни "тәркиб һиссәләри әлагәләндримә" анлајышы илә ејниләшдирмәк олмаз.

а) **Ејнизаманлы бирләшдирмә (заман әлагәси).** Табесиз мүрәккәб чүмләләри бир гисминдә ејни чинсли мүхтәлиф факт вә һадисәләр садаланыр, онларын ејни заман әрзиндә, ваһид заман дахилиндә баш вердији (вә ја баш вермәдији) ифадә олунур. Мәсәлән: *Ичәридә нечә кишинин сәс-күјү бир-биринә гарышмышды, нәрд шаггылдајырды.* (С.Әһмәдов) *Гызын бүтүн чөһрәси күлүрдү, көјүмтүл көзләриндәки нурдан отага һәрәрәт, ылыгыг јагырды.* (И.Мәликзадә) *Әдилә күлүрдү вә күләндә јанагларында алмачыглар әмәлә кәлирди.* (Елчин)

Тәркиб һиссәләрин һамысына аид ортаглы заман зәрфлији-детерминант олдугда чүмләнин заман әлагәли олдуғу даһа асан мүәјјәнләшир; мәс.: *Әријир јаз куну гузејдәки гар. Кәзир даг дөшүнү кәлинләр, гызлар, Һәр булаг башында бир гејбәт олур.* (С.Вурғун) *Лалә чичәкләрин әтрини синәсинә чәкдикчә јарасы сагалыр, ајрылыгын ачылары чанындан чыхырды.* (Ә.Вәлијев) *Гочалыг сөзүнү дејәндә Гүдрәтин дили титрәди, сөзләри әсди.* (Ә.Вәлијев)

Бу чүр чүмләләрин бир гисминдә тәркиб һиссәләрдән бириндәки просес зәифләдикчә о бириндә күчләнир, лакин маһијәт е'тибарилә һадисәләр ејни заманда баш верир; мәс.: *Кечә чан верир, үфүгләр агарыр, кайнат әрик тәкин чичәкләнирди.* (Мир Чәләл) *Гатырлар дага дырмаидыгча јол гысалыр, даглар учалыр, шәһәр вә бүтүн аран јерин дибинә чөкүрдү.* (Мир Чәләл)

Компонентләри заман әлагәси үзрә бирләшдирмәклә мәнсу-бијјәт шәкилчиләринин мүһүм ролу вардыр. Чох заман биринчи компонентдә ишләнән исми бирләшмәнин сонракы компонентләрдә јалныз мәнсубијјәт шәкилчили икинчи тәрәфи сахланылыр; мәс.: *Бәјин дизләри титрәјир, әли әсир, үрәји дөјүнүр, көзүнә мүхтәлиф шәјләр көрүнүрдү.* (Мир Чәләл)

Ејнизаманлы бирләшдирмә әлагәсиндә әксәрән тәркиб һиссәләрин хәбәрләри фе'ли хәбәрләрдән ибарәт олур вә һәмин хәбәрләр ејни заман шәкилчиләри илә формалашмыш олур; мәс.: *Гөнишү отагда зәнк сәсләиди, Фирузәнин кулушләри вә маһнысы ешидилди.* (Ч.Чаббарлы) *Бахдыгча инсанын көзү гаралыр, Шаир олмајан да хәјалә далыр.* (С.Вурғун) *Көрпәләр көзүмдән ариланмыр, Мә'сүмә јадымдан чыхмырды.* (Ә.Вәлијев) Биринчи мисалда тәркиб һиссәләрин хәбәрләри кечмиш, икинчидә индики, үчүнчү мисалда һекајәли кечмишдәдир. Тәркиб һиссәләрин хәбәрләри ејни формалы исми хәбәрләрдән дә ибарәт ола билир: *Аилә-миз мулајим, јашајышымыз сакит, доланачагымыз мәһрибан иди.*

(Ә.Вәлијев) *Җава аяз, кечә ајдын, әтраф ишыг иди.* (Ә.Вәлијев) *Чиби́м долу, кефи́м саз иди.* (Мир Чәләл) Бә'зән тәркиб һиссәләрдән биринин хәбәри фе'ли, ди́кәри исми хәбәр дә ола билир. *Ашгабаддајам, Түркмән гардашларым алыб дөврәми.* (С.Рүстәм)

Бирләшдирмә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлөләр ачыы сыралы чүмлөләрдир, садалама јолу илә гурулур, она көрә дә ики тәркиб һиссәдән ибарәт олдуғу кими, үч. дөрд вә даһа чох тәркиб һиссәдән дә ибарәт ола билир; мәс.: *Бири әлләрини овур, о бири нәбзини тутурду.* (С.Әһмәдов) *Голлары күрәкләринин алтында әзилір, топуғларыны дирәк гырыр, ајаглары којә сары ди́к дајаныб көтәк көзләјирди.* (Мир Чәләл) *Инди кими о јерләрин агаптаг гаты думанына гәрг олуб чыгыр ахтарырды, кими чискинә дүшүб јаш отларын үсту илә ајагларыны ислада-ислада аддымлајырды, кими гәфил башламыш мирвари долудан кизләнмәк үчүн озуну гајанын алтына тәпирди, кими дә јепјекә, гынгырмызы күнәшин нарылчы рәнкә бојандыгы јамача бахырды.* (И.Мәликзадә) *Көрүндүју кими, бу чүр чүмлөләр әксәрән интонасија илә гурулур, лакин тәркиб һиссәләри әлагәләндрмәк үчүн вә, һәм, һәм дә, да, дә, нә, нә дә бирләшдирмә бағлајычыларындан да истифадә елиңир. Вә бағлајычысы сонунчу тәркиб һиссәдән әввәд, һәм, һәм дә, нә, нә дә бағлајычылары тәркиб һиссәләрин әввәлиндә ишләнир; мәс.: Инди гәфим китабын којәриб тәмизләнмиш јарнаглары арасындан нә нур көрүнүр, нә өзкә ишарты сызырды.* (С. Әһмәдов) *Нә ишыг азалыб-чохалыр, нә киши азачыг гымылданырды.* (С.Әһмәдов) *Нә сиз бу сөзу дилинизә кәтирмисиниз, нә дә биз ешитмишиң.* (С.Әһмәдов) *Бабан Мәһәммәдин гәбри дә о мәзарыстандады, әмиләрин Аг Әмирнән Боз Әмирин гәбирләри дә.* (И.Һүсәјнов) *Мәһәлләдә мәним атама "правадник" Агакәрим дејирдиләр вә мән көзүмү ачандан атам һәмишә сәфәрләрдә олурду.* (Елчин) *Халг да арвад алыб јарыјыб, мән дә евләниб бәхтәвәр олмушам.* (Ә.Вәлијев) *Нә бөјүкләри вар, нә дә асгаггаллары.* (Ә.Вәлијев) *Асгаггалымыз да вар, агбирчәјимиз дә.* (Ә.Вәлијев) *Ичәримиздә автоинспектор да вар, јол техники дә.* (Ә.Вәлијев)

Аталар сөзләри, мәсәлләр арасында да бу чүр чүмлөләр чохдур: *Су гуртармаз, гара агармаз. Бојуну битләр јејир, чөрәјини итләр.*

б) Ардычылызаманлы бирләшдирмә (ардычылыг әлагәси). Табесиз мүрәккәб чүмлөләрин бир гисминдә һәмчинс факт вә һадисәләр садаланыр вә онларын чүмләдәки дүзүлүшүнә мұвафиг ардычылыгла баш вердији ифадә олунур; мәс.: *Зәнкин сәси кәсилди, дәрс башланды. Јәһја, Камал охјур, сары гыз һесаблијыр, Заһидов балача, гара дәфтәринә гејд едирди.* (Мир Чәләл) *Ат ара*

басын Гарооглан стансијасына чатыр, почт тәһвил верилир, кагызлар унваньна јетирилирди. (Ә. Вәлијев) Лазымы көстәриш верәрик Лачын огланы, бизим кичик шәһәримизин Лачын оглуну тезлик-лә ишлә тә'мин едәрләр. (С.Әһмәдов) Јәгин, она гулаг асан, инамин бир киши тапылар вә һәммин киши мушкул көрүнән ишә әнчәм чәкәр. (И.Мәлиқзадә) Узун колхоз идарәсинин кәллә тәрәфиндә тапы таггылдады вә бу таггылдајан гапыдан Сирач өскүрә-өскүрә чөлә чыхды. (И.Мәлиқзадә) Бизә дә пәј кәлмишиди вә анам һәммин пәјдан бозбаи биширмишиди. (Елчин)

Ардычылзаманлы бирләшдирмәдә тәркиб һиссәләр әксәрән интонасија илә, бә'зән дә вә бағлајычысы васитәсилә әлагәләнир. Ејнизаманлы бирләшдирмәдән фәргли олараг, бу чүр чүмләләрин тәркиб һиссәләри арасында дикәр бирләшдирмә бағлајычылары (һәм, һәм дә, да, дә, нә, нә дә) ишләнмир, чүнки һәммин бағлајычыларын грамматик семантикасында ејнизаманлылыг мөвчуддур. Бә'зән икинчи тәркиб һиссәдә да бағлајычысы ишләнир: О ағ даи бинада Ағ Әмирнән Боз Әмирин руһлары кечәләр сәһәрә гәдәр "Јаз, јаз" дејирмишләр, Султан да инилдәјә-инилдәјә јухусунда јазармыш. (И.Һүсејнов) "Әсаслы иттиһамнамә" мәсәләсини Мәһәrrәм Султана чатдырыбмыш, Султан да Мәдәдә дејибмиш. (И.Һүсејнов)

Бирләшдирмә әлагәсинин бу нөвү дә ачыг сыралы олур, садалама јолу илә гурулур, она көрә дә ики тәркиб һиссәдән ибарәт олдуғу кими, үч, дөрд вә даһа чох тәркиб һиссәдән дә ибарәт ола билир; мәс.: Фасилә баишлады вә Әдилә јанындакы гыз илә бирликдә ајага галхыб залдан чыхды. (Елчин) Һәммин јаз ахшамы әлимдә тутдугум о учкунч мәктүбү Әдиләјә узатдым вә Әдилә чәлд һәммин мәктүбү алыб редикүлә гојду. (Елчин) Програм үзрә Әнтәрзадә мә'рузә етмәли, сонра бәдии һиссә баишланмалы иди. (Мир Чәләл) Кечә кечәчәк, сабаһ ачылачаг вә Садај гызы өз елинә, јурдуна јола салачаг. (И.Мәлиқзадә) Сонра елчи кәлди, "һә" алынды, тој баишланды. (Ә.Вәлијев) Һәјәтдә даишлар дүзүлдү, бојук очаг галан-оы, газан асылды, ашпазлар чырманды, кәфкирләр, чөмчәләр ишә оушду. (Мир Чәләл) Әввәлки үч чүмлә ики, сонракы икиси үч, сонунчу чүмлә беш тәркиб һиссәдән ибарәтдир.

Сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр

Сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр ики тәр-
киб һиссәдән ибарәт олур. Биринчи тәркиб сәбәби, икинчиси

һәмин сәбәбдән доған нәтичәни билдирир; мәс.: *Ағачтарын дөв-рәсиндә жарасалар учушду, Әшрәф диксинди.* (И.Шыхлы) *Атаның чәбһәжә кетдији куну хәяльма кәтириб көврәлдим, көзләрим нәм-чиди.* (Ә.Вәлијев) *Шору ағачын дибинә төкүрсән, ағач гурујур.* (И.Мәликзадә) *Сәрин мей өтур, балконун өнүнә учалмың гова-лар хышылдашырды.* (С.Әһмәдов) *Бирдән Әлаббас киши ирәли је-ријиб күчә пәнчәрәсини ачды, күләк јагышы кишинин сифәтини чырды* (Елчин) вә с.

Сәбәб-нәтичә әләгәли табесиз мүрәккәб чүмлөләр гапалы сыралы олур, она көрә дә ики садә чүмләнин бирләшмәси шәк-линдә формалашыр. Лакин бә'зән тәркиб һиссәләрдән бири һәмчинс вә ја паралел олур: *Намус бәјә күч кәлди, ган башына вурду, көзу кәлләсинә чыхды* (Мир Чәләл) - чүмләсиндә икинчи компонент паралелдир.

Табесиз мүрәккәб чүмләнин бу нөвүнүн дә тәркиб һиссәләри-нин хәбәрләри әксәрән фе'лин ејни заманында олур; мәс.: *Торпа-гы дуз басмыш, кәндлиләр көчүб кетмишләр.* (Ә.Вәлијев) *Бу јахын-ларда муһарибә гуртарар, көзәл, раһат бир һәјат баишанар.* (И.Га-сымов) Бә'зән тәркиб һиссәләрин хәбәрләри мүхтәлиф заманда да ола билир: *Аслан бәј јеримизи алып, бағрымыз партлајыр.* (Н.Вәзиров)

Бирләшдирмә әләгәли табесиз мүрәккәб чүмлөләрдә олдуғу кими, сәбәб-нәтичә әләгәли чүмлөләрдә дә тәркиб һиссәләр әк-сәрән интонасија илә әләгәләнир, лакин бә'зән тәркиб һиссәлә-ри әләгәләндирмәк үчүн вә бағлајычысындан да истифадә еди-лир; мәс. *Гоча мәним әлими бурахыб Әдиләјә тәрәф кетди вә мән бир балача сакит олдум.* (Елчин) *Атамкилдән ајры душмәјим, елә бил, инди чә хатырладым вә көнлүмә губар дүшдү.* (Б.Байрамов)

Сәбәб-нәтичә әләгәли табесиз мүрәккәб чүмлөләрлә арды-чыл бирләшдирмә әләгәли табесиз мүрәккәб чүмлөләр арасын-да јахынлыг вардыр. Ардычылыг әләгәли чүмлөләрдә олдуғу кими, сәбәб-нәтичә әләгәли чүмлөләрдә дә ишин ардычылыг-ла ичрасы, һадисәләрин ардычыл баш вермәси бир реаллыг ки-ми ифадә олунур. Ејни заманда, ардычылыг әләгәли чүмлөләр-дә һәмишә сәбәб-нәтичә чалары олур; мәс.: *Бу фикирләри мух-тәлиф јерә јоза-јоза чичәкләрин үстүнә узанды вә ону јуху апарды* (Ә. Вәлијев) - чүмләси ардычыл баш верән һадисәләри ифадә едир. Лакин бу чүмләдә сәбәб-нәтичә чалары да вар: фикирлә-шә-фикирләшә чичәкләрин үзәринә узаныр вә тәдричән ону ју-ху апарыр. *Бирдән мотор сусду, чархлар дајанды* - чүмләси сәбәб-нәтичә әләгәлидир, мотор дајандыгда машың да дајанмалыдыр (әләһиддә ениш-јохуш һаллары нәзәрдә тутулмур). Лакин бу

чүмлөдө ишин ардычылыгыла ичрасы мә'насы да вардыр - эввөл мотор, сонра чархлар дајаныр. Бу чүр чүмлөлөрдө сәбәб-нәтичә вә ардычылыгы мә'налары чүмлөлөрин мазмуну илә мұәјјәнләшпир. Сәбәб-нәтичә әләгәли табесиз мүрәккәб чүмлөлөрдө биринчи тәркиб һиссәдә ифадә едилән һадисә икинчи тәркиб һиссәдәки һадисәнин баш вермәсинә сәбәб олур (моторун сусмасы истәр-истәмәз чархларын дајанмасына сәбәб олур); ардычылыгы әләгәли чүмлөлөрдө биринчи тәркиб һиссәдәки һадисә икинчи тәркиб һиссәдәки һадисәни мүтләг шәкилдә доғурмур: отларын, чичәкләрин үзәриндә узанан шәхс јухуја кетмәјә дө биләр. [Сәбәб-нәтичә әләгәли чүмлөлөрин икинчи тәркиб һиссәсинин эввәлине нәтичәдә сөзүнү, ардычылыгы әләгәли чүмлөләрә сонра сөзүнү әләвә етмәк олар. Сәбәб-нәтичә әләгәли чүмлөлөрдө бир объективлик, кортәбинлик; ардычылыгы әләгәли чүмлөлөрдө субъективлик, шүүрлулуғ олур. Табесиз мүрәккәб чүмлөкин бу ики нөвү биринин (ардычыл бирләшдирмә) ачығ, дикәринин (сәбәб-нәтичә) гапалы сыралы олмасы илә дө фәргләнир, белә ки, сәбәб-нәтичә әләгәли табесиз мүрәккәб чүмлөлөрдән фәргли оларағ, ардычыл бирләшдирмәдә садалама јолу илә тәркиб һиссәләрин сајыны артырмағ да олар.

Ајдынлашдырма әләгәли табесиз мүрәккәб чүмлөләр

Ајдынлашдырма әләгәли табесиз мүрәккәб чүмлөләр дә гапалы сыралы олуб, ики компонентдән - ики тәркиб һиссәдән ибарәт олур. [Тәркиб һиссәлөрдән бири үмумилик билдирир, дикәри ону изаһ едиб ајдынлашдырыр. Ајдынлашдыран тәркиб һиссә әксәрән үмумилик билдир. н һиссәјә интонасија илә бағланыр; мәс.: *Пәтәкдә ары галмады - јананы јанды, јанмајаны чәр-дик кими чолә сүздү.* (Ч.Бәркүшад) *Үјәтин ишиғьиндан көз гамашырды: һәр күндә сүд рәнкли бир лампа јанырды.* (И.Мәликзадә) *Аббасгулу бәј дә силаһсыз көзәрмиш: онун да түфәккиги әлиндән алармышлар.* (Ф.Кәримзадә) *Хәстәхананын барысынын үстүндән нахошларын башы көрүнүрдү: өзләрини күнә верирдицләр.* (С.Әһмәдов) *Папағыны асгыја кечириб кери дөнәндә доңду, дили түтүлдү: гаршысында көј бүрүнчәкдә, башында зирәһли дәмнәр панаг көрдүју бир чәнкавәр дајанмышды.* (С.Әһмәдов) *Ағартыја, јаванлыға пул вермирик - инәјин суду бизи көрүр.* (С.Әһмәдов)

[Аз һалларда ајдынлашдыран һиссәни үмумилик билдирән һиссәјә бағламағ үчүн *јә'ни* бағлајычысындан истифадә едилир:

*Мән башымы тәрпәтдим, **жә'ни** жадыма кәлир.* (Елчин) *Мәним **жә**шыл бир мајкам вар иди, **жә'ни** һәммин мајка һачанса **жә**шыл олмунду.* (Елчин)

Ајдынлашдыран һиссә бир чүмләдән ибарәт олдуғу кимн, сә-
далама үсулу илә гурулан бирләшдирмә әлагәли чүмләләрдән
дә ибарәт ола билир; мәс.: *Әләм фикрини һа чәмләди, **жа**данына
һа куч верди, хејри олмады: нә көј курутусуну ешидә билди, нә ат
ајагларынын таттылытысы, нә дә **Жа**шылхан дәдәнин һарајы ешиди-
ди.* (И.Мәликзадә) *Әләмә елә кәлирди ки, **гы**нда о даг кимсәсиз, са-
һибсиз галмыр: о дагда **Жа**шылхан дәдәнин руһу кәзир, орда **Жа**шыл-
хан дәдә аг атыны еләдән-белә, беләдән-елә сәјридир, аг атын сал
дашлара дәјән дырнагларындан шаггылыты гонур вә бу шаггылытыны
Әләм ачыг-ајдын ешидир.* (И.Мәликзадә) *Бә'зән узун бир повбә
дүзәлирди: биринин рәисә ишкәјәти вар, бири маашынын артырыл-
масыны хәһиш едир, бири гуллуғуну дәјишир, бири охумага кедир,
бири иш палтары даваһы едир, бири мә'зунийәтә чыхыр, күүрорта
кетмәк истәјир.* (Мир Чәләл) Биринчи мисалда ајдынлашдыран
һиссә ики, икинчидә үч (сон компонент өзү дә табесиздир), үчүн-
чүдә беш “чүмлә”дән ибарәтдир.

Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр ики
үсулла - *синтез-анализ* вә *анализ-синтез* үсуллары илә гурулур.
Синтез-анализ үсулунда әввәл үмумилик билдирән, сонра ајдын-
лашдыран тәркиб һиссә (вә ја тәркиб һиссәләр) ишләнир. Јазы-
да үмумилик билдирән һиссәдән сонра ики нөгтә (бә'зән дә вер-
күл, нөгтәли веркүл вә ја тире) гојулур. Шифаһи вә јазылы нити
дә синтез-анализ үсулундан даһа чох истифадә едилир; мәс.: ***Ар-
вадлар чардагларын алтында мәшғул идиләр:*** кими бичинчиләри
дојурмаг үчүн ајран верир, кими инәк сагыр, кими бош сүфрәсини
сәрир, көзләрини бир нөгтәјә зилләјиб дурурду. (Мир Чәләл) ***Бир** дә
ки **мән** сәни **гынамырам:*** кәзмәјән кәзә билмәз, кәзәјән дөзә билмә”
(Ә.Вәлијев)

Анализ-синтез үсулунда әввәл тәфәррүат верилир - ајдын-
лашдыран тәркиб һиссә(ләр) ишләнир, сонра үмумилик билди-
рән һиссә кәлир; бу чүр чүмләләрдән нисбәтән аз истифадә олу-
нур. Үмумилик билдирән һиссә ајдынлашдыран һиссәдән тире
илә ајрылып. *Кими гүм әләјир, кими су дашыјыр, кими әһәнк вә се-
мент кәтирир - **һәрә бир иш көрүрдү.*** Кими гоншусунун гулагына
нәсә пычылдајырды, кими бошгабда јағлы тикә ахтарырды, кими
дә башыны ашагы салыб әлиндәки сүмүјү кәмирирди - ***Мәмијә фи-
кир верән јох иди.*** (И.Мәликзадә)

Ајдынлашдыран тәркиб парәтел олдугда бу чүр чүмләләр
тәркибиндә үмумиләшдиринчи сөзү олан һәмчинс үзвү сәдә чүм

лаләрә охшајыр: үмумилик билдирән сөз үмумилик билдирән тәркиб һиссәјә, һәмчинс үзвләр исә ајдынлашдыран һиссәләрә үзүн кәлир. Фәрг бурададыр ки, садә чүмләдә булар чүмлә үзүдүр, мүрәккәб чүмләдә исә предикатив мәркәзи олан чүмлә шәклиндәдир. Сән демә, бу корунән һовуз, чаглајан су - һ а м ы с ы рәсәм тәрәфиндән чәкилмиш мәнзәрә иди. (Мир Чәләл) Әләм го- рудакы һүндүр әрик ағачына нәзәр салды: будагларың чоху пучур- һамышды, түмүрчүларың бурну ағарырды (И.Мәликзадә) - чүм- ләләрини мүгајисә етмәк кифајәтдир.

Табесиз мүрәккәб чүмләнин бу нөвүнүн бир хүсусијјәти дә будур ки, ајдынлашдыран тәркиб (вә ја тәркиб һиссәләр) әксә- рән үмумилик билдирәннин бир үзвүнә аид олуб, һәмин үзвүн мә'насыны дәгигләшдирир, ајдынлашдырыр; мәс.: М ү б т ә д а ајдынлашдырыла биләр: О кун һамының јадында иди: сојуг ғыш куну иди, муһарибә-фиан олмаса да, рајондан хејли чаван кедирди. (С.Әһмәдов) Депутат халгын елчисидир: сечичиләр ондан адына лајиг иш тәләб етмәјә һаглыдылар. (Мир Чәләл) Х ә б ә р ајдын- лашдырыла биләр: Танрыгулу санки бөјүк бир түтүн кисәси иди - јанындан өтәндә адамы түтүн ији вүрүрдү. (И.Мәликзадә) Јерли- ләр бир гәрибә һал кечирдиләр: Лачынсыз, онун нә'рәләрини ешитмәдикләриндән јашадыглары ајын, илиш куја аһәнки јохмуш, ритми позулуб ғырылыбмыш. (С.Әһмәдов) Иш дә ағыр дејилди: јук дашымырды, јер газмырды, лап чаванлығындан колхозда һеса- дар иштәјирди (И.Мәликзадә) Т а м а м л ы г ајдынлашдырыла биләр: Бәбир ата-анасының авамлығына кулмушдү дүнән: куја адам өзүнү анчаг туфәнклә олдүрә биләр. (И.Мәликзадә)

Ајдынлашдырма әлағәсиндәки бу хүсусијјәт ону табетин мү- рәккәб чүмләләрә јахынлашдырыр. Истәјирәм ки, сизин о хси кунунузу тез корум. (В.Бабанлы) - Ону да истәјирәм ки, сизин о хош кунунузу тез корум - чүмләләриндә икинчи тәркиб һиссә (будаг чүмлә) баш чүмләдә ја олмајан, јахуд да ишарә әвәзлији илә ифадә олунан тамамлығын мә'насыны ајдынлашдырмыш- ыр. Бундан фәргли оларат, ајдынлашдырма әлағәли табесиз мүрәккәб чүмләләрдә ајдынлашдырытан үзвләр ишарә әвәзли- ји кими "бош" сөзләрлә дејил, тамамналы сөз вә биртәшмәләр- лә ифадә олунур вә һәмин сөзләр, биртәшмәләр вә итәсилә ифадә олунан мә'на бир гәдәр лә ајдынлашдырылар, үмуми шә- клидә вә ја ејһамла гејл едилән мә'на дәгигләшдирилир.

Беләликлә, ајдынлашдырма әлағәли табесиз мүрәккәб чүм- ләләрдә, биң тәрәфдән, һәмчинс үзвү садә чүмләләрин, дикәр тәрәфдән, табетин мүрәккәб чүмләләрин хүсусијјәтләри мүшаһи- дә олунур

Гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр

[Гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләриндә ифадә олуан иш вә һадисәләр ја бир-бири илә зиддијәт тәшкил едир, јахуд да садәчә олараг мүгајисә едилр вә фәргләндирилр. Табесиз мүрәккәб чүмләнин бу нөвү дә гапалы сыралы олуб, ики тәркиб һиссәнин бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлир; мәс.: *Һәр тәрәф кечәнин зүлмәтинә гәрг олмушду, амма о дәрин кәдәрин көлкәси Јолчуну көзләриндән чәкилиб кетмирди.* (Елчин) *Гојуну артырмаг барәдә һеч ким шүар-зад демирди, амма гојун торәјиб артырды.* (И.Мәлиқзадә) *Ушаг курлук еләјир, онларын сәсини батырырды, анчаг кәлин, елә бил, ушагын агламагыны ешитмирди.* (Ф.Кәримзадә) *Әјшимиз көрмәди бир истипадлар, Гызындыг еигимиз, һәвәсимизлә.* (С. Вурғун)

[Гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләри гаршылашдырма интонасијасы, амма, анчаг лакин, фәгәт гаршылашдырма бағлајычылары вә антоним сөzlәрин көмәји илә әлагәләнир. Бағлајычылар икинчи компонентин әввәлиндә ишләнир; мәс.: *Гуллуғ фикриндән дашынмаг истәјирди, анчаг доланмаг да лазым иди.* (Мир Чәләли) *О, чох гарады вә косады, анчаг дән ағылтыл вә топсаггалам.* (Ч.Мәммәди у.гузадә) *Күн һәлә галхмалышды, амма баһар сәһәринин һәрарәти шешли гәсәбәни гыздырыб буғландырырды.* (С.Әһмәдов) *Бу сөз Әһәди бир аз јумшалтды, анчаг о, јумшалдыгыны бүрүзә вермәк истәмәди.* (И.Мәлиқзадә) *Бу түфәнки кизләтмисиниз, амма дәһрә, балта, бычаг јадыныздан чыхыб.* (И.Мәлиқзадә)

Бә'зән гаршылашдырма мөгамында исә бағлајычысындан да истифадә едилр вә бу бағлајычы адәтән икинчи тәркиб һиссәнин дахилиндә ишләнир: *Үст мәртәбәнин кәллә отагында ја шајыб өмүр еләмиш арвадын чаванлығы сәмили олмушду, гочалыгы исә сакит вә јекнәсәк кечирди.* (Ә.Вәлијев) Бу чүр һалларда исә бағлајычысыны гаршылашдырма бағлајычылары илә әвәз етмәк олар.

Гаршылашдырма бағлајычыларындан фәгәт архаикләшмәкдәдир, XX әсрин әввәлләриндә јаранмыш бәдии әсәрләрин дилиндә даһа чох ишләнмишдир: *Сән нә чүр истәјирсән-истә, фәгәт ола биләр ки, гәзә сән истәјәни истәмәсин.* (Ч.Чаббарлы)

Шифаһи нитгдә, бәдии әсәрләрин дилиндә гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләри әксәрән интонасија илә әлагәләнир. Бағлајычылы чүмлә вә әвәз олдугу кими, гаршылашдырма әлагәсинин бағлајычысыз нөвүндә дә

тәркиб һиссәләрдә чох заман антоним сөз вә ифадәләр олур; мәс.: *Даҗысы олан сijaһыда галар, даҗысы олмаҗан сijaһыдан силинәр.* (С.Рәһимов) *Нијә һамы ирәлијә кетди, сәи керидә галдыш?* (Ә.Вәлијев) *Шикәстәнин ады кәләндә фәрәһиндән Әләмин дили атына сығмырды, инди дили кирәчәк гарнына.* (И.Мәликзадә) *Мутәднә азалмыш, фикрим чохалмышдыр.* (Ә.Вәлијев) *Әләм бу гол гојуб, амма Вәләд тәрс өкүз кими јола кәлмир.* (И.Мәликзадә) *Бу кун гара суда тәм вар иди, пенчәрдә дад јох иди.* (Ә.Вәлијев) *Чобан чох деди, Мадар аз ешитди.* (Ә.Вәлијев)

Лакин тәркиб һиссәләрдә бу чүр лексик гаршылашдырма, антонимлик бүтүн чүмләр үчүн характерик дејилдир. Бир сыра чүмләрдә мугајисә, фәргләндирмә, тутушдырма мә'налары үстүндүр; мәселән, *Мән шофер олуб машинын сурурәм, сәи бәднәзәрдән горхурсан* (Ә.Вәлијев) - типли чүмләрдә, көрүндүјү кими, гаршылашдырма нисби характердәдир вә даһа чох субъектләр гаршылашдырылмышдыр. Она көрә дә гаршылашдырма әләгәли табесиз мүрәккәб чүмләрдин тәркиб һиссәләри арасында гаршылашдырма мә'насы ики чүр олур: *зиддијјәтли гаршылашдырма; мугајисәли-фәргләндиричи гаршылашдырма.*

Гаршылашдырма әләгәли табесиз мүрәккәб чүмләрдин бир гисминдә тәркиб һиссәләрин ифадә етдији фикирләр, иш вә һадисәләр һәгиги мә'нада зиддијјәт тәшкил едир; биринчи тәркиб һиссәдә бир ишин ичрасына чәһд едилир, бир иш арзу олунур, лакин икинчи тәркиб һиссәдәки иш вә һадисә һәммин ишин ичрасына имкан вермир, она көрә дә биринчи тәркиб һиссәдә ичрасына мејл едилән иш ичра едилмәмиш, реаллашмамыш галыр: биринчи тәркиб ирреал, икинчиси реал иши билдирир; мәс.: *О, ғышгырмаг, "ана" демәк истәди, сәси чыхмады.* (Ә.Вәлијев) *Әлини галдырыб сәдрә мурачнәт етмәк фикринә дүшдү, елә бил, голлары сыныб јанына дүшмүшдү.* (Ә.Вәлијев) *Анасына јалвармаг, үзүрхалыг етмәк истәди, Јулхары јанында кордүјүндән үрәји шәһадәт вермәди.* (Ә.Вәлијев) *Татыб ачары истәди, вермәдиләр.* (Ә.Вәлијев) *Әләм бир аз кери чәкилиб Әбилә тәрс-тәрс бахды, амма Әбил онун бахышларына мәһәл гојмады, јенә суал верди.* (И.Мәликзадә) *Ушаг атасыны кордүјүндән дартышыб дүшмәк истәјир, ана бурахмырды.* (Ә. Вәлијев) *Чәркәз кәндирдән тутуб вар кучу илә дартыр, балыг исә ону сурујуб апарырды.* (И.Шыхлы) *Анагыз көј кими кишинә мек истәди, сәси чыхмады. Илдырым тәки чахмаг истәди, гүввәси катмады.* (Ә.Вәлијев)

Бу група дахил олан чүмләрдә бә'зән там зиддијјәтлә јанашы, мәһдудлашдырма, фәргләндирмә мә'налары да олур: *Гардашынын бирдән-бирә чиддиләндијини көрәндә Әбил дә өзүнү јы-*

гышдырды, амма бајагкы тәбәссум онун гарамтыл додагларында, ири, нурлу көзләриндә доңуз галды. (И. Мәликзадә) Бу күнәдәк кеткәлләри варды, инди дај кечмиш ола. (И. Мәликзадә) Адымызы кәндчи гојмушуг, амма чоҳумузун һәјәтиндән мал-гара, гојун-гузу гәһәтә чыхыб. (И. Мәликзадә) Јербәјәрдән данышыглар ешидилди, амма Камандарын сәси һамынын сәсини үстәләди. (И. Мәликзадә)

Гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрин бир гисминдә тәркиб һиссәләрдәки фикирләр, иш вә һадисәләр зид дијјәт тәшкил етмир, садәчә олараг, мүгајисә едилир, фәргләндирилир. Гаршылашдырма әлагәсинин бу нөвүндә әксәрән тәркиб һиссәләрдәки ејни үзвләр гаршылашдырылып

а) гаршылашдырма һәм мүбтәдалар, һәм дә хәбәрләр арасында олур: Мә'сүмә деди, мән ешитдим. (Ә. Вәлијев) Мән данышдым, ә, гулаг асды. (Ә. Вәлијев) Сән кет әти доғра, очагы гардашып галајар. (И. Мәликзадә) Әләм дә күлмәјини кәсди, Иннаб да амма Әбил сакитләшмәди. (И. Мәликзадә)

б) гаршылашдырма мүбтәдалар вә тамамлыглар арасында олур: Мән з а в о д у идарә едирәм, аһам б и з и. Мән н у л газанырам, аһам е в и м и з и доландырыр. (Ә. Вәлијев)

в) гаршылашдырма тамамлыглар вә хәбәрләр арасында олур: К ә р б ә л а ј ы М ә һ ә м м ә д и бураҳдылар, Һәзиоғлу Гасымы басдылар Сибирә. (И. Мәликзадә)

г) гаршылашдырма мүбтәдалар вә јер зәрфликләри арасында олур: Аһамла бачым б и р о т а г д а јатыр, мән тәкчә б а ш г а о т а г д а. (Ә. Вәлијев) Инди аһам к ә н д д ә олур, биз ш ә һ ә р д ә јашајырыг. (Ә. Вәлијев)

Тәркиб һиссәләрдә үзвләрин гаршылашдырылмасында башга һаллар да ола биләр.

Бүтүн бу мисалларда тәркиб һиссәләрин заман ујғунлуғу көз габағындадыр. Лакин табесиз мүрәккәб чүмләнин бу нөвүндә тәркиб һиссәләрин хәбәри мүхтәлиф заманларда да ола билир; мәс.: Мәни һәбс едәчәкләр, сән шадланырсан. (Ч. Чаббарлы) Мән кедирәм, сиз бурда көзләјин вә с.

Бөлүшдүрмә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр

Бөлүшдүрмә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләриндә ифадә олуна иш вә һадисәләр ја нөвбә илә бир бирини әвәз едир, јахуд да ики вә даһа артыг ишдән биринин мүмкүнлүјү гејд олунур. Табесиз мүрәккәб чүмләнин бу нөвү

гурулушча ачыг сыралы олдуундан аз халларда компонентләр-
ринин сајы икидән чох ола билир. Тәркиб һиссәләр арасында
бөлүшдүрмә мә'насы *ја, ја да, јахүд да, вә јахүд да, вә јахүд да ки;*
каһ, каһ да, каһ да ки, вә каһ да, вә каһ да ки бағлајычыларынын
иштиракы илә јараныр; мәс.: Буронун гәрары илә коммунист *ја*
мартијада сахланылып, *тәзә билет* верилшр, *ја да* харич олунурду.
(Ә. Вәлијев) *Ја* бу ишә әнчам чәкин, *ја да* мән ишдән чыхырам. Бун-
гара *ја* иш верилмәли, *ја да* јер көстәрилмәлидир. (Ә. Вәлијев) Әк-
гәрин хошламадыгы адам *ја* козүмчыхдыја салыныб рајондан га-
чырдылар, *ја да ки* чурбәчүр бәһанәләрлә әлејһинә иш галдырылар-
ды. (Ә. Вәлијев) Гыздырмалы адам кили, онун бәдәнини *каһ* ушут-
мә тутур, *каһ* һәрарәт бүрүјүдү. (М. Ибраһимов)

Бөлүшдүрмә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрдә ики мә'-
на хусусијјәти өзүнү көстәрир.

(а) белә чүмләләрин бир гисминдә тәркиб һиссәләрдә ифадә
олунан фикирләрин, иш вә һадисәләрин нөвбә илә бир-бирини
әвәз етдији мүшаһидә олунур. Бөлүшдүрмә әлагәсинин бу нөвү
каһ, каһ да, каһ да ки... бағлајычыларынын иштиракы илә јара-
ныр; мәс.: *Каһ* о мәнә гулаг асды, *каһ* мән ону динләдим. (О. Сары-
вәлли) *Каһ* кучлү јагыш јагыр, *каһ да* кун чыхырды. *Каһ* күләк гал-
хыр, *тозу-торпагы* евләрә совурур, *каһ* бүркү олур, нәфәс алмаг чә-
тинләширди.

(б) Компонентләрдә мүхтәлиф иш вә һадисәләр гејд олунур,
лакин һәммин иш вә һадисәләрдән јалныз биринин мүмкүнлүјү өз
ифадәсини тапыр. Бөлүшдүрмә әлагәсинин бу нөвү *ја, ја да, ја-*
хүд да ки... бағлајычыларынын иштиракы илә јараныр; мәс.: *Ја*
сән мәни көзләнитән русвајчылыгдан гуртармалысан, ја да мән
өзүм дәрдимә дәрман тапмалыјам. (С. Рәһимов) *Ја* мәним һушум
башымда олмајыб, *ја да* сәнин ејнәјин көзүндә. (М. Ибраһимов)

(Бөлүшдүрмә әлагәси әсасән бағлајычыларын иштиракы илә
јараныр. Бағлајычылары атсаг, бу чүр чүмләләр башга чүмлә
нөвләринә чевриләр: *Ја сән дәрсә кәлмәмисән, ја да* мән сәни
көрмәмишәм - *Сән дәрсә кәлмәмисән, мән дә* сәни *көрмәмишәм* -
чүмләләриндән биринчиси бөлүшдүрмә әлагәли, икинчиси сә-
бәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләдир.]

Гошулма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр

Табесиз мүрәккәб чүмләләрин бир гисминдә биринчи тәркиб
һиссәдәки фикир сөјләндикдән сонра санки икинчи тәркиб һис-

сәдә ифадә олуначаг фикир јада дүшүр вә биринчи тәркиб һиссәјә гошулур; биринчи тәркиб һиссәнин сонунда сәс тону алчанир. Гошулма әлагәси һәм интонасија илә, һәм дә бирләшдирмә бағлајычыларына јахын мә'налы *һәм дә, өзү дә, да, дә вә с. гошулма бағлајычыларынын көмәји илә јараныр; мәс.: Миргәзәб Миргәзәблијиндә галыб; башкәсәниләри дә јан-јәрәсиндә, мәтәк донунда. (И.Һүсәјнов) Һәммин кечә мән јенә јухуја кедә билмирдим анам да нараһат иди.* (Елчин) *Амма бу гырхынчы һамысындан чавандыр; өзү дә халис од нарчасыдыр. (Һ.Ибраһимов) Вәләд башынны ашагы салыб балаларынны сахламалыдыр; өзү дә онун бундан бәјүк вәзифәси, вачиб борчу јохдур. (И.Мәликзадә) Гонаг аллаһыңдыр - аллаһа гурбан олум!* (Ф.Кәримзадә) *О киши мәним чан-чәјәримдир, дәрдимиз-сәримиз бир олуб. (Ф.Кәримзадә) Бу һагг сөздән Рамазанын үрәјинә горху долурду, бу исә онун өз зәифлијинин әләмәти иди. (Ә.Әјлисли)*

[Көрүндүјү кими, икинчи тәркиб һиссәләрдә ифадә олунан фикирләр, иш вә һадисәләр биринчини тамамламаг, ајдынлашдырмаг] санки нитг просесиндә унутулмуш һадисәни, әләмәти бәриа етмәк, әлавә етмәк характери дашыјыр.

Г е ј д. Гејд едиләя гошулма бағлајычылары бирләшдирмә бағлајычылары илә бир мәншәдән олса да, тәдричән фәргли мә'на ифадә етмәкләдир. Һәммин бағлајычылар (*өзү дә истисна олмагла*) бирләшдирмә әлагәсиндә ачыг сыра јаратдығы һалда, гошулма әлагәсиндә гапалы сыра јарадыр вә әсас чүмләјә јалныз бир компонентин әлавәси илә мәһдудлашыр.

Јазыда гошулма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләри арасына нөгтәли веркүл, тире, бә'зән дә веркүл гојулур.

Гошулма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрлә гошулма конструксијалы сәдә чүмләләри ејниләшдирмәк олмаз. Гошулма конструксијалар предикатив мәркәзә малик олмур; мәс.: *Онун чохлу китаблары варды; һәм дә белә гүјмәтли, надир китаблар топламышды - чүмләси табесиз; Хәзәр бир ајнајды - үзү ләкәсиз.* (С.Вурғун) чүмләси гошулма конструксијалы сәдә чүмләдир.

ТАБЕЛИ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘР

Табели мурәккәб чүмлә анлајышы

*Табели мурәккәб чүмлә ики вә даһа артыг садә чүм-
ләнни мә'на вә грамматик чәһәтдән табелилик јолу илә ваһид бир
табел кими бирләшмәси нәтичәсиндә јаранан синтактик ваһиддир.*
Табели мурәккәб чүмләләр тәркиб һиссәләри арасында семан-
тик вә грамматик әләгәнни мөһкәмлији илә фәргләнир вә буна
көрә дә мурәккәб чүмлә типни кими мутәхәссисләр арасында һеч
бир шүбһә доғурмур.

Табесиз вә табели мурәккәб чүмләләр структур бахымдан чох
јахындыр. Она көрә дә бә'зән мурәккәб чүмләнни табесиз вә ја
табели олдуғуну фәргләндирмәк чәтти олур. Бу һал табесиз вә
табели мурәккәб чүмләләрин структур-семантик тәкамүлүнүн
јахынлығындан ирәли кәлир. Һәр икиси ејни дил материалы әса-
сында формалашыр; һәр икисинин компонентләри ејни чүмлә
формалары - чүгтәркибли вә тәктәркибли чүмлә типләри әса-
сында гурулур; һәр икиси ики вә даһа артыг садә чүмләнни бир-
ләшмәси јолу илә јараныр; һәр икисинин тәркиб һиссәләри мә'-
на чәһәтдән бирләшәрәк ваһид бир там тәшкил едир; һәр ики-
синин тәркиб һиссәләрини әләгәләндирмәк үчүн интонасија вә
бағлајычылардан истифадә едилир; һәр икисинин тәркиб һиссә-
ләри арасында мүүјјән фәргләрлә заман, гаршылашдырма, сә-
бәб, нәтичә вә с. кими мә'на әләгәләри олур.

‘Табесиз вә табели мурәккәб чүмләләри ваһид ад - “мурәккәб
чүмлә” ады алтында бирләшдирән бу хүсусијјәтләрдән әлавә,
онларын структур охшарлығынын мүнһүм бир сәбәби дә табели
мурәккәб чүмләләрин бир гисминин тарихән табесиз мурәккәб
чүмләләрдән әмәлә кәлмәсидир. *Һәрчәнд Һүммәт аз јазырды,
алма редактор демишкән, саз јазырды.* (Ә.Вәлијев) - типли чүм-
ләләрдә тәрәфләрин нисбәтән зәиф әләгәләнмәси, тәркиб һис-
сәләри әләгәләндирмәк үчүн *һәрчәнд* бағлајычы сөзү илә јана-
шы, *алма* табесизлик бағлајычысындан истифадә едилмәси бу
чүр табели мурәккәб чүмләләрин табесиз мурәккәб чүмләләр-
дән әмәлә кәлдијини, табели мурәккәб чүмләнни табесиз мурәк-
кәб чүмлә гәлибиндә формалашдығыны, лакин бу формалашма

ишинин һәлә там баша чатмадығыны көстәрир.

Табесиз мүрәккәб чүмлөләрин тәркиб һиссәләри арасында әләгә табелидә олдуғу гәдәр мөһкәм олмур. Табесиз мүрәккәб чүмләдән табелијә кечид һалларында ејни чүмләдә һәр ики бағлајычы нөвүнүн (табесизлик вә табелилик бағлајычыларынын) ишләнмәси, тәркиб һиссәләр арасында бағлајычыларын дәјишмәси илә мүрәккәб чүмлә нөвүнүн дәјишмәси дә мүрәккәб чүмләннин табесиз вә табели нөвләринин јахынлығы вә тарихи әләгәләри илә бағлыдыр: *Бу созу ешидәндә урәјим бәрк сатчы вә озуму сахлаја билмәјиб јерә сәрилдим.* (Ә.Вәлијев) - *Бу созу ешидәндә урәјим бәрк сатчы, она көрә дә озуму сахлаја билмәјиб јерә сәрилдим* - чүмлөләриндән биринчиси табесиз, йкинчиси табелидир. Тәркиб һиссәләр арасында *она көрә дә* бағлајычысынын ишләнмәси сәбәб-нәтичә әләгәли табесиз мүрәккәб чүмләни нәтичә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләјә чевирминдир.

Беләликлә, чүмләннин инкишафы: *“сәдә чүмлә - табесиз мүрәккәб чүмлә - табели мүрәккәб чүмлә”* истигамәтиндә олмушдур.

Табесиз вә табели мүрәккәб чүмлөләри мүстәгил мүрәккәб чүмлә нөвләри кими фәргләндириән мүһүм әламәтләр вардыр. Ән мүһүм фәргләндиричи әламәт тәркиб һиссәләрин мә’на вә грамматик чәһәтдән асылылыг дәрәчәси илә бағлыдыр. Табесиз мүрәккәб чүмлөләрин тәркиб һиссәләри бәрәбәрһүтуғлу вә бир-бириндән ејни дәрәчәдә асылы олдуғу һалда, табели мүрәккәб чүмлөләрдә бу асылылыг биртәрәфлидир - тәркиб һиссәләрдән бири (баш чүмлә) грамматик чәһәтдән мүстәгил, о бири (будаг чүмлә) ондан асылыдыр. Буна көрә дә табесиз мүрәккәб чүмлөләрин компонентләри фикрин ифадәсиндә билаваситә, бирбаша иштирак едир, табели мүрәккәб чүмлөләрдә исә тәркиб һиссәләрдән бири (будаг чүмлә) долајы јолла, баш чүмләннин мәзмунуну изаһ едиб-ајдынлашдырмағ јолу илә фикрин ифадәсинә хидмәт едир. Табесиз мүрәккәб чүмлөләрин тәркиб һиссәләри табесизлик бағлајычыларынын, табели мүрәккәб чүмлөләрин тәркиб һиссәләри табелилик бағлајычыларынын көмәји илә әләгәләннр. Табесиз мүрәккәб чүмлөләрин компонентләрини әләгәләндирмәкдә ортағлы сөз вә бирләшмәләрин, тәркиб һиссәләрин параллелијинин, заман ујушмаларынын, әвәзликләрин, мәнсубийјәт шәкилчиләринин мүһүм ролу вардыр: табели мүрәккәб чүмлөләрдә исә табелилик бағлајычылары илә јанашы, бағлајычы сөзләр, шәкилчиләр, әдатлар, модал сөзләр һәллекчи күчә маликдир. Бағлајычы сөзләрин иштиракы илә јаранан табели мүрәккәб чүмләләр будаг чүмләләр силсиләсиндә ана-

дигтик будаг чүмлөлөрө параллел шәкилдә бөјүк бир лај тәшкил едир. дилимизин синтетик-агглютинатив тәбиәтини даһа бариз шәкилдә үзә чыхарыр, әзәли милли кејфијјәтләри илә диггәти чајб едир. Интонасијанын табесиз вә табели характерлә олмасы да мүһүм фәргләндиричи әламәт кими чыхыш едир. Бүтүн бу вәсигәләрин бирлији әсасында табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләри фәргләндирә билирик.

Гејд етдијимиз кими, табесиз мүрәккәб чүмлөләрдән фәргли олараг, табели мүрәккәб чүмлөләрин компонентләриндән бири грамматик чәһәтдән мүстәгил, диқәри ондан асылы олур. *Табели мүрәккәб чүмлә тәркибиндә грамматик чәһәтдән мүстәгил олан һиссәјә б а ш ч ү м л ә, баш чүмләдән асылы олан, ону изаһ едиб ајдылашдыран һиссәјә б у д а г ч ү м л ә дејилир.*

Баш вә будаг чүмлә мүәјјәнләшдириләркән чүмләнин мә'насы јох, формасы, гурулушу әсас кәтүрүлүр. Мә'на јүкү компонентләрдә мүхтәлиф шәкилдә пәјлана билир: бә'зән мә'на јүкү даһа чох баш чүмләнин, бә'зән будаг чүмләнин үзәринә дүшүр, бә'зән дә баш вә будаг чүмлөләр арасында бәрәбәр шәкилдә пәјланмыш олур. Әкәр мә'на јүкү әсас кәтүрүлсә иди, онда, мәсәлән: *Данышыгындан, сәнәд вә орденләриндән көрүнүр ки, гочаг адамдыр* (Ә.Вәлијев) - чүмләсиндә икинчи тәркиб һиссә (*гочаг адамдыр*) баш, биринчи тәркиб һиссә (*Данышыгындан, сәнәд вә орденләриндән көрүнүр*) будаг чүмлә олмалы иди. Чүнки икинчи тәркиб һиссә биринчидән фәргли олараг, мә'нача там тә'минедичидир вә динләјәни интизарда гојмур. Лакин мә'на јүкүнүн икинчи тәркиб һиссә үзәринә даһа чох дүшмәсинә бахмајараг, бу чүмләнин биринчи тәркиб һиссәси баш, икинчиси будаг чүмләдир. Чүнки икинчи тәркиб һиссә маһијјәт е'тибарилә биринчинин бир үзвүнә - мүбтәдасына бәрәбәрدير. Һәмийн чүмләни сәләләшдирмәклә дә буну көрә биләрик: *Данышыгындан, сәнәд вә орденләриндән гочаг адам олдуғу көрүнүр.*

Баш чүмлә табели мүрәккәб чүмләнин гурулмасы үчүн зәмин јарадыр, мүрәккәб чүмләнин гурулушуну формалашдырмаг үчүн мәркәз ролуну ојнамагла јанашы, мүрәккәб чүмләнин үмүми мәзмунунун ачылмасы үчүн дә һәлледијидир. Будаг чүмлөләр бир чох һалларда баш чүмләдән сонра кәлмәклә "јени"ни билдирмәси, рема кими чыхыш етмәси илә аларычы семантик күчә малик олса да, гурулушча тема-баш чүмләдән асылы олур.

Табели мүрәккәб чүмлөләр рәнкарәнк гурулуш хүсусијјәтләринә малик олур. Бә'зән баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә сонра, бә'зән дә, әксинә, будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнир; бә'зән будаг чүмлә баш чүмләјә бағлајычыларла, бә'зән бағла-

йычы сөзләр, шәкилчиләр, әдатлар вә с. илә бағланыр; бә'зи баш чүмлөләрдә гәлиб сөз, јерлик, коррелјат олур, бә'зиләриндә олмур, бә'зи табели мүрәккәб чүмлөләри садә чүмлә шәклинә салмағ - садәләшдирмәк мүмкүндүр, бә'зиләрини садәләшдирмәк олмур; бә'зән будағ чүмлә баш чүмләнин үмүми мәзмуну илә бағлы олур, бә'зән баш чүмләнин бир үзвүнү изаһ едиб чүд-дынлашдырыр. Шүбһәсиз, бүтүн бунлар будағ чүмлөләрин тарихи инкишаф хусусијјәтләри илә бағлыдыр. Мисаллара дигтәт јетирәк:

Догру дејибләр ки, јарағ јаман шеј олур.

Аилән бурада галмаса, сәнә ким гуллуғ верәр. (Мир Чәләл)

Биринчи мисалда баш чүмлә әввәл, будағ чүмлә сонра иш-ләнмишдир. Будағ чүмлә (*јарағ јаман шеј олур*) баш чүмләнин бир үзвүнә - хәбәринә (*дејибләр*) аид олуб, һәрәкәтин објектини билдирир. Бу чүр чүмлөләр тарихән бир садә чүмләдән - бир өзәкдән ибарәт олмуш, сонралар онларын фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунмуш үзвү (вердијимиз нүмунәдә тамамлығы) кә-нара чыхарағ иредикативлик газанмыш вә ажрылдығы һиссәјә интонасија вә ја ки бағлајычысы илә бағланаарағ аналитик будағ чүмләјә чеврилмишдир: *Јарағын јаман шеј олдугуну доғру дејиб-ләр - Доғру дејибләр ки, јарағ јаман шеј олур.* Она көрә дә бу чүр табели мүрәккәб чүмлөләрдә кәнара чыхан үзвү јенидән јеринә гојмағ, чүмләни садәләшдирмәк, бир садә чүмлә - бир өзәк шәк-линә салмағ олур. Тарихән бир садә чүмләдән, бир өзәкдән јә-рандығлары үчүн бу чүр чүмлөләрә *б и р ө з ә к л и табели мүрәк-кәб чүмлөләр* дејилир.

Икинчи табели мүрәккәб чүмлә (вә бу группдан олан табели мүрәккәб чүмлөләр) башга јолла әмәлә кәлмишдир. Бу чүр чүм-лөләр (*Аилән бурада галмаса, сәнә ким гуллуғ верәр*) тарихән ики садә чүмләдән, ики өзәкдән ибарәт олмуш вә илк дөврләрдә нитг просесиндә мүстәгил чүмлөләр кими ардычыл ишләнмиш-ләр: *Аилән бурада галмалыдыр. Сәнә ким гуллуғ верәр?* Тәдричән бу ики мүстәгил чүмлә бир интонасија алтыны дүшәрәк табесиз мүрәккәб чүмлә шәклиндә формалашмышдыр: *Аилән бурада галмалыдыр, (јохса) сәнә ким гуллуғ верәр?* Сонралар бу чүр табе-сиз мүрәккәб чүмлөләрин тәркиб һиссәләриндән бири - бирин-чиси өз мүстәгиллијини итирәрәк будағ чүмләјә чеврилмиш. бе-ләликлә, табесиз мүрәккәб чүмләдән табели мүрәккәб чүмлә әмәлә кәлмишдир: *Евин бурада галмаса, сәнә ким гуллуғ верәр.* Тарихән ики садә чүмләдән, ики өзәкдән јарандығы үчүн бу чүр чүмлөләрә *и к и ө з ә к л и табели мүрәккәб чүмлөләр* дејилир.

Икиөзәкли табели мүрәккәб чүмлөләрдә будағ чүмлә әксә-

рән бүтөвлүктә баш чүмлөјә аид олур вә ики өзәкдән әмәлә кәл-
дикләри үчүн белә чүмләләри садә чүмлөјә чевирмәк, садәләш-
дирмәк олмур. Шәрг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләлә-
рин бир гисми, гаршылашдырма, нәтичә вә гошулма будаг чүм-
ләли табели мүрәккәб чүмләләр ики өзәкли, галан бүтүн табели
мүрәккәб чүмлә нөвләри бир өзәклидир.²

Бунлар баглајычылы табели мүрәккәб чүмләләрин инкишаф
јолудур.

Будаг чүмләни баш чүмлөјә баглајан васитәләр

Баш вә будаг чүмләләри әлагәләндирән васитәләр мүхтә-
лифдир. Бу сәһәдә баглајычыларын, баглајычы сөзләрин, шә-
килчи вә әдатларын, модаллыг васитәләринин, гәлиб вә гаршы-
лыг билдирән сөзләрин мһүм ролу вардыр. Шифаһи нитгдә бу-
даг чүмлә баш чүмлөјә даһа чох интонасија илә бағланыр.

Баглајычылар вә гәлиб сөзләр. “Баш чүмлә + будаг чүмлә”
гурулушлу табели мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләрини
әлагәләндирмәк үчүн табелилик баглајычыларындан истифадә
едилир. Табелилик баглајычылары, башлыча олараг, *ки* вә *чунки*
сөзләриндән ибарәтдир. Бу ики баглајычы грамматик семанти-
касына көрә антонимлик тәшкил едир: *ки* баглајычысы бүтүн
аналитик будаг чүмлә нөвләрини баш чүмлөјә баглајыр, *чунки*
баглајычысы жалныз сәбәб будаг чүмләсинә хидмәт едир.

Ки - изаһедичи, ајдышлашдырычы баглајычыдыр. *Ки* баглајы-
чысы бә’зән жалныз интонасијанын иштиракы илә баш вә будаг
чүмлә арасында әлагә јарадыр, башга бир васитә олмадан будаг
чүмләни баш чүмлөјә баглајыр вә бу заман будаг чүмләнин нө-
вү чүмләнин грамматик семантикасы, баш чүмләдән доған суал
әсасында мүәјјәнләшир; мәс.: *Мә’лумдур ки, кор кору бәјәнмәз,*
Кәлмишәм ки, сизи мәсәләдән хәбәрдар едим - чүмләләриндән
биринчисиндә баш чүмләни тәләффүз едиб дајандыгда мүбтәда-
нын (*мә’лумдур* - *нә мә’лумдур?*), икинчи мисалын баш чүмлә-
сини тәләффүз едиб дајандыгда мәгсәд зәрфлијинин (*кәлмишәм*
- нифә, нә мәгсәдлә кәлмишәм?) суалы мејдана чыхыр. Биринчи
мисалын баш чүмләсиндә мүбтәда, икинчи мисалын баш
чүмләсиндә мәгсәд зәрфлији јохдур вә һеч бир нитг васитәсилә
ишарә олунмамышдыр. Мејдана чыхан суалларын чавабы будаг
чүмләләр васитәсилә верилмишдир: *Коруи кору бәјәнмәдији мә-*
’лумдур. Сизи мәсәләдән хәбәрдар етмәк үчүн кәлмишәм.

Башга һалларда бағлајычы илә јанашы, будаг чүмләннн баш чүмләдә *јерлији, гәлиби* олур. Гәлиб сөзләр јалныз ишарә әвәзликләриндән вә ишарә әвәзлији көклү бә'зи зәрфләрдән (о, бу, ора, бура, елә, белә вә с.) ибарәт олур.

Мә'лумдур ки, үмумијјәтлә әвәзлик вә о чүмләлән ишарә әвәзликләри мөјјән шәхс, әшја, һадисә илә әлагәләнмәјинчә конкрет һеч бир шәј ифадә етмир. Она көрә дә бу чүр сөзләр баш чүмләдә бу вә ја дикәр бир үзвүн јерини тутса да, һеч бир мә'на ифадә етмир. Лакин бунларын чүмләдә бөјүк ролу вар. Бунлар баш чүмләдә мәнтиги вурғу илә тәләффүз едилир вә актуаллашдырылмыш олур, конкрет мә'на ифадә етмәсә дә, динләјәни баша салыр ки, баш чүмләдән сонра будаг чүмлә кәлмәли вә мәһз һәмин сөзүн - әвәзлик-гәлибин мә'насыны изаһ едиб ајдынлашдырмалыдыр. Демәли, әслиндә, "баш чүмлә + будаг чүмлә" гурулушлу табели мурәккәб чүмләләрдә баш чүмлә темадан ибарәт олса да, онун ичәрисиндә рүшәјм шәклиндә рема-"јени" верилмиш олур, лакин јени мә'на бүтөвлүкдә будаг чүмлә вәситәсилә ачылыр вә она көрә дә үмумиликдә баш чүмлә темадан будаг чүмлә ремадан ибарәт олур.

Баш чүмләдә гәлиб сөз олмадыгда һәм актуаллашдырма, һәм дә будаг чүмләннн нөвү интонасијанын көмәји илә мөјјәнләшир. Баш чүмләдә гәлиб сөз олдугда актуаллашманы әввәлчәдән һәмин сөз шәртләндирдији кими, будаг чүмләннн нөвү дә һәмин сөзүн синтактик вәзифәси илә мөјјәнләшир: гәлиб сөз һансы чүмлә үзвү вәзифәсиндәдирсә, о һәмин үзвүн ады илә бағлы олан будаг чүмләјә хидмәт едир; будаг чүмлә бу вә ја дикәр бир үзвүн кенишләнмиш, предикативлик газанмыш формасы олдуғундан, кенишләндирдији үзвүн ады илә адландырылыр - мүбтәда әсасында јаранмыш олдугда *мүбтәда будаг чүмләси*, хәбәр әсасында јаранмыш олдугда *хәбәр будаг чүмләси*, тамамлыг әсасында јаранмыш олдугда *тамамлыг будаг чүмләси* адландырылыр вә с. Мәсәлән :

Һәтта бурасы да јадымдадыр ки, хырманлар тәзә дејүлдүрбү (Ч.Мәммәдгулузадә) *Профессорларын мәсләһәти будур ки, көрәк анан дәриндән мујинә олунсун.* (Ә.Вәлијев) *Орасыны да дејим ки, гәфәсдә кәклик сахладығымы нә атам, нә дә анам билирди.* (Ә.Вәлијев) Мисалларын баш чүмләсиндә гәлиб сөзләр (*бурасы, будур, орасыны*) мүбтәда, хәбәр вә тамамлыг вәзифәләриндәлир. Она көрә дә биринчи чүмлә мүбтәда, икинчиси хәбәр, үчүнчүсү тамамлыг будаг чүмләли табели мурәккәб чүмләдир. Ејни гәлиб сөз мүхтәлиф чүмлә үзвү вәзифәләриндә ишләнмәклә - синтактик вәзифәсини дәјишмәклә будаг чүмләннн нөвүнү дә дәјишир.

Мәсәлән:

Етә мәгаләләр жазыр ки, һамыда мараг доғурур.

Мәгаләләри елә жазыр ки, һамыда мараг доғурур.

Жаздыгы мәгаләләр еләдир ки, һамыда мараг доғурур.

Мәгаләләри арасында еләләри вар ки, һамыда мараг доғурур.

Бу мисалларда елә сөзү тә'јин, тәрз зәрфлији, хәбәр вә мүбтә-
лә вәзифәләриндә ишләнмәклә ејни адлы будаг чүмләләри баш
чүмләјә бағламышдыр.

Нәтичә вә гошулма будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә-
ләр истисна олмагла, ки бағлајычылы бүтүн будаг чүмләләрдә
бу ики һал мүмкүндүр: баш чүмләдә гәлиб сөз ола да биләр, ол-
маја да биләр. Олмадыгда ону тәсәввүр етмәк мүмкүндүр; мәс.:
*Биз истәјирик ки, бизим һуғуг тарихи һәртәрәфли тәдғиг едил-
син.* (С.Рәһимов) *Кедир ки, говушсун бир күн зәфәрлә.* (М.Раһим)
чүмләләриндән биринчисинә буну (*Биз буну истәјирик ки...*),
икинчисинә она көрә (*Она көрә кедир ки...*) гәлиб сөзүнү артыр-
маг олар.

Гәлиб сөзләрин бир гисми ки вә да, дә әдатлары илә бирлә-
шәрәк бағлајычылашымышдыр. Бу група *она көрә ки, ондан өт-
ру ки, буна көрә ки, бундан өтру ки, онун үчүн ки, бунун үчүн ки,
она көрә (дә), буна көрә (дә), онун үчүн (дә), бунун үчүн (дә), бе-
лә ки, одур ки* вә с. сөзләр дахилдир. Бунлар јалныз баш вә будаг
чүмлә арасында ишләндикдә вә баш чүмләдән фасилә илә
ајрылдыгда бағлајычы кими чыхыш едир; мәс.: *Халыг диссерта-
сија јазмырды, буна көрә дә о,гызын үзүнә бахмадан јазыг-јазыг
башыны тәрпәтди.* (Ә.Әјлисли) *Гулу ешитмирди, она көрә ки Гулу
ешитмәк һајында дејилди.* (Ә.Әјлисли) *Кәблә Салман киши јаваш-
јаваш өз чәннәтинин әввәлки, даш-чынғыл јыгнагы олмагыны
арзуламага башлады вә мәһз буна көрә дә,елә бил, о бир топа зил
гара булуд да бир кечә Кәблә Салман кишинин јухусундан
һәмишәлик чәкилиб кетди.* (Ә.Әјлисли)

Биринчи мисалдакы *буна көрә дә*, үчүнчү мисалдакы *вә мәһз
буна көрә дә* бағлајычылары табелилик бағлајычылары кими там
формалашмамышдыр. Сон бағлајычы бирләшмәсинин тәрки-
биндәки *вә* бағлајычысы көстәрир ки, бунлар һәлә гәлиб сөз
кејфијјәтини итирмәмишләр. Бу фикри тәсдиғ едән башга бир
чәһәт дә ондан ибарәтдир ки, *буна көрә, она көрә, бунун үчүн,
онун үчүн...* типли сөзләр әксәрән баш чүмләнин дахилиндә гә-
либ сөз кими ишләнир вә будаг чүмлә баш чүмләјә ки бағла-
јычысы илә бағланыр; мәс.: *Халыга чәмиси беи-үч дәғигә лазым
иди; ондан өтру лазым иди ки, онун чөкәк чарпајысы да дүзәлсин.*
(Ә.Әјлисли) *Она көрә алдым ки, көрдүм алмаја билмирәм. Она көрә*

алдым **ки**, көрдүм алмасам, олмајачаг, алмасам, үрөјүм парт-
лајачаг. (Ә.Әјлисли) **Көблө Салман киши о булудун һәсрәтини она**
көрә чәкди ки, көјдә булуд оlanda јатмаг мүмкүн иди. (Ә.Әјлисли)
Она көрә севинди ки, кишинин зарафата кечмәји јахшы әламәт
иди. (Ә.Әјлисли)

Она көрә, ондан отру тишли сөзләр ки бағлајычысы илә бир-
ликдә баш вә будаг чүмлә арасында ишләниб баш чүмлә илә
биркә төләффүз едилдикдә дә бағлајычы дејил, гәлиб сөз функ-
сијасыны јеринә јетирир; мәс.: *Троллејбуса минмәк истәмәди бәл-
кә она көрә ки, ишин гуртаран вахты иди, троллејбус басабас ола-
чагды.* (Елчин) Бу мисалдакы она көрә сөзләрини ки бағлајычы-
сындан ајырмаг вә баш чүмләнин дахилинә дә кечирмәк олар:
Троллејбуса бәлкә она көрә минмәк истәмәди ки... Гејд едилдији
кими, бунлар о заман бирликдә табелилик бағлајычысы кими
чыхыш едир ки, баш вә будаг чүмләнин арасында ишләнмәклә
баш чүмләдән фасилә илә ајрылыр: *Троллејбуса минмәк истә-
мирди, она көрә ки ишин гуртаран вахты иди...* Еләчә дә јуха-
рыдакы сон чүмләни: *Севинди она көрә ки, кишинин зарафата*
кечмәји јахшы әламәт иди - шәклиндә дә төләффүз етмәк олар вә
бу заман емоционаллыг бир гәдәр артса да, она көрә сөзү гәлиб
сөз, ки - бағлајычы вәзифәсини јеринә јетирир.

Беләликлә, ајдын олур ки, гәлиб сөзләрин аз бир гисми бағла-
јычылашма истигамәтиндә иикишаф етмәкдәдир. Әксәријјәти
баш чүмләдә будаг чүмләнин гәлиби кими будаг чүмләнин иш-
ләнмәсини төләб едир вә бағлајычылардан фәргли олараг, әсас
нитг һиссәләриндән (әвәзликләрдән) ибарәт олмаг вә чүмлә
үзвү вәзифәси дашымагла будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан
милли бир лај кими чыхыш едир. Гәлиб сөз-әвәзликләр һәр бир
будаг чүмлә нөвүнү актуаллашдырма имканына маликдир;
мәс.: *Елә оху ки, мән дә баша дүшүм. Садыг киши о вахт уста һу-
сејнин дүканыны јетишиди ки, уста бир муштәринин башыны гыр-
хыб гуртарыб, ганатдыгы јерләрә намбыг дүзүрдү.* (Ч.Мәммәдгу-
лузадә) *Торагајлар сәс-сәсә вериб о гәдәр көзәл, о гәдәр мәлаһәт-
ли охујурлар ки, инсан дуруб бахмаг, дајаныб динләмәк истәјир.*
(Ә.Вәлијев) *Гулу ону да билирди ки, дунјада јахшы адамлар нис*
адамлардан чохдур. (Ә.Әјлисли) *Салман киши күнәши она көрә*
тәгсирләндирирди ки, күнәш Көблә Салманла тән јашыи
иди. (Ә.Әјлисли) *Онунчүи өјрәтдим ки, әлими бир сәнәтә, Бир күн*
сәнә әл ачыб дүшмәјим хәчаләтә. (Низами) *Биз о мәгсәдлә бир-*
ләшмишик ки, дүшмәнә аман вермәјәк. О шәртлиә бу јерләрдә јаша-
маг олар ки, бураја газ вә ишыг чәкилсин вә с. Гәлиб сөзләр әса-
сында бу чүмләләрин тәрз, заман, дәрәчә, тамамлыг, сәбәб,

мәгсәд, шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрден ибарәт олдуğunu мүәйҗәнләшдирмәк чәтин деҗилдир.

Гәлиб сөзләр җалныз *ки* бағлајычылы чүмләләрдә, һәм дә *ки* бағлајычысы тәкликдә ишләндиҗдә олур.

Ки бағлајычысы нәтичә вә гошулма будаг чүмләләрини дә баш чүмләјә бағлајыр. Онлары мүәйҗәнләшдирмәк үчүн башга вәситәләр вардыр (Бу барәдә һәммин будаг чүмләләрден бәһс едиләркән данышылачагдыр).

Мә'лумат үчүн. 1. Морфолокија вә синтаксисә даир дәрслик вә монографијаларда *елә ки, о заман ки, о вахт ки, о кун ки, онда ки* сөзләри бирликдә табелилик бағлајычылары һесаб олунур вә онларын заман будаг чүмләләрини баш чүмләјә бағладығы көстәрилнр. Гејд етмәлијик *ки*, бу бирләшмәләрдә *ки* бағлајычы деҗил, әдатдыр. Бунлар бүтөвлүкдә бағлајычы *јох*, бағлајычы сөзләрдир.

2. Проф. М. Нүсејзадәнин *Сән дә дөз, нә чүр ки мән дөзүрәм* тишли чүмләләрә әсасән мүҗәрисә вә бәнзәтмә билдирән табелилик бағлајычылары кими вердији *нечә ки, нә чүр, нә чүр ки* сөзләри³ бағлајычы деҗил, бағлајычы сөзләрдир. Чүмләннин компонентләри инверсијаја уғрамышдыр. Әслиндә, белә олмалдыр: *Нә чүр ки мән дөзүрәм, сән дә (елә) дөз.*

3. Јенә һәммин мөнбәләрдә шәрт билдирән бағлајычы вә бағлајычы бирләшмәләр кими верилән *әкәр, һәрках, мадам ки, бир һалда ки, вахта ки, инди ки*; күзәшт вә гаршылашдырма бағлајычысы кими верилән *һәрчәнд, һәрчәнд ки, кәрчи, әкәрчи* сөзләри бағлајычы деҗил, бағлајычы сөзләрдир; бунлар шәрт вә гаршылашдырма семантикасы нәзәрә алынмазса, нисби әвәзликләрдән ибарәт олан бағлајычы сөзләрдән һеч нә илә фәргләнмир. Әксинә, будаг чүмләдәи әввәл ишләниб ону баш чүмләјә бағламагла бағлајычы сөзләрдә сјни функцијаны јеринә јетирир. Онларын хидмәт етдији будаг чүмләләрин әдәби дил нормаларына ујғун олараг һәмишә баш чүмләдән әввәл ишләнмәси дә буну тәсдиғ едир." Лакин бу да бир һәгигәтдир *ки, әкәр* вә *һәрчәнд* сөзләриндә бағлајычылашма истигамәтиндә инкишаф даһа күчлүдүр.

Ајағ бармагынын агрысы онун үчүн һеч нә иди, чүнки бүтүн бәдәни дәһишәтли бир јангы ичиндә иди. (Елчин) - типли *чүнки* бағлајычылы табели мүрәккәб чүмләләр дилимиздә чох ишләнир.

Баш вә будаг чүмлә арасында ишләниб будаг чүмлә илә бирликдә тәләффүз олунан *она көрә (дә), буна көрә (дә), онун үчүн (дә), бунун үчүн (дә)* бағлајычылары да сәбәб бағлајычыларына јахындыр. Бунлар *н ә т и ч ә* билдирән бағлајычылар олуб, нәтичә будаг чүмләсини баш чүмләјә бағлајыр; мәс.: *Сиз дунјанын әкәсәр өлкәләрини кәзмисиниз, она көрә дә чох шеј билирсиниз.* Бу бағлајычылар *ки* бағлајычысыны әлавә етмәк вә баш вә будаг чүмләләрин јерини дәјишмәклә нәтичә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләри асанлығла сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрә чевирмәк олур: *Сиз чох шеј билирсиниз, она көрә ки дунјанын әкәсәр өлкәләрини кәзмисиниз.*

Бағлајычылар синтактик вә семантик олмагла ики нөвә ажырылып. *Ки* бағлајычысы синтактик, галан табелилик бағлајычылары семантик бағлајычылардыр, чүнки *ки* бағлајычысы будаг чүмлөлөрин мүәјјәнләшмәсиндә елә бир рол ојнамадығы һалда, диқәр бағлајычылар өз грамматик семантикасы илә будаг чүмлөлөрин ајдынлашмасына көмәк едир. Табелилик бағлајычылары, бир ғайда олараг, баш вә будаг чүмлөнин арасында ишләнир вә баш чүмлөдән будаг чүмлөнин мә'насыны шөртлөндирән фәсилә илә ажырылып.

Бағлајычы сөзләр. “Будаг чүмлө + баш чүмлө” гурулушлу табели мүрәккәб чүмлөлөрдә будаг чүмлөлөри баш чүмлөјә бағлајан әсас васитә *бағлајычы сөзләр*дир. Бағлајычы сөзләр адәтән будаг чүмлөнин әввәлиндә ишләнир вә ону баш чүмлөјә бағлајыр. Будаг чүмлөдәки бағлајычы сөзә мұвафиг олараг, баш чүмлөдә *ғаршылыг билдирән сөз (коррелјат)* ишләнир. Бағлајычы сөзлә ғаршылыг билдирән сөз бинар (чүт) үзвләр кими чыхыш едир, баш вә будаг чүмлөнин даһа мөһкәм бағланмасына сәбәб олур. Бағлајычылы табели мүрәккәб чүмлөлөрдән фөргли олараг, бағлајычы сөзлә гурулан табели мүрәккәб чүмлөлөрдә әдәби дил нормаларына әсасән, будаг чүмлө әввәл, баш чүмлө сонра ишләнир; мәс.: *Ким ки ад гојмушдур гоча дүнјада, Ону өз достлары вермишдир бада.* (Низами) *Һарада чамаат варса, биз орада олмалыыг.* (Һ.Мөһди) *Нечә ишләмисиниз, елә дә ишләјин* вә с. Бу чүмлөлөрдәки *ким ки* - ону, *һарада* - орада, *нечә* - елә чүтлүкләриндән биринчиләр бағлајычы сөз, икинчиләр ғаршылыг билдирән сөзләрдир.

Бу чүр табели мүрәккәб чүмлөлөрдә будаг чүмлөнин нөвү бағлајычы сөзлә дејил, баш чүмлөдәки ғаршылыг билдирән сөзлә мүәјјәнләшир. Ғаршылыг билдирән сөз һансы чүмлө үзвү вәзифәсиндәдирсә, будаг чүмлө онун ады илә адланыр. Биринчи мисалдакы *ону* сөзү тамамлыг, икинчи мисалдакы *орада* сөзү јер зәрфлији, үчүнчү мисалдакы *елә* сөзү тәрз зәрфлијидир. Она көрә дә биринчи чүмлө тамамлыг, икинчиси јер, үчүнчүсү тәрз будаг чүмлөли табели мүрәккәб чүмлөдир. Баш чүмлөдә ғаршылыг билдирән сөз ишләнмәјә дә билир, лакин ону тәсәввүр вә бәрпа етмәк асандыр; мәс.: *Ким ки инсаны севәр, ашиги-һурријәт олур.* (Сабир) *Һара дејирләр, кет. Нә дејирләр, гулаг ас. Нечә истәјирсән, јаз. Кими дејирләр, чагыр* вә с. Бу чүмлөлөрин неч биринин баш чүмлөсиндә ғаршылыг билдирән сөз јохдур. Будаг чүмлөдәки бағлајычы сөзә мұвафиг олараг онларын һәр биринә ғаршылыг билдирән сөз артырмаг олар: *Ким ки инсаны севәр, (о) ашиги-һурријәт олур. Һара дејирләр, ора кет. Нә дејирләр, она гу-*

дас ас. *Нечə истəјирсəн, о чүр јаз. Кими дејирлəр, ону чагыр.* Баш чүмлөјө əлавə егдијимиз гаршылыг билдирəи сөзлəрдəн ајдын олур ки, бу мисалларда бир-биринин ардынча мүбтəда, јер, тамамлыг, тəрз вə јенə тамамлыг будаг чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəлəр ишлənмишдир.

Баглајычы сөзлəр баглајычылардан фəргли олараг, əсас нитг һиссəлəриндən ибарəт олур. Бунларын əсасында *ким, нə, һара, нечə, нə чүр, һансы, нечə, нə гəдəр* вə с. нисби əвəзликлəрин дурдуғу вə нисби əвəзликлəрлə суал əвəзликлəринин бир мənшəдən олдуғу. лакин суал əвəзликлəриндən фəргли олараг, нисби əвəзликлəрин суал билдирмəдији кəстəрилир.⁵ Рус дилчилик əдəбијјатында ла баглајычы сөзлəрин нисби əвəзликлəрдən ибарəт олдуғу гејд едилмишдир.⁶ Лакин фактлар бу фикри, јə’ни баглајычы сөзлəрин јалныз нисби əвəзликлəрдən ибарəт олмасы фикрини тəкзиб едир.

Гејд едək ки, нисби əвəзликлəр башга һеч бир васитə олмдан, тəкликдə дə баглајычы сөз шəклиндə ишлənə билдији кими, ки əдаты илə биркə дə ишлəнир вə бу сонунчу һала дилдə даһа чох тəсадүф едилир; мəс.: *Ким чох чалышыр, о, јахшы гүјмəт алыр.* - *Ким ки чох чалышыр, о, јахшы гүјмəт алыр.* Бу чүр чүмлəлəрдə будаг чүмлəнин сонунда чох заман -са,-сə шəкилчиси дə ишлəнир. Лакин -са,-сə шəкилчиси ки əдаты илə нəвбələшир: баглајычы сөз ки əдаты илə ишлəнидикдə будаг чүмлəнин сонунда -са,-сə шəкилчиси олмаз, будаг чүмлəнин сонунда -са,-сə олдугда ки əдатына еһтијач олмаз: *Ким ки чох чалышыр, о, јахшы гүјмəт алыр.* - *Ким чох чалышырса, о, јахшы гүјмəт алыр.*

Мə’лумат үчүн. Елми əдəбијјатда баглајычы сөзлəр мənшə е’тибарилə јалныз нисби əвəзликлəрлə мəһдудлашдырылып. Верилən факт вə нүмунəлəр исə баглајычы сөзлəрин əвəзлијин башга нəвлəри вə башга нитг һиссəлəри илə дə бағлы олдуғуну кəстəрир. Мисаллара диггəт јетирək:

О кундən ки мəним атам өлүб, мən (о кундən) јетим галмышам. (Ə.Һагвердиев) - *Нə заман ки мəним атам өлүб, мən (о замандан) јетим галмышам.*

Һəр кəс бу дунјада күлəрсə артыг, Ондан узаг олар, мənчə, хошбахтлыг - Һəр ким бу дунјада күлəрсə артыг, Ондан узаг олар, мənчə, хошбахтлыг. (Низами)

Бир јердə ки бəјүјə һəрмəт јохдур. орада иш кетмəз. - *О јердə ки бəјүјə һəрмəт јохдур, орада иш кетмəз.* - *Һарада ки бəјүјə һəрмəт јохдур, орада иш кетмəз.*

Мүгајисəли шəкилдə вердијимиз бу чүмлəлəрдən биринчисиндə баглајычы сөзлəр *о кундən ки, нə заман ки* сөзлəриндən, икинчисиндə *Һəр кəс, Һəр ким* сөзлəриндən, үчүнчүсүндə *бир јердə ки, о јердə ки, Һарада ки* сөзлəриндən ибарəт-дир. Мисаллардан ајдын көрүнүр ки, ејни чүмлəдə ишлənən синоним баглајычы сөзлəр һеч бир мə’на дəјишклијинə уғрамадан бир-бирини əвəз едə билминдир. Онларын јалныз сонунчуларынын (*нə заман ки, Һəр ким, Һарада ки*) əсасында нисби əвəзликлəр дурур. *О кундən (ки)* баглајычы сөзү ишарə əвəзлији вə исимдən, *Һəр кəс* - гејри-мүəјјəнлик билдирən əвəзликдən, *о јердə (ки)* -

женә ишарә әвәзлији вә исимлән, *бир јердә (ки)* - сәј вә исимдән ибарәтдир.

Ә.З.Абдуллајев мүбтәда, хәбәр, тамамлыг будаг чүмләләринин баш чүмлә-
ланмасында *һәр кәс, һәр кәс ки, јер будаг чүмләсинин баш чүмлә-
ланмасында о јерә ки, о јердә ки, о јердән ки, бир јерә ки, бир јердә ки, бир јердән
ки* бағлајычы сөзләринин ролуну хүсуси гејд етмишир.⁷ Бунларын һеч бири
нисби әвәзлик әсасында формалашмајыб. Дикәр тәрәфдән, мүүллиф *о јерә ки,
о јердә ки, о јердән ки, бир јерә ки, бир јердә ки, бир јердән ки* сөзләрини бағла-
чы сөз һесаб етдији һалда, *о заман ки, о вахт ки, о кун ки, онда ки* сөзләрини бағ-
лајычы адландырыр. Бурада һеч бир мәнтиг јохдур. Бунларын һамысы бағла-
јычы сөзләрдир вә бу һал көстәрир ки, бағлајычы сөзләр рус вә Азәрбајҗан
дилчилијиндә гејд олундуғу шәкилдә јалныз нисби әвәзликләрдән јаранмыр,
семаитик чәһәтдән үмумиләшмиш вә үмумиләшмәкдә олан башга нитг һиссә-
ләри, о чүмләдән исимләр әсасында да јарана билир. Бу бахымдан шорт бағ-
лајычысы кими верилән *инди ки, бир һалда ки, мадам ки, әкәр, һәркаһ* сөзләри,
гаршылашдырма бағлајычысы кими верилән *һәрчәнд* сөзү бағлајычы дејил,
бағлајычы сөзләрдир. Бунларын ичәрисиндә јалныз *әкәр, һәркаһ* вә *һәрчәнд*
сөзләри бағлајычылашма просеси кечирир вә һәлә бағлајычы сөз хүсусијјәтлә-
рини тамамилә итирмәмишир. Буну онларын аид олдуғу будаг чүмләләрин
сонуна *-са, -сә* шәкилчисинин артырыла билмәси вә бә'зән һәммин сөзләрин ки
әдаты илә биркә ишләнмәси дә сүбүт едир; мәс.:

Әкәр үз версән, астар да истәјәрләр.

Әкәр ки үз вердин, астар да истәјәчәкләр.

Әкәр ки јыхылсам, чинар көстәрин. (Н. Хәзри)

Һәркаһ үз версән, астар да истәјәрләр.

Һәркаһ ки үз вердин, астар да истәјәчәкләр.

Һәрчәнд тез идисә, амма зәрәри јох иди.

Һәрчәнд ки тез иди, амма зәрәри јох иди вә с.

Һәрчәнд сөзү *һәр нә гәдәр* демәкдир, *һәр нә гәдәр* сөзләри исә гаршылаш-
дырма будаг чүмләсини баш чүмләјә бағлајан бағлајычы сөзләрдәдир.

Дикәр тәрәфдән, нисби әвәзликләрдән ибарәт олан бағлајычы сөзләр ки-
ми, бунларын да баш чүмләдә гаршылыгы олур вә бу чүр чүмләләри дә сәдә-
ләшдирмәк мүмкүндүр:

Әкәр үз версән, онда астар да истәјәрләр.

(Үз вердијин тәгдирдә астар да истәјәрләр).

Һәркаһ үз версән, онда астар да истәјәрләр.

(Үз вердијин тәгдирдә астар да истәјәрләр).

Һәрчәнд ки тез иди, амма јенә зәрәри јох иди.

(Тез олмасына бахмајараг, зәрәри јох иди).

Һәрчәнд бир аз тездир, амма јенә зәрәри јохдур.

Дилчилик әдәбијатында гаршылашдырма билдирән *бахмајараг* ки бағла-
јычы сөзүнә аз фикир верилир. Әслиндә исә бу бағлајычы сөз *һәрчәнд, дүздүр,
доғрудүр* сөзләриндән даһа әдәби вә мәдәнидир. Дилин өзү дә буна үстүнлүк
вердији үчүн гаршылашдырма (күзәшт) билдирән бүтүн будаг чүмләләри бу
сөзүн иштиракы илә хүсусиләшмиш тәркиб шәклиндә сәдәләшдирмәк олур;
мәс.: *Мә'сум вә парлаг көзләр јорулса да, елә бил, алышыб јанырды.* (Ә.Вәлијев) -
Мә'сум вә парлаг көзләр нә гәдәр јорулса да, елә бил, алышыб јанырды. *Һәрчәнд*
(*дүздүр, доғрудүр*) *мә'сум вә парлаг көзләр јорулмушду, амма, елә бил, алышыб ја-
нырды.* Бу синоним формаларын һамысыны *бахмајараг* сөзүнүн көмәји илә сә-
дәләшдирмәк мүмкүндүр: *Јорулмасына бахмајараг, мә'сум вә парлаг көзләр, елә
бил, алышыб јанырды.*

Интонасија. Шифаһи нитгдә интонасија һәр бир чүмләни мү-
 шәһәт едир. О чүмләдән табели мүрәккәб чүмләләрин дә гурул-
 масында интонасијанын бөјүк ролу вардыр, Лакин башга һеч
 бир васитә (бағлајычы, бағлајычы сөз вә с.) олмадыгда будаг
 чүмләнин баш чүмләјә бағланмасы үчүн әсас јүк интонасијанын
 үеринә дүшүр; мәс.: *Мир Казым бағчада бир бүсат јаратмышды,*
бахан дејрди, бир дә бахым. (С.Һәмәдов) *Адам вар, көзүнә чәкәсән*
чүмләр. (А.Туфарганлы) *Америка, јени дунја вәтәнимдир, дедим*
бајаг. (С.Вурғун) *Мән Ајын сөзүнү кәсдим бир анлыг, Дедим: "Чир-*
кинләрдән данышма артыг" (С.Вурғун) вә с. Бу мисалларда нә-
 тичә, тә'јин, тамамлыг будаг чүмләләри баш чүмләјә јалныз ин-
 тонасијанын көмәји илә бағланмышдыр. Баш вә будаг чүмләләр
 арасына ки бағлајычысыны әлавә етдикдә будаг чүмләни баш
 чүмләјә бағлајан фәсилә ки бағлајычысынын төләффүзүнә сәрф
 олунур. Бу чүр чүмләләрдә ки бағлајычысынын дүшүмүш олдуғу-
 ну гејд едирләр. Әслиндә исә интонасија илә гурулан табели мү-
 рәккәб чүмләләр илкин вә гәдим форманын давамы олуб, инто-
 насија вә фәсиләнин бүтүн диқәр бағлајычы васитәләрдән әввәл
 мөвчуд олдуғуну вә шифаһи нитгдә өз бөјүк ролуну сахламагда
 давам етдијини көстәрир. Беләликлә, һәр бир табели мүрәккәб
 чүмлә биткинлик интонасијасына малик олур, лакин бир сыра
 табели мүрәккәб чүмләләр интонасијанын бу тәбии функси-
 јасындан әлавә, ондан һәм дә тәркиб һиссәләри әлагәләндирән
 васитә кими истифадә едир. Она көрә дә бағлајычы васитәләрә
 көрә табесиз мүрәккәб чүмләләрлә јанашы, табели мүрәккәб
 чүмләләрин дә ики үсулла јарандығыны гејд етмәк олар: 1) *јалныз*
интонасија илә: 2) бағлајычы васитәләр (бағлајычы, бағлајычы сөз,
шәкилчи, модал сөз, әдат вә с.) вә интонасија илә.

Јалныз интонасија илә гурулан мүрәккәб чүмләләрдә грам-
 матик мә'наны - чүмләнин табесиз вә ја табели олдуғуну мүәј-
 јәнләшдирмәк бә'зән чәтин олур, она көрә ки чүмлә мәтндән
 асылы олараг мүхтәлиф интонасија илә төләффүз олуна билир
 вә мүхтәлиф мә'налар ифадә едир. Одур ки рус дилчилик әдәбиј-
 јатында бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләр табесиз вә табели
 нөвләрә ајрылмадан мүрәккәб чүмләнин ајрыча бир нөвү кими
 верилир."

Азәрбајчан дилчилик әдәбијјатында бағлајычы васитәләр-
 дән асылы олмајараг, мүрәккәб чүмләләр табесиз вә табели ол-
 магла ики нөвә ајрылыр. Мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри
 јалныз интонасија илә әлагәләнмиш олдугда интонасијанын тө-
 нәбләри әсасында чүмләјә табесизлик вә ја табелилик бағлајы-
 чысы әлавә етмәк олур; мәс.: *Артыг јолун өмрү көдәлир, мәнзил*

јахынлашырды. (Ә. Вәлијев) Чәмиш чолнаны пардахлады. Муришуд киши Хәлил бәјин боғма стәканына чај сузду. (С.Әһмәдов) О бизи көрүр, биз ону көрмүрүк. (С.Әһмәдов) Бир јахшы чомаг көрөкди, онунла бу Гәтәмханы бир мөһкәмчә чырасан. (С.Әһмәдов) Геч билмәдим, нә сөйләдим јара мән. (Ашыг Мөһәммәд) Ајдындыр ки, биринчи мисалда тәркиб һиссәләр арасына вә, икинчи мисалда (Муришуд киши сөзләриндән сонра) исә, үчүнчү мисалда амма табесизлик бағлајычыларыны, сон ики мисалда исә тәркиб һиссәләр арасына ки бағлајычысыны артырмаг олар - әввәлки үчү табесиз, сонунчулар табели мүрәккәб чүмләләрдир. Лакин тәкчә интонасија илә гурулуб мүбаһисә төрәдән чүмләләр дә аз дејил; мәс.: Кәр Хәлилин, елә бил, иштаһы күсмушду, сүфрәјә баш гошмурду. (С.Әһмәдов) - чүмләсинин тәркиб һиссәләри арасына чунки бағлајычысыны да артырмаг олар, она көрә дә бағлајычысыны да. Биринчи һалда чүмлә сәбәб будаг чүмләли, икинчи һалда нәтичә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә олачагдыр. Лакин һәмин чүмләи индики һалда сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә дә сажмаг мүмкүндүр.

Шәкилчиләр. Будаг чүмләләрин баш чүмләјә бағланмасында бағлајычылар вә бағлајычы сөзләрлә јанашы, -са, -сә вә -мы, -ми, -му, -му шәкилчиләринин, исә көмәкчи сөзүнүн ихтисарынын да хүсуси ролу вардыр.

Г е ј д. Дилчилик әдәбијјатында -са, -сә вә -мы, -ми, -му, -му шәкилчиләри әдат кими дә верилир.

Чунки вә ки бағлајычылары кимн, бу ики шәкилчи дә грамматик семантикасына көрә антоним сажыла биләр. Белә ки -са, -сә шәкилчиси, демәк олар ки, “будаг чүмлә + баш чүмлә” гурулушлу табели мүрәккәб чүмләләрдә бүтүн будаг чүмлә нөвләрини баш чүмләјә бағлајыр вә бу чәһәтдән ону “баш чүмлә + будаг чүмлә” гурулушлу табели мүрәккәб чүмләләрдә ки бағлајычысы илә мүгајисә етмәк олар; -мы, -ми, му, -му шәкилчиси исә, башлыгча олараг, заман, бә’зән дә шәрт будаг чүмләләрини баш чүмләјә бағлајыр вә грамматик семантикасынын мөһдудлуғуна көрә чунки бағлајычысыны хатырладыр. һәм дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, -са, -сә шәкилчиси шәрт вә гошулма будаг чүмләләри истисна олматла, бүтүн галан будаг чүмлә нөвләриндә (мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә’јин, тәрз, заман, јер, көмијјәт, сәбәб, мөгсәд, гаршылашдырма будаг чүмләләриндә) бағлајычы сөзлә бирликдә ишләнир; мәс.: Ким планы вахтындан әввәл јеринә јетирсә, мукафата лајиг көрүләчәк. (И.Шыхлы) Әввәл вәзијјәти нечә идисә, инди дә еләдир. Бакыда нечә јашајырларса, кәнддә дә биз

сәтә жашамалыгы. (Ә.Вәлијев) *Нә вахт десәниз, онда мән һазыр.*
Һара кәндәрсәниз, ора да кәдәрәм вә с. - чүмлөләриндә -са, -сә шә-
килчиси мүбтәда, хәбәр, тәрз, заман, јер будаг чүмлөләрини
баш чүмләјә бағламышдыр. Һәмин чүмлөләрдә -са, -сә шәкилчи-
си ким, нечә иди, нечә, нә вахт, һара бағлајычы сөзләри илә бир-
кә ишләнмишдыр. Бу шәкилчи әксәр будаг чүмлөләри баш чүм-
ләјә бағламаға хидмәт етсә дә, интенсив ишләнмә имканларына
кәрә шәрт вә гаршылашдырма будаг чүмлөләриндә фәргләнир,
будаг чүмләнни бу нөвләриндә даһа фәал ишләнир. -са, -
сә-нин шәрт вә гаршылашдырма будаг чүмлөләрини баш чүмлә-
јә бағламасында фәргли хүсусијјәтләр дә вардыр. Бу шәкилчи
бир сыра дикәр будаг чүмлөләрдә мүтләг бағлајычы сөzlә
биркә ишләнирсә, шәрт будаг чүмләсиндә әкәр, һәркаһ бағлајы-
чы сөзләри илә әлағәли ишләндији кими, тәкликдә, јә'ни бағла-
јычы сөз олмадан да будаг чүмләнни хәбәриндә ишләниб ону
баш чүмләјә бағлајыр; мәс.: Әкәр үрәк саламатдырса, она хал
дүшмәјибсә, һәр бир шәхс чох јашар, узун өмүр сүрәр. (Ә.Вәлијев)
Инди өзүн бил. Әкәр јашамаг истәјирсәнсә, ајы кими долан. Истә-
мирсәнсә, сәни бу саат даһа чевириб "Чынгыллы"ја тулла-
рам. (Ә.Вәлијев) Әкәр бәркә дүшсән, мәнә хәбәр кәндәр. (Ә.Вә-
лијев) Ишин дә дилин бојда олсајды, инди рајонумзда һамы алим
иди. (М.Ибраһимов) Су истәјирсә, вермә. (Ә.Һагвердијев) Гаршы-
лашдырма будаг чүмләсинин бағлајычы васитәләриндә дә фәрг-
ли хүсусијјәтләр вардыр. Бә'зән будаг чүмләнни бу нөвү баш
чүмләјә һәм бағлајычы сөз, һәм шәкилчи, һәм дә әдатын ишти-
ракы илә бағланыр; мәс.: Мубаһисә нә гәдәр јумшаг бир шәкилдә
кетсә дә, онлар гәти бир гәрара кәлә билмәдиләр. (М.Ибраһимов)
Рустәм киши онула нә гәдәр мубаһисә етсә дә, ахырда сојујуб
табә олур, дедикләринә әмәл едирди. (М.Ибраһимов) Лакин әксә-
рән гејд етдијимиз бағлајычы васитәләр нөвбәләшир. Шәкил-
чинин бағлајычы сөз олмадан, әдатла ишләнән формасы даһа
чох мүшаһидә олунур; мәс.: О бу бахышлары дүјсә да, әһәмијјәт
вермәди. (М.Ибраһимов) Арпаны кәсмәрәм ач галсам белә, Инса-
нын дар күндә кәмәји атым. (С.Вурғун) Өмрүнүн чичәји бирдән сол-
са да, Тарих јашадачаг бу сәнәткары. (С.Вурғун) Бомбалар јазса
ди бизә һәр јандан, Дағлара сәс салар һүчүм борусу. (С.Вурғун) Бә'-
зән дә бунун әксинә оларат, будаг чүмлә баш чүмләјә шәкилчи
вә әдат олмадан, бағлајычы сөз вә ннтонасија илә бағланыр;
мәс.: Нә гәдәр чалышды, селин габагыны ала билмәди. Бу чүр һал-
ларда јохламаг үчүн -са, -сә шәкилчисини вә да, дә әдатыны ар-
тырмаг лазымдыр: Нә гәдәр чалышдыса, селин габагыны ала бил-
мәди. - Нә гәдәр чалышдыса да, селин габагыны ала билмәди. -са,

-сә шәкилчисиндән сонра *да* әдаты ишләнмиш олдугда ва ја ишләнә билдикдә мүтләг гаршылашдырма (күзәшт) мә'насы жараныр; шәрт будаг чүмләсиндә -са,-сә шәкилчисиндән сонра *да* әдаты ишләнмәз. Шәрт будаг чүмләсиндә -са,-сә шәкилчисиндән сонра *да* әдатыны ишләтсәк, чүмләнин мә'насы дәјишәр вә ја будаг чүмләдә мәнтигсизлик жаранар; мәс.: *Аг кунлу байрагым, сән олмасайдын, Ачарды гапымы вахтсыз өлүмләр.* (С.Вурғун) *Донуб гайтарсайдын онун сөзүнү, Аган чәкмәсилә дөјәрди сәни.* (С.Вурғун) Биринчи мисалда Вәтән байрагына үз тутан шаир “вахтсыз өлүмләр”дән һәмин байрагын һесабына хилас олдугуну сөйләјир. Әкәр биринчи мисранын сонунда *да* әдатыны артырсаг (*Аг кунлу байрагым, сән олмасайдын да, Ачарды гапымы вахтсыз өлүмләр*), лирик гәһрәманын вахтсыз өлүмлә үзләшмиш олдугу, һәм дә көмәк үчүн “*аг кунлу байрагын*” һеч бир ролу олмадығы баша дүшүләр ки, бу да поетикликдән вә шаирин мәгсәдиндән узаг бир фикирдир. Икинчи мисалдан ајдын олур ки, аға һөкәр кими ишләтдији адамы сөјмәклә мәшғулдур вә о, чаваб гайтарарса, аға ону чәкмәси илә дөјә дә биләр. Әкәр будаг чүмләјә *да* әдатыны артырсаг (*Донуб гайтарсайдын да онун сөзүнү, Аган чәкмәсилә дөјәрди сәни*), фикир мәнтигсизлији әмәлә кәләр: аға өз хидмәтчисини дөјүрмүш, лакин әкәр о, чаваб гайтарса, јенә дөјәрмиш вә белә чыхар ки, әстиндә, чаваб гайтармаг јахшы шеј имиш, аға ону бағышламалы имиш, амма бағышламазмыш, дөјәрмиш. Тәһлил заманы бу чүр семантик јөзүм нәзәрә алынмалыдыр.

Гаршылашдырма будаг чүмләсиндә *да* әдаты бә'зән будаг чүмләнин дахилиндә дә ишләнир; мәс.: *Пейгәмбәр дә олса, бу тилсимә дајана билмәз.* (М.Ибраһимов) *Мулајим дә олса, гыш кечәси иди.* (М.Ибраһимов) *Ај маариф мүдири, јерин алынды да олса, үстүндә дә олса, тап, мәнә бир мүәллим вер.* (М.Ибраһимов)

Г е ј д. Газак-Борчалы даирәсиндә -са, -сә шәкилчисиндән сонра *да, дә* әдатынын ишләнмәси бир чох һалларда әдәби дил нормасы олмајыб, шивә хуһу-сијјәти кими чыхыш едир. С.Вурғунун: *Сәндән өзкә нә варса да, кәлди-кәдәр афсанәдир* - мисрасында *да* әдаты артыг ишләнмишдир - мүбтәда будаг чүмләли (вә үмумијјәтлә, гаршылашдырма будаг чүмләси истисна олмагла бүтүн башта будаг чүмләләрдә дә) будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан нә бағлајычы сөзү вә -са,-сә шәкилчиси олан јердә *да, дә* әдаты ишләнмәз.

Дилимиздә -са,-сә шәкилчиси кими,-мы,-ми,-му,-му шәкилчиси дә “будаг чүмлә + баш чүмлә” гурулушлу табели мүрәккәб чүмләләрин хәбәринә гошулуб, будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајыр. Бу шәкилчи даһа чох заман будаг чүмләсиндә өзүнү көс-тәрир, лакин онун артырылдығы будаг чүмләдә ајдын шәрт ча-

лары да мүшәһидә едилир; мәс.: *Сүрүшдунму, тәпәси үстә кун-
нутунан җыхылачагдын архын ичинә.* (С.Әһмәдов) Мүбтәда вә
гамамлыг будаг чүмлөләринин дә бу чүр типи вардыр; мәс.: *О
фыкирләширдими, чаваб һазырлаҗырдымы, деҗиләнләри рәдд едирди-
ми, бәлли деҗилди.* (Ә.Вәлијев) Бу мисалда баш чүмлөләки "бәлли
деҗилди" сөзләрини "билмирдиләр" сөзү илә әвәз етсәк, чүмлө та-
мамлыг будаг чүмлөли табели мүрәккәб чүмләјә чевриләр.

Г с ј д -мы, -ми, -му, -му шәкилчиси бә'зи баш чүмлөләрин сонунда да ишлө-
билір: *Ону да демәдимми ки, сәһин евдә отуран вахтын деҗил. Еҗбинә кәлирми
ки, арвадын гәлош кеҗиб кучәјә чыхыр?* (Ә.Вәлијев) Бағлаҗычы васитә кими
чыгыш едөн шәкилчи будаг чүмлөнин сонунда ишлөнәр. Баш чүмлөнин сонун-
да ишләнән шәкилчи бағлаҗычы васитә олмаҗыб, суал мо'насы јаратмаг мәгсә-
длө ишләдилір.

Детерминантлар бағлаҗычы васитә кими. Будаг чүмлөләрин
баш чүмләјә бағланмасында вә үмумијјәтлә, табели мүрәккәб
чүмлөләрин гурулмасында ортаг үзвләрин - детерминантларын
да мүәјјән ролу вардыр. Детерминант үзвләр предикатив компо-
нентләрин һәр икисинә аид олматла баш вә будаг чүмлөнин әла-
гәсинә көмәк едир; мәс.: *Бурада нә гәдәр јашасан, башын бир дө-
фә дә ағрымаз.* (Ә.Вәлијев) *Бир һәфтә әввәл јеничә јерләринә кир-
мишдиләр ки, Сәкинә севинчлә әринә деди.* (М.Ибраһимов) Детер-
минант икинчи дәрәчәли үзвләрлә јанашы, шәрт, гаршылаш-
дырма, кәмијјәт, нәтичә вә с. будаг чүмлөли табели мүрәккәб
чүмлөләрдә ортаг субъект-мүбтәдалар да компонентләрин әла-
гәсинә хидмәт едир; мәс.: *Рустәм бу бахышлары дүјсә да, әһәмиј-
јәт вермәди.* (М.Ибраһимов) *Мән бурада нә чинајәт еләјирәм ки,
чаваб да вермәли олам?* (М.Ибраһимов) *Беләси бир шаһынн әвә-
зинә, мин манат гонармаса, әл чөкмәз.* (М.Ибраһимов) *Чәллад! Ја-
ныб од олса да, күлә донмәз арзулар.* (С.Вурғун)

Бунлардан әлавә, бә'зи будаг чүмлөләрә мөхсус спесифик
әламәтләр дә вардыр. Мүгајисә билдирән тәрз будаг чүмлөлә-
риндә *елә бил, елә бил ки, санки, кәјә ки, дејәсән ки* вә с. модал сөз-
ләрин, гошулма будаг чүмләсинин әввәлиндә исмин мүхтәлиф
һалларында *бу (да), о (да)* сөзләринин ишләнмәси һәммин будаг
чүмлөләрин гурулма техникасына дахилдир; мәс.: *О. Пазхань-
мын ојунуна елә бахырды ки, елә бил, мо'чүзә көрүрдү.* (И.Әфәнди-
јев) *Өмрүндә бир оғлан доғмусан, о да чобан Кәрәм, гајмушам фер-
ма мүдири.* (М.Ибраһимов)

Бағлаҗычы васитәләрә көрә будаг чүмлөләрин нөвләри. Табе-
ли мүрәккәб чүмлөләрин компонентләрини әлагәләнديرән ва-
ситәләр - бағлаҗычылар, бағлаҗычы сөзләр, шәкилчиләр, әдат-

лар вә интонасија будаг чүмлөләрин типиндән асылы олараг, мүүжән систем шәкиндә ишләнир. Бу чәһәтдән табели мурәккәб чүмлөләри ашағыдакы нөвләрә ајырмаг олар:

1. *Асиндетик* табели мурәккәб чүмлөләр. Табели мурәккәб чүмлөләрин бу нөвүндә будаг чүмлә баш чүмләјә јалныз интонасија илә бағланыр; мәс.: *Корду, Кәр Хәлил, Муришуд, Чомишд дајаныблар даи архын тирәсиндә.* (С.Әһмәдов) *Аз кечмәди, ел һаманча гапы тири тәки көр-көнтә бир нәрдиван тәнәси көрсәнди.* (С. Әһмәдов) *Булар дәјирмана бир гарын чөрәјә, сәһәрин јункулча наһарына көрә баш сохмәмшидылар, ун-урва нәфәсләрини тәнкисидирсин.* (С.Әһмәдов) Бу чүмлөләрин һамысына ки бағлајычысыны артырмаг мүмкүндүр.

2. *Аналитик* табели мурәккәб чүмлөләр. Табели мурәккәб чүмлөләрин бу нөвүндә будаг чүмлә баш чүмләјә ја бағлајычы, ја бағлајычы сөз, јахуд да әдатла бағланыр. *Ки* бағлајычысы олдугда баш чүмләдә гәлиб сөз, бағлајычы сөз олдугда баш чүмләдә гаршылыг билдирән сөз (коррелјат) ола да биләр, олмаја да биләр; мәс.: *Һамы билирди ки, Хәлилин евдә хәрәк верәни јохдур.* (С. Әһмәдов) *Сәкинә булу да һисс етмишиди ки, заман Рүстәм кишинин јумшаг дујауларыны поза билмәмшидир.* (М.Ибраһимов) *Инди ки сәдримизсән, кәрәк ушагларымыза дил өјрәтмәјә мүәллим дә тапасан.* (М.Ибраһимов) *Елә ки гәфләтән хәстәләнирәм, Елә ки горхудур мәни сәтәлчәм, Кејирәм вердијин бу көдәкчәни.* (С. Вурғун) *Гүдрәтин бөјүкдүр, чунки инсансан.* (С.Вурғун) *Елә дәрин јухуја кедир ки, фәләјин өзү кәлә, ону ојада билмәз.* (С.Әһмәдов) *Мәним ки ојлагым көјдүр, чәмәндир, Кәлмәсин јаныма дејиб-күлмәјән.* (С.Вурғун) *Сән ки сон нәфәсдә Вәтәни андын, Чајларын ахыны дајанды бир ан.* (С.Вурғун) *Кимин ки адына јазылмыш Зәфәр, Өнүб гучаглајыр ону сәадәт.* (С.Вурғун) *Әкәр евиндә, чибиндә бир шеј вар, әләм сәнә достдур.* (Ә.Һагвердијев) *Һөрчәнд Гәшәнк бу хәбәрә инанмады, анчаг сөз ону јериндән ојнатды.* (Ә.Вәлијев)

3. *Синтетик* табели мурәккәб чүмлөләр. Табели мурәккәб чүмлөләрин бу нөвүндә будаг чүмлә баш чүмләјә интонасијанын үмуми мүшајиәти илә, -са,-сә вә -мы,-ми,-му,-мү шәкилчиләринин көмәји илә бағланыр. Бу хүсусијәт, башлыча олараг, шәрт вә гаршылашдырма будаг чүмлөләринә аиддир; мәс.: *Хош үз көстәрмәсәм, хөш үз кормәсәм, Һеч јана, Һеч јерә мән тәләсмирәм.* (С.Вурғун) *Сәнин сөјләдијин бу тоһмәтләри Ешидә билсәјди, әријәрди даг.* (С.Вурғун): *Биздән ајырдыса сәни рузикар, Јенә һүнәр тачын башымыздадыр.* (С.Вурғун) *Һаванын ишиглаидыгы ахшам чагында онун аглына бир шеј кәлмәсә иди, ишарә вурмазды.* (С.Әһмәдов) *Дашы бизим бостана атырсанса, бил ки, наһаг*

дыр. (М.Ибраһимов) Мән олсајдым, биринчи ахтарыб сәни тапар-
дым. (М.Ибраһимов) Закир евә бир балача кеч кәлдими, Сәнубәр
агыр интизара дүшүрдү. (Ә.Бабајева) Агачлар чичәк ачдымы, дүн-
ја көзәлләшпир.

4. **А н а л и т и к-с и н т е т и к** табели мүрәккәб чүмлөләр. Та-
бели мүрәккәб чүмлөләрин бу нөвүндә будаг чүмлә баш чүмлө-
јә һәм бағлајычы сөз, һәм дә -са,-сә шәкилчиси илә бағланыр;
мәс.: Башымдан кечәни данышсам әкәр, Гәләм дилә кәләр, кағыз јо-
рулар. (С.Вурғун) Әкәр бир нәфәр гадылларын чыласында нә баш
вердијини билмәк истәсә, кәрәк гуш олуб којо галха иди. (С.Әһмә-
дов) Нә гәдәр дунјада варамса, варсан. (С.Вурғун) Мирзә Гафар өз
ушағларына нә деди, нә гандырдыса, бу ушағлар муәллимјилә бир-
кә јериндәчә сусуб донду. (С.Әһмәдов) Базар-дүканда нә баш ве-
рирсә, һамыдан көзәл билир. (С.Әһмәдов) Нә гәдәр кобуд, јонтул-
мамыш олса, бир елә јахшыды. (С.Әһмәдов) План долдуран нә ис-
тәсә, еләјә биләр, һә? (М.Ибраһимов) Арвад, кәлини нә гәдәр тез
кәтирсән, о гәдәр јахшыдыр. (М.Ибраһимов) Бизә нә етсәләр, аз-
дыр. (М.Ибраһимов) Аналитик-синтетик табели мүрәккәб чүм-
лөләрдә бағлајычы сөzlә,-са,-сә шәкилчиси илә јанашы, шәкил-
чилән сонра да, белә әдатлары да ишләнә билир; мәс.: Рустәм
киши Телли арваддан нә гәдәр ачығлы олса да, оғлуну мудафиә ет-
ди. (М.Ибраһимов) Бу форма гаршылапидырма будаг чүмләси-
нин гәлибләриндәндир. Аналитик-синтетик будаг чүмлөләр баш
чүмләјә -са,-сә шәкилчиси вә да, дә (бә'зән белә) әдатлары илә
дә бағлана билир; мәс.: Рустәм киши гызына козатты бахдыса да,
бир сөз демәди. (М.Ибраһимов) Гараш ушағлыгдан атасы илә һе-
саблашса да, анасы илә даһа ачығ иди. (М.Ибраһимов) Душмән
чан десә дә, душмәндир јенә. (С.Вурғун) Мән олсам дә, Вәтән еш-
гим Вәтән мүлкүндә вар олсун. (С. Вурғун) Чох козәл олса да заһи-
рән инсан, Јенә дә ортада имтаһан кәрәк. (С.Вурғун) Кунун нә
кун, шәртин нә шәрт олдуғуну билмәсә дә, бир хошкәлдин сөjlәмә-
лијди. (С.Әһмәдов) Зүлмәт ојнаса да бир ан којләрдә, Тутулмаз
күнәшин үзүнә нәрдә. (С.Вурғун)

Асиндетик табели мүрәккәб чүмлөләри асанлығла аналитик,
аналитик мүрәккәб чүмлөләри исә аналитик-синтетик мүрәккәб
чүмлөләрә чевирмәк олур.

Будаг чүмләннин јери. Баш вә будаг чүмлөләрин јери, тәбии ки,
гаршылығлы нәкилдә бир-бириндән асылыдыр. Информасија-
нын верилмә тәрзинин, данышанын, јазанын үслубунун, струк-
тур формалардан һансына даһа чох мејлли омасынын, һансы
бағлајычы васитәләрдән истифадә етмәсинин баш вә будаг чүм-
ләннин бу вә ја диһәр позисијада јерләшмәсиндә ролу вардыр.

Будаг чүмлө баш чүмлөжө *баглајычы* илө бағландыла баш чүмлө әввөл, будаг чүмлө сонра ишленир. Бу заман будаг чүмлө баш чүмлөнин бир үзвүнө аид олур: баш чүмлөнин бурахылмышы вә ја гәлиб сөзлө ифадә олунан мүбгәдасы ајдынлашдырылып, гәлиб сөз-хәбәри изаһ едилир вә ја хәбәр мүхтәлиф васитәләрлө тамамланыр, һәрәкәтін тәрзи, дәрәчәси, заманы, сәбәби, мәгсәди вә с. билдирилик. Јахуа да баш чүмлөдән доған нәтичә ифадә олунур, будаг чүмлө баш чүмлөжө гошуларағ әлавә мә'лумат верир вә ја мүнәсибәт билдирир; мәс. *Мә'лум олду ки, һәммин сыс-га киши шаирин доғма атасыдыр.* (Елчин) *Анчағ орасы да варды ки, Имамәли буну сонра һансы кунаһынса бағышланмасы сапарды.* (С. Әһмәдов) *Мән һамысыны олчуб-бичмишәм, гәрарым бу олуб ки, сабаһдан бағчада иштәјәсән.* (М.Ибраһимов) *Башындакы уағл-ту ичиндә баша дүшдү ки, бир аздаң һәр шеј јенә дә јаддан чыхачағдыр.* (Елчин) *О бир ше'рдир ки, еһтишамы вар.* (С.Вурғун) *Елө чаваб вер ки, нә дедијини баша дүшмәк мүмкүн олсун. Елө портмүш, тәһтимишиди ки, гонағ деди бәс бојук бир хәта баш вериб.* (С.Әһмәдов) *Бир шеј јазмамышам истигбалына, Чунки аз дүјмүшам, аз аңламышам.* (С.Вурғун) *Аташ киши онда чаванды, она көрә дә "Аташ" демәлијик.* (С.Әһмәдов) *Әслинә бахсан, бизим бу катдамыз өзкә тајфаданды, одур ки бизи кормәјө көзү јохдү.* (Ч.Мәммәдгулузадә) *Сән мәнә нә пислик етмисән ки, мән сәни бағышлајым.* (Ч.Мәммәдгулузадә)

Бу чүр чүмлөләрдә баш чүмлө даһа чох мүстәгилдир. Бу мүстәгиллијин нәтичәсидир ки, *она көрә дә, она көрә ки, чунки, одур ки* бағлајычылары илө башланан мүстәгил чүмлөләрә мәтндә даһа чох раст кәлмәк олур. Беләликлө, компонентләри табелилик бағлајычылары илө әлағәләнән табели мүрәккәб чүмлөләр "баш чүмлө + будаг чүмлө" гурулушу әсасында мүәјјәнләшир. Јалныз заман будаг чүмлөләри бу гәјданы позур. *Ки* бағлајычылы заман будаг чүмлөләри баш чүмлөдән әввәл дә, сонра да ишләнә билир; мәс.: *Онда киши ајылды ки, кордү керидән һәшир кәлир.* (С. Әһмәдов) *Нахышлы ағачы көтүрмәк истәјирдим ки, һејбәтли бир сәс ешитдим.* (Ә.Вәлијев) Биринчи мисалда үмуми гәјдалара мұвафиг оларағ, баш чүмлө будаг чүмлөдән әввәл ишләнмишидир. Будаг чүмлө баш чүмлөдәки гәлиб сөзү (*онда сөзүнү*) изаһ едиб ајдынлашдырыр. Икинчи мисалда исә будаг чүмлө баш чүмлөдән әввәл кәләрәк баш чүмлөдәки һәрәкәтін заманыны билдирир вә садәләшдириликдә чүмлөнин мүрәккәб заман зәрфлији јерини тутур: *Нахышлы ағачы көтүрмәк истәјәндә һејбәтли бир сәс ешитдим.*

Баш вә будаг чүмлөнин јери мәсәләсиндә бағлајычылы чүм-

лаларлæ интонасија илæ гурулан табели мурæккæб чумлæлæр бир систем тæшкил едир вæ бир група дахил олур. Баглајычылы табели мурæккæб чумлæлæрдæ олдуғу кимн, јалныз интонасија илæ гурулан чумлæлæрдæ дæ баш чумлæ æввæл, будаг чумлæ сонра ишлæннæр; мæс.: *Инди билдин, сән кимсән, мән кимәм?* (С. Рәһимов) *Ам-ми бирчæ бурасы јахшы дејил, кағыз јаздыранларын һамысы касыб-милар олур.* (Ч. Мәммәдгулузалæ) *Јахшы јадымдадыр, бир јаз кел-меси Бир тој мәчлисиндә сән охујурдун.* (С. Вурғун) *Дамын үстүн-дә кулләр, чичәкләр күкрәјиб бир елә бағча јаратмышды, Мир Ка-зымшын куллују бунун јанында беһиштин һеч кандары сајылмазды.* (С. Әһмәдов)

Будаг чумлæлæрин постнозитив мөвгеји актуал үзвләнмә ба-хымьндан ајдын изаһ олунур. Актуал үзвләнмә һәм ајрылығда һәр ики тәркиб һиссәјә, һәм дæ ејни заманда бүтөвлүкдә табели мурæккæб чумлæјә аиддир. Јухарыда вердијимиз: *Мә'лум олду ки, һәмин сьсга киши шаирин доғма атасыдыр* - чумлæсинә диггәт је-тирәк. Баш чумлæдә тема ишләнмәмишдир, бу сөзү мүбтәда-тема кими нәзәрдә тутула биләр, *мә'лум олду онун ремасыдыр.* Будаг чумлæдәки *һәмин* сөзүндән ајдын олур ки, *һәмин сьсга ки-ши* данышана вæ динлæјәнә мә'лумдур - темадыр, *шаирин доғма атасыдыр* сөзлæри “јени”ни билдирир вæ ремадыр. Ејни заманда баш чумлæјә бу сөзүнү әлавә етмәклә *Бу мә'лумдур* дејилсә дæ, әслиндә, һәлә һеч бир шеј мә'лум дејил, чүнки баш чумлæдә “мә'лум олан” верилмәмишдир, олур ки баш чумлæни тәләффүз едиб дајансағ, тәбии оларағ, *нә?* суалы ортаја чыхачағдыр. Бу су-алын чавабы бүтөвлүкдә будаг чумлæ васитәсилә верилир, она көрә дæ баш чумлæ будаг чумлæ илæ мұнасибәтдә тема ролуну ој-најыр, јени мә'лумат (сьсга кишинин шаирин доғма атасы олма-сы) будаг чумлæдә верилдијиндән о (будаг чумлæ) баш чумлæнин ремасы кими чыхыш едир. Бу сәбәбдән дæ баш чумлæдә гәлиб сөзүн олуб-олмамасынын елә бир әһәмијјәти јохдур. *Гәрарым бу олуб ки, сабаһдан бағчада ишлæјәсән* - чумлæсиндә *гәрарым* тема, *бу олуб* ремадыр. Будаг чумлæдә нәзәрдә тутулан *сән* сөзү тема, *сабаһдан бағчада ишлæјәсән* ремадыр. Баш чумлæнин хәбәринин әсасында ишарә әвәзлији - бу сөзү дурур, һәмин сөз (*олуб* сөзү илæ бирликдә) баш чумлæнин ремасы олса да, формал ремадыр вæ конкрет һеч бир шеј ифадә етмир, она көрә дæ бу сөзлә нәјин нәзәрдә тутулдуғуну изаһ етмәли олан будаг чумлæ бүтөвлүкдә баш чумлæнин ремасыдыр.

Интонасија илæ гурулан табели мурæккæб чумлæлæрдә актуал-лашма илæ әлагәдар баш вæ будаг чумлæ өз јерини дәјишә билир. Бу заман будаг чумлæ “мә'лум”у, баш чумлæ “јени”ни билдирир:

мәс.: *Озгуну нә етмәк лазымдыр, баша дүшдүмү?* (С. Рәһимов) *Бу саггалынан бу күндән дөнүб үзлү олум, бу да јарамаз.* (С.Рәһимов) *Бачынын еһтијаты гуртармаз, мән билирәм.* (С.Рәһимов) *Киши нечә тәләсир, көрмүрсән? Ким чагырырды вә нә үчүн чагырырды, бәлли дејилди.* (Мир Чәләл) Бу чүр чүмлөләрдә компонентләрин нормал сырасыны дүзәлтмәклә баш вә будаг чүмлөләрин компонентләриндә јерләјишмә олдуғуну вә онларын јухарыдакыларла ејни типли олдуғуну көстәрир: *Баша дүшдүмү ки. озгуну нә етмәк лазымдыр? Бу да јарамаз ки, бу саггалынан бу күндән дөнүб үзлү олум. Мән билирәм ки. бачынын еһтијаты гуртармаз вә с.*

М ә' л у м а т ү ч ү н. Ә.З. Абдуллајев бу чүр чүмлөләри хусуси бир тип - таммлыг будаг чүмләсинин III тип и алландырмыш вә јазмышдыр: "Бу типли будаг чүмлөләрин формалашмасында суал сөzlәри вә суал әдаты иштирак едир (бундан әлавә, будаг чүмлә интонасија илә дә баш чүмләјә бағланмыш олур), будаг чүмләдәки фикрә даһа чох нәзәри чәлб етмәк үчүн о, баш чүмләдән габаг ишиләнир".¹⁶ Ә.З.Абдуллајев бу чүр чүмлөләрдә будаг чүмләннин баш чүмләјә ким, иә, нијә, нә вахт, нә тәһәр, нечә, нә гәдәр сөzlәри илә вә әлавә олараг, интонасија илә бағландығыны, бир гисминдә -мы,-ми,-му,-мү шәкилчисиинин һәлледици рол ојнадығыны гәјд етмиш, ашағыдакы нүмунәләри вермишидир: *Бутун бу сәһбәтләрдән нә чыхачагды, Чума һалә билмирди.* (Ә.Әбүлһәсән) *Кәлән адам кимдир вә кимин евинә дүшәчәк - неч кәс дејә билмәзди. Инди нијә белә еләјир, баша дүшмүрәм.* (И.Әфәндијев) *Нә гәдәр кетдиләр, билмирәм.* ("Королу") *Муһарибә бир ај давам едәчәкми, беш ај узанацагмы, билмирик.* (Ә.Әбүлһәсән) Корүндүјү кими, буларын һамысы компонентләри инверсијага уғрамыш асиндетик табели мүрәккәб чүмлөләрдир вә мүәллифин гәјд етдији "бағлајычы лексемләр" данышанын фикриндән асылы олараг һәр бир чүмләдә ишләнә билән ади лексик ваһидләрдир. Ејни заманда бу чүр инверсија башга будаг чүмлөләрдә дә өзүнү көстәрир; јухарыдакы мисалларын һәр биринин баш чүмләсиндә азачыг дәјишиклик етмәклә онлары мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләјә чевирмәк олар: *Бутун бу сәһбәтләрдән нә чыхачагды, Чума ја һалә ајдын дејилди. Кәлән адам ким иди вә кимин евинә дүшәчәк, неч кәсә мә - дүм дејилди. Инди нијә белә еләјир, баша дүшүлмүр. Нә тәһәр кетдиләр, билмирик* вә с.

Тәркиб һиссәләри бағлајычы вә ја интонасија илә әлагәләнән табели мүрәккәб чүмлөләрдә бә'зән баш чүмлә будаг чүмләннин даһилиндә јерләшир, јә'ни будаг чүмләннин үзләринин бири вә ја бир гисми баш чүмләдән әввәлә кечир. Бу һал мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлөләрдә даһа чох мүшәһидә олунур; мәс.: *Үзүнә аг чәкилмиш бәдәннума күзкү он једди илдир ки, багача отагда дустагдыр* (Ә.Вәлијев) - чүмләсиндә баш чүмлә он једди илдир сөzlәриндән ибарәтдир, будаг чүмләннин мүбтәда групу (*үзүнә аг чәкилмиш бәдәннума күзкү*) баш чүмлә-

дән әввәл ишләнмишдир.

Будаг чүмләси *баглајычы сөз, шәкилчи вә әдатларла* баш чүмләјә бағланан табелли мүрәккәб чүмләләрдә, әдәби дил нормаларына мұвафиг олараг, будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнир; мәс.: *Елә ки чыхдылар баг таласына, бурада үчү дә бирдән ајаг сасламалы олду.* (С.Әһмәдов) *Лакин о шеј ки әриниш ичтимаи вә-лијәтинә, халг гарышысындакы нуфузуна тохунурду, ө шејдә Сәки-нә кузәиш нә олдугуну билмир, гаја кими мөһкәм дурурду.* (М.Иб-раһимов) *Башыма кәләнләри данышсам, узун чәкәр.* (Ә.Вәлијев) *Гәләм гашилы, хумар көзлү бу дилбәр Динмәсә дә, үрәјиндә сөзү вар.* (С.Вурғун) *Әкәр бирчә кәс чынгырышы чәкәсә, кәлән һеј'әтә мөһәл гојмајыб сәсини чыхартса, алыш-вериш бусбүтүн кәсиләрди.* (С.Әһмәдов) *Һәрках Мадары таныб саг-саламат мәнә јетирсән, дүңја малындан гане олачагсан.* (Ә.Вәлијев) *Белә бир мәнзәрәни көрмәк Нәриман үчүн нә гәдәр ағыр олса да, нәзәрини чәкә билмир-ди.* (Мир Чәләл) Аналитик гурулушлу биринчи вә икинчи чүмлә-ләрдә будаг чүмлә баш чүмләјә *елә ки, о шеј ки* баглајычы сөзлә-ри; синтетик гурулушлу үчүнчү чүмләдә *-са* шәкилчиси; анали-тик-синтетик гурулушлу сонракы чүмләләрдә *-сә дә* шәкилчи вә әдаты; *әкәр* баглајычы сөзү вә *-са* шәкилчиси; *һәрках* баглајычы сөзү вә *-сә* шәкилчиси; *нә гәдәр* баглајычы сөзү вә *-са да* шәкил-чи вә әдаты илә бағланмышдыр.

Баглајычылы чүмләләрдән фәргли олараг, “будаг чүмлә + баш чүмлә” гурулушлу чүмләләрдә әсас мә'на јүкү - јени инфор-масија баш чүмләнниң үзәринә дүшүр. Бунунла јанашы, баш вә будаг чүмләләрниң өзләриниң дә тема - рема үзрә инкишаф хәт-ти вардыр. Биринчи мисала диггәт јетирәк: *Елә ки чыхдылар баг таласына, бурада үчү дә бирдән ајаг сахламалы олдулар.* Мәтндән вә чүмләнниң өзүндән ајдын олур ки, субъект “үч нәфәр”дир вә бу барәдә мә'лумат баш чүмләдә верилир. Демәли, баш чүмләдә-ки “үч нәфәр” баш вә будаг чүмлә үчүн ортаглы үзвдүр. Будаг чүмләнниң темасы мәтнин әввәлки чүмләләриндә гејд едилән вә бир дә баш чүмләдә хатырланан бу “үч нәфәр”дир, *чыхдылар баг таласына* будаг чүмлә васитәсилә верилән јени мә'луматдыр - ремадыр. Лакин будаг чүмләни дејиб дајанмаг олмаз. Охучу нә исә көзләјир, чүнки баг таласына чатмагла елә бир фикир һасил олмур (әкәр мәтнин бу чүмләдән әввәлки һиссәсиндә кифајәт гәдәр мә'лумат верилмәјибсә). Дикәр тәрәфдән, *елә ки* баглајы-чы сөзү дә һансы һадисәнинсә көзләнилдијини һисс етдирир, она көрә дә баш чүмлә кәлмәли вә будаг чүмлә васитәсилә нәјә ишарә едилдији билинмәлидир. Будаг чүмлә өз тема - рема

илә бирликдә заман билдирир, һәм ин заман әрзиндә баш
верәчәк һадисә баш чүмләдән мә'лум олмагидыр. Баш чүмләдән
белә бир прогрессия вар: *бурада үчү дә бирдән ајаг сахламалы ол-
дулар; үчү дә "мә'лум олан"*дыр - һәм будаг чүмләнни, һәм дә
баш чүмләнни ортаглы темасыдыр, "бурада" чүмләнни, һәм дә
чүнки һадисәнни мөканы һаггында будаг чүмләдә мә'лумат ве-
рилиб. Лакин мүәллиф мәһз бурада - баг таласында һадисәнни
бир нөв гәғилә вә көзләннмәз баш вердигини һисс етдирмәк үчүн
мөканы бир дә гејд етмишдир. Галан сөзләр - *бирдән ајаг сахла-
малы олдулар* баш чүмләнни ремасыдыр. Синтактик бүтөв ич-
рисиндән чыхарыб актуал үзләнмә бахымындан дигтәт јетир-
дијимиз бу чүмләнни (вә бу чүр тәһрид едилмиш чүмләләрни)
тәһлилсіндән суал доғула да биләр: *талаја чатап кими үчүнү дә
бирдән ајаг сахламасынын јенилик кими әһәмийјәти нәдир?* Нәзәр
рә алынмалыдыр ки, мәтн бу чүр гурулур, бу чүр инкишаф едир
вә һәр бир чүмлә мәнтиги прогрессия үчүн имкан јарадыр - баг
таласына чатыб дајандыгдан сонра һәм ин таланын тәсвири үчүн
кениш имкан јараныр. Онун һансы истигамәтдә тәсвир едиләчә-
ји артыг мүәллифин өз истәјиндән вә идеја истигамәтиндән асы-
лыдыр.

"Будаг чүмлә + баш чүмлә" гурулушлу табели мүрәккәб чүм-
ләләрдә баш вә будаг чүмләнни мәзмуну гаршылыгы шәкилдә
шәртләнмиш олур, бағлајычы сөз мүвафиг гаршылыг билдирән
сөз тәләб етмәклә баш чүмләнни лазым истигамәтдә гурулма-
сына сәбәб олур.

Шифаһи нитдә, бәдин әсәрләрин дилиндә баш вә будаг чүм-
лә өз јерини дәјишә билир вә будаг чүмлә баш чүмләдән сонра
ишләнир; мәс.: О в ч у л а р. *Башына доғум, ага, биз овчүјүг, сәһи
јахишы таныјырыг, һәрчәнд сән бизи танымырсан.* (Ә.Һагвердиев)
*Бу чорәк көзүмү түтсүн, әкәр мән јалап дејирәмсә. Бу бәрәкәт мән
ни көздән еләсин, әкәр мән бојун әјмишәмсә.* (Мир Чәлал) Бу чүр
һалларда тема илә рема да өз јерини дәјишмиш олур - "јени"ни
будаг чүмлә ифадә едир.

Беләликлә, будаг чүмләләр баш чүмләјә табелилик бағлајы-
чылары вә ја интонасия илә бағландыда баш чүмләдән сонра,
бағлајычы сөз, шәкилчи вә әдатларла бағландыда баш чүмлә-
дән әввәл ишләнир (һәр ики һалда тәрәфләрин инверсиясы
мүмкүндүр). Ајры-ајры будаг чүмләләрдән данышаркән шәрти
олараг бунлардан биринчисини I тип, икинчисини II тип будаг
чүмлә адландырачагыг.

Табели мурӕккӕб чӕмлӕлӕрини тӕснифи

Табели мурӕккӕб чӕмлӕнин нӕвлӕри будаг чӕмлӕлӕрӕ кӕрӕ мурӕжӕнлӕшдирир. Будаг чӕмлӕнин нӕвӕ баш чӕмлӕдӕн асылы-
дыр. Ашагыдакы схемӕ дигтӕт јетирӕк:

Инди ким биринчи јери тутду.
 / о, галибдир.
 / галиб одур.
 / ону галиб сајачаглар.
 / о адам галибдир.

Кӕрӕндӕјӕ кими, будаг чӕмлӕ олдуғу кими галмыш (баш чӕм-
лӕ ким баглајычы сӕзӕ илӕ багланмышдыр), баш чӕмлӕ дӕји-
шкӕнлӕ уграмышдыр. Баш чӕмлӕлӕрдӕ гаршылыг билдирӕн
сӕзлӕр (о, одур, ону, о) мурӕтӕлиф чӕмлӕ ӕзвӕ вӕзифӕлӕриндӕдир.
Биринчи чӕмлӕдӕ мурӕтӕдӕ, икинчидӕ хӕбӕр, ӕчӕнчӕдӕ тамамлыг,
дӕрдӕнчӕ чӕмлӕдӕ тӕјин вӕзифӕсиндӕдир. Она кӕрӕ дӕ биринчи
чӕмлӕ мурӕтӕдӕ, икинчиси хӕбӕр, ӕчӕнчӕсӕ тамамлыг, дӕрдӕнчӕ-
сӕ тӕјин будаг чӕмлӕли табели мурӕккӕб чӕмлӕдир. Нӕр бир
будаг чӕмлӕни тӕркиб шӕклӕндӕ баш чӕмлӕдӕ јеринӕ гӕјуб чӕм-
лӕлӕри садӕлӕшдирмӕк дӕ олар:

Инди биринчи јери тутан (ким?) галибдир.

Галиб инди биринчи јери тутандыр (кимдир?)

Инди биринчи јери тутаны (кими?) галиб сајачаглар.

Инди биринчи јери тутан (хансы?) адам галибдир.

Биринчи вӕ ӕчӕнчӕ чӕмлӕлӕрини баш чӕмлӕсиндӕки коррелјат-
гы (о, ону сӕзлӕрини) ишлӕтмӕјӕ дӕ билӕрик, лакин хӕмин сӕз-
лӕр јенӕ дӕ тӕсӕввур едилӕчӕкдир. Хӕмин хӕсусијјӕт бу вӕ јӕ ди-
кӕр шӕкилдӕ “будаг чӕмлӕ + баш чӕмлӕ” гурулушу, јӕ’ни баш
чӕмлӕдӕ баглајычы сӕз, шӕкилчи вӕ ӕдатла багланан (II тип) бӕ-
гӕн табели мурӕккӕб чӕмлӕлӕрӕ андир. Демӕли, будаг чӕмлӕ-
лӕ нӕвӕ баш чӕмлӕдӕ ишлӕнмиш (вӕ јӕ тӕсӕввур едилӕн) ӕзвлӕ,
онун јериндӕки “бошлуг”ла баглыдыр. Хӕмин бошлуг коррелјат-
ла ишлӕрӕлӕнмиш олдуғда ишлӕрӕедичи сӕз-ӕвӕзлӕјин синтактик
вӕзифӕсинӕ ӕсӕсӕн будаг чӕмлӕнин нӕвӕнӕ асан мурӕжӕнлӕшди-
мӕк олур. Баш чӕмлӕдӕ гаршылыг билдирӕн сӕз олмадығда
“бошлуг”ун тӕлӕб етдији суал ӕсасында будаг чӕмлӕнин баш
чӕмлӕдӕ хансы ӕзвӕ изах етдији ајдынлашыр. Гаршылыг билди-
рӕн сӕзлӕр шӕрт вӕ гаршылашдырма будаг чӕмлӕлӕрини баш
чӕмлӕсиндӕ нисбӕтӕн чӕтин, галан будаг чӕмлӕлӕрдӕ асан тӕ-
сӕввур едилӕр. Гаршылыг билдирӕн сӕзлӕрини баш чӕмлӕдӕ иш-
лӕнмӕси исӕ будаг чӕмлӕдӕки баглајычы сӕздӕн асылыдыр, - о

(гаршылыг билдирэн сөз) баглайчы сөзә мұвафиг ишләннр.
Мүгајисә едәк:

Ким кәлмишиди, о да ишләди.

Кәлән ким иди, ишләјән дә о иди.

Ким илә демшидин, онула ишләдим.

Ким ишләди, о адам да газанды.

Нечә демшидин, елә ишләди.

Нә дәрәчәдә демшидин, о дәрәчәдә ишләдим.

Нә заман демшидин, о заман ишләдим.

һарада демшидин, орада ишләдим.

Нә гәдәр демшидин, о гәдәр ишләдим.

Нә сәбәбә демшидин, о сәбәбә ишләдим.

Нә мәгсәдлә демшидин, о мәгсәдлә ишләдим.

Нә шәртлә демшидин, о шәртлә ишләдим.

Ејни хүсусијјәт “баш чүмлә + будаг чүмлә” гурулушлу, јә’ни баглайчылы вә ја интонасија илә гурулан (1 тип) табели мүрәккәб чүмләләрә дә аиддир. Нәһчә вә гошулма будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрден башга, “баш чүмлә + будаг чүмлә” гурулушлу бүтүн табели мүрәккәб чүмләләрин баш чүмләсиндә будаг чүмләнин јерлији, гәлиби олур (вә ја тәсәввүр едилнр). Будаг чүмлә гәлиб сөзүн васитәсилә нәјин нәзәрдә тутулдуғуну ачыб кәстәрнр; мәс.: *Ону да баша дүшүрәм ки, әлиниздәки ишләр тә’чилиди* (Мир Чәләл) - чүмләсиндә будаг чүмләни (нүмунәдә тамамлыг будаг чүмләсидир) олдуғу кими сахламагилә баш чүмләни дәјишсәк, башга нәв будаг чүмләләр алыначагдыр:

Баша дүшүјүм одур ки, әлиниздәки ишләр тә’чилиди.

О да баша дүшүлүр ки, әлиниздәки ишләр тә’чилиди - чүмләләриндән биринчиси хәбәр, икинчиси мүбтәда будаг чүмләлидир.

Табели мүрәккәб чүмләләр будаг чүмләләр үзрә тәснис едиләркән чүмләни тәшкил едән структур васитәләрлә бирликлә онун семантикасы да нәзәрә алыныр. Лакин семантика дедиклә чүмләнин ади мәзмуну дејил, грамматик семантикасы нәзәрә тутулур; мәс.: *Кичикханым ону да билирди ки, командирдән јүхарыларә шикајәт етмәк үчүн командирин өзүндән ичәзә лазымдыр* (Мир Чәләл) - чүмләсинин лексик мәзмуну Кичикханымын командирдән шикајәт етмәк истәмәси вә бунун үчүн командирин өзүнә мүрачиәт етмәјин вәчилијидир. Грамматик семантика исә бу конкрет мәзмундан фәрqlидир: баш чүмләнин хәбәр сирли фе’ли хәбәрдән ибарәтдир, онун объекти олмалыдыр, ләкин объект билдирән сөз ишләнмәмиш, онун әвзинә шәртли ишарә - гәлиб сөз ишләнмишдир. Гәлиб сөз тамамлыг вә

синтәдир вә тә'минедичи мәзмуна малик дејилдир, будаг чүмлә ишләнмәли вә ону изаһ етмәли, хәбәрлә ифадә олунаң ишин өб-
јекти билинмәлидир. Елә буна көрә дә баш чүмләдән сонра та-
мамлыг будаг чүмләси ишләнмәли олмушдур.

Нәтичә вә гошулма будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә-
ләрән башга, бүтүн һалларда будаг чүмләни мувафиг тәркиб
шәклиндә сәдәләндириб баш чүмләдә нәзәрдә тутулан үзвүн је-
ринә (гәлиб сөз олса да, олмаса да - олдугда атылыр) гојмаг олар. Го-
шулма будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә бу һал она
көрә мүмкүн дејил ки, будаг чүмлә баш чүмләјә гошулур, баш
чүмләдә будаг чүмләнин јери вә јерлији јохдур. Нәтичә будаг
чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә исә вәзијјәт тамамилә
башга чүрдүр.

Мә'лумдур ки, будаг чүмләләр ән'әнәви олараг сәдә чүмлә-
нин үзвләринә көрә мүәјјәнләндирилмиш вә һәмин үзвләрин
ады илә адландырылмышдыр: *мүбтәда будаг чүмләси, хәбәр бу-
даг чүмләси, тамамлыг будаг чүмләси* вә с! Бу чәһәтдән бүтүн бу-
даг чүмләләр өз чүмлә үзвү прототипинә ујгун кәлир (гошулма-
нын әлавәләр әсасында јарандығы тејд едилтир), јалныз нәтичә
будаг чүмләсиндән башга. Доғрудур, нәтичә будаг чүмләси
зәрфлик будаг чүмләләринин бир нөвү кими верилир, лакин ди-
лимиздә нәтичә зәрфлијинин ишләндији мүәјјән едилмәмини-
дир. Шүбһәсиз, сәбәб олан јердә нәтичә дә олур. Лакин фактлар
көстәрир ки, сәдә чүмләдә нәтичә мә'насы зәрфлик шәклиндә
дејил, хәбәр васитәсилә ифадә олунур. *Алт көјнәји көһнә вә ја-
маглы олдуғундан јахасыны ачмырды* - чүмләсиндә *алт көјнәји
көһнә вә јамаглы олдуғундан* фе'ли сифәт тәркиби сәбәб зәрфли-
јидир, сәбәб билдирир, *јахасыны* - тамамлыг, *ачмырды* - хәбәр-
дир. Тә'сирли фе'ли хәбәр өз васитәсиз тамамлыгы илә бирлик-
дә тејд етдијимиз сәбәбдән доған нәтичәни билдирир. Беләлик-
лә, сәдә чүмләдә сәбәблә нәтичә сәбәб зәрфлији вә хәбәр
васитәсилә ифадә олунур. Сәдә чүмләдә ифадә олунаң фикри
мүрәккәб чүмлә структурунда да вермәк олар: *Алт көјнәји көһнә
вә јамаглы иди, она көрә дә јахасыны ачмырды*. Бу заман сәбәб
зәрфлији баш чүмлә, нәтичә билдирән хәбәр нәтичә будаг чүм-
ләси шәклиндә ифадә олунур. Адәтән, нәтичә сәбәбдән сонра
кәләр вә нәтичә будаг чүмләси бу ардычылыгы дүзкүн ифадә
едир. Објектив реаллыгда нәтичә сәбәбдән әввәлә кечә билмәз
(башга бир нәтичә үчүн сәбәб кими чыхыш етмәси башга мәсә-
ләдир). Сәдә чүмлә исә хәбәрлә тамамланыр, она көрә дә фикри
сәдә чүмлә илә ифадә етдикдә дә әввәл сәбәб зәрфлији ишлә-
нур, сонра хәбәр васитәсилә нәтичә мә'насы ифадә олунур. Олур ки

бүтүн эввөлки табели мүрөккөб чүмлө нөвлөрүндөн фәртли ола-
раг, нәтичә будаг чүмлөли табели мүрөккөб чүмлөлөри сәтә-
ләшдирәркән *баш чүмлөни тәркиб шәклинә салмаг лазым кәлир*,
мәс.: *Бүтүн бәдәни дәһшәтли ағры ичәрисиндә иди, она корә дә*
ајагларынын агрысыны унутмүшдү - Бүтүн бәдәни дәһшәтли ағры
ичәрисиндә олдуғу үчүн ајагларынын агрысыны унутмүшдү. Тед
едиләнләрә әсасән, нәтичә будаг чүмләси дә зәрфлик будаг чүм-
лөләринә дахил едилир.

Будаг чүмлөнин ашағыдакы нөвләри вардыр:

1. *Мүбтәда будаг чүмләси*;
2. *Хәбәр будаг чүмләси*;
3. *Тамамлыг будаг чүмләси*;
4. *Тә'јин будаг чүмләси*;
5. *Зәрфлик будаг чүмлөләри*:
 - Төрз будаг чүмләси*;
 - Дөрәчә будаг чүмләси*;
 - Заман будаг чүмләси*;
 - Јер будаг чүмләси*;
 - Кәмијјәт будаг чүмләси*.
 - Сәбәб будаг чүмләси*;
 - Мәгсәд будаг чүмләси*;
 - Шәрт будаг чүмләси*;
 - Гаришлашдырма будаг чүмләси*;
 - Нәтичә будаг чүмләси*;
6. *Гошудма будаг чүмләси*.

Мүбтәда будаг чүмләси

Мүбтәда будаг чүмләси баш чүмлөнин ишарә әвәз-
лији илә ифадә олуна вә ја гәлиб сөз шәклиндә тәсәввүр еди-
лән мүбтәдасыны изаһ едиб ајдынлашдырмаг үчүн ишләдилир.

Мүбтәда будаг чүмләсинә о заман еһтијач олур ки, баш
чүмләдә ону актуаллашдырмаг, даһа ајдын нәзәрә чаридырмаг
лазым кәлир. Бу чәһәт өзүнү ики формада көстәрир.

Бир груп чүмлөләрдә әввәл баш чүмлә, сонра будаг чүмлә
ишләнир. Баш чүмләдә актуаллашдырылмалы олан мүбтәданын
өзү дејил, јерлији, гәлиби верилир (јахуд тәсәввүр едилир), сон-
ра кәлән һиссәдә - будаг чүмләдә онун мәзмуну ачылыр; мәс.:

Нәримана бу да ајдын иди ки, дејүш мејданы узаглашмагдадыр.
(Мир Чәләл) *Бәлкә анамын конлүндән кечир ки, биз дә кәндә кедиб*
онунла бир јердә олаг? (Ә.Вәлијев)

Һәр ики мисалда будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнмиш, она ки баглајычысы илә багланмышдыр. Биринчи мисалын баш чүмләсиндә мүбгәда вардыр вә о, гәлиб сөзлә (бу сөзү илә) ифадә олунмушдыр. Һәммин сөз ишарә әвәзлији илә ифадә олундуғундан һеч бир тә’минедичи информасијаја малик дејил. Она көрә дә баш чүмләдән сонра будаг чүмлә кәлмәли вә һәммин сөзүн васитәсилә нәјин нәзәрлә тутулдуғуну изаһ етмәли олмушдыр.

Икинчи мисалын баш чүмләсиндә мүбгәда јохдыр. Баш чүмләни тәләффүз едиб дајандыгда мүбгәданын суалы доғулур: *Анамын көңлүндән нә кечир?* Бу суала будаг чүмлә васитәсилә чаваб верилыр. Баш чүмләјә гәлиб сөз-мүбгәда артырмаг да олар: *Бәлкә анамын көңлүндән бу да кечир ки...* Лакин будаг чүмлә олмадан “јени”нин верилмәси үчүн гәлиб сөзүн олуб-олмамасынын елә бир әһәмијјәтн јохдыр. Бу икинчи мисалын әввәлкиндән фәрги ондадыр ки, баш чүмләдә гәлиб сөз-мүбгәда ишләнмәмиш, јүкү интонасијанын өһдәсинә бурахылмышдыр.

Биринчи мисалын баш чүмләсиндә бу - “верилән”, *Нәримана ајдын иди* - “јени”дир; будаг чүмләдә *дојуш мејданы* - “верилән”, *узаглашмагдадыр* - “јени”дир. Баш чүмлә илә будаг чүмләнин мүнәсибәтиндә: баш чүмләдәки бу - “верилән” дир, бүтөвлүкдә будаг чүмлә (*дојуш мејданы узаглашмагдадыр*) “јени”дир.

Чүмләләри мұвафиг олараг фе’ли сифәт вә мәсдәр тәркибләри илә садәләшдирмәк олар: *Нәримана дојуш мејданынын узаглашмагда олдуғу да (нә?) ајдын иди. Бәлкә бизим дә кәндә кедиб онула бир јердә олмағымыз (нә?) анамын көңлүндән кечир?* Садә чүмлә шәклинә салындыгда тәркиб шәклиндә ифадә олунан мүбгәдалар мәнтиги вурғу илә тәләффүз едилмәклә актуаллашдырылмыш олдуғуну һисс етдирир.

Мүбгәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин башга бир группунда әввәл будаг чүмлә, сонра баш чүмлә ишләнир. Будаг чүмлә баш чүмләдә олан (вә ја тәсәввүр едилән) гаршылыг билдирән сөзү һәдәфә алыр, бүтөвлүкдә онун изаһына хидмәт едир; мәс.:

Ким ки бу ишә биканә бахыр, о, гурултајын гәрарларыны ләјагәтлә һәјата кечирә билмәз. (М.Ибраһимов) *Ким ирәли чох тәләсир, бујурсун.* (М.Ибраһимов)

Биринчи мисалын будаг чүмләсиндә *ким ки* - тема, *бу ишә биканә бахыр* - ремадыр; баш чүмләдә *о* - тема, *гурултајын гәрарларыны ләјагәтлә һәјата кечирә билмәз* - ремадыр; үмумиликдә будаг чүмлә (*ким ки бу ишә биканә бахыр*) тема, баш чүмлә ремадыр. Лакин баш чүмлә будаг чүмлә васитәсилә гаршылыг бил-

дирән сөзүн ајдынлашдырылмасы јолу илө јени информасија ве-
рир.

Икинчи чүмлә әввәлкиндән јалыыз баш чүмләдә гаршылыг билдирән сөзүн ишләнмәмәси илө фәргләнир. Гаршылыг билдирән сөз интонасијанын көмәји илө тәсәввүр едилир: *Ким ирәли чох тәләсир, о бујурсун.*

Гәјд егмәлијик ки, бу чүр чүмләләрдә ајрылыгда көтүрдүклә һәм баш, һәм дә будаг чүмлә үмумиллик, мүчәррәдтик билдирир. Доғрудур, мәсәлән, *Ким ошун бујругуна әмәл еләмәсә, о мөндән аман көзләмәсин* - тинли чүмләләрдә ким сөзүнә нисбәтән, *о сөзү* бир гәдәр конкретдир, лакин ајрылыгда тәләффүз етдикдә (*о мөндән аман көзләмәсин* - ким?) баш чүмләнин темасы да (*о сөзү*) һеч бир конкрет мә'на ифадә егмир. Јалыыз будаг чүмлә баш чүмләдәки гаршылыг билдирән сөзү јени мәзмунла тә'мин етдиклә баш чүмләнин темасы конкрет мә'на газанмыш олур.

Әввәлки структурда олдуғу ким, садәләшдирдикдә будаг чүмлә баш чүмләнин мәнтиги вурғулу мүбтәдасына чеврилир: *Бу ишә биканә бахан гурултајын гәрарларыны ләјагәтлө һөјата кечирә билмәз. Ирәлијә чох тәләсәи бујурсун.*

Гәјд едиләнләр көстәрир ки, баш вә будаг чүмләнин јеринә, бағлајычы васитәләрә вә актуаллашдырма үсулларына көрә мүбтәда будаг чүмләсини ики тинә ајырмаг олар.

1 тин. Баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә сонра ишләнир. Будаг чүмлә баш чүмләјә әксәрән ки бағлајычысы, бә'зән јалыыз интонасија илө бағланыр; мәс.: *Нечә вахтдыр ки, мән дә бир јуху көрүрәм.* (Ә. Әјлисли) *Гәрибин конлундән кечди ки, елә индиңә дүрүб кедиб о дағын тәләсәи чыхсын.* (Ә. Әјлисли) *Будур, ики илдир, мәнимлә достлуг бинасы гојублар.* (Ә. һагвердијев) *(Будур, мәнимлә достлуг бинасы гојдуглары ики илдир) Пә чәф бәј.* Бу нә иш иди, мән түтдүм? Нә гәләт иди, еләдим? (Ә. һагвердијев)

Баш чүмләдә мүбтәда будаг чүмләсинин јерлијинин - гәлиб сөзүн олуб-олмамасына көрә бу тинин өзүнү **дә** ики нөвә ајырмаг олар:

1. Баш чүмләдә мүбтәда вәзифәсиндә мүхтәлиф гәлиб сөzlәр ишләнир. Гәлиб сөzlәр субстантив ишарә әвәзликләриндән (вә бә'зи зәрфләрдән) ибарәт олур

О (да), бу (да), орасы (да), бурасы (да) сөzlәри баш чүмләдә гәлиб сөз-мүбтәда вәзифәсиндә: *О да бизә мә'лумдур ки, мәр-һумун ады бу саат гобурнатын һузрунда ногтәбәногтә јазылыб дыр.* (Мир Чәләл) *О да мә'лум иди ки, Нәриманын хәтринә дөјмәк истәмирди.* (Мир Чәләл) *Амма бу да вар ки, һәлә тездир.* (Мир Чәләл) *О да варды ки, намбыз сәнининә гәдәр башга биткиләр сә*

нисмәҗәндә вәзиҗәт хараблашырды. (М.Ибраһимов) Әлигулунун көзәриндән *о да* җаһылмамышды ки, индики тоҗларда пул җыгылмыр. (Ә. Вәлиҗев) Алма бурасы да варды ки, көһнә телевизору - *о* вәфалы "Телм-2"ни тәһвил вериб әвәзиндә пул алачагды. (Елчин) Анчаг орасы варды ки, Имамәли буну һансы кунһанһа багышланмасы самар, аҗагыны бир аз ирәли гоҗа биләрди. (С.Әһмәдов) Һәм дә бурасы варды ки, Рәғиб сир-сифәтдән, һал-давраһныдан дүшүк бир көркәмдә иди. (С.Әһмәдов) Һәтта бурасы да җадымдадыр ки, хырманлар тәзә дөҗүлүрдү. (Ч.Мәммәдгулузадә)- *(Хырманларын тәзә дөҗүлүдү дә җадымдадыр)*

Еләси, беләси, еләләри, беләләри, бә'зиләри, бир нечәләри сөзләри баш чүмләдә гәлиб сөз-мүбгәдә вәзинфәсиндә: *Еләси* олурду ки, Чәпәл Саҗалы әсла җахын гоҗмүрдү. (Мир Чәләл) *Еләси* дә варды ки, јуңјумуру, шамама кими. (Мир Чәләл) Алма еләләри дә вар ки, бу пешәдән аҗрыла билмирләр. (Һ.Сеҗидбәҗли) *Беләләри* дә олур ки, сәһраларда, учугларда, торнаг алтында галыр, тә'чили көмәк кечикдиҗиндән мәһв олурлар. (Мир Чәләл) *Еләләри* дә вар ки, беш саатда бир шүшә бошалдыр, алма елә көзәл, елә хош сөзләр данышыр ки... (М.Ибраһимов) *Еләси* олурду, дүз үстләринә јеријирди. (С.Әһмәдов) - *Дүз үстләринә јеријәнләр* дә олурду. *Бә'зиләри (бир нечәләри)* дә вар иди ки, дедиҗиндән дөнмүр, өз истәкләриндән әл чәкмирди - *Дедиҗиндән дөнмәјәнләр, өз истәкләриндән әл чәкмәјәнләр* дә вар иди.

Г е ј д. Еләси, беләси, орасы, бурасы тилин мәнсубијәт шәкилчили сөзләр бә'зән баш чүмләдә саһиб шәхс билдирән сөзләрлә ишләнәрәк исми бирләшмә әмәлә кәтирир, лакин бу һалда да јәнә гәлиб сөз кими бүтөвлүкдә бирләшмә дејил, һәммин сөзләр өзләри чыхыш едир; мәс.: *Гараҗа, тут, килас, чинар ағачларынын е л ә с и* вар иди ки, јарнаслары јашыллығыны да итирмәмишиди. (Мир Чәләл) *Оларын е л ә с и* вар ки, инди нә модел десән, мустәгил һазырлајыр. (Мир Чәләл) *Чалаганларын е л ә л ә р и* дә вар ки, көрнә гузулары, һәтта тоглулары да чајнагына алып көҗә галдырыр. (Ә.Вәлиҗев)

Бунлардан әләвә, *о чәһәт, бу чәһәт, бир чәһәт, о шеј, бу шеј, бир шеј, о мәсәлә, бу мәсәлә* сөзләри дә баш чүмләдә мүбгәдә булаг чүмләсинин гәлиби кими ишләнә билир; мәс.: *Бирчә шеј* варды ки, Рүстәм кишинин хасијјәти чох дәҗишмишиди. (М.Ибраһимов) *О чәһәт (о мәсәлә)* дә марағлы иди ки, суаллара дәрһал чаваб верирдиләр.

2. Гәлиб сөз ишләдилмир, она көрә дә баш чүмлә мүбгәдәсыз җарымчыг чүмлә шәклиндә формалашыр. Бу чүр чүмләләр бәдин әдәбијатда, чанлы данышыг дилиндә даһа чох мүшаһидә олунур. Баш чүмлә әксәрән заман мә'налы олур; мәс.: *Бу кун бесишчи кун* иди ки, оңун ишләдиҗи дөстә күндәлик иши артыглама-

сы илә јеринә јетирирди. (Мир Чәләл) *Бир ај олар ки, Әшрәф бура-
да, шәһәрдән бир аз кәнарда дүшәркәдәдир. Биринчи дәфәдир ки,
анасы она ичазә вериб јола салмышдыр. Биринчи дәфәдир ки, Әш-
рәф өз евләриндә јатмыр. (Мир Чәләл) - Әшрәфин өз евләриндә
јатмадығы биринчи дәфәдир. Јарым саатдан артыг иди ки, Сәки-
нә һәрби комиссарлығын гапысында новбә көзләјирди. (Мир Чәләл)
Нечә кун иди ки, көј үзуну булуд алып вә чәкилирди. (С.Рәһимов)
Бир ајдан да јухары иди ки, кәнддә бир һејванын да бурну ганамыр-
ды. (С.Рәһимов) Нечә мүддәтдән бәри биринчи дәфә иди ки, о, бе-
лә бир горху һисси кечирирди. (Елчин) Ахы он ил оларды ки, Фиру-
зәни көрмурду. (Елчин) - Фирузәни көрмәдији он ил оларды.*

Г е ј д. Бу чүр чүмләләри заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр-
дән фәргләндирмәк лазымдыр: бурада баш чүмлә, орада будаг чүмлә заман
мә'налы олур.

Баш чүмлә мүбтәдасыз јарымчыг чүмлә шәклиндә олдула
онун хәбәри әксәрән мә'лумдур, мә'лум олду, ајдындыр, бәллидир,
билинир вә с. кими сөзләрлә ифадә олунур вә бу сөзләр адлыг
һалда әләмәтин дашыјычысыны билдирән мүбтәда тәләб едир;
мәс.: Амма сонра да мә'лум олду ки, һәммин балача, сысга кишинин
бу чүр әзәмәтли даһа једди гызы вар. (Елчин) Индики данышығын-
дан ајдын иди ки, бәрк наразыдыр. (Ә.Вәлијев) Мә'лум олду ки, Са-
мит Һафизәдән ијirmi јаш бојукдур. (Ә.Вәлијев) Инди һәр үчүнә
ајдынды ки, һара кедирләр. (С.Әһмәдов) Мә'лумдур ки, инсанын
досту, гоһуму, јолдашы чох олур. (Мир Чәләл) Мә'лум иди ки,
Һитлер гышын чыхмасыны көзләјир. (Мир Чәләл) Ајдын иди ки, ча-
ваб көзләјир, бир шеј ешитмәк, сонра давам етмәк истәјирди.
(Мир Чәләл) Анчаг бунунла белә, мәним јәгинимдир ки, бизим гој-
дугумуз бу һејкәлин пројектиндән бир рәссам кими кәнарда гала
билмәзсиниз. (Мир Чәләл) Сүр'әтлә вуран зәнкдән бәлли иди ки,
рајондан чагырырлар. (Мир Чәләл) Бу һиссин тә'сири илә олмалы-
дыр ки, арвадынын тәлашла титрәјән сәси азча јабанчы көрүнүр-
ду. (М.Ибраһимов) Ај огул, олмаз ки, бурда данышмамыш, әввәл
имканларымызы орда, өз евимизин ичиндә ајдын едәк. (М.Ибраһи-
мов). Нечә оли биләр ки, кедим үдүздугум нуллары истәјим. (Ә. Һаг-
вердијев) Ејби јохдур, вахт кәләр, билинәр ки, бәј кимдир, һәгиги
коммунист кимдир. (М.Ибраһимов) - Ејби јохдур, вахт кәләр, бә-
јин ким, һәгиги коммунистин ким олдуғу билинәр. Мә'лум мәсәлә-
дир ки, шәхси тәнгид јахшы шејдир. (М.Ибраһимов) - Шәхси тән-
гидин јахшы шеј олдуғу мә'лум мәсәләдир. Бир мән дејиләм ки, һис-
сунә һејран. (С. Вурғун)

“Баш чүмлә + будаг чүмлә” гурулушлу мүбтәда будаг чүмлә

ли табели мүрөккөб чүмлөлөрдө баш вә будаг чүмлө өз јерини дејишә - инверсијаја уфраја билир. Инверсија интонасија илө гурулан чүмлөлөрә аиддир; мәс.: *Шәмсинин кәтирдиди гурбанлыг нечә олду, мә'лум дејилди.* (Ә.Вәлијев) *Инди шјә бир чаваб јазмыр, билимир. Бу һадисә нечә ил әввәл олду, јадында дејил. О фикирләширдими, чаваб һазырлајырдымы, дејиләнләри рәдд едирдими, бәлти дејилди.* (Ә.Вәлијев) *Ким чагырырды вә нә үчүн чагырырды, бәлти дејилди.* (Мир Чәлал)

Мүбтәда будаг чүмләсинин јарымчыг чүмлө шәклиндә олан баш чүмләсинин хәбәри елә чыхыр, бәлә чыхыр, фикриндән кечди, көнлүндән кечди, үрәјиндән кечди, јадына дүшмүрдү, ағлына кәлди вә с. кими фразеоложи ваһидиләрлө дә ифадә олунур; мәс.: *Бәлә чыхыр ки, план дрдурән нә истәсә еләјә биләр, һә?* (М.Ибраһимов) *Хошуна кәлир ки, онула һесаблашсынлар, рајкома кетмәниши, јанына кәлиб мәсәләни разылашдырсынлар.* (М.Ибраһимов) *Рустәм кишини фикриндән кечди ки, Шәрәфоглу инди дә ијирми ил әввәлки кими јарашыглыдыр.* (М.Ибраһимов) *Үрәјиндән кечди ки, фикир вә һисс јохсулдугу бәлә бир гыз үчүн ағыр фачиәдир.* (Мир Чәлал) *Елә чыхыр ки, һеч мән озум дә јохмушам.* (С. Рәһимов) *Јадында галсын ки, дунјада азадлыгдан иширән һеч нә јохдур.* (Ә. Вәлијев) *Дојмазованын көнлүндән кечирди ки, дајысы гызыны Әлигулуја сырысын.* (Ә.Вәлијев) *Ону ағлына кәлмәзди ки, Күлдәстә тианино чалмагы бачарсын.* (Ә.Вәлијев) *Үрәјимә дамчынды ки, бу кедишдә бир шеј олачаг.* (М.Ибраһимов) *Һәлә јадына дүшмүрдү ки, бир тапишырыгыны јеринә јетирмәјән олсун.* (М.Ибраһимов)

Гејд. Ә. З. Абдуллајев *Рустәм кишијә елә кәлди ки, Гошатхананын әјиндәки костюм ејбәчарчасинә кендир* (М. Ибраһимов) *типли чүмләләрин ки бағлајычысына гәдәрки һиссәсинин* (*Рустәм кишијә елә кәлди ки, Мәнә елә кәлди ки, Она елә кәлди ки...*) трансформасијаја уфрајараг ара сөзә чеврилмә просеси кечирдијини, лакин һәләлик мүбтәда будаг чүмләсинин баш чүмләси кејфијәтини сахладыгыны гејд етминдир." Бу просес бир чох башга чүмлөлөрдә дә өзүнү көстәрир; мәс.: *Гәрибәдир ки, бу адамын јерини вә кулушу дә јасты иди.* (М.Ибраһимов) *Гәрибәдир ки, һәјат һәр шејин дадлысыны бәләләринә верир.* (М.Ибраһимов) *Көрүнүр, Сәлимин һәрәкәти онун диггәтини чәлб етмишиди* (Мир Чәлал) - чүмләләриндән биринчисиндә (*Гәрибәдир сөзүндә*) баш чүмлә кејфијәти, аз олса, галмышдыр, лакин сонракында (*Көрүнүр сөзүндә*) баш чүмлә там шәкилдә трансформасијаја уфрамыш, ара сөзә чеврилминдир.

Мүбтәда будаг чүмләсинин бу нөвүндә бә'зән будаг чүмләнин бир һиссәси баш чүмләдән әввәлә кечир, баш чүмлә будаг чүмләнин арасында јерләшир; мәс.: *Гурбанәли үч ајдыр ки, әскәр кедиб.* (Мир Чәлал) - *Үч ајдыр ки, Гурбанәли әскәр кедиб - Гурбанәлиши әскәр кетдији үч ајдыр. Гәдир илк дәфә иди ки, адам ичин-*

дә әли-голу сарыглы јерә сәрилмишиди. (Мир Чәләл) Ибраһим ијир-ми беш илдән артыгды ки, довшанларла мәшгул иди. (Елчин) Бу сөzlәр дүз беш кун иди ки, кәлиһә раһатлыг бермирди. (Елчин) Ил-дырымла Бајаз беш кун иди ки, Бакыда идиләр. (Ә.Вәлијев) Пәри-ман биринчи дәфә иди ки, муһарибә доврүндә, архада белә бојук бир мәчлисдә данышырды. (Мир Чәләл) Гаровул баталјонунда үч ајдан артыг иди ки, тә'лим кечирдик. (Мир Чәләл) Дағларын гојунда көзәл бир шәһәр Ахшамдан бәридир, од тутуб јаныр. (С.Вурғун)

Баш чүмлә мүбтәдасыз јарымчыг чүмлә шәклиндә олдугда сәбәб мәзмунуна да малнк ола билир: *Буну өзү дә һисс етдији үчүндүр ки, кәндә кетмәди.*

Бә'зән баш чүмләнinin сонунда -мы, -ми, -му, -мү суал шәкилчи-си дә ишләнir. Лакин һәмин шәкилчи бағлајычы васитә олмајыб, суал мәгсәдилә ишләдилир вә белә чүмләләрдә гајда үзрә будаг чүмлә баш чүмләјә ја јалныз интонасија илә, јахуд да ки бағлајычысы илә бағланыр; мәс.: *Исасфдырмы, тәк баламын тојунда гол көтүрүб үрәкдән ојнамајам?* (И.Әфәндијев) *Рәвадырмы, огул тојунда ата өзү шәнлик мәчлиси дүзәлтмәјә?* (И.Әфәндијев) *Ејбинә кәлирми ки, арвадын тејха галош кејиб күчәјә чыхыр?* (Ә.Вәлијев) *Сөјлә, јадындамы, он үч јашында Сән кулүб ојнаркән булаг башында Јанындан јел олуб бир атлы кечди?* (С. Вурғун)

II тип. Мүбтәда будаг чүмләсинин бу типиндә будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнir вә она ким, һәр ким, һәр кәс, нә, һәр нә вә с. бағлајычы сөзләрлә бағланыр. Бағлајычы сөзләрә мувафиг олараг, баш чүмләдә мүбтәда вәзифәсиндә гаршылыг билдирән о сөзү (бә'зән дә бу сөзү) олур вә будаг чүмлә васитәсилә изаһ едилир; мәс.: *Мән нә дејирәм, о олмалыдыр* - чүмләсиндә әввәл кәлән тәркибдәки (будаг чүмләдәки) нә бағлајычы сөз, баш чүмләдәки о гаршылыг билдирән сөздүр. Бу чүр чүмләләрдә бағлајычы сөзлә јанашы, ки әдатындан вә -са, -сә шәкилчисиндән дә нөвбәли шәкилдә истифадә олунур: бағлајычы сөз ки әдаты илә ишләндикидә будаг чүмләнinin сонунда -са, -сә олмаз, будаг чүмләнinin сонунда -са, -сә олдугда ки әдаты ишләнмәз: *Мән һәр нә ки (һәр нәји ки) дејирәм, о олмалыдыр.* - *Мән һәр нә дејирәмсә, о да олмалыдыр* - *Мәним дедијим олмалыдыр.* Үслубдан асылы олараг, үмүмән шәкилчи вә әдатын бирликдә ишләнмәси дә мүмкүндүр, лакин белә чүмләләрдә ағырлыг олур.

Көрдүк ки, I-чи типдә баш чүмләдә гәлиб сөз ола да билir, олмаја да билir. Бурада да ејни вәзијјет вар: баш чүмләдә гаршылыг билдирән сөз ишләнә дә биләр, ишләнмәјә дә биләр. Лакин олмадыгда мүтләг адлыг һалда мүбтәда вәзифәсиндә тәсәввүр олунур; мәс.: *Ким ки иш үстүндә үрәк әридир, Күшшәлә*

дөндөрүр бомбоз чөллөри. (С.Вурғун) - Иш үстүндө үрөк әри-
дөн (ләр) бомбоз чөллөри кулиһна дөндөрүр. Нә әкирәмсә, битмир.
(Ә. Вәлијев) Инсан оғлунун азадыгына мане олмаг истәјән һәр нә
варса, тилсимли адамын кунунә душәчәк. (Ә. Вәлијев) Ким ки ча-
мақта хор бахыр, елә бил, о өз әлијлә өз көзләрини бағлајыр, өз ша-
мыны сөндүрүр. (М. Ибраһимов) Ким ки душунмәкдән горхур, өз
әлијлә өз ишығыны сөндүрүр, демәли, өзүнә һејван дәрәчәсинә еп-
дирир. (М. Ибраһимов) Султан халис ага адыдыр. Кимин бундан
артыг ады варса, бујурсун дөшүнә вурсун. (С. Рәһимов) Һәр кәсдә
бу сифәт варса, мәгсәдинә чатачагдыр. (Ә. Вәлијев) Һәр кәс нә
етсә, нә душунсә, хәјәлиндән нә кечирсә, куја дәрһал аикетә һәкк
олунур, гижәмәтә гәдәр силиммир. (Мир Чәләл). Һәр нә јағырса,
евин ичинә јағыр. (Ә. Һагвердијев) Дејүрәм, бу сәхавәт һәр кәсдә
олса, бир илдә чөрәјә моһтач олар. (Ә. Һагвердијев) Кимин кучу
варса, күчсүзүн наһағыны башындан көтүрүб гачыр. (Ф. Кәримза-
дә)

Мүбтәда будаг чүмләсинин бу типиндә бағлајычы сөз јалныз
нисби әвәзликләрдән ибарәт олмур. Нисби әвәзликләрин ифадә
етдији үмуми вә гејри-мүәјјән мә'на ки әдаты илә биркә ишлә-
нән исимләрдә бир гәдәр конкретләшир; мәс.: *Бир ата ки бикар
вахтында оғлу илә бир јердә гумар ојнаја, онун оғлу гумарбаз олма-
јыб, мүчтәһид ки олмајачаг.* (Ә. Һагвердијев) *О адамларын ки үрәк-
ләри ајры-ајрыдыр, онлар елә өзләри кеч-тез ајрылырлар.* (И. Һүсеј-
нов) *О адамлар ки мәнәм-мәнәм дедиләр, һамысынын ахыры белә
олду.* (Ә. Һагвердијев) *Мәнәм-мәнәм дејән адамларын һамысынын
ахыры белә олду.*

Бу мисалларда әввәлчә будаг чүмлә, сонра баш чүмлә иш-
ләнмишдир (будаг чүмлә баш чүмләдән веркүллә ајрылмыш-
дыр). Будаг чүмләнин дахилиндәки ки бағлајычы дејгү, әдатдыр.
Биринчи мисалын баш чүмләсиндә гаршылыг билдирән сөз *онун*
сөзү, икинчи мисалда *онлар* сөзүдүр. Үчүнчү мисалда гаршылыг
билдирән сөз ишләнмәсә дә, адлыг һалда (мүбтәда вәзифәснн-
дә) олаи мүрәккәб бирләшмәнин биринчи тәрәфи кими (*онла-
рын һамысынын ахыры*) тәсәввүр едилир.

М ә'л у м а т ү ч ү н. Ә. З. Абдуллајев мүбтәда будаг чүмләсинин бу нөвүнү
тә'јин будаг чүмләсинин хусуси бир тии - үчүнчү тии кими вермишдир. Ә. Абдул-
лајев јазыр: "Табели мүрәккәб чүмләннин бу тиии марағлы бир гурулуша малик-
дир. Бурада тә'јин олуан исим даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпырылыр,
исимдән сонра ки бағлајычысы ишләдилир, сонра һөмин исми башгаларындан
сечән будаг чүмлә ишләдилир, даһа сонра исә баш чүмлә кәлир."¹²

Гејд едилән чүмлә тииинин тә'јин будаг чүмләсинин хусуси бир тиии кими
верилмәси ашағыдакы мұлаһијәләрлә бағлы олмушдур:

а) мұәллифин будаг чүмлә кими ајырдығы һиссәни фе'ли сифәт тәркиби

шәклиндә асылы олдуғу үзвүн әввәлиһә кәтирмәк, јә'ни чүмләни "садәләш-
дирмәк" мүмкүндүр; мәс. *Һансы милләт ки габага кедиб тәрәгги едибдир.* (о)
анчаг елмин кучунә хошбәхт олуддур. (Н.Нәриманов) *Габага кедиб тәрәгги едән*
милләт анчаг елмин кучунә тәрәгги едибдир.

б) мүәллиф будаг чүмлә сәјдығы һиссәдән сонра, баш чүмләнин әввәлиһә
ишләнән вә ја тәсәввүр едилән коррелјаты (јухарыдакы мисалда мо'тәризәдә
верилмиш о сөзү) баш чүмләдә тә'јинләнән сөзүн будаг чүмләдә хатирланма-
сына бәнзәр бир һал һесаб етмишдир;

в) бу чүр чүмләләрдәки ки бағлајычы һесаб едилмишдир;

г) мүәллиф әтрафлы изаһ етмәсә дә, демәсә дә, бу типли чүмләләри *Ким ки*
сөзә бахыр, ишләри јахшы кедир типли чүмләләрдән садәләшмә бахымыннан
фәргләндирмишдир. Бу чүр чүмләләр садәләндириләркән бағлајычы сөз (ким
ки) тә'јинләнәнә чеврилмир, садәчә олараг, атылыр: *Сөзә баханын ишләри*
јахшы кедир. Лакин мүәллифин тә'јин будаг чүмләсинин хүсуси типли кими вер-
дији бүтүн мисалларда садәләшдирмә просессиндә "нәзәрә чаридырылан сөз"
тә'јинләнәнә чеврилшр: *Бир хәрәјә ки, сәнин әлин дәјди, дадындан дојмагмы*
олар? (М. Ибраһимов) - *Сәнин әлин дәјән х о р ә ј и н* дадындан дојмагмы олар?

Бүтүн бунлар заһирән мәнтигидир. Әслиндә исә маһијјет е'тибарилә һисби
әвәзликләр - бағлајычы сөzlәр кими гәбул едилән сөzlәрин вәситәсилә баш
чүмләјә бағланан будаг чүмлә типләри илә бунларын арсында һеч бир фәрг
јохдур. *О күндә ки мәним атам олүб, мән јетим галмышам.* (Ә.Һагвердијев) *О*
јердә ки бөјүјә һөрмәт олмады, орада иш кетмәз (Ә.Һагвердијев) - чүмләлә-
риндән биринчисини мүәллиф заман, икинчисини јер будаг чүмләли табели
мүрәккәб чүмлә кими вермишдир. Бу типли чүмләләр чохдур вә бунлар да
ејни гәјда илә садәләшир: *Атам олдују к у н д ә н мән јетим галмышам. Бөјүјә*
һөрмәт олмајан ј е р д ә иш кетмәз. Ә.Абдуллајев *о* заман ки, *о* јердә ки
сөzlәрини "бағлајычы бирләшмәләр" адландырмашыдыр. Лакин бунлар бағ-
лајычы дејил, бағлајычы сөzlәрдир. Бунлары заман вә јер будаг чүмләләри
үчүн бағлајычы сөзә чевирән заман вә јер сөzlәринин үмуми заман, үмуми јер
мә'насы билдирмәсидир. Мүәллифин тә'јин будаг чүмләсинин хүсуси типли
кими вердији чүмләләрдә исә бунлар үмумилик билдирән адам, киши, әһвалат.
ев, үрәк, ата, ојун, мәчлис, иш, инсан, бир шеј, милләт вә с. кими сөzlәрлә ифадә
олунур.¹

Ән мүһүм мәсәлә бундан ибарәтдир ки, гејд едилән чүмлә нөвләриндә ки
бағлајычы дејил, әдатдыр. Һәмин көмәкчи сөзүн бағлајычы кими дәрк олун-
масы бүтүн мәсәләләри гарышдырмашыдыр. Доғрудур, бир гәдәр лорулаш-
дыыр, амма һәмин чүмләләрин һамысында ки әдатыны *һа* әдаты илә дә әвәз
етмәк мүмкүндүр: *Бир адамла ки чәрәк кәсдим, ахыра гәдәр итирмәрәм.* - *Бир*
адамла чәрәк кәсдим һа, ахыра гәдәр итирмәрәм. *О чинајәтләри ки узунузә сәј-*
дым, онлара лајиг чәзә алачагсыныз. (М.Ибраһимов) - *О чинајәтләри узунузә*
сәјдым һа, онлара лајиг чәзә алачагсыныз.

Мүәллифин баш чүмлә һесаб етдији сонда кәлән һиссә һәгигәтән баш чүм-
ләдир вә орада исмин мүхтәлиф һалларында ишләнән ишәрә әвәзлији
коррелјагдыр - гаршылыг билдирән сөздүр, һәр бир чүмлә садәләшәркән онун
јеринә кәјир: *Бир адамла ки чәрәк кәсдим, (онулла) ахыра кими варам. Чәрәк*
кәсдијим адамла ахыра кими варам. *О чинајәтләри ки узунузә сәјдым, онлара*
лајиг чәзә алачагсыныз. - *Узунузә сәјдығым чинајәтләрә лајиг чәзә алачагсыныз.*

Ким ки сөзә бахыр, ишләри јахшы кедир - типли "халис" бағлајычы сөзү
чүмләләр бу јухарыдакылардан она корә бир гәдәр фәргләнир ки, бағлајычы
сөздән әввәл ишәрә әвәзлији олмур, һәм дә садәләшмә просессиндә бағлајычы

тө'жинләнәнә чеврилмир. Бу һал һөмин сөзүн суал әвәзлији илә ифадә сөздән сонракы һиссә һансы вәзифәдә ишләнир-ишләнсин, јенә фе'ли сифәт тәркиби илә садләһһир: *Ким ки сөзә бахыр, (онун) ишләри јахшы кедир - Сөзә баханын ишләри јахшы кедир; Ким ки сөзә бахыр, о адамын ишләри јахшы кедир - Сөзә бахан адамын ишләри јахшы кедир.*

Нәһајәт, мүбәһисә догуран чүмләләрин бир гисминдә баш чүмлә сајылан һиссәләр нормал әләгәләһһир: *О киши ки бу сөзләри дејирди, о, анд ичирди - О киши анд ичирди.* Лакин бә'зиләриндә бу һал мүмкүн дејил: *Бир хөрәјә ки сәнин алын дәјди, дадындан дојмаг олмаз - Бир хөрәјә дадындан дојмаг олмаз (?)*. Бу ондан ирәли кәлир ки, ки - бағлајычы, ондан сонракы һиссә будаг чүмлә дејил; олан һиссә бағлајычы сөз, онунла бирликдә сонракы һиссә (баш чүмләјә гә-дәр) будаг чүмләдир вә бағлајычы сөз будаг чүмләннин бир үзвүдүр; мәсәлән, *Бир хөрәјә ки сәнин әлин дәјди* - будаг чүмләсиндә бир хөрәјә - тамамлыг, сәнин алин - мүбтәда, *дәјди* - хәбәрди. Һәтта бә'зән ки әдаты гаршылыгы табели-тик әләгәсиндә олан исми бирләшмәнин биринчи тәрәфинә анд олур вә һә-мин һиссәнин тө'јин будаг чүмләси олмасы фикринә әсасәи, јанлыш олараг, исми бирләшмә парчаланыр, бир һиссәси "нәзәрә чарпдырылан сөз", бир һис-сәси будаг чүмлә һесаб олунур; мәс.: *Бир фәләкзадәнин к и, һәјаты сәнин әлинд-дәдир, зәннимчә, ону бир кәлмә сөзүнә гурбан вермәзсән.* (Ч. Чаббарлы) *Ајдын-дыр ки, Бир фәләкзадәнин зәннимчә ону бир кәлмә сөзүнә гурбан вермәзсән - шәқлиндә баш чүмлә олмаз, чүнки Бир фәләкзадәнин һәјаты сәнин әлиндәдир - сөзләри бүтөвлүкдә будаг чүмләдир.* Мәнтиги вурғудан, актуаллашдырма истәјиндән асылы олараг, будаг чүмләдә әдагын јерини дәјишмәк дә олар: *Бир фәләкзадәнин ки һәјаты сәнин әлиндәдир... Бир фәләкзадәнин һәјаты ки сәнин алиндәдир... Бир фәләкзадәнин һәјаты сәнин ки алиндәдир...*

Бир чәһәт дә ајдын һисс олунур ки, бизим бағлајычы сөз һесаб егдијимиз һиссә (*о киши ки, о адамлар ки, о еви ки, бир ати ки, бу әһвалат ки...*) һәлә там бағлајычы сөзә чеврилмәмишдир. Она көрә дә ки әдаты сәрбәстдир вә бағ-лајычы сөздән аралана билир. Һәм дә елә бу сәбәбдән, Ә.Абдуллајевни өзүнүн дә гејд егдији кими, бизим "бағлајычы сөз" адланцырдығымыз, мүәллифин "нәзәрә чарпдырылан сөз" делији сөздән әввәл о ишарә әвәзлији илә јанашы, башга тө'јинләр дә ишләнә билир; мәс.: *Бахын, ики ил бундан габаг көрдүјүмүз о абидар л ә б л ә р, о зәриф гырмызы д ө д а г л а р ки, һәр бахан "индиңә ганы ахар" дејәрди, инди нә һала душумуш?* (Ч. Чаббарлы)"

"Будаг чүмлә + баш чүмлә" типиндә дә компонентләрин ин-версиясы мүмкүндүр: *Бурдадыр, тәбиәтин нә гәдәр рәнки варса, Мусигинин нә инчә, нә хош аһәнки варса.* (С.Рүстәм

Бә'зән баш чүмләдә гаршылыг билдирән сөз исмин јијәлик һалында олур вә икинчи тәрәфлә бирликдә сөз бирләшмәси әмәлә кәтирир. Сөз бирләшмәси адлыг һалда - мүбтәда вәзифә-синдә олдуғда мүбтәда будаг чүмләси тәләб едир (будаг чүмлә-нин гәлиби бүтөвлүкдә бирләшмә дејил, јијәлик һалда ишарә әвәзлији олур): *Һәр кәс бу шәрәфли ишдән һәзз алмырса, о и у н һәјаты мә'насыздыр.* (Ә.Вәлијев) - *Бу шәрәфли ишдән һәзз алма-яналарың һәјаты мә'насыздыр.* Адлыг һалда олдуғу кими, јијәлик һалда да гаршылыг билдирән сөз чох заман ишләмир; бу заман

баш чүмлөдө бирлөшмөнүн икинчи тәрәфи даһа чох *һамысы* сөзү илә ифадә олунур вә бу сөз фикрин ифадәси үчүн тә'минеди-чи олса да, јенә јијәлик һалда *онун* сөзү тәсәввүр едилир; мәс.: *Нә дејирик, һамысы галыр һавада.* (М.Ибраһимов) - *Нә дејирик, онларын һамысы галыр һавада - Дедијимизин һамысы галыр һавада.* *Арадакы дивар тахтадан иди.* *Гоншуда нә данышырдылар, һамысы ешидилди.* (Ә.Вәлијев) *Билirsән ки, һәр нә вар иди, һамысы әлдән кетди.* (Ә. һагвердијев) *Мәним нә гәдәр гошунум вар, һамысы Чәфәрғуду ханы ата кими истәјир.* (Ә.Һагвердијев)

Г е ј д . . Ә. З. Абдуллајев бу чүр чүмлөләрдә *һамысы* сөзүнү гаршылыг билдирән сөз һесаб етмишди.¹⁶ Лакин дил фактлары көсгәрир ки, гаршылыг билдирән сөzlәрин асасында ишарә әвәзлији дурур, она көрә дә белә чүмлөләрдә гаршылыг билдирән сөз *һамысы* сөзү дејил, јијәлик һалда ишләнән *онун* (онларын) сөздүр.

Хәбәр будаг чүмләси

Хәбәр будаг чүмләси баш чүмләнүн ишарә әвәзлијигәлиб сөzlә ифадә олунан хәбәрини изаһ едиб ајдынлашдырыр.

Мүбтәда будаг чүмләсинин баш чүмләсиндә будаг чүмләнүн гәлиби ишләнмәјә дә билир вә бу һалда тәсәввүр едилир. Лакин хәбәр чүмләнүн зәрури үзвү олдуғундан, предикативлик әләмәтләри хәбәрдә чәмләшдијиндән баш чүмләдә хәбәрин ишләнмәмәси гејри-мүмкүндүр. Она көрә дә хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин баш чүмләдә гәлиб вә гаршылыг билдирән сөzlә бағлы јалныз бир варианты вардыр: баш чүмләдә һәмишә ишарә әвәзлији-хәбәр ишләнир вә хәбәр *о, бу, елә, белә, ора, бура* (мүхтәлиф һалларда) вә с. сөzlәрлә, бә'зән дә бу сөzlәрә көмәкчи сөз кими чыхыш едән *олмаг, демәк, ибарәт, учун, өтру* сөzlәринин бирлөшмәси илә ифадә олунур. Ишарә әвәзликләри конкрет һеч бир мә'на ифадә етмәдијиндән онларын ишарә етдији мәзмун будаг чүмлә васитәсилә ачылыр; мәс.:

Мәһкәмәдән хәһишим будур ки, мәни һагсыз тәһгирләрдән го-русун. (Ә.Вәлијев) *Дунјада ән хошбәхит, ән бәхтәвәр овлад одур* ки, ата-анасынын һагг-сајыны итирмир. (Ә.Вәлијев)

Һәр ики мисалда будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнәрәк она ки бағлајычысы илә бағланмышдыр. Баш чүмләләрин хәбәри *будур, одур* сөzlәри илә ифадә олунмуш вә будаг чүмлә васитәсилә изаһ едилмишди. Будаг чүмләләрин вердији јени информасијаны тәркиб шәклиндә баш чүмләјә көчүрмәклә чүмләләри садләшдирмәк олар: *Мәһкәмәдән хәһишим мәни һагсыз*

тоңгирләрден горумагдыр. Дунјада эн хошбәхт, эн бәхтәвәр өв-
лад ата-анасынын һагг-сајыны итирмәјәндир.

Баш вә будаг чүмләнни јеринә, бағлајычы васитәләрә, ак-
туаллашдырма формасына көрә хәбәр будаг чүмләсинин ики ти-
пин вардыр.

1 тип. Баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә сонра ишләнир, будаг
чүмлә баш чүмләјә ја ки бағлајычысы, јахуд да јалныз интонаси-
ја илә бағланыр; мәс.: *Һунәр одур ки, мән дөзән јетимчилијә дөзәј-*
дин. (М.Ибраһимов) *Мәним сизә вәсијјәтим будур ки, дедијим сөз-*
ләри атама јетирәсиниз. (Ә.Һагвердијев) *Амма ағадан тәвәггәм*
будур, әкәр итифатыныз олса, бәндәјә бир јабы әта еләјәсиниз.
(Ә.Һагвердијев) *Мәним арзум будур: Голларына јени гүввәләр кәл-*
син. (С.Вурғун)

Баш чүмләдә гәлиб сөз-ишарә әвәзлији мүхтәлиф шәкилләр-
дә өзүнү көстәрир:

1. Баш чүмләнни хәбәри бу, о сөзләриндән ибврәт олур вә бу
сөзләр будур, одур, бу иди, о иди, бу имиш, о имиш шәкилләриндә
ишләнир, чүмләнни мәзмунуну ја индики, ја да кечмиш заманла
бағлајыр; мәс.: *Профессорларын мәсләһәти будур ки, анан кәрәк*
дәриндән мујинә олунсун. (Ә.Вәлијев) *Јахшысы будур ки, бир да-*
һа сүрүнү бу јерләрә кәтирмә. (Ә.Вәлијев) *Пис чәһәти бирчә одур*
ки, мөһкәм фикирли дејил, чох заман һәгигәти јох, шәраити нәзә-
рә алыр. (М.Ибраһимов) *Сәһин биринчи сәһвин одур ки, чох тәлә-*
сирсән. Икинчи сәһвин дә одур ки, бөјүк-кичик билмирсән. (М.Иб-
раһимов) *Тәәччүб еләмәсинә сәбәб бу иди ки, Күлдәстә чох мәг-*
рур иди. (Ә.Вәлијев) *Рустәм кишинин фикри бу иди ки, чүчәрмәјән*
саһәләри намбыг шумунун ичинә гатсын. (М.Ибраһимов) *Кишини*
тәәччүбләндирән о иди ки, нечә дә белә ајдын шејләри кечмишдә
баши дүшмүрдүләр. (М.Ибраһимов) *Биринчи сәбәб о иди ки, Пәр-*
шан онун ејһамларына һәмишә икибашлы чаваб верирди. (М.Ибра-
һимов) *Бунун ики сәбәби вармыш. Бириси бу имиш ки, муштәри нә*
вахт кәлсәјмиш, тәзә гојун әтиндән кабаб јејәрмиш. (Ә.Вәлијев)

2. Баш чүмләнни хәбәри елә, белә сөзләриндән ибарәт олур вә
бу сөзләр беләдир, еләдир, белә иди, елә иди, белә имиш, елә имиш
шәкилләриндә ишләнир. О, бу сөзләринә нисбәтән, баш чүмлән-
ни хәбәри вәзифәсиндә бу сөзләр аз ишләнир; мәс.: *Әзәлдән бе-*
ләдир: керијә дөһмәз Атылан бир күллә, учан бир хәјал. (С.Вурғун)
Куршадын иши еләдир ки, ишин јарысындан чохуну чөлләрдә олур.
(Ә.Вәлијев) *Бизим мәсләһәтимиз беләдир ки, өндан фермада исти-*
фадә едәсиниз. (М.Ибраһимов) *Инди дунјада гәјдә беләди ки, бири-*
си учадан алчага јенә, сәһбәти һәмишә апарыб чыхарачаг кечән
күнләринә. (Ч.Мәммәдгулузадә) *Тәзә чичәкләмәјә башилајан тәр*

памбыг коллары *елә иди*, *елә бил*, онлары бир бир гулуг едиб бојут-
мүндүләр. Бу гујуларын сују *елә имиш* ки, онлары ичмәк олмазмыш.
Ејни мөгәмда *о чур*, *бу чур* сөzlәри дә ишләнәри: Амма адәм *бу*
чурду ки, катданы чамаат сечир. (Ч. Мәммәдгулузадә)

3. Баш чүмләннин хәбәри *ора*, *бура*, *орасы*, *бурасы*, *онда*, *бунда*
сөzlәриндән ибарәт олур вә бу сөzlәр *орададыр*, *бурададыр*, *ора-*
сындадыр, *бурасындадыр*, *ондадыр*, *бундадыр* (ејни заманда исмин
бә'зи башга һалларында вә иди, *имиш* көмәкчи сөzlәри илә дә)
шәкилләриндә ишләнәри; мәс.: *Бир тәфавүтүмүз орададыр* ки,
мән көзлүк гојурам, көзләрим чох зәифди, амма јолдашымын көзлә-
ри чох саламатды. (Ч. Мәммәдгулузадә) *Сөзүм орда дејил*. *Сөзүм*
орасындадыр ки, бизим кәнддә шәхс јохду ки, онун бир ајамасы ол-
масын. (Ч. Мәммәдгулузадә) *Кәһәр атын* *Һәтәмханьын* лары хору-
зундан устунлүју *орда иди* ки, елин козу габагында, күнүн күн ишы-
гында кишнәјирди. (С. Әһмәдов) *Мәсәлә бурасында иди* ки, Зәјнәб
һәр ики күндән бир әринин иш јеринә баш чәкирди. (Елчин) *Мәсәлә*
онда дејилди ки, шаир Сәлим Сурәјјанын исти нәфәси түнд коңјак
гохусу илә долу иди. *Мәсәлә онда иди* ки, елә бил, Сәлим Сурәјја
гүдрәтли голлары илә Әлипаианы тамам башга бир аләмә апарыр-
ды. (Елчин)

Г е ј д. Мәсәлә *онда иди*, *мәсәлә орасындадыр*, *мәсәлә бунда иди*, *мәсәлә*
бурасындадыр кими мүбгәда - хәбәр әлагәсиндә ара сөз чеврилмә, баш
чүмләннин трансформасијаја уғрама просеси һисс олунур. Күман ки, бир гәдәр
сонра беләләрини баш чүмлә кими ајырмаг мүмкүн олмајачагдыр (мисаллара
бах).

4. Баш чүмләннин хәбәри *о*, *бу* әвәзлијинә үчүн, *өтрү*, *көрә* гош-
маларынын гошулмасы илә ифадә олунур. Баш чүмлә үмуми сә-
бәб билдирир, мәзмуну будаг чүмлә васитәсилә ачылыр; мәс.:
Бәлкә бу она көрәдир ки, *Кубраньын тәлҗи* илә мәнним тәлҗим ара-
сында бир јахынлыг вар. (Мир Чәләл) *Бу ишләр тамам ондан өт-*
рүдүр ки, *Шаһбаз бир күн көзүмүздән узаг олмасын*. (М.Ф. Ахун-
дов) *Гардаш оғлу*, мәнним чалышмагым һамысы *бундан өтрүдү* ки,
сизи вә јетим бачыларыны ананызын әлиндән бир төвр гуртарам.
(Ч. Мәммәдгулузадә)

5. Баш чүмләннин хәбәри *о*, *бу* ишарә әвәзликләри илә демәк,
ибарәт сөzlәринин бирләшмәси шәклиндә (*о демәкдир*, *бу де-*
мәкдир, *ондан ибарәтдир*, *бундан ибарәтдир*, *о демәк иди*, *бу демәк*
иди, *ондан ибарәт иди*, *бундан ибарәт иди*, *о демәк имиш*, *ондан*
ибарәт имиш вә с.шәкилләрдә) ифадә олунур; мәс.: *Бу о демәк-*
дир ки, сиз мәсәләдән хәбәрдарсыныз. *Бу о демәкди* ки, сиз мәнним
әлимдә *бу голбаг* кими муһасирәдәсиниз. (Ф. Кәримзадә) *Мәсәди-*

ким, һәр кәс) суалларын һамысына чаваб версә, мусабигәнин галиби о өлачаг (Мусабигәнин галиби инди суалларын һамысына чаваб верән олачаг). Кәссә һәр кәс төкүлән ган изини, Гуртаран даһи одур јер үзүнү. (Һ.Чавид) *Һәр кәс бу гәләни фәтһ етсә, филан пәһливанын башыны кәтирсә, гызым онундур* (Ордубади) - *Гызым бу гәләни фәтһ едәнин, филан пәһливанын башыны кәтирәниндир*.

Хәбәр универсал үзв олдуғундан баш чүмләнин хәбәри мұх-тәлиф васитәләрлә - *о чур, бу чур, елә, орада, бурада* вә с. сөзләрлә ифадә олунур. Шүбһәсиз, гаршылыг билдирән бу чур сөзләр будаг чүмләдәки *нечә, һарада, нә гәдәр* вә с. баглајычы сөзләрә мұвафиг ишләнир; мәс.: *Әввәл печә идисә, инди дә еләдир (о чур-дур)*. *Һарада* өмрүн хош кечирсә, јуван да, мәскәнин дә, коркаһын да *орададыр*. (Ә.Вәлијев) *Түстүләри кәјләрә галхан гырмызылибас аловлары, көз гамашдыран гыгылчымлары һарада көрсәниз, мән ор-дајам*. (Ә.Вәлијев)

Бә'зән баш чүмләдә гаршылыг билдирән сөз мұәјјәнлик вә ја гејри-мұәјјәнлик билдирән јијәлик һалда олуб сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи кими чыхыш едир, бирләшмәнин икинчи тәрәфи әксәрән өзү сөзүндән ибарәт олур; мәс.: *Сәнә ким авам дејирсә, авам о өзүдүр (Авам сәнә авам дејәнин өзүдүр)*. *Һәр ким јүз ил јашамаса, Күнаһ онун өзүндәдир*. (О.Сарывәлли) Белә мәгамларда гаршылыг билдирән сөз јијәлик һалда субстантив бу сөзү илә дә ифадә олуна билир: *Дунјада нә вардыса, Сталинин хәстәләнмәји бунун сон һәдди иди*. (Елчин) - *Сталинин хәстәләнмәји дунјада оланларын сон һәдди иди*. Баш чүмләнин хәбәри олмаг фе'линин бирләшдији исимләрлә (јијәлик һалда гаршылыг билдирән сөзүн олмасы вә ја тәсәввүр едилмәси шәртилә), һәтта фразеоложи ваһидләрлә дә ифадә олуна билир; мәс.: *Һәр кәс китаблары кәсиб-доғраса, журналлары хараб еләсә, гәзетләри чырса, даһа мән онун бабасы олмајачағам*. (Ә.Вәлијев) *Һәр кәс бизим јахшымызы гојуб писимизи дејирсә, өмүрләри боју (онларын) үзләри күлүб, гашигабаглары ачылмасын*. (Ә.Вәлијев) - *Өмүрләри боју бизим јахшымызы гојуб писимизи дејәнләрин үзләри күлүб, гашигабаглары ачылмасын*.

Тамамлыг будаг чүмләси

Т а м а м л ы г б у д а г ч ү м л ә с и баш чүмләнин ишарә әвәз-лији илә ифадә олунан вә ја гәлиб сөз шәклиндә тәсәввүр едил-лән гамамлыгыны изаһ едиб ајдынлашдырыр.

Тамамлыг будаг чүмләси Азәрбајчан дилиндә чох ишләнән.

рәңкарәңк гурулуш хусусијәтләри илә диггәти чәлб едән будаг чүмлә нөвләриндән олуб, әксәрән баш чүмләнин фе'ли хәбәричә аид олур; мәс.:

Ону да билирләр ки, хәмиримә өзкә мајасы гатмамышам. (Ә.Вәлијев) *О истәмирди ки, күлфәт ичинә икитирәлик дүшсүн.* (Ә.Вәлијев)

Һәр ики мисалда будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнә-рәк она ки бағлајычысы илә бағланмышдыр. Биринчи мисалын баш чүмләсиндә будаг чүмләнин гәлиби вар - *ону* сөзү. Баш чүмләнин мәнтиги вурғу илә төләффүз едилән, актуаллашдырылмышы тамамлығы (*ону* сөзү) конкрет бир мә'на ифадә етмир. Бу чүр һалларда рема-будаг чүмлә һәмин сөзү изаһ едиб ајдынлашдырмагла јени информасија вермәли олур. Фикри садә чүмлә шәклиндә ифадә етдикдә тәркиб шәклиндә ифадә олуна тамамлығы мәнтиги вурғу илә төләффүз олунар: *Хәмиримә өзкә мајасы гатмадығымы да билирләр.*

Икинчи мисалын баш чүмләсиндә (*О истәмирди*) гәлиб сөз-тамамлығы јохдур. Лакин баш чүмлә төләффүз едилдикдә тә'сирли фе'ли хәбәрин вә интонасијанын көмәји илә гәлиб сөз асанлығыла тәсәввүр едилир: *О буну да (ону да) истәмирди...* Будаг чүмлә баш чүмләдәки ишин, һәрәкәтин объектини билдирир. Актуал үзвләнмә бахымындан әсас үзвләр хәбәр вә онун тамамлығыдыр. Бу чүмләни: *О, күлфәт ичинә икитирәлик дүшмәсини истәмирди* - шәклиндә, мәнтиги вурғуну хәбәрин үзәринә салмагла садәләшдирмәк олар. *О истәмирди ки, күлфәт ичинә икитирәлик дүшсүн* чүмләси, әслиндә, *О и с т ә м и р д и күлфәт ичинә икитирәлик дүшмәсини* чүмләсинә бәрәбәр актуаллашма кејфијјәтинә маликдир.

Баш вә будаг чүмләнин јеринә, актуаллашдырма формасына, бағлајычы васитәләрә көрә тамамлығы будаг чүмләсинин дә ики тиби вардыр.

1 тип. Будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнәир вә баш чүмләјә ја јалныз интонасија илә, јахуд да интонасија вә ки бағлајычысы илә бағланыр; мәс.: *Оғул, мән билирәм, севдаја дүшән Инсанлар өмрүнү чүрүдүр бә'зән.* (С.Вурғун) *Мәсләһәт көрүрәм, әввәлчә али тәһсил баиша вүр, сонра мәнимлә гоһум ол.* (Ә.Вәлијев) *Ким дејур, ана дилимиз ше'р дили дејилдир.* (Ордубади) *О билирди ки, бу чүр бүкүлүб атылмыш гәзетләрин ичиндә адәтән һеч бир шеј олмур.* (Елчин) *Аға кетдикчә һәр јана хәбәр јайдыртды ки, "Гүлү бир чут кәбә илә јоха чыхыбдыр".* (С.Рәһимов) *Аләм данышачагыр ки, Нәчәф бәј Мирзә Бајрама ат багышлајыб.* (Ә.Һагвердијев) *Узун Гәсән өләндә вәсијјәт еләмишди ки, онун оғланлары бу сәда-*

гәтлi, ағыллы вәзирин сөзүнү сийитсин. (Ф.Кәримзадә)

Будаг чүмлә баш чүмләжә бағлајычы олмадан, јә'ни јалныз интонасија илә бағландыгда баш вә будаг **чүхсә** инверсијаја ут-раја билir; мәс.: *Нә төһәр кетдиләр, билмирик. Нечә јашында иди, билмирдик. Гаралыди, демәшиди.* (Ә.Вәлијев) *Инди ијә белә еләјир, баша душмүрәм.*

Баш вә будаг чүмләннин инверсијасы актуаллашма илә бағлыдыр. Бу чүр чүмләләрдә јени вә әсас информасија баш чүмләләр вәситәсилә верилir. Белә чүмләләрдә компонентләрин сырасыны дүзәлтдикдә будаг чүмлә "јени"нин ифадәчисинә чеврилir: *Баша душмүрәм, инди ијә белә еләјир. Демәшиди, һарада иди.* Баш вә будаг чүмлә ардычыл сыраландыгда арада ки бағлајычысыны да ишләтмәк олар: *Демәшиди ки, һарада иди.*

Баш чүмләдә гәлиб сөзүн олуб-олмамасына көрә тамамлыг будаг чүмләсинин бу типини ики нөвә ајырмаг олар: бир тисминин баш чүмләсиндә гәлиб сөз-ишарә әвәзлији олур, бир тисминдә тәсәввүр едилir. Бу чәһәтдән тамамлыг будаг чүмләси мүбгәда будаг чүмләсинә чох јахындыр. Һәр икисиндә ејни гәлиб сөзләрдән истифадә олунур. Фәрг бурасындадыр ки, һәммин сөзләр мүбгәда будаг чүмләсинин баш чүмләсиндә адлып һалда - мүбгәда вәзифәсиндә, тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә исә јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышылыг һалларындан бириндә тамамлыг вәзифәсиндә олур.

Баш чүмләдә ашағыдакы гәлиб сөзләрдән истифадә олунур:

1. Бу, о ишарә әвәзликләри субстантивләшәрәк исминү мүхтәлиф һалларында баш чүмләннин тамамлыгы вәзифәсиндә ишләнir вә һәммин сөзләрин мәзмуну будаг чүмләннин вердији јени информасија илә ачылыр; мәс.: *Бу она бәнзәјирди ки, узун мүддәтдән бәри ач галмыш бир һејван ишкар татыр вә ону диши илә, дырнагы илә горужур.* (Елчин) *Тәкчә ону фикирләширди ки, көрәсән, бу арвад кимдир белә бу гәдәр данышыр.* (Елчин) *Әлачым она галыбыдыр ки, һәмшиәлик кәндәрим кәндә.* (Ә.Һагвердијев) *Анчаг буу дејир ки, вагиз көрмүшәм, кәрәк нә төвр олмуш-олса, Кәрбәләја кедәм.* (Ч.Мәммәдулузадә) *Буу билмәк лазымдыр ки, бу шәхс хырда адам дејил.* (Ч.Мәммәдулузадә) *Мән ону дејирәм ки, сән јахшы еләмәдин гову узатдын мәним габагыма.* (Ч.Мәммәдулузадә) *Амма ону да билмәлисән ки, ишчатын доғру данышмагдадыр.* (Ордубади) *Бу она бәнзәјир ки, Гараша дејәсән өз бачын Пәришанла бир сүфрә башында отурма.* (М.Ибраһимов)

2. Орасы, бурасы сөзләри баш чүмләдә гәлиб сөз-тамамлыг вәзифәсиндә ишләнir; мәс.: *Амма орасыны јахшы билирәм ки, бу әһвалат рус Карсы атандан једди ил сонра вагә олубду.* (Ч.Мәм-

мәдгулузадә) *Лакин Әмир бурасыны билмәлидир ки, Мәһсәтинин буна һаггы вардыр.* (Ордубади) *Үлә орасыны демирәм ки, сән кол-хоз сәдрисән, чамаатын көзү сәндәдир.* (М.Ибраһимов) *Орасыны да дејим ки, гәфәсдә кәклик сахладыгым пә атам, пә дә анам билмирди.* (Ә.Вәлијев) *Орасыны да дејим ки, бабамкилин кәнди мејвәчилик мәшгул олмур.* (Ә.Вәлијев)

3. *Еләси, беләси, еләлери, беләлери сөзләри баш чүмләдә гәлиб сөз-тамамлыг вәзифәсиндә ишләнир; мәс.: Амма еләсини ал ки, сәнә лајиг, мәнә баб олсун.* (Ә.Вәлијев) *Еләләрини сечиб көтүрмәк ләзымдыр ки, бир мүддәт сахламаг мүмкүн олсун.*

4. Баш чүмләдә *о чәһәт, бу чәһәт, о мәсәлә, бу мәсәлә, о шеј, бу шеј* сөзләри гәлиб сөз-тамамлыг вәзифәсиндә ишләнир; мәс.: *Һамы бир шеји јахшы билирди ки, һава ачылып, муһарибә јаваш-јаваш баша чатыр. Бирчә бу ишдә (о чәһәтдә, бу мәсәләдә) тәгсирлидир ки, оглуну әввәлдән баша салмајыб. Анчаг сән бир шеји дә билмәлисән ки, мән узуму сәнә ачдыгым заман буну һарам билирәм.* (Ордубади)

Баш чүмләдә будаг чүмләннин көстәрпчиси, јерлији олмур вә ону (баш чүмләни) тәләффүз етдикдә чүмләннин хәбәринин тә'сирли вә ја тә'сирсиз фе'ллә, исми вә ја фе'ли хәбәрлә нфадәсиндән асылы олараг, тамамлыгын бу вә ја дикәр суалы мејдана чыхыр; мәс.: *Мән һәлә бир дәфә көрмәмишәм ки, (нәји?) бу чамаат дејән сөз јалан ола.* (М.Ибраһимов) *Дејирләр ки, (нә?) гыш фәслиндә чәпинәтин гапылары Муғана тәрәф ачылып.* (М.Ибраһимов) *Сәкинә билди ки, (нә? нәји?) киши јенә өз ишинин пешиманчылығыны чәкир.* (М.Ибраһимов) *Амма һәлә дә ипана билмирди ки, (нәји?) бу сөзләри ушаг дилиндән еишидиб.* (Ф.Кәримзадә) *Амма мән сөз вердим ки, (нә барәдә?) онун кечәчәјиндән даньшмајым.* (Ч.Мәммәдгулузадә) *Худаяр бәјин үмиди вар иди ки, (нәјә?) Вәлигулу анасыны бир төврниән, бир фәнднән јола кәтирә.* (Ч.Мәммәдгулузадә)

Бә'зән баш чүмләдә *елә, белә* сөзләри ишләнир, лакин һәммин сөзләр гәлиб сөз вәзифәси дашымадығындан чүмлә тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә кими формалашыр; мәс.: *Бир дә ки бизим Данабаш кәндиңдә елә билирләр ки, һәр бир чох да-нышан адама лаглагы демәк олар.* (Ч.Мәммәдгулузадә) - чүмләсиндә будаг чүмлә нечә билирләр? јох, нәји билирләр?, нә билирләр? суалларыны чаваб верир.

Мүбгәдә будаг чүмләсиндә олдуғу кими, тамамлыг будаг чүмләсиндә баш чүмләннин хәбәри *-мы, -ми, -му, -му* суал шәкистчисини гәбул едир. *Лакин* һәммин шәкилчи бағлајычы васитә дејил, суал мәгсәдилә ишләдилир; мәс.: *Рустәм киши өзү демәдими ки, биз һәмминә ирәли кетмәјә өјрәнмишик?* (М.Ибраһимов) *Мән сизә де-*

мәдимми ки, ат тутас, атлы кедәк көзмәжә? (Ә.Һагвердијев) Бу һал интонасија илә гурулан чүмлөләрдә дә мүмкүндүр: Сән билдирсәнми, мән кимәм? Инди билдинми, сән кимсән, мән кимәм? Инди билдинми, вәкил кимдир, јарамаз үнсүр кимдир? (С.Рәһимов)

Тамамлыг будаг чүмләсинин бу типиндә баш чүмләннн хәбәри даһа чох нигт, тәфәккүр, көрмә, ешитмә просесләринни ифадә едән фе'лләрдән ибарәт олур; мәс.: Јалан-доғру сөјләјурдиләр ки, Ытәмханьн бу ала-торан бучагда мәзәси дә олур. (С.Әһмәдов) Әшпаша фикирләшди ки, өзү илә бир фәһлә дә көтүрсә бәсдир. (Елчин) О көзәл гыз да, дејәсән, баиша дүшдү ки, сөһбәт ондан кедир. (Елчин) Гибләји-аләм, сизин гызыңыз Лалә ханым бујурмушдур ки, атан мәни Мадара вермәсә, өзүмү саг гојмајачагам. (Ә.Вәлијев) Өзүн дејирсән ки, көнүл севән којчәк олар. (Ә.Вәлијев) Тилсимли адам һисс етмишди ки, чәмәнликдән чичәк апармага кәлән вар. (Ә.Вәлијев) Ону көрәнләр куман едирдиләр ки, тоја, байрам мәрәсиминә кедир. (Мир Чәләл) Рустәм киши хатырлады ки, инсаны сөһбәтә һәвәсләндирмәкдә онун мисли јохдур. (М.Ибраһимов) Маја алады ки, машинлардан јахшы баш ачан әри бир чох шејләрдән хәбәрсиздир. (М.Ибраһимов)

Васитәли тамамлыгын суалларына чаваб верән тамамлыг будаг чүмлөләри баш чүмләннн фе'ли хәбәри илә јанашы, исми хәбәринә дә аид ола билир; мәс.: Биз әминик ки, бу һадисәләр сәннн тәбинә даһа мүһүм тәканлар верәчәкдир. (Ордубади) Ёч шубһә јохдур ки, бу фикри үмүмләшдирмәк истәрсәм, мәни дә Мәһсәти кими тәнги едәчәкләр. (Ордубади)

Тамамлыг будаг чүмләсинин бу типн баш чүмләннн мәсдәр, фе'ли бағлама вә фе'ли сифәтлә ифадә олунан башга үзвләринә (мүбтәдасына, тамамлыгына, зәрфлијинә, тә'јининә) дә аид ола билир; мәс.: Бир дејән јохдур ки, еј имамн-шәрир, Едәчәксән нә вахтадәк тәзвир? (С.Ә.Ширвани) Буну б н л м ә к јахшы олар ки, һеч кәс гулла гиямәтә галмыр. Әввәла, буну а н л а м а г лазымдыр ки, сизн дедијиниз јүксәк дилдә јазылан ше'ри халгымыз тәрчүмә васитәсилә охумалыдыр. (Ордубади) Лакин буну да бир көрдә јадда сахламаг лазымдыр ки, азәрбајчанлылар һәр ишдә күзәштә кетсә дә, дили барәсиндә күзәштә кетмәз. (Ордубади) Әмир Тејмур сорушан да ки, гүл ијә сәккизди, демшиди, мән дә доғузунчу. (Ф.Кәримзадә)

Биринчи мисалда тамамлыг будаг чүмләси фе'ли сифәтлә, икинчи мисалда мәсдәрлә ифадә олунмуш мүбтәдаја, үчүнчү, дөрдүнчү мисалларда "мәсдәр + лазымдыр" сөзләри илә ифадә олунмуш хәбәрә, сон мисалда фе'ли бағлама илә ифадә олунмуш заман зәрфлијинә аиддир.

Тамамлыг будаг чүмләси шәрт будаг чүмләсини дә өзүнә баш чүмлә сечә билир; мәс.: Өкәр десән, кәтирәр. Амма истәсән, бу еләјәр - чүмлөләри шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлөләрдир (биринчи компонентләр будаг чүмлә, икинчиси баш чүмләдир). Бу чүмлөләрдә индики һалда она көрә фикир ајдынлығы јохдур ки, будаг чүмлөләрдә ишин, һәрәкәтин объектини иктисар етмишик. Әслиндә, һәмнн чүмлөләр беләдир: Өкәр десән ки, Ындистан падишаһынын бојнундакы лә'ли мәнә кәтирмәли сән, кәтирәр. Амма истәсән ки, һөкмдар Гарабагы дүңянын дилбәр күшәсинә чевирсин, бах буну еләјәр. (Ф.Кәримзадә) Бурада икинчи тамамлыг будаг чүмлөләриндән фәргли чәһәт будур ки, тамамлыг будаг чүмләси мүстәтил бир баш чүмләдән дејил, шәрт будаг чүмләсиндән асылыдыр. Бу һалда шәрт будаг чүмләси орта мөвгә тугур: өзү башга бир баш чүмләдән асылыдыр, тамамлыг будаг чүмләсини исә өзүнә табә етмишдир.

II тип. Тамамлыг будаг чүмләсинин икинчи типиндә будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнир вә баш чүмләјә ким, һәр ким, һәр кәс, нә, һәр нә вә с. бағлајычы сөзләрлә бағланыр. Баш чүмләдә тамамлыг вәзифәсиндә гаршылыг билдирән о сөзү (аз балларда бу сөзү) ишләнир (ишләнмәдикдә тәсәввүр едилир), будаг чүмлә баш чүмләдәки мәнтиги вурғу алтында актуаллашан гаршылыг билдирән сөзү конкрет информасија илә тә'мин едир; мәс.: Кимин ки адына јазылмыш Зәфәр, Өнүб гучаглајыр ону сәадәт. (С.Вурғун) Ёр кәс өз ганачагына көрә нә бачарыр, ону да данышыр. (М.Ибраһимов) Бу чүмлөләрдән биринчисиндә кимин (ки) бағлајычы сөз, ону гаршылыг билдирән сөздүр. Еләчә дә икинчи чүмләдә нә сөзү бағлајычы сөз, баш чүмләдәки ону сөзү гаршылыг билдирән сөздүр. Гаршылыг билдирән сөз мәнтиги вурғу алтында актуаллашдырылмышдыр вә јени информасијаны будаг чүмләдән алыр: Ёр кәс өз ганачагына көрдә бачарыгыны данышыр. Ёр кәс сөзү һәмнн чүмләдә компонентләрин һәр икисинә аид ортаглы сөздүр. Ёр бир компонентин өз субјекти дә ола биләр: И ә ч ә ф б ә ј. Ахмаг-ахмаг данышма, нә дејирәм, она гулаг ас. (Ә.Һагвердијев) - Мән нә дејирәм, сән она гулаг ас - Мән дедијүмә гулаг ас. Аглыны јыг башына вә мән нә дејирәм, (сән) она әмәл елә. (Ч.Мәммәдгулузадә) Бағлајычы сөзлә јанашы, будаг чүмләннн баш чүмләјә бағланмасында ки әдатынан вә -са,-сә шәкилчисиндән дә нөвбәли шәкилдә истифадә билир: Ёр нәји ки дејирәм, она гулаг ас - Ёр нә дејирәмсә, она гулаг ас. Гаршылыг билдирән сөз ишләнмәјә дә биләр: Нә дејирәм, гулаг ас. Кимләрә ки дөрдкөз азча бармаг булады, Бирбаш дә-дәз гырагына сүрүкләдиләр. (Ч.Новруз)

Үмумијетлә, бу чүр чүмлөләр биринчи тип табели мурәккәб чүмлөләрдән фәргли оларат, адәтән гыса вә чевик олур, даһа милли характер дашыдыр вә онун тәркиб һиссәләри арасында әләгә даһа мөһкәм олур. Гыса вә чевик олдуғу үчүн бә'зән баш а бир чүмләннин тәркибиндә ишләнир; мәс.: *Обашдан чыхыб гаранлыг да нахырла гажытса да, кәнд-гәсәбәдә, базар-дукада нә баш верирсә, һамыдан көзәл билир, сораг тутур* (С.Әһмәдов) - чүмләсиндә гаршылашдырма будат чүмләли табели мурәккәб чүмләннин баш чүмләси икинчи тип тамамлыг будат чүмләли табели мурәккәб чүмләдән ибарәтдир.

Баш чүмләдә гаршылыг билдирән сөз олмадында ону баш чүмләннин үмуми мәзмуну әсасында суал вериб мүәјјәнләшдирмәк олур; мәс.: *Әслинә бахсан, сән нә десән, һаггыи вар.* (М.Ибраһимов) *Һәр кәслә күләширәм, басылырам.* (Ә.Вәлијев) *Кимлә муһарибә еләсә, галиб кәләчәк.* (Ә.Вәлијев) *Сән нә десән, кәлибачыи нә мәсләһәт көрсә, мән разыјам.* (Ә.Вәлијев) *Нә созун вар, мәнә де. Нә истәјирсән, де, горхма.* (Мир Чәләл) *Анчаг нә истәјир, кәдир буфетдән алыр.* (Елчин) *Н а з л ы х а н ы м. Олуб-галат һәр нә варды, киши вүруб гумара.* (Ә.Һагвердијев) *Үрәјиндә нә вар иди, ачыб төкүрдү.* (М.Ибраһимов) Әввәлки дөрд мисалда гаршылыг билдирән сөз *она*, сонракы үч мисалда *ону*, ахырынчы мисалларда *онларын һамысыны* шәклиндә тәсәввүр едилир. Ашағыдакы чүмлөләр дә ејни типлидир: *Она нә вермисән, өзүн вермисән.* (Ч. Новруз) *Көрә-көрә, баха-баха бир кор тәки Нәјин јохдү, нәјин варды, итирмисән.* (Ч.Новруз) *Һәриә бәләкәлирсә, дөзүрүк, таб едирик.* (Ч.Новруз) - чүмлөләриндән әввәлки икисинә *ону*, сонракына *она* сөзүнү әләвә етмәк олар. Бу чүр чүмлөләрдә компонентләр јерини дәјишә дә билир: *Өз гызыл ганына гәлтан едирик, Ким јахшыја јахшы дејир, писә пис.* (Ч. Новруз)

Баш чүмләдә *һамысы*, *һеч бири* сөzlәри олдуғда гаршылыг билдирән сөз јијәлик һалда тәсәввүр едилир, лакин будат чүмләннин нөвү һәмин сөzlә (онун сөзү илә) *һамысы*, *һеч бири* сөzlәринин јаратдығы бирләшмәннин вәзифәси әсасында мүәјјәнләшир; мәс.: *Бу мәтбәхдә нә бишириб-дүшүрмәк оларса, һамысындан ијирми пәј чәкә кәтирә сүфрәјә.* (С.Әһмәдов) *Гујамәтдә һәр нә тәнбиһ еләсән, һамысына лајигәм.* (Ә.Һагвердијев) *Нәјимиз вар иди, һамысыны дашылышыг.* (Ә.Вәлијев) *Сиз индијәдәк фәргүлү хана печә сифаришләр едибсиниз, печә кағыз јазыбсыны, һеч бирисинә чаваб вермәјиб.* (Ә.Һагвердијев)

Бу мисалларда *онларын һамысындан*, *онларын һамысына*, *онларын һамысыны*, *онларын һеч бирисинә* бирләшмәләри тамамлыг олдуғу үчүн чүмлөләрин һамысы тамамлыг будат чүмләлидир.

Әкәр үчүнчү мисалы *Нәјимиз вар иди, һамысы дашынды* шәклинә салсаг, мүбтәда будат чүмләли табели мурәккәб чүмлә алынашдыр - баш чүмләдәки *онларын һамысы* мүбтәда вәзифәсиндә билир.

Баш чүмләдә бу сөзү дә гаршылыг билдирән сөз кими ишләнә билир: *Һәриә кедәси, һансы дукада баш вүрасы, орадан даһа һәриә јөнәләсијдиләрсә, буну һәр икиси һим-чимлә аңлатмалыјды.* (С.Әһмәдов)

М ә' л у м а т ү ч ү н. Гејд едилән сон чүмлә - *Һәриә кедәси, һансы дукада баш вүрасы, орадан даһа һәриә јөнәләсијдиләрсә, буну һәр икиси һим-чимлә аңлатмалыјдылар* - чүмләси биринчи вә икинчи тип арасында тарихи јахынлыг олдуғуну көстәрир. Индики һалда бу чүмлә "будат чүмлә + баш чүмлә" гурулушу табели мурәккәб чүмләдир (2-чи тип). Будат чүмлә баш чүмләјә *Һәриә* бағлајычы сөзү вә -сә шәкилчиси илә бағланмышдыр. Будат чүмлә баш чүмлә - ки гаршылыг билдирән *буну* сөзүнү изаһ едир, тамамлыг будат чүмләсидир: *Һәриә кедәси, һансы дукада баш вүрасы, орадан даһа һәриә јөнәләси олдугларыны һәр икиси һим-чимлә аңлатмалыјды.* Әкәр будат чүмләннин сонундакы -сә шәкилчисини атсаг, бу чүмлә интонасија илә гурулан, компонентләри инверсијаја уғрамыш биринчи тип табели мурәккәб чүмләләрдән һеч нә илә фәргәнмәз: *Һәриә кедәси, һансы дукада баш вүрасы, орадан даһа һәриә јөнәләсијдиләр, буну һәр икиси һим-чимлә аңлатмалыјдылар.* Компонентләрин јерини дәјишмәклә биринчи типин бағлајычылыг норматив гурулушуну да алмаг олар: *Буну һәр икиси һим-чимлә аңлатмалыјды (ки) һәриә кедәси, һансы дукада баш вүрасы, орадан даһа һәриә јөнәләсијдиләр.*

Бу чәһәт көстәрир ки, биринчи вә икинчи типләрин һәр икиси дилин өз тәбии-тарихи ифадә вәситәләриндәндир. Ики типин јаранмасы компонентләрдән биринин актуаллашдырылмасы, даһа ајдын нәзәрә чаридырылмасы илә бағлы олмушдур.Данышан шәхс: *Нә тәһәр кетдиләр, билмирәм* - дедикдә баш чүмләни (*билмирәм*) актуаллашдырмалы олур; *Билмирәм, нә тәһәр кетдиләр* - дедикдә, будат чүмләни актуаллашдырмалы олур. (Мәнтиги вүрғу илә истәвилән вахт һансы тәрәф лазымдырса, онун актуаллашдырылмасы да мүмкүндүр). Беләликлә, инди араларына чидди фәрг ојдуғумуз типләрин тарихи-этимологи мәншәји бир олмушдур вә нитг просесиндә данышанын үслубундан, истәјиндән асылы оларат һәр ики формадан истифадә едилмишдир. Бу просес дилдә бағлајычылар мејдана чыхана гәдәр мөвчуд олмушдур. Бағлајычылар мејдана чыхдыгдан вә "баш чүмлә + будат чүмлә" гурулушу арасында мөһкәмләндикдән сонра компонентләрин мүтәһәрриклији арадан галхмыш, инверсија һаллары бағлајычылыг чүмлөләрдә гејри-мүмкүн олмушдур. Бағлајычысыз табели мурәккәб чүмлөләрдә исә инверсија јенә дә мүмкүндүр; мәс.: *Мән билирәм, тәгсир мәним кишидәдир* (Ә.Һагвердијев) - *Тәгсир мәним кишим билир, мән билирәм.* Тәдричән "баш чүмлә + будат чүмлә" гурулушу табели мурәккәб чүмлөләр бағлајычыларла сабитләндикчә паралел оларат (бәлкә дә даһа әввәл) "будат чүмлә + баш чүмлә" гурулушу да өз структуруну бағлајычы сөzlәрлә мөһкәмләндирмишдир.Одур ки "баш чүмлә + будат чүмлә" гурулушу табели мурәккәб чүмлөләрин озләрини дејил, онларын тәркиб һиссәләрини әләгәләндирән бағлајычыларын сүр'әтли инкишафыны Гинд-Авропа тәһәриинин тә'сири илә әләгәләндирмәк олар.

О шеј ки, о мәсәлә ки, о чәһәт ки, һәтта әсас сөзү нисбәтән конкрет мә'на ифадә едән о киши ки, о ев ки, о адам ки, о ағач ки типли ишарә әвәзлијинин иштирак етдији (бә'зән тәсәввүр едилдији) сөзләр дә будаг чүмләдә бағлајычы сөз кими чыхыш едир. Бу һал дилимиздә бир систем тәшкил едир; мәс.: *Амма о шеј ки тәкчә мәнә аиддир, (ону) мән билирәм.* (М.Ибраһимов) *О шеј ки (о мәсәләни ки, о әһвалаты ки) сән билмирсән, (ону) колхозчулар билрләр.* (М.Ибраһимов) *Бир дағын ки ады Агры ола, ондан хејир кормәк олмаз.* (Ә.Вәлијев) *Ә б д у л. О шеј ки инсан өзү өзүнә еләр, аләм жығылса, она еләјә билмәз.* (Ә.Һагвердијев) *Бир идам ки өзүнә бир чарнајы да дузәлдә билмәјә, ондан нә көзләјирсән?* (М.Ибраһимов)

Дил фактлары көстәрир ки, интонасија бағлајычылардан да бағлајычы сөзләрдән дә еластикдир вә даһа кениш имканлара маликдир. Интонасија илә фикри елә ифадә етмәк олур ки, ејни чүмләнин һәр ики типә јоzulмасы мүмкүндүр; мәс.: *Билдим нә истәјирмиш мәнән. Билдим нә истәјирмиш...* (Ә.Һагвердијев) - чүмләләри интонасија илә гурулан ("баш чүмлә + будаг чүмлә" гурулушлу) тамамлыг будаг чүмләни табели мүрәккәб чүмләләрдир. Будаг чүмләдән әввәл ки бағлајычысыны да әлавә етмәк олар: *Билдим ки, нә истәјирмиш.* Бу чүмләләри тәрәфләри инверсијаја уғрамыш биринчи тип шәклинә дә салмаг олар: *Нә истәјирмиш мәнән, билдим. Нә истәјирмиш, билдим.* Инверсијаја уғрамыш формада будаг чүмләнин сонунә -са, -сә шәкилчисини артырмагла ону икинчи тип кими дә тәсәввүр етмәк олар: *Нә истәјирмишсә, билдим - Һәр нә истәјирмишсә, билдим - Һәр нәји ки истәјирмиш, билдим - Нә истәјирмишсә, ону билдим. Истәдијити (истәдикләрини) билдим.*

Садә чүмләнин тамамлыгы васитәсиз вә васитәли олдуғу кими, тамамлыг будаг чүмләләринин бир гисми васитәсиз, бир гисми васитәли тамамлыгын суалларына чаваб верир; мәс.: *Әһвал нурсанлыгдан сонра деди ки, (нә?) бәх чај азмага кәлиб.* (Ә.Һагвердијев) *Гој билсинләр ки, (нәји?) нечә хәлвәт дәрәләрдә түлкү бәјдир.* (Мир Чәләл) *Өвлады олмајанлара мәсләһәт көрдү ки, (нәји?) бураја нәзир кәтирсинләр.* (Ф.Кәримзадә) *О корурдү ки, (нәји?) Дәдә бәј сәркәрдә олмаг тәклифиндән мәминүн галды.* (Ф.Кәримзадә) *Кәндилләр шикајәтләнирдиләр ки, (нәдән?) Чувар онлары һәдәләјир.* (Ә.Вәлијев) *Гаршыма мәгсәд гојмушдүм ки, (нә барәдә?) аш мәксәтбә кирәчәјәм.* (Ә.Вәлијев) *Сиз әмин олунуз ки, (нәјә?) Гәтибәнин бу мәктубдан хәбәри јохдур.* (Ордубади)

Тә'јин будаг чүмләси

Тә'јин будаг чүмләси баш чүмләдә ишарә әвәзлији илә ифадә олуан вә ја гәлиб сөз шәклиндә тәсәввүр едилән тә'јинин мә'насыны изаһ едиб ајдынлашдыр.

Тә'јин кими, тә'јин будаг чүмләси дә баш чүмләнин әшја билдирән бир үзвүнә аид олур; мәс.:

Амма дунјада елә адамлар да вар ки, дүшүнүр, ганыр, һәр шејин фикрини еләјир. (М.Ибраһимов) *Бачылар вар ки, једди гардашынын једдисини дә јола салыб.* (Мир Чәләл)

Һәр ики мисалда будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнә-рәк она ки бағлајычысы илә бағланмышдыр. Биринчи мисалын баш чүмләсиндә мүбтәданын тә'јини вардыр: *елә* сөзү. Актуал-дырылараг мәнтиги вурғу алтында тәләффүз едилән һәммин сөз конкрет бир мә'на ифадә етмир вә будаг чүмләнин баш чүм-ләдә јерлији, гәлиби кими чыхыш едир. Мәнтиги вурғудан ајдый һисс олунур ки, баш чүмләдән сонра будаг чүмлә кәлмәли вә *елә* сөзү илә нәјин нәзәрдә тутулдуғуну изаһ етмәлидир. Бурадакы фикри садә чүмлә шәклиндә дә ифадә етмәк олар: *Амма дунјада дүшүнән, ганан, һәр шејин фикрини едән адамлар да вар.* Јенә һә-мин чүмләдә тә'јин актуаллашмыш олачагдыр, лакин онун бу-даг чүмлә шәклиндә актуаллашмасы даһа күчлүдүр, чүнки о (тә'јин) бирбаша ифадә едилмир, әввәлчә гәлиб сөз-ишарә әвәз-лији һасиләсә динләјәнин, охучунун нәзәринә чагдырылып, сонра онун маһијјәти ачылып.

Икинчи мисалда да ејни вәзијјәт вар. Лакин фәрг бурасында-дыр ки, баш чүмләдә будаг чүмләнин гәлиби јохдур, буна көрә дә гәлиб сөзүн јарада биләчәји тәәссурагы интонасија јеринә јетирир. Бу чүр һалларда будаг чүмлә баш чүмләдә тә'јинләнән сөзлә (мисалда мүбтәда вәзифәсиндә ишләнмиш *бачылар* сөзү илә) бирбаша әлагәләнир. Белә чүмләләр дә фе'ли сифәт тәр-кибләри илә садәләшир: *Једди гардашынын једдисини дә јола са-лан бачылар вар.*

Тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин белә бир хусусијјәти дә вар ки, баш чүмләдә тә'јинләнән сөз мүәјјән бир вәситә илә (бир сөзлә вә ја бир шәкилчи илә) будаг чүмләдә ха-тырладылып;¹⁶ мәс.: *Кимдир бу вилајәтдә о вүчүд ки, онда әрз елә-дијим сифәтләр мовчуд олсун, бәгејр өз Һачы Сәмәд ага.* (Ә. һаг-вердијев) *О адамы мән һәгиги вәтәндаш һесаб едирәм ки, онун сө-зү илә әмәли арасында фәрг олмур. О өлкәдә инсанлар арасында бостлуг, бирлик вә мәнәббәт олар ки, орада гајда-ганун олсун. Бир оғландыр ки, мисли әләмдә тапылмаз. Анам бир чај гојмүшдү ки,*

этри һәр јери бурумлиду. (Ә.Вәлијев)

Биринчи мисалын баш чүмләсиндә тә'јинләнән сөз - мүбтәда (*вүчүд* сөзү) будаг чүмләдә *онда* сөзү илә, икинчи мисалын баш чүмләсиндә тамамлыг (*адамы* сөзү) будаг чүмләдә *онун* сөзү илә, үчүнчү мисалда тә'јинләнән јер зәрфлији (*олкәдә* сөзү) будаг чүмләдә *орада* сөзү илә, дөрдүнчү мисалда баш чүмләдәки исми хәбәр (*огландыр* сөзү) будаг чүмләдә *мисли* сөзүндәки мәнсубиј-јәт шәкилчиси илә (-и) хатырланмышдыр. Сон мисалда баш чүмләдәки фе'ли хәбәрин исми һиссәси (*чај* сөзү) јенә будаг чүмләдә мәнсубијјәт шәкилчиси илә (*этри* сөзүндә -и) өз изини муһа-физә етмишдыр. Бурадан бир чәһәт дә ајдын олур ки, тә'јин бу-даг чүмләси баш чүмләннин исимлә ифадә олунан мүхтәлиф үзв-ләринә (мүбтәда, тамамлыг вә зәрфлијә, исми хәбәрә вә фе'ли хәбәрин исми һиссәсинә) аид ола билир.

Тә'јин будаг чүмләсинин баш чүмләдә аид олдуғу сөз (үзв) си-фәт, сәј вә с. илә ифадә олундуғда исимләшир; мәс.: *Мән чох кө-зәлләр көрмүшәм ки, бурунлары әјриди* (Ч.Мәммәдгулузадә) - чүм-ләсиндә будаг чүмлә баш чүмләдә исимләшәрәк тамамлыг вәзи-фәсиндә ишләнмиш *көзәлләр* сөзүнә аиддыр.

Тә'јин будаг чүмләсинин ики типи вардыр.

1 тип. Баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә сонра ишләннр, будаг чүмлә баш чүмләјә ки бағлајычысы вә ја јалныз интонасија илә бағланыр; мәс.: *Валлаһ, елә адамларым вар ки, үстләринә шика-јәтә кетсәм, һамынызы зәнчирә вурдулар.* (Ф.Кәримзадә) *Бу ки-ши, әввәла, елә фәгирләрә әл тутур ки, онлар әһли-суаһ дејилләр.* (Ә.Һагвердијев) *Бу гәзаныш елә кәндләри варды ки, ора һәлә мәс'ул ишчиләрин ајагы дөјмәмишди.* (Ә.Вәлијев) *Адам вар ки, чорәк тап-маз дунјада. Адам вар, јағ јејәр, балы бәјәнмәз.* (Аббас Туфарган-лы) *Сөз вар, десәм өлдүрәрләр, демәсәм өлләм.* (Ф.Кәримзадә)

Тә'јин будаг чүмләсинин бу типи дилимиздә даһа чох ишлән-нр. Баш чүмләдә будаг чүмләннин јерлијинин, гәлибинин олуб-олмамасына көрә бу типин өзүнү дә ики нөвә ајырмағ олар.

а) Баш чүмләдә будаг чүмләннин кестәричиси (гәлиб сөз) иш-ләннр вә будаг чүмлә билаваситә һәмин сөзү изаһ едиб ајдын-лашдырыр.

1. *Елә, елә бир, белә, белә бир, о чүр, бу чүр* сөзләри баш чүмлә-дә гәлиб сөз-тә'јин вәзифәсиндә ишләннр вә будаг чүмлә вәси-тәсилә изаһ едилнр; мәс.: *О елә адамдыр ки, үз верәндә астар ис-тәјәчәк.* (Ә.Вәлијев) *Елә бир силә вурдулар ки, өмрүм боју агры-сы јадымдан чыхмаз.* (Ә.Вәлијев) *Мән елә бир шаир олмағ истәјир-рәм ки, ше'р сүфрәмдән минләрчә шаирләр гисмәт апарсынлар.* (Ордубади) *Мән елә бир әсәр јаратмағ истәјирәм ки, мәнән сон*

ра калэн шаирләр мәним тә'сиримдән чыха билмәсинләр. (Ордубад)
Белә бир китаб алмаг истәјирәм ки, орадан һәјат, јашајыш вә
 даришәк һаггында бир шеј ојрәнмәк мүмкүн олсун. **О елә бир** инсан-
 дәр ки, онун һејкәли бизим һәр биримизин гәлибдә чохдан өз өзә-
 мәнни илә га.х.мышдыр. (Мир Чәләл) Мән елә шәхсләр кормушәм
 ки, сәһәрдән ахшамадәк данышыб, мән һеч дојмамышам. (Ч.Мәм-
 мәдгулузадә) Мән елә ушаг кормушәм ки, элинә мисмары, ја пы-
 чалы алып диварлары чызыб хараб елөјир. (Ч.Мәммәдгулузадә)
 Муридләр елә бир јер таныб онларла дојушә кирәчәкләр ки, орада
 Ширванишаһла Аггојунду сәркәрдәләринә һеч нә көмәк едә билмәјә-
 чәк. (Ф.Кәримзадә) Бу дунјада елә адам олар ки, гызыла-чавахирә
 тинәсыз бахсын? (Ф. Кәримзадә) **О чүр** буцаглардан өтурсән ки,
 бахмаг үчүн ики коз кифәјәт елөмир. (Ә.Вәлијев)

Бу чүр чүмләләрдә гәлиб сөз кими елә, елә бир сөzlәри даһа
 фәалдыр. Бу сонунчу гәлиб сөзүн компонентләриндә (елә бир)
 јер дәјишиклији дә мүмкүндүр: "Талидинмәз" Җәтәмхан вилајәт-
 тиндә бир елә чаг-чагырла үзләширди ки, баг-мәктәб бунун ја-
 нында муштутулгду. (С.Әһмәдов) Муртәзагулухан. Анд ол-
 сун алаһа, она бир елә тәнбиһ едәчәјәм ки, мин баш кәсмин чәл-
 лад агласын. (Ә. һагвердијев)

Бә'зән дә елә, белә сөzlәри ишләнмир, елә бир, белә бир сөз-
 ләринин галығы кими јалыыз бир сөзү сахланылыр; мәс.: Варлы-
 га нә дарлыг вә бир дә бу киши бир адамдыр ки, бу күн бурададыр,
 сабаһ бир ајры адамын гапысында көрәрсән. (Ә.Һагвердијев)
 Мирзә Гошунәли. Мән бир шәхсәм ки, чәми Ираны ајагымын
 атына алып кәзмишәм. (Ә.Һагвердијев) Бир адам јохдур ки, бу
 патчыг үст-башына суваимасын, бир ев јохдур ки, астанасыны бо-
 зардыб агартмасын. (М. Ибраһимов)

2. О, бу сөzlәри баш чүмләдә гәлиб сөз-тә'јин вәзифәсиндә
 ишләнир вә будаг чүмлә васитәсилә изаһ едилир; мәс.: Инди кө-
 зәл о гыздыр ки, сәнкәрдә беи кулук, беи бел артыг вурур. (Мир
 Чәләл) Гочаг о адамдыр ки, чох торпаг даныјыр. (Мир Чәләл)
 Доғма һөкүмәтимизин чан-чијәри, әзизи, истәјәни о адамдыр ки,
 јорудум билмир. (Мир Чәләл) Бәдбәхтдир о торпаг ки, үстүндә
 бу чүр вәтәндашлар мәскән сала. (М.Ибраһимов) Мән сәнә о тән-
 биһи еләјәчәјәм ки, сәнин адашы Рзагулухан Мирзәјә олдү. (Ә. һаг-
 вердијев) Рајкомдан чыханда Ширзад бу фикирдә иди ки, кәндә ча-
 тан кими Рустәм кишинин мәсәләсини музакирәјә гојар. (М.Ибра-
 һимов) Бу о горхүдү ки, бирдән Кулзар кәлиб беләчә онун габагына
 чыхар. (Елчин)

3. Җәмин, бә'зән дә һаман, һәмин о, һаман о сөzlәри баш чүм-
 ләдә гәлиб сөз-тә'јин вәзифәсиндә ишләнир; мәс.: Бу һәмин кол-

этри һәр јери бурумшуду. (Ә.Вәлијев)

Биринчи мисалын баш чүмләсиндә тә'јинләнән сөз - мүбтәлә (вучуд сөзү) будаг чүмләдә онда сөзү илә, икинчи мисалын баш чүмләсиндә тамамлыг (адамы сөзү) будаг чүмләдә онун сөзү илә, үчүнчү мисалда тә'јинләнән јер зәрфлији (өлкәдә сөзү) будаг чүмләдә орада сөзү илә, дөрдүнчү мисалда баш чүмләдәки исми хәбәр (огландыр сөзү) будаг чүмләдә мисли сөзүндәки мәнсублј-јәт шәкилчиси илә (-и) хагырланмышдыр. Сон мисалда баш чүмләдәки фе'ли хәбәрин исми һиссәси (чај сөзү) јенә будаг чүмләдә мәнсубијјәт шәкилчиси илә (этри сөзүндә -и) өз изини муһа-физә етмишдир. Бурадан бир чәһәт дә ајдын олур ки, тә'јин бу-даг чүмләси баш чүмләнин исимлә ифадә олунан мүхтәлиф үзв-ләринә (мүбтәлә, тамамлыг вә зәрфлијә, исми хәбәрә вә фе'ли хәбәрин исми һиссәсинә) аид ола билир.

Тә'јин будаг чүмләсинин баш чүмләдә аид олдуғу сөз (үзв) си-фәт, сај вә с. илә ифадә олундугда исимләшир; мәс.: Мән чох кө-зәлләр көрмүшәм ки, бурунлары әјриди (Ч.Мәммәдгулузәдә) - чүм-ләсиндә будаг чүмлә баш чүмләдә исимләшәрәк тамамлыг вәзи-фәсиндә ишләнмиш көзәлләр сөзүнә аиддир.

Тә'јин будаг чүмләсинин ики типі вардыр.

1 тип. Баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә сонра ишләнир, будаг чүмлә баш чүмләјә ки бағлајычысы вә ја јалныз интонасија илә бағланыр; мәс.: Вағлаһ, елә адамларым вар ки, үстләринә ишкә-јәтә кетсәм, һамынызы зәнцирә вурдулар. (Ф.Кәримзәдә) Бу ки-ши, әввәлә, елә фәғирләрә әл тутур ки, онлар әһл-суал дејиләр. (Ә.Һагвердијев) Бу гәзанын елә кәндләри варды ки, ора һәлә мәс'ул ишчиләрин ајағы дәјмәмишди. (Ә.Вәлијев) Адам вар ки, чорәк тап-маз дунјада. Адам вар, јаг јејәр, балы бәјәнмәз. (Аббас Туфарган-лы) Сөз вар, десәм өлдүрәрләр, демәсәм өлләм. (Ф.Кәримзәдә)

Тә'јин будаг чүмләсинин бу типі дилимиздә даһа чох ишлән-ир. Баш чүмләдә будаг чүмләнин јерлијинин, гәлибинин олу-олмамасына көрә бу типин өзүнү дә ики нөвә ајырмаг олар.

а) Баш чүмләдә будаг чүмләнин көстәричиси (гәлиб сөз) иш-ләнир вә будаг чүмлә билаваситә һәмин сөзү изаһ едиб ајдын-лашдырыр.

1. Елә, елә бир, белә, белә бир, о чур, бу чур сөzlәри баш чүмлә-дә гәлиб сөз-тә'јин вәзифәсиндә ишләнир вә будаг чүмлә вәси-тәсилә изаһ едилир; мәс.: О елә адамыр ки, уз верәндә астар и-стәјәчәк. (Ә.Вәлијев) Елә бир силлә вурдулар ки, өлрүм боју ағры-сы јадымдан чыхмаз. (Ә.Вәлијев) Мән елә бир шаир олмаг истәји-рәм ки, ше'р сүфрәмдән минләрчә шаирләр гисмәт апарсынлар (Ордубади) Мән елә бир әсәр јаратмаг истәјирәм ки, мәндән сон

ра кален шаирләр мәним тә'сиримдән чыха билмәсинләр. (Орду-
ба-ди) **Белә бир** китаб алмаг истәјирәм ки, орадан һәјат, јашајын вә
диришк һаггында бир шеј ојрәнимәк мүмкүн олсун. **О елә бир** инсан-
дыр ки, онун һејкәли бизим һәр биримизин гәлибдә чохдан өз өзә-
мин илә гәлхмындыр. (Мир Чәләл) Мән **елә** шәхсләр кормүшәм
сәһәрдән ахшамадәк данышыб, мән һеч дојмамышам. (Ч.Мәм-
мәдгулузалә) Мән **елә** ушаг кормүшәм ки, әшнә мисмары, ја пы-
мәги алыб диварлары чызыб хараб еләјир. (Ч.Мәммәдгулузалә)
Мүридләр **елә бир** јер тапыб онларла дојушә кирәчәкләр ки, орада
Ширванишаһла Аггојунду сәркәрдәләринә һеч нә көмәк едә билмәјә-
чәк. (Ф.Кәримзадә) Бу дүңјада **елә** адам олар ки, гызыла-чавахирә
ә'тинасыз бахсын? (Ф. Кәримзадә) **О чүр** буцаглардан өтүрсән ки,
бахмаг үчүн ики коз кифәјәт еләмир. (Ө.Вәлијев)

Бү чүр чүмләләрдә гәлиб сөз кими **елә**, **елә бир** сөзләри даһа
фәалдыр. **Бу** сонунчу гәлиб сөзүн компонентләриндә (**елә бир**)
јер дәјишликлији дә мүмкүндүр: "Ләлидинмәз" Һәтәмхан виләјә-
тиндә **бир елә** чал-чагырла үзләширди ки, баг-мәктәб бунун ја-
нында муштулугду. (С.Әһмәдов) Муртәзагулухан. Анд ол-
сун алаһа, она **бир елә** тәнбиһ едәчәјәм ки, мин баш кәсмин чәл-
лад ағласын. (Ө. һагвердијев)

Бә'зән дә **елә**, **белә** сөзләри ишләнмир, **елә бир**, **белә бир** сөз-
ләринин галығы кми јалыыз **бир** сөзү сахланылыр; мәс.: Варлы-
га нә дарлыг вә **бир** дә бу киши **бир** адамдыр ки, бу күн бурададыр,
сабаһ **бир** ајры адамын гапысында көрәрсән. (Ө.Һагвердијев)
Мирзә Гошунәли. Мән **бир** шәхсәм ки, чәми Ираны ајагымын
алтына алыб кәзминәм. (Ө.Һагвердијев) **Бир** адам јохдур ки, бу
палчыг үст-башына суваимасын, **бир** ев јохдур ки, астанасыны бо-
зардыб ағартмасын. (М. Ибраһимов)

2. О, **бир** сөзләри баш чүмләдә гәлиб сөз-тә'јин вәзифәсиндә
ишләнир вә будаг чүмлә васитәсилә пзаһ едилир; мәс.: Инди кө-
зәл о гыздыр ки, сәнкәрдә беи кулук, беи бел артыг вурур. (Мир
Чәләл) Гочаг о адамдыр ки, чох торпаг дашыјыр. (Мир Чәләл)
Догма һөкүмәтимизин чан-чијәри, әзизи, истәјәни о адамдыр ки,
јорүлдүм билмир. (Мир Чәләл) Бәдбәхтдир о торпаг ки, үстүндә
бу чүр вәтәндашлар мәскән сала. (М.Ибраһимов) Мән сәнә о тән-
биһи еләјәчәјәм ки, сәһин адашың Рзагулухан Мирзәјә олдү. (Ө. һаг-
вердијев) Рајкомдан чыханда Ширзад бу фикирдә иди ки, кәндә ча-
тан кими Рүстәм кишинин мәсәләсини музакирәјә гојар. (М.Ибра-
һимов) Бу о горхуду ки, бирдән Кулзар кәлиб беләчә онун габагына
чыхар. (Елчин)

3. Һәмин, бә'зән дә һамап, һәмин о, һамап о сөзләри баш чүм-
ләдә гәлиб сөз-тә'јин вәзифәсиндә ишләнир; мәс.: Бу **һәмин** көл-

хөздүр ки, борч ичиндә итиб-батмышиды. (М.Ибраһимов) Бу һәм
мин чадыр иди ки, онун ичиндә Әбу Сәид Сара хатунла Шейх һей-
дәри гәбул сөлмишиди. (Ф.Кәримзадә) Мән һаман Рустәмәм ки,
топдагытмаз Чүмшүд бәжин евини хараба гојдүм. (Н.Вәзиров) Бу
Нәчәф бәжин евидир, һаман кимсәнәнин евидир ки, Чавад онун салы-
сында габ-гашыг јалајырды. (Ә.Һагвердијев) Мән һаман о Шейх
Шә'баны дејирәм ки, јолун ғырагындакы мәһәллә мәсчидинин габ-
гында отуруб пинәчилик едәрди. (Ә.Һагвердијев)

б) Баш чүмләдә будаг чүмләннин јерлији, көстәричиси олмур,
будаг чүмлә баш чүмләдәки тә'јинләнән сөzlә әлагәләнир. Баш
чүмләдә гәлиб сөз функцијасыны интонасија јеринә јетирир.
Мәнтиги вурғу тә'јинләнән сөзүн үзәринә дүшүр, баш чүмлә елә
бир интонасија илә тәләффүз олунур ки, динләјичи дәрһал бу-
даг чүмлә кәләчәјини вә баш чүмләдәки тә'јинләнәни јени ин-
формасија илә зәнкинләшдирәчәјини һисс едир. Баш чүмләдә
актуаллашдырылан сөзүн субстантив маһијјәти дејил, кејфијјәти,
заһири әламәти кенишләндирилмиш, тәбии, елми, ичтимаи әһә-
мијјәти мејдана чыхарылымыш олур. Белә баш чүмләләрә мүнә-
сиб гәлиб сөzlәр артырмаг да мүмкүндүр; мәс.: Арвад вар ки, га-
ра судан гајмаг тутар - Гара судан гајмаг тутан арвадлар вар.
Арвад вар ки, гар сујуну сары јагдан үстүн тутар. (Ә.Вәли-
јев) Шүбһәсиз, бу мәһрумийјәтләрин баишга-баишга (елә) сәбәбләри
дә вардыр ки, онларын һамысыны бу мәктүбда көстәрмәјә лузум
көрмәдим. (Ордубади) Мәним сизә демәк истәдијүм бир чох мәсә-
ләләр вардыр ки, онлары сизин фикринизин тәрәзисиндә чәкмәк ја-
рамаз. (Ордубади) Мән бир нара адамлардан дејиләм ки, сөз дејүм,
вә'дә верим, дагысында дурмујүм. (Ч.Мәммәдгулузадә) Күн олмаз
ки, о итин ғызы әти јандырмасын, ја пишијә вермәсин. (Ч.Мәммәд-
гулузадә) Ибраһим институтда ишләјән јеканә адам иди ки, һә-
мишә һәр јерә арвады илә бирликдә кәләрди. (Елчин) Өзүнүн
нәһәнк гурханасы варды ки, онунла бир дәфәјә ијирми мин мүриди
силаһландыра биләрди. (Ф. Кәримзадә) Бу гәдәр кулләрин арасын-
да онун өз әтри варды ки, һейдәр ону ајыра билмишиди. (Ф.Кәрим-
задә) Анчаг бурда бир сирр вар ки, ача билмирәм. (Ә.Һагвердијев)

II тип. Тә'јин будаг чүмләсинин икинчи типиндә будаг чүмлә
баш чүмләдән әввәл ишләнир вә она һансы, ким, нә бағлајычы
сөzlәри илә бағланыр. Бағлајычы сөздә ки әдаты вә ја будаг
чүмләннин хәбәриндә -са,-сә шәкилчиси ишләнә биләр (бунлар
олмаја да биләр). Баш чүмләдә гаршылыг билдирән о, бу, һәмш
сөzlәри коррелјат вәзифәсиндә чыхыш едир; мәс.: Га ч а р. Ыр
кәслә индијәдәк әдавәтим варды, о әдавәти бурада урәјүмдән чы-
хардырам. (Ә.Һагвердијев) Ешишәји һәр кәс кәтириб бура гат-

мынды, *һамап* адам да чыхардыб апарды. (Ч.Мәммәдгулузадә)
Һамап Һансы бир рәнкдә чај истәмишидисә, *Мирзә* дә о рәнкдә чај
ичмишиди. (С.Рәһимов) *Һансы* үрәкдә хәбислик, кин-күдүрәт, ләкә,
мәгислик вар, о инсанлар өзләриндән куссунләр. (Ф.Кәримзадә)
Һансы палтара гурд јагы суртмүшдүләрсә, о палтары јандырырды.
Ким көзләјирдинсә, о адам кәлиб - *Көзләдијин* адам кәлиб. *Һансы*
машыны апармаг истәјирсәнсә, о машина ичазә верим. *Кимдән* ки
иш бһәләнирдиләр, о адам дәрһал јоха чыхырды - *Шүбһәләндикләри*
адам дәрһал јоха чыхырды.

Тә'јин будаг чүмләсинин бу тининдә бә'зән будаг чүмлә баш
чүмләјә ки әдаты илә бағланыр. *Ки* әдаты будаг чүмләнин дахи-
линдә, мәнтиги вурғулу сөздән сонра ишләнир. Интонасија вә
мәнтиги вурғу әввәлчәдән хәбәр верир ки, галан һиссәси алчаг
тонла тәләффүз едилән будаг чүмләдән сонра кәлмәли олан баш
чүмләдә әсас һадисә һәммин сөzlә бағлы олачаг, баш чүмлә вәси-
тәсилә вериләчәк јени информасијанын әсасында һәммин сөз ду-
рачагдыр; мәс.: *Аја, көрәк бу сөзу ки биз буна дејирик, бу сөзләрин*
бу шәхсә мәнфәәти вар, *ја јох.* (Ч.Мәммәдгулузадә)

Г е ј д. Ә. З. Абдуллајев бу чүр чүмләләри тә'јин будаг чүмләсинин хүсуси
бир типни һесаб егмин, она көрә дә тә'јин будаг чүмләсинин үч типини көстәр-
мишидир." (Мүбтәда вә тамамлыг будаг чүмләләринә бахмалы)

Тә'јин будаг чүмләсинин икинчи типни дилдә нисбәтән аз иш-
ләнир, она көрә ки әксәрән мүбтәда, тамамлыг вә хәбәр будаг
чүмләләри тәрәфиндән "удулур." Фикри гыса вә јығчам ифадә
етмәк, даһа тез чатдырмаг үчүн баш чүмләдә тә'јин вәзифәсиндә
ишләдилән гаршылыг билдирән о, бу сөzlәри мәнтиги вурғу
алтына дүшмәдикдә субстантивләшдирилир. Нәтичәдә һәммин
сөз мүбтәда, тамамлыг вә ја хәбәр вәзифәсиндә ишләнмәклә бу-
даг чүмләнин нөвүнүн дәјишилмәсинә сәбәб олур; мәс.: *Һансы*
дили истәјирсән, *ө дили* өјрән әвәзинә, *Һансы дили* истәјирсән, *ону*
өјрән дедикдә тә'јин будаг чүмләси тамамлыг будаг чүмләси илә
әвәз едилмиш олур вә гаршылыг билдирән сөзүн субстантив-
ләшмәси интенсив тәләффүз үчүн даһа мүнәсиб сајылыр. Бу, бир
дә онунла әлагәдардыр ки, тә'јин будаг чүмләсинин бу типиндә
баш чүмләдә гаршылыг билдирән сөз мүтләг ишләнмәлидир:
хәбәр вә тә'јин будаг чүмләләринин икинчи типиндә баш чүм-
ләдә будаг чүмләнин јерлијини ихтисар етмәк олмаз.

Тә'јин будаг чүмләсиндә заман, јер, мәгсәд, нәтичә, гаршы-
лашдырма вә с. мә'на чаларлары да ола билир.

ЗƏРФЛИК БУДАГ ЧҮМЛƏЛƏРИ

Тəрз будаг чүмлəси

Тəрз будаг чүмлəси баш чүмлəдəки һәрəkəтин ичра тəрзини, нечə, нə шəкилдə, нə вəзијјəтдə ичра олундуғуну билдирир.

Баш чүмлəдə əксəрəн тəрз зəрфлији вəзифəсиндə гəлиб сөз-ишарə əвəзији олур (аз һалларда нəзəрдə тугулур) вə будаг чүмлə вəситəсилə изаһ едилир; мəс.:

Елə даньши ки, мən дə баша дүшүм. Бујур, əризəни нечə истəјирсən. јаз.

Биринчи мисалда будаг чүмлə баш чүмлəдən сонра ишлənəрək она ки бағлајычысы илə бағланмышдыр. Баш чүмлəдə ишин ичра тəрзинə ишарə едилмиш, лакин онун мəзмунунун ачылымасы будаг чүмлəјə сахланмышдыр. Она кəрə дə баш чүмлəдə актуаллашдырылмыш тəрз зəрфлији будаг чүмлə вəситəсилə изаһ едилмишдир. Будаг чүмлəни баш чүмлəдə тəрз зəрфлији јеринə гојмаг олар: *Мəним дə баша дүшəчəјүм шəкилдə даньши.*

Икинчи мисалда, биринчинин əксинə олараи, будаг чүмлə баш чүмлəдən əввəl ишлənəрək она *нечə* бағлајычы сөзү илə бағланмышдыр. Баш чүмлəдə гаршылыг билдирən сөз олмаса да, тəсəввүр едилир: *Бујур, əризəни нечə истəјирсən, елə дə (елəчə дə, о чүр дə) јаз.* Доғрудур, бу чүр һалларда əсас информасија мənбəји баш чүмлəдир, лакин онун актуаллашдырылмыш үзвүнүн (тəрз зəрфлијинин) мəзмуну јенə будаг чүмлə вəситəсилə ачылыр: *Бујур, əризəни истəдијин ки,ми јаз.*

Тəрз будаг чүмлəсинин дə јеринə вə бағлајычы вəситəлəрə кəрə ики типи вардыр.

1 тип. Тəрз будаг чүмлəси баш чүмлəдən сонра ишлəнир вə она əксəрəн ки бағлајычысы, аз һалларда интонасија илə бағланмыр; мəс.: *Сən ушагла елə бир рəфтар елə ки, онун мəһəббəти кунбəкүн сənə артсын.* (Ә.Һагвердијев) *Елə даньшырсан ки, вичданым һаггы, ешидəнлэр сəни ғынајар.* (Ә.Вəлијев) *Һэр икиси Гəдимлə Сəлтəнəтин кəзүнə елə кириблэр ки, олublар, нəузибиллаһ, нејгəмбэр овлады.* (Ә.Вəлијев) *Амма елə доланырлар, баханлар пəһ-*

дејир. (Ә.Вәлијев) Затым оғлу, елә бил, јуз илин лалыјды, ағ-
зыны бир тилсимли гара гыфылла елә бағлајыб килидләмишиди. бун-
ға кедәндән сонра да додағы тәрпәнмәјәчәкди. (С.Әһмәдов)

Әввәлки мисалларда будаг чүмләләр баш чүмләјә ки бағлајы-
чысы, сонунчу ики мисалда интонасија илә бағланмышдыр.

“Баш чүмлә+ будаг чүмлә” гурулушлу тәрз будаг чүмләләри-
ни бу тиби дилимиздә даһа чох ишләнир вә ики мә’на нөвүнә
айрылар:

1. Нәтичә билдирәнләр;

2. Мугајисә билдирәнләр.

1. Тәрз будаг чүмләләрнин бир гисми баш чүмләдәки ишин,
һәрәкәтин, һал-вәзијјәтин мејдана чыхма тәрзини көстәрмәклә
јанашы, нәтичә мә’на чаларына да малик олур. Тәрз будаг чүм-
ләсинин бу нөвүндә баш чүмләдә әксәрән елә, белә гәлиб сөзлә-
ри ишләнир, будаг чүмлә баш чүмләјә ки бағлајычысы илә бағ-
ланыр. Будаг чүмләнин баш чүмләдә гәлиби билаваситә баш
чүмләнин фе’ли хәбәри илә бағлы олур (будаг чүмләнин
әввәлине нәтичәдә сөзүнү дә артырмаг олур); мәс.: Елә чыхды
ки, (нәтичәдә) архасы атасына тәрәф дүшмәди. (Ф.Кәримзадә)
Бирдән-бирә үрәјини елә сыхдылар ки, имдад јери галмады. (Елчин)
Ишини елә көр ки, тај-тушдан кәчи галма. (Мир Чәлал) Әлини
ачараг о тәрәф-бу тәрәфә елә һәрәди ки, залда отуранларын ку-
лушунә сәбәб олду. (М.Ибраһимов) Демәк, елә јашамаг лазымдыр
ки, гадын сәни һәмийәлик севсин. (М.Ибраһимов) Өртүјүн учуну
да елә дүјүр ки, өзүндән савај, һеч ким ача билмәз. (Ә.Вәлијев) Дәр-
сини кәрәк елә өјрәдәјдим ки, һәм өзү јадындан чыхартмајајды, һәм
дә бунун кимиләринә көрк олајды. (Ә.Вәлијев) Логман елә һирслән-
ди ки, аз галды партласын. (Ә.Вәлијев) Мәшәди Чәфәр. Бир дә,
гүрбанын олум, гәзәбин түтмасын, рүзкар елә дөнүбдүр ки, гардаш
ардаш е’тибар еләјиб кировсуз бир гәлик борч вермир. (Ә.Һагвердијев)
Папаны алтдан көзләр белә ышарыр ки, адамын чанына ваһимә
отурур. (Ч.Мәммәдгулузадә) Худаяр бәј ичәри кирән кими белә
дәјүкдү ки, саламы да јадындан чыхарды. (Ч.Мәммәдгулузадә) Бу-
ну узү үстә елә кәтирдим јерә ки, һејбәтдән ағзы ганады. (Ч.Мәм-
мәдгулузадә) Су дәнәвәрләниши торпаглары елә исладырды ки,
јоллар, чөлләр кечилмәз олмушду. (Ф.Кәримзадә)

Нәтичә билдирән тәрз будаг чүмләләринин бир гисми баш
чүмләдәки о чур, о төвр, о јолла, бир һалда вә с. кими гәлиб сөз-
ләрлә әлагәләнир; мәс.: Елә парт олдум, о чур утандым ки, јол
јолуну гошишүмүзүн үзүнә баха билмәдим. (Ә.Вәлијев) Вә санијән,
көләји о төвр едир ки, ону бир өзү билир, бир фәгир, бир дә аллаһ.

(Ә.Һагвердијев) *Әлачым кәсипир, елә јолла рәдд еләјирәм ки, үстүмә бәә дуа төкүлүр.* (Ә. Һагвердијев)

2. Тәрз будаг чүмлөләринин бир гисминдә баш чүмләдәки ишин ичра вәзирјәти мугајисә јолу илә мугајјәнләшдирилир. Баш вә будаг чүмләдәки ишин бу вә ја дикәр бир әламәтә кәрә мугајисәси баш чүмләдәки ишин ичра тәрзинин образлы шәкилдә ифадәсинә сәбәб олур. Тәрз будаг чүмләсинин бу нөвүндә баш чүмләдә *елә*, бә'зән дә *белә* гәлиб сөзләри ишләнир, будаг чүмлә баш чүмләјә *ки* бағлајычысы илә бағланыр. Будаг чүмләннин әввәлиндә *елә бил* (*ки*), *санки*, *дејәсән*, *куја* (*ки*) вә с. модал сөзләрин ишләнмәси баш вә будаг чүмләннин мугајисә мәзмунуну күчләндирир; мәс.: *Мугәллифи намә'лүм бу хатирә елә јазылмышиды ки, санки тәчрубәли вә савадлы журналистин гәләминин мәһсулу иди.* (Ә.Вәлијев) *Үстүмдә елә отурмусан ки, елә бил, нәһәң салан дөшәкди.* (Ф.Кәримзадә) *Елә дајанмысан ки, куја* командан һуҷум планы барәдә дүшүнүр. (Ә.Вәлијев) *О, тракторун үстүндә елә отурур ки, елә бил, көһлән аты сувармага апарыр* (Ә.Вәлијев). *Елә данышырсыңыз ки, куја* бу мәсәләнин сизин үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур. (М.Ибраһимов) *Бу сөзләри Худаяр бәј бир һалда дејирди ки, дејәсән нәс, үрәји јанырды.* (Ч.Мәммәдиулузадә)

II тип. Тәрз будаг чүмләсинин бу типиндә будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнир вә баш чүмләјә *нечә*, *нә чүр*, *нә тәһәр* бағлајычы сөзләри илә бағланыр. Бағлајычы сөзләр чох заман *ки* әдаты илә биркә ишләнир. *Ки* әдаты олмадыгда будаг чүмләннин хәбәриндә *-са, -сә* шәкилчиси ишләнә билир (бунлар олмаја да биләр). Баш чүмләдә бағлајычы сөзләрә мугафиг олараг, гаршылыг билдирән *елә*, *еләчә*, *еләчә дә*, *о чүр*, *о тәһәр* вә с. сөзләрдән истифадә едилир. Мәнтиги вурғу алтында актуаллашдырылан гаршылыг билдирән сөзләр будаг чүмлә васитәсилә мәзмунча конкретләшдирилир вә баш чүмләннин јени информасија мәнбәјинә чеврилмәсинә сәбәб олур; мәс.: *Талыбкил нечә кәлмишдиләр, елә дә чыхыб кетдиләр* (Ә.Вәлијев) - *Талыбкил кәлдикләри кими дә чыхыб кетдиләр.* *Һәр бир кәс јемәји нә чүр јејирсә, иши дә елә корур.* (Ә.Вәлијев) *Өтән кечә Гуду нечә сәрилмишдисә, еләчә дә галмышды.* (С.Рәһимов) *О нечә гаршылајыбса, биз дә елә етмәлијик.* (Ф.Кәримзадә) *Нечә ки муштариләр кәлиб јејиб-ишиб пудуну вериб кедирди, о чүр дә Зејнәб ахшамлар бои зәнбиллә буфетә кәлиб долу зәнбиллә евләринә гајыдырды.* (Елчин) *Әбәди бир кечмишә дөңмүш о узаг иләрдә - он једди-он сәккиз јашларынды өзүнү нечә һисс едирдисә, инди дә өзүнү еләчә һисс едир.* (Елчин) *Будә, чамаат нечә - әли илә нәһчәрәдән һәјәти кәстәрди - мән дә еләјишнә кедәрәм.* (Елчин) *Давада нечә лазымдырса, еләчә дә дүшмәннә үз-*

үзгө кәлмәли олдум. (Мир Чөлал)- Давада дүшмәнлө лазым олдуғу
шәкилдә үз-үзгө кәлмәли олдум. Мәним дәдәмдән кизлин ишим јох-
тур, *печә* олуд, *елә* дә *дејәчәјәм*. (М.Ибраһимов) *Нечә* ки ата-ба-
баларымыз сизин атанызын вә бабанызын гүллуғунда чалышыблар,
елә дә өзүмүз вә гошунуғу сизлә бир јердә оләнәдәк һазырыг.
(Ә.Һагвердијев) *Нечә* ки сәни вәһиш һејван тәк бураја кәтирдим,
елә дә Чәфәрғулуғу бурада көрәрсән. (Ә.Һагвердијев) Бу чүр чүм-
ләләрдә компонентләрин инверсијасы да мүмкүндүр: Јәгин ки,
мәһмәт гардаш да бу төвр рәфтар етмәзди, *печә* ки булар едирди-
р. (Ч.Мәммәдгулузадә)

Тәрз будаг чүмләсинин бу типиндә баш чүмләдә гаршылыг
билдирән сөз ишләнмәјә дә биләр (лакин тәсәввүр едилмәли-
дир); мәс.: Н ә ч ә ф б ә ј. Бујур, мирзә, апарыб кәнддә верәрсән
дараја. *Нечә* ки лазымдыр, (*елә*) әмәл еләр. (Ә.Һагвердијев). Сәни
өләсән, *печә* ки лазымдыр, (*о* чүр дә) сәни хошһал еләјәчәјәм.
(Ә.Һагвердијев) Үч дәфә саалығына бадә галдырырсан, олур мир-
зән. Сонра акты *печә* кефиндир, де јазсын. (Ә.Вәлијев) Г а ч а р.
Нечә ки мәним голумдан түтүб тәхти-сәлтәнәттә әјләшдирди,
һәмчинин голумдан түтүб ендириб өзү әјләшә биләр. (Ә.Һагверди-
јев)

Бә'зән будаг чүмлә баш чүмләннин дахилиндә ишләнир; мәс.:
М и р з ә Г о ш у н ә л и. Сејидин дә јетимләринә *печә* ки бујурмуш-
дуғуз, бир чувал ун көндәрдим. (Ә.Һагвердијев) - *Нечә* ки бујур-
мушдуғуз, *еләчә* сејидин дә јетимләринә бир чувал ун көндәрдим -
Бујурдуғуғуз кими, сејидин дә јетимләринә бир чувал ун көндәр-
дим.

Тәрз будаг чүмләсинин *печә* ки бағлајычы сөзү илә баш чүм-
ләјә бағланан елә бир нөвү дә вар ки, баш чүмләдә гаршылыг
билдирән сөзә еһтијач олмур, гаршылыг билдирән сөз тәсәввүрү
зәиф олур; мәс.: *Нечә* ки мә'рузәнин әввәлиндә гејд еләмишдим, би-
зим мәгсәдимиз јарыш шәртләринә вахтында әмәл етмәкдир. Бу
чүр чүмләләрдә тәрз будаг чүмләси маһијјәтчә хүсусиләшмиш
тәрз зәрфијинә охшајыр (*Мә'рузәнин әввәлиндә гејд етдијим ки-
ми, бизим мәгсәдимиз јарыш шәртләринә вахтында әмәл етмәк-
дир*). Буна көрә дә компонентләрин јери сәрбәстдир вә будаг
чүмлә асанлығла инверсијаја уграја билир; мәс.: Дилә нә вар,
әтдәндир, *о* тәрәфә дә һәрләнир, бу тәрәфә дә, 25 дә дејир, 30 да
дејир, *печә* ки бу јолдаш демишди. (М.Ибраһимов) Мәнә оғун соһ-
бәти һәмшиш хош кәлирди, *печә* ки габагча әрз етдим гуллуғуғуза.
(Ч.Мәммәдгулузадә)

Дәрәчә будаг чүмләси баш чүмләдә ифадә олунан һәр рәкәт вә ја әләмәтин дәрәчәсини билдирир; мәс.: *Ахырда иш о дәрәчәдә чатыр ки, бизим ән намүслү адамларнымызы ләкәләмәжә, көздән салмага чалышырлар. Бачаналар һәтти о дәрәчәдә фәндкир идиләр ки, Хыдырын огурадыгынын јарыса чохусуну јејиб үстүндән су ичир, аз бир гисмини анбардара дадырдырлар.* (Ә.Вәлијев) *Мешә о гәдәр* мунис, чәмән *о гәдәр* үрәкачан, һава *о гәдәр* тәмиз, әтраф *о гәдәр* әтирли иди ки, һәр аддым атдыгча синә кенишләнир, нәфәс алмаг јункулләширди. (Ә.Вәлијев) *Кәнчлик о гәдәр* күчлү, *о гәдәр* чошгун бир әләмәт ки, чох заман нәнәләрин, дәдәләрин арзусундан, планындан асыл олмүр. (Мир Чәләл) *Чах-чах чаггылытысыла* муркуләјиб елә дәрәји јухуја кедир ки, фәләјин озу кәлә ону јухудан ојада билмәз. (С. Әһмәдов) Бу мисалларда дәрәчә будаг чүмләләри баш чүмләдә, сонра ишләнмиш, баш чүмләјә ки баглајычысы илә багланмышлар. Будаг чүмләләр баш чүмләдәки *о дәрәчәдә, о гәдәр, елә* сөзләрини изаһ етмәклә баш чүмләләри јени информасија илә зәнкинләшдирмишләр. Биринчи мисалда будаг чүмлә баш чүмләдә ифадә олунан һәрәкәтин (*чатыр* сөзү), сонракы мисалларда әләмәтин (*фәндкир, мунис, үрәкачан, тәмиз, әтирли, күчлү, чошгун* дәрәји сөзләри) дәрәчәсини билдирир.

Дәрәчә будаг чүмләси һәрәкәт вә әләмәтин дәрәчәсини билдирмәклә (дәрәчә мәнфи вә ја мүсбәт истигамәтдә артыб-азала биләр), һәрәкәт вә әләмәтин һәммин дәрәчәсиндән доған нәтичәни дә билдирир. Она көрә дә дәрәчә будаг чүмләси бир тајда олараг нәтичә мә'на чаларына малик олур.

Баш вә будаг чүмләнин јеринә, баглајычы васитәләрә көрә дәрәчә будаг чүмләсинин дә ики типі вардыр. Лакин бунларда биринчи тип даһа ишләкдир.

1 тип. Дәрәчә будаг чүмләси баш чүмләдән сонра ишләнир баш чүмләјә әксәрән ки баглајычысы, бә'зән јалныз интонасија илә багланыр; мәс.: *Гочанын сөзләри о гәдәр* көзләнимәз сәсләниди ки, һәтти гызлар да ағызларындакы гуру пендир-чәрәји чәјнәләринә ара вердиләр. (Елчин) *Дәһнәдән* узуашагы курлајан ахар *гәдәр* күчлү, тәпәрлијди, көр-ковдәси чатламыш көһнә говаг *о гәдәр* табламырды (С. Әһмәдов) чүмләләриндән биринчисиндә будаг чүмлә баш чүмләјә ки баглајычысы, икинчисиндә интонасија илә багланмышдыр.

Дәрәчә будаг чүмләсинин адәтән баш чүмләдә јерлији, гәлиби олур вә будаг чүмлә васитәсилә изаһ едилир. Будаг чүмләнин

чүмләдә гәлиби кими ән типик сөз *о дәрәчә, о дәрәчәдә, о дәрәчәдә* сөзләридир; мәс.: *Һачы Намазәлини атлы кәтирәндә мән дәрәчә горхдум ки, гачыб өзүмү сохдум һамап итин јувасы-Ч.Мәммәдгулузадә* Тәркибиндә "дәрәчә" сөзү олан гәлиб дәрәчә нисбәтән аз ишләнсә дә, дәрәчә будаг чүмләләринин баш чүмләдәки гәлиб сөз-формаларыны бунунла синонимлик арасында мүәјјәнләшдирмәк олур. *Елә* гәзблә тәрпәнди ки, гунаһ папагы һавада јелләнди. (М.Ибраһимов) *Маја* захирән *о гәдәр* кәнч корунурду ки, она он сәккиздән артыг јаш вермәк олмазды. (М.Ибраһимов) *Чох* кечмәдән *елә* бәрк вә шыдыргы јагыш јагды башлады ки, куја сәнәкләри, ведрәләри, кујумләри долдуруб он јерә бошалдырдылар. (Ә.Вәлијев) *Алма* бурун пәрәләри *о гәдәр* ишләнишиди ки, бир аз да белә кетсә чатлајарды. (Ф.Кәримзаде) чүмләләриндәки *елә, о гәдәр* сөзләрини асанлыгла *о дәрәчә* сөзү илә әвәз етмәк олар.

О дәрәчә, о гәдәр, елә сөзләри илә јанашы, дәрәчә будаг чүмләсинин баш чүмләдә гәлиби кими *о јерә (бу јерә), орачан, бир мәртәбәјә, о мәгама* сөзләриндән дә истифадә олунур; мәс.: *Һарын достлугу та о јерә* чатды ки, халг бунлардан лап бәдкүрә олду. (Ч.Мәммәдгулузадә) *Иш о јерә* кәлиб чатыб ки, Рустәм иш елә билир, *о* асгыранда көрәк бүтүн колхоз асгырсын. (М.Ибраһимов) *Рәгиб орачан* корунушсүз, әјин-баши бир јана, сир-сифәт-һал-даврәнидән *орачан* дүшүк бир көркәмдә иди ки, онун көмәјиндән бирчә зәнән чәкимәзди. (С.Әһмәдов) *Ага Мәһәммәд көрәк бир елә мәртәбәјә* чатсын ки, ингирази-әләмәчән онун тарихләрдә сөјләнсин. (Ә.Һагвердијев) *Сөһбәт ахыр бу јерә* иди ки, Әли хан Әфшар бизим һәр бир төклифимизи мән'етди. (Һагвердијев) *Паразылыг ахырда о мәгама* чатды ки, һама ајага кхды.

Садә чүмләдә дәрәчә зәрфлији сифәт вә зәрфлә ифадә олунушләрә аид олдуғу кими, дәрәчә будаг чүмләси дә баш чүмләдә даһа чох сифәт вә зәрфлә ифадә олунан үзләрә аид олур. Чох заман баш чүмләдә һәрәкәтин тәрзини билдирән сөзләрин дәрәчәси актуаллашдырылып, она көрә дә дәрәчә будаг чүмләдә даһа чох баш чүмләнин тәрз зәрфлијинә аид олур; мәс.: *Чәнәник түтәјин* сәсинә, чобанын охумасына *елә һ ә в ә с л ә* гулаг ирди ки, кәлән адамы белә бүсбүтүн унутлушду. (Ә.Вәлијев) *җагајлар* сәс-сәсә вериб *о гәдәр* козәл, *о гәдәр* м ә л а һ ә т л и охулар ки, адам дүруб бахмаг, дајаныб динләмәк истәјир. (Ә.Вәлијев) *Ја-и елә* ш и д д ә т л ә јагырды, лап сүтуна бәнзәјирди. (Мир Чәләл) *Елә м ә һ а р ә т л ә* јејиб-једиртмишиди ки, һеч бир јохлама. Ишә бир шәј тапа билмәмишиди. (М.Ибраһимов)

Әламәтин дәрәчәсини билдирән гәлиб сөzlәр баш чүмләдә
тә'јинә дә аид ола биләр; мәс.: *Гаранлыг сәһрада ғызаран тонгал*,
исти вә дадлы картоф *Мајаја о гәдәр г е ј р и а д и в ә х ә ј а л и т ә с и р*
мов) О гәдәр д ә р и н фикрә кетмишиди ки, анасы Сара хатунун ко
либ онун јанында дајанмасыны билмәмишиди. (Ф.Кәримзадә) *О*
дәр х о ш вә к о з ә л гоху вар иди ки, бир аддым ирәли јеримәк мул
кун дејилди. (Ә. Вәлијев)

Сифәтлә ифадә олунаи исми хәбәрин актуаллашдырымасы-
на бәдин дилдә даһа чох раст кәлмәк олур; мәс.: *Сәдриш суалы о*
гәдәр һејбәтли иди ки, Лал Һусејн өзуну итирди. (М.Ибраһимов)
Сән өләсән, бу саат кефим белә көкдур, һеч билмирәм, дунјада бәј
кимдир, хан кимдир. (Ә.Һагвердијев) *"Амин" сәсләри о гәдәр зәиф*
иди ки, чамеиш мәрмәр сутунлары вә гөвси таглары алтында итиб
кедирди. (Ордубади) *О гәдәр көзәл иди ки, ај онун сифәтиндән*
утанырды. (Ф.Кәримзадә) *Инди исә о гәдәр мунис, о гәдәр јаны*
шыгылы, о гәдәр гајыкекешән ки, сәндән араланмаг чәтиндир.
(Ә.Вәлијев) *Фикирләр о гәдәр гарышыг иди ки, елмәр намазәди*
чаш-баш галмышиди. (Ә.Вәлијев) *Битки о гәдәр тәр иди ки, кәрән*
ти ендирмәјә адамын әли кәлмирди. (Ә.Вәлијев) *Бу боз костјум о*
гәдәр көһнә вә ејни заманда о гәдәр сәлигәлијди ки, елә бил, мүзеј
экспонаты иди. (Елчин)

Дәрәчә будаг чүмләси әламәтлә јанашы, баш чүмләдә ифадә
олунаи һәрәкәтин дә дәрәчәсини билдирир вә бу заман будаг
чүмлә билаваситә фе'ли хәбәрлә бағлы олан гәлиб сөзү ајдын-
лашдырыр; мәс.: *Демәли, ачыг вә гәзәб онун фикрини о гәдәр ду*
манландырыб ки, ешитдији сөzlәрин мә'насыны дәрк етмирмиш.
(М. Ибраһимов) *Бир дә ки, кәндә кәләндә фикрим о гәдәр гарышыр*
ки, јухум да гачыр. (М.Ибраһимов) *Гыз о гәдәр Худажар бәјдән*
горхду ки, чур'әт еләмәди чаваб версин. (Ч.Мәммәдгулузадә) *Мән*
о гәдәр үрәкләндим ки, бисмиллаһ дејиб, чур'әтнән кедиб гүтунун
һапазыны галдырдым, кагызы салдым гүтуја. (Ч.Мәммәдгулузадә)
Гасымәли, Оруч, Мәшәди Бајрам о гәдәр севиндиләр ки, аз галыр
дылар ки, бөркләрини көјә аталар. (Ч.Мәммәдгулузадә) *Аләмшаһ*
бәјим елә һирсләнмишиди ки, гардашы олмасады, о дивардакы ғы
лынчы онун көксүнә сохарды. (Ф.Кәримзадә) *О гәдәр көјрәлмишиди*
ки, диндирәндә аз галырды агласын. (Ә.Вәлијев)

Бу чүр чүмләләрин бир чохунда фе'ли хәбәрин исми һиссәси
вә ја көкү сифәтдән ибарәт олур; мәс.: *Рустәм илк мүвәффејиј*
јәтдән о гәдәр севинмиш, өзүнә о гәдәр а р х а ј ы н о л м у ш д у
ки, Сәкинәнин дедикләрини баша душмурду. (М.Ибраһимов) *Бу иш*
о гәдәр т ә б и н вә с ә м и м н о л д у ки, Нәчәфә дә ләззәт вер

(М.Ибраһимов) Иккчә күнүн әрзиндә күнәш юлу *о гәдәр* гурутмуш-
ки, ханышның тәкәри алында боз торпаг һаваја соврулурду.
(М.Ибраһимов) Думан бә'зән елә *галыналы* рды ки, санки *о*
агызбаагыз гарла долуб. (Ф.Кәримзадә) *О гәдәр* көкә-
армышды ки, дәрисинә күчлә јерләширди. (Ә.Вәли-

җев) Гелетдијимиз гәлиб сөзләрдән *о дәрәчәјә, о дәрәчәдә* (бу дәрәчә *бу дәрәчәдә*) сөзләрни спесифик характер дашыјыр вә јал-
һәрчә будаг чүмлөләринә хидмәт едир. Лакин *елә* вә *о гә-*
һәрчә сәләри башга будаг чүмлөләрин гәлиби кими дә чыхыш
едир бунлары фәргләндирмәк үчүн илк нөвбәдә һәммин сөзләр-
һәрчәдә сөзү илә синоним олуб-олмадығына диггәт јетир-
мәк һәһимдыр.

Мәһимат үчүн. *О гәдәр* сөзү тә'јин вә нәтичә будаг чүмләли табели мү-
рәккәб чүмлөләрин дә баш чүмләсиндә ишләнир. Бәднин әдәбијатда ардычыл
ишләнәш бу ики мисала диггәт јетирәк: *О гәдәр* гојун кәсилмишиди ки, архла
һәрчәхырды. *О гәдәр* адам јыгылмишиди ки, нә магарлар тутурду, нә дүзәнлик.
(Ф.Кәримзадә) Һәр ики мисалда будаг чүмлә баш чүмләдән сонра кәләрәк
кытағлајычысы илә бағланмышдыр. Һәр ики мисалда *о гәдәр* сөзү баш
чүмләнин исимлә ифадә олунмуш мүбгәдасына аиддир. Биринчи мисалын баш
чүмләндә тә'јинләнән сөз (гојун сөзү) будаг чүмләдә хатырланмыр, будаг
чүмләнәтичә будаг чүмләси олуб баш чүмләдән доған нәтичәни билдирир.
Икинчи мисалын баш чүмләсиндә тә'јинләнән *адам* сөзү будаг чүмләдә нәзәр-
дә тутан онлары сөзү илә әләгәлидир, она көрә дә бу чүмлә тә'јин будаг чүм-
ләли тәли мүрәккәб чүмләдир. Көрүндүјү кими, бу чүр чүмләләрдә гәлиб сөз
функция е'тибарилә бир-бириндән фәргләнмәклә баш чүмләдә әшја билдирән
үзләр ағлы олур. Дәрәчә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә исә *о*
гәдәр гәлиб сөзү баш чүмләдә сифәт, зәрф вә фе'лли ифадә олунан үзләрә аид
олур (мисаллара бах).

Еләлиб сөзү даһа чох функция дашыјыр: хәбәр, тә'јин, тәрз, дәрәчә, нә-
тичә будаг чүмлөләринә хидмәт едир. Хәбәр будаг чүмләсиндә баш чүмләнин
хәбәрнәзәфәсиндә ишләнмәклә фәргләнир. Тә'јин вә иәтичә будаг чүмләли
табели мүрәккәб чүмләләрдә баш чүмләдә әшја мәзмунлу үзләрә аид олур.
Тәрз будаг чүмләләриндән исә чүмләнин үмуми грамматик семантикасына кө-
рә фәһмәнир; мәс.: *Елә* пәртмуш вә тәнтиммишиди ки, гонаг деди бәс бәјүк бир
хата и вериб. (С.Әһмәдов) Кларнет микрофонун габагына кәлиб "Кәлин һава-
сынь көврәк халларыны елә вурурду ки, елә бил, бу да Әлипашанын дедији саг-
һәрчәхырды. (Елчин) Һәр ики мисалын гурулушу ејнидир: будаг чүмләләр
баш чүмләдән сонра ишләнмиш, баш чүмләјә ејни вәситә илә бағланмышдыр.
Һәрчәхырды баш чүмләсиндә *елә* сөзү фе'ли хәбәрә аиддир. Һәр ики будаг
чүмләләрдә нәтичә чалары вардыр. Бу, тәрз вә дәрәчә будаг чүмләләринин ох-
шашуу көстәрсә дә, гәлиб сөзүн үмуми семантикасына көрә бунлары
фәһмәдирмәк мүмкүндүр: биринчи мисалда *елә* сөзүн *о дәрәчәдә* сөзү илә
мәк олар, икинчи мисалда олмаз. Биринчи мисалда будаг чүмлә баш
чүмләдән доған нә дәрәчәдә?, икинчи мисалда *нечә?* суалына чаваб верир, она
көрә биринчи чүмлә дәрәчә, икинчиси тәрз будаг чүмләли табели мүрәккәб
чүмләдир.

II тип. Нэзери вэ практик чəһəтдэн дэрəчə будаг чүмлəсинин икинчи типиндэн дэ данышмаг мүмкүндүр. Бу типдэ будаг чүмлə баш чүмлэдэн əввэл ишлəнир вэ она нэ дэрəчə, нэ гэдэр, нэ јерə вэ с. баглајычы сөзлөрлə багланыр. Баглајычы сөз ки əдаты илэ биркə ишлənə билэр, ки əдаты олмадыгда будаг чүмлəнин сонуйда -са, -сə шəкилчиси ишлəнир (шəкилчи вэ олмаја да билэр). Баш чүмлэдэ гаршылыг билдирən сөз кими о дэрəчəјə, о дэрəчəдə вэ бу сөзлөрлə синоним мəгамда о гэдэр, о јерə сөзлəри олур; мəс.: *Нэ дэрəчəдə десən, о дэрəчəдə кəзəлдир. Ахыр ки, иши нэ јерə дүшүнүрдүк, о јерə кəтириб чыхарды. Нэ дэрəчəдə чалышмышдынсə, о дэрəчəдə дə əмəјин гүјмəтлəндирилди.*

Заман будаг чүмлəsi

З а м а н б у д а г ч ү м л ə с и баш чүмлэдəки һэрəkəт вэ ја əламəтин заманыны билдирир; мəс.:

Оглан о заман кəндə чатды ки, чамаат онлара тэрəф ахышырды. Елə ки дөрд дивар чаныны сыхды, Гыш күнəши кими көрүндү тək-тək. (С.Вурғун)

Биринчи мисалда будаг чүмлə баш чүмлэдэн сонра ишлənмиш вэ она ки баглајычысы илэ багланмышдыр. Баш чүмлэдэ нэзэрə чарпдырылан сөз о заман гəлиб сөзүдүр. Будаг чүмлə бу сөзүн мəзмунуну конкретлəшдирмəклə баш чүмлэдəки һэрəkəтин заманыны билдирир. Буна керə дə сəдөлəшдирдикдə чүмлəнин заман зэрфлији актуаллашыр: *Оглан чамаат онлара тэрəф ахышанда кəндə чатды.*

Икинчи мисалда будаг чүмлə баш чүмлэдэн əввэл ишлənмиш вэ она елə ки баглајычы сөзү илэ багланмышдыр. Баш чүмлэдэ гаршылыг билдирən сөз јохдур (əндə сөзүнү тəсəввүр вэ əлавə етмəк олар), будаг чүмлə баш чүмлэдəки һэрəkəтин заманыны мүəјјəнлəшдирнр: *Дөрд дивар чаныны сыханда (сыхан кими) гыш күнəши кими тək-тək көрүнмəјə башлады.* Бу чүр һалларда јени информасија баш чүмлэдэ олур вэ баш чүмлə табели мүрəккəб чүмлə үчүн рема ролуну ојнајыр.

Баш вэ будаг чүмлəнин јеринə, баглајычы васитələrə керə заман будаг чүмлəсинин ики типи вардыр.

I тип. Заман будаг чүмлəсинин бу типиндэ будаг чүмлə баш чүмлэдэн сонра ишлəнир вэ она ки баглајычысы, бə'зən дə интонасија илэ багланыр. Баш чүмлэдэ будаг чүмлəнин јерлији, гəлиби кими о заман, о вə'дə, о вахт, елə бир вахтда, онда сөзлə-

...ндан бири олур вэ будаг чүмлө васитәсилә изаһ едилир; мәс.:
 Киши онда ајылды **ки**, көрдү керидән өзкә һәнир кәлир (С.Әһмәдов)
 мат онда мараглы, дадлы-дузлу олур **ки**, кимсә бир нәфәр шәрти
 озсун. (С.Әһмәдов) Әлини о **вахт** јендирди **ки**, Худаяр бәј разы-
 лыг верди. (Ч.Мәммәдгулузадә) Бизим чырагымыз о **вә'дә** кечди
ки, атаныз өлдү. (Ч.Мәммәдгулузадә) О куну бәдбәхт олдум **ки**,
 ырим өлдү, огул үмидинә галдым. (Ә.Вәлијев) Садыг киши о **вахт**
 уста Һүсәјнин дуканына јетииди **ки**, уста бир мүштәринин башы-
 ны гырхыб гуртарыб ганатдыгы јерләрә памбыг дүзүрдү. (Ч.Мәм-
 мәдгулузадә) Г а ч а р. Мән о **вә'дә** шәккә дүшүм **ки**, Баба ханы
 вәлиһд тә'јин едәндә әввәл бәј'әт едән Чәфәргулу хан олдү.
 (Ә.Һагвердијев) Сән елә бир **вахтда** раст кәлдин мәнә, Өмрүн ешг
 бадәси ичилмиш иди. (Ч.Новруз) Сән елә бир **вахтда** раст кәлдин
 мәнә, Өмрүн паяыз вахты, хәзәл чагыјды. (Ч.Новруз) - Сән
 өмрүн паяыз **вахтында**, хәзәл **чағында** раст кәлдин мәнә.

Сон ики мисалда заман будаг чүмлөләри баш чүмләјә инто-
 насија илә, әввәлкиләрде **ки** бағлајычысы илә бағланмышдыр.

II тип. Заман будаг чүмләсинин “будаг чүмлө + баш чүмлө”
 гурулушлу 2-чи типі дилимиздә даһа чох ишләнир. Бу типдә бу-
 даг чүмлө баш чүмләјә мүхтәлиф бағлајычы васитәләрлә бағла-
 ныр.

1. Будаг чүмлө баш чүмләдән әввәл ишләнир вә она **ки** бағла-
 јычысы илә бағланыр. Бу чүр чүмлөләрдә интонасијанын ролу
 даһа бөјүкдүр. **Ки** бағлајычылы биринчи тәркиб теләффүз олу-
 наркән елә бир фасилә едилир **ки**, биринчи тәркибин икинчини
 заманча изаһ етдији дәрк олунур. Бә'зән дә будаг чүмләнин әв-
 вәлиндә ишләнән **елә**, **индичә**, **јеничә**, **тәзәчә** типли сөзләр инто-
 насијанын јүкүнү азалтмагла будаг чүмләнин заман мә'насыны
 күчләндирир; мәс.: Мағараја кирмәк истәјирди **ки**, дөвә бәркдән
 сөсләнди (Ә.Вәлијев) - Мағараја кирмәк истәјәндә дөвә бәркдән
 сөсләнди. Она суал вермәк истәјирди **ки**, Пәршан сөзә гарышды.
 (М.Ибраһимов) - Она суал вермәк истәјәндә Пәршан сөзә гарыш-
 ды. Мадар ики аддым атмамышды **ки**, атасы чагырды. (Ә.Вәлијев)
 О, елә бир колун дибиндә узанмаг истәјирди **ки**, боз рәнкли, белин-
 ды ири халлары олан јозун бир иланын фышылтысыны ешитди.
 (Ә.Вәлијев) Аз кечмәмишди **ки**, дөвә сәси ешитди. (Ә.Вәлијев) Ара-
 дан чох кечмәди **ки**, гаратиканлыг гуртарды. (Ә.Вәлијев) - Арадан
 чох кечмәмиш, гаратиканлыг гуртарды. Үлфәт галхыб атасына
 күрсү вермәк истәјирди **ки**, Кәримзадә ашагы башдакы күрсүдә
 отурду. (Мир Чәләл) Бу сөз онун агзындан чыхмамышды **ки**, дог-

рудан да бир мө'чүзө олду. (Мир Чөлал) Нәриман сүр'әтлө ашагы енмәк истәјирди **ки**, јолдан автомат сәси ешидилди. (Мир Чөлал) Чорәјими јејиб гуртармамышдым **ки**, телефон сәсләнди. (Мир Чөлал) **Јеничә** савад күрсунда охујурдум **ки**, муһарибә башиланды, әс-кәр кетдим. (Ә.Вәлијев) Чобанын сөзү гуртармамышды **ки**, ох сәси ешидилди. (Ә.Вәлијев) Мәчлис **тәзәчә** гызышырды **ки**, араад балкона чыхды.

Заман будаг чүмләсинин бу нөвү баш чүмләјә јалныз интона-сија илә дә бағлана билир; мәс.: *Ики ил кечмәмишди, анасы өлдү.* (Ч. Мәммәдгулузадә) - *Ики ил кечмәмиш, анасы олду.*

Г е ј д. Ки бағлајычысы гајда үзрә "баш чүмлә + будаг чүмлә" гурулушлу табели мүрәккәб чүмләләрә хидмәт едир. Заман будаг чүмләси јеканә будаг чүмлә нөвүдүр **ки**, будаг чүмләнин һәр ики позисијасында **ки** бағлајычысындан ис-тифадә олуноур.

2. Заман будаг чүмләси баш чүмләдән әввәл кәләрәк она бағлајычы сөз олмадан, јалныз **ки** әдаты илә бағланыр. **Ки** әдаты будаг чүмләнин дахилиндә ишләнир вә мүәјјән дәрәчә шәрт чаларына малик олур. Баш чүмләдә *онда, о заман, о вахт* типли гаршылыг билдирән сөзләр ишләнә биләр; мәс.: *Сәкинә хала, кун ки батды, һәр јан бағланыр, бир шеј тапмаг олмур.* (М.Ибраһимов) *Јохламаны ки гуртарыр, бир гојуну шаггалајырам.* (Ә.Вәлијев) - *Јохламаны гуртаран кими бир гојуну шаггалајырам. О чох узаг илләрдә ки университетдә бир јердә охујурдулар, онда башыны ашагы салыб сүр'әтлә лексија јазмагдан гәләм тутан бармаглары дөјәнәк бағламышды.* (Елчин)

3. "Будаг чүмлә + баш чүмлә" гурулушлу заман будаг чүмләләринин бир гисми баш чүмләјә **елә ки** бағлајычы сөзү илә бағланыр. Бу чүр заман будаг чүмләләри чанлы вә бәдии дилдә даһа чох ишләнир; мәс.: *Елә ки көрдүн дәнизин һавасы сәнә артыглыг еләјир, кәл мәни апар театра, киноја.* (Ә.Вәлијев) *Комисјон кәләндә аслан кими зәһмли олур. Елә ки јејиб-ичди, дөнүр гузуја.* (Ә.Вәлијев) - *Јејиб-ичән кими дөнүр гузуја. Елә ки коллуг гуртарды, јенә гаратиканлыг башлады.* (Ә.Вәлијев) - *Коллуг гуртаран кими јенә гаратиканлыг башлады. Н ә ч ә ф б ә ј. Елә ки өлдүм, бир сүреји-әррәһман охујуб хәтм еләр мәнә.* (Ә. һагвердијев) *Елә ки һачы Рза вә өврәти өлдүләр, Мәммәдһәсән әми галды башсыз-парахсыз.* (Ч.Мәммәдгулузадә) *Елә ки нуллары олмады, итәләјиб гәлјаналтыханадан чыхарырдылар.* (Елчин) *Елә ки јорулду, өзү пешман олачаг.* (Ә.Вәлијев) *Елә ки өзуну һазыр билдин, һеч кими миннәтчи кәтирмә, өзүн кәл имтаһан вер.* (Ә.Вәлијев) *Елә ки тәзә палтар кејиниб кузкунун*

...багында дажанырсан, бојуна тамаша елэмәкдән һәзз алырам.
(Ә.Вәлијев)

4. Заман будаг чүмләси баш чүмләдән әввәл кәләрәк она о заман ки, о кун ки, о вахт ки, бир заман ки, онда ки вә с. бағлајычы сөзләрлә бағланыр; мәс.: Көзәл Вәтән, о кун ки сән Ал шәфәгли бир сәһәрдән илһам алдын, јарандым мән. (С.Вурғун) О кун ки алә-мә јайылды шө'лән, Дағлар өз донуну лаләдән бичди. (С.Вурғун) О вахтлар ки кәлин өз евиндә отуруб дүју артадајырды, ја картоф со-јурду, Фирузә бирдән-бирә кәлиб јадына дүшүрдү. (Елчин) Вурул-мә о кун ки ие'рә, сәнәтә, Унутдум севдијим әјләнчәләри. (С.Вурғун) О заман ки мәни күнәш саламларды јар кими, Чырпынардым үрәјимдә бир хәстәлик вар кими. (С.Вурғун) Нә заман ки арабалар көч јолу-на дүзүлүр, Кәндли јолдаш әкининдән, бичининдән үзүлүр, Јазлыг әкин ишләрини унутурлар тамамән. (С.Вурғун) Бә'зән баш чүмлә-дә гаршылыг билдирән сөзләр дә олур: Бир заманда ки Әмирин әзәмәтли гызы Гәтибә ханым јохсул бир шаирлә әлагә сахлајыр, она әрә кетмәк истәјир, бир заманда ки Әмир һәзрәтләринин өзү вә мөһтәрәм ханымы да һаман шаирлә бир сүфрәдә наһар мејли бу-јурурлар, о заман ешикдә оланлар нә иш көрә биләрләр? (Ордубади) Онда ки сәндән үз дөндәрдиләр, онда ки сәндән јорулуб сојудулар, оил ки, онда сәни көзүнүн үстүндә сахлајачаг бир адам вар. (М.Ибраһимов)

Бу форма поетик дил үчүн даһа әлверишлидир, она көрә дә классик әдәбијатда да чох мүшәһидә олунур; мәс.: О кун ки фәс-ли-јаз олур. Кечә-күндүз тараз олур. (А.Сәһһәт) Ол кун ки сәнә ха-лиг едәр лүтф бир өвлад, Олсун үрәјин шад. (Сабир) Ол кун ки адахладыз, утандым. (Сабир) Ше'рдә, шифаһи нитгдә компо-нентләр јерини дәјишә дә билир: Аһ, нечә кеф чәкмәли әјјам иди, Онда ки өвлади-вәтән хам иди. (Сабир)

5. Будаг чүмлә баш чүмләјә нә гәдәр, нә гәдәр ки, нечә ки бағ-лајычы сөзләри илә бағланыр; мәс.: Нә гәдәр мән варам, бу евә Телли-мелли ајагы дәјмәјәчәк (М.Ибраһимов) - Мән олан мүддәт-дә бу евә Телли-мелли ајагы дәјмәјәчәк. Фәрһад дајылар исә, нә гә-дәр мән сағам, бизим ферманы көрә билмәз. (М.Ибраһимов) Нә гә-дәр ки көзләрим көрүр, ајағларым һәрәкәт едир, сәнәтимдә чаты-шачағам. (Ә.Вәлијев) Нә гәдәр ки һава Муғанда хошду, Һәлә сол-мәмәшиды кул дә, чичәк дә. (С.Вурғун) - Муғанда һава хош олдуғу мүддәтдә һәлә кул дә, чичәк дә солмәмәшиды. Нә гәдәр ки биз ар-биолара белә бахырыг, һәлә чох утаныб-ғызармалы олачагыг. (М.Ибраһимов) Ај огул, ана сәнә гурбан, нә гәдәр ки сән варсан, мән елә тојда, бајрамдајам. (Ф.Кәримзадә) Н ә ч ә ф б ә ј. Нә гә-

дәр мәним пулум вар иди, мәнә мөһтач идиләр, мәним башыма до-
ланыб, "гардашым, әзизим" дејәрдиләр. (Ә.Һагвердијев) Нечә ки
узаг кәнддә јашајырды, мәктубларынын арды-арасы кәсимириди.

6. Будаг чүмлә баш чүмләјә һачан, һачан ки, һавахт, нә вахт
вә с. бағлајычы сөzlәрлә бағланыр. Будаг чүмләнин сонун-
да -са,-сә шәкилчиси дә ишләнә билир. Баш чүмләдә гаршыыг
билдирән онда, о вахт типли сөzlәр ола да билир, олмаја да би-
лир; мәс.: **Нә вахт** десәниз, онда мән һазыр - **Дедијиниз вахт** мән
һазыр. **Һачан** чагырсаныз, кәләрәм. **Һачан ки (нә вахт ки)** ишдән
гајыдырды, ејни меһрибанлыгла гаршыланырды.

7. Будаг чүмлә баш чүмләјә -мы,-ми,-му,-мү шәкилчиси илә
бағланыр; мәс.: Кәндә тәзә бир мүәллимә кәлдим, мән тәсаду-
фән бир гадынла данышдыммы, һәфтәләрлә евимиздән дава-шава
гуртармыр. (И.Әфәндијев) Күн догдүму Шувәланда јәј чагы. Тән-
дир кими гыздырдымы торпагы, Дәли хәзри һәј-күјүнү кәсдим, Он-
он беш күн хош килавар әсдим, Јаваш-јаваш үзүмләрә хал дүшүр.
(С. Рүстәм) Бу чүр чүмләләрдә шәрт чалары да олур.

8. Будаг чүмлә баш чүмләјә јалныз интонасија илә бағланыр;
мәс.: **Һ ә м з ә б ә ј.** Бири бир ахмаг сөз деди, кәрәк бунлар да оту-
руб она ахмаг-ахмаг күләләр (Ә.Һагвердијев) -**Бири бир ахмаг сөз**
дејәндә кәрәк бунлар да отуруб она ахмаг-ахмаг күләләр. Аслан
б ә ј. Сонра бир пис иш көрәндә үзүнә бир аз әјри бахдын, о саат
түтдүзү ишин гәбаһәтини анлајыб, о иши бир дә түтмәз.(Ә.Һаг-
вердијев) Тәрс дамарына дүшдү, "јох" дејиб дурачаг - **Тәрс дама-**
рына дүшән ки ми "јох" дејиб дурачаг. Бир һәрәкәтин хошуна кәл-
мәди, дејәчәк "кет, бала, сәнә мән гыз вермәрәм".(М.Ибраһимов)
Бу чүр чүмләләрдә дә шәрт чалары олур. Будаг чүмләнин сонун-
на -мы,-ми,-му,-мү шәкилчисини дә артырмаг мүмкүндүр.

Заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә баш вә бу-
даг чүмләнин заман мүнәсибәти мүхтәлиф олур. Бу чәһәтдән за-
ман будаг чүмләләрини үч група ајырмаг олар:

1. Баш вә будаг чүмләнин заман мәзмуну ујғун олур, јә'ни бу-
даг чүмлә баш чүмләдәки ишлә ејни вахта аид олан иши. һади-
сәни билдирир; мәс.: Күнортадан јарым саат кечирди ки. Худајар
бәј јетишиди шәһәрә. (Ч.Мәммәдгулузадә) - **Күнортадан јарым са-**
ат кечәндә Худајар бәј јетишиди шәһәрә. Сәһәр күн тәзәчә чыр-
тырды ки, Мадарын јанына ики атлы кәлди. (Ә.Вәлијев) - **Сәһәр**
күн тәзәчә чыртанда Мадарын јанына ики атлы кәлди. Чобанын
сөзү гуртармамышды ки, ох сәси ешидилди. (Ә.Вәлијев) Елә јолун
јарысындајдым ки, сел кәлдијини көрдүм. (Ә.Вәлијев) Бу чүмлә-
ләрин һамысында будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнмиш-

ир. Баш вә будаг чүмлөләр ејни вахта аид олан иш вә һадисә-
ләр билдирир.

2. Будаг чүмлөдәки иш вахт е'тибарилә баш чүмлөдәки иш-
дән әввәлә аид олур; мәс.: *Елә ки коллуг гуртарды, јенә бош сәһ-
ра башлады.* (Ә.Вәлијев) *Елә ки Ичәришәһәрдәки ики балаца отаг-
дан ибарәт мәнзилләринә гајыдырдылар, елә бил, дәјишиб башга
адам олурдулар.* (Ә.Вәлијев) *Һәдијјә һаһарыны тәзәчә битирмиш-
ди ки, гапыда машын сәсләнди.* (Мир Чәләл) Будаг чүмләси баш
чүмлөдән әввәл ишләнмиш бу чүмлөләрдә ишин ичрасында бир
аңгычылыг вар: әввәл будаг чүмлөдәки, сонра баш чүмлөдәки
иш ичра олунур.

3. Икинчи вәзијјәтин әксинә олараг, баш чүмлөдәки иш бу-
даг чүмлөдәки иш вә һадисәдән әввәлә аид олур; мәс.: *Һәдијјә
кејиниб ишә кетмәк истәјирди ки, Малајева әлиндә узун бир сијаһы
ичәри кирди.* (Мир Чәләл) *Јемәји башламаг истәјирдиләр ки, Һә-
тәмхан бир букум јуха кәтирди.* (С.Әһмәдов) *Елә суфрәни јыгыш-
дырмаг истәјирдиләр ки, ортаја кабаб кәлди.* Һәр үч мисалда
икинчи тәркиб һиссәдә - баш чүмлөдә ифадә олунан иш биринчи
тәркибдәки ишдән әввәлә аиддир.

Јер будаг чүмләси

Јер будаг чүмләси баш чүмлөдәки һәрәкәт вә ја әла-
мәтин јерини билдирир.

Ја баш чүмлөдә јер зәрфлији-гәлиб сөз олур вә будаг чүмлө
васитәсилә изаһ едилир, дәгигләшдирилир, јахуд да будаг чүмлө
башчаваситә баш чүмләнин фе'ли вә ја исми хәбәринә аид олур,
һәрәкәт вә ја әламәтин јерини билдирир; мәс.:

*О јердә ки гојунун, гузунун гәдри адамдан артыг тутулур, ора-
да адамлар руһдан дүшүр.* (М.Ибраһимов) *Һара бујурсалар, Гулу
тәпәси үстә кедәр.* (С.Рәхимов)

Һәр ики мисалда будаг чүмлө баш чүмлөдән әввәл ишлән-
мишдир. Биринчи мисалда будаг чүмлө баш чүмлөјә *о јердә ки*
бағлајычы сөзү, икинчи мисалда *һара* бағлајычы сөзү вә *-са, -сә*
иңкилчиси илә бағланмышдыр. Биринчи мисалын баш чүмлө-
сіндә јер зәрфлији вәзифәсиндә гаршылыг билдирән *ораја* сөзү
ишләнмиш вә будаг чүмлө васитәсилә изаһ едилмишдир. Икин-
чи мисалын баш чүмләсиндә гаршылыг билдирән сөз јохдур,
лакин әлавә етмәк мүмкүндүр: *Һараја бујурсалар, Гулу ора (ора-
ја, о јерә) тәпәси үстә кедәр.* Бу чүр чүмлөләрдә рема ролуну

баш чүмлө ојнајыр, јени мә'лумат баш чүмлө васитәсилә вери-
лир. Будаг чүмлө баш чүмлөдә ишләнән вә ја тәсәввүр *едилен*
гаршылыг билдирән сөзүн мә'насыны конкретләшдирмәк вә лә-
гигләшдирмәклә баш чүмләнин јени информасија мәнбәјинә
чеврилмәсинә сәбәб олур: *Гулу бујурулан јерә тәпәси үстә кедәр.*
Јер будаг чүмләси дә о будаг чүмлө нөвләриндәндир ки, ја
баш чүмлөдә гаршылыг билдирән сөз олур, јахуд да мүтләг гә-
сәввүр едилир. Гаршылыг билдирән сөз адәтән *ора* сөзүндән
(бә'зән дә *о јер* бирләшмәсиндән) ибарәт олур. Гаршылыг *бил-*
дирән сөз (вә бирләшмәнин әсас тәрәфи) јалныз үч һалда - јөн-
лүк, јерлик вә чыхышлыг һалларында олудугда јер будаг чүмләси
әмәлә кәтирир, галан һалларда башга будаг чүмләләрин јаран-
масына сәбәб олур; мәс.:

Җарада ишләјирсән, ора абадлашыр.

Җарада ишләјирсән, ораның шәраити јахшылашыр.

Җарада ишләјирсән, ора (ораја) чан јандырырсан.

Җарада ишләјирсән, ораны абадлашдырырсан.

Җарада ишләјирсән, орада абадлыг ишләри көрүрсән.

Җарада ишләјирсән, орадан шәрәфли әмәјинин сәси ешидилир.

Биринчи мисалда баш чүмлөдәки *ора* сөзү адлыг һалда мүбтә-
да вәзифәсинләдир; икинчи мисалда *ораның шәраити* бирләш-
мәси дә мүбтәда вәзифәсинләдир. Дөрдүнчү мисалда баш чүм-
ләдәки *ораны* сөзү тамамлыгдыр. Јалныз үчүнчү, бешинчи вә ал-
тынчы мисаллардакы *ораја, орада, орадан* сөзләри јер зәрфији-
нин јерлијидир. Она көрә дә биринчи вә икинчи чүмләләр мүб-
тәда будаг чүмләли, дөрдүнчү чүмлө тамамлыг будаг чүмләли,
үч, беш вә алтынчы чүмләләр јер будаг чүмләли табели мүрәк-
кәб чүмләләрдир. Әкәр икинчи чүмләни: *Җарада ишләјирсән,*
ораның шәраитини јахшылашдырырсан - шәклинә салсаг, тамам-
лыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә јаранмыш олар, чүн-
ки баш чүмлөдә гаршылыг билдирән сөз тамамлыг вәзифәсин-
дә ишләнән бирләшмә (*ораның шәраитини*) јарадыр. Еләчә дә
ашағыдакы ики чүмләдән биринчиси тамамлыг, икинчиси јер
будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир:

О јердә ки бир заман патчыг дизә гәдәрди,

Инсан өглу ораны бир кулигәнә дөндәрди.

О јердә ки дурурду гозбел, гәмли дахмалар,

Инди орда сарајлар, гәшәнк кашанәләр вар.

(С. Рүстәм)

Г е ј д. Бү чүр чүмлөлөри садэләшдирәркән биринчи гәрәфи фе'ли сифәт тәркибиндән, икинчи тәрәфи *јер* сөзүндән ибарәт олан јанашма әлагәли исми бирләшмә јараныр. *Јер* сөзү семантик чәһәтдән үмумилик билдирдији вә мүс-тәгил чүмлө үзвү ола билмәдији үчүн бу чүр чүмлөләр тә'јин будаг чүмләси де-јил, јер будаг чүмләсидир: *Ишләдијин јерә (һара?) чан јандырырсан. Ишләдијин јерәрдән (һарадан?) шәрәfli әмәјинин сәси ешидилир.*

Јер будаг чүмләсини башга охшар будаг чүмлө нөвләриндән фәргләндирмәк үчүн ашағыдакы чүмлөләр дә мараглыдыр:

*О јердә ки дилләр ајры, арзулар бир, үрәк бирдир,
О јердә ки мәсләк бирдир, әмәк бирдир, чөрәк бирдир,
О јердә ки әтир сачыр чичәкләри мәһәббәтин,
Инсан оғлу дәрд чәкмәјир гучагында сәадәтин.*

(С. Рүстәм)

*О јердә ки далгаланыр дост елләрин ал бајрагы,
О јер мәним Вәтәнимдир, ше'рим орда ганад чалар.*

(С. Рүстәм)

Биринчи мисалда сон мисра баш чүмлө, әввәлки үч мисра бу-даг чүмләдир. Будаг чүмлөләр баш чүмләјә *о јердә ки* бағлајычы сөзү илә бағланмышдыр. Баш чүмләдә гаршылыг билдирән сөз јохдур, лакин мәтнә әсасән *орада* сөзүнү әлавә етмәк олар. Де-мәли, һәммин чүмлө паралел јер будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Икинчи мисал биринчидән фәргли гурулуша малик-дир: будаг чүмлө (*О јердә ки далгаланыр дост елләрин ал бајрагы*) садә чүмлө, баш чүмлө (*О јер мәним вәтәнимдир, ше'рим орда ганад чалыр*) табесиз мүрәккәб чүмлө ипәклиндәдир. Баш чүмлө-нин компонентләринин һәр бириндә гаршылыг билдирән сөз вар. Биринчи компонентдә гаршылыг билдирән *о јер* сөзләри ад-лыг һалда, мүбтәда вәзифәснндәдир; икинчи компонентдә исә *орада* сөзү јерлик һалда олуб јер зәрфлији вәзифәсиндә ишлән-шдир. Будаг чүмлө һәр ики баш чүмләјә хидмәт едир: бирин-чи компонентлә әлагәдә мүбтәда будаг чүмләси, икинчи компо-нентлә әлагәдә јер будаг чүмләси әмәлә кәлир. Садәләшдир-диклә будаг чүмлө биринчи баш чүмләнин мүбтәдасы, икинчи баш чүмләнин јер зәрфлији олур: *Дост елләрин ал бајрагы далга-ланан јер мәним Вәтәнимдир, ше'рим дост елләрин ал бајрагы дал-галанан јердә ганад чалыр.*

Будаг чүмлөләрдән бәһс олунан әсәрләрдә јер будаг чүмлө-синин јалныз бир типиндән данышылыр. Будаг чүмләнин баш чүмләјә јалныз бағлајычы сөзлә бағландығы, она көрә дә баш чүмләдән әввәл ишләндији көстәрилир. Бу онунла әлагәдардыр ки, бәди әдәбијјатда практик олараг јалныз гејд едилән тип өзү-нү көстәрир. Лакин нәзәри бахымдан биринчи типин ишләнмә-

си дә мүмкүндүр.

I тип. Баш чүмлөдө *ораја, орада, орадан, о јерә, о јердә, о јердән, һәмин јерә, һәмин јердә, һәмин јердән, һансы јерә, һансы јердә, һансы јердән* гәлиб сөзләриндән бири ишләнир, будаг чүмлө баш чүмлөдөн сонра келәрәк она ки бағлајычысы илә бағланыр вә һәмин сөзләри изаһ едиб ајдынлашдырыр; мәс.: *Адамлар орада даш төкүб ев тикирдиләр ки, орада ата-бабаларынын ајаг изләри варды. Кәшифијат дәстәси о јердә кечәләди ки, ора нечә илләр иди инсан ајагы дәјмирди. Биз о јердә көрүшдүк ки, о јер әввәлчәдән нәзәрдә тутулмушду.*

Бу чүр чүмлөләр заһирән тә'јин будаг чүмләсинин биринчи типинә охшајыр. Лакин бунларын баш чүмләсиндә ишләнән *орада* сөзү, *о јердә* бирләшмәси јер зәрфлији вәзифәсиндә олуб, јер будаг чүмләсинин баш чүмлөдә гәлиби кими чыхыш едир. Будаг чүмлөләрин әввәлиндә хатырланан *орада, ора, о јер* сөзләри дә мөкан мөзмунунун мұһафизәси илә бағлыдыр. Садәләшдирдикдә дә ејни вәзијјәт алыныр: *Адамлар ата-бабаларынын ајаг изләри олан јердә даш төкүб ев тикирдиләр* - чүмләсиндә *ата-бабаларынын ајаг изләри олан јердә* бирләшмәси мүрәккәб јер зәрфлији вәзифәсиндәдир. Белә чүмлөлөрдә фе'ли сифәт тәркибини тә'јин кими ајырмаг олмаз, чүнки *јердә* сөзү тәкликдә һеч бир синтактик вәзифә дашымыр.

II тип. Үмумијјәтлә, јер будаг чүмләси аз ишләнән будаг чүмлә нөвләриндәндир. Лакин нисби интенсив ишләнмә чәһәтдән "будаг чүмлә + баш чүмлә" гурулушлу јер будаг чүмлөләри даһа чох нәзәри чәлб едир. Јер будаг чүмләсинин бу типиндә будаг чүмлә баш чүмләјә бағлајычы сөзләрлә бағланыр. Бағлајычы сөздә ки әдаты вә ја будаг чүмләнин сонунда -са, -сә шәкилчиси олур (олмаја да биләр). Баш чүмлөдә, гејд етдијимиз кими, јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һалларындан бириндә гаршылыг билдирән сөз олур (олмадыгда тәсәввүр едилир). Бағлајычы сөзлә гаршылыг билдирән сөз әксәрән һал чәһәтдән ујғун кәлир: *һараја* - *ораја, һарада* - *орада, һарадан* - *орадан* шәкилләриндә, ејни морфоложи формада чыхыш едир; мәс.: *Һара(ја) көндәрирләр, ора(ја) кет. Һарада дејирләр, орада отур.* Лакин бунлар исмин мүхтәлиф һалларында да ишләнә билир; мәс.: *Һараны бәјәниб сечәси олсан, Ораја, еј сәнәм, сән мәнимлә кет.* (Һ.Ариф)

Јер будаг чүмләсини баш чүмләјә бағлајан әсас бағлајычы сөзләр ашағыдакылардыр:

1. Будаг чүмлә баш чүмләјә *һаранын (ки), һараја (ки), һараны (ки), һарада (ки), һарадан (ки)* бағлајычы сөзләри илә бағланыр, баш чүмлөдә гаршылыг билдирән *ораја, орада, орадан* сөз-

ләриндән бири олур вә будаг чүмлә васитәсилә изаһ едилип;
мәс.: *Муздурун јатмаг үчүн муәјјән бир јери олмадығындан һара кедәрдисә, орада да јатарды.* (С.Рәһимов) *Көчәри гуш кими һәр јерә гошар, Һарда ахшамласа, орда да јашар.* (С.Вурғун) *Һарада јашылыг көрдүңүз, мәни ораја апарын.* (Ә.Вәлијев)- *Мәни јашылыг көрдүңүз јерә апарын. Һараја ки мәктүб көндәрирди, орадан мәңли мә'луматлар алырды.* Баш чүмләдә гаршылыг билдирән сөз ишләнмәјә дә биләр: *Чәбһәчи дејирләр! Һара кедирсән, сәнә чәбһәчи дејирләр.* (Мир Чәләл)

Бу чүр чүмләләрдә хәбәрин еллисиси дә мүмкүндүр: *Сән һара, биз дә ора.* (Ә.Вәлијев) - *Јолдаш Салман, јолунуз һа тәрәфдир? Һара сән әмр еләсән, ора.* (М.Ибраһимов)

2. Будаг чүмлә баш чүмләјә *о јерә ки, о јердә ки, о јердән ки* бағлајычы сөзләри илә бағланыр, баш чүмләдә гаршылыг билдирән *ораја, орада, орадан* сөзләриндән бири олур вә ја тәсәввүр елилип; мәс.: *О јердә ки бөјүјә һөрмәт олмады, орада иш кетмәз.* (М.Ибраһимов) *О јердә ки далааланыр дост елләрин бајрагы, О јердә ки көнүлләрин хәзан билмәз баһары, Ше'рим орда чалар ганад.* (С.Рүстәм)

3. Будаг чүмлә баш чүмләјә *бир јерин ки, бир јерә ки, бир јери ки, бир јердә ки, бир јердән ки* бағлајычы сөзләри илә бағланыр, баш чүмләдә гаршылыг билдирән *ораја, орада, орадан, о јерә, о јердә, о јердән* сөзләриндән бири ишләнир вә ја тәсәввүр едилип; мәс.: *Бир јерә ки сәни мәсләһәт көрмүрләр, сәнин орада ишләмәјин вачиб дејил. Бир јердә ки сәнә иш тапылдыр, о јердә нијә вахт кечирирсән? Бир јердә ки ишләри хараблашырды, тез орадан әкилирди.*

Лухарыдакы мисаллардан көрүндүјү кими, бә'зән будаг чүмлә баш чүмләјә јалныз бағлајычы сөз вә интонасија илә бағланыр, баш чүмләдә гаршылыг билдирән сөз олмаја да билир; мәс.: *Душмүшәм бир бөлүк иланын ичинә. Һара тәрпәнирәм, баш галдырыб мәни санчырлар.* (Ә.Вәлијев) Бу чүр һалларда бағлајычы сөзә ки әдатыны вә ја хәбәрә -са,-сә шәкилчисини артырмаг олар: *Һараја ки тәрпәнирәм, баш галдырыб мәни санчырлар - Һараја тәрпәнирәмсә, баш галдырыб мәни орада санчырлар. Һара кедирәм, бу иблис габагыма чыхыр - Һараја ки кедирәм, бу иблис орада габагыма чыхыр. Һара кедирәмсә, бу иблис орада габагыма чыхыр.*

Бәдин дилдә бу чүр чүмләләрин компонентләринин инверсиясына да раст кәлмәк олур: *Вичданлары чурук, ахсаг, Јаманлардыр, Һара бахсан.* (Ч.Новруз) - *Һара бахсан, (орада) јаманлардыр.*

Јер будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә дә баш вә будаг чүмләнinin заман мезмуну мүхтәлиф олур:

1. Будаг чүмләдәки иш вахт е'тибарилә баш чүмләдәки иш-

дән әввәлә аид олур; мәс.: *Һараја ки јаа төкүлмүшдү, бир гәдәр сонра орада ири ләкәләр әмәлә кәлди.*

2. Баш чүмләдәки иш будаг чүмләдәки ишдән әввәлә аид олур; мәс.: *Һарада ки инди газынты ишләри апарылып, кечмишдә орада бөјүк шәһәр олуб.*

3. Баш вә будаг чүмләнinin заман мәзмуну ујғун олур, ејни вах-та аид олур; мәс.: *Һарада јашыллыг варса, орада су вә һәјат вар.*¹²

Кәмијјәт будаг чүмләси

Кәмијјәт будаг чүмләси баш чүмләдәки һәрәкәт вә ја әләмәтин кәмијјәтини билдирир.

Ја баш чүмләдә будаг чүмләнinin гәлиби - кәмијјәт зәрфлији олур, будаг чүмлә васитәсилә конкретләшдирилир, дәгигләшдирилир, јахуд да будаг чүмлә билаваситә баш чүмләдәки һәрәкәт вә ја әләмәтин кәмијјәтини мүүјјәнләшдирир; мәс.:

Мән рајона кедәндә нә гәдәр тәләсирдимсә, кәндә гајыданда да о гәдәр көнүлсүз јеријирдим. (Ә.Вәлијев) *О нә гәдәр бачарырды, једи, кизләди, багышлады.* (Ә.Вәлијев)

Һәр ики мисалда будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнмишдир. Биринчи мисалда будаг чүмлә баш чүмләјә *нә гәдәр* бағлајычы сөзү вә *-са, -сә* шәкилчиси илә, икинчи мисалда јалпыз *нә гәдәр* бағлајычы сөзү илә бағланмышдыр. Һәр ики мисалда јени информасија мәнбәји баш чүмләдир. Лакин баш чүмләләрин гурулушунда фәрг вардыр. Биринчи мисалын баш чүмләсиндә будаг чүмләнinin јерлији кими гаршылыг билдирән *о гәдәр* сөзү ишләнмиш вә будаг чүмлә һәмин сөзү изаһ едиб ајдынлашдырмагла баш чүмләни јени информасија илә зәнкинләшдирмишдир: *Мән кәндә гајыданда рајона кедәркән тәләсдијим гәдәр көнүлсүз јеријирдим.*

Икинчи мисалын баш чүмләсиндә будаг чүмләнinin јерлији - гаршылыг билдирән сөз јохдур, будаг чүмлә баш чүмләнinin билаваситә хәбәрini кәмијјәтчә мүүјјәнләшдирир. Чүмләнinin мә'насына әсәсән баш чүмләјә гаршылыг билдирән *о гәдәр, бир о гәдәр, о гәдәр дә* сөзләрини артырмаг олар: *О нә гәдәр бачарырды, бир о гәдәр једи, кизләди, багышлады - О, бачардыгы гәдәр једи, кизләди, багышлады.*

Баш вә будаг чүмләнinin јеринә, бағлајычы васитәләрә көрә кәмијјәт будаг чүмләсини дә ики типә ајырмаг олар.

1 тип. Будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнәрәк она ки бағлајычысы илә бағланыр. Баш чүмләдә будаг чүмләнinin гәли-

би, јерлији кими *о гэдэр, о кэмијјэтдэ, о мигдарда* сөзлэри ишлэ-
 нир вэ будаг чүмлэ васитәсилә изаһ едилир; мәс.: *Лаләнин мәһәб-
 бәти мәнә о гэдэр күч вә гуввәт вермишдир ки, лап күнү бу күн да-
 башына галхачагам.* (Ә.Вәлијев) *Әлләрини о гэдэр овушдур-
 мушду ки, бармаглары гыпгырмызы олмушду.* (Ә.Вәлијев) *Ушаг
 бахтында фагыры һаг јерә, наһаг јерә о гэдэр дөјдүн ки, ахырда
 сартылды.* (Ә.Һагвердијев) *Валлаһ, гурбаны олдуғум аллаһын да о
 гэдэр сәбри вар ки, нә һәдди вар, нә һесабы.* (Ә.Һагвердијев) *О гә-
 дәр өмрүм олајды ки, Фикрәтин тојуну көрәјдим.* (Ә.Вәлијев) Кә-
 мијјет будаг чүмләсинин бу типиндә будаг чүмлә баш чүмләјә
 интонасија илә дә бағлана билир; мәс.: *Кечән чүмә ахшамы бизим
 Мәрдан бәјин тә'зијәсиндә о гэдәр ағламышам, көзүмдән бир Күр-
 чәк јаш кедиб.* (Ә.Һагвердијев) *Дунән күндүз көзүнүзү зилләјиб о
 гэдәр бахдыңыз, графини салыб сындырдым.* (Ә.Вәлијев)

Кәмијјет вә дәрәчә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә-
 ләр һәм гурулушуна, бағлајычы васитәләринә, һәм дә грамма-
 тик семантикасына көрә бир-биринә чох јахындыр. Она көрә дә
 бир сыра дилчилик әдәбијјатында бунлар “кәмијјет вә ја дәрәчә
 будаг чүмләси” ады алтында бирликдә верилир. Әксәрән кәмиј-
 јет будаг чүмләсиндә дәрәчә, дәрәчә будаг чүмләсиндә кәмијјет
 чалары олур (Бу хүсусијјет ејни дәрәчәдә кәмијјет вә дәрәчә
 зәрфликләриндә дә өзүнү көстәрир). Һәр икисинин баш чүмлә-
 синдә гәлиб сөз кими даһа чох *о гэдәр* сөзү ишләнир, һәр икиси-
 нә *нә гэдәр? нә дәрәчә?* суалларыны вермәк олур. Бунлары аша-
 ғыдакы кими фәрғләндирмәк олар:

Дәрәчә будаг чүмләси баш чүмләдә әламәтин дәрәчәсини
 билдирир, буна көрә дә сифәт вә зәрфлә ифадә олунан үзвләрә
 аид олур. Кәмијјет будаг чүмләси исә баш чүмләдә әшја билди-
 рән үзвүн кәмијјәтини билдирир; мәс.: *Һәјәтин ичи о гэдәр гаран-
 лыг иди ки, евләр чәтин сечилирди.* (Мир Чәләл) *О гэдәр гојун-гу-
 зу, о гэдәр мал-гара, о гэдәр ат варды ки, сајмагла гуртармаг ол-
 мазды.* (Ә.Вәлијев) Биринчи мисалда *о гэдәр* сөзү сифәтлә ифадә
 олунмуш гаранлыг иди хәбәринә аиддир вә әламәтин дәрәчәси-
 ни билдирир. Икинчи мисалда исә *о гэдәр* сөзү гојун-гузу, мал-га-
 ра, ат сөзләринә аиддир вә әшјанын кәмијјәтини билдирир. Би-
 ринчи мисалда *о гэдәр* сөзүнә *нә дәрәчәдә?*, икинчи мисалда *нә
 гэдәр?* суалыны вермәк даһа дәғиг олар. Биринчи мисалда *о гә-
 дәр* сөзүнү *елә* сөзү илә, икинчи мисалда *о мигдарда* сөзү илә әвәз
 етмәк олар. Она көрә дә биринчи чүмлә дәрәчә, икинчиси кә-
 мијјет будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Дәрәчә вә кә-
 мијјет будаг чүмләлери баш чүмләнин фе'ли хәбәринә дә аид
 олур; мәс.: *Күндүз ахшама кими дабан дөјдүјүнә көрә о гэдәр јору-*

лар, *о гэдэр ајагдан дүшәрди ки, јерә узанмагла јухуја кетмәји бир оларды.* (С.Рәһимов) *Бу чүр сөzlәр о гэдәр дејилмишиди ки, әкәр сөzlәри топламаг мүмкүн олсајды, балача мәнзилдән өјүд-нәсиһәт ији кәләрди.* (Ә.Вәлијев) Јухарыдакы гәјданы бу чүр чүмлөләрә дә тәтбиғ етмәк олар. Мәсәлән, биринчи чүмләдә *о гэдәр* сөзүнү елә сөзү илә әвәз етмәк олар, икинчидә олмаз.

Г е ј д. Ә. З. Абдуллајев кәмијјәт будаг чүмләсинин биринчи типин ("баш чүмлә + будаг чүмлә") һаггында мә'лумат вермәмишидир. ЕА-нын нәшр етдирдији "Мүәсир Азәрбајҗан дили" китабында јерилмиш мисаллар исә дөрөчә будаг чүмләсинә аиддир.¹⁹

II тип. Кәмијјәт будаг чүмләсинин икинчи типиндә будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнир вә она *нә гэдәр, һәр нә гэдәр* бағлајычы сөzlәри илә бағланыр. Бағлајычы сөздә *ки* әдаты будаг чүмләнин сонунда *-са, -сә* шәкилчиси нөвбәли шәкилдә ишләнә биләр (ишләнмәјә дә биләрләр); баш чүмләдә гаршылыг билдирән *о гэдәр, о гэдәр дә. бир о гэдәр, бир о гэдәр дә* сөzlәри ишләнир вә будаг чүмлә васитәсилә конкретләшдирилир, изаһ едилир вә ајдынлашдырылыр; мәс.: *Нә гэдәр сифарииш етмишидини, о гэдәр кәтирмишәм. Әмим гызыны нә гэдәр тез әрә версән, азардан-безардан бир о гэдәр тез гуртарар.* (Ә.Вәлијев) *Нә гэдәр ешитмәсән, о гэдәр ганын дуру галар.* (С.Рәһимов) *Арвад, кәлини нә гэдәр тез кәтирсән, о гэдәр јахшыдыр.* (М.Ибраһимов) *Бу чүр мүфтәхорлары саглам вучудлу, саглам дүшүнчәли инсанлары арасындан нә гэдәр тез тәмизләсәләр, адамлар бир о гэдәр хош күн көрәрләр.* (Ә.Вәлијев) *Әсәрин инчәлији нә гэдәр ки дилин инчәлији илә әлагәдардыр, бир о гэдәр дә шаирин мәһарәт вә сәнәткарлығы илә әлагәдардыр.* (Ордубади) *Узун һәсән нә гэдәр учабој, агыр идисә, бир о гэдәр дә јүнкүл, чәлд иди.* (Ф.Кәримзадә) *Нә гэдәр инсанлардан аралы јашасаг, хатадан-бәладан, сөз-совдан, бөһтан вә ифтирадан бир о гэдәр узаг оларыг.* (Ә.Вәлијев) *Өвлад нә гэдәр тез мүстәгил јашамагы өјрәнсә, о гэдәр јахшыдыр.* (Мир Чәләл) *Итмиш шеј адамы нә гэдәр агрыдарса, тапыланда да о гэдәр ләззәт верәр* (Ә.Вәлијев)

Баш чүмләдә гаршылыг билдирән еләчә, *бир елә, беи о гэдәр, јүз о гэдәр, мин о гэдәр, мин гат* вә с. сөzlәр ишләнир вә будаг чүмлә васитәсилә изаһ едилир; мәс.: *Нә гэдәр кобуд, јонтулмамыш олса, бир елә јахшыды, әмәкчиди.* (С.Әһмәдов) *Г а ч а р. Нә гэдәр мән сәндә е'тибар көрдүм, бир елә дә Мүртәзагулу хан көрәр.* (Ә.Һагвердијев) *Адамлар бураја кәләндә нә гэдәр тәләсирдиләрсә, бурадан чыханда да еләчә тәләсирдиләр.* (Мир Чәләл) *Бир күндә нә гэдәр дурна вурмушдуларса, беи о гэдәр Хәлил наһаным*

гомунундан гырдылар. ("Короғлу") О, әскәрин, чәбһәчинин мәһәб-
батинә етдији хәјанәтин ағырлығыны дујараг нә гәдәр дахили әзаб
әкирдисә, инди она верилән иши вә ишәити доғрултмаг чәһдини
дә мин гат артырырды. (Мир Чәләл) Рузкарын намусуну инди-
жан нә гәдәр уча билмисәнсә, инди ондан да он мәртәбә уча бил.
(Ә. Әлисли)

Елә һаллар да вар ки, баш чүмләдә гаршылыг билдирән о
миздарда сөзү ишләнир вә будаг чүмлә баш чүмләжә нечә бағла-
йычы сөзү илә бағланыр: Хан нечә мутәккә демишсә, Мирзә дә о
миздарда готазлы мутәккәжә сөжкәнмишди. (С. Рәхимов)

Будаг чүмлә баш чүмләжә о ки бағлајычы сөзү илә дә бағла-
ныр: Күрәкәни сәһәр ишә кедәндән сонра ана гызыны алыб јатды.
О ки лазымдыр, данлады. (Ә.Вәлијев) О ки лазымдыр, ағладылар.
(Ә.Вәлијев) - Лазым олдуғу гәдәр ағладылар. Мисаллардан көрүн-
дүјү кими, баш чүмләдә гаршылыг билдирән сөз ишләнмәжә дә
билир. Ишләнмәдикдә чүмләннин мәзмунуна әсасән әлавә етмәк
олур; мәс.: Секанын буфетиндә нә гәдәр истәјирсән, свежи әт вар.
(Елчин) - Секанын буфетиндә нә гәдәр истәјирсән, о гәдәр свежи
әт вар.

Сәбәб будаг чүмләси

Сәбәб будаг чүмләси баш чүмләдә ифадә олунан һә-
рәкәт вә ја әләмәтин сәбәбини билдирир.

Ја баш чүмләдә будаг чүмләннин гәлиби - сәбәб зәрфлији олур
вә будаг чүмлә васитәсилә изаһ едилир, конкретләшдирилир, ја-
худ да будаг чүмлә билаваситә баш чүмләннин хәбәринә аид
олуб, хәбәрлә ифадә олунан һәрәкәт вә ја әләмәтин сәбәбини
мүјәјјәнләшдирир; мәс.:

Бунларын һамысыны она көрә хатырлајырам ки, сән олмајанда
ешимиз сују совулмуш дәјирмана бәнзәјирди. (М.Ибраһимов) Мән
хошбәхтәм ки, Одла Су кими сәдагәтли достларым вар. (Ә.Вә-
лијев)

Һәр ики мисалда баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә сонра ишлән-
шир. Һәр ики мисалда будаг чүмлә баш чүмләжә ки бағлајы-
чысы илә бағланмышдыр. Биринчи мисалын баш чүмләсиндә
сәбәб будаг чүмләсинин ишарә әвәзлији вә гошмадан ибарәт
(она көрә) јерлији, гәлиби вардыр. Баш чүмләдә актуаллашды-
рылан, мәнтиги вурғу илә тәләффүз едилән бу сөз конкрет мә'на
ифадә етмәдијинлән баш чүмләдән сонра будаг чүмлә ишләнмә-
ни олмуш вә һәмин сөзүн мә'насыны дәгигләшдирмиш, ајдын-

лашдырмышдыр. "Јени"ни билдирэн будаг чүмлэни -дыгы шәк-
чили фе'ли сифэт тәркиби вә гошма илә сәдәләшдирмәк олур. Бун-
ларынн һамысыны сән олмајанда евимиз сују совулмуш дәјирман
бәнзәдији үчүн хатырлајырам.

Икинчи мисалын баш чүмләсиндә будаг чүмләнinin әләмәти
јохдур (она көрә сөзләрини артырмаг олар). Баш чүмлэни төләф-
фүз етдикдә нијә?, нә үчүн? суаллары илә чаваб төләб олунур.
Интонасија илә актуаллашдырылан сәбәб зәрфлији будаг чүмлә
шәклиндә өзүнү көстәрир. Белә чүмләләрдә дә будаг чүмлә ва-
ситәсилә јени мә'лумат верилир. Бунлар да ејни гәјда илә сәдә-
ләшдирилир: Мән Одла Су кими сәдагәтли достларым олдуғу
үчүн хошбәхтәм.

Мисаллардан көрүндүјү кими, сәбәб будаг чүмләсинин аид
олдуғу баш чүмлә фе'ли хәбәрли дә ола билир, исми хәбәрли дә.

Баш вә будаг чүмләнinin јеринә, бағлајычы васитәләрә көрә
сәбәб будаг чүмләсинин ики тиши вардыр.

1 тип. Будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнир вә она мүх-
тәлиф васитәләрлә бағланыр. Бу чәһәтдәи сәбәб будаг чүмлә-
ли табели мүрәккәб чүмләләрин бу типини ашағыдакы нөвләрә
ајырмаг олар.

1. Будаг чүмлә баш чүмләдән сонра кәләрәк она чунки бағла-
јычысы илә бағланыр. Бу бағлајычы моносемантиклији илә се-
чилир вә јалныз сәбәб будаг чүмләсинә хидмәт едир. Грамма-
тик семантикасында сәбәб мә'насы олдуғу үчүн чунки бағлајы-
чылы чүмләләрин баш чүмләсиндә гәлиб сөз олмур; мәс.: Једик-
ләри гарынларыны дојурмады, кәјдикләри әјинләрини иситмәди,
чунки балаларындан ајры дүшмүшдүләр. (Ә.Вәлијев) Сән гапыдан
говачагсан, онлар пәнчәрәдән кирәчәкләр, чунки гызларын сәнни сө-
зүнү јох, оғланларын мәнәббәтини көјәртмәклә мәшгүлдур-
лар. (Ә.Вәлијев) Атасындан дәфәләрлә ешитмишди ки, иланы
көрдүн өлдүр, өлдүрдүн басдырма, чунки илан улдуз көрмәјинчә өл-
мәз. (Ә. Вәлијев) Гүдрәтин бөјүкдүр, чунки инсансан. (С.Вурғун)
Бир шеј јазмамышам истигбалына. Чунки аз дујмушам, аз анламыш-
шам. (С.Вурғун) Елә јалан демир Мәнәммәдһәсән әми, чунки ки-
шинин бу синниндә кенә јанаглары гыпгырмызы гызарыр. (Ч.Мәм-
мәдгулузадә) Бу фикрини башгаларынын јанында демәх чунки та-
мамилә јанлыш бир фикирдир. (Ордубади) Сәни мәнә етмишәм,
чунки сәни мәнә етмәк хәлифәнinin ән јахын адамларыны тәһзир
етмәкдир. (Ордубади) Оғлан али мөктәбә кирмәјә горхурду, чун-
ки елмдән чохдан араланмышды. (Ә.Вәлијев) Онун үмүмијјәтгә аз
јаддашындан хәбәри јох иди, чунки нәји исә јадда сахламага вахты
јох иди. (Елчин) Зәһра кәнәнәк тәкчә Исмајыллы дағларында јаша-

арды, чунки Зәһра кәпәнәјин гурдунун једији Мәхмәри чичәкләр
о дағларда битирди. (Елчин)

Бу чүр чүмлөләр баш чүмлөјә интонасија илә дә бағлана би-
лар: Дөнүб, тала јолундан чыхыб өзләрини кол-коса, чәнкәллијә со-
билмәздиләр, үст-башлары чырылар, әл-ајағлары дидиләрди.
(С. Әһмәдов) Бу чүмлөдә икинчи компонентдән әввәл чунки бағ-
лајычысыны да артырмағ олар.

2. Сәбәб будаг чүмләси баш чүмлөдән сонра кәләрәк она ки
бағлајычысы илә бағланыр. Бу бағлајычы чунки бағлајычысын-
ан фәрғли оларағ, ајдын сәбәб мә'насы ифадә едә билмәдији
чүн баш чүмлөдә чох заман она көрә, ондан өтру, онун үчүн, о сә-
бәб, бу сәбәбә, буна көрә, бундан өтру вә с. гәлиб сөзләр ишлә-
нир вә будаг чүмлө васитәсилә һәммин сөзләрин мә'насы дәгиг-
ләшдирилир; мәс.: Торпагда она көрә битки битмир ки, торпагын
алты гызыл күпләри илә долудур. (Ә. Вәлијев) Инди исә кәндимизи
она көрә севирик ки, вәтәнимизин бир кушәсидир. (М. Ибраһимов)
Хәзәр! Она көрә севимлисән ки, Бакы сәнин саһилиндәдир. (Ә. Вә-
лијев) Бу она көрә гүмәтлидир ки, ону Әмир Тејмур өзү Тәбриз ус-
таларына дүзәлтдириб. (Ф. Кәримзадә) Ондан өтру гәшәнк әһва-
натдыр ки, адам күлүр. (Ч. Мәммәдгулузадә) Худаяр бәјә ондан
өтру бу чавабы верди ки, әввәла, әринин бәдәни гәбрин ичиндә бәл-
кә һеч сојумамышды. (Ч. Мәммәдгулузадә) Хәрчи дә ондан өтру
чох иди ки, аллаһын изни илә, пејгәмбәрин шәриәти илә Кәрбәлајы
Мәммәдәли бурада бир дул арвад сигә еләмишди. (Ч. Мәммәдгулу-
задә) О сәбәбә кәтирмәдик ки, һәлә һазыр дејилди. Худаяр бәј еш-
шәји о сәбәбә сатды ки, она беш-алты манат пул лазым иди.
(Ч. Мәммәдгулузадә)

Гејд олуна гәлиб сөзләрин (она көрә, ондан өтру, о сәбәбә вә
с.) чүмлөдә јери сәрбәстдир. Бунлар баш чүмләнин әввәлиндә,
ортасында вә сонунда ишләнә билир; мәс.:

Ондан өтру китаба бахырам ки,
Китаба ондан өтру бахырам ки, — көрәк шәриәт бу хусусда нә
Китаба бахырам ондан өтру ки, бујурур.
(Ч. Мәммәдгулузадә)

Она көрә, ондан өтру, о сәбәбә, бу сәбәбә сөзләри баш вә будаг
чүмлә арасында ки бағлајычысы илә бирләшәрәк, каһ баш, каһ
а будаг чүмлә илә бирликдә тәләффүз олунар. Баш чүмлә илә
бирликдә тәләффүз едилдикдә ки-дән сонра, будаг чүмлә илә тә-
ләффүз едилдикдә она көрә... сөзләриндән әввәл веркүл гојулур.
Баш чүмлә илә бирликдә тәләффүз едилдикдә чүмлөдә емо-

сионаллыг бир гәдәр артыр, лакин она көрә ки, ондан өтрү ки типли сөzlәр јенә дә гәлиб сөзә (она көрә, ондан өтрү) вә бағлајычыја (ки) ајрылыр; мәс.: Кәлмишәм она көрә ки, ишишмиз чох да јахшы дејил. (М.Ибраһимов) Ијирми-отуз адамы Худаяр катда дама гатыб мәһз о сәбәбә ки, сәһвән она дејибләр Худаяр катда, демәјибләр Худаяр бәј. (Ч.Мәммәдгулузадә) Ахырда ушаглар бир-бир башладылар дагылмаза о сәбәбә ки, ушагын бири дәрсиш билмәјәндә Мәшиәди Молка Гәсән тупурурду ушагын узунә. (Ч.Мәммәдгулузадә)

3. Баш чүмләдә гәлиб сөз олмур, сәбәб будаг чүмләси баш чүмләјә јалныз ки бағлајычысы илә бағланыр. Баш чүмлә елә бир интонасија илә тәләффүз едилир ки, дәрһал нијә?, нә учун?, нә сәбәбә? суаллары мејдана чыхыр вә бу суаллара будаг чүмлә васитәсилә чаваб верилир; мәс.: Вар олсун Чинарлы кәндики ки, Зүләјха кими гәһрәман, Билал кими икид јетишидириб. (Ә.Вәлијев) Ајагынызын алтында гоша гурбан кәсмәк лазымдыр ки, нәһајәт, узунузу даг кәндләринә чевирмисиниз. (Ә.Вәлијев) Мәрһәба Сәнүбәрә ки, өзү әризә вериб Фәррухун јанына кедир. (Ә.Вәлијев) Шукр олсун аллаһа ки, биз дә гејддән гуртардыг. (Ә.Һагвердијев) Фәхр елә ки, әдаләт јолунда кәдәнләр арасында бизим дә догма баламыз вардыр. (Мир Чәләл) Чох агыллы иш көрмүсән ки, бура охумага кәлмисән. (Мир Чәләл) О севинирди ки, илк күнләрдә олдузу кими, даһа онун узуну данламырдылар. (Мир Чәләл) Сән дә, еј рәһбәрим! Севин ки, күл ки, Инәкдир вичданын, поладдыр јахан! (С.Вурғун) Тут әлимдән ки, мәнәм арха сәнә! (С.Рүстәм) Мәдәнијјәтсиз сән-сән ки, өзүндән бөјүјә сөз дејирсән. (Ә.Вәлијев) Кәрәк мәни багышлајасыныз ки, тојунуза әлибош кәлмишәм. (Ә.Вәлијев) Чох саг олун ки, мәни бу чүр гаршыладыныз. (Ә.Вәлијев) Мәни бу чүр гаршыладыныз үчүн чох саг олун.

4. Будаг чүмлә баш чүмләдән сонра кәләрәк она она көрә ки, ондан өтрү ки, о сәбәбә ки, онун үчүн ки бағлајычылары илә бағланыр. Бағлајычылар будаг чүмлә илә бирликдә тәләффүз едилир; мәс.: Севинирди, она көрә ки дилли-дилавер гардашы балалары илә ширин-ширин данышачагды. (Ә.Вәлијев) Кәрбәләји Мәһәмәдәли евләндијини бәрк кизләдирди, ондан өтрү ки вәтәндән кәләндә Түкәзбанын гардашлары ону горхутмушдулар. (Ч.Мәммәдгулузадә) Кәндә кедә билмәјиб, онун үчүн ки јоллар хараб илмиш.

Сәбәб будаг чүмләси сәбәби, онун аид олдуғу баш чүмлә нә нәтичәни билдир. Мә'лумдур ки, тәбиәтдә, чәмијјәтдә гәјдә үзрә әввәл сәбәб, сонра нәтичә баш верир. Лакин сәбәб будаг чүмләсинин бу типиндә баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә сонра нәтичә ләндији үчүн сәбәблә нәтичә дүз сыраланмыр; мәс.: Кечәләр сә-

гәдәр шүкүр-сәна еләјирәм ки, чалышган, үзүјола балаларым
(Ә.Вәлијев) - чүмләсиндә баш чүмлә (Кечәләр сәһәрә гәдәр
шүкүр-сәна еләјирәм) нәтичә, будаг чүмлә (чалышган, үзүјола ба-
ларым вар) сәбәб билдирир. Биз сәбәб билдирән тәркиблә нә-
тичә билдирән тәркибин јерини дәјишмәклә сәбәблә нәтичәни
дүз сыралаја биләрик: Чалышган, үзүјола балаларым вар, она көрә
дә кечәләр сәһәрә гәдәр шүкүр-сәна еләјирәм. Бу заман һәм
бағлајычынын, һәм дә будаг чүмләнин нөвү дәјишилир вә нәти-
чә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә алыныр.²⁰

II тип. Сәбәб будаг чүмләсинин икинчи типиндә будаг чүмлә
баш чүмләдән әввәл ишләнир, она көрә дә бу чүр чүмләләрдә
сәбәблә нәтичә дүз сыраланыр; мәс.: *Сән ки белә мәрд адамсан,*
бунун һамысыны сәнә багышлајырам (Ф.Кәримзадә) - чүмләсиндә
биринчи тәркиб һиссә (*Сән ки белә мәрд адамсан*) сәбәб билди-
рир, будаг чүмләдир; икинчи тәркиб һиссә (*бунун һамысыны сәнә*
багышлајырам) нәтичә билдирир, баш чүмләдир. Садә чүмлә
шәклинә салдыгда да сәбәблә нәтичәнин дүз сырасы ајдын кө-
рүнүр: *Белә мәрд адам олдуғун үчүн бунун һамысыны сәнә багыш-*
лајырам.

Сәбәб будаг чүмләсинин бу типни ики јолла әмәлә кәлир.

1. Будаг чүмләнин дахилиндә мәнтии вурғулу сөздән сонра
ки әдаты ишләнир, будаг чүмлә баш чүмләјә һәммин әдатла вә
интонасија илә бағланыр; мәс.: *Мән бу әзијјәтлә ки кедирәм, мән*
һәччим сизинкиндән мүстәчәб олачаг. (Ф.Кәримзадә) - *Мән бу*
әзијјәтлә кетдијим үчүн мәнним һәччим сизинкиндән мүстәчәб
олачаг. Бу гәдәр ки онун јолунда әзијјәтләр чәкмисән, јәгин ки, та-
ләјинә лә'нәтләр охујурсан. (Ф.Кәримзадә) *Сән ки сон нәфәсдә*
Вәтәни андын, Чајларын ахыны дајанды бир ан. Сән ки ешг одуна
мәрдана јандын, Симаны көрүрәм мән аловлардан. (С.Вурғун) *Мән*
ки һәр кечәми гатдым күндүзә, Үфүгдә сөнмәсин үлдузум, ајым!
(С.Вурғун) *Һава ки бирдән белә истиләшди, е'тибар еләмә.*
(М.Ибраһимов) *О јахшылығы ки сән мәнним оглума, кәлинимә*
еләмисән, бөјнумда миннәтин чохдур. (М.Ибраһимов)

2. Будаг чүмлә баш чүмләјә нә бағлајычы сөзү вә -са, -сә шә-
килчиси илә бағланыр; мәс.: *Нә дүшүндүсә, тәләсик евә гачды.*
(Мир Чәләл) *Нәсә дүшүндүјү үчүн тәләсик евә гачды. Мирзә Га-*
дәр өз ушагларына нә деди, нә гандырдыса, бу ушаг, мүәллимәјлә
барса јериндәчә сусуб донду. (С.Әһмәдов) *Амма бирдән јадына нә*
дүшүсә, дөнүб илхыја бахды. (Ф.Кәримзадә)

Мәгсәд будаг чүмләси баш чүмләдә ифадә олунан һәрәкәтин мәгсәдини билдирир.

Ја баш чүмләдә мәгсәд будаг чүмләсинин гәлиби - мәгсәд зәрфлији олур вә будаг чүмлә васитәсилә изаһ едилир, конкретләшдирилир, јахуд да будаг чүмлә бирбаша баш чүмләнин хәбәри илә әләгәләнәрәк баш чүмләдәки ишин, һәрәкәтин мәгсәдини билдирир; мәс.:

Бүтүн күчүмү она көрә багчылыга вермишәм ки, кәләчәк нәсил үчүн беш-он ағач көјәрдим. Хәләти зиреһин үстүндән кејурдиләр ки, күнәш зиреһи гыздырыб әзијјәт вермәсин. (Ф.Кәримзалә)

Һәр ики мисалда будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнмиш вә баш чүмләјә ки бағлајычысы илә бағланмышдыр. Биринчи мисалын баш чүмләсиндә мәгсәд билдирән *она көрә* сөзләри мәнтиги вурғу илә тәләффүз едилир. Будаг чүмләнин баш чүмләдә јерлији олан бу сөз конкрет бир мә’на ифадә етмәдијиндән баш чүмләдән сонра будаг чүмлә ишләнмәли олмуш вә онун мә’насыны изаһ етмиш, ајдынлашдырмышдыр. Актуаллашдырылмыш үзвүн мәзмуну будаг чүмлә васитәсилә ачылдығындан будаг чүмлә табели мүрәккәб чүмләнин ремасы кими чыхыш едир. Она көрә дә чүмләни садәләшдирдикдә будаг чүмлә садә чүмләнин рема-мәгсәд зәрфлији олур: *Кәләчәк нәсил үчүн беш-он ағач көјәртмәкдән өтрү бүтүн күчүмү багчылыга вермишәм.*

Икинчи мисалын баш чүмләсиндә будаг чүмләнин јерлији јохдур (лакин артырмаг олар: *Хәләти зиреһин үстүндән она көрә кејурдиләр ки...*). Баш чүмлә тәләффүз олундугда мәгсәд зәрфлијинин суалы ортаја чыхыр вә бу суала будаг чүмлә васитәсилә чаваб верилир. Бу чүр чүмләләр мәсдәр вә ја фе’ли исим тәркиби вә гошма илә садәләшир: *Күнәшин зиреһи гыздырыб әзијјәт вермәмәси үчүн хәләти зиреһин үстүндән кејурдиләр.*

Мәгсәд будаг чүмләсинин ики типі вардыр.

1 тип. Мәгсәд будаг чүмләсинин “баш чүмлә + будаг чүмлә” гурулушлу бу типі даһа чох ишләнир. Будаг чүмлә баш чүмләјә әксәрән ки бағлајычысы, бә’зән дә јалныз интонасија илә бағланыр; мәс.: *Абдулла пәнчәрәләри тајбатај ачмышды ки, ичәринин һавасы дәјишсин.* (Елчин) *Садәчә, һамы сөзү бир јерә гојмушду, бу кун һеч ким сәсини чыхармасын.* (С.Әһмәдов)

Биринчи мисалда будаг чүмлә баш чүмләјә ки бағлајычысы, икинчи мисалда интонасија илә бағланмышдыр. Бәдии әдәбијә

јагда ки баглајычылы мэгсэд будаг чүмлөлөриндән даһа чох истифаде едилир; мäs.:

Күчлүнүн гезэбләнәрэк әл галдырдыгы бир заваллыны о дидиб-дагыдырды ки, күчлүжә хош кәлсин, онун тәбәссүмүнү вә ја тәгди-рини газансын. (М.Ибраһимов) О бири гардаш бу көрнәләр ки бура салыб ки, гурбанлыг гојун кими, бөјүјүб әмәлә кәлдикчә баштарына бычак чәкә. (Ф.Кәримзадә) Ону да сатыб әл хәрчлији еләмишәм ки, хәстә ушагы најыз Бакыја һәкимә апарам. (Ә.Вәлијев) Анам көндәрмәјиб, өзүм кәлмишәм ки, мәнә велосипедлә гырмызы топ аласан. (Ә.Вәлијев) Бу јекәликдә шәһәрдә бир уста тапмадым ки, кәлиб мүчрүнү ачсын. (Ә.Вәлијев) Кеј бүтүн бунлары шахтада. гарда. Кеј ки, әл-ајагын үшүмәсин һеч. (С.Вурғун) Көндәрди ата-сыкилә ки, әлидолу гајытсын. (Ә.Вәлијев) - Әлидолу гајытмасы үчүн ата-сыкилә көндәрдим.

Баш чүмләдә будаг чүмләннин јерлијинин олуб-олмамасына көрә бу типин өзүнү дә ики нөвә ајырмаг олар.

1. Баш чүмләдә будаг чүмләннин гәлиби кими она көрә, ондан өтру, о мэгсәдлә, һәтта бә'зән о мэгсәдлә мә'насында о сәбәбә сөзләри ишләнир вә будаг чүмлә васитәсилә изаһ едилир, ајдын-лашдырылыр; мäs.:

Бунлары сизә она көрә дејирәм ки, мәним вәзијјәтимдән хәбәр-дар оласыңыз. Мәһәммәдһәсән әми бу ешиәји ондан өтру алыбды ки, миниб кетсин Кәрбәлаја. (Ч.Мәммәдгулузадә) Киши бөркү ба-шына нәдән өтру гојур? Ондан өтру гојур ки, она киши десинләр. (Ч.Мәммәдгулузадә) Ондан өтру ики кәллә гәнди верирәм ки, кә-бинли өврәти мәнә аласан да. (Ч.Мәммәдгулузадә) Биз о мэгсәд-лә кәлмишик ки, бу адамлары барышдыраг, достлашдыраг. О сәбә-бә динмәдим ки, өзүнуз чаваб верәсиниз.

2. Баш чүмләдә гәлиб сөз олмур, будаг чүмлә баш чүмләдән сонра кәләрәк она ки баглајычысы илә бағланыр; мäs.:

Аталар огул истәр ки, гојуб кетдијинә саһиб дурсун. (Мир Чә-лал) Кетди ки, оғлунун һалындан хәбәр тутсун. (Мир Чәлал) Нә үчүн далымча су атмырсан ки, тез гајыдым? (Мир Чәлал) О, бир-ики дәфә күчүнү топлајыб чалышды ки, һәмин сәрчә чивитиси кә-силмәсин. (Елчин) Гапыны дөјдү ки, чөрәји Фатма арвада версин. (Елчин) Нә газандыса, јарысыны бир гырага гојду ки, Балачијаз га-јытса, версин она. (Елчин) Адәтән көзәл чаријәләрә верилән гиј-мәтли палтарлары, гијмәтли даш-гашлары тез-тез јохлајырдылар ки, онлар башга бир кәсә верилмәсин. (Ордубади) Хорузоглуну ја-нына көндәрдим ки, онун хоруз башына бир гарга агылы гоја-сан. (С.Рәһимов) Бу оғлан өзүнү чырпыр јердән-јерә ки, көрәк бу

саат ешигэји анарам. (Ч.Мәммәдгулузадә) Үзүнү ушагларына чөндәриб мәзәммәт еләди **ки**, биәдәб олмасынлар. (Ч.Мәммәдгулузадә) Гасымәли вә һәр ики кәрбәләйылар дурдулар ајага **ки**, кетсинләр. (Ч.Мәммәдгулузадә) Ики гојун гурбан демиишәм **ки**, апарым очагда кәсим. (Ә.Һагвердијев)

Бу чүр чүмлөләрин чохуна үслубдан асылы олараг *она көрә, ондан өтрү, о мәгсәдлә* гәлиб сөзләрини артырмаг олар: (Ондан өтрү) кетди агасынын јанына **ки**, јаман күнүндә она гәмхар олсун. (Ә.Һагвердијев) Биз һамымыз бураја (о мәгсәдлә) кәлмишик **ки**, тилсимләри гыраг, килидли гапылары ачаг, душтаг көнүлләрә азадлыг верәк. (Ә.Вәлијев)

Мәгсәд будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлөләрдә баш чүмләннин хәбәри әксәрән фе'ли хәбәрдән ибарәт олур вә фе'лин әмр, арзу формаларында ишләнәрәк арзу мә'насы ифадә едир.

II тип. Дилимиздә мәгсәд будаг чүмләсинин “будаг чүмлә + баш чүмлә” гурулушлу типин дә мөвчуддур. Бу тип даһа чох чанлы данышыг дилиндә ишләнир, будаг чүмлә баш чүмләжә нә мәгсәдлә, нә үчүн, нәдән өтрү бағлајычы сөзләри илә бағланыр. Будаг чүмләннин баш чүмләжә бағланмасында бағлајычы сөзлә јанашы, **ки** әдаты вә -са, -сә шәкилчисиидән дә истифадә олунур. Баш чүмләдә *о мәгсәдлә, онун үчүн, ондан өтрү* вә с. гаршылыг билдирән сөзләр олур вә будаг чүмлә онларын мә'насыны ајдынлашдырыр; мәс.: Хәлифәләр мөвһуматы халг арасына нә мәгсәдлә јаймышларса, сән дә ө мәгсәдлә тәригәт вә мөвһумата гаршы мубаризә апармалысан. (Ордубади) Нә мәгсәдлә демиишиниз, о мәгсәдлә дә кәлмишәм. Нә үчүн чагырмышынызса, онун үчүн дә кәлмишәм. Бу шәјләри нәдән өтрү апармалы идимсә, ондан өтрү дә апармышам.

Сәбәб вә мәгсәд будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлөләрин бир сыра охшар вә фәргли чәһәтләри вардыр. Бунлар, һәр шәјдән әввәл, мә'нача јахындыр: сәбәбдә мәгсәд, мәгсәддә сәбәб чалары олур; һәр икисинә *нијә? нә үчүн? нәдән өтрү?* суалларыны вермәк олур; хүсусән чохишләнән биринчи типдә һәр икиси **ки** бағлајычысынын вә ејни типли гәлиб сөзләрин иштиракы илә формалашыр.

Ашағыдакы фәргли хүсусијјәтләри вардыр:

1. Адындан көрүндүјү кими, сәбәб будаг чүмләси сәбәби, онун аид олдуғу баш чүмлә исә нәтичәни билдирир. Она көрә дә сәбәб будаг чүмләсинин ифадә етдији иш вә һадисә баш чүмләдәки иш вә һадисәдән әввәл баш верир; мәс.: *Фәхр еләјирәм ки*,

мәктәбимизи сәнин кими гәһрәманлар гуртарыб (Ә.Вәлијев) - чүмләсиндә будаг чүмләдәки иш (мәктәбимизи сәнин кими гәһрәманлар гуртарыб) баш чүмләдәки ишдән (и н д и мән фәхр еләјирәм) әввәл баш вермишдир. Мәгсәд будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә вәзијјәт бунун әксинәдир. Баш чүмләдә көрүлән иш ондан өтрү көрүлүр ки, будаг чүмләдә нәзәрдә тутулан мәгсәдә чагмаг мүмкүн олсун. Она көрә дә белә чүмләләрдә баш чүмләдәки иш будаг чүмләдәки ишдән әввәлә аид олур; мәс.: *Бу либасы кејиб ки, јолда дәјиб-долашан олмасын.* (Ф. Кәрим-заде) чүмләсиндә баш чүмләдәки иш (*Бу либасы кејиб*) будаг чүмләдәки ишдән (*јолда дәјиб-долашан олмасын*) әввәлдир.

2. Доғрудур, бунларын суаллары әсасән ејнидир вә һәр икисинә *нијә?, нә үчүн?, нәдән өтрү?* суалларыны вермәк олар, лакин сәбәб будаг чүмләси үчүн *нә сәбәбә?*, мәгсәд будаг чүмләси үчүн *нә мәгсәдлә?* суалы даһа дәғиг вә мүвафигдир.

3. Бунлары садәләшдирдикдә сәбәб будаг чүмләси сәбәб зәрфлијинә, мәгсәд будаг чүмләси мәгсәд зәрфлијинә чеврилир.

4. Сәбәб будаг чүмләси фе'ли сифәт тәркиби вә гошма илә, мәгсәд будаг чүмләси мәсдәр (фе'ли исим) тәркиби вә гошма илә садәләшир: *Мәктәбимизи сәнин кими гәһрәманлар гуртардығы үчүн фәхр еләјирәм. Јолда дәјиб-долашан олмамасы үчүн бу зиреһи кејиб.*

5. Сәбәб будаг чүмләсинин хәбәри әксәрән хәбәр шәклинин индики вә кечмиш заманы илә (һәмчинин индики вә кечмиш заман мә'налы исми хәбәрлә), мәгсәд будаг чүмләсинин хәбәри әмр вә арзу формалары илә ифадә олунур (мисаллара бах). Бу хүсусијјәтләр һәр ики будаг чүмлә нөвүнүн биринчи типинә аиддир (Унутмамалы ки, һәр ики будаг чүмлә исми хәбәрли дә ола билир)."

Шәрт будаг чүмләси

Шәрт будаг чүмләси баш чүмләдә ифадә олунан һәрәкәт вә ја әләмәтин шәртини билдирир; мәс.:

Өвладын севкили тикәсини анасы јемәсә, онун истираһәти чачына јатмаз. (Ә.Вәлијев) *Һамы шәһәрә кочсә, кәндләримиз бош галдыгындан фәрјад гопарар.* (Ә.Вәлијев)

Һәр ики мисалда будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнмиш вә баш чүмләјә -са,-сә шәкилчиси илә бағланмышдыр. Бу чүр чүмләләрдә данышан вә динләјән үчүн "мә'лум" олан будаг чүмләләрдәки һадисәләрдир. Будаг чүмлә үнсijјәтгә оланлар үчүн мә'

лум олан шәрти билдирир. Баш чүмлө исә һәмин шәртин нә илә нәтичөләнчәјини көстөрмәклә јени информасија верир.

Биринчи мисалда баш вә будаг чүмләнин хәбәрләри инкарда, икинчи мисалда тәсдигдәдир. Баш чүмләнин хәбәри тәсдиг, будаг чүмләнин хәбәри инкар фе'ллә дә ифадә олуна биләр (әксинә һал да мүмкүндүр); мәс.: *Су истәјирсә, вермә, күллә дәјәнә су зәрәрди.* (Ә.Һагвердијев) *Агзыны тәмиз сахламасан, дилини итирәрсән.* (Ф.Кәримзадә)

Бағлајычы васитәләрә, баш вә будаг чүмләнин јеринә көрә шәрт будаг чүмләсинин ики типи вардыр.

I тип. Баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә сонра ишләнир, будаг чүмлә баш чүмләјә әксәрән ки бағлајычысы, бә'зәи дә јалныз интонасија илә бағланыр. Баш чүмләдә *бу шәртлә, о шәртлә, бир шәртлә, һәмин шәртлә* вә с. гәлиб сөзләр ишләнир вә будаг чүмлә васитәсилә дәгигләшдирилир, конкретләшдирилир; мәс.: *Машыңлары бир шәртлә көндәрәрик ки, сабаһ вахтында гаражда һазыр олсунлар. Беләләрини о шәртлә бағышламаг олар ки, кунәһларыны өз әмәлләри илә јусунлар. - Кунәһларыны өз әмәлләри илә јумалары шәртилә беләләрини бағышламаг олар. Мән о шәртлә сизинлә кедәрәм ки, атам да өз разылығыны билдирсин. Зәнкин тәчрүбәнлә лазымсан бизә Бир шәртлә, Бир даһа әјилмәјәсән, Бир јоллуг атасан әјилмәји сән.* (Ф.Мехди) - *Бир даһа әјилмәмәк, әјилмәји бирјоллуг атмаг шәртилә зәнкин тәчрүбәнлә бизә лазымсан.*

Әввәлки мисалларда будаг чүмләләр баш чүмләјә ки бағлајычысы илә, сон мисалда интонасија илә бағланмышдыр.

Шәрт будаг чүмләсинин бу типи бирезәкли чүмлә типләриндән олуб нисбәтән аз ишләнир вә өзүнү даһа чох чанлы данышыг дилиндә көстәрир.

II тип. Шәрт будаг чүмләсинин бу типи дилдә даһа чох ишләнир вә рәнкарәик бағлајычы васитәләрилә диггәти чөлб едир. "Будаг чүмлә + баш чүмлә" гурулушлу белә чүмләләри бағлајычы васитәләрә көрә дөрд нөвә ајырмаг олар.

1. **А с и н д е т и к** шәрт будаг чүмләләри. Шәрт будаг чүмләләринин бу нөвүндә будаг чүмлә баш чүмләјә јалныз интонасија илә бағланыр; мәс.: *Мәним барәмдә, пулун вар, хәрч елә, бағышла, је, ич, вер кефә, ләззәтә...* (Ә.Һагвердијев) *Өврәтсән, динмә, киши дејәнә бах. Өл дејир - өл, гал дејир - гал. Вурарлар, сәбр елә. Сәјрәләр, сәбр елә.* (Ә.Һагвердијев) *Мәним гапыма ајағын дүшәр, сәни итлә чыхардарам.* (Ә.Һагвердијев) *Ата гумарбаз олду, огул да гумарбаз олар.* (Ә.Һагвердијев)

Бу мисалларын һамысында будаг чүмләләрин (пулун вар, Өв-

рәтсән, *Өл дејир, гал дејир, Вурарлар, Сөјәрләр, Мәним гапыма ајазын дүшәр*) сонун -са, -сә шәкилчисини артырмаг олар.

2. Синтетик шәрт будаг чүмләләри. Шәрт будаг чүмләләринин бу нөвүндә будаг чүмлә баш чүмләжә -са, -сә шәкилчиси, ишә көмәкчи сөзү вә онун ихтисары (-са, -сә) илә бағланыр. Синтетик шәрт будаг чүмләләри интенсив ишләнмә имканларына кәрә башга нөвләрдән фәргләнир. -Са, -сә шәкилчиси будаг чүмләнин әксәрән фе'ли, бә'зән дә исми хәбәринә артырылыр; мәс.: *Ирадән мөһкәм, ешгин мүгәддәсдирсә, ахтардыгыны тапачгсан.* (Ә.Вәлијев) *Кечә-күндүз јол кетсән, гырхынчы күн ора чатарсан.* (Ә.Вәлијев) *Сәнин сөјләдијин бу төһмәтләри Ешидә билсәјди, әријәрди даг.* (С.Вурғун) *Үрәк зовг алмаса јаратдыгындан, Үмид чырагынын шә'ләси сөнәр.* (С. Вурғун) *Сел кәлсә, габагча бир көј курулдајар, јагыш-јагмур төкәрди.* (С.Әһмәдов) *Султан разыгыг версә, бу гышы Гарабагда галар, јазда Дијарбәкрә гајыдарыг.* (Ф.Кәримзадә) *Аразын о тајына кечсәк, Әрдәбил дә бизим олачаг.* (Ф.Кәримзадә) *Мән сәнә даг чәкиб, дүјүн гојмасам, атам Әһмәд аганын гызы дејиләм.* (С.Рәһимов) *Гурбанын олум, мәним әлачым олса, вар-јохуму сатмарам.* (Ә.Һагвердијев) *Сән бу нәсихәтләри гәбул етсән, јенә дә достлуғумуз давам едәр.* (Ордубади)

Синтетик шәрт будаг чүмләсинин хәбәри хүсуси шәрт формасынын садәси илә јанашы, мүрәккәби (һекајәси) илә дә ифадә олунур; мәс.: *Ән чоху ики јүз аддым да бу сур'әтлә һәрәкәт етсәјдиләр, дәвә Мадара чатачаг, билдијини еләјәчәкди.* (Ә.Вәлијев) *Мән чәннәтә шансајдым, Дејәрдим ки, чәннәт будур.* (С.Вурғун) *Бу гәдәр данышмаг әвәзинә, фикрини ишә версәјдин, инди сән дә бир ад чыхармышдын.* (М.Ибраһимов) *Сиз мәним јеримә олсајдыныз, һеч мәни бу тикилијә дә бурахмаздыныз.* (С.Рәһимов) *Гадынарын өртүлү кәзмәси лазым олсајды, тәбиәт бу лүзумијјаты һеч бир вахт унутмазды.* (Ордубади)

Синтетик шәрт будаг чүмләләринин -мы, -ми, -му, -мү шәкилчиси илә баш чүмләжә бағландыгы һаллар да вардыр;²² мәс.: *Фәгәт ирәлидә дибсиз бир дәрә... Бир аддым атдымы, учачаг, һејһам!* (Ф.Мехди) *Јох, о, бир сөз деди ми, һеч вахт унутмаз.* (М.Ибраһимов) *Бу чүр чүмләләр ејни шәкилчи илә баш чүмләжә бағланан заман будаг чүмләләринә чох јахындыр.*

Шәрт будаг чүмләсинин бу нөвү баш чүмләжә -а, -ә арзу шәкилчиси илә дә бағланыр. Лакин бу форма тәдричән архаикләшмәкдәдир; мәс.: *Назлы ханым. О пуллары гајтарыб верәсән мәнә, елә бил, тәсәддүг верирсән.* (Ә.Һагвердијев)

Синтетик шәрт будаг чүмләләри башга бир будаг чүмлә үчүн

баш чүмлө ролуну ойнаја билир; мäs.: *Нечә ај әввәл она дөсәјдиләр ки, бу чөлдә белә ишләр көрүләчәк, белә бир һәјат гәјнајачаг, инан-мазды.* (М.Ибраһимов) *Јохса бир адам көрсә ки, Гулу бекәр даја-ныб, онда на дејәрләр?* (С.Рәһимов) Шәрт будаг чүмләсиндән асылы олан будаг чүмләни (бунлар адәтән тамамлыг будаг чүмләсиндән ибарәт олур) бир үзв кими јеринә гојмагла белә чүмләләри даһа јахшы дәрк етмәк олар: *Јохса Гулунун бекәр дајан-дығыны бир адам көрсә, онда нә дејәрләр?*

3. А н а л и т и к шәрт будаг чүмләләри. Шәрт будаг чүмләләринин бу нөвү баш чүмләјә әкәр (ки), мадам ки, инди ки, вахта ки, бир һалда ки бағлајычы сөzlәри вә ја ки әдаты илә бағланыр.

Әкәр бағлајычы сөзү илә: *Әкәр өзүн үчүн јыгыбсан, богазын тикилсин, нијә јемирсән?* (Ә.Һагвердијев) *Әкәр евиндә, чибиндә бир шеј вар, аләм сәнә достдур.* (Ә.Һагвердијев) *Газы ага, әкәр иш бу чүр гуртарачаг, бу лап асан ишти.* (Ч.Мәммәдгулузадә) *Әкәр о, гызыны мәним оглума вермәк истәмир, мән дә һеч алмырам.* (Ч.Мәммәдгулузадә) *Әкәр бағлајычы сөзү мүасир дилимиздә ки әдаты илә надир һалларда ишләнир: Әкәр ки јыхылсам, чинар көстәрин...* (Н.Хәзри)

Мадам (ки) бағлајычы сөзү илә: Мадам ки гапына бағлыдыр јолум, Ишим аһ олачаг, гурбанын олум. (Низами) *Мадам ки дә'вәт едилдин, кәрәк сөзү јерә салмајасан, чагрылан јерә кедәсән.* (С.Рәһимов) *Мадам ки өлкә халгынын бир-биринә мәктуб көндәрмәјә ихтијары јохдур, о заман башгаларыны һөкүмәт әлејһдарлығы илә тәгсирләндирмәјин өзү дә һагсызлыгдыр.* (Ордубади) *Мадам ки сән Әмир кими бир адамын гызы илә танышсан, онларла әләгәдәсән, онларын евинә кедиб-кәлирсән, о заман (онда) икинчи бир гызын јахасыны бурахмалы идин.* (Ордубади) *Сон ики мисалдан көрүндүјү кими, бу чүр чүмләләрдә баш чүмләни әввәлиндә о заман, онда типли сөzlәр дә ишләнә билир.*

Инди ки бағлајычы сөзү илә: Инди ки беләдир, мән кәрәк айрылам. (Ч.Мәммәдгулузадә) *Инди ки фикрин башгадаыр, онда кедәк.* (Ә.Вәлијев) *Инди ки белә олду, мән әлими јујуб чәкилдим кәнара, о огул, о да сән.* (М.Ибраһимов) *Инди ки "јаз" дејә әмр еләјирсән, Бујруг сәнинкидир, өз гулунам мән.* (С.Вурғун) *Әрин нулу удузмајады. Инди ки удузуб, гуртарыб чыхыб кедиб.* (Ә.Һагвердијев) *Инди ки беләдир, мән сәндән дә фәгирәм, јарысы сәнин, јарысы мәним.* (Ә.Һагвердијев) *Инди ки лазыми шәраит јарада билмәмишсини, көзләјин, Бақыдан јени муәллимләр көләндә сизин дә мәктәбә көндәрәләр.* (М.Ибраһимов) *Инди ки кәнчәли кәдәси Гошатхандан бу гәдәр разысан, нијә кәлмисән устумә?* (М.Ибраһимов) *Инди ки*

дилин кэлмир, гој мән дејим. (М.Ибраһимов)
Вахта ки бағлајычы сөзү илә: **Вахта ки бир әзиз достун сәни**
ил сүфрәсинә дә'вәт едир, кәрәкдир ки, һеч олмәзсә, бир нә-
бу евдән кетсин. (С.Рәһимов) **Вахта ки кәлмисән, сөзуну де.**
мәним гәзәбимин интиһасы олмәз. (Ә.Һагвердијев)

Бир һалда ки бағлајычы сөзү илә: **Бир һалда ки сәни бура ишә**
көндәрибләр, кәрәк ишләјәсән. **Бир һалда ки евә кедирсән, онда мән**
дә сәнинлә кедирәм.

Ки әдаты илә. Ки әдаты әдәтән будаг чүмләнин дахилиндә,
мәнтиги вурғулу сөздән сонра ишләнир: **Сәни ки чанын будур,**
дүз тәрпәш дә, бачы. (Ч.Мәммәдгулузадә) **Саггалын чох да**
олсун ағ, чанын ки олду саламат, олдун чаван. (Ә.Һагвердијев) **Бе-**
лә ки дуан мүстәчәб олур, елә дуа елә Нәчәфин пулуну уд. (Ә.Һаг-
вердијев) **Багышлајын, әми, инсан ки елм охуду, кәрәк онун елмин-**
дән елмисизләр аз-чох мәнфәәтбәрдар олсунлар. (Ә.Һагвердијев)
Сиз ки она Исфәһан һөкүмәтини вә'дә вермишидиниз, нә сәбәбә Ма-
зандарана көндәрдиниз? (Ә.Һагвердијев)

4. А н а л и т и к - с и н т е т и к шәрт будаг чүмләләри. Шәрт
будаг чүмләсинин бу нөвү **әкәр, һәркан** бағлајычы сөzlәри вә -са, -сә
шәкилчисинин биркә ишләнмәси илә формалашыр. Бағлајычы
сөzlәр будаг чүмләнин әввәлиндә ишләнир, -са, -сә шәкилчиси,
исә вә онун ихтисары будаг чүмләнин хәбәринә артырылып.

Әкәр бағлајычы сөзү вә -са, -сә шәкилчиси илә: **Әкәр онун ис-**
тәјини јеринә јетирмәји бир аз кечикдирсән, **онда сәни бүтүн ар-**
зуларына әмәл едәчәк. (Ф.Кәримзадә) **Әкәр вә'дә тамамында бор-**
чуму әда етмәсәм, кировдан мә'јусам. (Ә.Һагвердијев) **Чәфәргулу**
хан дејир, әкәр гылынч вура-вура кедиб гардашымы дүшмән әлин-
дән гуртармасам, өз хәнчәримлә өзүмү һәлак едәчәјәм. (Ә.Һагвер-
дијев) **Мәсләки јолунда догранса әкәр, Һеч вахт "уф" сөзуну демәз**
Мүзәффәр. (Ф.Мехди) Әкәр бәркә дүшсән, мәнә хәбәр көндәр.
(Ә.Вәлијев) **Әкәр китабы охујуб јахшы изаһ еләјән олса, Мәзһир**
ахыра гәдәр гулаг асыр. (Ә.Вәлијев) Јанында бир сәһбәт ачылса
әкәр, О да бөјүкләри андыран һалла Гарышыр сәһбәтә мин бир су-
алла. (С.Вурғун) Башымдан кечәни данышсам әкәр, Гәләм дилә кә-
ләр, кағыз јорулар. (С.Вурғун)

Көрүндүјү кими, ше'рдә әкәр сөзү јерини дәјишмишдир. Бә-
һис дилдә (вә ејни заманда чанлы данышыгда) компонентләр дә
өз јерини дәјишә билыр; мәс.: **Мәним башыма даш дүшсүн, әкәр**
бу алты ајын мүддәтиндә алты гуруш балаларыма көндәрмишәм-
сә. Мәним иманым чин бисмиллаһ ады кәләндә јох олан кими јох ол-

сун, *әкәр* бир фәгирдән отру индијәдәк әлини чибинә сандығыны көрмүшәмсә. (Ә. Һагвердијев) *Хејр*, газы ага, сигәни өзүм еләјирәм, *әкәр* иш дүзәлсә. (Ү. Мәммәдгулузадә)

Аналитик-синтетик шәрт будаг чүмләләринин *әкәр* бағлајычы сөзү вә -а, -ә арзу шәкилчиси илә баш чүмләјә бағлантығы һаллар да вар; мәс.: *Әкәр* чүмлә гошунум гырыла, өлүнчә сәнин јолунда тәк дава еләјәчәјәм. (Ә. Һагвердијев)

Һәрках бағлајычы сөзү вә -са, -сә шәкилчиси, исә көмәкчи сөзү илә: *Һәрках* јолун дүшәрсә, бизим мәнәлләмизә кет, анамы ахтар тап, она тәсәлли вер. (Ордубади) *Һәрках* о ағларса вә јазварарса, гәһрәман дејилдир. (Ордубади) *Һәрках* гочалара гашигабәк көстәрсән, сәндән күсәрәм. (Ә. Вәлијев) *Һәрках* сәнәтин јахшы сәнәт исә, гој башигалары да сәнин јолуну давам етдирсин. (Ордубади) *Һәрках* хаганлар вә сарајдакылар бизим әсәрләримизи охумаг истәрләрсә, биз јерли дилдә јазылан әсәрләримизи фарс дилинә да тәрчүмә едә биләрик. (Ордубади) *Һәрках* башымын агрысы кәссә, ајы кими јашамага да разыјам. (Ә. Вәлијев) *Һәрках* мәни севирсәнсә, көзлә. (Ә. Вәлијев) *Һәрках* оғлунун јаздыгларына чаваб вермәсә, өзү мүгәссир олурду. (Ә. Вәлијев) *Һәрках* нишанлым кәлиб гучагымда чага көрсәјди, пис вәзијјәтдә галардым. (Ә. Вәлијев) *Һәрках* кетсә, Талыб үчүн јол ачыгдыр. (Ә. Вәлијев) *Һәрках* ата-анан миннәтә кәлсә, елчин тез-тез атамын јанына кедиб хаһиш еләсә, разылыг верәр. (Ә. Вәлијев)

Шәрт будаг чүмләсинин бу нөвүндә дә компонентләрин инверсиясы мүмкүндүр; мәс.: Сәнин кими оғула сүдүмү һалал еләмәјәчәјәм, *Һәрках* күлфәтини башына топлајыб инсан кими јашама-сан. (Ә. Вәлијев)

Баш чүмләдә ишин ичра вәзијјәтинә көрә “будаг чүмлә+ баш чүмлә” гурулушлу шәрт будаг чүмләләрини үч група ајырмаг олар:

1. Баш чүмләдә иш ичра едилмиш олур; мәс.: *Пис* гыз олсајды, ананызын адыны вермәздишиз. (Ә. Вәлијев) *Көзәл* вә мә’рифәтти бир кәнч олмасајды, *Мәһсәти* ханым она мәктуб көндәрмәзди (Ордубади) *Мәһсәти* ханым олмасајды, *Шәргдә* мәһиһур рүбаи сәпәтқары *Хәјјамын* ады тәк галачагды. (Ордубади)

2. Баш чүмләдәки иш ичра едилмәјиб вә ичра едилмәси артыг мүмкүн дејилдир; мәс.: *Јер* јарылса, о, *јерә* кирәрди. (Ф. Кәримзадә) *Олсајды* мәндәки гәм *Фәрһади-мүбтәләдә*, *Бир аһ* илә *верәрди* мин *Бисүтунни* бадә. (Фүзули)

3. Баш чүмләдәки ишин ичрасы будаг чүмләдәки индән асылдыр: будаг чүмләдә ифадә олунан иш ичра едиләрсә. *Баш*

чүмлөдөки ишин дә ичра едиләчәји еһ гимал олунар. Дилимиздә бу чүр чүмлөләр даһа чох ишләнир; мәс.: *Гызым, аллаһ гојса, коһсудун алычысы олса, бу дөфә элимә пул кәлсә, әрбабын борчуну, хуһсу, зәкаты чыхандан сонра тахылдан артыг галса, сәнә бир чүт тәзә башмаг алачағам, готазлы башмаг.* (Мир Чәләл) *Һәјә-чан зәнкини бу кун чалмасаг, Бизи бағышламаз кәләчәк нә-сәл.* (Ф.Мехди) *Көзләри јумулу вурса элини, Торпагда јухшыны јамандан сечәр.* (Ф.Мехди) *Бу кишини дөјдүрмәјин хәбәри Гараба-га јайылса, јахшы дүшмәјәчәк.* (Ф.Кәримзадә) *Рәијјәтин чухасы-нын бир сапындан тутуб дартсан, лут галар.* (Ф.Кәримзадә) *Илан сәни чалса, елә илан өзү өләр.* (Ф.Кәримзадә) *Бир-ики кун сәбр еләсән, сәнә күчлү комәк кәләчәк.* (Ә. Вәлијев) *Бунларын һа-мысыны үст-үстә гојсан, кәлиб чыхар дөрд-беи минә.* (Ә. Вәлијев) *Белә хәрчләсәниз, пудупузу јығмаға јер тапылмаз.* (Ә.Вәлијев) *Ба-чарсам, тез кәләчәјәм, кечиксәм, хәбәр кондәрәчәјәм.* (Ә.Вәлијев) *Гоча аслан гәзәбләнсә, габағыша кечәни парчалар.* (Ә.Вәлијев)

Һеч шүбһәсиз, чүмлөләри мәтн шәраитиндә дүзкүн мә'налан-дырмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, *Әмир Инанч Илјасын Гәтибәјә та-маша етмәк үчүн мешәдә кизләндијини ешитсәјди, ону чәзаланды-рачагды* (Ордубади) - чүмләсини заһирән икинчи група дахил ет-мәк олар: *Әмир Илјасын Гәтибәјә тамаша етмәк үчүн мешәдә кизләндијини ешитмәјиб вә ону чәзаландырмајыб.* Лакин мәтнә дигтәт јетирдикдә ајдын олур ки, бу чүмлә икинчи група дејил, үчүнчү група дахилдир - бунлар Илјасын дүшүнчәләридир: Гә-тибә мешәјә кәзмәјә чыхыб, мешәдә һеч ким олмамалыдыр. Ил-јасын башы ше'рә гарышыб, ләнкијиб. Инди артыг кечдир, чых-маға јол јохдур. Әкәр Әмир Инанч онун бурада олдуғуну ешит-сә, ону чәзаландырачаг.

Гаршылашдырма будаг чүмләси

Гаршылашдырма будаг чүмләли табели мүрәк-кәб чүмлөләрдә баш вә будаг чүмләннин мәзмуну бир-бири илә гаршылашдырылып, мүгајисә едилир, фәргләндирилир вә ја би-ри дикәринә күзәштә кедир.. мәс.:

Голтуг агачына дајаныб јеридијими кордусә дә, һалыма ачыма-ды. (Ә.Вәлијев) *О. јүјәни нә гәдәр дартдыса да, ајғырын сүр'әти азалмады.* (Ф.Кәримзадә) *Һәрчәнд кишинин алпында гырышлар чохдур, анчаг сөзләри сәрраст, фикри ајдындыр.* (Ә.Вәлијев)

Һәр үч мисалда будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнмиш-дир. Биринчи мисалда будаг чүмлә баш чүмләјә -са,-сә шәкилчи-

си вә да (дә) эдаты илә, икинчи мисалда *нә гәдәр* бағлајычы сөзү, *-са да* шәкилчи вә эдаты илә, сон мисалда *һәрчәнд* бағлајычы сөзү вә *анчаг* бағлајычысы илә бағланмышдыр. Әввәлки ики мисалда гаршылашдырма зиддијјәтли, сон мисалда күзәштлидир. Мисалларын һәр үчүндә јени информасија баш чүмләләрдәдир: будаг чүмләләр “мә’лум олан”ы, баш чүмләләр “јени”ни билдирир.

Әввәлки будаг чүмлә нөвләри кими, гаршылашдырма будаг чүмләси дә ики типдә өзүнү көстәрир.

I тип. Гаршылашдырма будаг чүмләсинин бу типиндә будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнир вә она ки бағлајычысы илә бағланыр. Гаршылашдырма будаг чүмләсинин бу типи дилимиздә инкишаф етмәмишдир. Она көрә дә дилдә бу типә аид чүмләләрә чох аз раст кәлмәк олур; мәс.:

Ситарә, инди мән сәнин үчүн нә едә биләрәм ки, сәни бачымдан гејри бир кәс көрә билмәрәм (Ҷ, Ҷаббарлы) - Ситарә, сәни бачымдан гејри бир кәс көрә билмәдијум һалда, инди мән сәнин үчүн нә едә биләрәм. Онларын ғылынч-түфәнки о гәдәр мәни горхутмур ки, силисти, апар-кәтири чаныма вәлвәлә салыр. (М.Ф.Ахундов) Өзүмү өлдүрәрәм ки, ону јаман ишә гојмарам. (М.Ф.Ахундов)²³

II тип. Гаршылашдырма будаг чүмләсинин икинчи типи даһа чох ишләнир вә рәнкарәнк бағлајычы васитәләри илә бүтүн башга будаг чүмлә нөвләриндән фәргләнир. Әсас бағлајычы васитәләри *нә гәдәр, һәр нә гәдәр, һәрчәнд* бағлајычы сөзләри, *-са, -сә* шәкилчиси, *да (дә)* вә *белә* эдатлары, бир сыра нисби әвәзликләр вә интонасијадыр; мәс.:

Ијirmi үч јашы олса да, чан-чүссәдән ушага охшајырды. (И.Мәликзадә) Мән нә гәдәр гоча олсам да, дәјәрәм мин чавана. (Ү.Һаҗыбәјов) Һәрчәнд түстү көз ачмага гојмурду, амма кабаб ији отуранлара ләззәт верирди.

Мә’лумдур ки, интонасија бүтүн һалларда табели мүрәккәб чүмләләри мүшајиәт едир. Бағлајычы васитәләр исә мүхтәлиф шәкилдә группашыр вә нөвбәләшир.

Гејд едилән бағлајычы васитәләр бирликдә дејил, синоним мәгамда группашараг ишләнир. Одур ки һәммин бағлајычы васитәләри үч група ајырмаг мүмкүндүр:

I. Нә гәдәр, һәр нә гәдәр бағлајычы сөзләри, *-са, -сә* шәкилчиси, *да, дә* вә *белә* эдатлары бир-бири илә әлагәли шәкилдә ишләнир. Лакин бунлар да һәмишә бирликдә дејил, нөвбәләшәрәк мүхтәлиф комплексләр әмәлә кәтирир.

1. Будаг чүмлә баш чүмләјә *нә гәдәр, һәр нә гәдәр* бағлајычы

сөзү, -са да, -сә дә шәкилчи вә әдаты илә бағланыр; мәс.:

Белә бир мәнзәрәни кормәк Нәриман үчүн *нә гәдәр ағыр олса да, (јенә) нәзәрини чәкә билмирди.* (Мир Чәләл) *Нә гәдәр кунаным олса, нә гәдәр ишә јарамаз олсам да, јенә мәнимлә белә рәфтар етмәјә, үстүмә ғышгырмага һеч кәсин һаггы јох иди.* (Мир Чәләл) Бундан сонра Агакул *нә гәдәр өзүнү мәчбур еләдисә дә, даһа горхусундан бир дә о һәндәвәрләрдә доланмады.* (Елчин) Бу сәс һараса точаны чох узағлара апармағ истәјирди. Амма *нә гәдәр фикрини топлајырдыса да, чалышырдыса да, о узағлара, о гәдимләрә кедә билмирди.* (Елчин) Анасы *нә гәдәр һүндүрбој олса да, оғлунун чијинә дә чатмырды боју.* (Ф.Кәримзадә) Киши *нә гәдәр камил, күчлү олса да, о, гадын зәифлији илә бирләшир.* (Ф.Кәримзадә) *Нә гәдәр ағыр олса да, Ширзад сәтинә разылығ вердијини она хатырлатмағы лазым билди.* (М.Ибраһимов) *Нә гәдәр кизләтсәм дә, һәр шеј ашкардадыр.* (Мир Чәләл) *О нә гәдәр еләсә дә, оғлуну бу тој фикриндән јайындыра билмәмишиди.* (Ф.Кәримзадә) *Һәр нә гәдәр диггәт едирдиләрсә дә, һәлә һеч кими көрә билмирдиләр.*

Бә'зән јухарыдакы гурулуш галыр, јалныз да (дә) әдаты белә әдаты илә әвәз олунур. Бу чүр чүмләләрә нисбәтән аз тәсадүф идилир; мәс.: *Арзу, истәк нә гәдәр көзәл олса белә, көрүндүјү кими, онларын гаршысына ғылынч чәкәнләр дә олур.* (С.Рәһимов)

2. Будаг чүмлә баш чүмләјә нә гәдәр (һәр нә гәдәр) бағлајычы сөзү вә -са, -сә шәкилчиси илә бағланыр. Әдатлар (да, дә, белә) ишләдилмир, лакин онлары артырмағ олар; мәс.:

Нә гәдәр үз вурдумса, тәјјарә илә учмағымыза разылығ вермәди. (Ә. Вәлијев) Фәрман Дајаговла өмүр јолдашы *Чејран нә гәдәр атылыб-дүшдүләрсә, нә гәдәр өвладларынын гарасына данышдыларса, сәмәрә вермәди.* (Ә.Вәлијев) *Нә гәдәр ағлајырдымса, үрәјим болашмырды.* (Ф.Кәримзадә)

Бү чүр һалларда будаг чүмлә баш чүмләнин арасында да јерләшә билир; мәс.: *Сәнин ғылынчын сәјәсиндә мөһкәмләнән бир һөкүмәти нә гәдәр дүшүнүрәмсә, көрә билмирәм.* (Ордубади) Бу чүмлә нормал сығра илә әслиндә белә гурулмалы иди: *Нә гәдәр дүшүнүрәмсә, сәнин ғылынчын сәјәсиндә мөһкәмләнән бир һөкүмәти көрә билмирәм.*

3. Будаг чүмлә баш чүмләјә нә гәдәр (һәр нә гәдәр) бағлајычы сөзү вә интонасија илә бағланыр; мәс.:

Нә гәдәр галхырсан, һәрләниб јенә дә бураја кәлиб чыхырсан. (Ә.Вәлијев) *Анам нә гәдәр чагырды, динмәдим.* (Ә.Вәлијев) *Нә гәдәр чалышдым, нә гәдәр аңд-аман еләдим, бир шеј чыхмады.* (И.Әфәндијев)

Гаршылашдырма будаг чүмләләри олдуғуну јохламағ үчүн бу чүр чүмләләрин хәбәринә -са да, -сә дә шәкилчи вә әдатыны ар-

тырмаг лазымдыр: *Анам нә гәдәр чагырдыса, динмәдим.* - *Анам нә гәдәр чагырдыса да, динмәдим.* Бүтүн гаршылашдырма будаг чүм-лөлөрени, о чүмлөдөн бу чүр чүмлөләри садәләшдирмәк үчүн ән универсал бағлајычы сөз олан *бахмајараг* сөзүндән истифала етмәк олар: *Анамын чох чагырмасына бахмајараг, динмәдим.*

4. Бағлајычы сөзләр ишләдилмир, будаг чүмлә баш чүм-ләјә -са да, -сә дә шәкилчи вә әдаты илә бағланыр. Гаршылашдырма будаг чүмләсинин бу нөвү дилимиздә даһа чох ишлән-мәс.

Мән кәндә кирәндә ата-анамы көрмәсәм дә, наумид олмадым (Ә.Вәлијев) *Малым, дәвләтим олмаса да, голдун кучу илә сизә кө-мәк едәрәм.* (Ә.Вәлијев) *Гәзијјәм узун, һекајәтим нискилчи олса да, артыг данышыб башынызы агрытмајачагам.* (Ә.Вәлијев) *Хан Султан тохдагыг верирдисә дә, Бәхти фикриндән дөһмурду.* (С.Рәһимов) *Јатагына кирсә дә, көзүнә јуху кетмәди.* (Мир Чәләл) *Мүһарибә шәраити, чәтинликләр олса да, фәһлә ушағларына чох јахшы ба-хырдылар.* (Мир Чәләл) *Гала тәрәфдән ахан чај енсиз олса да, кур-иди.* (Ф.Кәримзадә) *Узагдан кәләнләри танымаса да, ишләрин галхмасындан онларын јад адам олдуғларыны баша душду.* (Ф.Кәримзадә)

Бу чүр чүмлөләрдә гаршылашдырма мә'насы әксәрән кү-зәштли олур: *Дәдә бәј онун бу сөзләринә диггәтлә гулаг асса да, дәринлијинә гәдәр баша дүшә билмәди.* (Ф.Кәримзадә) *Гартал га-надланса, гартал учса да, Зирвәдә јувасы бош галан дејил. Топлар курласа да, топлар сусса да, Дунја сонсуз галан, бош галан дејил.* (Ф.Меһди) *Ачыннан өлсә дә, һарам тикәни Әмрундә јемәјиб, јемәз Мүзәффәр.* (Ф.Меһди) *Мәни ассајар да, хаин чыхмарам Арзума, ешгимә, идеалыма.* (Ф.Меһди) *Бир шаир, бир логман олмасам да мән, Агаран јолларда агарыб башым.* (Ф.Меһди) *Зулмәт ојнаса да бир ан көјләрдә, Тутулмаз күнәшин узунә нәрдә.* (С.Вурғун) *Дүш-мән чан десә дә, дүшмәндир јенә.* (С.Вурғун)

Бу чүр чүмлөләрдә да (дә) әдаты будаг чүмләнин дахилинә хәбәрдән әввәлә дә кечә билир; мәс.:

Пејгәмбәр дә олса, бу тилсимә дајана билмәз. (М.Ибраһимов) *Сән ол, аллаһ да кәлсә, буларын һеч бири кәмәндә кәлмәз.* (С.Рәһимов) *Гиблеји-аләм! Ибраһим хан гуш да олса, ики мин рәшид ат-лынын габагындан һеч бир јана гачыб гуртара билмәз.* (Ә.Һагвер-дијев) *О, бир кун дә олса, бөһтан вә ифтира тохумадан јашаја бил-мәзди.* (Ордубади)

Гаршылашдырма будаг чүмләсинин бу нөвүндә дә әдаты да-јишә билир вә будаг чүмлә баш чүмләјә -са белә, -сә белә шәкил-чи вә әдаты илә бағланыр. Бу чүр чүмлөләр дилимиздә о гәдәр

мәһсулдар дејил; мәс.:

Чичәк битмиш торпағлары ганымызла сувармыш олсаг белә, чи-чәри дәриб апараг, сәни мурадына чатдыраг. (Ә.Вәлијев) *Аға ону јумса белә, јенә дә кирпичләринин арасындан лампаја бахыр, ону тез сөнмәсинә тәләсирди.* (С.Рәһимов) *Һејдәр атасы Чүнеј-ону узуну көрмәсә белә, онун јолу илә кетмиш, шиәлији, сәфәвилә-тин елмини дә өјрәнмишиди.* (Ф.Кәримзадә) *О, Фәхрәддинин үшү учун бағчаја кәләчәјинә инанмаса белә, јенә дә јатмамшыди.* (Ордубади) *Дилиад Фәхрәддинин көрүшә кәлмәјәчәјини јәгин етсә дә, јенә һаман көрүш јеринә кетмәјә тәләсирди.* (Ордубади) *Да, дә әдаты кими, белә әдаты да будаг чүмләнин дахилинә дә билир: О, чох ағыллы белә олсајды, бу ишләрдән баш ача бил-мәзди.*

Чох аз һалларда әдатларын биркә ишләндији дә мүшаһидә олмишдир: *Анчаг Меһман кәнч олса да белә, кәлдији күндән әмә-кәлмиш бу вәзијјәти анлајырды.* (С.Рәһимов)²⁴ Бу чүр чүмлөлә-нә гәдәр бағлајычы сөзүнү дә артырмаг олар: *Анчаг Меһман гәдәр кәнч олса да белә, кәлдији күндән әмәлә кәлмиш бу вәзиј-јәти анлајырды.* Лакин бүтүн васитәләрин биркә ишләндији бу һаллар үслубу ағырлашдырыр.

5. Гаршылашдырма будаг чүмләси баш чүмләјә -са, -сә шә-килчиси вә интонасија илә бағланыр; мәс.:

Јуз Һитлер, мин Һитлер јығылса, јенә Заманын чархыны дөндә-билмәз. (Ф.Меһди) *Биздән ајырдыса сәни рузикар, Јенә зәфәр чын башымыздадыр.* (С.Вурғун) *Јуз јохлама кәлсә, бу колхозда шеј тапа билмәз.* (М.Ибраһимов)

Г е ј д. Јохламаг үчүн бу чүр чүмлөләрә -са, -сә шәкилчиси-ндән сонра да әдатыны артырмаг олар: *Јуз јохлама кәлсә дә, бу колхозда бир шеј тапа билмәз.* -Са, -сә шәкилчиси-ндән сонра да (дә) әдаты ишләнди-кдә мүтләг кү-чәләрә јарадыр вә гаршылашдырма будаг чүмләси формалап-ыр; -са, -сә-дән сонра да (дә) ишләнә билмәдикдә гаршылашдырма будаг чүмләси ја-на билмәз; мәс.: *Шаир сарај ичәрисиндә көрдүкләрини јазарса вә ону кениш-бәгәләр арасында јајарса, бу, хаганларын нүфузунун азалмасына сәбәб ола-дыр* (Ордубади) - чүмләсиндә -са, -сә шәкилчиси-ндән сонра әдатларын һеч би-ри артырмаг олмаз.

Бу структурда гаршылашдырма будаг чүмләсинин баш чүм-ләјә -са, -сә шәкилчиси әвәзинә, арзу билдирән -а, -ә шәкилчиси интонасија илә бағландығы һаллар да вардыр; мәс.:

Ајагынын алтына гызыл төкәсән, көзүнун учу илә дә бах-ыр. (С.Рәһимов) *Инди Аразын дибинә јүз алачыг чубузу бир-би-лә чалыјасан, јенә чатмаз.* (С.Рәһимов) *Инди ону кәндә көндәр-әјиб, Мазандарана көндәрәсән, јенә ондан адам олмаз.* (Ә.Һагвер-

дијев) *Көзлөрүмө дуруб жүз мин мөлөк баха, Мөним үчүн неч бир хејри олмачаг. (Ч.Новруз) Мөһөммөдхөсөн әми једди кун једди кечә атасынын дәвләтиндән, һөрмәтиндән даныша, дојмаз. (Ч.Мөммөдгулузадә) Мән сәнә дедим, аләм јыгыла, үч гәпик вермәјөчәјәм. (Ә.Һагвердијев)*

6. Шәкилчи вә әдатлар галыр, нә гәдәр бағлајычы сөзү әкәр, *Һәрках* бағлајычы сөзләри илә әвәз олунур. Гаршылашдырма будаг чүмләсинин бу нөвүндә шәрт чалары күчлү олур; мәс.: *Әкәр (Һәрках) мән сизи севсәјдим белә, ондан ајрылыб мөнимлә евләнмәјинизә разы олмаздым. (И.Әфәндијев) Әкәр сән тәк нәриләр падишаһы Парижи јыхдырса да, һалалдыр. (М.Ф.Ахундов) Әкәр гөшуна кетмәк истәсән дә, кәрәк анчаг чылпаг ләзкиләрин үстүнә кедәсән. (М.Ф.Ахундов)*

Гәјд. Бу чүр чүмләләри Дәрдиниздән өлсәјдим дә, белә едә билмәздим (И. Әфәндијев) типли чүмләләрлә гарышдырмаг олмаз. Бу чүмләдә дә әдат, белә әвәзликдир.

II. Гаршылашдырма будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин бир групунда бағлајычы васитәләр јухарыдакылардан фәргләнир: будаг чүмлә баш чүмләјә *Һәрчәнд* бағлајычы сөзү илә бағлаһыр, баш чүмләнин әввәлиндә *амма*, *анчаг*, *лакин*, *фәгәт* табесизлик бағлајычыларындан бири ишләнир; мәс.:

Һәрчәнд малијјәти бир шеј дејил, *амма* дедим сиз дә бизим дағларын матаһындан бир дадасыңыз. (Мир Чәләл) *Һәрчәнд* анам һәр кун онун јахшы хасијјәтләриндән, мүсбәт кејфијјәтләриндән данышыр, *амма* көрмәк башга, ешитмәк башгадыр. (Ә.Вәлијев) *Һәрчәнд* арвад мәсәлидир, *амма* чох көјчәк мәсәлдир. (Ә.Һагвердијев) *Һәрчәнд* бир аз тездир, *амма* зәрәри јохдур. (Ә.Вәлијев) *Һәрчәнд* Гәшәнк бу хәбәрә инанмады, *анчаг* сөз өнү јериндән ојнатды. (Ә.Вәлијев) *Һәрчәнд* ганунсуз ишдир, *анчаг* хаталы дејил. (Ә.Вәлијев) *Һәрчәнд* мән Чинарлы дејиләм, *анчаг* муһарибәдән габаг гонишу рајонда чалышдыгым вахт бу кәнд һаггында чох ешитмишәм. (Ә.Вәлијев)

Рәсми шифаһи нитгдә *Һәрчәнд* бағлајычы сөзү әвәзинә, *бахмајараг* ки бағлајычы сөзүндән даһа чох истифадә олунур; мәс.: *Бахмајараг* ки мән Чинарлы дејиләм, *амма* муһарибәдән габаг гонишу рајонда чалышдыгым вахт бу кәнд һаггында чох ешитмишәм.

Садә данышыг дилиндә исә *Һәрчәнд* бағлајычы сөзү әвәзинә, дүздүр, доғрудур сөзләри даһа чох ишләнир; мәс.: *Доғрудур (дүздүр)*, мән бир аз инчимишәм кәндимиздән, *амма* бу, кәндимизин тислијинә дәләләт еләмәз ки. (Ч.Мөммөдгулузадә)

Һәрчәнд әвәзинә, бәдии дилдә бир гәдәр архаик форма кими,

Әкәрчи бағлајычы сөзү дә ишләнмишдир: *Әкәрчи* намунасиб тәк-
әфдир, *амма музајигә јохдур.* (М.Ф.Ахундов)

III. Икинчи тип гаршылашдырма будаг чүмләләринин бир
группунда будаг чүмлә јухарыдакы һәр ики гурулуш форма-
сылан фәргли олараг, баш чүмләјә *ким, нә, һара, нечә, нә гәдәр,*
нә вахт вә с. бағлајычы сөзләри илә бағланыр, будаг чүмләнин
хәбәри тәкрат олунур - әввәл хәбәр, сонра әмр формасында; мәс.: *Гә*
хал нә куман еләјир-еләсин, амма заһирән Кәрбәләји Һәјдәрнән
Худаяр бәјин достлугу мөһкәм достлуга охшајырды. (Ч.Мәммәд-
гулузадә) *Дејирәм, һаралы олур-олсун, адам олсун.* (М.Ибраһи-
мов) *Нә вахт јатыр-јатсын, сәндән тез ајылачаг.* (М.Ибраһимов)
Бир шаирин тәби нә гәдәр ишыглы олур-олсун, сарај ичәрисиндән
бир кунәш кими дүнјаја ишыг сала билмәз. (Ордубади) *Кимдән со-*
лушур-сорушсун, ејни чавабы алачаг.

Тәкрат олунан хәбәрләрдән биринә -са, -сә шәкилчиси дә
әлавә олуна биләр: *Һусамәддин, сән ағыллы ол, бир тарих нә гә-*
дәр јүксәк вә шәрәфли олурса-олсун, дәјәри олмајан варисләр үчүн
һеч мәнзиләсиндәдир. (Ордубади) *Башына дөнүм, газы ага, һәр не-*
чә олмуш-олса, кәрәк дүзәлдәсән бу иши. (Ч.Мәммәдгулузадә) *Нә*
барәдә дүшүнүрсә-дүшүнсун, ахырда фикри кәлиб онларын үстүн-
дә дурурду. (М.Ибраһимов)

Шифаһи нитгдә вә бәдии дилдә “будаг чүмлә + баш чүмлә”
гурулушлу гаршылашдырма будаг чүмләли табели мүрәккәб
чүмләләрин компонентләри инверсијаја уграја билир; мәс.:

Кечән кунә кун чатмаз, чаласан кунү кунә (Ә.Һагвердијев) *Мирзә,*
багышлакинән, гуллуғунда биәдәблик едирәм, амма адәт еләми-
шәм, һәрчәнд пис адәтдир... (Ә.Һагвердијев) *Јох, башына дөнүм,*
биз овчујуг, сәни јахшы таныјырыг, һәрчәнд сән бизи танымырсан.
(Ә.Һагвердијев)

Гаршылашдырма будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләлә-
рин һәр бир компонентинин өз субъекти (мүбтәдасы) олдуғу ки-
ми, компонентләрин мүштәрәк субъекти дә олур.

а) һәр бир компонентин өз субъекти вардыр: *Јағыш вахтында*
јагса да, әкин фараш олса да, һеч нә көјәрмир. (Ә.Вәлијев) *Шаир*
гочалса да, ше'ри гочалмаз. (С.Рүстәм) *Бу кун әзилсә дә чохунун*
бурну, Әсл мүбаризә һәлә өндәдир. (Ф.Мөһди)

б) компонентләрин мүштәрәк субъекти вардыр: *(Мән) Көзү-*
мү јумсам да, јатмырдым. (Ә.Вәлијев) *Аташоғлу бәјук шәһәрләр-*
дә олмаса да, өз мәсәләсинә ариф иди. (Ә.Вәлијев) *Онлар мәни гов-*
салар да, халгын гулагыны вәтән етмиш сәсими бу мәмләкәтдән
гова билмәјәчәкләр. (Ордубади)

Гаршылашдырма будаг чүмлөли табели мүрөккөб чүмлөлөрдө эсас мәнә гаршылашдырмадыр. Лакин бу чүр чүмлөлөрдө гаршылашдырма мәнәсы мүхтәлиф чаларда - каһ зиддијјәтли, каһ күзәштли, каһ мүгајисәли, каһ да фәргләндиричи характердә өзүнү көстәрир. Шүбһәсиз, гаршылашдырма будаг чүмләсинин баш чүмләје бағланмасында шәрт шәкилчисиндән кениш истифадә едилдијјиндән белә чүмлөлөрдә шәрт чалары да олур. Она көрә дә гаршылашдырма будаг чүмлөли табели мүрөккөб чүмлөләри ашағыдакы мәнә нөвләринә ајырмаг олар:

Күзәштли гаршылашдырма. Баш чүмләдәки фикир будаг чүмләдәки фикрә күзәштә кедир: *Гыз гардашынын шәһәрдә олмасына тәәссуф еләсә дә, руһдан душмәјиб ахшама гәдәр охујуб-жазыр.* (Ә.Вәлијев) *Исфәһан кәндләриндән кәләнләрин сојунуб чајы кечмәси шаири бир гәдәр мәшгул етдисә дә, ону эсас фикриндән ајыра билмәди.* (Ордубади) *Кәләнтәр тиканын ачысыны дәрһал һисс етсә дә, белә мәсәләләрдә сөз алтында галан олмадыгыны көстәрди.* (М.Ибраһимов) *Рүстәм киши заһирән бу сөzlәри сәрт десә дә, ичәрисиндә севинч вә јункуллук һисс едирди.* (М.Ибраһимов)

Зиддијјәтли гаршылашдырма. Баш вә будаг чүмләдәки фикирләр зиддијјәтли шәкилдә гаршылашдырылыр: *Тәбиәт дејир ки, лалә јанаглар, Вургунун дедији јағут додаглар Кәлди-кәдәр олур гоча дүнјада, Чох ширин олса да, тез кедир бада.* (С.Вурғун) *Гурбан исте'дадлы алим, Гәшәнк чалышган мүәллим олса да, биринчиси бачарыгсыз әр, икинчиси фәрасәтсиз арвад иди.* (Ә.Вәлијев) *Профессор гашларыны чатыб алныны гырышдырса да, Самитин вечинә олмады.* (Ә.Вәлијев) *Бу сөздә доагулуг олса да гисмән, Јенә дә фикринә гол чәкмирәм мән.* (С.Вурғун) *Гәдир бурахылдыса да, мәсчид һәјәтиндә бир көјнәк әт төкдү.* (Мир Чәләл)

Мүгајисәли гаршылашдырма. Баш вә будаг чүмләнин мәзмуну мүгајисәли шәкилдә гаршылашдырылыр: *Ики адамын симасы бир күзкүдә јерләшә билмәсә дә, бөјүк бир халгын мәдәни симасы бир рүбаидә јерләшә биләр.* (Ордубади) *Чәллад! Јаныб од олса да, күлә дөнмәз арзулар.* (С.Вурғун)

Фәргләндиричи гаршылашдырма. Баш чүмләдәки фикир гаршылашдырма јолу илә будаг чүмләдәки фикирдән фәргләндирилир: *Гәдир һәрчәнд рәнчбәр иди, киши ганан рәнчбәр иди.* (Мир Чәләл) *Имдад гардашым да олса, чүрүк адамдыр.* (Ә.Вәлијев)

Шәртли гаршылашдырма. Гаршылашдырма будаг чүмләсинин бу нөвү шәрт будаг чүмләсинә мәнәча даһа јахын олса да,

гаршылашдырма мә'насы онун шәрт будаг чүмләсинә чеврил-
мәсинә имкан вермир. Бу чүр чүмләләр әксәрән *әкәр, һәрках* бағла-
йчы сөzlәри вә -са,-сә шәкилчиси илә формалашыр, лакин шәрт
будаг чүмләсиндән фәргли олараг, -са,-сә шәкилчисиндән сонра
да (дә) әдаты да ишләнир; мәс.: *Һәрках ишә кечиксәм дә, јолуну-*
жәзләјәчәјәм. Тандыз, јаран агыр олса да, сағалачагсан. (Ә.Вәли-
јев)

Нәтичә будаг чүмләси

Нәтичә будаг чүмләси баш чүмләдән доған нәтичәни билдирир. Әкәр сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә-
ләрдә будаг чүмлә сәбәби, баш чүмлә нәтичәни билдирисә,
бурада вәзијјәт әксинәдир: баш чүмлә һөкмү, сәбәби, будаг чүмлә
онун нәтичәсини ифадә едир; мәс.:

*Пәһ, ханым, мөкәр мәним дивләрим Иран сәрбазы иди ки, мүф-
тә гуллуғ едәләр.* (М.Ф.Ахундов) *Бир тикә чәрәк нәдир ки, сән бир
мүчрү чәвахирдән кечдин.* (Ф.Кәримзадә) *Пәрвәрдиқара, биз нә ку-
наһ еләмишдик ки, ач галырдыг, сусуз галырдыг?* (Ә.Һагвердијев)
*Бә'зән Кәрај гаргы атыны миниб отагларда бир һај-куј гонарыр,
бир сәс чыхарырды ки, гырагдан ешидән дејәрди бәс бурада бир дәс-
тә ушаг бир-бирилә туташыб.* (С. Рәһимов)

Бу мисалларын һамысында будаг чүмлә баш чүмләдән сонра
ишләнмиш вә она ки бағлајычысы илә бағланмышдыр. Әввәл-
ки будаг чүмлә нөвләриндән фәргли олараг, садә чүмләдә икин-
чи дәрәчәли үзв гаршылығы олмадығы үчүн нәтичә будаг чүм-
ләсинин баш чүмләдә јерлији, гәлиби олмур вә будаг чүмлә һеч
бир суала чаваб вермир. Будаг чүмләнин нәтичә будаг чүмләси
олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн баш вә будаг чүмләнин мә'на-
сына дигтәт јетирмәк лазымдыр. Верилмиш мисалларда будаг
чүмләләрин баш чүмләдәки иш, һәрәкәт, һөкм вә сәбәблә бағ-
лы мүәјјән нәтичә билдирдијини мүшаһидә етмәк чәтин дејил-
дир. Будаг чүмләнин мүстәгил нәтичә мә'насы ифадә етдијини
јохламаг үчүн онун әввәлине *нәтичәдә, бунун нәтичәсиндә* сөз-
ләрини дә артырмаг олар: *Пәрвәрдиқара, биз нә конаһ еләмишдик
ки, (нәтичәдә, бунун нәтичәсиндә) ач галырдыг, сусуз галырдыг?*
Јенә бүтүн әввәлки табели мүрәккәб чүмлә нөвләриндән фәргли
олараг, бу чүр чүмләләри садәләшдирмәк үчүн әксинә әмәлијјат
апармаг лазым кәлир: будаг чүмләни хәбәр зонасы үчүн сахла-
јыб, баш чүмләни сәбәб зәрфлији шәклиндә будаг чүмләдә јери-

нә гоҗмалыҗыг: *Бир тикә чөрәҗә көрә сән бир мүчрү чәвахирдән кечдин? Пәрвәрдикара, биз һансы кұнаһымыза көрә ач галырдыг, сусуз галырдыг?* Баш вә будаг чүмлеләрин әлагәсиндә баш чүм-ләдәки суал әвәзлиҗи вә әдатларын ролу бөҗүкдүр.

Мә'лумат үчүн. Нәтичә будаг чүмләси бүтүн әввәлки будаг чүмлә нөвләриндән илк нөвбәдә онунла фәргләнир ки, бура гәдәр өйрәндиҗимиз һәр бир будаг чүмлә нөвүнүн чүмлә үзвү гаршылыгы олдуғу, һәр бир будаг чүмлә өз адына мұвафиг чүмлә үзвүнүн инкишафы јолу илә формалашдыгы һалда, нәтичә будаг чүмләсинин чүмлә үзвү гаршылыгы јохдур. Бу һал онунла әләгә-дардыр ки, садә чүмләдә нәтичә мә'насы адәтән чүмләнин хәбәри васитәсә-лә ифадә олунар. Мәсәлән, *Ачындан үрәҗи буланыр, башы һәрләнирди* (Ә. Вәли-јев) - чүмләсиндә ачындан (ач олдуғу үчүн) сөзү сәбәб, *үрәҗи буланыр, башы һәр-ләнирди* - нәтичә билдирир; сәбәб билдирән сөз адына үҗгүн синтактик вәзифә-дәдир - сәбәб зәрфлиҗидир, лакин нәтичә билдирән сөzlәр "нәтичә зәрфлиҗи" дејил, хәбәр кими тәһлил олунар.

Нәтичә будаг чүмләсинин јалныз бир типи вардыр - һәмишә баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә соңра ишләнир. Лакин бағлајычы васитәләрә көрә бу типин өзүнү дә бир нечә група ајырмаг олар.

1. Нәтичә будаг чүмләсинин ән асан дәрк олуан нөвү баш чүмләјә *она көрә (дә), буна көрә (дә), онун үчүн (дә), бунун үчүн (дә)* бағлајычылары илә бағланан нөвүдүр. Бу бағлајычылар будаг чүмләнин әввәлиндә будаг чүмлә илә биркә тәләффүз олу-магла нәтичә мә'насы ифадә едир, мүәјјәнләшдирдиҗи, аид ол-дуғу чүмләнин мәзмунундан доған нәтичәни билдирир; мәс.:

О билирди ки, Әбу Сәидлә дәјүшсүз гуртара билмәјәчәкләр, она көрә дә өзүнә тәзә атлар сечмәји тапшырмышды. (Ф.Кәримзадә) *Дунән ону әсәбиләшдирән фикир бу кун бир тикан кими ириләјиб бәдәниндән чыхмышды, буна көрә дә ахшамкы һәрәкәтин пешман-чылыгыны чәкирди.* (М.Ибраһимов) *Сәкинә билди ки, киши јенә өз һәрәкәтинин пешманчылыгыны чәкир, буна көрә дә һеч шеји үзүнә вурмајиб мәнрибан рәфтар етди.* (М.Ибраһимов) *Сиз дүз даны-шырсыныз, она көрә дә мән сиздән инчимирәм. Мәһсулдарлығы нә гәдәр мүмкүнсә галдырмагын мә'насыны баша дүшмәмишик, она көрә дә һектардан 25 сентнер верә биләчәјимиз һалда, 23 јазмы-шыг.* (М.Ибраһимов) *Мән онун Фәхрәддини севдиҗини дүјмүшдүм, буна көрә дә гыза чохдан бәри көз гојурдүм.* (Ордубади)

Мә'лумат үчүн. Бу типли мисалларын бә'зиләриндә *она көрә дә, буна көрә дә, онун үчүн дә, бунун үчүн дә* бағлајычыларында да (дә) әдатыны ки илә әвәз етсәк, баш вә будаг чүмләнин јери дәјишәр, будаг чүмлә сәбәби. баш чүмлә нәтичә билдирәр вә чүмлә сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүм-ләјә чевриләр; мәс.:

Сиз јахшы ишләјирсиниз, она көрө дә ишләриниз јахшы кедир (нәтичә б. ч.).
Ахшы ишләдијиниз үчүн ишләриниз јахшы кедир
Сиз јахшы ишләјирсиниз, она көрө ки ишләриниз јахшы кедир (сәбәб б. ч.).
Ишләриниз јахшы кетдији үчүн јахшы ишләјирсиниз)

2. Будаг чүмлө баш чүмлөјә одур ки бағлајычысы илә бағла-
чыр; мәс.: *Арвад, чејнәдиләр, чүрүтдүләр, одур ки санчы да инди*
мәни өлдүрүр. (С.Рәһимов) Сонралар көрдү ки, дүнјада ән асан пе-
һесаб етдији муфтәхорлуг өзү дә мүәјјән әмәк тәләб едир,
одур ки бу фикриндән әл чәкди. (С. Рәһман)

Нәтичә будаг чүмләсини баш чүмлөјә бағлајан *она көрө (дә),*
буна көрө (дә), онун үчүн (дә), бунун үчүн (дә), одур ки бағлајы-
чылары баш вә будаг чүмлә арасында зәиф әлагә јарадыр: "Баш-
га сөзлә десәк, будаг чүмлә баш чүмләдән аз асылыдыр. Бу да он-
дан ирәли кәлир ки, *буна көрө, она көрө, бунун үчүн, онун үчүн*
сөзләри (дә әдаты илә бирләшәрәк) бағлајычы кејфијјәти газан-
са да, һәлә там мә'насы илә көмәкчи сөз вәзифәсинә кечмәмиш-
дир. Бу сөзләр һәлә дә саики чүмлә үзвү вәзифәсини өзүндә сах-
лајыр вә нә үчүн? суалына чаваб верир".²⁵

Гејд едилән бағлајычыларын вә бағлајычысы илә биркә иш-
ләнмәси белә чүмләләрин сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәк-
кәб чүмләләрә даһа јахын олдуғуну көстәрир; мәс.: "Гара Кәрәм
оглу" ады гулағларыны дешиди вә *буна көрө дә Нәчәфин суалына*
бирбаш чаваб вермәкдән бојун гачырды. (М.Ибраһимов)

3. Будаг чүмлә баш чүмлөјә белә ки бағлајычысы илә бағла-
ныр. Бу бағлајычы да тәркиб һиссәләри зәиф әлагәләндирир;
мәс.: *Нумајиш фәһләләрин хејринә гуртарды, белә ки онлар өз тә-*
ләбләринин һәјата кечирилмәсинә наил олдулар.

4. Баш чүмләнин дахилиндә елә, елә бир, бир, о гәдәр сөзләри
ишләнир, будаг чүмлә баш чүмлөјә ки бағлајычысы илә бағла-
ныр; мәс.:

Кәрәк Кирман әһлинә бир диван тутасан ки, чәми Иран титрә-
син. (Ә.Һагвердијев) Бу јердә бир елә иш баш верди ки, һәр үчүнү
һејрәт алды. (С.Әһмәдов) Сәмәд, елә мәктәбә кир ки, сән иш кәз-
мә, иш сәни кәзсин. (Ә.Вәлијев) Мәнә Әбиһ Султан дејәрләр, елә
бир иш еләјчәјәм ки, јахын вахтда јенә о сараја гајыдачагам.
(Ф.Кәримзадә) Һабил дадаш елә кәмәнд атыр ки, һеч бир хам дај-
лаг да онун әлиндән гуртармыр. (С.Рәһимов) Елә иш тут ки, ча-
маат һәмишә јахшы десин. (М.Ибраһимов) Алма, армуд, кавалы
агачлары о гәдәр бар кәтирмишиди ки, алтына һача вурмушдулар.
(Ә.Вәлијев)

Елә сөзү тө'јин, тәрз, дәрәчә, хәбәр вә нәтичә будаг чүмләлә-

ринə хидмəт едир. Хəбər будаг чүмлəсини фəрглəндирмəк асан-
дыр - *елə сөзү баш чүмлəнин хəбəri вəзифəсиндə ишлəнир вə*
хəбər будаг чүмлəси тəлəб едир; мəс.: Хəстəнин вəзижəти елə
иди ки, чох гүллүг тəлəб едирди. Дəрəчə будаг чүмлəли табели
мүрəккəб чүмлəлəрдə сифəтлə ифадə олуан исми хəбərə вə ја
баш чүмлəнин тəрз зəрфлијинə аид олур; мəс.: *Елə бачарыг-*
сыздыр ки... Елəдə һшəтлə гышгырды ки... Тə'јин будаг чүмлə-
синин гəлиби кими ишлəндикдə баш чүмлəдə эшја мəзмунлу үз-
вə, тəрз зəрфлијинин гəлиби кими ишлəндикдə баш чүмлəдə
фə'ли хəбərə аид олур; мəс.: *Елə мəктублар јазыр ки... Мəк-*
тублары елə јазыр ки... Нəтичə будаг чүмлəсинин баш чүмлə-
синдəки *елə сөзү дə эшја билдирən үзвлə бағлы олдуғундан тə'-*
јин будаг чүмлəсинə чох охшайыр. (*Елə сөзү эшја мəзмунлу үзвə*
аид олдуғда елə бир, бир елə шəкиллəриндə бир сөзү илə бирлə-
шə билир, бə'зən дə һəмин бирлəшмəнин галығы кими јалныз
бир сөзү галыр) Мисаллара бахаг:

Бу јердə бир елə иш баш верди ки, һər үчүнү һєјрəтлəндирди.

Бу јердə бир елə иш баш верди ки, һər үчүнү һєјрəт алды.

Һər ики мисалда будаг чүмлə баш чүмлəдən сонра кəлəрəк
она ки бағлајычысы илə бағланмышдыр. Һər икисинин баш
чүмлəси ејни гурулушлудур вə баш чүмлəдə *бир елə* сəзлəri иш-
лəнмишдир. Бу охшарлығлара бахмајараг, биринчи чүмлə тə'-
јин, икинчиси нəтичə будаг чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəдир.
Билирик ки, тə'јин будаг чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəлəрдə
баш чүмлəдə тə'јинлənən сəз будаг чүмлəдə мүйјөн бир васитə
илə хатырланыр. Биринчи мисалын баш чүмлəсиндə тə'јинлə-
нən сəз *иш* сөзүдүр вə будаг чүмлə тəлəффүз едилəркən нəзəрдə
тутулур (*Һəмин иш һər үчүнү һєјрəтлəндирди*). Икинчи мисалда
бу чүр хатырланма јохдур. Она кəрə дə биринчи мисалда будаг
чүмлəнин əввəлинə *Һəмин иш* сəзлəрини əлавə етмəк мүмкүн ол-
дуғу һалда, икинчи мисалда бу əмəлијјаты апармаг олмаз. Икин-
чи мисалда будаг чүмлəнин əввəлинə *нəтичəдə* сөзүнү əлавə ет-
мəк олар. Биринчи чүмлəни сэдəлəшдирмəк олар: *Бу јердə һәр*
үчүнү һєјрəтлəндирən бир иш баш верди. Икинчи мисалда баш
чүмлəни сəбəб зəрфлијинə чевирмəк мүмкүндүр: *Бу јердə бир*
(гəрибə) иш баш вердији үчүн һәр үчүнү һєјрəт алды вə ја баш вə
будаг чүмлəнин јерини дəјишмəклə һəмин чүмлəни сəбəб будаг
чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəјə чевирмəк олар: *Һәр үчүнү һєј-*
рəт алды, чүнки (она кəрə ки) бу јердə (гəрибə) бир иш баш верди.

5. Елə нəтичə булаг чүмлəлəri дə вардыр ки, баш чүмлəјə
јалныз ки бағлајычысы вə интонасија илə бағланыр; мəс.:

Гарашын бәхти вар ки, кәзиб-кәзиб сәни тапыб. (М.Ибраһимов) Мән Султан Әбу Сәидин бәйләрбәјиси дејиләм ки, башыма тачы о гојсун. (Ф.Кәримзадә) Бу да Ширвана һүчүм дејилди ки, вар-дөвләт чохларыны јолдан чыхарыб апарсын. (Ф.Кәримзадә) Көрәк тахта оласан, чансыз оласан, ана торпагы севмәјәсэн ки, белә шејләрә лагејдлик кәстәрәсэн. (М.Ибраһимов)

Нәтичә будаг чүмләсинин бу нөвү баш чүмләјә јалныз интонасија илә дә бағлана билир; мәс.:

Өлмүшдү Салман, сәнин кими гоча түлкүнүн әлиндә ојунчаг ола. (М. Ибраһимов) Бир шеј билирәм, бу сөзү дејирәм. (М.Ибраһимов)

Ки бағлајычысы вә ја интонасија илә гурулан нәтичә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин баш чүмләсиндә бә'зән мәкәр, бәс әдатлары, -мы, -ми, -му, -му суал шәкилчиси дә ишти-рак едир вә бу әдатлар мә'наны күчләндирир; мәс.:

Мән дәлијәмми, оғлуму мәктәбә, дәрсә көндәрәм? (Сабир) Мәкәр сиз гырылмышдыныз ки, бу евдә нә вар, чалыб-чапыб апарыб-лар? Мәкәр мән вәзир Һачы Мирзә Агасы идим ки, онлара һеч зад вермәјәм, анчаг сөјәм, горхудам? (М.Ф.Ахундов) Мәкәр мән өлмүшәм ки, сәни вәзир өзкәсинә верә билә? (М.Ф.Ахундов)

6. Иәтичә будаг чүмләсинин чох ишләнән бир нөвү суал әвәз-ликләринин иштиракы илә формалашыр. Ким, нә, һара, нечә, нә гәдәр, нечә, нә вахт, һачан, нә заман суал әвәзликләри баш чүм-ләдә мүхтәлиф чүмлә үзвү вәзифәләриндә ишләнир, будаг чүм-лә баш чүмләјә ки бағлајычысы, бә'зән дә јалныз интонасија илә бағланыр. Суал әвәзликләри баш чүмләдә риторик суал мә'на-сы јарадыр, будаг чүмлә нәтичә билдирдији үчүн ки бағлајычы-сына чатмагла суал мә'насы зәифләмиш олур. Баш чүмләдә сә-бәб бирбаһа дејил, долајы јолла - суал чүмләси васитәсилә ифа-дә едилмиш олур.

Нә суал әвәздији баш чүмләдә мүхтәлиф вәзифәләрдә: Мир-зә, јенә нә ваге олүб, фикир дәрјасында голатма үзүрсән? (Ә.Һаг-вердијев) Көрәсэн, башында нә вар ки, бир сәси-сорагы јохдур? Бир ат нәдир ки, ондан өтрү өзүнү үзүрсән? (Ф.Кәримзадә) Сәксән ушаг нәдир ки, баһга рајона да кондәрәк? (Ә.Вәлијев) Һәјасыз оғ-лу һәјасыз! Колхозда нә гојмусан ки, өзүнү белә чаныјанан кәстә-рирсән? (Ә.Вәлијев) Фермаја нә верирсән ки, нә истәјәсэн? (М.Иб-раһимов) Дәдә-бабамыз мин ил башына дәјүб аглајыб, нә күн көрүб ки, инди сән дә аглајырсан, ај гызым? (М.Ибраһимов) Мәнә дејән көрәк, ај ахмаг, мәктәбдарлыгда нә јаманлыг көрдүн ки, бурахыб кәдиб буна нөкәр олдун? (Ә.Һагвердијев) Онун шәр вахты иә ити-

ји итмишиди **ки**, бунлары чајлагын арасына салыб чәкиб апарырыды
кәһризин көзүнә. (С.Әһмәдов)

Нә суал әвәзлији әввәлки ики чүмләннин баш чүмләсиндә
мүбтәда, сонракы ики чүмләдә хәбәр, онлардан сонракы ики
чүмләдә тамамлыг, галан чүмләләрин баш чүмләсиндә тә'јин
вәзифәсиндә ишләнмишдир. Көрүндүјү кими, биринчи мисалда
будаг чүмлә баш чүмләјә жалныз интонасија илә бағланмышдыр.

Баш чүмләдә ким суал әвәзлији:

Сән **кимсән ки**, мәнимлә белә данышырсан? **Кимә** јағ верирәм **ки**,
сәнә вермирәм? (Елчин)

Баш чүмләдә нечә суал әвәзлији:

Көрәсән, **Гаракәзовун әсәри нечә әсәрдир ки**, ахыры кәлиб чалгы
чыхыр? (Мир Чәлал) **Көр нечә** чаны истидир **ки**, буғланыр. (Ф. Кә-
римзадә) **Бу нечә дөврдүр**, өзүн де, **илаһи ки**, **Әгидәсизлик әгидә олубдур?**
(Ч. Новруз)

Баш чүмләдә **һара** суал әвәзлији:

Әмим арвады үзүмә деди **ки**, **һавајы чөрәк һарададыр ки**, сән је-
јәсән? (Ә.Вәлијев) **Һара** баш кәтүрүб гачаг, де **һара Ки**, орда инсан-
лыг һөкмран олсун? (Ч.Новруз)

Баш чүмләдә нечә суал әвәзлији:

Һәлә нечә јашы вар **ки**, индидән итә куллә атыр? (С.Рәһимов)

Баш чүмләдә нә вахт суал әвәзлији:

Нә вахт сәнин мәндә ики гурушүн батыбдыр **ки**, јенә батсын?
(Ә.Һагвердијев) **Нә вахт** ишләјибдир, инди ишләсин? (Ф.Мейди)
Гарабирчәк! Бизим нә вахтымыздыр ки, индидән бу чур сөһбәтләр-
лә мәшгул олаг? (Ә.Вәлијев)

Суал әвәзликләри бә'зән баш чүмләдә суал әдатлары (бәс,
ахы вә с.) илә биркә ишләнир; мәс.:

Бәс ганмаз һејвана нә акаһ олмушду, чал-чәпәрә, гапыја чата-
чатда бары бирчәси баласындан өтрү мәләмәди? (С. Әһмәдов) **Бәс**
бу нә һөкүмәтдир ки, неч үч кун дә габага дуруб бизә хәбәр верә
билмәди? (С.Рәһимов) **Бәс инди нә олуб ки**, киши белә гудуруб?
Ахы нә олуб ки, белә тоз-торпаг ичиндәсән?

Бир сыра башга будаг чүмлә нөвләриндә - тәрз, дәрәчә вә
бә'зи заман будаг чүмләләриндә дә нәтичә мә'насы олур. Аша-
ғыдакы чүмләләрә диггәт јетирәк:

Дөврәми елә сементләмишәм ки, неч јери газа билмәзләр.
(М.Ибраһимов) **О гәдәр ачығланырды ки**, башынын агрысындан
агзыны ачыб бир кәлмә сөз дејә билмирди. (Ә.Вәлијев) **Бир дәгигә**
әлими үстүндән чәкдим, иш јатыр. (М.Ибраһимов) **Шәрәфоглуна**
нә чаваб верәчәјини билмирди, **буна көрә дә бир гулагы телефонда**

ууну *Лармәммәдә тутуб сорушду.* (М.Ибраһимов)

Биринчи чүмлө тәрз будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә-
дир. Будаг чүмлө баш чүмләдәки ишин ичра тәрзини билдирир.
Баш чүмләдән *нечә?* суалы доғур вә һәмин суала будаг чүмлө ва-
тәсилә чаваб верилир. Лакин будаг чүмлө әлавә бир мә'на ки-
ми, нәтичә мә'насына да маликдир.

Икинчи чүмлө дәрәчә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә-
дир. Баш чүмләдә *о дәрәчә* мә'насында *о гәдәр* гәлиб сөзү иш-
ләтмишдир: *О дәрәчәдә ачыгланырды ки...* Будаг чүмлө бу әсас
мә'на илә јанашы, әлавә олараг нәтичә мә'насы да ифадә едир.

Үчүнчү чүмлө шөрт чаларлы заман будаг чүмләли табели мү-
рәккәб чүмләдир. Әввәлки чүмләләрдән фәргли олараг, заман
будаг чүмләси баш чүмләдән әввәл ишләнмишдир, баш чүмлә-
дә нәтичә мә'насы вардыр: *Бир дәгигә әлими үстүндән чәкән ки-
ми, иш дајаныр.* Беләликлә, бу чүмләләрин һәр биринин әсас
мә'насы вар вә онлар әсас мә'надан әлавә, нәтичә мә'насы да
ифадә едирләр. Дөрдүнчү мисалда исә баш чүмләдән сонра иш-
ләтмиш будаг чүмлө һеч бир әлавә мә'на ифадә етмәдән јалныз
баш чүмләдән доған нәтичәни билдирир, она көрә дә нәтичә бу-
даг чүмләли табели мүрәккәб чүмлө сајылыр. Ә.З.Абдуллајев бу
чәһәти образлы шәкилдә белә ифадә етмишдир: "Јухарыда тәр-
зи-һәрәкәт, дәрәчә вә заман будаг чүмләләрини нәзәрдән ке-
чирдикдән сонра белә гәнаәтә кәлә биләрик ки, нәтичә мә'насы
онларда јалныз әсас мә'нанын јанында әлавә бир мә'надыр.
Әсас мә'наны јоғун сап кими тәсәввүр етсәк, әлавә мә'наны јо-
ғун сапа верилән назик бир гат кими тәсәввүр етмәк мүмкүн-
дүр"²⁶.

Гошулма будаг чүмләси

Гошулма будаг чүмләси баш чүмләјә гошулараг, ја баш
чүмләдәки фикирлә бағлы әлавә мә'лумат верир, јахуд да һә-
мин фикрә мүнәсибәт билдирир; мәс.:

Газанк кәтирән бир оғлум вар иди ки, ону да сән әлимдән алдын.
(Ә. Вәлијев) *Минләрчә азәрбајчанлыны гамчы вә ағач кучунә*
сәфәрбәрлијә алараг тәзә атабәјә маликанәләр тикдирмәк зүлм вә
инсафсызлыгдыр ки, буну да халга аңлатмаг лазымдыр. (Ордубади)

Һәр ики мисалда будаг чүмлө баш чүмләдән сонра ишлән-
миш вә она ки бағлајычысынын көмәји илә гошулмушдур. Бу
чүр чүмләләрин компонентләри, јә'ни баш вә будаг чүмләләр

арасында бағлылыг, элатә зәиф олдуғу үчүн тәркиб һиссәләрин һәр бирини аҗрыча чүмлә кими дә ишләтмәк олар: *Милләтә азәрбајҗанлыны гамчы вә аҗаҗ кучунә сәфәрбәрлијә алараг тәзә атабәјә маликанәләр тикдирмәк зүлм вә зоракылыгдыр. Буну халга аңлатмаг лазымдыр.* Бу чәһәт кестәрир ки, мүстәгил шәкилдә ишләнә билән бу чүмләләрден икинчиси, һадисәләри даһа сых әлагәләндирмәк үчүн ки бағлајычысынын вә бу да сөзләринин көмәји илә биринчијә гошулмушдур. Одур ки бу чүр чүмләләр табесиз мүрәккәб чүмләләрә даһа јахын һесаб олунар. Ки бағлајычысы илә баш чүмләјә гошулан будаг чүмләләрин һамысында нәји исә мүәјјән бир чәһәтә көрә (сәбәб, нәтичә, заман, мәҗсәд, дәрәчә вә с.) ајдынлашдырма хүсусијјәти вардыр. Гошулма будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә исә баш чүмләнinin мәзмуну илә бағлы јени мә'лумат верилир, јахуд икинчи чүмләдә олдуғу кими, баш чүмләдә ифадә олунаҗык фикрә мүнәсибәт билдирилир (чүмләдә зүлм вә зоракылыгдан ибарәт олан тәдбири халга баша салмаг лазым билинir).

Гошулма будаг чүмләсинин дә јалиыз бир тиии вардыр: баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә сонра ишләнir. Будаг чүмлә баш чүмләјә ашағыдакы васитәләрлә бағланыр:

1. Будаг чүмлә баш чүмләјә ки бағлајычысы илә бағланыр; будаг чүмләнinin әввәлиндә исмин мүхтәлиф һалларында бу, о әвәзликләри вә да (дә) әдаты олур мәс.: *Белә бир кәркин вахтда мән она хејли күзәшитә кетмәли олдум ки, бу да мәнә лазым иди. Китабы мән март ајында јазыб битирдим ки, буну да әввәлчәдән планлашдырмышым. Јашы гырха чатыб, тапдыгы бир тифилдир ки, о да хәстә.* (Ә.Вәлијев) *Мәни бу бәлалардан гуртарачаг бир адам вар ки, о да сәнсән.*

2. Будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнәрәк она интонасија илә бағланыр; мәс.: *О вахт Чанәли муәллимин белә бир мәнзилли олмуш олсајды, сөз јох ки, дүнја онун көзүндә бир аз башга чүр дә көрүнә биләрди, - бу да, дејәк ки, һәгигәтә аз-чох ујғун кәлир.* (Ә.Әјлисли) Бу чүр чүмләләрин бир гисминдә садалама заманы да (дә) әдаты ишләнмәјә дә биләр: *Ага, Гулунун гулагындан јанышды: -Бах бири мал отарыр, бу, нахырчыдыр. Бири ат отарыр, бу, илхычыдыр. Бах бири гојун отарыр, бу да чобандыр. Бах бири әкин әкир, бу да рәнчбәрдир. Бири су кәтирир, бу да сучудур.* (С. Рәһимов)

Бу мисалларын һамысына будаг чүмләдән әввәл ки бағлајычысыны әлавә етмәк мүмкүндүр.

3. Исә көмәкчи сөзү шәкилчиләшәрәк баш чүмләнinin хәбәриндә ишләнir; мәс.: *Хуләсә, Дарыдага даш дальяҗа кедәндә бу дунјада Гәриб үчүн бир лајигли иш вардыса, о да рәһмәтлик Мәһидислам киши.*

дәжирманчылыг пешәси иди. (Ә.Әжлисли) Јер үзүндә бир сарсаг шеј вар-
са, о да һәр фәстин өз вә 'дәсиндә кәлмәмәјидир. (Ә.Әжлисли) Гавадан килас
кәлирдә, һалбуки о кәндиң баг-багчасында бу ил совушуб-гур-
таран бирчә мејвә вардыса, о да килас иди. (Ә. Әжлисли)

Беләликлә, гошулма будаг чүмләси баш чүмлә илә үч шәкил-
дә әлағәләнә билир:

Тифлисдә бир әсас шәхсијјәт варды **ки**, о да елә Дәјјанды.

Тифлисдә бир әсас шәхсијјәт вардыса, о да елә Дәјјанды. (Ә. Ә-
жлисли)

Тифлисдә бир әсас шәхсијјәт варды, о да елә Дәјјанды.

Әввәлки ики форма гошулма будаг чүмләләринин тиник фор-
малары һесаб олунур. Бунлар јалныз грамматик семантикасына
көрә фәргләнир: будаг чүмлә баш чүмләјә **ки** бағлајычысы илә
гошулдугда онун мәзмунунда гәтилик олур, һадисә јеканә факт
кими гејд едилир; **-са, -сә** шәкилчисинин көмәји илә гошулдугда
чүмләдә куман мәзмуну олур, чүмлә гәтилик чаларындан мән-
рум олур.

Сонрақы форма гурулушуна көрә табесиз мүрәккәб чүм-
ләләрә чох јахындыр. Она бүтүн һалларда **ки** бағлајычы-
сыны әлавә етмәк олар. Она көрә дә интонасија илә гуру-
лан бу чүр чүмләләр дә гошулма будаг чүмләли табели мү-
рәккәб чүмләләрдир.

Гејд етдијимиз кими, гошулма будаг чүмләләринин бир гисми
баш чүмләнин үмуми мәзмунуна аид олур; мәс.:

Онлар өз јарадычылары илә бирләширләр **ки**, бу да инсаны бир-
бири илә бирләшдирир. (Ф. Кәримзадә) Сон вахтлар огланын муси-
гијә марагы артмышиды **ки**, бу да валидејнләрини севиндирди.

Бә'зән будаг чүмлә гошулдуғу чүмләнин бу вә ја дикәр бир
үзвүнә аид олур; мәс.:

Сарајда бир киши вар, о да султанды, падшаһды. (Ф.Кәримза-
дә) Бир чаным вар, сәнә гурбандыр о да (С.Рүстәм) Өмрүндә бир
оглан доғмусан, о да чобан Кәрәм. (М.Ибраһимов) - чүмләләрин-
дә, әввәлки мисаллардан фәргли олага, будаг чүмлә баш чүм-
ләнин мүбтәдасына (бир киши, чаным) вә тамамлығына (оглан)
ид олуб, мүбтәда вә тамамлығын мә'насы илә бағлы әлавә
мә'лумат верир.

Гошулма будаг чүмләсинин чүмлә үзвләри әсасында дејил,
әлавәләр әсасында әмәлә кәлдији, әлавәләрә бәнзәдији көстә-
рилир. Она көрә дә будаг чүмләнин бу нөвүнә бә'зән "әлавә бу-
даг чүмләси" дә дејилир.

ГАРЫШЫГ ТИПЛИ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘР

Биз бура гәдәр о мурәккәб чүмләләри нәзәрдән кечирдик ки, онлар әксәрән ики тәркиб һиссәдән ибарәт иди вә тәркиб һиссәләри садә гурулушлу иди. Бу чүр чүмләләр мурәккәб чүмләнн әдәби дилимиздә ишләнән ән күтләви нөвүдүр. Лакин јазылы әдәби дилимиздә, хүсусилә бәдни вә елми әсәрләрин дилиндә елә чүмләләр дә ишләнир ки, онларын тәркиб һиссәләриндән бири вә ја һәр икиси мурәккәб гурулушлу олур. Садалама үсулу илә гурулан бә'зи табесиз мурәккәб чүмләләр истисна олмагла, әдәби дилимиздә ишләтдијимиз бүтүн мурәккәб чүмләләр нечә компонентдән ибарәт олур-олсун, һәмин компонентләр ики гүтбә ајрылыр.²⁷ Чүмләннн бу чүр гүтбләнмәси нитт просесиндә фикрин бу вә ја дикәр һиссәсиннн актуаллашдырылмасы, јени информасијанын нечә верилмәси илә бағлыдыр. Чүмлә ики гүтбә елә "парчаланыр" ки, табесиз вә ја табели мурәккәб чүмлә шәклиндә әлагәләнән һәмин гүтбләрдән биринчиси "мә'лум олан"ы, икинчиси "јени"ни билдирир, чүмлә бүтөвлүкдә ја табесиз, ја да табели мурәккәб чүмлә шәклиндә формалашыр.

Мисаллара диғгәт јетирәк:

Адам вар, кејмәјә тапаммаз беzi, Адам вар, ал кејәр, шалы бәјәнмәз. (Аббас Туфарганлы) *Јол узаг, иш агыр, јашым аз олса да, көрүшүнә кәлмәкдә ганадым олса, учардым.* (Ә. Вәлијев)

Биринчи мисал төләффүз заманы асанлыгла ики компонентә ајрылыр; биринчи компонент: *Адам вар, кејмәјә тапаммаз беzi*; икинчи компонент: *Адам вар, ал кејәр, шалы бәјәнмәз*. Икинчи компонентин әввәлинә *амма, анчаг, лакин, фәгәт* гаршылашдырма бағлајычыларындан бирини артырмаг олар: *Адам вар, кејмәјә тапаммаз беzi; Амма адам вар, ал кејәр, шалы бәјәнмәз*. Бу чүмлә бүтөвлүкдә гаршылашдырма әлагәли табесиз мурәккәб чүмлә шәклиндә гурулмушдур. Лакин онун һәр бир копонентидә ики тәркиб һиссәдән ибарәтдир вә тәркиб һиссәләр тә'јин будаг чүмләли табели мурәккәб чүмлә шәклиндәдир. Нәзәрдән кечирдијимиз ән'әнәви табесиз мурәккәб чүмләләрдән фәргли олараг, бу чүмләннн компонентләри садә дејил, мурәккәб гурулушлудур. Доғрудур, бу чүмләннн һәр бир компонентиндә биринчи тәркиб һиссә (*Адам вар*) "мә'лум олан"ы, икинчиси "јени"ни билдирир, лакин бүтөвлүкдә икинчи компонент (*Адам вар, ал кејәр, шалы бәјәнмәз*) биринчи үчүн рема ролуну ојнајыр.

Икинчи чүмлә дә төләффүз заманы ики компонентә ајрылыр.

биринчи компонент - *Јол узаг, иш агыр, јашым аз олса да*; икинчи компонент - *көрүшүнә кәлмәкдә ганадым олса, учардым*. Шәкил-чи вә әдатдан (-са да) көрүндүҗү кими, биринчи компонент гаршылашдырма будаг чүмләси, икинчи компонент онун баш чүмләсидир. Биринчи компонент “мә’лум олан”ы, икинчиси “јет-ни”ни билдирир. Лакин һәр ики компонент мүрәккәб гурулуштудур: будаг чүмлә баш чүмләјә паралел шәкилдә бирләшмиш үч тәркиб һиссәдән (*Јол узаг олса да, иш агыр олса да, јашым аз олса да*) ибарәтдир; баш чүмлә исә шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир. Бунлар *гарышыг типли (мүрәккәб гурулушту)* мүрәккәб чүмләләрдир.

Җед едиләнләри нәзәрә алараг, мүрәккәб чүмләләри үч нөвә ајырмаг олар:

1. Компонентләри садә гурулушту оланлар.
2. Компонентләриндән бири садә, диҗәри мүрәккәб гурулушту оланлар.

3 Һәр ики компоненти мүрәккәб гурулушту оланлар.

Икинчи вә үчүнчү һалларда гарышыг типли мүрәккәб чүмләләр јараныр. Бу чәһәт ејни дәрәчәдә һәм табесиз, һәм дә табели мүрәккәб чүмләләрә аиддир. Она көрә дә дилимиздә һәм табесиз, һәм дә табели мүрәккәб чүмләләрин гарышыг типли ишләнир.

Гарышыг типли табесиз мүрәккәб чүмләләр

Сәбәб-иәтичә, ајдынлашдырма, гаршылашдырма, гошулма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр ики тәркиб һиссәдән ибарәт олур; мәс.:

Бир күллә атылды, Мәшәди Чаһанкир чинар кими јерә сәрилди. (Мир Чәләл) *Мин ил јола бахды гулагы сәсдә, Анчаг дәјишмәди өмрүн мә’насы* (С. Вурғун) *Мән ки апармадым шәһли бәнөвшә-Чәлләрдә битмишди, чәлләрә галды* (С. Вурғун) вә с.

Садалама үсулу илә гурулан заман, ардычылыг, бөлүшдүрмә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр ики тәркиблә јанашы, даһа чох (үч, дөрд, беш вә с.) тәркиб һиссәдән ибарәт ола билир; мәс.:

Көј тез-тез курулдајыр, илдырым шахыјыр, һава бәрк тутулур. (Ә. һаҗвердијев) *Јасәмәнләр дагыныг сачларыны јашыл будагларын үстүнә сәриб гурудур, ханәндә булбулләр гызыл күлүн јанагындакы*

тәрләри силмәк үчүн күл буагларыны тәрнәдир, лаләләр исә тижә-
ләсини галдырыб баһар чәмијјәтинин шәрәфинә ичмәк истәјирди.
(Ордубади) *Һуммәт диггәтлә гулаг асыр, Зүләјха үрәклә даны-*
шыр, сәринлик евә долуб отуранлара ләззәт верирди. (Ә. Вәлијев)
Кәндимизин тәсәррүфаты агыр, дөвләти чох, мәһсулу бот, ишә-
јәни аз иди. (Ә. Вәлијев) *Тахыл вагамлајыб төкүлүр, бостаны ала*
басыр, баглар суварылмыр, тәдарүк дәмир јол стансијасына апары-
лыб тәһвил верилмирди. (Ә. Вәлијев) *Иш бөјүк, ишчи аз, мәс'үлиј-*
јәт агыр, Анкетов да бу постда тәзә. (Мир Чәләл) *Әмир чаријә-*
ләри чәзаландырдыгы заман рәггасәләр рәгс едәр, сагиләр шәрәб
најлар, ханәндә гызлар охујар, мүгәсир чаријә исә Әмирин отурду-
гу күрсүнүн ајагларына атылыб дөјүләрди. (Ордубади) *Гәзәбдән*
вүчуду титрәди, јумруглары дүјүнләнди, көзләри бөјүдү, бахыш-
лары алов сачды. (Мир Чәләл) *Гарла јагыш гајнагым, торпаг вәфа-*
лы сирдашым, инсанлар гајгыкеш достум, мешәләр истинадкаһым,
даглар архам, булудлар һавадарымдыр. (Ә. Вәлијев) *Бүтүн диван*
бир дә бир-биринә дәјир, надшаһын шәкли асылан отаглары гыш-
гырты-багырты долдурур, бир дә тонлу-түфәнкли гошүн Гачаг
Нәбинин үстүнә јеридилир, нагаралар дөјүлүб, шејнурлар чалыныр,
боз шинелли салдат, бәјдән, хандан, һамнадан дүзәлән түфәнк-та-
нанчалы атлы даг-дашы бүрүјүр, бүтүн бәрәләр, бәндәркахлар кә-
силир, ганадлы гушүн гачмагы үчүн бир јер бурахылмырды. (С. Рә-
һимов)

Бу мисаллардан әввәлки үчү үч, сонракылар дөрд, ахырынчы-
дан әввәлинчиси алты, сонунчусу једди тәркиб һиссәдән ибарәт-
дир вә тәркиб һиссәләрин һәр бири садә гурулушлудур. Бу чүр
табесиз мүрәккәб чүмләләр гарышыг типли һесаб олунмур.

Гарышыг типли табесиз мүрәккәб чүмләләр, башлыча ола-
раг, ашағыдакы гурулушларда олур:

1. Табесиз мүрәккәб чүмләннин тәркиб һиссәләриндән бири
садә гурулушту, дикәри табесиз мүрәккәб чүмлә шәклиндә олур; мәс.:
Галханымыз иди ше'р бир заман, Инди ше'р охдур, өзүмүз галхан. (Шәһ-
ријар)

Гаршылашдырма әлагәли бу табесиз мүрәккәб чүмләннин би-
ринчи компионенти (*Галханымыз иди ше'р бир заман*) садә, икин-
чиси мүрәккәбдир - табесиз мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир (*Ин-*
ди ше'р охдур, өзүмүз галханыг). Чүмләннин компионентләри ара-
сында олдугу кими, икинчи компионентин тәркиб һиссәләри ара-
сында да гаршылашдырма әлагәси вардыр. *Нечә јол гајаны јел*
ајаглајыб, Гаја јериндәдир, јелдән нишан јох (Һ. Ариф) - чүмләси
дә ејни гурулушлудур.

Бу чүмлөлөрин схеми: *

Дилимиздө бирлөшдирмө (заман, ардычыллыг), ајдынлашдырма, сәбәб-нәтичә, бөлүшдүрмө әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлөлөрин дә гарышыг типи ишләннр; мәс.:

Гаранлыгын гојнундан мин сәс чыхды: коллар титрәди, дашлар шаггылты гопарды, торпаг тәрпәнди, нә исә ајагынын алтындан урушуб кечди, нә исә гулагынын дибиндән јел кими шыгыјыб өтдү. (М. Ибраһимов)

Бу чүмлө ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлөдир. Үмумилик билдирән биринчи компонент садә гурулушлу, икинчиси (ајдынлашдыран компонент) беш тәркиб һиссәдән ибарәт заман әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлө шәклиндәдир.

Чүмлөнин схемини белә гурмаг олар:

Гејд едилән чүмлөлөрин биринчи компоненти садә, икинчиси мүрәккәбдир. Гарышыг типли табесиз мүрәккәб чүмлөлөрин әксинә гурулуш типи дә мөвчуддур; мәс.: *Сопра бирдән һава ишыг-ланды, сәһәр ачылды вә Сәрвәр һәммин гара јапынчылы адамын Әждәр олдуғуну көрдү.* (Ә. Әјлһсли)

Үч тәркиб һиссәдән ибарәт олан бу чүмлөнин әввәлки ики тәркиб һиссәси *бирдән* сөзүнүи иштиракы илә заман әлагәли табесиз мүрәккәб “чүмлө” шәклиндә гурулмуш вә бу һиссә сон тәркиблә сәбәб-нәтичә әлагәси әсасында бирләшмишдир.

Чүмлөнин схеми:

2. Табесиз мүрәккәб чүмлөнин компонентләриндән бирн (вә ја бир нечәси) садә, диқәрни табели мүрәккәб чүмлө шәклиндә олур; мәс.:

Муһарибәннин үч или тамам олду, анчаг Мөһсүнүн јери билимә-ни ки, аиләси бир тәсәлли тапа. (Ә. Вәлијев)

Гаршылашдырма әлагәли бу табесиз мүрәккәб чүмлөнин би-

□ - табесиз мүрәккәб чүмлөнин компонентләрини, табели мүрәккәб чүмлөдә баш чүмлөни, ○ - будаг чүмлөни көстәрир. ↔ - табесизлик, ←, → - табели-лик әламәтидир. Рәгәмләр “садә чүмлө”ләрин сајыны билдирир.

ринчи компоненти (*Муһарибәнин үч или тамам олоу*) садә, икин-
чиси мүрәккәбдир. Бу чүмлә гурулушуна көрә биринчи бәнддә-
ки чүмләләрә охшайыр. Лакин биринчи бәнддәки чүмләләрлән
фәргли олараг, бу чүмләнин мүрәккәб компоненти табесиз јох,
табели мүрәккәб чүмлә (нәтичә будаг чүмләси) шәклиндәдир.

Башга мә'на әлагәләриндә дә бу чүр гурулуш мүмкүндүр;
мәс.: *Әт, јаг гуртарыр, тојугларын сумују зибил јешијинә төкү-*
лур, дују торбасы јарыја енир, аг лавашиларын сајы о гәдәр азалыр
ки, бирини көтүрәндә бош сүфрә көрүнүр. (Ә. Вәлијев)

Бу чүмлә дөрд компонентдән ибарәт бирләшдирмә (заман)
әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләдир. Әввәлки үч компоненти са-
дә гурулушлу, сонунчусу дәрәчә будаг чүмләли табели мүрәккәб
чүмлә шәклиндәдир.

Чүмләләрин схемләри:

Садаланан тәркиб һиссәләрин сајы даһа чох ола биләр; мәс.:
Дамлардан дангылты илә тәнәкә парчасы дүшүр, гум төкүлүр,
пәнчәрә шүшәләри титрәјир, ачыг гапылар шаггылдајыр, дәјирман
нәрләри елә фырланыр ки, көрмәк олмур. (Мир Чәләл)

Заман әлагәли бу табесиз мүрәккәб чүмләнин бешинчи ком-
поненти табели мүрәккәб чүмлә (тәрз будаг чүмләси) шәклиндә-
дир.

Садә вә мүрәккәб компонентләр јерини дәјишә дә биләр;
мәс.: *Дәјирдиләр, фырылдагчысан, инанмырдым.* (Ә. Вәлијев) Гар-
шыглашдырма әлагәли бу табесиз мүрәккәб чүмләнин биринчи
компоненти (*Дәјирдиләр, фырылдагчысан*) тамамлыг будаг чүмлә-
ли табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә, икинчиси (*инанмырдым*)
садә гурулушлудур.

Чүмләнин схеми:

Мүрәккәб компонентин өзү дә гарышыг типли ола биләр;
мәс.: *Һәрдән шәһәрин үзәрини боз думан басыр, арадан чох кечмир*
ки, кун чыхыр, сонра көј курулдајыб јагыш јагыр. (Ә. Вәлијев)

Гаршылашдырма элагэли бу чүмлөнийн биринчи компоненти (жөрдөн шөһөрин үзөрини боз думан басыр) садэ, икинчиси заман будаг чүмлөли табели мүрөккэб чүмлэ шөклиндөдир вэ онун байн чүмлөси (кун чыхыр, сонра көј курулдајыб јагыш јагыр) чыылыгы элагэли табесиз мүрөккэб чүмлэ кими формалаш-
машдыр.

Чүмлөнийн схеми:

3. Табесиз мүрөккэб чүмлөнийн һәр ики компоненти табесиз мүрөккэб чүмлэ шөклиндэ олур; мөс.:

Бу сөслө бәрәбәр **каһ** јаз кәлир, чичәкләр ачыр, гушлар догма ју-
валарына гајыдыр, **каһ** пајыз дүшүр, хәзан јарпаглары јерә төкүлүр,
гушлар учуб исти өлкәләрә кедирләр.

Өлүшдүрмә элагэли бу табесиз мүрөккэб чүмлөнийн компо-
нентләринин һәр бири үч тәркиб һиссәдән ибарәтдир вэ һәмин
тәркиб һиссәләр заман элагәси әсасында бирләшмишдир.

Чүмлөнийн схеми:

Сәбәб-нәтичә, ајдынлашдырма, гаршылашдырма вэ б. элагә-
ләр әсасында гурулмуш табесиз мүрөккэб чүмләләрин дэ һәр
ики компоненти табесизлик элагәси илә мүрөккәбләшә билир;
мөс.:

Мән чох чалышдым, әмиләрим дәфәләрлә кәлиб-кетди, гардаш-
ларым даим гулугунузда дурду, анам анагла данышды, **амма** сән
өзүнү јуксәк тутдун, атан е'тинасызлыгы кәстәрди, гоһумларын
јәхши мөсләһәт вермәди.

Гаршылашдырма элагэли бу чүмлөнийн компонентләрийин
сәрһәди **амма** бағлајычысындан ајрылыр. Биринчи компонент
дөрд, икинчиси үч тәркиб һиссәдән ибарәтдир. Компонентләри
ташкы: едән “чүмләләр” заман элагәси үзрә бирләшмишдир. Бу чүр
чүмләләрин компонентләри арасында ејни мә'на элагәләри ол-
дуғу кими, компонентләри әмәлә кәтирән “чүмләләр” арасында
мүхәлиф мә'на элагәләри дэ ола билир.

Чүмлөнийн схеми:

4. Табесиз мүрәккәб чүмләннин һәр ики компоненти табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә олур; мәс.:

Института кирә билсәләр, галыб охујурлар, јох, әкәр кирә билмәсәләр, кедиб Сумгајытда ишләјирләр. (Ә. Вәлијев) *Сиз елә билдиниз ки, мән чәбһә көрмәмши авара бир шоферәм, доғрусу, мән дә елә билдим ки, сиз әр гојнунда назланмыш әркөјүн бир гадынсыныз.* (С. Рәһман)

Гаршылашдырма әлагәли биринчи табесиз мүрәккәб чүмләннин һәр ики компоненти шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә, заман әлагәли икинчи табесиз мүрәккәб чүмләннин компонентләри тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә ки-ми формалашмышдыр. Гурулушча јахын олан бу чүмләләр грамматик семантика бахымындан фәрглидир.

Чүмләләрин схемләри:

Бу типли ашағыдакы моделләр дә мүмкундур:

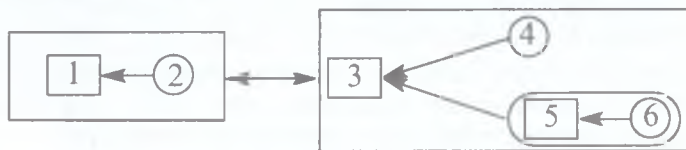

Белә чүмләләрин компонентләриндән бири даһа мүрәккәб гурулушлу ола биләр; мәс.:

Сәнин биринчи сәһвин одур ки, чох тәләсирсән, өлчүб-бичмәмши данышырсан, икинчи сәһвин дә одур ки, бөјүк-кичик билмирсән, билмирсән ки, бизим өзүмүзә көрә адәтләримиз вар. (М. Ибраһимов)

Заман әлагәси үзрә гурулмуш бу табесиз мүрәккәб чүмләннин компонентләри хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдән ибарәтдир, лакин икинчи компонентин будаг чүмләсинин өзү дә тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир.

Чүмләннин схеми:

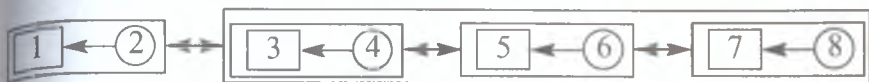

Бу чәһәтдән ашағыдакы чүмлә даһа мараглыдыр:

Биз билирик ки, фиргә үч јерә бөлүнүр: биринчиси сағлардыр ки, онларын сәдри Бухаринди; икинчиси соллардыр ки, сәдри Тротски иди; о бириләр дә ортабаблардыр ки, кәнддә Шура һөкүмәтинин дајагыдырлар. (С. Рәһман)

Ајдынлашдырма әлагәли бу табесиз мүрәккәб чүмләнин биринчи компоненти (*Биз билирик ки, фиргә үч јерә бөлүнүр*) тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир; икинчи (ајдынлашдыран) компоненти үч тәркиб һиссәдән ибарәтдир вә һәр бир тәркиб һиссә тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә кими формалашмышдыр.

Чүмләнин схеми:

Гарышыг тишли табесиз мүрәккәб чүмләнин һәр ики компоненти табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә формалашдыгда садалама үсулу илә гурулан компонентдә “садә чүмлә” дә иштирак едә биләр; мәс.:

Бәһләл Данәндә деди, бурадан ушаг сәсләри кәлир: бири дејир, ата, мәнә налтар, бири дејир ки, мәнә башмаг ал, бири дејир, ата, мәним напәгым јохдур, бири чәрәк истәјир, о бириси дејир, мәнә отаг. (Мир Чәләл)

Бу чүмләдә биринчи компонентлә икинчи компонент арасында ајдынлашдырма әлагәси вардыр. Һәм биринчи компонент, һәм дә садалама үсулу илә гурулмуш икинчи компонентин дөрд чүмләси” тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдән тәшәккүл тапмышдыр. Јалныз икинчи компонентин дөрдүнчү тәркиб һиссәси садә гурулушлудур.

Чүмләнин схеми:

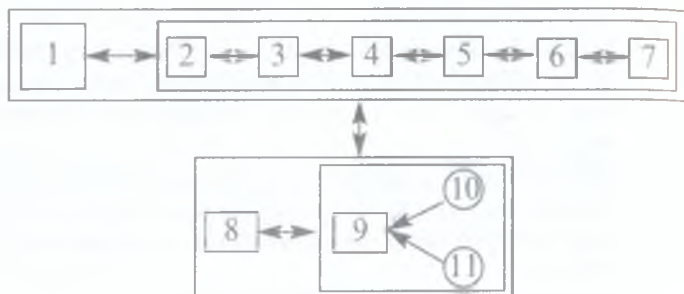

5. Бә'зән садалама үсулу илә гурулан табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләриндән бири (бир нечәси) садә, бири табесиз, бири табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә формалашыр; мәс.:

Правадник Әбдүлкәрим узун-узун илләрдән бәри “Бакы - Москва” гатарынын јолу бојунча һөрүмчәк тору кими, өз торуну һөрүмчәк торун телләри илә стансијалардан стансијалара сүрүшә-сүрүшә јумурта картофа дәјишилирди, картоф тојуға, тојуғ балыға, балыг нөјүт плитәсинә, нөјүт плитәси көјнәјә, көјнәк күрүјә чеврилирди вә правадник Әбдүлкәримин газанчы һәмшиә јахшы олурду вә ән бөјүк рәисләриндән түтмуш бәләдчи јолдашларына кими һеч ким правадник Әбдүлкәримә бир сөз демирди, чүнки дејә билмирди, чүнки горхурду. (Елчин)

Сәбәб-нәтичә әлагәли бу табесиз мүрәккәб чүмлә икинчи “вә” бағлајычысындан ики компонентә ајрылып. Биринчи компонент јенә сәбәб-нәтичә әлагәси әсасында гурулмушдур, биринчи тәркиб һиссәси бир, икинчи тәркиб һиссәси алты чүмләдән тәшкил олунмушдур. Чүмләнин “вә” бағлајычысындан сонракы икинчи компоненти заман әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә шәклиндә олуб ики чүмләдән ибарәтдир: биринчи чүмләси садә, икинчиси паралел сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб “чүмлә” шәклиндәдир.

Чүмләнин схеми:

Гарышыг типли табели мүрәккәб чүмләләр

Азәрбајчан дилиндә баш вә будаг чүмләдән ибарәт олан табели мүрәккәб чүмләләр даһа чох ишләнир. Бу чүр чүмләләрин “баш чүмлә + будаг чүмлә” вә “будаг чүмлә + баш чүмлә” гурулуш типләри кениш јајылмышдыр; мәс.:

Бу јерләр мәним коркаһымдыр, чунки анам мәним һәсрәтими бурада чәкиб. (Ә. Вәлијев) *Мән сәккиз јашында идим, атам вәфат етди* (Ә. Вәлијев) - чүмләләриндән биринчисиндә баш чүмлә, икинчисиндә будаг чүмлә әввәл ишләнмишдир.

Чүмләләрин схемләри:

“Садә” гурулушлу бу чүр табели мүрәккәб чүмләләрлә јанашы, јазылы әдәби дилимиздә - бәди ив әлми әсәрләрин дилиндә гарышыг типли табели мүрәккәб чүмләләрдән дә чох истифадә олунур. Табели мүрәккәб чүмләләрин гарышыг типли даһа

чоҳ будаг чүмлөләрин артмасы ҳесабына јараныр. Лакин баш чүмлөнин вә үмумијјәтлө, һәр ики компонентин (һәм баш, һәм де будаг чүмлөнин) мүрәккәбләшмәси һаллары да кениш мүшәһидә олунур. Табели мүрәккәб чүмлө нечә тәркиб һиссәдән ибарәт олур-олсун, һәмин тәркиб һиссәләр ики гүтбдә бирләшир, чүмлө бүтөвлүкдә баш вә будаг чүмлөјә ајрылыр. Әдәби дилимиздә гарышыг типли табели мүрәккәб чүмлөләрин зәнкин вә рәнкарәнк гурулуш моделләри вардыр. Бунлардан башлычалары ашағыдакылардыр.

I. Табели мүрәккәб чүмлөнин компонентләриндән (баш вә будаг чүмлөдән) **бири садә, диқәри мүрәккәб** олур. Бу чүр чүмлөләри ашағыдакы нөвләрә ајырмаг олар:

1. Баш чүмлө садә гурулушлу, будаг чүмлө табесиз мүрәккәб чүмлө шәклиндә олур; мәс.:

Әмоглу, мән артыг әфсус еләјирәм ки, биз өлүб кедәчәјик, амма бу көзәл әһвалатлар јаддан чыхачаглар. (Ч. Мәммәдгулузадә) *Чинарлынын синәдәфтәри, чанлы тарихи сајылан Микајыл киши иддиә еләјир ки, кишинин күчү дизиндә, арвадын көзәллији көзүндәдир.* (Ә. Вәлијев) *Ај мүсәлманлар, билин ки, ислам һокумәтимиз тәзәдир. чавандыр, гүввәси аздыр.* (Мир Чәлал) *Сабаһ онун мәсәләсини сон дәфә музакирә едәчәјик, чүнки бу күн имәчилијә чагырмышыг, кәлмәјиб.* (С. Рәһман)

Бу мисаллардан әввәлки үчү тамамлыг, сонуичусу сәбәб будаг чүмлөли табели мүрәккәб чүмлөдир. Будаг чүмлөләр ики компонентдән ибарәт табесиз мүрәккәб чүмлө формасындадыр вә биринчи, икинчи, дөрдүнчү будаг чүмлөләри тәркиб һиссәләри гаршылашдырма, үчүнчү будаг чүмлөнин тәркиб һиссәләри заман әлагәси әсасында бирләшмишдир.

Будаг чүмлөләрдә табесиз мүрәккәб чүмлө компонентләринин сајы икидән артыг да ола биләр; мәс.:

Бу күн бүсбүтүн инандым ки, Хыдырын кәрәнтиси ити, голу күчлү. үрәји аловлудур. (Ә. Вәлијев)

Бу мисалда ки бағлајычысындан сонракы һиссә тамамлыг будаг чүмлөсидир вә заман әлагәси үзрә бирләшмиш үч тәркиб һиссәдән ибарәтдир.

Чүмлөләрин схемләри:

Будаг чүмлө табесиз мүрәккәб чүмлөдән ибарәт олдугда онун һәр бир компоненти дә табесиз мүрәккәб чүмлө кими формалаша биләр; мәс.:

Горхарды **ки**, дэри жыртылар, жаг төкүлөр, **ја да ки** сәбәт *јерә* дүшәр, бал хараб олар. (Ө. Вәлијев)

Бу мисалда тамамлыг будаг чүмләси бөлүшдүрмә әлагәли, компонентләринин һәр икиси сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир.

Чүмләнин схеми:

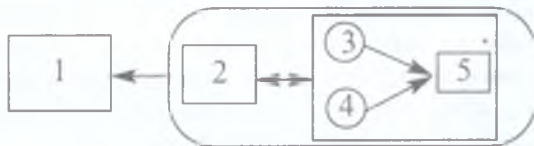

Баш чүмләси садә гурулушлу, будаг чүмләси табесиз мүрәккәб чүмлә структурунда олан белә чүмләләрдә будаг чүмләнин табесиз мүрәккәб чүмлә компонентләриндән бири даһа мүрәккәб гурулушда олур; мәс.:

Анчаг елә адамлар вар ки, сөздә һәгигәти гәбул едирләр, башга-сына мәсләһәт верәндә јахшы данышырлар, амма елә ки өз башла-рына кәлир, елә ки дедикләрини һәјәтда етмәли олурлар, онда кери чәкилирләр, дала гачырлар. (М. Ибраһимов)

Бу мисалда тә'јин будаг чүмләси гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә структурундадыр: биринчи компоненти садә чүмлә, икинчиси иаралел заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир.

Чүмләнин схеми:

Ашағыдакы мисалда исә заман әлагәси әсасында бирләш-миш алты мүбтәда будаг чүмләси садалама үсулу илә садә бир баш чүмләјә бағланмышдыр:

Нечә кун иди ки, чөрәк бишир, одун бошалыр, ири газанлар јујү-луб сүртүлүр, очаг јерләри газылыр, дүјү арыдылыр, һәјәтдә магар гурулурду. (Ө. Вәлијев)

Чүмләнин схеми:

2. Баш чүмлә садә, будаг чүмлә табели мүрәккәб чүмлә шәк-линдә олур; мәс.:

Аталар вар ки, беш илдир, ајларла Бакыја ајаг дөјүр. (Ә. Вәли-
 јев) Үзүндән бәллидир ки, јашы аз олси да, өмрүнүн чоху кедибдир.
 (М. Ибраһимов)

Биринчи чүмлө тә'јин, икинчиси мүбтәда будаг чүмләли табе-
 ли мүрәккәб чүмләдир. Һәр икисинин будаг чүмләси мүрәккәб
 гурулушлудур - табели мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир. Фәрг бу-
 рададыр ки, биринчи мисалда будаг чүмләнин тәркибиндә мүб-
 тәда будаг чүмләси баш чүмләдән сонра, икинчи мисалда гар-
 шылашдырма будаг чүмләси баш чүмләдән әввәл ишләнмиш-
 дир.

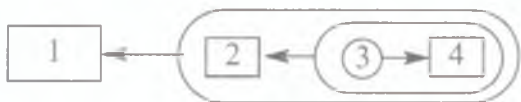
Чүмләләрин схемләри:

Табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә гурулан будаг чүмләнин өз
 будаг чүмләси дә табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә ола биләр;
 мәс.:

Јахшы оларды ки, әввәлчә Од өзү дејәјди, һәрках ону итирсәк,
 нечә тапа биләрик. (Ә. Вәлијев)

Бу мисалда Јахшы оларды баш чүмлә, галан һиссә мүбтәда бу-
 даг чүмләсидир. Будаг чүмләнин өзү дә тамамлыг будаг чүмлә-
 ли табели мүрәккәб чүмлә кими формалашыб. Тамамлыг будаг
 чүмләси исә ики тәркиб һиссәдән ибарәтдир: биринчиси шөрт
 будаг чүмләси, икинчиси онун баш чүмләсидир.

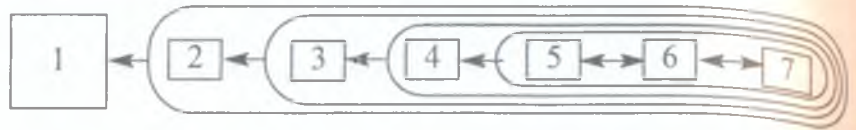
Бә'зән будаг чүмлә даһа мүрәккәб гурулушлу ола билир; мәс.

Тәкчә гајынатасына хәбәрдарлыг еләмирди, чүнки билирди ки,
 гоча елә склерозду ки, алты-једди илди, онсуз да һеч нә баша дүш-
 мур, һеч нә јадында галмыр вә һеч кими дә танымыр. (Елчин)

Бу мисалда чүнки бағлајычысына гәдәрки һиссә баш чүмлә,
 галан һиссә сәбәб будаг чүмләсидир. Сәбәб будаг чүмләсинин
 өзү дә мүрәккәб гурулушлудур вә ики компонентә ајрылыр: әв-
 вәл баш чүмлә (билирди), сонра тамамлыг будаг чүмләси ишлән-
 мидир (билирди сөзүндән сонракы һиссә). Тамамлыг будаг чүм-
 ләсинин өзү дә табели мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир - әввәл
 баш чүмлә (гоча елә склерозду), сонра дәрәчә будаг чүмләси иш-
 ләнмәли олмушдур. Дәрәчә будаг чүмләси исә мүбтәда будаг

чүмлэли табели мүрөккөб чүмлө шөклиндөдир вә үч тәркиб һис-сэдән ибарәт олан заман әлагәли табесиз мүрөккөб чүмләни өзүнә бирләшдирмишдир. Чүмлә она көрә чунки сөзүндән будаг чүмләжә аҗрылыр ки, чунки сөзүндән сонракы һиссә бүтөвлүклә баш чүмләдәки ишин сәбәбини билдирир.

Чүмләнин схеми:

3. Баш чүмлә садә гурулушлу олур, будаг чүмләләр паралел будаг чүмлә шөклиндә баш чүмләжә бағланыр; мәс.:

Чан јандырдынмы, ислам јолунда иш көрдүнму, нәсилбәнәсил је-јәчәксән. (Мир Чәләл) Сонра һәр нә Садыгын фикринә кәләрди, һәр бир јахшы хәбәрләр, әһвалатлар ешидәрди, ја гејри бир мәтләб јадына дүшәрди, әлүстү кәлиб мәни тапарды. (Ч. Мәммәдгулуза-дә)

Биринчи мисалда ики шәрт будаг чүмләси, икинчи мисалда үч заман будаг чүмләси паралел шәкилдә баш чүмләжә бағланмыш-дыр. Чүмләләрин схемләри:

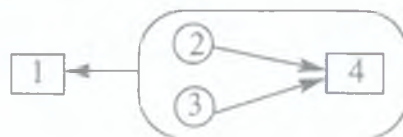

Бә'зән табели мүрөккөб чүмлә садә баш чүмлә илә паралел будаг чүмләли табели мүрөккөб чүмләнин бирләшмәсиндән ибарәт олур; мәс.:

Кечән ај комсомол ичласында ону хәбәрдар етмишдиләр ки, әкәр өз үзәриндә чалышмаса, јолдашлары илә рәфтарыны дәјишмә-сә, комсомол сыраларындан чыхарылачагдыр. (С. Рәһман)

Чүмләнин ки бағлајычысындан сонракы һиссәси тамамлыг будаг чүмләсиндән ибарәтдир вә онун өзү дә паралел шәрт бу-даг чүмләли табели мүрөккөб чүмлә шөклиндөдир

Чүмләнин схеми:

4. Бура гэдэр гејд етдикләримизин әксинә олага, будаг чүм-
садә, баш чүмлә мүрәккәб гурулушлу олур.

Баш чүмлә табесиз мүрәккәб чүмлә кими формалашыр; мәс.:

*Елә ки кәнддән кәндәрилән шеј гуртарыр, гардашын мунасибә-
дәјишир, гардаш арвадынын үз-көзүндән зәһәр төкүлүр.* (Ә. Вә-
лијев) *Чинарлы колхозуна кәләндә Имранын әли чалыр, ајагы ојна-
ырды, чунки јағлы јерә чуммушду.* (Ә. Вәлијев)

Биринчи мисалда *Елә ки кәнддән кәндәрилән шеј гуртарыр* - за-
ман будаг чүмләси, галан һиссә баш чүмләдир. Баш чүмлә заман
әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир. Икинчи мисалда

чунки јағлы јерә чуммушду - сәбәб будаг чүмләсидир, гурулушча
сәләдир; галан һиссә баш чүмләдир, заман әлагәли табесиз мү-
рәккәб чүмлә шәклиндәдир.

Чүмләләрин схеми:

5. Будаг чүмлә садә, баш чүмлә табели мүрәккәб чүмлә шәк-
линдә олур. Бу форма дилдә даһа чох ишләнир; мәс.:

*Һәр кәс Данабаш кәндини таныјыр, ө, јөгин, Мәһәммәдһәсән
әмини дә таныјыр, чунки Мәһәммәдһәсән әми кәндин сајылан
шәхсләриндән бириди.* (Ч. Мәммәдгулузадә) *Елә белә бурахсаг,
кәлән дөфә тутсалар, сатмага кәтирмәјәчәкләр һа.* (Ф. Кәримза-
дә)

Биринчи мисалда *чунки* бағлајычысындан соиракы һиссә сә-
бәб будаг чүмләси, әввәлки һиссә баш чүмләдир. Баш чүмлә
“будаг чүмлә+баиш чүмлә” гурулушлу мүбтәда будаг чүмләли та-
бели мүрәккәб “чүмлә”дир. Икинчи мисалда *Елә белә бурахсаг* -

шәрт будаг чүмләси, галан һиссә баш чүмләдир вә баш чүмлә-
нин өзү дә шәрт будаг чүмләлидир.

Чүмләләрин схеми:

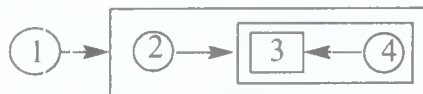
Баш чүмләнин гурулушу бә’зән даһа мүрәккәб олур; мәс.:

*Һәрчәнд Худажар бәј намаз үстә иди, амма һәр кәс онун сифә-
тинә диггәтлә бахсајды, әлүстү дујарды ки, Худажар бәј бу дәгигә
шикр дәрјасына, бәлкә гәм дәрјасына гәргдир.* (Ч. Мәммәдгулуза-
дә)

Бу мисалда гаршылашдырма будаг чүмләси (*Һәрчәнд Худажар*

бәј намаз үстә иди) гурулушча садәдир. Галан һиссә, јә'ни баш чүмлә гарышыг типли табели мүрәккәб чүмлә кими формалашмышдыр: әввәлчә мүбтәда будаг чүмләси (*һәр кәс онун сифәтинә диггәтлә бахсајды*), сонра баш чүмлә ишләимишдир; баш чүмлә өзү дә тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә шәклиндәдир.

Чүмләнин схеми:

II. Табели мүрәккәб чүмләнин *һәр ики компоненти* (һәм баш, һәм дә будаг чүмлә) гурулушча мүрәккәб олур. Бу чүр чүмләләр ашағыдакы нөвләрә ајырмаг олар:

1. Һәм баш, һәм дә будаг чүмлә табесиз мүрәккәб чүмлә шәклиндә олур; мәс.:

Баланиязы сатмышдылар, јә'ни көзүкөтүрмәјәнләр јухарылары јалан мә'лумат вермишдиләр, чүнки Баланиязын һөрмәти вар иди, јарашыгы вар иди, мә'рифәти вар иди, өмрүндә дилинә нәш'ә вурмамышды, бир адамы наһаг јерә инчитмәмишди вә Агакул дә мәһәлләнин башга адамлары кими, бу ишдә правадник Әбдүлкәримдән шүбһәләнирди. (Елчин)

Чүнки бағлајычысына гәдәрки һиссә баш чүмлә, галан һиссә будаг чүмләдир. Баш чүмлә ајдынлашдырма, будаг чүмлә заман әлағәли табесиз мүрәккәб чүмлә кими формалашмышдыр.

Чүмләнин схеми:

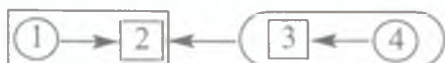

2. Һәм баш, һәм дә будаг чүмлә табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә олур; мәс.:

Сөз јох, о кәсин ки бу әһвалатдан хәбәри јохду, мәним сөзүмә инанмајачаг, чүнки, доғрудан да, ешиәјин итмәклији бир елә тәәччүблү шеј дејил ки, бундан бир гәрибә әһвалат чыхсын. (Ч. Мәм-мәдгулузадә)

Бу мисалда чүнки бағлајычысына гәдәрки һиссә баш чүмлә, галан һиссә сәбәб будаг чүмләсидир. Баш чүмлә “будаг чүмлә + баш чүмлә” гурулушлу мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб “чүмлә”дән, будаг чүмлә исә “баш чүмлә + будаг чүмлә” гурулушлу дәрәчә будаг чүмләли табели мүрәккәб “чүмлә”дән ибарәтдир.

Чүмлөнийн схеми:

3. Баш чүмлө табесиз, будаг чүмлө табели мүрөккөб чүмлө шөкліндө олур; мөс.:

Бирчэ шэрти вар иди вэ дејурди ки, гыз ушагы кечэ, тамашадан сонра кэндэ гајыда билмэз, она көрэ дэ кэрэк һэр дэфэ ону машын-га кәтирәсиниз. (С. Рәһман)

Бу мисалда ки бағлајычысына гәдәрки һиссә баш чүмлө, га-лан һиссә тамамлыг будаг чүмләсидир. Баш чүмлө сәбәб-нәтичә алагәли табесиз мүрөккөб чүмлө, будаг чүмлө исә нәтичә будаг чүмлөли табели мүрөккөб чүмлө кими формалашмышдыр.

Чүмлөнийн схеми:

Бә'зән баш чүмлө даһа мүрөккөб гурулушлу олур; мөс.:

Бириси кедә дејә, "Мәһәмәдһәсән әми, мәнә үч-дөрд манат пул лазымды", әкәр өзүндә олса, әлүстү чыхардыб верәчәк, олмаса, чалышачаг һәр төврнән олмуш-олса, өзкәсиндән тапсын, сәнин ишини дүзәлтсин. (Ч. Мәммәдгулузадә)

Бу чүмләдә әкәр бағлајычы сөзүнә гәдәрки һиссә шөрт будаг чүмләсидир вә шөрт будаг чүмләсинин хәбәринин объекти та-амлыг будаг чүмләси шөкліндә ифадә олунмушдур; баш чүмлө гаршылашдырма алагәли табесиз мүрөккөб чүмлө шөкліндәдир вә һәр бир компоненти шөрт будаг чүмләлидир. Лакин табесиз мүрөккөб чүмлө компонентләриндә фәрг вар: икинчи компо-нентдә шөрт будаг чүмләсиндән сонра ишләнән баш чүмлөнийн өзү дә гарышыг тииридир: тамамлыг будаг чүмлөли табели мү-рөккөб чүмлө формасындадыр, тамамлыг будаг чүмләси исә гаршылашдырма будаг чүмләсиндән вә баш чүмләдән ибарәт-дир.

Чүмләләрин схемләри:

4. Баш чүмлө табели, будаг чүмлө табесиз мүрөккөб чүмлө шөкліндә олур; мөс.:

Имтаһанлары зәиф версә дә, гәбул олуначаг, чунки гардашы имтаһан комиссиясынын үзвүдүр, өзү дә бир сөзү ики дежил. (Ә. Вәлијев) Сөзләри күмләли, данышыгы мараглы олмасайды, онун дедијинә гулаг асан олмазды; чунки сәси гулагы дәлир, данышыгы бејно шиләјирди. (Ә. Вәлијев)

Һәр ики чүмлә сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Баш вә будаг чүмләләрин сәрһәди чунки бағлајычысындан ајрылып. Биринчи чүмләнин баш чүмләси гаршылашдырма, икинчи чүмләнин баш чүмләси шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә кими формалашмышдыр. Һәр ики чүмләнин будаг чүмләси табесиз мүрәккәб чүмләдән ибарәтдир: биринчинин тәрәфләри арасында гошулма, икинчинин тәрәфләри арасында заман әлагәси вардыр.

Чүмләләрин схемләри:

Гарышыг типли мүрәккәб чүмләләрин башга гурулуш моделләри дә вардыр.

Әдәбијат

1. А.Г.Руднев. Синтаксис современного русского языка. Изд.-во "Высшая школа", М., 1968, с.220-221.
2. Ә.Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. - Бакы, "Маариф", 1974, с.388-390.
3. Јенә орада.
4. Ә.Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр, 1974, с.112; М.Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили. - Бакы, "Маариф", 1983, с.276 вә с.
5. Ә.Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр, 1974, с.115.
6. В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов. Современный русский язык. - III ч., Просвещение, М., 1981, с.203.
7. Ә.Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр, 1974, с.175, 191, 209, 271, 291 вә с.
8. В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов. Современный русский язык, с. 184-185.
9. Ә.Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр, 1974, с.116-128.
10. Јенә орада, с.213.
11. Јенә орада, с.170.
12. Јенә орада, с.240.
13. Јенә орада, с.240-243.
14. Јенә орада, с.242.
15. Јенә орада, с.176.
16. Јенә орада, с.230.
17. Јенә орада, с.240-243.
18. Јенә орада, с.275-277.
19. Мүасир Азәрбајчан дили. - III ч., Бакы, "Елм", 1981, с.408.
20. Ә.Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр, 1974, с.279.
21. Јенә орада, с.287-288.
22. Мүасир Азәрбајчан дили. - III ч., Бакы, "Елм", 1981, с.421.
23. Ә.Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр, 1974, с.344.
24. Јенә орада, с.341.
25. Јенә орада, с.320.
26. Јенә орада, с.310-311.
27. Ә.Абдуллајев, Ј.Сејидов, А.Һәсәнов. Мүасир Азәрбајчан дили, 1985, с.411.

МƏТН СИНТАКСИСИ

Мəти вə онун дахили ваһидлəрн

Үнсийјəтин əсас ваһиди олан чүмлə битмиш фикир ифадə етсə дə, онун ифадə етдији фикир биткинлији нисби характер дашыјыр. Чүмлə ону əһатə едөн чүмлəлəр бирлијиндə, мəтн мүһитиндə структур-семантик хүсусийјəтлəрини там шəкилдə үзə чыхара билир. Чүмлəлəрин мүəјјən фикир əтрафында əлагəли бирлији мəтнин јаранмасына сəбəб олур.

Мəтнин јаранмасынын əсаслы ганунаујғунлуглары вардыр. Мəтнин тəшкили механизми, гурулма техникасы ардычыл кəлən чүмлəлəрдə семантик прогрессия илə бағлыдыр. Бу сəһəдəки ганунаујғунлугларын һəртəрəфли тəдгиги бир сыра дил проблемлəринин һəллинə кəмəк едир, дилин функционал əһəмијјəтини даһа əтрафлы үзə чыхарыр. Она кəрə дə синтаксисин вəзифəsi жалныз соз бирлəшмəsi вə чүмлəни өјрəнмəклə мəһдудлашмыр. Јени дəврдə мəтнин структур-семантик хүсусийјəтлəри онун əсас тəдгиг объектинə чеврилимишдир.

Мəтн (эрəб мənшəли олуб, русча *текст*, јунанча *texstum* - бирлəшмə сөзүнə ујғундур) - мəһкəм дахили структур-семантик əлагəлəри олан чүмлəлəр бирлијидир. **Мəтн** сөзү бир дилчилик термини кими, мүхтəлиф мə наларда баша дүшүлүр - дилчилик тəдгигатларында ики нөвə - микро вə макромəтнлəрə ажрылып.

Макромəтнлəр - мə насы, мəгсəди, структуру, композисиясы, грамматик вə коммуникатив бүтөвлүјү олан чүмлəлəр, абзаслар бирлијидир, кениш мəтнлəрдир. Кичик бир миниагүр дə, бир мənсур шəр дə, бир һекəј дə, бир повест дə, бир роман да бүтөвлүкдə макромəтн һесаб олунур. М.Ф.Ахундовун “Алданмыш кəвакиб” повести дə, С.Рəхимовун “Шамо” романы да мүстəгил макромəтнлəрдир. Макромəтнлəр һəмишə дилчилик

тәдигатынын объекти олмушдур. Дилчилик дүнјаја көз ачдыгы
мәк күндән өз ишини макрометнләр үзәриндә гурмушдур. Биз
назыркы дөврдә дә дилимизин фонетик системини, лүгәт тәрки-
бияни, морфоложи вә синтактик гурулушуну, үслуби имканлары-
ны өйрәнмәк үчүн макрометнләрә мұрачиәт едир. фикримизи
“Китаби-Дәдә Горгуд”дан, И.Нәсими, М.Фүзули, М.П.Вагиф,
М.Ф.Ахуннов, Ч.Мәммәдулузадә, М.Ә.Сабир, Ә.Һагвердијев,
Ч.Чаббарлы, С.Вурғун, С.Рүстәм, С. Рәһимов, М.Ибраһимов,
Н.Мейди, Б. Ваһабзадә, И.Һүсәјнов вә б. көркәмли сөз усталары-
нын әсәрлериндән кәтирдимиз дил фактлары үзәриндә гурур,
әсасландырырыг.

Микрометнләр - мәтн дилчилијинин спесифик тәдигат
объектидир. Әслиндә, “микрометн” термини дә мұхтәлиф мә на-
ларда баша дүшүлүр. Бу сөзүн мәтн дилчилијиниә гәдәрки мә на-
сы һамыја мә лум вә ајдындыр: тәһлил, тәдгиг үчүн сечилән бир
вә ја бир нечә чүмлә мә насындадыр. Јакин мәтн синтаксисин-
дә нәзәрдә тутулан микрометн хусуси сәчијјәви әламәтләри
олан лингвистик ваһиддир вә бу чәһәтдән чари тәһлил үчүн се-
чилән һәр һансы чүмләләрдән, кичик мәтн парчаларындан әсас-
лы шәкилдә фәргләнир. Микрометн бу сонракы мә нада с и н -
г а к т и к б ү т ө в л ər ә ујғундур.

Мәтн синтаксиси вә актуал үзвләимә проблемләри кечән әср-
дән дилчилик тәдгиг атына дахил олса да, мәтнин гурулма техни-
касы, коммуникатив функцијасы фактик олага, XX әсрин орта-
ларындан тәдигат мејданыны кенишләндирмишдир. Јашы аз
олдуғу үчүн кәтирдији сәјсыз-һесабсыз јени терминләрин бир чо-
ху синоним характердәдир вә синоним чәркәнин доминант үзвү
һәлә дә там сабитләшмәмиш, өз эквивалентләрини там сыхыш-
дырмамышдыр. Одур ки бу саһәнин тәдигатчылары “микро-
метн” термини илә јанашы вә һәмин терминә синоним кими,
“синтактик бүтөвләр”, “мүрәккәб синтактик бүтөвләр”, “пери-
од”, “абзас”, “дискурс”, “фразәфөвги ваһид”, “прозаик бәндләр”,
“текст” вә с. терминләрдән истифадә едирләр.¹

“Макрометн”, “микрометн” вә үмумијјәтлә, “мәтн” термини-
нин мә насы үмуми вә јајғын олдуғундан мәтн синтаксисинин
тәдигат объекти үчүн хусуси ад сечмә мејли күчлүдүр вә јухары-
да гејд егдијимиз термин мұвазиликләри дә мұхтәлиф дилчиләр
тәрәфиндән һәмин мејлиә әлагәдар јарадылмышдыр. Чүнки
мәтн синтаксисинин тәдгиг объекти олан микрометнләрин реал
сәчијјәви әламәтләри вардыр.

Мүшәһидә олунур ки, гејд етдијимиз терминләр ичәрисиндә тәдричән синтактик бүтөвләр термини үстүнлүк газанмагдадыр. Дикәр терминләр исә бир гәдәр фәргли анлајышларын ифадәчисинә чеврилмәкдәдир. Она көрә дә онларын синтактик бүтөвләrlә ортаглы чәһәтләри илә јанашы, фәргләри дә мүәјјәнләшмәкдәдир.

Синтактик бүтөвләр мәтн синтаксисинин хүсусиләшмиш тәдгиг объектидир вә маһијјәт етибарилә “микромәтн” термини илә синонимдир.

Синтактик бүтөв - әләгәли нитгин (мәтнин) чүмләдән бөјүк елә бир биткин мәналы парчасыдыр ки, ону бир даһа биткин мәналы мәтнләрә ајырмаг олмаз. Бу чәһәтдән синтактик бүтөвләр морфемләри хатырладыр. Морфем дилин бир даһа мәналы ваһидләрә иарчалана билмәјән ән кичик мәналы ваһидләри олдугу кими, синтактик бүтөвләр дә мәтнин бир даһа биткин мәналы мәтнләрә бөлүнә билмәјән ән кичик мәналы парчасыдыр.

Макромәтнләр микро темалар силсиләси әсасында формалашыр вә әсәрин һәчминдән асылы олараг, сәјсыз микро темаларын усталыгла әләгәләндирилмәси јолу илә әсас теманы охучуја чатдырыр. Бу чәһәтдән макромәтн бир-биринә кечирилмиш тор шәбәкәләр кимидир. Һәр бир синтактик бүтөв исә ајрыча бир микро тема үзәриндә гурулур. Јәни һәр бир синтактик бүтөвүн өзүнүн микро темасы олур. Һәмин микро темалар бирләшәрәк макромәтнин јаранмасына сәбәб олур. Она көрә дә тәһлил үчүн лазым олан һәр бир синтактик бүтөв (микромәтн) макромәтн ичәрисиндән сечилиб чыхарылыр. Демәли, синтактик бүтөвләр (микромәтнләр) макромәтнләрин һиссәләридир.

Бир микро тема үзәриндә гурулмуш синтактик бүтөвү әмәлә кәтирән чүмләләр үч чәһәтдән - семантик, структур вә үслуби чәһәтләрдән формалашыр. Она көрә дә синтактик бүтөвләрин сәрһәдини мүәјјәнләшдирәркән онларын семантик, гурулуш вә үслуби бүтөвлүјүнә диггәт јетирмәк лазым кәлир.

Мәтнин семантик бүтөвлүјү микро теманын шәрһи усталыгы илә бағлыдыр. *Микро теманын шәрһи башланғыч, инкишаф вә нәтичәдән ибарәт үч-мәрһәләдә баша чатыр.* Башланғыч мәрһәләдә тема һаггында үмуми мәлумат верилир; икинчи мәрһәләдә (инкишаф) тема шәрһ едилир; үчүнчү мәрһәләдә үмумиләшдирилир вә јекунлашдырылыр. Бундан сонра јәни микро темаја, демәли, јени синтактик бүтөвә кечилир. Мәсә-

гән: *Инди сәпә кимдән данышым, Камырхан гарыдан.*

Гарабагда бир адамын чох јашлы олдуғуну билдирмәк истәјәндә зарафатла дејәрдиләр: “Филанкәс Надири тахтда көрүб”. Амма Камырхан гары, доғрудан да, Надири тахтда көрмүшдү, јә’ни На-шаһ Гарабага һүчүм еләјәндә о, нишанлы гыз имиш. Амма мән Камырханы көрәндә гары о гәдәр гочалмышды ки, балачаланыб ол-мушду бир тикә, көзләри дә олмушду нохуд бојда.

Камырхан гарыкил *Күнәј Күздәк кәндиңдә олурдулар...* (И.Әфән-ијев)

Биринчи чүмлә макромәтнин ән мүстәгил вә ән үмуми чүмлә-риндәндир. Бу чүмләнин мәзмунуну бир синтактик бүтөвдә аймаг олмаз. Һәмин чүмләнин мәзмунуиу там аймаг үчүн Ка-мырхан гарынын јашадығы јер, заман, гарынын әри, аиләси, әв-ләдләри, заһири вә даһили аләми, јашы, кәнчлији, достлары вә шимәнләри, мүбаризә үсуллары вә с. барәдә мә’лумат вермәк тәһәзүмдир. Она көрә дә јухарыдакы мәтнин илк чүмләси ән үму-ми вә мүстәгил чүмлә олуб, силсилә синтактик бүтөвләрлә чөзү-лә-чөзүлә ачылмалыдыр. Һәмин чүмләдән сонра кәлән мәтн сон чүмләјә гәдәр бир синтактик бүтөвдән ибарәтдир вә бир микро-тема үзәриндә гурулмушдур. Микротемада әсас мәгсәд Камыр-хан гарынын чох јашлы бир гадын олдуғуну шәрһ етмәкдир. Она көрә дә үч чүмләдән ибарәт олан бу синтактик бүтөвлә гарынын јашлы олдуғуну билдирмәк үчүн “Надири тахтда көрүб”, “чох јашлы”, “доғрудан да, Надири тахтда көрүб”, “Надир Гарабага һүчүм еләјәндә (әср јарым әввәл) нишанлы гыз имиш”, “о гәдәр гочалмышды ки”, “олмушду бир тикә”, “көзләри нохуд бојда” сөзләри ифадә вә чүмләләр ишләдилмиш, микромәтн гарынын чох јашлы вә јашлы олдуғунун тәсвири үзәриндә гурулмушдур. Би-ринчи чүмлә (*Гарабагда бир адамын чох јашлы олдуғуну билди-рмәк истәјәндә зарафатла дејәрдиләр: “Филанкәс Надири тахтда көрүб”*) башланғычдыр, чүмләдә чохјашлылыға халгын мүнәси-бәти барәдә мә’лумат верилир. Икинчи чүмләдә гарынын һәги-гәтән чох јашлы олдуғу, һәгигәтән Надири тахтда көрдүју, о за-ман (әср јарым әввәл) онун нишанлы гыз олдуғу көстәрилир вә тема ийкишаф етдирилир. Сон чүмлә нәтичәдир, јекундур: јаш-шын чохлуғундан гарынын бир тикә, көзләринин нохуд бојда олмасы тема һаггында мә’луматы сона чатдырыр. Бу үч чүмлә “јашлылыг”, “јашын чохлуғу” микротемасы әтрафында бирләш-миш бир синтактик бүтөвдүр. Вердијимиз синтактик бүтөвүн ахырындакы чүмләдән (*Камырхан гарыкил Күнәј Күздәк кәндиң-*

дә олурдулар) ајдын олур ки, мүеллиф “јаш” темасыны битирдикдән сонра артыг јени микротемаја - “јашадыгы јер” темасына кечмишдир.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу синтактик бүтөв үч чүмлөдән ибарәт олса да, бу форма синтактик бүтөвләр үчүн стандарт форма дејил. Синтактик бүтөвләр даһа чох чүмлөдән, даһа ири мәтидән ибарәт ола биләр. Бу, даһа чох орта - инкишаф мәрһәләсинин шәрһиндән асылыдыр. Инкишаф вә јекун мәрһәләләри мөвзудан вә мүеллиф үслубундан асылы олараг бир нечә чүмлә илә верилдији кими, даһа чох чүмлә илә **дә** верилә биләр. Синтактик бүтөвү тәшкил едән һәр бир мүстәгил чүмлә өзүндән әввәлкинә нә исә бир шеј әлавә едир, ону зәнкинләшдирир вә бу шәкилдә микротема һаггында биткин фикир сөјләнмиш олур.

Синтактик бүтөвләр спесифик синтактик-семантик әләгәләрлә (зәнчирвары әләгә, паралел әләгә) гурулур, компонентләри ваһид субјектив-модал чалара малик олур, ејни чүр интонасија илә тәләффүз едилир.

Синтактик бүтөвләри дигтәтлә өјрәнмәклә макромәтнләри һәртәрәfli өјрәнә биләрик. Одур ки илк иввбәдә синтактик бүтөвләрин гурулма техникасы, сәрһәдләри мүәјјәнләшдирилмәлидир; синтактик бүтөвләрлә мүрәккәб синтактик бүтөвләрин, абзас, период, фразафөвги ваһид, дискурс, прозаик бәнд вә с.-ин әләгә вә мүнәсибәтләрини ајдынлашдырмаг, мәтндахили семантик вә структур әләгәләри, тематик прогрессија вә ниттин коммуникатив функцијасынын реаллашмасында актуал үзвләнмәнин ролу ајдынлашдырылмалыдыр.

“Синтактик бүтөв” термини әвәзинә, бә’зән **мүрәккәб синтактик бүтөв** термини ишләдилир. Шүбһәсиз, бурада “мүрәккәб” сөзү артыгдыр. Чүнки “бүтөв” сөзүндә мүрәккәблик анлајышы вардыр вә “синтактик бүтөв” термини “сөз бирләшмәси”, “чүмлә”, “мүрәккәб чүмлә” терминләринин һеч бири илә гарышмадан бунларын һамысындан фәргли - јухары синтактик гурулушу һеч бир долашыглыға сәбәб олмадан сәлис шәкилдә ифадә едир. Мүрәккәб синтактик бүтөв бир нечә синтактик бүтөвүн бирлијиндән ибарәт ола биләр.

Бә’зән синтактик бүтөвлә **абзас** (алманча *Absatz* -башлангыч сәтирдә чәкилмә; синтактик бүтөв) ејниләшдирилир. Чүнки абзасла синтактик бүтөвләр арасында һәгигәтән үјгүнлү вардыр. Әксәрән бир микротема бир абзас дахилиндә - бир абзасда верилир вә бу һал абзасла синтактик бүтөвү һәчм етиба-

рытә бәрабәрләшдирир. Мәсәлән:

*Севиндик пәнчәрәнин көзүнә чатмышды. Әҗилиб дешикдән ба-
ханда гыз, онун столунун үстү көрүнүрдү. Әҗилмәдән, дик бахса,
ишә архасындан ону да, ондан башга орадакы ики һәкими, башга
бир геҗдчини дә сеҗр етмәк мүмкүндү. (С.Әһмәдов)*

Бу мәтн бир синтактик бүтөвдән вә бир абзасдан ибарәтдир. Лакин бәдии әсәрләрдә һеч дә һәмишә бир абзас бир сиитактик бүтөвә уҗғун кәлмир. Бә'зән бир синтактик бүтөв бир нечә абзасла вә ја бир абзасда бир нечә синтактик бүтөв верилир (бунтардан икинчиси бәдии дил үчүн даһа характерикдир). Биринчи һал мүәллифин үслуб җүсуру, икинчи һал үслуб сәлислиҗи илә изаһ олуна биләр.

Абзаслар арасында фасилә даһа бөҗүк олур. Она көрә дә бир абзасын бир нечә әлағәли синтактик бүтөвү өзүндә бирләшдирмәси тәбии саҗыла биләр. Бу чүр абзаслары (ики вә даһа артыг синтактик бүтөвү өзүндә бирләшдирән абзаслары) “мүрәккәб синтактик бүтөв” адландырмаг олар. Абзаслара җалһыз техники ва-ситә, мәтбәә ишарәси, үслуби категорија кими бахмаг олмаз. Абзасларда да фикир биткинлиҗи олур.

Синтактик бүтөвләр бә'зән *п е р и о д л а* (јунанча *periodos* - да-ирәви фырланма) еҗниләшдирилир. Периодла синтактик бүтөвләр арасында да җахынлыг вардыр. Бир синтактик бүтөв бир период шәклиндә ифадә олуна биләр. Фәрҗләри бурасындадыр ки, синтактик бүтөвләр сағ тәрәфдән ачыг галыр, лакин период сағ тәрәфдән башлангыч чүмлә илә (вә ја она уҗғун сөзлә, ифадә вә чүмлә илә) гапанмыш олур. Мәсәлән:

Мән җазын гохусуну кәтирән ади бир күләҗин әсмәсиндән үрәк долусу севинәрдим. Ушаг олсам да, севинәрдим. Мән пәнчәрәләрин алтында даҗаныб, евләрдән кәлән лаҗлаҗ сәсинә гулаг асардым. Ах-шам чағлары күнәш дағларын даһына чәкиләндә хәлвәт бир җердә даҗаныб, көҗләрин әтәҗинә сәпәләнмиш ғырмызы булудлара бахар, хәҗала кедәрдим. Сәһәр җеримдән дуруб һәҗәтимиздә бирчә күл ачылдыгыны көрөндә, үрәк долусу севинәрдим. (Ә.Әҗилисли)

“Җазын кәлишиндән доған ушаг севинчи” адландырыла билән бу мәтн бир микротема үзәриндә гурулмуш бир синтактик бүтөвдән ибарәтдир. Бу синтактик бүтөв период шәклиндәдир: *севинәрдим* сөзләри илә башлаҗыб һәмин сөзлә гапанмыш, бир нөв гапалы даирә җаранмышдыр. Синтактик бүтөвләрдә бу даирә гапанмаја да билир. микротема һаггында үмумиләшдиричи сөз деҗилиб җени темаја кечилир.

Период адэтән бөжүк олур, бир нечә синтактик бүтөвү өзүндә бирләшдирдикдән сонра даирә гапаныр. Көрүндүжү кими, периодун формалашмасында тәкрарларын ролу даһа чох олур. Јалһыз мүстәгил лексик ваһидләр, сөз бирләшмәләри, ифадә вә чүмләләр дежил, ара сөzlәр, хитаблар, нидалар да даирәви гапанмаја сәбәб олур.

Бә'зи алимләрин фикринә көрә, периодун тәшәккүлүндә **фразафөвги ваһидләрин** ролу даһа бөжүкдүр. Фразафөвги ваһидләр һаггында фикирләр даһа чох мүбаһисә доғурур. Фразафөвги ваһидләри бә'зән мәтнлә, абзасла (вә ја абзасын бир һиссәси илә), синтактик бүтөвлә, актуал үзвләнмә илә әлагәдар ајрылан һиссә, нитг сегменти вә с. илә ејниләшдирәнләр вардыр.² Бә'зиләринин фикринә көрә, фразафөвги ваһидләрин ваһид формасы јохдур, фонем шәклиндә дә чыхыш едә билир, морфем, лексем, сөз бирләшмәси, чүмлә вә һәтта синтактик бүтөв шәклиндә дә. В.С.Јурченконуи дедији бир фикри хатырласаг, - "Тәфәккүр ваһиди һөкм, дил ваһиди чүмлә, нитг ваһиди исә мә"лумдур ки, фраза адланыр" - мәсәләјә ајдынлыг кәтирмәк олар. Фраза бир сәсдән, бир морфемдән, бир лексемдән, синтагмдан, сөјләмдән ибарәт ола биләр, лакин синтактик бүтөвдән ибарәт ола билмәз. Бәлкә дә ола биләр, лакин о даһа фразафөвги ваһид ола билмәз, садәчә фразалар топлусундан ибарәт олар. Фразафөвги ваһид исә фразалар фөвгүндә дајанан фразадан ибарәт олмалыдыр. Елә буна көрә дә бир чохлары гејд едирләр ки, фразафөвги ваһид јалһыз чүмләләр әһатәсиндә өзүнү доғрулда билир.

Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, фразафөвги ваһиди синтактик бүтөвә (абзаса, периода вә с.) бәрабәр тутмаг олмаз. О, мәтн јарадан, фикир нүвәсини тәшкил едән сәсдән, сөздән, ифадәдән, сөјләмдән ибарәт нитг ваһиди, мәтнин дахили компонентләриндән ән чох нәзәрә чарпаны, апарычысыдыр.

Синтактик бүтөвүн (вә үмумијјәтлә, мәтнин) форма-гурулуш чәһәти онун лексик тәркиби, грамматик чәһәтдән нечә формалашмасы, мәтнин компонентләринин һансы васитә вә үсулларла әлагәләнмәси, просодик васитәләр (интонасија, фасилә, вурғу) вә с. -дән асылыдыр. Мәтнин гурулмасы, формалашмасы үчүн семантик чәһәтлә јанашы, онун компонентләри грамматик чәһәтдән дә бир-бири илә әлагәләнмәлидир.

Мәтнин компонентләри вә сәрһәдләрниин мүәјјәнләшдирилмәси

Мәтнин к о м п о н е н т л ә р и дедикдә, онун тәркибинә дахил олан чүмләләр нәзәрдә тутулур. Синтактик бүтөвләрин тәркибиндә чүмләләр мүхтәлиф васитәләрлә әлагәләнир. Шифаһи мәтндә ән универсал васитә и н т о н а с и ј а д ы р. Синтактик бүтөв дахилиндә һәр бир чүмлә јүксәлән тонла башлајыр, сонра тон тәдричән алчалыр вә фасилә илә кәсилир. Фасилә јазыда нөгтә вә ја нөгтә һүгугунда суал вә нида ишарәләри илә гејд олунур. Гајда үзрә, синтактик бүтөвүн сонунда ајры-ајры чүмләләр арасындакы фасиләјә нисбәтән даһа узун, даһа ајдын фасилә олмалыдыр. Лакин чох заман бир синтактик бүтөв о биринин өзүндән әввәлкинин ичәрисиндә доғулдуғундан гејд едилән фасилә мүмкүн олмур.

Мәтнин компонентләрини әлагәләндирән башга васитәләр дә вардыр. Синтактик бүтөвү тәшкил едән чүмләләрин хәбәрләринин әксәрән заманча үјгунлуғу, әвәзликләрдән, синоним васитәләрдән истифадә, паралелизм, чүмләнин әввәлиндә ишләнәрәк ону мәтнин әввәлки чүмләләри илә әлагәләндирән табесизлик вә табелилик бағлајычылары, үјгун сөз сырасы, микротеманын тәкрарлар васитәсилә шәрһи вә с. белә васитәләрдәндир. Шағадыкы синтактик бүтөвә дигтәт јетирәк:

Кун гуруба әјилмишиди. Кирс дағынын үстүнә топлашан гара булудлар бир-бири илә вурушан әждаһалара охшајырды. Амма о әждаһаларда куч, тагәт галмамышыды. Төкүлән ганлары өзләрини вә сәманы ган рәнкинә бојамышыды. Инди даһа јаваш-јаваш, һалсыз-һалсыз бир-бирләринә ағыз атыр, гујругларыны, ганадларыны узадыб чәкир, елә бил, чан верирдиләр. Онларын архасында исә нәһәнк бир күрәдән чыхан, мәчмәјијә охшајан күнәш, елә бил, ганлы дөјүшдән горхуб Кирс дағынын архасында кизләшиб јахасыны гуртармаға чалмышырды. (Ф.Кәримзадә)

Күнәшин гурубу микротемасы үзәриндә гурулмуш бу синтактик бүтөв алты садә чүмләдән ибарәтдир. Илк чүмлә микротеманын башланғыч чүмләсидир: **Кун гуруба әјилмишиди.** Ортадакы дөрд чүмлә мөвзунун инкишафы, ачылышы илә бағлыдыр. Сон чүмлә синтактик бүтөвүн нәтичәсидир, ону гапајан чүмләдир, чүнки башга сөzlә јенә дә күнәшин гурубда олдуғу ифадә едилмишидир. Илк чүмләдән сонракы үч чүмлә васитәсилә гурубун даһа кениш вә образлы тәсвири верилмишидир: булудларын са-

кит вә јорғун һәрәкәти, тан рәнки гүруб әләмәтләридир. Бу чүмләләрдә илк чүмләдәки *кун* вә *гуруб* сөzlәри тәкрар едилмәсә дә, ахшам мәнзәрәсинин бу чүр тәсвири јалһыз күнәши вә гүрубуну јада салыр. Ортадакы дөрдүнчү чүмлә дә күнәшин гүрубуну илә әләгәдар тәдричән булудларын һәрәкәтинин ләнкидијини кәстәрир. Бүтүн чүмләләрин фе`ли хәбәрләри, демәк олар ки, ејни шәкилдә - хәбәр формасынын индики вә кечмиш заманынын һекајәсиндәдир. Заман ујушмалары илә јанашы, синонимлик, мәчазилик дә чүмләләри бир-биринә бағламышдыр. Орта-инкишаф чүмләләринин биринчисиндә гара булудлар әждаһалара бәнзәдилир. Буна көрә дә икинчи чүмләдә *булуд* әвәзинә, чүмләнин субјекти кими *әждаһа* сөзү ишләдилир. *Булуд* вә *әждаһа* сөzlәри бу мәгамда синонимләшәрәк сонракы чүмләни әввәлкинә бағлајыр. Бу саһәдә икинчи чүмләнин әввәлиндә ишләнмиш *амма* табесизлик бағлајычысынын да мүһүм ролу вардыр. Үчүнчү чүмләдә батмагда олан күнәшин булудлары тырмызы рәнкә бојамасы илә әждаһаларын вурушмасындаи төкүлә билән ганлар ассосасија әсасында сонракы чүмләнин субјектинә чеврилир. Дөрдүнчү чүмләдә артыг булуд-әждаһаларын ады чәкилмәдән вәзијјәти тәсвир едилир. Һәмин чүмләнин әввәлкинә бағланмасында детерминант заман зәрфлијинин (*инди* сөзү) ситуасија илә бағлы көмәји вардыр. Сон чүмләдә бүтүн бу просесләри доғуран күнәш *исә* бағлајычысынын көмәји илә јенидән илк чүмлә илә бағланыр вә микротеманы јекунлашдырыр. Бир нечә чүмләдә ишләнмиш *елә бил* ара сөзү дә компонентләри әләгәләнديرән васитәләрдәндир. *Кун*, *күнәш*, *гуруб* сөzlәри јалһыз илк вә сон чүмләләрдә ишләнсә дә, бүтүн мәтн күнәшин гүрубунун тәсвиринә һәср олунмушдур. Мүәллифин үслубу еләдир ки, синтактик бүтөвүн бүтүн чүмләләриндә үзвләр “мүбгәда - хәбәр”, “мүбгәда зонасы - хәбәр зонасы” шәклиндә сыраланмышдыр.

Синтактик бүтөвләрин һәмишә бу шәкилдә гурулмасы мәчбури дејилдир. Мәтнин мәзмунундан, темасындаи, мүәллифин үслубундан, јазы манерасындаи, әсәрин форма вә жанрындаи асылы олараг синтактик бүтөвләр башга чүр дә гурула биләр. Әкс сырадан, башга заман-нөв формаларындаи, башга бағлајычы васитәләрдән истифадә олуна биләр. Һәр шеј мөвзудан, жанрдан вә мүәллиф үслубундан асылыдыр. Лакин гәјда үзрә микротеманын һүдудлары көзләнилмәлидир.

Синтактик бүтөвләрин сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирмәк бир

чох халларда чөтинлик төрөдир. Елө дүшүмөк олмаз ки, һәр
 жансы бир макромөтндө синтактик бүтөвлөр ардычыл шәкилдө
 түзүлмүшдүр. Бир микромөтнин элементлери дикер мөтнин ичө-
 рисиндө доғулур, мәтнлөр чарпазлашыр, бә'зән үст-үстө дүшүр,
 ана көрө дө микромөтнлөрин сәрһәдлери бә'зән ајдын көрүн-
 мүр. Бә'зи микрогемалар бир-ики чүмлө илө баша чатдығы һал-
 да, бә'зилери бүтөв сәһифөлөрлө јер тутур, мүәллиф ејни мөв-
 зуја бир нечө дөфө гајыда билир, һәр дөфө мөвзуну јени чалар-
 ларла изаһ едир. Мөвзу мөвзуја гарышыр. Мөвзунун да кичији
 вә тутумлусу вар, мүәллиф истәјиндән, мүәллифин савад вә би-
 лик дәрәчәсиндән, дүнјакөрүшүндән асылы олараг, мөвзу илө
 давраһмаг, ону лазыми нисбәтдө шөрһ етмәк габилијјәти вар.
 Өтәри тохунмаг, әтрафлы шөрһ етмәк истәји вар. Мүәллиф үс-
 лубунун зәифлији, нагислији вә ејни заманда камиллији, сәли-
 слији кими мәсәлөлөр вар. Буна көрө дө һәр мөтнө ејни чүр бах-
 магла үмуми нәтичөлөрө кәлмәк мүмкүн дејилдир. Үслубун,
 жанрын, бәдии вә елми әсәрин бәситлијинин, камиллијинин, дәр-
 јинлијинин бу саһәдө бөјүк әһәмијјәти вар. Бүтүн буилар мик-
 ромөтнин сәрһәдлөрини дәрһал көрмәјә имкан вермир. Елө бу-
 на көрө дө бир сыра дилчилөр (Л.Г.Фридман, М.З.Зәкијев вә б.)
 белә бир гәнаәтә кәлмишләр ки, микромөтнин дөгиг башлама
 вә гуртарма сәрһәди ола билмәз. Бир сыра дилчилөр сиитактик
 бүтөвлөр үчүн сәрһәд чызмағын вачиб олмадығыны билдир-
 мишләр. Лакин бир һалда ки, дилин сөз бирләшмәси вә ја чүмлө
 имин, лакин онлардан бөјүк бир синтактик ваһидиндән сөһбәт
 кедир, онун сәрһәдлери олмалыдыр, онун нә илө башлајыб нә
 илө гуртардығы, башга дил ваһидлөриндән нә илө фәргләндији
 билинмәлидир. Бу чәһәтлери нәзәрә алан дилчилөр синтактик
 бүтөвлөрин сәрһәдини мүәјјәнләшдирмәк үчүн мүхтәлиф прин-
 сипләр ирәли сүрмүшләр. Бә'зи алимлөрин фикринә көрө, мөт-
 нин сәрһәдлөрини фоноложи чәһәтә әсасәи, јә'ни синтактик бү-
 төвүн баша чатдығыны көстөрөн даһа ајдын иаузаја әса-
 сөн мүәјјәнләшдирмәк олар (харичи дилчилөрдән В.Дресс-
 лер бу фикрдө олмушдур).³ Дилчилөрдән Ә. Хәлилов синтактик
 бүтөвүн тәшкилиндө даһа бөјүк ролу олан мәркәзи чүмләни та-
 пыб, тәһлили онун үзәриндө гурмағы мәсләһәт көрмүшдүр:
 "Мәркәзи чүмләнии изаһына хидмәт едән (мәркәзи чүмлөдән
 һәм әввәл, һәм дө сонра ишләнән чүмлөлөр нәзәрдө тутулур - Г.
 К.) чүмлө вә ја чүмлөлөр группуин сәрһәдлери мурәккәб бүтө-
 вүн сәрһәдлери илө үст-үстө дүшүр".⁴

Мәтн синтаксисинин тәдгигатчыларындан К. Абдуллајев синтактик бүтөвләрин сәрһәдләрини мүйјәнләшдирмәк үчүн чүмләннин структуруна әсасланмагы, чүмләннин мүйһүм бир характер әламәтини мәтнә тәтбиг етмәји лазым билмишдир. Мүәллифин мүйјәнләшдирдији бу принцип түрк дилләринин характеринә ујғундур вә түрк чүмлә гурулушунун чәрчивәлилији принципинә әсасланыр: "Мүтәхәссисләр гејд едирләр ки, улу түрк дилиндә чүмлә мәһз чәрчивәли конструијаја малик олмушдур. О конструкция белә схемләшдирилә биләр: *мүбтәда - икинчи дәрәчәли үзв - хәбәр - мүбтәда*".⁵

Чүмләннин чәрчивәли гурулушунун сон элементинин мүбтәда олмасы барәдә фикриндә мүәллиф там һағлыдыр, чүнки шәхс шәкилчиләринин шәхс әвәзликләриндән төрәмиш олдуғуна һеч кәсдә шүбһә јохдур. Елә буна көрә дә мүәллиф јазыр: "Чүмләннин әввәлиндә ишләнән мүбтәда нитг ахарынын һансы нөгтәсиндә грамматик абстраклашмаја мәруз галараг тәкрар олунурса (јәни чүмләннин әввәлиндәки субъект идејасы сонда шәхс шәкилчиләри илә тәкрар олунурса - Г. К.), о чүмләјә нөгтә гојмаг олар".⁶ Мүәллифин фикринә көрә, һәр бир чүмлә башланғыч, орта вә сонлугдан ибарәт олдуғу, чәрчивәли гурулушда олдуғу кими, һәр бир мәтн дә бу чүр башланғыча, орта һиссәјә вә сонлуға малик олмалыдыр вә мәтнин сәрһәдләрини бу јолла мүйјәнләшдирмәк мүмкүндүр: "Мәтни дә ејнилә чүмлә кими башланғыч, орта вә сон мәрһәләләрә бөлмәк мүмкүндүр. Мәтнин башланғычы санки бүтүн мәтн гурулушунун әсас, тематик дүјүнүнә чеврилир, башга сөzlә, бу башланғыч санки чүмлә гурулушундакы мүбтәданын, јәни субъект идејасынын јеринә јетирдији функцијаны јеринә јетирир. Мәтнин башланғычы, адәтән, үмуми киришлә характеризә олунур ки, бу үмуми кириш дә мәтнин гурулмасы просеси боју тәдричән конкретләшдирилир... мәтнин башланғыч мәрһәләси формал бахымдан там вә ја натамам шәкилдә нитг ахарында тәкрар едилир", јәни сон чүмлә (вә ја чүмләләрлә) тамамланыр.⁷

К. Абдуллајевин тәклиф етдији бу аналожи метод синтактик бүтөвүн структуруну там әһатә едир. Аналокијада субъект идејасы вә сонда онун тәкрары илә чүмләннин вә мәтнин гапанмасы әсас көтүрүлүр. Ә.Хәлиловун тәклиф етдији мәркәзи чүмлә идејасы бу идејанын бир нөв әксинә гурулмуш, лакин маһијјәт етибарилә ујғун формасыдыр. Ајдын олур ки, үмумијјәтлә, синтактик бүтөвләрин сәрһәдләрини мүйјәнләшдирмәк үчүн гејд еди-

лән принципләрин һәр бири фәјдалыдыр вә синтактик бүтөвлә-
рин һүдудларыны мүүјјәнләшдирәркөн бунларын һамысындан
истифадә етмәк олар.

Синтактик бүтөвләрин сәрһәдләринин мүүјјәнләшдирилмә-
си онун семантик сәрһәдләринин өјрәнилмәси әсасында мүм-
күндүр: микротема һарада башлајыр, нә шәкилдә давам вә инки-
шаф етдирилир, һарада гуртарыр. Бу һал онунла бағлыдыр ки,
синтактик бүтөвләрин мүстәгил структуру олдуғу кими, семан-
тик бүтөвлүјү дә олур. Мәтнин структуру микротеманын семан-
тик ачылышы просесиндә гурулур. Микротема һаггында мә'лу-
мат верилән илк чүмлә онун сол сәрһәдини, сон чүмлә исә онун
сағ сәрһәдини тәшкил едир.

Синтактик бүтөвләр мәзмун вә гурулушуна көрә с т а т и к,
д и н а м и к в ә г а р ы ш ы г олмагла үч нөвә ајрылыр.

Статик синтактик бүтөвләрин компонентләринин хәбәри чох
вахт ејни гурулушлу исми хәбәрләрдән ибарәт олур. Хәбәрләр
ејни заманлы мүхтәлиф фе'л формалары илә дә ифадә олуна би-
лир. Компонентләрин паралеллијинин дә бу сәһәдә ролу вар-
дыр. Мәсәлән:

*Әјниндә утулу пенчәк-шалвар, бојунда резин саплаглы галс-
тук... Гулу да белә шофер иди вә дүңјада белә бир шоферин дә ол-
магына бу балача шәһәрдә һеч кәс тәәччүб еләмирди. (Ә.Әјлисли)*

Динамик синтактик бүтөвләрин компонентләринин хәбәрлә-
ри адәтән фе'ли хәбәрдән ибарәт олур вә фе'ли хәбәрләр бир-
бирини әвәз едән мүхтәлиф иш вә һадисәләри билдирир. Бу чүр
мәтнләрин гурулмасында һәлледиңи васитәләр дејктик әвәзлик-
ләр, синоним әвәзетмәләр, тәқрарлар вә с.-дир. Мәсәлән:

*Атасы оглуну һәвәсләндирди. Һәр икиси охларыны һазырлады-
лар. Газлар учуб онларын башы үстүнә кәләндә ләләк олан охлар
јајлардан ајрылды. Выјылты илә јухары учду. Ордукаһда һејрәт ни-
сәләри галхды. Газларын икиси дә синәләриндәки охларла бәрабәр
һәрләнә-һәрләнә кәлиб јерә дүшдү. (Ф.Кәримзадә)*

Үчүнчү чүмләдә детерминант заман зәрфлији (газлар учуб он-
ларын башы үстүнә кәләндә), сон чүмләдә тәрз зәрфлији (синәлә-
риндәки охларла бәрабәр һәрләнә-һәрләнә) нәзәрә алынмәзсә,
чүмләләр ејни гурулушлудур, ејни аһәнқдарлыға маликдир. Бү-
түн чүмләләрин хәбәрләри (һәвәсләндирди, һазырладылар, ајрыл-
ды, учду, галхды, дүшдү) фе'ли хәбәрләрдән ибарәтдир вә һәр
бири јени бир иши, һәрәкәти ифадә едир. Биринчи чүмләдәки
атасы оглуну (һәвәсләндирди) сөзләри икинчи чүмләдә һәр икиси

сөзлэри илэ эвэз едилмишдир. Эввэлки чүмлэлэрдэки *һавәсләндирди, һазырладылар* сөзлэри үчүнчү чүмлэдэки *охлар јајлардан ажрылды, ыҗылты илэ учду* сөзлэри үчүн зәмин јаратмышдыр. Ишин нәтичәси һејрәт нидаларындан билинир. Һејрәт нидаларына сәбәб исә синәсиндә ох олан газларын јерә дүшмәсидир. Үчүнчү чүмлэдэки *ох* сөзү дөрдүнчү чүмлэдә тәкпар едилмәсә дә, интонасија вә ситуасија илэ билинир.

Синтактик бүтөвләрин гарышыг нөвүндә һәм динамик, һәм дә статик формалардан истифадә едилмиш олур. Мәсәлән:

Сәһәриси кун Рустәм кишинин һәјәтиндә хејли гыз-кәлин вар иди, хејли арвад-ушаг вар иди вә бундан әлавә, бир дүнја думдуру кун ишыгы да вар иди ки, бир сары халча кими һәјәтин дөрд бир ја-нына сәрилмишиди вә о сары халчанын үстүндә самовар гајнајырды, очаг түстүләнирди, адамлар кәзиширдиләр. Кун ишыгы Рустәм кишинин һәјәтиндә кунортајачан галды. О ишыгда тарчы Вәли кунортајачан тар чалды. О ишыгда кунортајачан гызлар, арвадлар ојнадылар, ушаглар гачышдылар, самовар гајнады вә очаг түстүләнди... Наһардан сонра очаг сөндү, амма кунун ишыгы һәлә чәкил-мәмишиди... (Ә.Әјлисли)

Микротема “һәјәтдә кун ишыгы”дыр - чүмлэләрдә кун ишыгы, сары халча, ишыг, кунун ишыгы шәкилләриндә ифадә олунмушдур. Чүмлэләрин бир гисми (биринчи чүмләнин ки бағлајычысына гәдәрки биринчи јарысы вә икинчи чүмлә) статик, бир гисми динамик характердәдир. Компонентләрин әлагәләнмәсиндә тәкпарлары (о ишыгда, вар иди) ролу бөјүкдүр.

Беләликлә, синтактик бүтөвләр “сөз бирләшмәси - садә чүмлә - кенишләнмиш садә чүмлә - мурәккәб чүмлә - гарышыг типли мурәккәб чүмлә - синтактик бүтөв” силсиләсиндә синтактик ләјләр-ын, синтактик јарусун ән бөјүк ваһидидир. Әсл биткин фикир синтактик бүтөвләр васитәсилә ифадә олунур. Биз фикирләри-мизи бир-бириндән тәчрид олунмуш ажры-ажры чүмлэләрлә де-јил, синтактик бүтөвләрлә тамамламыш олуруг.

Синтактик бүтөвләр һәм дил, һәм дә нитг факты кими өјрә-нилир. Һәр бир мәтн мөјјән модел әсасында гурулур. Моделин-структуру мә’лумдур: микротема һаггында үмуми мә’лумат ве-рилир, сонра һәмин мә’лумат кенишләндирилир, тә’минеди-чи шәкилдә шәрһ едилир вә сонда јекунлашдырылыр. Бу, моделин-семантик тәрәфидир. Мүөјјән бир теманын һәмин модел әсасын-да гурулмасы үчүн лексик васитәләр, сөз бирләшмәси вә чүмлә-моделләри вардыр. Ејни заманда сөзлэри, сөз бирләшмәләрини

ва чүмлөлөри алагәләндирмәк үчүн лексик-грамматик васитә-
ләр (бағлајычылар, модал сөзләр, дөјктик, просодик васитәләр
вә с.) вардыр. Бүтүн бунлар мәтнин гурулмасына хидмәт едән
дил васитәләридир. Лакин данышан (вә ја јазан) шәхс тәрәфин-
дән сечилмиш микротеманын бу үмуми принципләрә әсаслан-
магла нечә гурулмасы, хүсусидән үмумијә вә ја әксинә кетмәси,
һансы чүмлә структурларына (садә вә ја мүрәккәб, чүттәркибли
вә ја тәктәркибли, мүхтәсәр вә ја кеиш, нәгли вә ја риторик вә
с.) әсасланмасы, дөјктик вә просодик васитәләри, бағлајычы вә
модал сөзләри нечә сечмәси онун нитгини фәрдиләшдирир, мәт-
нин мә'лум моделинин фәрди нитг тәзаһүрүнү формалашдырыр.
Мисала диггәт јетирәк:

*Аләмшаһбәјимин үрәји сыхылды. Гызыл кулун әјилмиш јарпагы-
на охшар додагыны инчи парылтылы дишләринин арасында сыхды.
Гәһәр ону богду. Сонра бу гәһәр әриди, суја чеврилди, үрәјинә ахды
елә бил. Даһа бу, севинчдән дөјилди. Өзүнү зорла әлә алды. (Ф.Кә-
рәмзадә)*

Атасыны итирмиш, анасы Аләмшаһбәјим, гардашлары вә
хидмәтчиләри Сәкинә илә галада душтаг олан једди јашлы көр-
пә Исмајыл Савалан дағынын зирвәсинә чыхыб “Бу јанда Тәб-
ризи, о јанда Дөмир гапы Дәрбәнди” көрмәк истәдијини билдир-
икдә ананы севинч јашлары боғур, лакин Исмајыл гәфләтән
“Мәни Савалана кими апар, әтәјинә чатдыр, өзүм галхачағам”
дөдикдә бир ан әввәлки севинчи дәһшәтли бир горху, дәрд вә
гәһәр әвәз едир. Көрпә Исмајыл душтаг олдуғларыны билмир.
Шөјх һөјдәргәтлө јетирилиб. Ағыр вә дәһшәтли кәдәр ичәрисин-
дә ана бу көрпә асланын бөјүк арзуларынын гаршысына чәкил-
миш нәһәнк сәдләри көрүр, Исмајылын дөдикләрини бир рәмз
кими баша дүшүр: “Сән мәни гору, мүәјјән јаша чатдыр, зирвә-
ләри өзүм галхачағам”. Сахламаг олачағмы? Дүшмәнләр әһатә-
сәндә, дүшмәнләрин өзләри тәрәфиндән “ағызда дил, көздә ки-
лө кими горунан” бу айләни хилас едиб, Исмајылы Саваланын
әтәкләринә гәдәр апармаг мүмкүн олачағмы?

Јазычы бу суалларын һеч бири илә мәшғул олмур. Исмајы-
лын јухарыдакы суалындан сонра севинч анында ананын үрәји-
нин гәфил сыхылдығыны гејд едир. Демәли, севинч кәдәрә чев-
рилир. Гызыл күл јарпағыны андыран додағыны инчи дишләри
арасында сыхмасы, јаранмыш дәһшәтли гәһәр, үрәјә ахан көз
јашлары бу чыхылмаз вәзијјәтин - кәдерин, горхунун образлы
тәсвириди. Өзүнү күчлө әлә алмасы нәтичәдир. Микротема-

нын ифадәси үчүн алты садә чүмлөдөн истифадә едилмишдир. *Елә бил* модал сөзү истисна олмагла, чүмлө үзвләри *дүз* сыра илә јерләшдирилмишдир. Икинчи чүмләјә мүбтәда кими *о* сөзүнү артырмаг оларды, мүәллиф артырмајыб. Бешинчи чүмлөдәки дејктик бу сөзү бүтөвлүкдә әввәлки чүмләни әвәз едир. Мәтнин әлагәләнмәсиндә *ону*, *өзүнү* сөзләри илә јанашы, хәбәрләрин әсасән ејни гурулушда олмасы да мүәјјән рола маликдир. Мүәллиф мәтни бу чүр гурмушдур, лакин ејни схеми сахламагла там фәргли нитг васитәләриндән дә истифадә едә биләрди, көзәкөрүмәз сәбәб-нәтичә әлагәләринин ифадәси үчүн *буна көрә дә*, *она көрә дә* сөзләриндән, *анчаг вә ки* бағлајычыларындан, модал сөзләрдән дә истифадә едә биләрди. Бүтүн бунлар (гејд едиләнләрә еһтијач һисс едилмәмәси) мүәллифин фәрди нитг үслубдур. Бу үслуб ајдын дил модели әсасында гурулмушдур.

Мәһз бу чүр һаллар нәзәрә алынараг, дилчиликдә мәтнин *емик* (дилә аид) вә *етик* (нитгә аид) сәвијјәләри, илкин, дилә аид вариантлары илә (*инвариант*) әлавә вариантлары фәргләндирилir.⁸

Синтактик бүтөвүн тәртиби фикрии *експлицит* вә *имплицит* ифадәси әсасында мүмкүн олур. Синтактик бүтөвләрдә фикир вә һәр бир битмиш фикрин деталлары әксәрән реал шәкилдә, мүхтәлиф нитг васитәләри илә ифадә олунур (експлицит ифадә тәрзи), лакин бир чох мәсәләләр мәтнин әввәлки вә ја сонрақы чүмләләринә, ситүасијаја әсасландығындан мәтнин кедишиндә тәсәввүр едилир, дил васитәләри илә өз ифадәсини тапа билмир вә бир нөв “кизли” верилмиш олур (имплицит ифадә тәрзи). Һәр ики форма микротеманын ачылышына хидмәт едир. Мәсәлән:

Баггал чарсысына јетишдим вә бир гәпији узатдым вердим буз сатана. Бу да бир чухур јерә әлини узатды, јарпагларын вә саманын алтындан бир јекә буз парчасы чыхартды, мәним бир гәпијимә бахды вә буза бахды. Бузу ики бөлдү вә јекәсини бир кәләм јарпагына бүкдү, верди мәнә. (Ч. Мәммәдгулузадә)

“Буз” һекајәсиндән көтүрүлмүш бу парчада һадисәләрин експлицит тәсвири ајдындыр: данышан шәхс (ушаг) гејд едир ки, о, баггал дүканына чатыр, баггала бир гәпик верир, буз саган баггал чухур јердән буз чыхарыр, сындырыр вә јарысыны она верир. Лакин бу мәтндә һазыркы һалда нитг васитәләри илә ифадә едилмәјән, јалныз тәсәввүр олунан мөгамлар да вардыр. ушаг бир гәпији һарадан алыб? Буз сатан нә үчүн бузу чухур јердән чыхарыр вә нә үчүн бир гәпијә бахыр, буза бахыр, сонра бузу

сындырыр? Буз ушағын нәјинә лазымдыр? вә с. Бу парчада мү-
ллик бу суалларыи неч биринә чаваб вермәмишдир. Лакин
мүлликсиз жолла бунларын һамысы охучуја чатдырылмышдыр.
Охучу һекајәнин әввәлиндән билир ки, бу бир гәпији ушағын
кәстә халасынын әри верибдир, буз да хәстәјә лазымдыр. Охучу
үмүми һәјат тәчрүбәсиндән билир ки, бузу исти вә ачыг јердә
сахламаг олмаз. Вә нәһәјәт, охучу ситуасијадан анлајыр ки, баг-
гал кәтүрдүјү буз парчасынын бир гәпиклик олмадығыны, чох
дуғуну кәзәјары мүәјјәнләшдирдији үчүн бузу сындырыр. Вә
әни заманда ушағын әлини үшүтмәмәси вә ја тез әримәмәси
мүлаһизәләри илә бузу кәләм јарпағына бүкүр. Беләликлә, ки-
чик бир синтактик бүтөвдә дејиләнләр гәдәр дә дејилмәјәнләр
вардыр. Јазычынын да усталығы һәр ики үсулдан истифадә ет-
мәклә фикрини охучуја естетик кејфијјәтдә чатдырмасындадыр.

Дедијимиз кими, синтактик бүтөвләр ажры-ажры чүмләләрин
структур-семантик бағлылығы әсасында формалашыр. Синтак-
тик бүтөвү тәшкил едән чүмләләр онун к о м п о н е н т л ә р и
һесаб олунур. О чүмләләри мәтндән ајырыб тәһлил етмәк, онун
васитәсилә нә кими информасија верилдијини ајдынлашдырмаг
да мүмкүндүр. Лакин синтактик бүтөвә дахил олан һәр бир чүм-
ләнин дәгиг вә конкрет мә'насы јалныз бүтөвүн дахилиндә дүз-
күн мүәјјәнләшдирилә биләр. Чүмләнин *автосемантик* вә *синсе-
антик* тәһлил үсуллары вардыр ки, бунлардан биринчисиндә
чүмлә дил ваһиди кими, өз семантик тутуму әсасында ајрылыгда
тәһлил едилир, икинчи һалда исә чүмләнин нитг просесиндә
башга чүмләләрлә әлагәдә ифадә етдији мә'на нәзәрә алыныр.
Мәсәлән:

*Бирдән Мирзә Әли чана кәлди. Оғлу гапыда көрүндү вә көзләри
илә ишарәсини верди ки, атасынын тапшырығыны јеринә јетириб.
О (Мирзә Әли), намаз гылырмыш кими Гуранын габагында диз
чәкдү:*

*-Гасым бәј, анд олсун бу Гурани-Кәбирә, Гурани-Шәрифә ки,
Шејх Һәјдәр оғлу Исмајыл Бијәниш торпагында јохдур.*

*Бундан сонра о, Гураны бир даһа өнүб јеринә гојду вә ајага галх-
ты. Бу вахт Ләлә бәјин дәмирагачдан асдыгы бешикдә узанан Ис-
мајыл ширин бир јухуја кетмишди. (Ф.Кәримзадә)*

Әкәр мәтндән ајырыб тәһлил етсәк, бу чүмләләрин әксәриј-
јәтинин лексик семантикасы илә бағлы суаллар мејдана чыхар:

Бирдән-бирә Мирзә Әли нијә чана кәлди? "Оғлу" кимин оғлу
диди вә һансы тапшырығы јеринә јетирмишди? Киши нијә Гурана

анд ичир? Һәгигәтәнми Шејх Һејдәр оғлу Исмајыл Бијәпиш торпағында јох иди? Сон чүмләдәки “бу вахт” сөзү һансы заманы билдирир? Вә с. Лакин бүтөвлүкдә - бирликдә, синтактик бүтөв шәклиндә бу суалларын һамысы ајдындыр. Бу ајдынлығын сәбәби јалныз микромәтн дејил, макромәтнин дә бурада ролу чохдур: Бөјүк мәрасимдир. Чәллад кими дајанмыш јекәбурун, јекәпәр, “дананын иртмәјини Һопаран” Гасым бәј көрпә Исмајылы тәләб едир. Бијәпиш маһалынын һакими, бүтүн варлығы илә Гурана бағлы олан гоча Мирзә Әли Гурана анд ичмәлидир ки, Исмајыл Бијәпиш торпағында јохдур. Әслиндә исә Исмајыл Бијәпиш кәндләриндән бириндәдир. Анд ичмәк үчүн кәләјә әл атан Мирзә Әли оғлуну һәммин кәндә кәндәриб. Гасым бәј Мирзә Әлини әсәбиләклә тәләсдирир ки, анд ичсин. Оғлу қапыда көрүнәндә о, бөјүк архајынлыгла анд ичмә мәрасимини баша чатдырыр. Мә’лум олур ки, кәнддә Исмајылы торпагдан галдырыб дөмирағачдан асылмыш бешикдә јатырдыблар. Мирзә Әли сөзүн һәрфи мә’насындан истифадә едәрәк Гасым бәји алдадыб јола салыр, Исмајылы вә Бијәпиш чамаатыны хилас едир. Мәтн ичәрисиндә тәһлил бүтүн бунлары анламаға имкан вердији үчүн әләгәли тәһлил һеч бир суал доғурмур. Беләликлә, синтактик бүтөв дахилиндә һәр бир чүмлә о биринин семантик имканларыны үзә чыхарыр.

Чүмләннин контекстдән кәнар, кизли мә’насы *пресуппозиционал* мә’надыр. Пресуппозиционал мә’на контекст вә ситуација илә мүәјјәнләшир. Пресуппозиција, адәтән, универсал мә’налар аид олур, онларын билаваситә нитг васитәләри илә ифадәсинә чох заман еһтијач олмур. Мәсәлән, *Биз сабаһ Москваја учуруг* - чүмләсинин пресуппозициясы *тәјјарә илә*; *Мән јалныз марағлы китаблары охујурам* - чүмләсинин пресуппозициясы *Мән һәр китабы охумурам* чүмләсидир. ° Фикрин пресуппозиционал ифадәси фикрин имплицит ифадә тәрзидир. Мәтнин гурулмасында бу чүр ифадә тәрзи эксплицит ифадә үсулундан аз иш көрмүр. Бирбаша нитг васитәләри илә ифадә олуна һөкмләрин мә’насы архасында даһа чох мә’налар кизләнмиш олур. Онларын һамысынын нитг васитәләри илә (эксплицит) шәрһи бир чох һалларда имплицит ифадә тәрзиндәки зәнкинлији вә кенишлији ифадә едә билмир. Лакин бу да вар ки, пресуппозиционал ифадәләрин дәрк олуна дәрәчәси охучунун савад вә билик дәрәчәси илә бағлыдыр.

Гејд етдикләримиз бир даһа көстәрир ки, һәр бир мәтн ону

тәшкил едән чүмлөләрин бир-бири илә әләгәси, бағлылығы әсә-
сында формалашыр. Билирик ки, синтаксисдә әсас мәсәлә
бағлылыгдыр. Бағлылыг нәтижәсиндә сөз бирләшмәләри ја-
раныр; әләгә вә бағлылыг нәтижәсиндә чүмлә формалашыр;
чүмләләр арасында әләгә вә бағлылыг нәтижәсиндә синтактик
бүтөвләр, микро вә макро мәтнләр тәшәккүл тапыр. Синтакси-
син һәр бир нөгтәсиндә өзүнү көстәрән бағлылыг үмуми дилчи-
тиккә *когезија* адланыр (латынча *kohaesus* - связанный, сцеп-
ленный - *bağlı, bağlanmış, qoşulmuş*).

Мәти компонентләри арасында синтактик когезија ики чүр
олур: а) *мәна бағлылығы*; б) *грамматик (синтактик) бағлылығы*.

Адәтән, дил ишарәләри синтактик, семантик вә прагматик
чәһәтләрдәи өйрәнилир. Семантика - тәсвир едилән объектләр
ишарәләр системииин мүнәсибәтләрини, синтаксис - ишарә-
ләрин өз араларындакы мүнәсибәтләри, прагматика - иша-
рәләр системи илә охучу мүнәсибәтләрини өйрәнир. Бу бөлкү еј-
ни дәрәчәдә синтактик бүтөвләрә дә аид едилир.¹⁰

Ајдындыр ки, һәр бир мәтнин семантикасы һәммин мәтни тәш-
кил едәи дил ишарәләри васитәсилә верилир. Она көрә дә се-
мантик тәдгигатын объекти реал шәкилдә мөвчуд оланын дил
ишарәләри илә верилмә сәвијјәсидир. Јәни семантик тәдгигат
объектив шәкилдә мөвчуд оланы дејил, дил ишарәләри васитәсилә
онун ифадә олунма имканларыны өйрәнир.¹¹ Тәбии ки, мәна илә
ишарәләр системи үзви шәкилдә вәһдәтдәдир вә бунлары бир-
бириндән ајры тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр. Чүнки һәр бир
биткин дил ваһиди өзүндә ики чәһәти - һәм физики, һәм дә
мәнави тәрәфи чәмләшдирмиш олур, јәни онун һәм сәс габы-
ғы, һәм дә мәнасы, мәзмуну олур.

Объектив реаллыг дил ишарәләри васитәсилә *объектив вә ја
субъектив* шәкилдә тәсвир олуна биләр. Бунлар мүәллифин һа-
дисәләрә һисси-психоложи мүнәсибәти илә бағлыдыр: әкәр
мөвчуд олаи әшја вә һадисә һаггында там вә реал мәлүмат ве-
рширсә, информасија объектив олачагдыр; емоционал-психоло-
жи чәһәтләр үстүnlүк тәшкил едәрсә, информасија субъектив
олачагдыр.

Сәс габығы олмаса, мәнаны, мәзмуну ифадә етмәк олмаз.
Даим форма вә мәзмун вәһдәтдәдир. Лакин бу да вар ки, нитгин
сәс габығы, формасы гаршыда дуран мәгсәдин, верилмәли олан
информасијанын ифадәсинә хидмәт едир. Она көрә дә дүшүн-
мәк олар ки, мәна форманы тәләб едир, гурулуш мәна тәләби

эсасында формалашыр. Лакин неч шүбһәсиз, мә'нанын ифадә сәвијјәси мүәллифин габилијјәтиндән асылы олдуғу кими, охучунун анлама габилијјәтиндән дә асылыдыр.

АКТУАЛ ҮЗВЛӘНМӘ МӘСЭЛӘСИ

Даим белә бир парадокс мүшәһидә олунур: чүмләни бу гәдәр мүбтәдә вә хәбәрә ајырмағын, неч бир практик әһәмијјәти олмајан, инсанын мадди-мә'нәви инкишафында елә бир әмәли ролу олмајан баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр бөлкүсүнүн јарадылмасы вә икинчи синифдән башлајараг шакирдләрә өјрәдилмәси һансы зәрури амилләрлә бағлыдыр? Инсан бунун фәјдасыны һарада, нә заман көрмәлидир?

Нитгин коммуникатив функцијасы нәзәрә алындыгда парадокслар арадан галхыр, дилин бүтүн элементләри һәрәкәтә кәлир вә өз әһәмијјәтини көстәрир.

Сон тәдигатлар көстәрир ки, дилчиләрин дил системинин синтактик лајыны ики јаруса - потенциал (синтактик) вә актуал (супрасинтактик) јаруслара ајырмалары, актуал синтаксиси ајрыча бир сәвијјә кими нәзәрдә тутмалары тәсадүфи дејилдир. Бу чәһәтләри әсас көтүрдүкдә ајдын олур ки, дилчилик елми јахын вахтлара гәдәр башлыча олараг дилимизин потенциал imkanларынын тәдиги илә мәшғул олмуш, јалныз сон 20-30 илдә Ә. Чаватов, Ә. Хәлилов, К. Абдуллајев, К. Вәлијев, Ф. Әлизадә, Н. Новрузова, Ә. Абдуллајев, Г. Бәјзадә вә башгалары бу саһәјә дигтәт јетирмишләр. Һалбуки алимләрин арашдырмалары көстәрир ки, супрасинтактик сәвијјәнин, актуал сәвијјәнин өјрәнилмәси чох вачибдир вә јалныз бу јолла дилимизин коммуникативлик imkanларыны, дилә аложи вә монологичи нитгин нә үчүн бу вә ја дикәр шәкилдә гурулдуғуну мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр.

Дилчилик тәдигатындан мә'лумдур ки, бу мәсәлә јени дөврлә системли шәкилдә франсыз алими А. Вејли дүшүндүрмүш. О, 1844-чү илдә һазырладығы "Гәдим дилләрдә сөз сырасы (мүасир дилләрлә мугәјисәдә)" адлы докторлуг диссертацијасында бу саһәдә өзүнә гәдәр мејдана чыхан фикирләри үмумиләшдирмиш вә бир сыра марағлы нәтичәләрә кәлмишдир. А. Вејл данышан вә динләјән үчүн даһа марағлы фикирләрин чүмләнин әввәлинлә, икинчи дәрәчәли фикирләрин чүмләнин сонунда кәлмәси

барәдә иддиалары рәдд едәрәк, нормал нитгдә әввәлчә сөйләмн чыхыш нөгтәсинин, сонра әсас мәгсәдин ишләндијини исбат етмишдир. Бу нәзәријәнин әсасында **чүмләнн** актуал үзвәнмәси дурур.

Чех дилчиси В.Матезиус актуал үзвәнмә проблемини лингвистик зәминә галдырмышдыр. О, сөйләмн коммуникатив функцијасыны өи плана чәкмәклә актуал үзвәнмә барәдә мұасир тәлимн јарадычысы кими шөһрәт тапмышдыр. В.Матезиус актуал үзвәнмәннн дил һадисәси олдуғуну сүбут етмәклә, чүмләннн грамматик үзвәнмәси илә сөйләмн актуал үзвәнмәсинн охшар вә фәргли чәһәтләрини ашкар етмиш, онларын бир чох һалларда гаршы-гаршыја дурдуғуну изаһ етмишдир.¹²

Бир гәдәр әввәл гејд етдијимиз кими, һәр бир чүмлә аз-чох битмиш фикир ифадә етсә дә, онун ифадә етдији фикир биткиндији нисби характер дашыјыр. Чүмлә јалныз мәтн шәраитиндә бүтүн структур-семантик хусусијәтләрини үзә чыхара билир. Мүөјјән фикир әтрафында чүмләләрин әләгәли бирлији мәтнн јаранмасына сәбәб олур. Мәтнн тәшкили, гурулмасы әләгәли чүмләләрдә актуал үзвәнмәннн кедиши илә бағлыдыр.

Мәтн дахилиндә сөйләмләр арасында **синтагматик** вә **парадигматик** бағлылыг олур. Синтагматик бағлылыг сөйләмләрин ардычыл дүзүлүшү илә јараныр. Парадигматик әләгә семантик бағлылыг вә интонасија илә формалашыр. Сөйләмләр арасында фәрғ мәтндә реаллашан үмуми фикрин һәр бир сөйләмдәки семантик һәчми, тутуму илә бағлы олур. Бу исә һәр бир сөйләмдә тема вә реманын кедишиндәи - нәји нә нисбәтдә әһәтә етмәсиндән асылыдыр.

Мәтн компонентләриннн актуал үзвәнмәси, јә ни **тема - рема әвәзләнмәси** мәтнн семантикасынын өјрәнилмәсиндә бөјүк рола маликдир. Тема чүмләләр арасында семантик бағлылыг јарадыр, нәтичәдә бир чүмләдә гејри-мүөјјән олан сонракы чүмләдә мүөјјәнләшир. Бу ардычыллыгта һәр бир чүмләдә верилән јени информасија реманы тәшкил едир.

Тема вә реманын һәр бир чүмләдә формал әләмәтләри сөз сырасы вә интонасијадыр. Әдәби дил нормаларына мұвафиг гурулуш садә нәгли чүмләләрдә адәтән тема әввәл, рема сонра ишләнир; темада тон нисбәтән јүксәк олур, рема исә мәнтиги вурғу илә, нисбәтән ашағы тонда төләффүз едилир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, мәтн дахилиндәки сөйләмләрин дә һамысы мәтндән ејни дәрәчәдә асылы олмур. Бәзи сөј-

лөмлөрдө мүстәгиллик, бәзиләриндә асылылыг чох олур. Дил чиләр мүстәгиллији чох олан сөйлөмлөри парадигматик чәһәтдән күчлү, синтагматик чәһәтдән зәиф сөйләм һесап едирләр. Сөйләмин мәтндән асылылыгы чох олдугда вәзижәт әксинә олур - сөйләм парадигматик чәһәтдән зәиф, синтагматик чәһәтдән күчлү һесап едилир.

Әдәби дил нормаларына ујғун гурулмуш чүмлөлөрдә мүбтәда (вә ја мүбтәда зонасы) темадан, хәбәр (вә ја хәбәр зонасы) ремадан ибарәт олур. Јәни мүбтәда зонасы "мәлум олан"ы, хәбәр зонасы "јени"ни билдирир. Тема данышана вә динләјәнә мәлум оланы, сөһбәтин предметини ифадә едир.

Мәтнин гурулма техникасы беләдир ки, һәр бир нитг акты темадан ремаја доғру ирәлиләјир, чүнки данышыгда, јазыда мәгсәд тема дејил вә гејд етдијимиз кими, тема данышана да, динләјәнә дә мәлумдур. Әсл мәгсәд теманы нәзәрә чарпдырмагла һәм мин тема һаггында јени мәлумат вермәкдир. *Јени мәлумат чүмләнин коммуникатив әсасыдыр, нүвәсидир, мәгсәд ону чатдырмагдыр.* Рема ("предикат" демәкдир) адланан бу һиссә фикрин инкишафына, ирәлиләмәсинә, дәринләшмәсинә, динләјичинин, охучунун јени мәлуматла тәмин едилмәсинә сәбәб олур вә нәтичәдә теманын ситуасијадан, данышанын, јазанын мәгсәдндән асылы олараг, јени әләмәтләри ачылымыш олур.

Мәтндә тәк-тәк чүмлөләрин, тәк-тәк сөйлөмләрин темасы илә синтактик бүтөвүн үмуми микротемасыны ејниләшдирмәк олмаз. Һәр бир чүмләннин темасы, демәк олар ки, һәм мин чүмләннин өзүндә ачыгланыр, онун өз ремасы васитәсилә шәрһ олунур. Мәтнин микротемасы исә бу чүр әләгәли бир сыра чүмлөләрин бирлији әсасында изаһ олунур. Микротема там шәрһ олундугда бир синтактик бүтөв јаранмыш, баша чатмыш олур. Мәсәлән:

Дуз баханда мешәли тәпәләр, дағлар көрүнүрдү. Бу мешәләрин үстүндә исә бир зирвә учалырды. Башы кәллә гәндә охшајырды. Ашагы кетдикчә гарлы шырымлар ачылырды. Нәһәнк, агсаггаллы бу зирвә Савалан дағы иди. (Ф.Кәримзадә)

Бу мәтнин һәр бир чүмләсинин темасы вә ремасы вардыр. Биринчи чүмлә кириш чүмләдир. Һәм мин чүмләдә үстү мешә илә өртүлү тәпә, дағ тәсвир едилир. Бу дағын гурулушу, башга әләмәтләри һаггында һеч бир шеј дејилмир. Чүмләннин темасы *мешәли тәпәләр, дағлар*, ремасы *көрүнүрдү* сөзүдүр. Икинчи чүмләдә мәлум олана (үзәри мешә илә өртүлү дағ) әсасән јени бир әләмәт гејд едилир: *мешәли дағын јухарысында зирвә. Зирвә ар-*

"мәлум"дур - темадыр. Она көрә дә үчүнчү чүмләдә һаггында јени мәлумат верилир: (зирвәнин) башы кәллә охшајыр. Дөрдүнчү чүмләдә јенә бу зирвә-тема илә бағлы вә мәлумат верилир: (зирвәдән) ашагы ендикчә гарлы шы-лар ачылыр. Нәһәјәт, сон чүмләдә зирвә һаггында мәлумат алашдырылыр: *Зирвә - Савалан дағы иди.* Бу мәтиин микротемасы "Зирвә"дир. Илк чүмләдән башлајараг давам едән тема - ма әвәзләнмәси микротеманын шәрһини баша чатдырыр. Бу нәтләри нәзәрдә тутараг дилчиләр гејд едирләр ки, *һәр бир темада гејри-мүәјјәнликдән мүәјјәнлијә доғру инкишаф олур.* Синтактик инкишаф (прогрессија) бу чүр јараныр. Синтактик бүтөв дахилиндә тема-рема әвәзләнмәси микротеманы баша чатдырыдыгы кими, мүхтәлиф синтактик бүтөвләр дә бир-бири илә аланараг ири мәтнләри - макротемалары јарадыр. Микротеманын бир-бири илә бу чүр әләгәси синтактик бүтөвләрин теграсијасына сәбәб олур.

Мәтнин тәһлилиндән белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, синтактик бүтөвләри тәшкил едән чүмлөләри үч нөвә ајырмаг мүмкүндүр:

Кириш чүмлөләр;

Изаһедичи чүмлөләр;

Нәтичә чүмлөләр.

Јухарыдакы мәтндә биринчи чүмлә "кириш чүмлә", сон чүмлә "нәтичә чүмлә", арадакы үч чүмлә "изаһедичи чүмлә"ләрдир.

Тема вә реманын һәр икисинин вә ја бунлардан биринин эксплицит ифадәси мүмкүндүр. Бу чүр һалларда, јәгин ки, реманын ифадәси вачибдир. Тема исә нәзәрдә тутула биләр, мәтнин әвәлки компонентләри әсасында тәсәввүр едилә биләр (имплицит ифадә тәрзи). Бу һал мәтндә јарымчыг чүмлөләрин јаранмасына сәбәб олур, нитгин сүрәттилијини, ахычылыгыны, фикрин даһа тез вә асан алашылмасыны, рационал фикрин даһа тез чатдырылмасыны тәмин едир. Дикәр тәрәфдән, теманын һәр дәфә тәклары јазылы вә ја шифаһи нитги ағырлашдырмагла јанашы, тәләтә, охучунун күтләшмәсинә сәбәб олур. Һалбуки пресуппозисионал чәһәтләр - бир чох мәсәлөләрини бирбаша дејилмәси, һәм мин мәсәлөләрин мәнтиги тәфәккүрлә бәрпасына имкан јарадылмасы охучунун өзүнүн дә актуаллашмасына сәбәб олур.

Рема васитәсилә тема - тәбиәт һадисәләри, мүхтәлиф просесләр, шәхс вә әшјалар, ајры-ајры фактлар, заман, мөкан, шәраит

вə с. һаггында јени мѧ лумат верилир, мѧхтѧлиф мѧсѧлѧлѧр дѧ-
гиглѧшдирилир.

Потенсиал синтаксис илѧ актуал синтаксис ѳзви шѧкилдѧ ба-
лыдыр. Буна кѧрѧ дѧ грамматик ѳзвлѧнмѧ илѧ актуал ѳзвлѧнмѧ
арасында ѧлагѧ вѧ јахынлыг кѧчлѧдѧр. Грамматик ѳзвлѧнмѧнин
ваһиди олан мѧбтѧда илѧ хѧбѧр арасында мѧвчуд ѧлагѧ вѧ мѧна-
сибѧтлѧ сѧјлѧм ваһиди олан тема вѧ рема арасындакы ѧлагѧ вѧ
мѧнасибѧтлѧр јахындыр. Мѧхтѧсѧр чѧттѧркибли чѧмлѧлѧрдѧ
мѧбтѧда темаја, хѧбѧр ремаја ујғун кѧлир; мѧсѧлѧн: *Ѳһмѧд да-
нышыр* - чѧмлѧсиндѧ *Ѳһмѧд* тема, *данышыр* ремадыр. *Ѳкѧр бу*
чѧр чѧмлѧлѧрдѧ тема вѧ рема јерини дѧјишсѧ (*Данышыр Ѳһ-
мѧд*), грамматик вѧ актуал ѳзвлѧнмѧ ујғун кѧлмѧз: *данышыр* - те-
ма, *Ѳһмѧд* - рема олачагдыр, лакин һѧмин сѧзлѧрин ѧввѧлки
грамматик функцијасы галачагдыр: *данышыр* - хѧбѧр, *Ѳһмѧд* -
мѧбтѧда.

Кениш чѧмлѧлѧрдѧ грамматик вѧ актуал ѳзвлѧнмѧнин мѧна-
сибѧтлѧри даһа мѧрѧккѧб олур. Чѧмлѧнин беш ѳзвѧ вардыр вѧ
кениш чѧмлѧлѧрдѧ грамматик ѳзвлѧнмѧ һѧмин беш ѳзвѧн мѧјѧ-
јѧнлѧшдирилмѧсини тѧлѧб едир. Актуал ѳзвлѧнмѧдѧ исѧ сѧјлѧм
һѧкмѧн ѳзвлѧринѧ - субъект вѧ предиката мѧвафиг олараг ики ѳз-
вѧ - тема вѧ ремаја ајрылыр. Бу чѧр һалларда тема мѧбтѧда зона-
сына, рема хѧбѧр зонасына ујғун ола билир. Лакин кениш чѧм-
лѧлѧрдѧ грамматик вѧ актуал мѧнасибѧтлѧрин мѧјѧнлѧшди-
рилмѧсиндѧ һѧлѧ дѧгиглѧшдирилмѧли мѧсѧлѧлѧр чохдур.

Һѧр бир чѧмлѧ, мѧнтиги вурғунун һансы сѧзвѧн ѳзѧринѧ дѧш-
мѧсиндѧн асылы олмајараг, грамматик чѧһѧтдѧн ејни чѧр ѳзвлѧ-
нир; мѧсѧлѧн: *Мѧн бу кѧн јатагханада нѧвбѧтчи идим* - чѧмлѧсиндѧ
дѧ мѧнтиги вурғу мѧгсѧддѧн асылы олараг, ајрылыгдѧ бѧтѧн сѧз-
лѧрин ѳзѧринѧ дѧшѧ билѧр: *М ѧ н бу кѧн јатагханада нѧвбѧтчи*
идим. Мѧн б у к у н јатагханада нѧвбѧтчи идим. Мѧн бу кѧн
јатагханада нѧвбѧтчи иди. Мѧн бу кѧн јатагханада н ѧ в б ѧ т ч и
идим. Лакин бѧтѧн дѧјишмѧлѧрѧ бахмајараг, бу чѧмлѧ грамма-
тик синтаксисдѧ мѧбтѧда, заман зѧрфлији, јѧр зѧрфлији вѧ хѧбѧр-
дѧн ибарѧт олачагдыр. Актуал ѳзвлѧнмѧјѧ кѧлдикдѧ, вѧзијјѧт та-
мамилѧ башгадыр: мѧнтиги вурғунун һансы сѧзвѧн ѳзѧринѧ дѧш-
мѧсиндѧн асылы олараг, мѧхтѧлиф һѧкмлѧр ифадѧ олунур вѧ нѧ-
тичѧдѧ тема илѧ реманын јѧри дѧ дѧјишир, грамматик вѧ актуал
ѳзвлѧнмѧдѧ кѧскин фѧрг ѧмѧлѧ кѧлир. Бу чѧр һалларда актуал
ѳзвлѧнмѧ грамматик ѳзвлѧнмѧјѧ мане олмур, ѧксинѧ, онун
дил материалына ѧсасланыр. Дилчилѧрин фикринчѧ, грам-

тик ѳзвлѧнмѧ чѧмлѧнин дил, актуал ѳзвлѧимѧ нитг семантика-
на дахилдир.

ѳзылы мѧтнин ајры-ајры чѧмлѧлѧринин актуал ѳзвлѧнмѧ ба-
шындан нечѧ ѳзвлѧндијини мѧтнин ѳмуми интонасијасы илѧ
јѧјѧнлѧшдирмѧк олур. Шифаһи нитгдѧ исѧ актуал ѳзвлѧнмѧ
ѧр бир чѧмлѧнин ѧз интонасијасындан ајдын олур. Лакин грам-
матик ѳзвлѧнмѧнин интонасија илѧ бу чѧр ѧлагѧси јохдур.

Синтактик ваһидлѧрин садѧдѧн мѧрѧккѧбѧ дѧзѧлѧшѧ чѧркѧ-
ндѧ чѧмлѧ мѧркѧзи мѧвгѧ тутур, лакин ѧз гурулуш хѧсусијјѧт-
ѧри илѧ фѧрглѧнѧрѧк сѧз бирлѧшмѧси илѧ синтактик бѧтѧвлѧр
арасында бир нечѧ шѧкилдѧ ѧзѧнѧ кѧстѧрир. Актуал ѳзвлѧнмѧ
ѧгсѧдли нитгин анализи ѳчѧн нѧ гѧдѧр бѧјѧк рола малик олса
онун ролуну һѧддѧн артыг шиширтмѧк, чѧмлѧнин ролуну
ѧби битмиш фикир ифадѧси васитѧси кими нечѧ ѧндирмѧк ол-
ѧр. Чѧмлѧ - чѧмлѧдир, мѧтнин ѧсас ваһидидир.

Мѧтн синтаксисинин ролуну шиширтмѧклѧ табесиз мѧрѧккѧб
чѧмлѧлѧри дѧ инкар етмѧк олмаз: "...мѧтн синтаксиси мѧрѧккѧб
чѧмлѧнин ѧн ѧнѧви тѧснифатыны инкар едѧрѧк "табесиз мѧрѧк-
кѧб чѧмлѧ"ни шѧбѧ ѧлтына алмыш олду. Бу истигамѧтдѧ апа-
рылан тѧдтигат; ѳмумијјѧтлѧ, белѧ бир терминин - бѧлѧмѧн ѧсас-
лыгыны сѧбѧт едѧрѧк "табесиз мѧрѧккѧб чѧмлѧ" илѧ синтак-
тик бѧтѧв вѧ јѧ "период" арасында мѧјѧјѧн бир охшарлыгын ол-
мысы нѧтичѧсинѧ кѧтириб чыхартды".¹³ Табесиз мѧрѧккѧб чѧм-
лѧлѧрин бир гисми һѧчминѧ, фикир тутумуна кѧрѧ синтактик бѧ-
тѧвѧ вѧ јѧ периода ујғун кѧлѧ билѧр, лакин бу онун (табесиз мѧ-
рѧккѧб чѧмлѧнин) варлыгыны инкар едѧ билмѧз. Бѧтѧн дилчи-
ликлѧ сѧбѧт олунмуңдур ки, тарихѧн табели мѧрѧккѧб чѧмлѧлѧ-
рин бир гисми һѧр бир дилдѧ табесиз мѧрѧккѧб чѧмлѧлѧрдѧн
ѧмѧлѧ кѧлир. Табесиз мѧрѧккѧб чѧмлѧлѧрин инкарѧдилмѧз га-
рышыг типѧ дѧ вардыр. Табесиз мѧрѧккѧб чѧмлѧлѧрин тѧркиб
ѧссѧлѧрини ѧлагѧлѧндирѧн васитѧлѧр вардыр - интонасија,
бағлајычылар, заман ујушмалары, еллипсис, паралеллик, ортаг
сѧзлѧр, детерминантлар вѧ с. *Лалѧ чичѧклѧрин ѧтрини синѧсинѧ*
чѧкдикчѧ јарасы сағалыр, ајрылыгын ачылары чанындан чыхырды
(Ѳ. Вѧлијѧв) - чѧмлѧсиндѧ ахырынчы компонентдѧн (*ајрылыгын*
ачылары чанындан чыхырды) ѧввѧл нѧгтѧ илѧ дурғу гапанмасы
мѧѧллиф истѧјини индики шѧкилдѧ ифадѧ едѧ билмѧз.¹⁴

Бунлар кѧстѧрир ки, табесиз мѧрѧккѧб чѧмлѧ структуру мѧв-
чуддур вѧ ону синтактик бѧтѧвлѧрѧ гурбан вермѧк олмаз. Бу ај-
ры мѧсѧлѧдир ки, бѧ ѳзи дилчилѧрин фикринчѧ, "мѧтн нѧзѧријјѧ-

синдә чүмләннн грамматик гурулушу о гәдәр дә вачиб дежил-
дир”.¹⁵ Бу она ишарә едир ки, синтактик бүтөв гарышыг типин
табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләрлә дә ифадә олуна биләр.

Актуал үзвләнмә вә мәтн синтаксисинин өйрәннлмәси һәм
мәтнин конкрет кәсијиндә, һәм дә онун бүтүн тәшкили әрзиндә
“мә’лум”ун вә “јени”нин вәзијјәтини, мәтнин дикәр лингвистик
әламәтләрини арашдырмаға, хусусиләшмә, парселјасија, рефе-
ренсија, еллипсис вә јарымчыг чүмлә кими мүһүм синтактик һа-
дисәләрин, бәди и әсәрләрин мүәллиф вә жанр хусусијјәтләри-
нин, функционал үслубларын ән сәчијјәви әламәтләрини өйрән-
мәјә көмәк едир.

Синтактик бүтөвләрини грамматик семантикасы

Синтактик бүтөвләри тәшкил едән чүмләләр арасында аша-
ғыдакы мә’на әлагәләри өзүнү көстәрир:

Бирләшдирмә әлагәси;

Сәбәб-нәтичә әлагәси;

Ајдынлашдырма әлагәси;

Гарышлашдырма әлагәси;

Бөлүшдүрмә әлагәси.

Бу әлагәләр ејнилә табесиз мүрәккәб чүмләләрин компонент-
ләри арасында олдуғу кимидир.

Бирләшдирмә әлагәси өзүнү ики шәкилдә көстәрир:

а) Мәтнин компонентләри заман ејнилији әсасында бирлә-
шир. Бу чүр мәтнләрин компонентләриндә өз ифадәсини тапан
һадисәләр ваһид заман кәсијиндә баш верир. Мәсәлән:

*Үч күн иди ки, јагыш башламышды. Бүтүн көј үзү булуд иди. Ам-
ма о булудларын сәдди-сәрһәддини ајырмаг мүмкүн дежилди. Боз бу-
лудлар лап ашагы енмишди. Нарын, кор јагыш кәсмәк билмирди. Ја-
јын гураглығындан чат-чат олуб ајрылмыш Муган торпаглары су-
дан дојмурду. Су дәнәвәрләнмиш торпаглары елә исладырды ки,
јоллар, чөлләр кечилмәз олмушду. Јагыш исә кәсмирди ки, кәсмир-
ди. (Ф.Кәримзадә)*

Бу синтактик бүтөвдә әһатә олунан бүтүн һадисәләр ејни
вахтта - мәтнин әввәлиндә гејд едилән *үч күн* әрзиндә баш ве-
рир. Һәтта үчүнчү чүмләдәки *амма* сөзү дә зиддијјәт јарада бил-
мир: бүтүн көј үзү булудурса, тәбии ки, онун сәдди-сәрһәдди

инмәз.

Бу чүр мәтнләр адәтән статик характердә олур.

б) Мәтиин компонентләри заман ардычыллыгы үзрә бирләр. Бу хусусијјәт даһа чох динамик мәтнләрә аиддир. Динамик мәтнләр ардычыллыг әлагәси үзрә гурулур вә охучуну јени-јени дисәләрлә таныш едир. Мәсәлән:

*Ләлә атдан дүшдү, чәкиб һәјәтдәки дирәјә бағлады. Јухудан һә-
дә ојанмамыш Исмајылы өртүјә бүрүнмүш вәзијјәтдә евә апар-
јәрдәки дөшәјин үстүндә узадыб үстүнү өртәндән сонра газы
әһмәд әјилиб ишыгы Исмајылын сифәтинә тутан кими ону таны-
ды.* (Ф.Кәримзадә)

Мүшәһидә олунан мәна әлагәләриидән бири дә сәбәб-
нәтичә әлагәсидир. Компонентләрин бири вә ја бир гисми сә-
бәби, бири вә ја бир гисми нәтичәни билдирир. Мәсәлән:

*Нечә вахт иди ки, Гарабага јагыш дүшмүрдү. Дүзәнләрин оту
гурумушду, һејванлар, атлар отламага бир шеј тапмырды.* (Ф.Кә-
римзадә)

Сәбәб-нәтичә әлагәсинә јахын мәгамда бәзән сиитактик бү-
төвләрин компонентләри арасында **ајды н л а ш д ы р м а** әла-
гәси мүшәһидә олунур. Бу чүр мәтнләрин әввәлиндә үмумиләш-
диричи бир чүмлә ишләиир, сонра кәлән чүмләләр онун ајдын-
лашдырылмасына, тәфәррүатына сәбәб олур. Мәсәлән:

*Анам һеч вахт евдән јаман күнлүјү үзмәзди. Биздән кизли, әрин-
дән өтрү јаг да сахларды, әрик дә. Дошаб да гәнаәт едәрди, бал да.
Җәнд еһтијаты да кәрәрди, хына да. Одун да јандырарды, көмүр дә.*
(Ө.Вәлијев)

Бу мисалда биринчи чүмләдән сонракы нөгтәни гоша нөгтә
илә, сонракы нөгтәләри нөгтәли веркүллә әвәз етмәк олар. Кө-
рүндүјү кими, ајдынлашдыран һиссә садалама үсулу илә гурул-
лашдыр.

Бәзән микротема зиддијјәтли вә ја мүгајисәли **г а р ш ы л а ш -
д ы р м а** үзәриндә гурулур. Бу чүр һалларда синтактик бүтөв
адәтән ики гүтбә ајрылыр. Мәсәлән:

*Онларын мәндән ики-үч јаш бөјүк бир оғлу варды, өзү дә ағылдан
кәм иди. Онунла ојнамағ үчүн мән тез-тез онлара гачардым. Анчаг
ошлан мәнимлә ојнамајыб, гыјыг көзләрилә ејзән бошлуга бахараг
өз-өзүнә анлашылмаз сөзләр даньшиарды.* (И.Әфәндијев)

Белә мәтнләрдә мүгајисәли вә ја зиддијјәтли гаршылашдыр-
ма гарышыг шәкилдә ола билир. Мәсәлән:

Мина апармыш јерләри тикдиләр. Өлмәјиб сағ галдым. Евимә

гайытдым. Арвад өлдүжүмү зөнн едиб башгасына эрә кетмишиди. Мән ону гынамадым. Анчаг үч дөфө үз-үзә кәлдик, һалымы соруи-мады. Голтуг агачына дајаныб јеридијими көрдүсә дә, һалыма ачы-мады. (Ә.Вәлијев)

Микромәтнләрин бөлүшдүрмә әлагәси әсасында гурулду-гу һаллар да чохдур. Адәтән, бу чүр мәтнләр бағлајычыларынын иштиракы илә формалашыр. Мәсәлән:

*Бә'зән олур ағачларын, јарпагларын сөһбәтиндән
Динләјирсән аста кәлән гулдурларын сәсини сән.*

*Бә'зән олур бүтүн кечә јатмајырсан сән бир аңлыг
(Ишдә, һүнәр мејданында јаранмышидыр гәһрәманыг).*

*Каһ да олур овчу кими гар үстүндә из алырсан,
Кәсиб карван јолларыны нишаныны дүз алырсан.* (С.Вурғун)

Көрүндүјү кими, микромәтнни гурулмасында, һадисәләрин бөлүшдүрүлмәсиндә бә'зән вә каһ бағлајычыларынын ролу бө-јүкдүр.

Бурасы да нәзәрә алынмалыдыр ки, бу чүр нисбәтән “тәмиз” заман, ардычыллыг, сәбәб-нәтичә, ајдынлашдырма, гаршылаш-дырма, бөлүшдүрмә мә'налары илә јанашы, гарышыг мә'налы синтактик бүтөвләрә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Чох заман сә-бәб-нәтичә вә гаршылашдырма, ардычыллыг вә сәбәб-нәтичә, гаршылашдырма вә заман әлагәләри бирликдә өзүнү көстәрир. Бир нечә әлагәнин бир мәтндә бирләшдији һаллар да мөвчуд-дур. Мәсәлән:

*Узун Ёсән галхыб алачыгын дирәјиндән асылмыш гылынчы кө-
түрдү. Дәстәји овчунда итди. Әлини гына атды. Гылынчы сијир-
мәк истәди. Амма тијә гындан чыхмады. Бир дә күч еләди, јенә
чыхмады. Бу гылынчын тијәси јох иди.* (Ф.Кәримзадә)

Бу мәтн ардычыллыг, гаршылашдырма вә сәбәб-нәтичә әла-гәләри әсасында гурулмушдур.

*Шаһмар тәләсирди. Нәһајәт, вахт кәлиб чатды, һәр шеј гәјда-
ја дүшдү. Күн гызды. Гојунлар күрнәч баглады. Шаһмарын урәји
бәрк дөјүндү, әлләри әсди, гәлби чырнынды. Бунларын һамысына
бахмајараг, о, гојуну сагандан соқра хәнчәри гынындан чыха-
рыб һазыр сахлады.* (Ә.Вәлијев)

Бу мәтнин илк чүмлөләриндә ардычыллыг, ортада заман, ахырда гаршылашдырма мә'налары вардыр.

Компонентләр арасында мәнтиги-синтактик әләгә үсуллары

Синтактик бүтөвлөрин компонентлэри бир-бири илэ һәмишэ үсүллэ алагәләнмир. Бу чәһәти мәтн үзәриндә практик шәһәләдә јохлајан дилчиләр компонентләр арасында мәнтиги раби-тәни мүхтәлиф шәкилдә мүшәһидә етмишләр. Ики алагә үсүлү - рәдчиләрвары вә иаралел алагәләр һамы тәрәфиндән гәбул еди-дир.

Зәнчир в а р ы әлагәнин әсас хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, әввәлки чүмләнин ремасы сонракынын темасы кими чыхыш бир вә бу просес синтактик бүтөв боју давам едир, чүмләләр бир зәнчирин һәлгәләри кими бир-бири илә бағланыр. Бу просеслә һәлледичи рол тәкрарларын үзәринә дүшүр. Һәтта бә'зән әввәлки чүмләнин ремасы сонракында тема шәклиндә олдуғу темин сахланылыр. Мәсәлән: *Инди Чолу керчәкдән ағлајырды. Ағлајырды она көрә ки, чарәсизлијә узрамышды бурда.* (Ш.Һәсәноғлу) *Ағлајырды* сөзү биринчи чүмләдә “јени”ни, икинчи чүмләдә “мә'лум олан”ы билдирмниш вә икинчи чүмләдә темаја чевриләрәк ону биринчи чүмлә илә бағламышдыр.

Көксүнү өтүрүб күмүлдәнмәжә башлады кәлин. Күмүлтүсү
милтијә чеврилди. О да һезинләшиб, дурулашыб ијirmi јашлы, гә-
ләм гашлы, гара бахтлы бир кәлин севдасы илә чулгашыб јаныгылы-
ча бир тәранәјә чеврилди. (Ш. һәсәноғлу)

Биринчи чүмлөнийн ремасы (кумулдөнмөжө башлады) икинчи чүмлөдө кумултусу шөкліндө темаја чеврилмишшир. Икинчи чүмлөнийн ремасы *инилтијө чеврилди* сөзлэридир вэ бу сөзлэр сонракы чүмлөдө “о” сөзү илэ үмүмилэндирилмишшир. Сон мәтамда кумулту - инилти - о силсиләси јаныгылыча бир төрәнә сөзлэри илэ тамамланмышшир.

Субъект, объект və предикат идејасы чүмлөдөн чүмлөјө бу чүр
рәлиилөјө-ирәлиилөјө һадисәләрин бағланмасына, тематик прог-
рессијаја сәбәб олур. Һәр бир јени чүмлөдө фикир нүвәсини тәш-
кил едөн бир сөз олур вә белә сөзләр “јени”ни билдирир. Тема-
тәк тәкарларла, синоним васитәләрлә, әвәзликләр вә шәкил-
тикләрлә јада салыныр. Нәтичәдә чүмлөдә силсилә рема-нүвә-
ләр јараныр:

Җаflанын ортасындан кур сулу гыжов бир чај ахырды. Чајын жу-
гары башында чох һүндүр, дөвө бели кими донгар бир бел долајлан-
тышды. Белин дәрәжә чеврилмиш отурачагында чал бир гајалыг кө-

рүнүрдү: бахыб, бахыб бу гајалыга, елэ бил ки, бир чимдичик ааыл кэлди гарынын башына, таныды гајалыгы. Аг каһа адланырды бу гајалыг. Орада ичи отаг кими раһат бир каһа варды. Каһа өзүнэ чо- киб, елэ бил ки, дартырды гарыны. (Ш.Һасэноғлу)

Бу чүмлэлэри зэнчир һэлгэлэри кими бағлајан сөзлэр чај - бел - гајалыг - каһа сөзлэридир. Бу сөзлэрин һәр биринин ортаја чыхмасы өзүндөн әввэлкинии тематик күчү илэ бағлыдыр.

Зэнчирвары әлагәдә мүхтәлиф сөз-формалардан истифадә едилир, чүмләдән чүмләјә аддајан сөзләр мүхтәлиф дәјишпикли- јә уғрајыр. Һәтта бәзән тема - рема әвәзләнмәси паралелләшә би- лир. Синтактик бүтөвүн илк чүмләсиндәки субъект - предикат идејасы инкишаф етдириләрәк чүмләдән чүмләјә кечирилир. Мәсәлән:

Кечә көј үзүндә улдузлар јаныб Мил дүзү сојумага башлајанда күрзә гајыдыб бир дә кәлир, шаптылтыјла озуну гәбрә салыб Турач гарынын гојнуна кирирди. Бир јандан гәһәрләнирди гары бу кәлишә, бир јандан севинирди. Гәһәрләнирди она көрә ки, бу кәлиш бир илан кәлиши иди, бир күрзә кәлиши иди, о да нә гәдәр гоча олуб өлмәк ис- тәсә дә, јенә инсан иди. Севинирди она көрә ки, өлмәк истәјирди. Бу тәһналыгданса, бир иланла гучаглашмаг јејди. Ахы нечә олса, бир чанлыјды күрзә, нәфәс алыб јашајырды, дил чыхарыб мәнәббә- тидән кечәләр јалајырды ону. (Ш.Һасэноғлу)

Биринчи чүмләдә әсас идеја күрзә кәлирди сөзлэри илэ верил- мишдир. Бу сөзләр сонракы чүмләдә бу кәлиш сөзлэри илэ тема- лашдырылмыш, һәмни тема һәмчинс-антоним рема илэ (севи- нирди, гәһәрләнирди) мүшајиәт олунмушдур. Үчүнчү чүмләдә һә- мин ремалар баш чүмлә шәклиндә (Гәһәрләнирди она көрә ки, Се- винирди она көрә ки...) темалашдырылмыш, сәбәб будаг чүмләлэ- ри рема вәзифәсини јеринә јетирмишдир. Чүмләлэрин бағлан- масында күрзә - илан - күрзә силсиләси әсас вә һәлпедичидир.

Зэнчирвары әлагә рабитәли нитгдә фикрин ардычыл инки- шафыны тәмин едир. Ардычыл ишләнән чүмләләрдә зэнчирва- ры әлагәдә ән чох мүшаһидә олунан һаллар “мүбтәда - мүбтә- да”, “мүбтәда - тамамлыг”, “тамамлыг - тамамлыг”, “тамамлыг - мүбтәда” вә с, истигамәтлэридир. Мәсәлән:

Досту бәј белә-белә инчәликләрдән јахшы баш ачан уста бәј- ләрдән иди. О, дикдир үстүндә халча салдырыб отурмуш, дирсәји алтына бир чувал тәзә јүн гојдүрмүшдү. (Ш.Һасэноғлу) Елат ғы- зы һејкәл кими халча үзәринә дүшүб галмышды. Атлы она чатдыг- да күчлә ајага галха билди. (Ш.Һасэноғлу)

Биринчи мисалда əлагə “мүбтəдə - мүбтəдə” (*Досту бəј - о*),
иккинчи чүмлəдə “мүбтəдə - тамамлыг” (*Елат гызы - она*) исти-
гамəтиндəдир.

Зəнчирвары əлагə тəкрарларын, синоним сəзлəрин вə əвəз-
иклəрин кəмəји илə формалашыр вə бу əлагə үсулуидан бүтүн
үслубларда истифадə едилир. Хəтти ардычылыгыла гурулан,
сонра кəлən һиссəси əввəlкини мə'на чəһəтдən кенишлəндирən
мəтнлəрдə зəнчирвары əлагəдən истифадə едилир.

Синтактик бүтөвлəрин тəркибиндə чүмлəлəрин мəнитиги-се-
мантик əлагə үсулларындан бири дə **п а р а л е л** əлагəлəрдир.
Паралел əлагəлəр əсасында гурулан мəтнлəрдə əввəlчə үмүмилə-
шдиричи бир чүмлə верилир, сонра һəмии чүмлəдəки суб-
јект идејасы паралел чүмлəлəрлə мүхтəлиф чəһəтдən шəрһ
едилир, үмүми фикир конкрет мə'на ифадə едən чүмлəлəрə
пəјланыр. Ачыг сыралы олдуғундан чүмлəлəрин сəји мүəллиф
истəјиндəи асылы олур. Бу чүр мəтнлəрдə бир чүмлəнин ремасы
о биринин темасына чеврилир, үмүмилəшдиричи чүмлəдəки
фикир əсасən ејии гурулушлу (вə јə əксəр үзвлəри паралел олан),
ејни типли, ејни сəз сырасына малик олан чүмлəлəрлə һəртəрəф-
ли изаһ едилир, анафора вə епифорадаи кениш истифадə едилир.
Чүмлəлəр ејни дərəчəдə һəм бир-биринə, һəм дə илк чүмлəјə
идд олур. Зəнчирвары əлагəдə чүмлəлəр мəтндən даһа чох асылы
олур. Паралел əлагəли мəтнлəрдə компонентлəрин мүстəгилли-
ји даһа чох олур. Бу чүр чүмлəлəрдə даһа чох ејнизаманлылыг,
ејни јəндən сəчијјələндирмə, гаршылашдырма, мүгајисə,
тутушдырма мə'налары, ејни сəвијјədə модаллыг мүшəһидə еди-
лир. Зəнчирвары əлагəдə, демəк олар ки, һəр бир јени чүмлəдə
бир субјект дикəрини чəкиб кəтирдији һалда, паралел əлагəдə
бир субјект тəфəррүатына гədəр чəзələнир. Зəнчирвары əлагə-
дə субјектлəр үст-үстə галанырса, паралел əлагəдə бир субјект
кырдаланыб јан-јана дүзүлүр. Мəсələn:

*Дəвə тəрəкəмəлəрдə мүгəддəс һəјван сəјиларды. "Дəвə -
һəјкəлдир" - дəјəрдилəр. Дəвəјə ачыгларыб сəјмəк, дəјүб-инчит-
мəк кунəһ сəјиларды. Дəвə башына анд ичəр, "угуруна дəвə чых-
сын" дəјəрдилəр, мүбарəк дилəклəр үчүн дəвəјə миниб кедəрдилəр.
(Ш.Һəсəнəғлу)*

Илк чүмлəдə верилмиш дəвə мүгəддəс һəјвандыр һəкмү сонра-
кы һəр бир чүмлəдə дəвə сəзүнүн тема кими сахланмасы илə мүх-
тəлиф истигамəтлəрдə, мүхтəлиф јəндən бу мүгəддəслијин иза-
һы верилмишдир. Ејни хүсусијјət паралел əлагəли ашағыдакы

мәтндә дә мүшәһидә олунур:

Кәлинин чијәрләриндән гопуб кәлмиш бу гејри-ихтијари өјкүдән һәр икиси мәст олду. Өзләрини унутдулар. Дунја јаддан чыхды. Јер-көј, Мил дузу унутулду; бәјлик, чобанлыг, һарамлыг, һалаллыг јаддан чыхды. (Ш. Һәсәноғлу)

Паралел әлагәдә дә тәқрарлар әсас әлагәләндиричи васитә-ләрдәндир. Лакин паралел әлагәдә чох заман субјект идејасы нөвбәти чүмләјә әвәзликләрин көмәји илә өтүрүлүр. Мәсәлән:

Оған Сарајын әлиндән тутуб чәкдикдә, гыз бир кәниз кими онун ардынча дүшдү. О (гыз), әсим-әсим әсирди, күчлә ајаг үстә дурурду. (Ш. Һәсәноғлу)

Бедии мәтнләрин тәһлилиндән ајдын олур ки, бә'зән синтак-тик бүтөв үчүн үмумиләшдиричи чүмләјә еһтијач олмур, паралел чүмләләрин әлагәси үчүн үмумиләшдиричи васитә мөвчуд ситу-асија илә мүәјјәнләшир. Мәсәлән, елчилијә кәлән адамын орта-ја гојулмуш хөрәјә әл вурмадан инчијиб кетмәси белә тәсвир едилир:

Сүфрә сәрили, гохусу обаны бүрүмүш кабаб шишләри јејилмә-миш галды. Инчә-инчә шүшә габлара сузулүб кәтирилмиш чәјлар ичилмәмиш галды. Енли-енсиз дөврәләрә чәкилиб ортаја гојулмуш шалампырлар әл дәјмәмиш галды. (Ш. Һәсәноғлу)

Бу чүмләләрин һамысы конкрет мә'налы, бәрбәрһүтуғлу чүм-ләләрдир. Башланғычда үмумиләшдиричи (кириш) чүмлә јох-дур. Сүфрәјә әл вурулмамаасынын сәбәби бу эпизоддан әввәлки ситуасија илә бағлы изаһ олуна билир. Буна бәизәр вәзијјәт суб-јект идејасында да өзүнү көстәрир. Әввәлки синтактик бүтөвләр-дә - макромәтнин әввәлки абзасларында һағтында данышыл-магда олан субјект бә'зән бир синтактик бүтөвдә бурахылмыш олур, јалныз јекун чүмләдә өзүнү көстәрир:

Сабаһ ачылынча, тојуғ дамына кедиб ики јумурта кәтурдү; чахмаг чәкиб очаг галајыб јумурталары биширди, јејиб-ичиб бир дә гәбиристанлыга јөнәлди. Күнортаја гәдәр лал-динмәз гәбрә узаныб өлүмүнүн кәлмәјини көзләди. Өлүмү бу дәфә дә кәлмәдикдә бадја-ны кәтурүб Күр үстүнә кәлди. Бадјаја су долдуруб гәбир үстүнә гајыдаркән бир чимдичик галмыш аглына јени бир јашамаг амалы кәлди. Күр үстүндә шумал чәјлаг дашлары көрүб бу дашларла тә-зә гәбрин үстүнү дөшәмәк фикри доғду башында. Беләчә, Турач га-ры инди дә күнләрини Күр үстүндә даш топламагла кечирмәјә баш-лады. (Ш. Һәсәноғлу)

Бүтүн бу чүмләләрин субјекти ејнидир - сон чүмләдә гејд еди-

дөн аллаһын өлүмүнүн дә безар олдуғу Турач гарыдыр.

Синтактик бүтөвлөрин гарышыг типн дә вардыр - ејнн бир синтактик бүтөвдә һәм зәнчирвары, һәм дә паралел әлагәдән истифадә едилнр. Мәсәлән:

Султанәли ата минмиш, башына гызылбаш чалмасы гојмушду. Бу чалманы нечә илләрди Һусејн Ләлә бәј сахлајырды. Досту Һејдәрин чалмасы иди, оғлу үчүн горујуб сахламышды. (Ф.Кәримзадә)

Бу мәтндә илк икн чүмлә зәнчирвары әлагәләнмишдир, биринчи чүмләдәки рема - *гызылбаш чалмасы* икинчи чүмләдә *бу чалманы* шәклндә темалашдырылмышдыр (зәнчирвари әлагә). Икинчи вә үчүнчү чүмләләр паралел әлагә әсасында гурулмушдур вә паралеллији тә мин едән әсас васитә *сахлајырды* сөзүнүн тәкрарыдыр.

Компонентләри әлагәләндирән васитәләр

Когезијанын структур тәшкили үчүн бир сыра васитәләрдән истифадә едилнр. Бунлар ашағыдакылардыр:

Просодик васитәләр;

Морфоложи васитәләр;

Синтактик васитәләр.

П р о с о д и ј а - нитгин сегментүстү (сверхсегмент) хүсусијәтләринин үмуми ады олуб, тонун јүксәклији, узунлуғу, күчү, амплитудудур. "Просодик васитәләр" дедикдә нитг ахыны про-
снндә чүмләнин алдығы тонал вәзијјәт, ритмик-мелодик ахын, темп, фасилә, вурғу вә с. нәзәрдә тутулур. Һәр бир син-
тактик бүтөвүн тәртибиндән асылы олараг өзүнәмәхсус интона-
сијасы олур. Һәр бир чүмләнин тема һиссәси ремаја нисбәтән јүксәк тонла тәләффүз едилнр. Лакин темадан фәргли олараг,
рема мәнтиги вурғулу олур. Синтактик бүтөвү тәшкнл едән һәр
бир чүмлә јазыда нөгтә илә гапанма имканы верән хүсуси фаси-
лә илә битир. Ардычыл дүзүлән чүмләләрнн һәр бир әввәлинчи-
си просодија имканлары илә сонракына јол ачыр, сонракыны тә-
ләб едир. Бу заман, гајда үзрә, јени синтактик бүтөвә кечиләркән
даһа ајдын фасилә едилмәлидир. Лакин чох заман бир микроте-
ма о биринин ичәрисиндә доғулдуғундан бу чүр фәргли фасилә-
лә еһтијаяч олмур. Мәсәлән:

Сәһәрдән бәри әтраф обалара адамлар кетмиш, неч бири хејир

хəбər кəтирмəмишиди. Ахшамдан, елə бил, һамы јаса батмышыды. Гоһум-гардашы Дəдə бəјə үрək-дирək вермəјə јыгылмышыды. Ушаглары алачыглардан бəјыра бурахмырдылар. Ојнајыб-күлəндə Дəдə бəјин хəтринə дəјə билəрди. Атлары сүрүб илхыја гатмышыдылар. Бири атлы кетсə, онун јадына Алапачаны саларды. (Ф.Кəримзадə)

“Гəјгы” адландырыла билəн бу синтактик бүтөвдə аты оғурланмыш икид Дəдə бəјə гəјфасынын гəјгысы, һөрмəти ифадə олунмушдур: аты ахтарырлар; ојнајыб-күлмүрлэр ки, Дəдə бəјин гəлбинə дəјэр, ат минмирлэр ки, чох севдији Алапача јадына дүшэр. Синтактик бүтөв ачыг сыралы садалама интонасијасы илə тəлəффүз едилир. Лакин синтактик бүтөвдə гапанма да вардыр: биринчи чүмлəдə ады чəкилмəдən ахтарылдыгы гəјд едилəн Алапачанын сон чүмлəдə јадa салынмасы илə дөврə гапанмыш олур.

Гəјд едилəн мəтн бир синтактик бүтөвдən ибарəтдир вə сонунда ајдын фасилə вардыр. Лакин чох заман белə бир абзасда бир нечə микротема дүзүлмүш олур:

Дəрслəрдən һəлə чəтинлик чəкмирəм, һəлə дəрслər гызышмајыб. Дүнən чографија мұəллимимиз Тамаша синифдə електрик пилəтəсиндə гəјғанаг биширди, о бири синифдən дə гызыны чагырды, ана-бала гəјғанаг једилэр, биз дə дəрс охудуг. Тамаша мұəллимин гызы үчүнчү синифдə охужур, елə бил, кукладыр, агзы-бурну бапбалача, кəзлəri гапгара, јанаглары гыпгырмызы. Тамаша мұəллим синифдə пилəтəнин үстүндə һəрдən суд гəјнадыр. Нејнəсин, евдə вахты олмур ахы. Суд дашанда һамымыз чыгырырыг: “Суд дашды!” Биз гышгыранда Тамаша мұəллим бизə ачыгланыр. Дејир: “Нə олуб, бура базар-зад дејил ки? Синифдə гышгырмазлар”. (И.Мəликзадə)

Мұəллиф ушаг дили илə əввəлчə дəрс һаггында мə’лумат вермиш, сонра дəрсин “кејфијјəтини” изаһ етмək үчүн мұəллимин гəјғанаг биширмəсиндən вə ушагларын кəзү баха-баха дəрс просесиндə өз гызы илə гəјғанаг јемəсиндən данышмыш, бу фүрсəтдən истифадə едэрək јени микротемаја - мұəллимин гызынын тəсвиринə кечмиш вə нəһəјəт, мұəллим вə мəктəб һаггында тəəссүраты кенишлəндирмək үчүн суд гəјнатмаг мөвзусу илə икинчи (гəјғанаг) темасыны күчлəндирмишдир. Сон чүмлəлэр “педагожи етика”нын даһа əтрафлы тəсвирини верир: ушагларын “Суд дашды!” дејə гышгырмалары, мұəллимин “Бура базар дејил” сөзлəri мəктəбин базар дејилсə, мəктəб дə олмадығыны кəстəрир. Бу

мәтіндә микротемалар (мәктәб, гаҗғанаг, гызын тәсвири, сүд, “мәктәб етикасы”) бир-биринә чаланмышдыр, она көрә дә һеч бири аҗдын фасилә илә аҗрылмыр.

Когезијанын *м о р ф о л о ж и* васитәләри дә зәнкин вә кениш-тир. Бу група һәм әсас нитг һиссәләри, һәм дә көмәкчи нитг һиссәләри дахилдир.

Морфоложи васитәләри өз характеринә көрә үч група аҗырмаг олар:

Синоним мәгамда ишләнән сөзләр;

Әвәзликләр;

Көмәкчи нитг һиссәләри.

Бүтүн әсас нитг һиссәләри мәтнин компонентләринин бағланмасында фәал иштирак едир. Бир чүмләдә ифадә олунаң фикир сонракы чүмләдә (вә ја сонракы чүмләләрдән бириндә) бир васитә илә хатырланыр, гејд едилип, јахуд һәмин анлајыша ишарә едилип. Бу мәгамда һәгиги синонимлијин (синоним сөзләрин) дә ролу вардыр, лакин синоним чәркәнин үзвү олмајан башга сөзләр дә һәмин функцијаны јеринә јетирә билир. Ашағыдакы мисала нәзәр салаг:

Киши, догрусу, сифтә елә билди, кедиб, Суғра көчүб. Бирчә анын ичиндә учуб. Инсан беләди. Өзү дә өлмәздән, аҗрылмаздан габаг елә мәһрәмләшир, ширинләшир, гылыгы олур! Таныш-билиш дә ону анчаг бу сон көрүшүн хатирәси илә јад едир. (С.Әһмәдов)

Биринчи чүмләдә *кетмәк*, *көчмәк*, икинчи чүмләдә *учмаг*, *дөрдүнчү чүмләдә өлмәк*, *аҗрылмаг* (*өлмәздән, аҗрылмаздан габаг*) сөзләри, ахырынчы чүмләдә *сон көрүш* бирләшмәси ејни мәнададыр вә просодик васитәләрлә јанашы, мәтнин компонентләрини әлагәләндирән мүһүм васитәләр кими чыхыш етмишдир. Бу чүр әлагә просесиндә сөзләрин нитг һиссәләринә мәнсубијјәти дејил, семантик јахынлығы һәлледиридир. Семантик јахынлык исә һәм синоним чәркә һесабына, һәм дә сөзләрин мәчази, метафорик мәналары әсасында јарадылып. Вердијимиз синтактик бүтөвү аҗрыча (макромәтни нәзәрә алмадан) тәһлил етсәк, *кедиб* - *көчүб* - *учуб* - *өлмәздән* - *аҗрылмаздан* - *сон көрүш* чәркәсиндә биринчи сөз һәлә һәгиги фикри чатдыра билмир вә һәмин сөз (*кедиб*) өз һәгиги мәнасында баша дүшүлә биләр. Һеч икинчи сөз дә фикри чатдырмыр. Лакин мәнананы дәринләшдирир - *кетмәк* аҗры, *көчмәк* аҗры. *Көчмәк* даһа узаг кетмәкдир. Лакин ағла кәлсә, бу сөздә *дунјадан көчмәк* мәнасы да вар. Үчүнчү сөз - *учуб* сөзү кетмәјин, көчмәјин тамамилә башга бир истигамәтдә олду-

гуну, о сөзлөрдөки метафориклији баша салыр. Артыг бундан сонра жазычы өлүм, ажрылыг сөзлөрүни ишлөдир. Бунлар исә һәгигәтдә “сон көрүш” дүр. Мә’на бағлылығынын бу чүр ифадәси мүхтәлиф нитг һиссәләрүни ишә чөлб едир. Она көрә дә дилчилик әдәбијјатында мәтнин компоиентләрүни әлагәләндирән бу чүр васитәләр л е к с и к в а с и т ә л ә р д ә адландырылыр.

Мәтнин компоиентләрүни әлагәләндирилмәсиндә әвәзликләрүни ролу даһа бөјүкдүр. Әвәзликләр әввәлчә дејилмиш, сөјләнмиш бир сөзү, бир ифадәни, бир чүмләни, бир синтактик бүтөвү әвәз едә билдији кими, бөјүк бир мәтни, бир романы, бир епопејаны да әвәз едә билир. Буна көрә дә тәкчә синтактик бүтөвләрүни компоиентләрүни дејил, мүхтәлиф синтактик бүтөвләри дә әлагәләндирән әсас васитә кими чыхыш едир. Әввәлчә сөјләнмиш бөјүк бир фикри бу сөзүнүн васитәсилә мәтнин сонракы чүмләләри илә бағламаг мүмкүндүр. Бу һал дилдә тәкрарын гаршысыны алан мүһүм вә ән.күтләви бир просесдир вә синтактик бүтөвләрүни бир-бири илә әлагәсинә, бағланмасына, и н т е г р а с и ј а с ы н а сәбәб олур. Мәсәлән:

Үлкәр шүшөбәндә галхды. О һамыдан сонра јатмага кедирди. Бу да өз јанындан евин анасы кимијди, кәрәк ушағлары јатырдыб, сонра өзү башыны ата иди јатага. Бундан артыг, чох өхүјурду, кечә саат бирә, икијәчән орадача әјләшиб көзүнүн гарасыны апарыр, чалышырды. (С.Әһмәдов)

Биринчи чүмләдәки Үлкәр сөзү икинчи чүмләдә тәкрара јол вермәмәк үчүн о сөзү илә әвәз едилмишдир. Аилә үзвләрүни сәдаламамаг үчүн икинчи чүмләдә һамы сөзү ишләдилмишдир. Үчүнчү чүмләдәки бу да, өзү дә сөзләри јеиә дә Үлкәр сөзүнүн әвәзиндә ишләнмишдир. Дөрдүнчү чүмләдәки бундан артыг сөзләри бундан әләвә мә’насындадыр вә әввәлки үч чүмләдәки фикри үмумиләшдирмишдир. Беләликлә, мәтнин компоиентләри тәкрара јол вермәдән әвәзликләрүни көмәји илә усталыгла әлагәләндирилмишдир. Бир анлыға дилдә әвәзликләрүни олмадығыны тәсәввүр етсәк, нә гәдәр тәкрарларын ортаја чыхахағыны дүшүнмәк чәтин олмаз.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, дил әвәзликләри јалныз тәкрардан гачма васитәси кими јаратмамышдыр. Елә һаллар вар ки, әвәзликләри атыб, јеринә онун әвәз етдији сөзләри вә бирләшмәләри гојмаг мүмкүн олмур вә ја бу чүр әмәлијјат мәтни ејбәчәрләшдирир. Демәли, әвәзликләр мүстәгил әлагәләндиричәи васитә кими дә фәалијјәт көстәрир.

Көмөкчи нитг хиссэлэри мэтн компонентлэрини элагэлэндирэн фəал морфоложи васитəлəрдəндир. Бу саһəдə бағлајычыларын, модал сəзлəрин вə əдатларын ролу даһа артыг нəзərə чарпыр. Гејд етдијимиз көмөкчи нитг хиссэлэри сəз бирлəшмөлəринин тəрəфлəрини, чүмлə үзвлəрини, мүрəккəб чүмлəлəрин компонентлəрини, гарышыг типли мүрəккəб чүмлəлəрин тəркиб хиссэлəрини, синтактик бүтөвлəри тəшкил едэн сөјлөмлəри элагэлəндирмəклə јанашы, мүхтəлиф мəтнлəри, макро мəтннин тəркиб хиссэлəрини дə элагэлəндирир.

Синтактик бүтөвлəрин компонентлəринин элагэлəндирилмəсиндə бүтүн табесизлик вə табелилик бағлајычылары ишти-рак едир. Мəсəлən:

Вə о горхунун Бəнəвишəнин дə хатириндə гала билəчəјини дүшү-нəндə Тејмурун үрəјиндэн бир исти умид кечди, ишыг кечди, чунки бу дунјада һалə Бəнəвишə варды, демəк, һәр шеј гуртармамышды. Бəнəвишə исə варды. Бир ил, ил јарым оларды ки, ону Тејмур көрүр-дү вə инди Тејмур истəсəјди, Бəнəвишəјə зəнк елəјə билəрди, онула көрүшə билəрди, даныша билəрди. Амма бу көрүшдэн Тејмур гор-хурду, чунки Бузбулаг варды, үрəкдə мəгзурлуғ варды. Чунки бир ил, ил јарым иди ки, Бəнəвишə əрдэн чыхмышды. Бəнəвишəнин јекəчə ызы варды. Инди, Бəнəвишəјə бирчə дəфə зəнк елəмəк Тејмурун нə-зəриндə бүтүн бунларын үстүндэн һəмишəлик гəлəм чəкмəк демəк иди. Буна көрə дə Бəнəвишəни тəсəдүфдэн тəсəдүфə көрмəк Тејму-ра даһа чох сəрф елəјирди. Вə белə көрүшлэр заманы онлар чох вахт Бузбулагдан данышардылар. Бəлкə она көрə ки, данышамага ајры мөвзу јох иди. (Ə.Əјлисли)

Бу мəтннин компонентлəринин элагэлəндирилмəсиндə вə, ам-ма, исə, дə табесизлик, чунки, ки, буна көрə дə, она көрə ки табе-лилик бағлајычылырындан истифадə едилмишдир. Вə бағлајы-чысы мəтндə үч дəфə ишлənмишдир. Биринчи чүмлəнин əввə-линдə ишлənмиш вə бағлајычысынын функцијасы даһа бөјүкдүр - вердијимиз синтактик бүтөвү əввəlки синтактик бүтөвлə эла-гэлəндирмишдир. Икинчи вə бағлајычысы табесиз мүрəккəб чүмлəнин компонентлəрини бир-биринə бағламышдыр. Ахы-рынчы вə бағлајычысы аид олдуғу чүмлəни бир нечə чүмлəдə ара вермиш олан “Көрүш” микротемасына гəјтармышдыр. Амма бағлајычысы үчүнчү вə дөрдүнчү чүмлəлəри гаршылашдырма тəсəсында элагэлəндирмишдир. Икинчи чүмлəдəки исə бағлајы-чысы һəмин чүмлəдəки Бəнəвишə сөзүнү əввəlки чүмлə илə ква-зигаршылашдырма јолу илə элагэлəндирмишдир. Мəтндə чунки

бағлајычысы да үч дөфө ишләнмишдир - икисиндә сәбәб будаг чүмләсини баш чүмләјә бағламыш, үчүнчүсүндә мүстәгил чүмләнин әввәлиндә ишләнмәклә һәмин чүмлә илә әввәлки чүмләләр арасында әлагә јаратмышдыр. Ики дөфә ишләнмиш ки бағлајычысы һәр ики һалда мүбтәда будаг чүмләсини баш чүмләјә бағламышдыр. Мүстәгил чүмләнин әввәлиндәки буна көрә дө бәб-нәтичә әлагәси јаратмышдыр. Сон мүстәгил чүмләдәки она көрә ки бағлајычысы исә тәбии сәбәб-нәтичә әлагәсинин сырасыны позмуш, өзүндән әввәлки нәтичәнин сәбәбини ајдынлашдырмышдыр. Һәр бир микромәтн бағлајычылардан бу гәдәр кениш истифадә әсасында гурулмаса да, нитг керчәклији бу чүр һаллара кениш имкан верир вә бу һал мәтн структурларынын формалашмасында бағлајычыларын ролуну ајдын кәстәрир.

Модал сөзләрин вә әдатларын да мәтнин грамматик формалашмасында имканлары кенишдир:

Әлбәттә, бу "нә исә"јә, *ән башлыча*, Долчанын јох олмагы дахил иди. *Дүз алты күн*, алты кечә иди ки, Долча јох иди вә *һәттә* Ағабаба фикирләшди ки, *јәгин*, Долча Бакыја кедиб, орда бу кирајәнишинләри тапыб вә инди орда онларла галыр; Ағабаба буну фикирләшди вә *наһат* олду, чунки Долча кедиб онлары тапсајды да, о адамлар Долчаны сахламаздылар јанларында; сонра Ағабаба гајалыга дүшүб Долчаны ахтарды ки, *бәлкә* гајалыгдады Долча вә кәндиң ушаглары гајалыгларын арасыны кәзән Ағабабаны көрүб гачыб дагылышдылар, амма бүтүн бу јерләрдә Долчанын изи-сорагы да јох иди вә *үмумијјәтлә*, *елә бил*, кимсә Ағабабаја дејирди ки, Долча бураларда дејил вә Долча мәсәләси гуртарды *даһа*. (Елчин)

Мәтнин гурулмасында *әлбәттә*, *ән башлыча*, *јәгин*, *бәлкә*, *үмумијјәтлә*, *елә бил* модал сөзләриндән, *дүз*, *да*, *даһа*, *ән* әдатларындан истифадә едилмишдир. *Әлбәттә* модал сөзү бу синтактик бүтөвү өзүндән әввәлки илә мүсбәт мә'нада бағлајыр; илк чүмләдәки *ән башлыча* сөзләри бир чох мәсәләләри истисна едир, чатышмазлығын башлыча олараг сон күнләр гоншунун көчүб кетмәси илә ејни вахтда јоха чыхмыш Долча адлы итлә бағлы олдуғуну кәстәрир. Икинчи чүмләдә ит саһиби бир һалда күманлы шәкилдә јәгин едир ки, Долча гоншуларла шәһәрә кедиб, лакин *бәлкә* сөзү кәстәрир ки, Ағабаба тәрәддүддәдир, она көрә дө ити гајалыглар арасында да ахтарыр. Сон мөгамда бу дүшүнчә вә ахтарышлар *үмумијјәтлә* сөзү илә үмумиләшдирилир вә Ағабаба бу гәнаәтә кәлир ки, Долча бу әтрафда дејил. Сөз јох.

буну она шөхсән дејән јохдур, бу мәгамда јазычы тәбии олараг
реаллыг билдирән *елә бил* модал сөзүндән истифадә едир.
Фикрә гәтилик чалары вермәк үчүн *дүз, даһа, ән*, гаршылашдыр-
ча чалары үчүн *да* әдаты да мүәллифә көмәк етмишдир. Мәтндә
дәфә ишләнмиш *вә, үч* дәфә ишләнмиш *ки*, һәр бири бир дә-
ишләнмиш *чунки, һәтта, амма, да* бағлајычыларыны да нә-
әлә алсаг, көмәкчи нитг һиссәләринин когезијанын структур
әһкилиндә ролуну тәсәввүр етмәк мүмкүндүр.

Мәтнин компонентләри арасында бағлылыг јарадан көмәкчи
нитг һиссәләринин чох аз бир гисми (*вә, да, һәм, јә`ни* вә с. бағ-
лајычылар) фикрин ифадәсинә бир гәдәр нејтрал мүнәсибәтдә
олса да, әксәр бағлајычы, әдат вә модал сөзләр габарыг субъек-
тив мүнәсибәт ифадә едир вә тематик прогрессијанын кедишинә
ишанын, јазанын мүнәсибәтини ајдынлашдырмаға, мүнәси-
бәтләри дәгигләшдирмәјә, зәнкинләшдирмәјә көмәк едир.

Мәтн компонентләринин әлагәләндирилмәсиндә, просодик
вә морфоложи вәситәләрлә јанашы, с и н т а к т и к вәситәләрин
да ролу бөјүкдүр. Адәтән, синтактик вәситәләрә сөз сырасы,
тәкрарлар, паралеллик вә с. дахил едилир.

С о з с ы р а с ы мәтнин тәшкилиндә һәм грамматик, һәм дә
үслуби функција дашыјыр. Башга сөзлә, сөз сырасы һәм билава-
ситә әлагәләрин јаранмасына, компонентләрин бир-бири илә
грамматик әлагәсинә көмәк едир, һәм дә емоционаллыға хид-
мәт едир. Бир чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр *ки*, синтактик
бүтөвү тәшкил едән һәр бир компонентдә сөзләрин сырасы мәт-
нин гурулма техникасына дахил олдуғу кими, һәр бир компонен-
тин сырасы да бу просәдә фәал синтактик күчә маликдир. Она
көрә дә “сыра” анлајышыны мәтн синтаксисиндән данышаркән
һәм сөзләрин, һәм дә компонентләрин сырасы кими анламаг ла-
зимдыр. Буну да јадда сахламаг вәчибдир *ки*, бунлар бир-бири
илә сых бағлы олан, бирн дикәрини шәртләндирән вәситәләр-
дир.

Сиитактик бүтөвләри тәшкил едән компонентләрин (чүмлә-
ләрин) сырасы, дүзүмү принципләри барәдә дилчиликдә ајдын
фикир вардыр. Синтактик бүтөвләрин кириш, изаһ вә јекун чүм-
ләләрдән ибарәт олдуғу гәбул едилдији үчүн бу ардычыллыгы
компонентләрин сырасында да көрә билирик.

Мисала дигтәт јетирәк:

*Бајрам јүзлүкләри алды. Бир о үзүнә, бир бу үзүнә бахды. Доғру-
дан да, бу пулларла кефи истәдији јердә көзәл бир мәнзил тута би-*

ләрди. Арвады Көзәли, анасы Пәрини вә оғлу Баһадыры кәтириб раһатча долана биләрди. О, бирдән бәјин разы һалда күлүмсәјән до-
дағларыны көрдү. Сонра јенә јүзлүкләрә бахды: “Пешкәш вермир-
сән, бәј, мәним ағзымы тижләјирсән” дејә тәрәддүд вә шүбһә илә
фикриндән кечиртди. (Һ. Мехди)

Мүәллифин һәр бир чүмләси әдәби дил нормаларына ујғун шәкилдә, објектив сөз сырасы әсасында гурулмушдур. Синтак-
тик бүтөвүн тәшкилиндә дә објектив сыра әсасдыр: илк чүмлә
“кириш чүмлә”, сон чүмлә “јекун чүмлә” дир. Арадакы дөрд чүм-
лә изаһедичи чүмләләрдир. Сыра еләдир ки, һәр бир әввәлки
чүмлә сонракы үчүн зәмин јаратмышдыр. Әкәр биринчи чүмлә
олмаса иди, икинчи чүмләдә нәдән сөһбәт кетдији билинмәзди.
Әкәр әввәлки ики чүмлә олмаса иди, үчүнчү чүмләдә бу сөзү илә
һансы пуллара ишарә едилдији билинмәз, дөрдүнчү чүмләдә
Байрамның өз арвадыны, анасыны вә оғлуну шөһәрә кәтирмәклә
раһат долана биләчәјинин сөбәби ајдын олмазды. Бүтүн әввәл-
ки чүмләләр олмаса иди, бәјин додағларының нә үчүн тәбәссүм-
лә күлүмсәдији гаранлыг галарды. Вә нәтичәдә, компонентләр-
рин бу чүр әлағәли кедишиндә “пешкәш сәхавәти”нин мәгсәди
ајдынлашмаз, бәјин мәгсәдини Байрам дәрк едә билмәзди.

Лакин бу чәһәт дә вар ки, бә’зән изаһедичи чүмләләр бир чох
чүмләләрин бирлијиндән ибарәт олуp. Јекун чүмләләрдә дә бу
һал мүмкүндүp. Одур ки белә мәтнләрдә изаһедичи вә јекун чүм-
ләләрин өзүнүн дә сырасы, дүзүлүшү вачиб шөртләрдәндир.

Синтактик бүтөвләрин гурулмасында башга һаллар да мүша-
һидә олунур. Инверсија нәтичәсиндә синтактик бүтөвүн чыхыш
нөгтәсини тәшкил едән кириш чүмләси илә нүвәсини тәшкил
едән јекун чүмләси өз јерләрини дејишә билир, нәтичәдә бирин-
чи һалдан - нормал сырадан, објектив сырадан фәргли олараг,
субјектив сыра јараныp. Беләликлә, нормал сөз сырасы илә јана-
шы, бәди әсәрләрдә емоционал сөз сырасындан да истифадә
едилир. Ше’рдә сөзләрин вә компонентләрин сырасы даһа чох
дејишә билир.

Мәтнин структур-семантик тәшкили т ә к р а р л а р олмадан
мүмкүн дејил. Компонентләр арасында әлағә јарадан мүһүм ва-
ситә кими, тәкpарлар микротеманын ачылмасына, һадисәләрин
инкишафына, ирәлиләмәси илә вә нәһајәт, мәтнин гапанмасына
көмәк едир. Тәкpар олунан элемент мәтн дахилиндә апарычы
бир хәтт кими сечилиp вә даһа чох јадда галыp. Һәр чүр нитг ва-
ситәләринин - сәсләрин, сөзләрин, бирләшмә вә ифадәләрин.

мәтелерин тәкрары мүмкүндүр. Жазычы үслубундан асылы оларга, тәкрарларын мүхтәлиф нөвлөрүндөн истифадә едилір. Мәсәлән:

Лүгәтдә *дирсәк голун ити сүмүјүнә* дејирләр. Бу сүмүјү худа-мәнди-тәбарәкү таала инсанлара ондан өтрү вериб ки, мәшиәт чубаризәсиндә *дирсәклә* өзләринә јол ачсынлар вә бу *дирсәк* мүхтәлиф инсанларда мүхтәлиф итиликдә олур: бәзиләринин *дирсәји* ити олур, бәзиләринин *дирсәји* корт олур. О ки *дирсәји* кортлар-дыр, онлары мән тапшырырам мисли вә манәнди олмајан чәнаб ал-лаһи ки, онлара рәһм еләсин; анчаг мәним сөзүм *дирсәкләри* итиләр шәдир. (Ч.Мәммәдгулузадә)

Микромәтндә сөһбәт *дирсәкдән* кедир. Илк чүмләдә үмуми шәкилдә *дирсәјин* физиоложи гурулушундан данышылыр. Теманын ачылышы кедишиндә мүәллиф сонракы изаһатыны әсас-ландырмаг үчүн *дирсәкдә* кәскин итилик вә күтлүк-кортлуг хү-сусијјәтләри көрүр. Бу, *дирсәји* ити олан һәјасыз вә јарамаз аһамиярын ичтимаи гәјдалара әмәл етмәдән әтрафдакылары *дирсәкләјиб* кери отуртмалары, өзләрини ирәли сохмалары про-синин ифшасы үчүндүр. Она көрә дә мүәллиф јекун чүмләдә гәләмини *дирсәји* итиләрин ифшасына јөнәлдәчәјини билдирир.

Мәтидә *дирсәк* сөзү алты дәфә тәкрар олунмушдур. Бәзән *дирсәк сүмүјү* бирләшмәсинин икинчи тәрәфи тәкрар едилмиш-дир. Бу чүр тәкрар мәтни бир тема әтрафында бирләшдирир, кротеманын мүәллиф истәјинә мүвафиг шәкилдә ачылышына көмәк едир.

Тәкрарлар *тематик прогрессија*ја сәбәб олур, әввәлки чүмлә-нин ремасы сонракы чүмләннин темасына чеврилмәклә тема - ре-ма әвәзләнмәси илә фикри инкишаф етдирир. Мәсәлән:

Гырмызы столун далында отуранларын бири мәктәбин дирек-тору *Нифталы мүәллим иди. Нифталы мүәллим* сары золаглы көј-нәк кејирди вә олдугча назик бојнуна олдугча јоғун бир галстук бағлајырды. (Ә.Әјлисли)

Бу мисалда *Нифталы мүәллим* сөzlәри бириинчи чүмләннин ре-масы, икинчи чүмләннин темасыдыр, биринчи чүмләдә “јени”, икинчи чүмләдә “мә’лум олан”дыр, она көрә дә икинчи чүмләдә *Нифталы мүәллим* һаггында онун кејими илә бағлы јени мә’лу-мат верилмишдир.

Ашағыдакы нүмунәләрдә дә мәтн компонентләри ејни үсул-ла әлағәләндирилмишдир:

Бәлкә адичә сү дејил бу, вүчуду, сирри кимсәјә бәлли олмајан бир

маједир, буну бу бөјүк чалаја Даглархан төкдүрүб. Төкдүрүб ки, Ыснубәјим бу бәрк мајенин үстү илә нарын-нарын јерисин, батма-сын бурда? (И. Мәликзадә)

Ахы уча даглар башында үмидли гојуб кәлдији гаракөзлү гыз јадына дүшәчәк. Јадына дүшсә, јәгин ки, вичданы агрыјачаг. Вичданы агрыса, јәгин ки, о агрыја мөлһәм тапачаг. (И. Мәликзадә)

Әввәлки чүмләдә рема оланын сонракында темаја чеврилмәси бу мисалларда өзүнү даһа ајдын шәкилдә көстөрмәкдәдир.

Микромәтнләрдә тәкрар олунан сөzlәр, бирләшмә вә ифадәләр әксәрән ејни микротема әтрафында доланыр, онун шәрһинә хидмәт едир. Лакин бә'зән ифадәнин өз мәзмуну микротема кими сечилмиш олур вә буна көрә дә һәммин микротема әтрафында мүхтәлиф объектләр бирләшдирилир. Мәсәлән:

Нәдәнсә, о сәһәр төвләнин дамында мәним Аслан кишијә даһа чох јазығым кәлирди. Бир сүрү гојуну габагына гатыб дагын дөшү илә, фышгырыг чала-чала, дашлары јумбалада-јумбалада кедән чобан Сәфәрә јазығым кәлирди. Мүкүшүн ағачларын арасында көрүнән палчыга, нејинә булашмыш көһнә галошларына јазығым кәлирди. Өзүмә јазығым кәлирди. Бизим кәндлә рајон мәркәзи арасында дајанмыш дагын долајы јоллары илә бир киши ешијәјини сүрүб кәдирди вә нәдәнсә, мәним она да үрәјим јанырды. (Ә.Әјлисли)

Нәдәнсә сөзү илә башлајыб һәммин сөzlә гапанан бу синтактик бүтөвүн темасы јазығым кәлирди фразеоложи ваһиди илә верилмишдир. Көврәлмиш ушаг гәлбинин, өзү дә сәбәбини билмәдән, таныдығы вә танымадығы адамлара, һәтта чансыз варлыглар да үрәји јаныр, јазығы кәлир.

Сатирик вә гејри-сатирик әсәрләрин дилиндә тәкрарлардан хүсуси бәдиилик фигуру кими истифадә едилир. Мирзә Чәлилин јаратдығы тәкрар фигурларындан мөтбуатда бир гәлиб кими инди дә истифадә олунур. Әдибин бәдии үслубунда анафорик вә епифорик тәкрарларын вәһдәтдә көтүрүлмәси һаллары мүхтәлиф объектлери - ичтимаи һәјатын ејбәчәрликләрини үмумиләшдирмәк, бир тема әтрафында бирләшдирмәк үчүн ән әлверишли үсуллардандыр. “Чох никаранам” фелјетонунда ејни ифадә азачыг дәјишикликлә, әсас схем сахланмагла абзасын әввәлиндә вә сонунда тәкрар едилмиш вә бир сыра микротемалар усталыгла бирләшдирилмишдир:

Бир нечә шејдән јана чох никаранам.

Бири будур ки... - Мән бундан чох никаранам.

Икинчи никаранчылығым будур ки... - Бундан да јана никаранам.

Үчүнчү никаранчылығым... - Бундан да јана никаранам.¹⁶

Когезија әләмәтләриндәни бири дә паралелликдир. Синтактик паралеллик мөтн компонентләрини әләгәләндирән мүһүм васитәләрдәдир. Синтактик бүтөв дахилиндә грамматик васитәләрин, сөzlәрин, бирләшмәләрин, ифадәләрин тәкрары компонентләрин ејни структурда, ејни дәрәчәдә ритмик шәкилдә гурулмасына сәбәб олур. Силсилә шәклиндә, симметрик, дүзхәтли паралелизмлә јанашы, шәбәкәли паралелизм дә вардыр.

Паралеллик бә'зән мөтн компонентләриндә бир сөзүн, ифадәнин тәкрары илә јараныр. Һәммин сөз мүстәгил мә'налы сөз дә ола биләр, көмәкчи сөз дә. Мәсәлән:

Ким билир, бәлкә Ислам дајы көрүр. Ислам дајынын бахдыгы о јердә, бәлкә, сәрчәләр, сагсаганлар һәлә дә өз дилләриндә данышырлар, орада күнәш бәлкә һәлә дә дагларын далында јатмага кедир... Бәлкә орда күндүздүр. Ахшам чагыдыр вә отларын үстүндә бир кәпәнәк учур, кәпәнәк маггач ахтарыр... Бәлкә, ахшамдыр, чүмә ахшамыдыр вә һарадаса горха-горха бир чыраг јаныр. Чыраг “о дүнјадан” кәләнләрин јолуну көзләјир?.. Ким билир, Ислам дајынын бахдыгы о јердә бәлкә һеч нә јохдур - бир гара зүлмәтдән савајы. (Ә.Әјлисли)

Ким билир сөzlәри илә ачылан вә һәммин сөzlәрлә гапанан бу синтактик бүтөвүн компонентләринин паралел бирләшмәсиндә бәлкә модал сөзү әсас васитә кими чыхыш едир. Мүәллиф, көзләри кор олмуш Исламын дүшүнчәләрини ушаг тәсәввүрүндә һәммин сөзүн васитәсилә аראшдырмаға чалышмышдыр. Бу чүр мүһакимә ишыглы дүнјаја баха билмәјән инсан һаггында, онун дүјгү вә дүшүнчәләри барәдә паралел чүмләләрлә тәбии тәәссурат јарадыр.

Паралел ишләнән компонентләр бә'зән јалныз бир-ики сөzlә фәргләнә билир. Бир-ики сөzlә фәргләнмәсинә бахмајараг, компонентләр структур-семантик мүстәгиллијә малик олур. Һ.Арифн:

Кәл чыхаг сејринә уча дагларын,

Чәмән олан јердә халча нә лазым!

Ичәк булагларын бумбуз сујундан,

Лилпар олан јердә долча нә лазым! -

мисраларындан икинчи вә дөрдүнчүсү чәмән - халча, лилпар - долча сөzlәри илә фәргләнир, галан сөzlәр ејнидир, ритм,

аһәнк, интонасија, суал чаларлы нида да ејнидир. Бу, там параллеликдир.

Параллелик бә'зән чалаглы олур, бири дикәринин ичәрисинә дахил едилмиш олур:

Орханын јадына даг дүшдү, чәмән дүшдү, сују диш көјнәдән булаг дүшдү. Нахышы, бәзәји отлардан, чичәкләрдән тохунмуш чанлы бир халча кәлиб дурду көзләринин габағында. Елә бир халча ки, бир учу Орханын ајагларынын јанында, бир учу көјлә јерин бирләшдији хәтдә. Орхан гуш олуб о дијара учмаг истәди, амма Сәфасыз. Оранын сүкуту, һәнири, әтри илә тәкбәтәк галмағы арзулады. О јерләрдән өтрү бурнунун учу көјнәди. (И.Мәликзадә)

Бу мисалдан бир даһа ајдын олур ки, синтактик параллелизм тәшкилиндә ән азы үч васитә - тәкрарлар, синонимлик вә еллипсис мүнһүм шәртләрдәндир. Әввәлки ики чүмләдә параллелизм әсасында *Орханын јадына даг дүшдү* сөзләри дурур. Биринчи чүмләдә икинчи, үчүнчү синтагмлар (*чәмән дүшдү, сују диш көјнәдән булаг дүшдү*), икинчи чүмләдә исә һәмин сөзләрә синоним олан *кәлиб дурду көзләринин габағында* ифадәси параллелији јаратмышдыр. Тәкрар вә синонимликлә јанашы, илк чүмләдә *Орханын јадына* бирләшмәсинин еллипсиси дә һәлледицидир. Сон үч чүмләдә параллелик синонимлик әсасында гурулмушдур: *о јерләрә учмаг истәди, тәкбәтәк галмаг арзулады, бурнунун учу көјнәди*. Бу силсиләнин биринчи чүмләсиндә амма Сәфасыз компонентиндә еллипсис вар (*амма Сәфасыз гуш олуб учмаг истәди*); һәм дә мүәллиф бу компоненти сонракы чүмләләрдә тәкрар едә биләрди, лакин етмәјиб.

Параллелизм јаранмасында еллипсис нә гәдәр фәјдалыдырса, бәдии үслубда ејни сөзләрин, ифадәләрин, грамматик васитәләрин тә'кидли тәкрары да о гәдәр мүнһүм емоционал күчә маликдир. Буну јухарыдакы мисалда *даг дүшдү, чәмән дүшдү, булаг дүшдү* сөзләринин тәбии-емоционал тәкрары да тәсдиг едир.

Өзкә нитги вә онуи верилмәси үсуллары

Данышаркән, јазаркән чох заман өз нитгимиздә башгасынын нитгиндән истифадә етмәли олуруг. Өзкә нитги ики шәкилдә верилир: ја онун мәзмуну илә јанашы, бүтүн фонетик, лексик, грамматик хүсусијјәтләри, һәтта интонасијасы да олдуғу кими сахла-

нылыр; јахуд да онун жалныз мазмуну чатдырылыр. Биринчи халда өзкө нитги һеч бир башга васитәжә еһтијач олмадан, һеч бир башга васитә илә гарышдырылмадан, олдуғу кими сахланмыш олур, она көрә дә өзкә нитгинин бу шәкилдә верилмәси “васитәсиз нитг” адландырылыр. Икинчи халда өзкә нитги бир сыра башга васитәләрин көмәји илә, мүәјјән дәјишикликләр едилмәклә верилир вә “васитәли нитг” адландырылыр. Бунлардан әлавә, өзкә нитгинин һәмин нитг һаггында мә’лумат верән шәхсин нитги илә гарышыг шәкилдә верилдији халлар да вардыр. Васитәсиз вә васитәли шәкилдә верилән өзкә нитги аз-чох мәзунча да фәргләнә билир, лакин онлар даһа чох гурулушча фәргләннр.

Васитәсиз нитг. Өзкә нитгинин һәм мәзмун, һәм дә формача һеч бир дәјишикликә уграмадан, олдуғу кими верилмәсинә васитәсиз нитг верилир.

Тәркибиндә васитәсиз нитг олан чүмлә мә’на вә интонасија һәм бирләшән ики һиссәдән ибарәт олур. Бу һиссәләрдән бири **мүәллиф нитгиндән**, о бириси **васитәсиз нитгдән** ибарәт олур.

Васитәсиз нитг өзүнү јазыда ики үслубда, ики шәкилдә көстәтир:

- 1) *тәһкијә дили даһилиндә*;
- 2) *диалогларда*.

Тәһкијә дилиндә олдуғда васитәсиз нитг (өзкәсинин сөzlәри) дырнаг арасына алыныр, диалог шәклиндә верилдикдә јени сәтирдән јазылыр вә гаршысында тире ишарәси гојулур. Һәр ики хал васитәсиз нитг үчүн тәбии сајылыр. Лакин онлардан истифадә даһа чох мүәллиф үслубу илә бағлыдыр; мәс.:

Тәһкијә дилиндә:

Чанәли мүәллим ачыг гаһыдан гониму гызын севинчәк сәсини еиләтди: “Сизи телефони чағырырлар”. (Ә.Әјлисти) “Тәләндәр чох габилитјәтли бәландыр”, - Таһир мүәллим деди. (Ә.Әјлисти) О: “Дуррәтүлбағдад үчүн бундан дөјәрәш бир һәдијә ола билмәз”, - дөјә халчаны азыр бир гүјмәтә аиди. (Ордубади)

Диалогларда:

Әмир хејли сонра башыны галдырыб бојук бир тәәччүблә Илјасдан сорушду:

-Кимин оғлусан?

-Бабам - Мәһәммәд, атам Јусифдир (Ордубади).

*Чөрәк кәсди, дүрмәк еләмәк истәди, амма дајаныб бирдән-бирә
Кечәчинин сифәтинә бахды:*

*-Сәнә "Азәрбајчанын ачары" ләгәбини вермишәм. Көстәр өз
ләгәбинә лајиг олдуғуну. Азәрбајчан бағлы кишдди. Ону нечә ачыи?*

Кечәчи саг әлини саггалында кәздириб деди:

-Мәним фикрим һазырды. (Ф.Кәримзадә)

Беләликлә, васитәсиз нитг адәтән мүәллифин сөzlәри илә
мүшәјиет олунур. Мүәллифин сөzlәри өзкә нитгинин нә заман,
һансы шәраитдә, нә мөгсәдлә сөјләндијини мүәјјиләшдирмәјә
көмәк етдији кими, мүәллифин өзүнүн дә һадисәјә мүнәсибәти-
ни, фикри нечә, нә тәрздә сөјләдијини ајдынлашдырмаға имкан
верир; мәс.:

Бир кун атам базардан һәјәчанла кәлиб деди:

*-Тәзә һөкүмәт гурулуб, адына да "мүсават һөкүмәти" дејир-
ләр.*

Анам сорушду:

-Нә демәкди мүсават һөкүмәти?

Атам деди:

-Јә'ни бу һөкүмәтдә һамы бәрәбәр һүзүгда олачаг.

Анам кәскин истәһза илә сорушду:

*-Демәли, чындырындан чин үркән кечәл Ширинлә Ибраһим бәјә
һөкүмәтдә фәрг гојмајачаглар? (И.Әфәндијев)*

Үмуми ситуасија, шәраит вә мәтнлә әлағәдар олараг васитә-
сиз нитгин кимә мөхсус олдуғу билиндикдә мүәллифин сөzlәри-
нин ишләнмәсинә еһтијач олмур; "мәс.:

-О гонишу хан сизин кәнди нијә дағыдырды?

*-Чүнки бизим ханла дүшмән иди. Гәфил бир-биринин кәндләринә
һүчум еләјиб чаныб-талајырдылар.*

-Бәс шаһ нијә гојурду?

*-Шаһын чанындандыр ки, бизим ханлар бир-бирләрини дидиб-
парчаласынлар.*

-Нијә ахы?

*-Билирсәнми, гагаш, шаһ фарсдыр, амма биз дә, ханларымыз да
азәрбајчанлыыг.*

-Нә олсун?

*-Шаһ фарс олдуғу үчүн истәјир бизим Азәрбајчан ханлары бир-
бирләрилә боғушуб, башлары гарышсын ки, Азәрбајчан халгы
шаһдан һүрријәт истәмәсин. (И.Әфәндијев)*

Диалогда иштирак едәнләр мәтнин әввәлиндән охучуја мә'-
лум олдуғу үчүн бу диалог тәртиб олунаркән мүәллиф нитгинә

иҗач олмамышдыр.

Васитәсиз нитги мұшајиәт едән мұәллиф нитгинин хәбәри әк-
ән демәк, *сорушмаг, сөйләмәк, данышмаг, ғышгырмаг, ешит-
мәк, динләмәк, көксүнү өтүрмәк, е'тираз етмәк, гәјд етмәк, чаваб
ермәк, мұрачиәт етмәк, јалвармаг, дүшүнмәк, тәкрар етмәк, аһ
чәсмәк, сөзүнү кәсмәк, ајдынлашдырмаг, марагланмаг, чагырмаг,
мұрачиәт етмәк, кулумсәмәк* вә с. нитг, гаврајыш, дүјгү, тәфәк-
күр, көрмә, ешитмә фе'лләринин шәхсли формалары илә ифадә
олунур. Фе'лин шәхсли формалары илә јанашы, васитәсиз нитги
мұәллиф нитги илә әлагәләндирмәкдә фе'ли бағлама, фе'ли си-
фат формалары да мұһүм рола маликдир. Аз һалларда мұәллиф
нитги исми хәбәрли дә ола билир. Өзкә нитги *сорушмаг, демәк,
сүлә вермәк* вә с. типли нитг фе'лләри илә әлагәләндикдә мұәл-
лифин сөзләри илә васитәсиз нитг арасында әлагә сых олур; *hej-
рат етмәк, дәһшәтә кәлмәк, севинмәк, кулмәк* вә с. типли фе'л-
ләр мұәллиф нитгинин хәбәри вәзифәсиндә ишләндикдә васи-
тәсиз нитглә мұәллиф сөзләри арасында әлагә зәиф олур; мәс.:

Мәрдан бир-иҗи аддым ирәли јериди, Фәррухун лап көзүнүн ичи-
нә бахды:

-Ким еләјиб? Де, *горхма, һеч кәсә демәрәм.* (Ә.Әјлисли)

Самур бөјүк тәәччүблә бахырды:

-Ә, сән бајаг о оғландан пул алмадың? (Ә.Әјлисли)

Мұәллиф нитги илә васитәсиз нитг бирликдә табели мұрәк-
кәб чүмлә шәклиндә формалашыр: мұәллиф нитги баш чүмлә,
васитәсиз нитг тамамлыг будаг чүмләси кими чыхыш едир;¹⁸
мәс.:

"Адам Оғлу Шаһсувар бурадан белә кетди" - дедиләр. "Инсан
Вәлады Шаһсуварын көзүндән од төкүлүр" - дедиләр. (Ә.Әјлисли)

Бизим дилимиздә васитәсиз нитг бүтүн лексик-грамматик хү-
сијјәтләри илә бирликдә, һеч бир дәјишиклијә уғрамадан мұ-
әллиф нитгинә ки бағлајычысы илә дә бағланыр; мәс.:

Фирдовси башга бир јердә јазыр ки, "әкәр јоғрулушу ачы олан
бир ағачы кәтириб чәннәт бағынын торпағында әкәсән, ону чән-
нәтин мәшһүр сују олан Көвсәр чешмәсиндән суварасан, јенә дә о,
мејвә кәтирдији заман мејвәси ачы олачагдыр". (Ордубади)

Бу чүр чүмләләр өз гурулушуна көрә ади табели мұрәккәб
чүмләләрдән фәргләнмир.

Бу чәнәт диалог шәклиндә гурулан васитәсиз нитгә дә аид-
дыр; мәс.:

*Мәһсәти ханым Рә'нанын вә Низаминин алнындан өпәрәк;
-Отурун, бә'зән кәдәрләри јумаг үчүн көз јашлары да лазым
олур, -деди. (Ордубади)*

Гејд. Шүбһәсиз, бә'зән бөјүк бир мәтидән ибарәт олан васитәсиз нитги будаг чүмлә һесаб етмәк вә будаг чүмлә кими тәһлил етмәк дә доғру олмас. Ејни заманда бә'зән мүәллиф нитги нитг фе'лләри илә битмәдијиндән васитәсиз нитглә даһа зәиф әләгәләнир; мәс.:

Сурхәј мейрибанлыгла күлүмсәди:

-Сән јенә дә әввәлки кими санчырсан (И.Әфәндијев)

Кәрим ачы тәбәссүмлә:

-Доғруданмы, сән буна әмин идин? (И.Әфәндијев)

Бу чүр диалогларда мүәјјән бир нитг фе'линин (*деди, сорушду* вә с.) бура-хылмыш олдуғуну нәзәрә алмаг мүмкүндүр. Һ.Бәјрамов бу чүр чүмләләри мүрәккәб чүмлә һесаб етмәмиш вә буну мүәллиф нитги илә васитәсиз нитгин башга-башга адамларә мөхсус олмасы илә изаһ етмишидр. "Әслиндә, табели мүрәккәб чүмлә олдуғуна шүбһә едилмәјән васитәли нитгин тәркиб һиссәләри дә мөзмунча ејни мүәллифә аид дејилди.

Мүәллиф нитги васитәсиз нитгдән әввәл, васитәсиз нитгдән сонра вә васитәсиз нитгин арасында ишләнә билир.

Васитәсиз нитгин ишләнмә јериндән асылы олараг ашағыда-кы дурғу ишарәләриндән истифадә олунур:

1. Васитәсиз нитг мүәллифин сөзләриндән сонра ишләндиқдә дырнаг ичәрисинә алыныр вә ондан әввәл (мүәллифин сөзләриндән сонра) гоша ногтә гојулур; мәс.:

Сиз дединиз: "Өлүм нәдир ки, бүтүн учалыглары мәһв едир?" (Ордубади) М: "В?"

Диалог шәклиндә ишләндиқдә дырнаға еһтијач олмур, васитәсиз нитгдән әввәл тире ишарәси гојулур:

Јејиб-ичәндән сонра Бәндалы јүзбашы деди:

-Һә, гардашоғлу, инди даныш көрәк һансы соһумлардансыныз. (И.Әфәндијев) М: -В.

2. Васитәсиз нитг мүәллифин сөзләриндән әввәл ишләндиқдә мүәллиф сөзләриндән әввәл тире ишарәси, васитәсиз нитгин сонунда исә интонасијадан асылы олараг суал ишарәси, нида ишарәси вә ја веркүл гојулур; мәс.:

"Әмирин вәзијәтиш мөһкәмләтмәк үчүн дүзәлән бу мәчәри чох да узун сүрмәз!" - дејәнләр дә вар иди. (Ордубади) "В!" - м.

Васитәсиз нитг диалог шәклиндә верилдиқдә дырнаг лазым олмур. васитәсиз нитгдән әввәл тире, сонра веркүл вә тире гојулур; мәс.:

- О, дүнјанын ән нәдир чичәкләриндән чәкилиб, - дејә гары чаван верди. (И.Әфәндијев) -В, -м.

Бу чүр чүмлөлөрдө васитәсиз нитгдән сонра онун өз интона-
циясындан асылы олараг, нида вә ја суал ишарәләри дә гојулур;
мәс.:

*-Елә сәһбәт дә бундадыр да, ај јетим! - о, (Әлаббас) јахынлашып мә-
чарнајымны јалында дурду. (Ә.Әјлисли) -В! - м.*

*Дүз дејирәм дә! Дүз демирәм? - буну отагын о башиындан Әлаб-
бас ја мәндән, ја да елә өзүндән сорушурду. (Ә.Әјлисли) -В? - м.*

3. Мүәллифин сөzlәри васитәсиз нитгин арасында ишләнди-
кәндән әввәл икинчи бәнддә гејд едилән ишарәләрдән истифа-
дә едилир; мүәллифин нитгиндән сонра исә ики хал мүшаһидә
ојунур:

а) мүәллифин сөzlәриндән сонра веркүл вә тире гојулур: *"Кө-
сәба, - деди, - сән мәни бу хидмәтинлә миннәтдар едирсән."*
(Ордубади) *"В, -м, -в"*

б) мүәллифин сөzlәриндән сонра нөгтә вә тире гојулур:
*-Бәли, гиблеји-аләм! - дејә Баллы гары аһ чәкди. -Мән ашјам. (И.Әфән-
дијев) -В! - м. -В*

4. Үчүнчү бәнддәкинин әксинә олараг, васитәсиз нитг мүәл-
лифин сөzlәринин арасында ишләнир вә бу заман васитәсиз
нитгдән әввәл гоша нөгтә вә тире, васитәсиз нитгдән сонра онун
интонасиясына ујғун олараг веркүл, нида вә ја суал ишарәси вә
тире гојулур; мәс.:

Гары:
*-Мән ашјам, - деди вә бир габ су алыб тахт-рәванын гарыысында јерә
ојкду. (И.Әфәндијев) М: - В, -м.*

Бу чүр халларда васитәсиз нитг дырнагда верилдикдә бүтүн иша-
рәләр олдугу кими сахланмагла јалныз васитәсиз нитгдән әввәл
тире гојулмур; мәс.:

*Атабәјин марагы даһа да артды вә гәлбиндә: "Белә бир гызы әл-
дә етмәк зәнкин бир мәмләкәт әлдә етмәкдән даһа гүјмәтли-
бир, " - деди. (Ордубади) М: "В", -м.*

5. Васитәсиз нитг илә мүәллифин сөzlәри бир-бирини арды-
чыл шәкилдә әвәз едә билир. Бу заман диалог нитгиндә јухары-
да гејд едилән дурғу ишарәси гајдаларындан истифадә едилир;
мәс.:

Тәјкөз Јусиф бир даһа јерә гәдәр тә'зим едиб:
*-Гиблеји-аләм, - деди, - мән ачиз Јусиф сәнин садиг гулунам. (И.Әфән-
дијев) М: - В, -м, -в.*

Әмир онун әлиндән тутуб:
-Көмәк ет! - деди. - Гадисәләр, фитнәләр мәним әтрафымы алыб. (Ор-

дубади) *М:-В!-м.-В.*

Мүеллиф нитги илэ васитәсиз иитгин бу чүр дүзүлүшү *дејә сорушдугда, дедикдә* тишли фе'ли бағламаларын көмәји илэ *ики* мүхтәлиф мүеллифин дә дедикләрини әләгәләндирә билир; мәс.:

Фәхрәддин Низаминин гулагына нычылдајыб:

-Гәркаһ мәсчиддә биздән би'әт алмаг истәјәрләрсә, тәклифимиз нәдир? - *дејә сорушдугда, Низами:*

-Бахыб көрәк фәрманда нә јазылып, о заман тәклифимиз ајдылашар, деди. (Ордубади) *М:-В?-м, М:-В,- м.*

Јахуд:

Әмир тәәччүблә:

-Инана билмирәм,-дедикдә, вәзир өз фикрини бир даһа ачыг деди:

-Сизә кәтирилән мәктубун Фәхрәддин тәрәфиндән јазылдығы шүбһәсиздир. (Ордубади) *М:-В,-м,м:-В.*

Васитәсиз нитг јалныз өзкәсинин сөзләриндән дејил, мүеллифин өз нитгиндән, өз дүшүнчәсиндән дә ибарәт олур. Бә'зән мүеллиф өзүнүн кечмишдә сөјләмиш олдугу фикри јада салыр; мәс.:

"Инсан ганадсыз гушдур,-дејә мән дүшүнүрдүм, -срағакун бу вахт биз,-мән, көрпүсаланлар, бир дә Адил Зоғаллы меиәсиндәјдик. Гәриб дә јараланмамынды..." "Гәриб дә јараланмамынды..." дејә мән өз-өзүмә тәк-рар етдим. (И.Әфәндијев)

Васитәсиз нитг садә вә мүрәккәб, чүттәркибли вә тәктәркибли, мүхтәсәр вә кениш, бүтөв вә јарымчыг чүмлә шәклиндә ола билир, еллиптик чүмләдән, һәтта үзвләнмәјән чүмләдән дә ибарәт олур. Бир чүмләдән ибарәт олдугу кими, бир нечә чүмләнин бирији, бир синтактик бүтөв шәклиндә дә гурулур; мәс.:

Фирдовси дејирди ки: *"Гара гарғанын јумуртасыны чәннәтдәки товузун алтына гојасан, јумуртадан чыхдығы заман ону чәннәт әнчирләринин данәләри илә бәсләјәсән, јенә о бојудүкдә гарға баласы олачагдыр. Чәннәт товузуна исә гуру бир зәһмәт галачагдыр".* (Ордубади)

Кәздији јерләрдә, кечирдији мәчлисләрдә Нәсимијә һәмишә бир суал верирдиләр: "Фәзлин симасы нечәдир?" Нәсими дә һәмәлиә ејнә ча-вабы вериб: "Фәзлин симасы тәсвирә кәлмәз",-дејирди. (И.Һүсејнов)

-Дејәсән, кулкабыдан хошуруз кәтир, Мирзә. Бујурун, гурбандыр си-зә...

Мирзә Манаф өзүнү куч-бәла илә әлә алыб:

-Јох!-деди.

Амма тәзә мудир, дејәсэн, инанмады:

Чәкәнсиз, Мирзә?

Мирзә Манаф:

-- Гүрдән бирин, - деди. (Ә.Әјлисли)

Васитәсиз нитгдә әвәзликләр мүәллиф нитгинин дејил, васитәсиз нитгин өз тәләбләри әсасында ишләнмиш олур; мәс.:

Анам деди:

-Сиз һеч касыблардан пул-зад да алмырсыңыз.

Доктор деди:

-Мән сизин халгынызы севирам. (И.Әфәндијев)

Васитәсиз нитгдә чанлы данышыг дилинә хас олан бүтүн элементләрдән - ара сөzlәрдән, хитаблардан, нидалардан, әдатлардан кениш истифадә едилир (мисаллара бах).

Бәдии әсәрләрин дилиндә мүәллиф нитги әксәрән әдәби дил нормаларына ујғун олдуғу һалда, образ нитгиндә фонетик, лексик, морфоложи диалектизмләрә кениш јер верилир.

Васитәли нитг. Өзкә нитгинин јалһыз мәзмунунун верилмәсинә васитәли нитг дејилир. Васитәли нитгдә өзкә нитгинин фонетик, лексик, грамматик хүсусијјәтләриндә, һәтта интонасијасында да дәјишиклик едилир, онун јалһыз мәзмуну сахланылыр; мәс.:

Папам дејир ки, бу дүңја бир фындыгды. (Ә.Әјлисли) Кет мама-папа де, гој папана десин ки, бу дүңја фындыг-зад дејил. (Ә.Әјлисли) Һәнә дедиләр чатдырым ки, дүшмән Тәбризин ики мәнзиллијиндәдир. (Ф.Кәримзадә)

Васитәсиз нитг васитәли нитгә чевриләркән јенә тамамлыг бу даг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә әмәлә кәлир; мәс.:

Чобан Маһмуд деди: -Ханым, мән чобанам, ев иши бачармарам. (И.Әфәндијев) - Чобан Маһмуд деди ки, о, чобандыр, ев иши бачармаз.

Васитәсиз нитг васитәли нитгә чевриләркән мүәллифин сөzlәриндә елә бир дәјишиклик олмур, мүәллиф иитги бүтүн эмоционал кејфијјәтләрини сахлајыр; мәс.: *-Бу нә әһвалатдыр, - дејә амам тәәччүблә сорушду. (И.Әфәндијев) -Анам тәәччүблә сорушду ки, бу нә әһвалатдыр. Сәкинә нәнә киши кими курултулу сәслә онлара тәрәф гышгырды: -Еһеј, еј селбасарлылар, чаһыллар обада јохдур дејин кишиләшмисиниз? (И.Әфәндијев) - Сәкинә нәнә киши кими курултулу сәслә онлара тәрәф гышгырды ки, чаһыллар обада јохдур дејин кишиләшибләр?*

Васитәли нитг өзкә нитгини там шәкилдә олдуғу кими ифадә едә белмир, онун јалһыз мәзмунуну сахлајыр. Һәтта васитәли

нитг лексик чәһәтдән васитәсиз нитгә чох җахын олдугда да ону олдугу кими әкс етдирә билмир, ән азы васитәсиз нитгин интонасијасындан мәһрум олур; мәс.:

-*Бурада козлә, инди чыхырам*, - деди вә Шәфијевин кабинетинә кечди. - *Деди ки, бурада көзләјим, инди чыхачаг вә Шәфијевин кабинетинә кечди.* (И.Мәликзадә) *Әһәд сорушду: - Камандар дајы, шө'бәләрдә ишини гуртардын?* (И.Мәликзадә) - *Әһәд сорушду ки, Камандар дајы шө'бәләрдә ишини гуртардымы.* *Исмајыл аг атына минди, атын үзүнү дөндәрди вә учадан деди: - Еј Әрдәбил әһли, мән ата јурдума гајыдачам вә сизә хошбәхтлик кәтирәчәм.* (Ф.Кәримзадә) - *Исмајыл аг атына минди, атын үзүнү дөндәрди вә учадан деди ки, о, ата јурдуна гајыдачаг вә онлара хошбәхтлик кәтирәчәк.* Көрүндүјү кими, васитәсиз нитг васитәли нитгә чевриләркән өз интонасијасыны итирдији кими, әввәлки емоционаллыгыны да хејли итирир. Васитәли нитгдә модал сөзләри, нидалары, хитаблары сахламаг олмур.

Васитәсиз нитг васитәли нитгә чевриләркән әвәзликләрдә даһа чох дәјишиклик олур - әвәзликләр өзкә нитгинин дашыҗычысынын дејил, мүәллиф нитгинин төләбләринә ујғун ишләдилір; мәс.:

Мурад сорушду: - Сән ки сарајда мәшһур адам идин, бу нә күндүр дүшмүсән? (Ф.Кәримзадә) - *Мурад сорушду ки, о, сарајда мәшһур адам иди, бу нә күндүр дүшүб.* - *Сән шәкли нечә чәкирсән, мәнә дә өјрәт.* - *Исмајыл јаздыгы вәрәги бир тәрәфә гојуб анасынын дизинә сөјкәнди.* (Ф.Кәримзадә) - *Исмајыл јаздыгы вәрәги бир тәрәфә гојуб анасынын дзинә сөјкәнәрәк сорушду ки, о, шәкли нечә чәкир, она да өјрәтсин.*

Көрүндүјү кими, бу мисалларда васитәсиз нитгә аид сән әвәзликләри васитәли нитгдә мүәллиф нитгинин төләби илә о шәклиндә ишләнмишдир.

Васитәсиз нитги васитәли нитгә чевирәркән әвәзликләрдә ашағыдакы дәјишикликләр едилир:

1. Мүәллиф нитги үчүнчү, васитәсиз нитг биринчи шәхсә аид олдугда васитәли нитгә чевриләркән әвәзлик дә (васитәсиз нитгин әвәзлији) үчүнчү шәхсдә ишләнир; мәс.:

- *Мән билирәм*, - *Чибо Сәфәр горха-горха дилләнди.* (Ф.Кәримзадә) - *Чибо Сәфәр горха-горха дилләнди ки, о билир.*

- *Һара кедәк?* - *Әбиһ Султан санки өз-өзүндән сорушду.* (Ф.Кәримзадә) - *Әбиһ Султан санки өз-өзүндән сорушду ки, һара кетсигиләр.*

Бу чүр чевирмә просесиндә әвәзлијин һансы һалда олмасынын әһәмијјәти јохдур:

Әбиһ Султан деди:

-Мәни Әлинчә галасына Бәйсунгур көндәрмәмишиди. (Ф.Кәрим-
залә) - Әбиһ Султан деди ки, *ону Әлинчә галасына Бәйсунгур көн-
дәрмәмишиди.*

2. Мүәллиф нитги үчүнчү, васитәсиз нитг икинчи шәхсдә ол-
дугда васитәли нитгә чевриләркән васитәсиз нитгин мүбтәдә
хәбәр әлагәси үчүнчү шәхсә аид олур; мәс.:

Әбиһ Султан Чибо Сәфәрә деди: - *Сән бура мәһрәм адамсан.*
(Ф.Кәримзадә) - Әбиһ Султан Чибо Сәфәрә деди ки, *о бура мәһ-
рәм адамдыр.*

Әвәзлик ишләнмәдикдә, шәхс шәкилчиси илә мүәјјәнләшир:
Гөнчә ачыглы-ачыглы:- *Сәсин батсын!* - деди. (И.Мәликзадә) -
Гөнчә ачыглы-ачыглы деди ки, *(онун) сәси батсын.*

3.Һәм мүәллиф нитги, һәм дә васитәсиз нитг үчүнчү шәхсдә ол-
дугда чевирмә просесиндә васитәсиз нитгин шәхсиндә дәји-
шликлик олмур. Бу форма васитәсиз нитлә васитәли нитгин ән
чрх ујғун олдуғу формадыр; мәс.:

Бәбир он дәгигә көзләмәк фикриндә дејилди, елә артырмаја гал-
хар-галхмаз сорушду:- *Ај ана, јемәјә бир шеј вармы?* (И.Мәлик-
задә) -Бәбир он дәгигә көзләмәк фикриндә дејилди, елә артырмаја
галхар-галхмаз сорушду ки, *јемәјә бир шеј вармы.*

Лакин һеч бир фәрғ мүшаһидә едилмәдикдә дә васитәсиз вә
васитәли нитг интонасија чәһәтдән мүтләг фәрғләнир; мәсәлән,
Сорушду ки: *"Орада нә јазыблар?"* чүмләси илә Сорушду ки, *орада
нә јазыблар* - чүмләләринин хүсусилә васитәсиз вә васитәли нитг
һиссәләринин интонасијасында мүһүм фәрғ вар.

Чүмлә васитәли нитг шәклинә дүшдүкдә хитабларын, ара сөзлә-
рин, нидаларын иштиракы да мәһдудлашыр.

Мүәллиф нитги биринчи, васитәсиз нитг икинчи шәхсдә ол-
дугда васитәли нитгә чевриләркән васитәсиз нитгин әвәзлик вә
хәбәри үчүнчү шәхсдә олур; мәс.: *Мән пенчәјимин куллә дешән
јерини Гарачаја көстәриб дедим: -Бура бах, Гарача, көр куллә һа-
радан кечиб.* (И.Әфәндијев) - *Мән пенчәјимин куллә дешән јерини
Гарачаја көстәриб дедим ки, көрсүн куллә һарадан кечиб. Мән со-
рушдум:-Ахы нејләјурсән гајчыны?* (И.Әфәндијев) *Мән сорушдум
ки, нејләјир гајчыны.*

Васитәсиз вә васитәли нитг мүхтәлиф шәкилдә формалашса
да, һәр икиси башгасынын фикринин ифадәсинә хидмәт едир.
Һәм чанлы данышыг дилиндә, һәм дә бәдии әсәрләрин дилиндә
васитәсиз вә васитәли нитгин бу-формаларынын гарышдығы,

говушдуғу халлара раст кәлмәк олур. Бә'зән васитәли нитг да-
хилиндә өзкә нитгини дәгиг шәкилдә ифадә едән сөzlәр ишлә-
дилир. Бә'зән мүәллиф образ нитги илә өз тәһкијәсинин синте-
зини верир. Белә халларда мүәллифин ишләтмәли олдуғу әдәби
дил сөzlәри образ тәфәккүрүнә ујғун мәһәлли вә ја лору лексик
вә фразеоложи ваһидләрлә әвәз олунур. Мир Чәлалын "Дири-
лән адам" романында Гәдир Әләс бәјлә көрүшүнүн нә илә гур-
тарачағыны тәсәввүр етмәсә дә, һәр халда, еһтијатла һәрәкәт
етмәјә, "бөјүк" јанында "әмәлли" данышмаға чалышыр: "Гәдир
әлини гојнуна салды. Јүзбашынын вердији кағызы, башбилетини
тәгдим едиб, бачардыгы гәдәр "әмәлли" данышды." Доғрудур,
"әмәлли" сөзү јазычынын дилиндә ишләнмишдир, лакин елә иш-
ләнмишдир ки, санки бу сөзү јазычы јох, Гәдир дејир. Бу сөз Гә-
дирин гәлбиндән кечир, амма јазычы дили илә ифадә олунур.
Һәмин сөз мүәллифлә Гәдир арасында биркә дүшүнчәнин мәһ-
сулудур. Бурада реал тәсвир үчүн мүәллиф Гәдир сәвијәсинә енир.
Дырнаг арасына алынмаса да, әслиндә, башбилет сөзү дә васитәсиз
нитгин васитәли нитгә говушмуш нүмунәсидир.²⁰

Васитәсиз нитг элементләрини васитәли нитгә гарышдығы
бу чүр халларла јанашы, бә'зән мүәллиф өз тәһкијәсинин бир
һиссәсини бүтөвлүкдә образ дүшүнчәсинә ујғун гурур. Бу заман
өзкә нитги мүәллиф нитгиндән һеч бир чәһәтдән - нә лексик, нә
грамматик, нә дә фонетик чәһәтдән фәрғләнир. Өзкә нитгинин
мәнбәјини дә көстөрмәјә еһтијач олмур. Олса-олса өзкә нитги
һаггында әввәлки чүмләләрдән бириндә *хатырламаг, јада
салмаг, дүшүнмәк, фикриндән кечирмәк* кими сөzlәр ола билир.
Јазычы образ дүшүнчәси илә данышыр, онун фикирләрини онун
өз нитгинә ујғун шәкилдә гурур, өз јазычы сәвијәси илә дејил,
образын нитг элементләри илә данышыр, елә фонетик, лексик,
грамматик васитәләрдән истифадә едир ки, онлардан онун өзү
јох, образы истифадә едә биләр. Јазычы бу үсулла, бир әдәби
пријом кими, образ нитгини усталыгла мүәллиф тәһкијәсинә да-
хил едә билир.²¹ Бу форма бүтүн чәһәтләри илә васитәсиз нитгә
јахындыр. Бу чүр чүмләләрдә чанлы данышыг дилинә мәхсус
бүтүн элементләрдән - хитаблардан, ара сөzlәрдән, нидалардан,
әдатлардан, образын дүшүнчәсинә мүнәсиб һәр чүр лексик, фра-
зеоложи вә грамматик васитәләрдән истифадә етмәк олур. Би-
лаваситә образ нитгинә дејил, јазычы тәһкијәсинә дахил олдуғу
үчүн бу чүр чүмләләр формача васитәли, мәзмунча васитәсиз

дигг шәклиидә олур, тәһкијә образ дүшүнчәсинә ујғун гурулду-
ғу һалда, тәһкијәни образ јох, мүәллиф апарыр; мәсәлән:

*Низәли-галханлы адамлар икибир-үчбир кенши дүшәркәнин мұх-
мәлиф сәмтләриндән тонгаллара сары кәлирдиләр, јахынлашыб
дурурдулар, узаглардакы һәнирти-хышылытыны динләјирдиләр. Бу
низәли-галханлы адамлар дүнјанын бүтүн мәшәггәтләринә дөзмә-
јә һазырдылар, ағчаганада, ат милчәјинә, илана-әгрәбә - нә олур-
олсун, "уф" да дәмәздиләр. Бирчә о күләк әсмәјәјди. Кечән дәфә,
иәки ил бундан әгдәм, һәммин бу јердә дүшәркә салыб јүрүшә һазыр-
лашанда Баба каһадакы күләк күч јығыб-јығыб, бура шығымышды
- илаһи, өзүн көмәк ол, илаһи, бу мүсибәтдән јазыг бәндәләрини
өзүн һифз елә! (Ј.Сәмәдоғлу)*

Образын дахити әләмини, дүјғу вә дүшүнчәләрини ачмағ, ону оху-
чуја әтрафлы кәстәрмәк үчүн бу үсул сон дәрәчә әлверишли бир үсул
һесаб олунур. Јухарыдакы мисалда биринчи чүмләдән сонракы
бүтүн чүмләләр мүәллиф дилиндә образ дүшүнчәсини образын
нитг үслубуна мұвафиг шәкилдә әкс етдирир.

Алтмышынчылар әдәбијјатынын нүмајәндәләри бу үсула да-
һа чох мұрачиәт етмишләр. И.Мәликзадә һағг-әдаләт мнзан-тә-
рәзиси Күмүшкөлә Орханын мұнасибәтини ("Күмүшкөл әфса-
нәси") онун өз дүшүнчәсинә ујғун оларағ бу чүр тәсвир едир:

*Орхан фикирләшди ки, кұнаһлары сајыб-садаламага дурса, мәсәлә
узанацағ - даһа сајмады. Нә мә'насы вар? Онсуз да хам хәјалдыр бу.
Лап белә бир көл олса да, адамлар өзләри батырарлар ону. Башына
мин ојун ачарлар көлүн. Онда бәззадлар, бичәлтәкләр пејда оларлар,
көлүн ишчәләрини јолдан чыхардарлар. Онлара адам тапарлар,
рушвәтлә әлә аларлар онлары. Валлаһ, кечәнин бириндә гурударлар
о көлү, пулун күчүнә адамлара гуртум-гуртум ичирдәрләр, ја да
көлүн алтында елә әнкәл еләјәрләр ки, көл кұнаһлары өлчә билмәз.
Бир дә көрәрсән ки, тәпәдән дырнаға кұнаһ ичиндә олан адам, буду
һа, көлүн үстү илә гашиғилдағ кими дазыјыр, амма өмрүндә бир
гарышга да тапдаламајан кұнаһсыз бир бинәва икичә адымдан
сонра ағыр даш тәки кедир көлүн дибинә. Јох-јох, чан-чијәр, лазым
дејил белә көл, кұнаһсыз адамлары гәрг еләјәрләр орда...*

Илк чүмләдән сонракы бүтүн чүмләләр мүәллифин тәһкијә
дилиндә образ дүшүнчәсинин мәһсулудур. Мүәллиф бу үсулдан
истифадә едәрәк әсәринин гәһрәманы Орханын дүшүнчәләринә
ујғун оларағ чәмијјәтдә башдан-бинадан дәрин көк салмыш
һағсызлығы, һағислији ифша етмишдир.

Ситатлар. Өз фикрини ајдылашдырмаг, дэгийлэшдирмэк, сү-
бута јетирмэк үчүн өзкә нитгиндән кәтирилән дэгийг чыхарыш-
лара с и т а т дејилир. Ситатлардан јалныз фикри ајдылашдыр-
маг вә сүбута јетирмэк, әсасландырмаг үчүн дејил, образлылыг,
емосионаллыг, експрессивлик, ифаләлилик үчүн дә истифадә етилир.
Ситат бир сөздән, сөз бирләшмәсиндән, бир чүмлөдән ибарәт олду-
гу кими, бир синтактик бүтөвдән дә ибарәт ола биләр.

Ситатлар өз гурулушуна көрә васитәсиз нитгдән о гәдәр дә
фәргләнмир. Бәдди әсәрләрдәки васитәсиз нитгдән мүәјјән фикрин
тәсдиги үчүн сечилмәси вә мәнбәјинин дэгийг көстәрилмәси илә
фәргләнир; мәс.:

Үмүмән саф сатира вә саф јумор јохдур. Мүтләг јуморда сати-
ра, сатирада јумор чалары олур. "Ән гамчылајычы, ән гәзәбли, ән
кәдәрли сатиранын тәркибиндә бир дамла да олса, зарафат ол-
малыдыр, әкс һалда о, сатира ола билмәз. Јумор да өзлүјүндә
сатира элементләринә малик олур: иттиһам шәклиндә олмаса да,
һәр һалда, инсанын күлдүју шеј тәнгид "едилир". (М.Кольцов.-
Писатель в газете.- М., "Советский писатель", 1962, с.135).²²

Мисалдан көрүндүју кими, ситат мүстәгил шәкилдә ишлән-
мишдир вә мүәллиф нитгинин сүбуту үчүн олса да, билаваситә
мүәллиф нитги илә бағланмамыш, нөгтә илә ајрылмышдыр. Ла-
кии ситат, адәтән, мүәллиф нитги илә әлагәли верилир вә бу за-
ман ситатдан әввәл гоша нөгтә гојулур: мәс.:

Ә.Дәмирчизадәнин "Күлмәк вә шарлатанлар" мәгаләсинин бир
әһәмијјәти дә орасында иди ки, о, күлүш јолу илә нөгсәнларын ис-
лаһы мәсәләсини дүзкүн сајыр вә мәтбуатда сатираја нийилист
мүнасибәтин олдуғу дөврдә ону мүдафиә едирди: "Күлмәк ләзым-
дыр. Бу һагда дүшүнмәк, мубаһисә етмәк јерсиздир. Чүнки күлмәк
ән кәскин тәнгид формасыдыр. Күлмәклә күлүнч олмагдан узаг-
лашмаг мумкүндүр". ("Әдәбијјат гәзәти", 1 март 1935-чи ил)²³

Сатира вә јумор чәмијјәтин үмуми инкишафы, ичтимаи гуру-
луш вә социал-мә'нәви амилләрлә бағлыдыр. Истибад вә зулмун,
һүгүссузлуг вә көләлијин күчлү олдуғу јерләрдә сәнәткарын комик
идеалы һәгийи сатира доғурур. "Отечественные записки" вә
"Молла Нәсрәддин", тәбии ки, зәманәнин тәләбләри илә бағлы
олуб, шәраитин мәһсулу иди. Инсанлар мә'нәви чәһәтдән тә'мин
едилдикдә кәскин сатираја дејил, јумора еһтијач олур: "Азад демо-
кратик чәмијјәтдә јумор ачыг вә манеәсиз инкишаф едир.
Азадлығын бәгулдугу јерләрдә вә ја дүшмән тәрәфиндән истила
едилмиш өлкәләрдә комизм ән зәһәрли формада - сатира шәклиндә

ыкыш едир". (Е.И.Маштакова. Из истории сатиры и юмора в турской литературе.-Изд.-во "Наука", М., 1972, с.11)²⁴

Ситатлы чүмлөлөр, мисаллардан көрүндүү кими, ики hissə-дөн - мүеллифин сөзлөрүндөн вә өзкә нитгиндөн ибарәт олур. Өзкә нитги бүтөв верилмәдикдә ихтисар едилән hissəдә үч нөг-гә гојулур. Ихтисар өзкә нитгинин әввәлиндә, сонунда вә ја да-ылиндә ола биләр.

Әввәлдә: Шиширтмә бир бәдишлик усулу кими чох гәдим тарихә маликдир: "...Илк јазычылар илк адамлары бојдан уча тәсвир едирдиләр, онлара бизим һәјатдан он дәфә артыг давам дән бир һәјат бәхш едирдиләр, куман едирдиләр ки, гаргалар үч јүз мараллар доггуз јүз ил, нимфалар (нәриләр) исә үч мин ил шајырлар. Әкәр Ксеркс Јунаныстана кирирсә, ардынча дөрд милјон кедир. Әкәр бир халг дојушдә галиб кәлирсә, о, гајда үзрә, демәк олар ки, әскәр итирмир, амма сајсыз-һесабыз дүшмән өлдүрүр. Бәлкә елә бу мә'нада сурәдә дејилур: *Omnis homo tendax* латынча "Бүтүн инсанлар јаланчыдыр")" (Вольтер. Эстетика.-М., "Искусство", 1974, с.251)²⁵

Ортада: Шиширтмә бир бәдишлик усулу кими чох гәдим тарихә маликдир: "Шиширтмәк инсан аглынын хусусијјетидир... Әкәр Ксеркс Јунаныстана кирирсә, ардынча дөрд милјон кедир. Әкәр бир халг дојушдә галиб кәлирсә, о, гајда үзрә, демәк олар ки, әскәр итирмир, амма сајсыз-һесабыз дүшмән өлдүрүр. Бәлкә елә бу мә'нада сурәдә дејилур: *"Omnis homo tendax"* (латынча "Бүтүн инсанлар јаланчыдыр")" (Вольтер. Эстетика.-М., "Искусство", 1974, с.251)

Сонда: Шиширтмә бир бәдишлик усулу кими чох гәдим тарихә маликдир: "Шиширтмә инсан аглынын хусусијјетидир. Илк јазычылар илк адамлары бојдан уча тәсвир едирдиләр, онлара бизим һәјатдан он дәфә артыг давам едән бир һәјат бәхш едирдиләр..." (Вольтер. Эстетика.-М., "Искусство", 1974, с.251)

Ситат кәтирилән мәнбәјин, мүеллифин сөзләрини васитәли нитг шәклндә ишләтмәк, онун даһа күтләви, әксәријјетә мә'лум олан сөзләрини, ифадәләрини дыриаг арасында гејд етмәк дә олар; мәс.: Дил "өлү әсәр јох, фәалијјәтдир", "әбәди тәкрар олунан гүввәдир" (В. Гумболт). Дилин фәалијјәти исә сөзүн дахилиндә - мә'на системиндә, онун лугәви, үмүмдил мә'насы илә гаршылыгы алағәдә вә конкрет ишләнмә һалларында мејдана чыхыр... А.Фадеев сәнәткар әмәјинин чәтипликләриндән бәһс едәрәк јазырды: "Јазычынын гаршысында нәһәнк сөз, аңлајыш

дәнизи дурур: һәр һансы фикрин, образын ифадәси үчүн он, он беш, иҗирми сөз җада дүшүр. Лакин нечә едәсән ки, көрдүҗүну, демәк истәдиҗини сон дәрәчә дәгигликлә деҗә биләсән?" (Бах: "О писателем труд.-Изд.-во "Советский писатель", М., 1958, с. 281) 20-30-чу илләрин көркәмли сатира усталары Илҗа Илф вә Јевкени Петров җалһыз мөвзу, идеја вә образ үчүн деҗил, һәр бир сөз үчүн дә әзаблы, арасыкәсимөз мубаһисәләрлә долу җарадычылыг җолу кечмишләр. (Л.М.Яновская. Почему вы пишете смешно? Изд.-во "Наука", М., 1969, с. 138) Јазычыны бүрүҗән "үмүмхалг дили дәнизинин далгалары саһилсиз вә дибсиздир". (И.С.Туркенеv)²⁶ вә с.

ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИ

Дилчилиҗин дурҒу ишарәләриндән бәһс едән бөлмәси үмүмиләнимин иәкилдә **пунктуасија** (латынча *punctum* сөзүндән оллуб, нөгтә демәкдир) адланыр. Пунктуасија дурҒу ишарәләриндән истифадә җадаларынын чәми олуб, орфографија вә каллиграфија илә бирликдә җазы җадаларынын низама салынмасында хүсуси җиҗмәтә маликдир.

ДурҒу ишарәләри дилин график системиндә мүһүм җер тутур, һәрфләрлә, рәгәмләрлә вә бир сыра дикәр васитәләрлә (вурма, бөлмә, параграф ишарәләри вә с.) верилә билмәҗән чәһәтләрин ифадәсинә хидмәт едир. Јазылы нитгин дүзкүн формалашмасында дурҒу ишарәләринин бөҗүк ролу вардыр. Мәтнин дүзкүн андашылмасына көмәк етмәклә мүһүм коммуникатив функција дашыҗыр.

Пунктуасијанын әсасларынын изаһында үч меҗл, үч истигамәт вардыр: бә'зиләри мә'наја, бә'зиләри синтактик гурулуша, бә'зиләри интонасијаја әсасланыр.

Биринчи һалда дурҒу ишарәләринин ишләдилмәси мәтнин мә'налы һиссәләрә бөлүnmәси илә бағлы изаһ едилир; икинчи һалда чүмләнин синтактик гурулушу, үчүнчү һалда нитгин ритмик-мелодик ахыны, вурҒу, фаситә вә с. әсас көтүрүлүр.

Шүбһәсиз, дурҒу ишарәләринин ишләдилмәси геҗд едилән меҗлләрин һәр үчү илә - мә'на, синтактик гурулуш вә интонасија илә әлагәдардыр. Лакин аҗдындыр ки, чүмләнин гурулушу да, интонасијасы да мүәҗҗән мөгсәдлә, мә'нанын ифадәси илә бағлыдыр. Она көрә дә дурҒу ишарәләринин ишләнмәсиндә мә'на мәсәләси һәлледиҗи амил саҗылыр.

Әксәрән үч чәһәт биркә фәалиҗәт көстәрсә дә, бә'зән бунлардан бири дикәринә нисбәтән үстүн мөвгеји илә дигтәти чәлб едир. Бир сыра һалларда дурҒу ишарәләринин ишләдилмәсинин интонасија илә һеч бир әлагәси олмур; мәсәлән, васитәсиз нитгин дырнагда верилмәси, ситатларда ихтисарларын үч нөгтә илә көстәрилмәси, мүхтәлиф емосијалары чатдырмаг үчүн мө'тәризә ичәрисиндә суал ишарәси, нида ишарәси гоҗулмасы вә с.-ин интонасија илә әлагәси јохдур вә ја чох зәифдир. Мән билирәм, сән нә демәк истәҗирсән - типли чүмләләрдә билирәм сөзүндән сонра пауза олмалығы һалда, мә'наны вә синтактик гурулушу

нәзәрә алараг веркүл гојуруг.

Синтактик гурулуш өзү дә мә'надан асылы олур. Синтактик гурулуш јазычынын фикри мә'наландырма бачарығына әсасән формалашыр, чүмлөнин үзләнмәси, јә'ни онун сәрһәдләринин мүәјјәнләшмәси мүәллифин фикирләри нечә әлагәләндирмәк истәји илә бағлы олур. Ашағыдакы чүмләјә дигтәт јетирәк:

Вә Мехди лан индичә кәшф еләмишди ки, "бир саитлә бир самитин бирләшмәсиндән" дә тәзә рәнк јарана биләр. Вә сән демә, бу саит вә самит сәсләр әкәр бирләшмәсәјди, онда (нә аз, нә дә чох!) дүнјада рәнкләрин мувазинәти позуларды: әкәр сәсләр јалныз самитләрдән ибарәт олсәјди, - күнәш һәр шеји јандырарды, ишыгдан көз гамашарды, һирсиндән, ачыгындан инсанлар да, һејванлар да бир-бирини гырыб гуртарарды; әкәр сәсләр јалныз саитләрдән ибарәт олсәјди, онда бунун тәхминән әкси алынарды: һава һәмишә сојуг оларды, кечә-күндүз јагыш јагарды; нә рәнкбәрәнк күлләр ачарды, нә чүрбәчүр гушлар охујарды... (Ә.Әјлисли)

Балача Мехдинин хәјал дүнјасы сон дәрәчә лирик, поетик вә ишыглыдыр. Сәсләрин говушмасында дүнјанын рәнк чаларларыны көрүр. Саитләрлә самитләрин әлагәси олмаса иди, дүнја индики кими олмазды, чичәкләр ачмаз, гушлар охумазды. Әслиндә, бу, елә һәгигәтдә дә беләдир: инсан мүхтәлиф сәсләрин бирләшмәси илә сөз јарадыб үнсийәтә кирмәсә нди, инсан үчүн тәбиәт дә белә мә'налы, көзәл ола билмәзди, инсан инсан олмазды. Сөз бунларда дејил. Сөз ондадыр ки, Мехдинин дүшүнчәсинин компонентләрини сых әлагәләндирмәк үчүн мүәллиф дурғу ишарәләринин семантик имканларындан бачарыгла истифадә етмишдир. Мүәллиф *позуларды* сөзүндән сонра нөгтә дә гоја биләрди, лакин ушаг фикринин әлагә вә сүр'әти ләнкијә биләрди. Сонракы *әкәр* сөзүндән әввәл ишләнмиш нөгтәли веркүлү дә нөгтә илә әвәз едә биләрди, лакин јазычынын унаг тәфәккүрүндә фикирләри әлагәләндирмә сүр'әти нөгтәнин нөгтәли веркүлдән даһа чох тәләб етдији пауза илә гырыла биләрди, эмоционал дүшүнчә сүр'тини итириб зәифләјә биләрди.

Бу чүр һаллара бахмајараг, әксәрән дурғу ишарәләриндән истифадә мә'на, синтактик гурулуш вә интонасийанын биркә тәләби әсасында реаллашыр, һәр үч чәһәт бирликдә фәалијәт көстәрир. Мәсәлән:

Бу заман көјләр гејзлә курулдады. Илдырым чахараг гоча дагын иши тәпәсини парчалады. Сулар гајалара чарпараг һиддәтлә сәсләнди. Дәрәләр угулдады. Муган титрәди. Онун көзәли кедирди...

(И.Әфәндијев) - микромәтниндә дурғу ишарәләриндән һәр үч нәһәтә әсасән истифадә едилмишдир. Һәр бир чүмләнин сонунда сәс алчалыр, чүмлә фасиләси илә кәсилир вә нөгтә гојулур. Бу чүмләләрин һәр биринин мә'насы вә грамматик әсасы вардыр. Сон чүмләдән сонра үч нөгтә гојулмасы тәбиәтин һәјәчандарынын мүәллиф дедикләриндән даһа чох олдуғуну тәсәввүр етмәјә имкан верир.

Азәрбајҗан јазысында истифадә едилән дурғу ишарәләри бунлардыр: *нөгтә, суал ишарәси, нида ишарәси, гоша нөгтә, нөгтәли веркүл, чох нөгтә, веркүл, тире, мә'тәризә, дырнаг.*

Дурғу ишарәләри ики функција јеринә јетирир. Буна көрә дө ики група ајрылыр:

1) *ајырычы ишарәләр;*

2) *фәргләндиричи ишарәләр.*

Ајырычы дурғу ишарәләринин әсас функцијасы чүмләләри, чүмләнин һәмчинс үзвләрини, мүрәккәб чүмләнин компонентләрини вә саири ајырмагдыр. Бу група *нөгтә, суал вә нида ишарәләри, гоша нөгтә, нөгтәли веркүл, чох нөгтә* дахилдир. Фәргләндиричи дурғу ишарәләри чүтүзвлүдүр, васитәсиз нитги, ситатлары, ара чүмлә вә әлавә конструксијалары фәргләндирмәк үчүн ишләдилән *ици веркүл, ици тире, мә'тәризәләр вә дырнаглардан* ибарәтдир.²⁷

Синтаксис курсунун әввәлиндән башлајараг, һәр бир синтактик ваһиддән данышыларкән дурғу ишарәләриндән нечә истифадә едилдијини дө гејд етмишик. Мә'лумдур ки, нөгтә - нәгли чүмләнин, сул ишарәси - суал чүмләсини, нида ишарәси - нида чүмләсинин әләмәти - ишарәсидир (бир сыра әләһиддә һаллар, мәсәлән, мәнтигсизлик мәғамында мә'тәризәдә суал ишарәси, тәәччүб мәғамында мә'тәризәдә нида ишарәси вә с. гојулмасы нәзәрә алынмагла). Лакин бә'зи дурғу ишарәләри чохфункцијалы олдуғундан онлар һаггында бир даһа гыса мә'лумат вермәк лазым кәлир.

Нөгтәли веркүл - нөгтә илә веркүл арасында орта мөвге тутан, нөгтәдән аз, веркүлдән чох фасилә тәләб едән бир дурғу ишарәсидир. Садә чүмләнин һәмчинс үзвләри груп-груп садаландыгда вә ја табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләриндән бириндә веркүл олдугда даһа кениш фасилә олан тәркиб һиссәләр арасына нөгтәли веркүл гојулур; мәс.: *Әмир Инанч Гәтибәнин Низамијә һусн-рәғбәт кәстәрмәсинә јол вермәклә бәрәбәр, ону Һусамәддинә дә вә'д едирди; Дилшады Багдада кәндәрмәјә һазыр-*

ладыгы *һалда*, *Фәхрәддинин* дә башыны алдадыр вә *Дилиадын* *Фәхрәддинлә* олан танышлыгына манеә төрәтмирдн. (Ордубади) *Онлар да чајы кечиб ики һиссәјә ајрылдылар; бир һиссәси Муса дә-јирманынын үстүндән ашыб ону гаршыламаг үчүн јол башлады, о бири һиссә исә ону тә 'гилә јолуна давам етди.* (Ордубади) *О, кө-зәл олдуғу гәдәр дә маңарачы вә ифтирачы иди; о, бир кун дә олса бөһтан вә ифтира тохумадан јашаја билмәзди.* (Ордубади) *Сән о шаири чох да һәгир һесаб етмә; о, кәңчдир, фәгәт бизим кими кәңчләр дән дејил.* (Ордубади)

Бу мисаллардан биринчисиндә нөгтәли веркүл садә чүмләннин һәмчинс үзвләрини, сонракыларда табесиз мүрәккәб чүмләннин компонентләрини ајырымышдыр. Нөгтәјә јахын фасилә олдуғда да (һәмчинс үзвләр олмадан) табесиз мүрәккәб чүмләнни тәркиб һиссәләри арасында нөгтәли веркүл гојула биләр: *Әмир һәлә јатагындан галхмамышды; о, кечәки сәрхошлуғун хумарлығы алтында назланырды.* (Ордубади)

Чох нөгтә дә бир тәрәф дән веркүлә, о бири тәрәф дән нөгтәјә јахындыр. Чох нөгтә, адәтән, үч нөгтә шәклиндә олур. Ситатларда өзкәсинин нитги кәсилдији јердә (ситатын әввәлиндә, ортасында вә ја сонунда) үч нөгтә гојулур. Чүмләннин ортасында вә ја сонунда гојулан үч нөгтә фикрин битмәдијини көстәрир. Фикрин битмәмәси мүхтәлиф сәбәбләр дән ола билир: "...ону да-вам етдирмәји ја мүәллиф лазым билмир, ја кизли сахламаг мөг-сәдилә демир, ја да елә сөзләр олур ки, онун дејилмәси чәмијјәт үчүн мәғбул дејилдир, ја јаддан чыхмыш олур, ја фикир башгасы тәрәфиндән кәсилир, ја да натиг һәјәчанлы олдуғу үчүн фасиләләрлә данышмалы олур".²⁸ Мәсәлән: *Бачым ушағлары дајыла-рына гәним кәсиләчәкләр. Кәлини кәр дәкдә, кучују... Бәс о дүнјада нечә? Ган үстүндән ган еләмәк дә... Гој һәлә јашасынлар.* (Ф.Кәримзадә) *О. һара исә әфсанәви бир аләмә кедир вә о аләмдә ону, ким билир, нәләр көзләјир...* (И.Әфәндијев) - *Мирзә Гәләндәр, мәнә јох дә... Мән кимназија гуртармышам... Әзүм дә аллаһа инанырам, амма сиз моллаларын алимибиәмәлликләринизи дә билирәм ахы.* (И.Әфәндијев) *Галды сүнну олмагы... Бајрам һејлә шејләрә фикир верән дејил.* (И.Әфәндијев)

Гоша нөгтә - ајдынлашдырма мөгсәди илә ишләдилир; баш-лыча олараг, һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөздән, ајдын-лашдырма әләгәли табесиз мүрәккәб чүмләләр дә үмумилик бил-ирән тәркиб дән, васитәсиз ниплә мүәллиф сөзләриндән сонра гоју-лур; мәс.: *О һәм көзәл иди, һәм дә көзәллијиндән бир силаһ кими*

истифада едирди: элини шаирин элиндән чәкмәк истәмирди, бүтүн
гәмзә, утанмаг, гысганмаг, рәнк вериб рәнк алмаг, һәтта көз
илары ахытмагы... һамысыны тәчрүбәдән кечирирди. (Ордуба-
ди) Лакин тә'хир етмәк дә јарамазды: гыз узаглашыр вә ахшам
гаранлыгынын ичәрисиндә итирди. (Ордубади) Зибилханаја кирән-
вә мөһкәмчә дурухду: Кирликирин габагында тәмиз аг сүфрә вар-
ды. (Ј.Сәмәдоғлу) Е'дама төплашмышы чамаатдан сәс чыхмады:
нә гәча динди, нә чаван, нә гыз, нә кәлин. (Ј.Сәмәдоғлу) О өз гәл-
биндә дејирди: "Әрәб, түрк вә рум ганындан јарадылан бу мо'чүзә
иңчә шаирин гәлбини әсир едә биләр".(Ордубади)

Биринчи мисалда гоша иөгтә һәмчинсләрә аид үмумиләшди-
ринчи сөздән, сон мисалда васитәсиз нитгә аид мүәллиф сөзлә-
риндән сонра ишләнмишдир; арадакы мисалларда табесиз мү-
рәккәб чүмләнин үмумилик билдирән компонентини ајдыилаш-
тыран һиссәдән ајырмышдыр.

Веркүл даһа чох ишләнән, рәнкарәнк мөгамларда өзүнү көс-
тәрән дурғу ишарәсидир.

Веркүл чүмлә сәрһәди илә бағлы дејил, чүмлә дахилиндә иш-
ләнән дурғу ишарәсидир. Садә чүмләнин һәмчинс үзвләри, та-
бесиз вә табели мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләри ара-
сында, гошмалы хүсусиләшмәләрдән сонра, дәгигләшдиричи
хүсусиләшмәләрдән әввәл веркүл гојулур (мүвафиг бөлмәләрә
бахмалы) Бир нечә мисал:

Онун зијарәтинә Гинддән, Чиндән, Румдан, Гичаздан, Дәмәшг-
дән, Багдаддан, Бәсрәдән кәлирләр.(Ф.Кәримзадә) Сәлчуг шаһза-
дәләри дөвләтләринин сугут етдијинә бахмајараг, Кирманда,
Ирагда, һәтта Мусилдә белә һөкүмәт дузәлтмәјә башлајыблар.
(Ордубади) Бир анда Мәһсәти ханымын отурдугу тахтрәваны
үзләрчә шаирләр, јазычылар, мусигичиләр, ше'р вә мусиги һәвәс-
карлары аралыга алды.(Ордубади) Ёркан бу мәктубу мән сизә
јазмыш олсајдым, нә горхардым, нә дә үзр истәјәрдим.(Ордубади)
Јад сәси ешидән кими, Сәкинә дә ојанырды.(Ф.Кәримзадә) Билир-
ди ки, бајаг Исмајыла дедији сөз онун хәтринә дәјиб.(Ф.Кәримза-
дә)

Алчаг тонла төләффүз едилән хитаблар, ара сөзләр, нидалар,
бәли, јох, хејр сөзләри, вокативләр веркүллә ајрылыр, тәкрар
олунан сөзләр арасында веркүл гојулур; мәс.: Еһ, ким билир, бәл-
кә гаранлыг дәрәләрин бириндә чин јызынчагына раст кәләчәк...
(И.Әфәндијев) Бу сөнбәт заманы Сәкинә нәнә комаја кириб: -Га-
дан алым, Ханмурад, нечәсән?-деди.(И.Әфәндијев) -Јох, гагаш, о

Һүсејн дејилән горхан чанавар дејил, анчаг көрдүләр ки, кирәвә мән-дәдир.(И.Әфәндијев) -*Аллаһа шүкур, әши,-деди,-саг-саламат га-јытдын.*(И.Әфәндијев) *Чанаварын бејнинә бирдән гәфил бир фи-кир кәлди: көрәсән, әгрәб өзү өлүб, ја дозангурдулар онун ахырына чыхыблар?* (Ј.Сәмәдоғлу)

Веркүлүн әсас функцијалары ајдындыр вә әксәрән јазыда он-дан дүзкүн истифадә едилир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, чәтин-ликләр даһа чох фе'ли бағлама тәркибләриндән, хусусиләшмә-ләрдән сонра веркүлүн ишләнмәси илә бағлыдыр. *Бахмајараг, һалда, әлагәдар олараг, јанашы олараг, фәргли олараг* типли сөз-ләрлә гуртаран хусусиләшмәләрдә бу сөзләрдән сонра мүтләг веркүл гојулур. Фе'ли бағлама тәркибләриндән сонра веркүлүн гојулмасында гајдалар һелә дәигләшмәјиб. Өз араларында һәм-чинс олан фе'ли бағлама тәркибләриндән сонра (сонунчудан башга) веркүл гојулмасы тәбиидир; мәс.: *Чаны лап бәрк агры-јанда, агры фәгәрә сүтуну боју јухары галхыб бүтүн бәдәнини чул-галајанда, һөкмдар, Хачә Әнвәрин јанында көз јашларыны ахыт-магдан да чәкинмирди.* (Ј.Сәмәдоғлу) - чүмләсиндә *агры фәгәрә сүтуну боју јухары галхыб* тәркибиндән сонра веркүл гојулма-масы дүзкүндүр, чүнки бу тәркиб *чулгалајанда* фе'ли бағлама-сына аиддир вә онунла бирликдә бир үзвдүр; *чаны бәрк агрыјан-да* тәркибиндән сонра веркүлүн гојулмасы да дүзкүндүр, чүнки бу тәркиб сонракы (әсас тәрәфи *чулгалајанда* сөзү олан) тәр-киблә һәмчинс заман зәрфлијидир. *Һөкмдар* сөзүндән сонракы веркүлүн дә әсасы вардыр: мүәллиф бу сөзү *хачә Әнвәрин јанын-да* бирләшмәсиндән сонра ишләдә биләрди вә *һөкмдар* сөзүнүн *хачә Әнвәрин* тә'јини кими баша дүшүлмәси горхусуну арадан галдырмыш оларды, актуаллашдырма мәтсәдилә бу чүр ишләт-мишдир вә буна тәбии бахмаг мүмкүндүр; лакин *һөкмдар* сөзүн-дән әввәл, икинчи фе'ли бағлама тәркибиндән сонра гојулмуш веркүл һеч бир семантик, грамматик функција дашымыр, јалныз семантик јүкү олмајан ани фәсилә илә бағлыдыр, она көрә дә бу чүр һалларда веркүлүн ишләнмәсинә һеч бир еһтијач јохдур.

Чамаат кәнддә сәксәкәли јатыб, сәксәкәли дурурду. (Ј.Сәмәд-оғлу)*Тарладакылар бир гәдәр ишләјиб, бир гәдәр динчәлирдиләр* *Дәстә-дәстә биз дә кәрәк Сүнбүл јыгыб, мејвә дәрәк.*(С.Вурғун) - типли чүмләләрдә фе'ли бағлама тәркибләриндән сонра вер-күлүн гојулмасынын елми әсасларыны изаһ етмәк даһа чәтин-дир.

Сонунчу мисала диггәт јетирәк: *Биз дә кәрәк дәстә-дәстә* (јә'

ни дэстэ халында) сунбул жыгыб, мејвэ дэрэк. Сунбул жыгыб сөзлэри һеч бир чәһәтдән (тәрз, заман, сәбәб вә с.) *мејвэ дэрэк* сөзләрини изаһ етмир. Чүмлэнин үмуми мәзмунундан ајдын олур ки, бунлар һәр биринин өз объекти олан мүхтәлиф ишләрдир, паралел көрүлө биләр вә биринин о биринә дәхли јохдур: *Биз кәрэк һәм сунбул жыгаг, һәм дә мејвэ дэрэк*. Биринчи фе'ли бағламаны дикәр фе'ли бағлама шәкилчиләри илә әвәз едәрэк бу чүмлэни: *Биз кәрэк сунбул жыгагаг мејвэ дэрэк, сунбул жыганда мејвэ дэрэк, сунбул жыга-жыга мејвэ дэрэк, сунбул жыгаркән мејвэ дэрэк* вә с. шәкилләрдә гурмаг да олмаз. Белә'дүшүнмәк олур ки, бу чүр чүмләләрдә -ыб шәкилчиси шәхс шәкилчиләринин синоними кими ишләнир вә онунла шәхсли фе'л арасында табелилик әлагәси (јанашма) јохдур, бунлар (*жыгыб, дэрэк* сөзләри) чүмләдә һәмчинс үзв кими чыхыш едир. Она көрә дә бу чүр чүмләләри асанлыгла: *Биз кәрэк сунбул жыгаг вә мејвэ дэрэк; Чамаат кәнддә сәксәкәли јатыр вә сәксәкәли дурурду* шәклинә салмаг олур. Одур ки бу чүр һалларда веркүлүн гојулмасы мәнтиги-грамматик тәләб әсасында ортаја чыхыр.

Тире ишарәси, башлыча олараг, садә чүмләдә һәмчинс үзвләрә аид үмумиләшдиричи сөзләрдән, ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрдә үмумилик билдирән тәркиб һиссәдән әввәл гојулур (бу заман һәмчинс үзвләр үмумиләшдиричи сөздән, табесиз мүрәккәб чүмләдә ајдынлашдыран тәркиб һиссәләр үмумилик билдирән тәркибдән әввәл ишләнмиш олур); васитәсиз нитг диалог шәклиндә гурулдугда васитәсиз нитгдән әввәл вә сонра (әкәр сонра мүәллиф нитги давам едирсә), бә'зи ара чүмләләрдән әввәл вә сонра, хүсусиләшән әлавәләрдән әввәл, бә'зән мүбтәда вә хәбәр зонасы арасында, заман, мөкан билдирән сөзләр арасында да тире гојулур; мәс.:

Пијаләләр, рәггасәләр, сагиләр, шәрабчылар, сүфрәјә јемәк кәтирән чарижәләр - һәр шеј, һәр шеј сүкута бүрүндү. (Ордубади) *Мешәдә, багда, күчөдә, мејданда - һарада көрүрсә, мәни евинә дә'вәт едир.* (Ордубади) *Сән бундан сонра хәлифә бабамын - мүгәддәс Мүстәришдбиллаһын шаири сифәтилә Багдад дүнјасыны әлә алачаг, тарихин мәшһүр шаири Әбу Нәввас вә Әбүләтаһижәләрин әлдә етмиш олдугу шәрәфи газаначагсан.* (Ордубади) *Дизләрим зәифликдән әсирди, чохдан унутдугум блок ији - елә бил, туршумуш кәләм ији иди - узун фасиләдән сонра јенидән бурнума долду.* (Ј.Сәмәдоғлу) *Узун сүрән агыр хәстәликдән сонра - ешг олсун бу чүмлэни ичад едәнә - илк дәфә һәјәтә ениб һава алдыгыма көрә,*

сонра да бир бошгаб чобан бозартмасыны олмазын иштаһла ичәри
өтүрдүжүмә көрә агырлашыб бир дәмир нарчасы олмушдум. (Җ.Са-
мәдоғлу) Әмир хидмәтчијә: -Кет, Һачиби бура чагыр,- деди. (Ор-
дубади)

Мө'тәризә - даһа чох ара вә әләвә чүмләләрлә бағлыдыр. Бундан
әләвә, драм әсәрләриндә образларын давраһнышы вә нитги илә бағ-
лы izaһлар, елми әсәрләрдә ситатларын мәнбәләри, тарихи ил-
ләр вә с. мө'тәризәдә верилир; мәс.:

*Кетдикчә хәјалымда јаранан бу аләм мәнә реал һәјатдан, тәса-
дүф еләдијим инсанлардан (јалныз аһамдан баишга!) даһа артыг
хош кәлирди.* (И.Әфәндијев) *Зинјәт севинә-севинә јүјүруб аһама
хәбәр верди ки, Фатма ханым (јә'ни аһамын аһасы) инди чә кәлди.*
(И.Әфәндијев) *Имаиш кәлиб һеч кәсин үзүнә бахмадан динмәз-сөј-
ләмәз дајымын узунбоғаз чәкмәләрини зорла чәкиб чыхарды
(гәшәнк көрүнсүн дејә, дајым һәмишә ајагына күчлә пәрчим оһан
узунбоғаз чәкмә кәјәрди).* (И.Әфәндијев) *Дилшад ханым (онун
ардынча гәзәбли бир нәзәр салараг). -Аһ... Сиз Атајевләр!..* (И.Әфәндијев)

Дырнаг - гоша ишләдилән ишарәдир; тәһкијә даһииндә васитә-
сиз нитг, бәдии вә елми әсәрләрдән кәтирилән ситатлар дырнаг ара-
сына алыныр. Кинајә илә ишләдилән сөз вә ифадәләр, китаб,
журнал, гәзет, маһңы адлары да дырнагда јазылыр; мәс.:

Узун Һәсәнин “Гануһнамә”синин һазырланмасында вәзир јахын-
дан иштирак етмишиди. (Ф.Кәримзадә) *Арана гошун кәлдијини
көрәркән “истиглалы мудафиә үчүн кәлибдир” - дејән садә үрәкли-
ләр, инди дә “Хәлифә истиглалымызы тәсдиг етдији үчүн фәрман
көндәрибдир” - демәјә баишләмишдылар.* (Ордубади) *Исмајыл Сәки-
нәнин “Руһани” һавасыны чалдыгы вахтдан фикирләширди.* “Бәс
нијә һава гошублар, сөз јохдур. Һавада о сојулан шаирин дәрди,
әзијјәти вар. Аһчаг елә бил, дилини ачыб бир кәлмә данышмаг ис-
тәмәјиб”. (Ф.Кәримзадә)

Әдәбијат

1. Бах: Камал Абдуллајев. Азәрбајҗан дили синтаксисинин нәзәри проблемләри.-Бақы, "Маариф", 1998, с.180; Н.Новрузова. Азәрбајҗан дилиндә синтактик бүтөвләрин структур-семантик хусусијәтләри.-Нам. диссер., Бақы, 1999, с.22 вә с.
2. Бах: Г.М. Бәјзадә. Мәтн синтаксисинин проблемләринә бир нәзәр.-И. ч., Бақы, 1999, с.121-126.
3. Мә 'лумат үчүн бах: Камал Абдуллајев. Азәрбајҗан дили синтаксисинин нәзәри проблемләри, с.200.
4. Ә.Ә.Хәлилов. Әвәзликләриин мүстәгил чүмләләр арасында әләгә аратмагда ролу.-Азәрб.ССР ЕА-нын Хәбәрләри, Дил, Әдәбијат вә Инчә-әнәт серијасы, Бақы, 1969, 1, с.67.
5. Камал Абдуллајев. Азәрбајҗан дили синтаксисинин нәзәри проблемләри, с.202.
6. Јенә орада, с.203.
7. Јенә орада, с.204.
8. Јенә орада, с.209-210.
9. Әфган Абдуллајев. Ақтуал үзвләнмә вә мәтн.-Бақы, 1998, с.172-173.
10. Бах: Н.Новрузова. Азәрбајҗан дилиндә синтактик бүтөвләрин структур-семантик хусусијәтләри.-Нам. днсс., с.135.
11. И.Ф.Вардуль. Основы английской лингвистики.- "Иаука", Москва, 1977, с.41.
12. Әфган Абдуллајев. Ақтуал үзвләнмә вә мәтн, с.72-81; Fikrət Əlizadə. Cümlənin aktual üzvlənməsi.- Bakı, 1998, s.42-77.
13. Q.M.Bəyzadə. Mətn dilçiliyi.- Bakı, "Qorqud", 1997, s.40.
14. Г.Ш.Казымов. Мәтн дилчилији проблемләри.- Ә.Абдуллајевин "Ақтуал үзвләнмә вә мәтн" (Бақы, 1998) әсәринә өн сөз, с.17-20.
15. И.Р.Гальперин. Текст как объект лингвистического исследования.- "Наука", Москва, 1981, с.9.
16. Г.Ш.Казымов. Бәдни әдәбијатда комизм үсуллары.- Бақы, "Маариф", 1987, с.61.
17. А.Г.Руднєев. Синтаксис современного русского языка.- Москва, "Высшая школа", 1968, с.310.
18. Јенә орада, с.311.
19. Азәрбајҗан дилинин грамматикасы.- Азәрб.ССР ЕА-нын нәшри, 11 һиссә, Бақы, 1959, с.390.
20. Г.Казымов. Комик-бәдни васитәләр.- Бақы, Јазычы, 1983, с.90.
21. Јенә орада, с.83-97.

22. Г. Ш. Казымов. Бәдii әдәбијатда комизм үсуллары, с. 16-17.
23. Г. Ш. Казымов. Комик-бәдii васитәләр, с. 40.
24. Г. Ш. Казымов. Бәдii әдәбијатда комизм үсуллары, с. 17.
25. Јенә орада, с. 106.
26. Г. Ш. Казымов. Комик-бәдii васитәләр, с. 61-62.
27. Современный русский язык. - Часть 2, Синтаксис, Москва, "Высшая школа", 1970, с. 215.
28. Ә. Абдуллајев, Ј. Сејидов, А. Һәсәиов. Мүасир Азәрбајчан дили, 1985, с. 464.

Китабын ичиндәкиләр

Кириш.....	3
Сөз бирләшмәси вә чүмләдә сөzlәр арасында алагәләр	8
Јанашма.....	14
Узлашма.....	17
Идарә.....	21
Синтактик ваһидләрин тәртибиндә ролу олан башла васитәләр.....	25

СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИ

Сөз бирләшмәси вә онун әләмәтләри.....	34
Сөз бирләшмәләринин әсас тәрәфә корә тәснифи.....	41
Исми бирләшмәләр.....	42
Фе'ли бирләшмәләр.....	55
Зәрф бирләшмәләри.....	61
Сөрбәст вә сабит бирләшмәләр.....	62
Садә вә мүрәккәб бирләшмәләр.....	69
Әдәбијјат	73

ЧҮМЛӘ

Чүмлә вә онун әләмәтләри.....	76
Чүмләнinin тәснифи.....	83
Мәгсәд вә интонасијаја корә чүмләнinin нөвләри.....	87
Нәгли чүмлә.....	87
Суал чүмләси.....	89
Әмр чүмләси.....	93
Нидә чүмләси.....	96

САДӘ ЧҮМЛӘ

Чүмлә үзвләри.....	98
Баш үзвләр.....	102
Мүбтәдә.....	102
Хәбәр.....	109

Икинчи дәрәжәли үзләр.....	115
Тамамлыг.....	117
Тә'јин.....	128
Зәрфлик.....	134
Чүмләннн детерминант үзләрн.....	152
Әлавәләр.....	155
Чүмләдә сөзләрнн сырасы.....	162
Чүттәркнблн чүмләләр	
Гурулуш хусуснјәтләрн.....	170
Тәктәркнблн чүмләләр	
Гурулуш хусуснјәтләрн.....	174
Гәјрн-мүәјјән шәхслн чүмләләр.....	177
Үмумн шәхслн чүмләләр.....	181
Шәхсснз чүмләләр.....	184
Адлыг чүмләләр.....	189
Бүтөв вә јарымчыг чүмләләр.....	194
Бүтөв чүмлә аңлајышы.....	194
Јарымчыг чүмләләр.....	195
Үзкләнмәјән чүмләләр.....	203
Сөз-чүмләләр.....	203
Вокатив чүмләләр.....	208
Садә чүмләнн кенншләндрән васитәләр.....	210
Һәмчннс үзлү чүмләләр.....	211
Хусуснләшмннн үзлү чүмләләр.....	225
Гошмалы хусуснләшмәләр.....	226
Ара сөзлү, бағлајычылы дәгнгләшдрнчн хусуснләшмннн үзләр.....	232
Гошулма конструкснјалар.....	237
Чүмләннн хнтабларла кенншләнмәсн.....	241

Чүмлөнүн ара вә алавә конструкцияларга кенишләнмәси.....	248
Ара сөzlәр вә бирләшмәләр.....	249
Ара чүмләләр.....	257
Әлавә сөzlәр вә сөз бирләшмәләри. Әлавә чүмләләр.....	258
Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри.....	261
Әдәбијјат.....	276

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ

Мүрәккәб чүмлә аңлајышы.....	278
------------------------------	-----

Табесиз мүрәккәб чүмләләр

Үмүми мә'лумат.....	281
Бирләшдирмә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр.....	286
Сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр.....	289
Ајдышлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр.....	291
Гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр.....	294
Бәлушдүрмә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр.....	296
Гошулма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр.....	297

Табели мүрәккәб чүмләләр

Табели мүрәккәб чүмлә аңлајышы.....	299
Будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан васитәләр.....	303

Табели мүрәккәб чүмләләрин тәснифи.....

Мүбтәда будаг чүмләси.....	326
Хәбәр будаг чүмләси.....	336
Тамамлыг будаг чүмләси.....	340
Тә'јин будаг чүмләси.....	349
Зәрфлик будаг чүмләләри.....	354
Тәрз будаг чүмләси.....	354
Дәрәчә будаг чүмләси.....	358
Заман будаг чүмләси.....	362
Јер будаг чүмләси.....	367
Кәмијјәт будаг чүмләси.....	372
Сәбәб будаг чүмләси.....	375
Мәгсәд будаг чүмләси.....	380
Шәрт будаг чүмләси.....	383
Гаршылашдырма будаг чүмләси.....	389

Нәтижә будаг чүмләси.....	397
Гошулма будаг чүмләси.....	403
Гарышлыг тигли мүрәккәб чүмләләр.....	406
Гарышлыг тигли табесиз мүрәккәб чүмләләр.....	407
Гарышлыг тигли табели мүрәккәб чүмләләр.....	414
Әдәбијјат.....	423
МӘТН СИНТАКСИСИ	
Мәтн вә онун дахили ваһидләри.....	424
Мәтний компонентләри вә сәрһәдләринни мүәјјәнләшдирилмәси.....	431
Актуал үзвләнмә мәсәләси.....	442
Синтактик бүтөвләрин грамматик семантикасы.....	448
Компонентләр арасында мәнтиги-синтактик әләгә үсуллары.....	451
Компонентләри әләгәләндирәи васитәләр.....	455
Өзкә нитти вә онун верилмәси үсуллары.....	466
Васитәсиз нитт.....	467
Васитәли нитт.....	473
Ситатлар.....	478
Дурғу ишарәләри.....	481
Әдәбијјат.....	489

Гәзәнфәр Ширин оғлу Казымов
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ
SİNTAKSIS

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ
SİNTAKSIS

Нәширјјатын директору:
Компјүтер тәртибатчысы
вә дизајнер:
Техники редактору:

Әләддин Мәһәррәмөв

Акиф Дәннзизадә
Чошгун Казымов

“Үнсијјәт” 2000

Газанфар Ширин оглы Кязимов
СОВРЕМЕННЫЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК
СИНТАКСИС

Gazanfar Shirin oghlu Kazimov
THE MODERN
AZERBAIJAN LANGUAGE
SYNTAX

Яғылмаға верилмиш 15.03.2000. Чапа имзаланмыш 01.09.2000.
Форматы 60x84 1/16. Нәчми 31 ч.в. Тиражы 500. Сифариш 25
Офсет чапы. Офсет кағызы. Гиймәти мугавилә илә.
“Нахчыван” Уииверситетинин мөтбәәсиндә чап олунмушдүр.
“Үнсијјәт” нәшријјаты.
Бакы, Тбилиси просиекти, Алатава-2

Азәрбајчан Республикасы
Тәһсил Назирлпји
“Нахчыван” Университети
“Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис”
“Үнсијјәт” нәшријјаты

Бакы-2000